ISSN 2710-4672

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ОМӮЗГОРӢ
БАХШИ ИЛМҲОИ ФАЛСАФА, ҲУҚУҚ ВА СИЁСАТШИНОСӢ

Нашрияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

ВЕСТНИК ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
СЕРИЯ ФИЛОСОФИЯ, ПРАВО И ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Издание Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни

HERALD OF THE PEDAGOGICAL UNIVERSITY
SERIES OF PHILOSOPHY, LAW AND POLITICAL SCIENCES

Publication of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni

№ 3 (23)

Душанбе-2026

ISSN 2710-4672

Маҷалла соли 2021 таъсис ёфтааст

Маҷалла аз 01.10.2024 шомили феҳристи маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Дар маҷалла мақолаҳои илмӣ аз рӯи самтҳои зерин нашр мешаванд: 09.00.00-Илмҳои фалсафӣ, 12.00.00 - Илмҳои ҳуқуқшиносӣ, 23.00.00-Илмҳои сиёсатшиносӣ

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 майи соли 2023 таҳти № 293/МҶ-97 аз нав ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла шомили пойгоҳи иттилоотии «Шохиси иқтибосоварии илмии Русия» (ШИИР) шудааст, ки дар сомонаи Китобхонаи миллии маҷозӣ ҷойгир аст. http: //elibrary.ru

Суроға: *734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ 121*

Тел.: *(+992 37) 224-20-12*

Факс: *(+992 37) 224-13-83*

Почтаи электронӣ: *vestnik.tgpu@gmail.com*

Сомонаи маҷалла: *http: // filosofiya.tgpu.tj*

Сармуҳаррир: ***Ибодуллозода Аҳлиддин Ибодулло****-доктори илмҳои таърих, профессор, ректори ДДОТ ба номи С. Айнӣ*

Муовини сармуҳаррир: ***Раҷабзода Сирочиддин Икром****-доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба корҳои илмии ДДОТ ба номи С. Айнӣ*

Котиби масъул: ***Холов С.С.***

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Самиев Бобо Ҷураевич *- доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Назариев Рамазон Зибуҷинович *- доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Султонзода Соқӣ Аслон *- доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Ҳайдаров Рустам Ҷурабоевич *- доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Худойдодзода Фаррух Бегиҷон *- доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Зикирзода Ҳобил *- доктори илмҳои фалсафа, дотсент*
Раҳимзода Маҳмад Забир*-доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ*
Сафарзода Анвар Ислом*-доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Меликов Умрилло Асадуллоевич *- доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Раҷабов Саидумар Одинаевич *- доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Азиззода Убайдулло Абдулло *- доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Сангинзода Дониёр Шомаҳмад *- доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Муҳаммад Абдураҳмон Навруз *- доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ*
Қувватзода Сайдулло Зувайд*-доктори илмҳои сиёсӣ, дотсент*
Каримов Шамсиддин Турсунматович*-доктори илмҳои сиёсӣ, профессор*
Муродова Нигина Сулаймоновна*-доктори илмҳои сиёсӣ, дотсент*
Нуриддин Парвин Раймалихон*-номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент*

© ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2026

ISSN 2710-4672
Журнал основан в 2021 году
Журнал включен в перечень рецензируемых научных журналов Республики Таджикистан с 01 октября 2024 года. В журнале публикуются научные статьи по следующим направлениям: 09.00.00 - Философские науки, 12.00.00 - Юридические науки, 23.00.00 - Политические науки
Журнал зарегистрирован в Министерством культуры Республики Таджикистан с 1 мая 2023 года под номером № 293/ЖР-97
Журнал включен в «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ), размещенный на платформе Национальной электронной библиотеки. http: //elibrary.ru

Тел.: *(+992 37) 224-20-12*

Факс: *(+992 37) 224-13-83*

Электронная почта: *vestnik. tgpu@gmail. com*

Сайт журнала*: http: // filosofiya.tgpu.tj*

Главный редактор: ***Ибодуллозода Ахлиддин Ибодулло*** *- доктор исторических наук, профессор, ректор ТГПУ им. С. Айни*

Зам. главного редактора: ***Раджабзода Сироджиддин Икром*** *- доктор химических наук, проректор по научной работе ТГПУ им. С. Айни*

Ответственный редактор*: Холов С.С.*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Самиев Бобо Джураевич *- доктор философских наук, профессор,*
Назариев Рамазон Зибуджинович *- доктор философских наук, профессор*
Султонзода Соки Аслон*-доктор философских наук, профессор*
Хайдаров Рустам Джурабоевич*-доктор философских наук, профессор*
Худойдодзода Фаррух Бегиджон *- доктор философских наук, профессор*
Зикирзода Хобил *- доктор философских наук, дотсент*
Рахимзода Махмад Забир*-доктор юридических наук, профессор, член-корр. НАНТ*
Сафарзода Анвар Ислом*-доктор юридических наук, профессор*
Меликов Умрилло Асадуллоевич*-доктор юридических наук, профессор*
Раджабов Саидумар Одинаевич*-доктор юридических наук, профессор*
Азиззода Убайдулло Абдулло*-доктор юридических наук, профессор*
Сангинзода Дониёр Шомахмад *- доктор юридических наук, профессор*
Мухаммад Абдуррахмон Навруз*-доктор политических наук, профессор, член-корр. НАНТ*
Кувватзода Сайдулло Зувайд*-доктор политических наук, доцент*
Каримов Шамсиддин Турсунматович*-доктор политических наук, профессор*
Муродова Нигина Сулаймоновна*-доктор политических наук, доцент*
Нуриддин Парвин Раймалихон *- кандидат политических наук, доцент*

© ТГПУ имени С. Айни, 2026

ISSN 2710-4672
The journal was founded in 2021
The journal is included in the list of peer-reviewed scientific journals of the Republic of Tajikistan since October 1, 2024. The journal publishes scientific articles in the following areas: 09.00.00 - Philosophical Sciences, 12.00.00 - Legal Sciences, 23.00.00 - Political Sciences
The Journal is registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan on May 1, 2023 for No. 293/ZhR-97
The Journal is included in the database of «Russian Science Citation Index» (RISC), placed on the platform of the National Digital Library. http: //elibrary.ru

***Phone**: (+992 37) 224-20-12*

***Fax:** (+992 37) 224-13-83*

***E-mail:** vestnik.tgpu@gmail.com*

***Journal website:** http://filosofiya.tgpu.tj*

Editor-in-chief: ***Ibodullozoda Ahliddin Ibodullo*** *- Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of the TSPU named after S. Ayni*

Deputy Editor-in-chief: ***Rajabzoda Sirojiddin Ikrom*** *- Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-rector on Scientific Affairs of TSPU named after S. Ayni*

Executive Editor: ***Kholov S.S.***

THE EDITORIAL BOARD:

Samiev Bobo Jurayevich *- Doctor of Philosophy, Professor*
Nazariyev Ramazon Zibujinovich *- Doctor of Philosophy, Professor*
Sultonzoda Soqi Aslon *- Doctor of Philosophy, Professor*
Haydarov Rustam Juraboevich *- Doctor of Philosophy, Professor*
Khudoidodzoda Farrukh Begijon *- Doctor of Philosophy, Professor*
Zikirzoda Hobil *- Doctor of Philosophy, Associate Professor*
Rahimzoda Mahmad Zabir *- Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the NAST*
Safarzoda Anvar Islom *- Doctor of Law, Professor*
Melikov Umrillo Asadulloevich *- Doctor of Law, Professor*
Rajabov Saidumar Odinaevich *- Doctor of Law, Professor*
Sanginzoda Doniyor Shomahmad *- Doctor of Law, Professor*
Azizzoda Ubaydullo Abdullo *- Doctor of Law, Professor*
Muhammad Abdurrahmon Navruz *- Doctor of Political Science, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Tajikistan*
Quvvatzoda Saidullo Zuvaid *- Doctor of Political Science, Associate Professor*
Karimov Shamsiddin Tursunmatovich *- Doctor of Political Science, Professor*
Murodova Nigina Sulaymonovna *- Doctor of Political Sciences, Associate Professor*
Nuriddin Parvin Raymalikhon *- Candidate of Political Sciences, Associate Professor*

© TSPU named after S. Ayni, 2026

ИЛМҲОИ ФАЛСАФӢ / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Бердиев Ш.
Томас Кун о научной истории 7
Амирхон Ш.Т., Комилова М.И.
Сущность информационного общества и его влияние на культуру 12
Саидзода Г.З.
Эпистемологические особенности учения Насируддина Туси – путь к философии науки 20
Гиёев Қ. Ҳ., Бобоҷонов У. Қ.
Озодӣ ва коҳиши арзишҳои маънавии ҷомеа: моҳият ва қонунмандиҳои иҷтимоӣ 25
Маҷидов Д.Ҳ.
Афкори илмии Абурайҳон Берунӣ ва нақши он дар ташаккули худшиносии миллӣ 33
Каримов К.О.
Философия естественного воспитания и ее место в учениях Жан-Жака Руссо 40
Таваллоев М. Т., Самадов Ҳ. Ҳ.
Кибербуллинг ҳамчун шакли каҷрафтории иҷтимоӣ дар ҷомеаи иттилоотӣ: моҳият, омилҳо ва хусусиятҳо 47
Абилзода Г. С.
Ҷанбаҳои муҳоҷиратии таълиму тарбия дар оила 55
Сулаймонзода Б.С.
Ваҳдати миллӣ ҳамчун пояи маънавӣ-сиёсӣ ва иҷтимоии давлатдории миллӣ 61
Таҳоймуродзода М.Т.
Нақши арзишҳои миллӣ дар ташаккули худшиносии миллӣ 69
Мирасанов М.В.
Шинохти инсон дар низоми фалсафии Гегел 76
Саидов А. Ғ.
Инъикоси идеали озодӣ ва баробарӣ дар фазои фарҳангию фалсафии асари Ж. Ж. Руссо (дар мисоли асари «дар бораи қарордоди иҷтимоӣ») 82
Абдуллоев К. Қ.
Тавони ақлонии инсон дар маърифати вуҷудӣ аз дидгоҳи Насируддини Тусӣ 90
Сайфуддинова Р. С.
Зарари бегонашавӣ аз арзишҳои миллӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ 96
Бобоева М.К.
История развития гендерной политики в государственной службе на примере Таджикистана и России 101
Каримова С. Р.
Истиқлоли давлатӣ ва нақши он дар рушди фарҳанги миллӣ 109
Мирзоев А.
Эҳтироми волидайн ҳамчун арзиши ахлоқӣ дар «Наводир-ул-Вақоеъ»-и Аҳмади Дониш ... 114
Сайфуддинова Р. С., Азимзода М. М.
Мавқеи падидаи бегонашавии фардӣ дар илми муосир 120
Одинаев С.Ш.
Масоили омӯзиши ҷавонон ҳамчун гурӯҳҳои иҷтимоӣ-демографӣ 126

ИЛМҲОИ ҲУҚУҚШИНОСӢ / ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Қозиён Ш. Қ., Абдусаломзода Ш.
Ҷанбаҳои назариявии ҳуқуқи адолат дар партави стандартҳои байналмилалӣ ва қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон 132
Сангинзода Д.Ш., Ҳабибзода Ҳ.
Ташаккул ва рушди қонунгузории Тоҷикистон дар соҳаи сайёҳии дохилӣ 144
Қозиён Ш. Қ., Ҳасанзода Л. Қ.
Ҳамбастагии меъёрҳои ҳуқуқи инсон ва вазифаҳои давлат оид ба таъмини амният 150
Каримзода Д.
Масоили амалисозии мақсадҳои ҷазо ҳангоми иҷрои он нисбат ба маҳкумшудагон барои сершумории ҷиноятҳо 163
Каримҷонзода М. К.
Масоили таърихӣ-ҳуқуқии пайдоиш ва рушди институти ҳуқуқ ба мерос 170
Исмоилов У. Х.
Тактикаи гузаронидани амалҳои тафтишотӣ ҳангоми фош намудани фаъолияти гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ 178

Наботов Б.Ш., Шарипов Р. М.
Таъсири тафаккури ифротгароӣ ба шуури насли наврасу ҷавон 190
Саидзода Ҷ. З.
Тарафи субъективии ҷинояти савдои одамон 198
Мирзозода Н.Д.
Хусусиятҳои мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ. 207

ИЛМҲОИ СИЁСАТШИНОСӢ / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Раҳмонзода А. З., Назарзода П. С.
Танзими ҷараёни муҳоҷират омили муҳими устувории масъалаҳои шаҳрвандӣ 215
Шамолов А. А., Зикирзода Ҳ.
Паёмадҳои ҳаракатҳои инқилобӣ ва “капитализми”-и фарогир 222
Каримов Ш. Т.
Гражданское общество и мягкая сила: особенности их взаимодействия в Таджикистане 232
Сангинов Н.Н., Додихудоев Х.А.
Проблема миграции как одна из технологий «гибридных войн» на современном этапе..... 238
Нигматуллина Т. А., Терновая Л. О.
Меланхолия титанов: причины и следствия паралича воли в мировой политике 244
Раҳмонзода А. З.
Институти шаҳрвандӣ: мафҳум моҳият ва мундариҷаи он дар замони муосир..... 253
Шарифзода А. А.
Таҳсилоти олии касбӣ ҳамчун омили рушди миллӣ: таҳлил дар доираи сиёсати созандаи Пешвои миллат..... 260
Самиев Б.Ҷ., Расулзод Л.Х.
Ҷомеаи иттилоотӣ ва унсурҳои хоси он 266
Эргашева Ф. М.
Современные тенденции развития государственной службы Республики Таджикистан:приоритетные направления и перспективы..... 271
Дорошоева Н. Ш.
Амнияти энергетикӣ ва сиёсати ШМА дар шарқи наздик..... 278
Раҷабализода С. Р.
Ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ ҳамчун падидаи сиёсӣ 286
Абдукаримзода А.А.
Шаклҳои зоҳиршавии лоббизми байналмилалӣ ва таснифоти онҳо 295
Шарипов И.А.
Асосҳои таърихию сиёсии ташаккули принсипи «риояи ҳатмии ҳуқуқҳои соҳибихтиёрии ҳар як халқ» 306
Мӯминов М.А.
Асосҳои назариявию консептуалии омӯзиши низоми нави ҷаҳонӣ аз дидгоҳи геополитикӣ..... 316
Муродова Г.Р.
Пайгири манфиатҳои миллӣ дар фазои геополиткии минтақаи Осиёи Марказӣ 323
Бабаев К.
Роль Саманидов и таджикского просвещения в формировании таджикской народности и национального самосознания 330
Нурализода С.
Мақоми сохторҳои ҳамгироии фазои геосёсии Авруосиёи Бузург дар сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон..... 337
Мирзоев Н. С.
Сиёсати «дарҳои боз» ҳамчун модели стратегии сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон.. 346
Холназаров Н.М.
Сурия дар пасманзари ҳаводиси “Баҳор”-и Араб 352
Каримова З.
Муҳоҷирати меҳнатӣ ҳамчун омили тағйирёбии нақшҳои иҷтимоӣ дар оилаҳои Тоҷикистон 359
Зокиров Х.И.
Пешвои миллат ва ваҳдати миллӣ дар низоми сиёсии Тоҷикистони муосир..... 367
Амиров Т.Ш
Сиёсати ҳарбӣ дар замони истиқлоли давлатӣ: натиҷаҳо ва дурнамои рушди он 372

УДК 001.1:1

ТОМАС КУН О НАУЧНОЙ ИСТОРИИ

Бердиев Ш.
Институт философии и политологии имени академика А. Баховаддинова

Актуальность темы. Актуальность изучения историко-философских взглядов Томаса Куна определяется необходимостью осмысления закономерностей развития научного знания и пересмотра традиционных представлений о научном прогрессе. Наука развивается не только посредством последовательного накопления фактов и теорий: в процессе её развития происходят фундаментальные изменения понятий, методов исследования и критериев оценки знания. Поэтому изучение понятий «парадигма», «нормальная наука», «аномалия», «кризис» и «научная революция» имеет теоретическое и методологическое значение для объяснения сложного характера научных изменений.

Другой аспект актуальности темы связан с отношением к научному наследию прошлого. Оценка исторических теорий исключительно с позиций современного знания может привести к игнорированию реальных условий их возникновения и применения. Исторический подход Куна подчёркивает необходимость изучения научных идей в интеллектуальном, культурном и социальном контексте эпохи их формирования. Такой подход важен для преодоления одностороннего толкования истории науки и более глубокого понимания многообразия научных традиций.

Кроме того, анализ взаимосвязи истории и философии науки, соотношения внутренних и внешних факторов научного развития и роли научного сообщества позволяет точнее рассмотреть вопросы рациональности, научной истины и критериев выбора теорий. В этом отношении критическое изучение концепции Куна имеет особое значение для совершенствования методологии историко-философских исследований и формирования критического мышления исследователей.

Обсуждения. Будь то в истории науки или в философии науки, Томас Кун (1922-1996) - фигура, важность, которую невозможно игнорировать. Т. Кун родился в Цинциннати, США, в 1922 году. Он получил степени бакалавра, магистра и доктора физики, начал преподавать курсы истории науки в 1952 г. и был президентом Американского общества истории науки; он – историк и философ науки. Среди его основных работ - «Структура научных революций», «Сущностное напряжение. Избранные исследования научной традиции и изменения», «Коперниканская революция» и др.

Т. Куна обычно считают основателем историцистской философии науки, но история науки была долговременной областью его исследований, и его взгляды на философию науки всегда основывались на исследованиях истории науки. Таким образом, понимание теории истории науки Куна имеет большое справочное значение для углубленного изучения философии науки и истории науки. Данная статья преследует целью проанализировать уникальную теорию Куна по истории науки, а именно по историцизму.

Большинство ученых, начиная с другого американского исследователя - Дж. Сартона (1884-1956), придерживаются кумулятивного эмпирического взгляда на историю науки. Этот взгляд на историю науки рассматривает науку в целом как систему истинных эмпирических положений с западной спецификой. Очевидное и несомненное накопление и прогресс формулы, т. е. научная теория рассматривается как постепенное накопление или чисто количественный эволюционный процесс. Т. Кун считал, что эта точка зрения ошибочна. Он указывал, что история науки оценивает «развитие науки при таком подходе - это постепенный процесс, в котором факты, теории и методы слагаются во все возрастающий запас достижений, представляющий собой научную методологию и знание», и таким образом, рассматривает историю науки «не просто как хранилище анекдотов и фактов, расположенных в хронологическом порядке», это может сбить нас с пути [1, с. 23-24].

На основе критики этого научного взгляда на совокупные эмпирические данные Т. Кун предложил совершенно иной взгляд на научную историю в своей знаменитой книге «Структура научных революций». Кун относил процесс научного развития к такой модели: донаука → нормальная наука → аномальный кризис → революция → новая нормальная наука → новый кризис…. Он считал, что в донаучный период работники этой дисциплины придерживались каждый своих взглядов и методов, расходились во мнениях по различным вопросам и спорили друг с другом. После утверждения научной общественностью определенной «парадигмы» эта дезорганизованная деятельность вступает в период

нормальной науки. В этот период деятельность ученых представлена преимущественно нормальной научной деятельностью, решающей сложные проблемы в области в рамках парадигмы. В период нормальной науки будут некоторые аномалии, но это не повлияет на сомнения ученых относительно парадигм. Но когда «аномалии становятся все более частыми», люди начинают сомневаться и отклоняться от прежней твердой веры в парадигму, что приводит к возникновению кризиса и предвещает наступление периода научной революции. После кризисов и революций ученые обращаются к новой парадигме и вступают в новый период нормальной науки. Следует отметить, что Т. Кун не считал научную революцию полностью разрушающей старую парадигму и начинающейся с нуля, как обычно думают. Напротив, на его взгляд, новая парадигма должна быть в какой-то степени подобна старой парадигме. как обладающий, по крайней мере, способностью решать проблемы старой парадигмы [1, с. 11-20].

В западной историографии ведется спор между «вигской историографией» и «антивигской историографией». Историография вигов возникла на основе исследований британской политической истории. Некоторые историки Британской партии вигов в XIX веке писали с точки зрения партии, описывая британскую историю как историю непрерывного прогресса, которая демонстрирует и прославляет политические идеи Партии вигов. Томас Кун выступал против кумулятивных эмпирических исследований истории науки и в стиле вигов и выступал за органическую интеграцию истории науки. и философия науки, и внутренняя и внешняя история науки в совокупности очень оригинальны и глубоки. Но инструменталистский взгляд Куна на истину также погрузил его в трясину эпистемологии истины.

Одним из результатов этой тенденции является рассмотрение исторического процесса науки как истории борьбы героев и дьяволов, сосредоточив внимание на тех историях, которые подготовили настоящее. Например, Дж. Сартон (1884-1956), основатель истории науки, однажды исключил алхимию, колдовство, астрологию и физиологические теории Галена как факторы, вредные для научного прогресса [2, с. 234-236]. Этот подход подвергся критике со стороны некоторых ученых и Т. Куну также выразил недовольство этой историографией вигов. Он сказал: «Целью старых историй науки было прояснить и углубить понимание современных научных методов или концепций, показывая их эволюцию. Для выполнения этой задачи историки обычно выбирали устоявшуюся дисциплину или ветвь дисциплины и описывали, когда и где и как развивались различные факторы, составлявшие темы и методы вывода в его время. Наблюдения, законы и теории, которые современная наука считает ошибочными или нерелевантными, редко рассматриваются, если только они не дают методологического урока» [3, с. 108]. Т. Кун считал, что глупо использовать такие слова, как герои и дьяволы, при изучении истории науки, поскольку каждая научная традиция разумна в местном историческом контексте того времени. Если мы будем оглядываться только на прошлое и смотреть на взгляды ученых прошлого только с точки зрения настоящего, мы, возможно, не сможем по-настоящему понять историю прошлого. Следовательно, способ добиться лучшего понимания истории научной мысли состоит в том, чтобы исследовать науку в различные периоды в местном контексте того времени и никогда не рассматривать их как камень преткновения для современной науки [4, с. 58-59].

Кроме того, Т. Кун убежден, что историк науки должен отложить в сторону науку, которую он знает, и основывать свою науку на том, что он знает. Он должен быть знаком с учебниками и публикациями того времени, а также с присущими им традициями. Он также неоднократно использовал свое собственное исследование физики Аристотеля в качестве примера для иллюстрации историкам науки. Он подчеркивал, что исследователи должны сделать восстановление целостности устаревшей научной традиции своей первоочередной задачей и указать на то, что зачастую нецелесообразно интерпретировать тексты прошлого самым понятным современным способом [5, с. 4-6]. Т. Кун уделял большое внимание исследованию связи между историей науки и философией науки. Он считал, что история науки и философия науки - две взаимосвязанные, но разные дисциплины. Что касается различий, то они в основном отражаются в разных целях: «Как две разные дисциплины, история науки и философия науки имеют ряд различных характеристик. Самая общая и очевидная из них состоит в том, что они преследуют разные цели. Конечным продуктом большинства исторических исследований является повествование о специальных исторических событий в прошлом… Философы же стремятся прежде всего к четким и широким их обобщениям» [1, с. 10]. Цели истории науки и философии науки настолько различны, что Т. Кун считал, что ни одна из них не может этого сделать одновременно. Можно

проводить оба типа исследований, но рискуя, исследователь ничего не добется. Однако он считал, что эти две дисциплины взаимосвязаны и взаимоусиливают друг друга, и выступал за то, чтобы философы и историки науки «восстановили более активное взаимодействие». Наравне с ним, он указывал, что историки науки нуждаются в философии. «Философия, как и научное познание, является их основным инструментом... Если человек не сможет уловить взаимосвязь между основными философскими школами в тот период и область, которую он изучает, то невозможно будет хорошо изучить многие вопросы истории науки» [2, с. 12]. В свою очередь, философия науки также неотделима от внимания к истории науки. Т. Кун отмечает, что отношение истории к философам науки и, возможно, эпистемологам выходит далеко за рамки ее роли источника примеров готовых идей. Она также может быть особенно важным источником постановки вопросов и вдохновляющих идей. По его словам, история науки может помочь заполнить довольно особый разрыв между философами науки и самой наукой, а также стать для них источником, позволяющим задавать вопросы и предоставлять информацию и, что среди нескольких возможных методов, которые философы могут использовать для понимания науки, история обеспечивает один из наиболее практичных и эффективных методов. Видно, что Т. Кун уделял большое внимание сочетанию истории науки и философии науки и выступал за поддержание активного диалога между ними, который фокусируется только на статическом развитии научных теорий. Подход логического анализа без внимания к истории науки совершенно иной. Следует отметить, что история науки, о которой здесь говорит Т. Кун, ограничивается «внутренней историей», то есть основной частью эволюции научных концепций и методов, тогда как философия науки относится к структуре научных теорий; статус теоретических сущностей или то, что позволяет ученым заявлять о таких проблемах, как условия создания достоверных знаний.

В процессе развития самой истории науки долгое время существовала дискуссия, т.е. спор между внутренней и внешней историей. Ученые, выступающие за теорию внутренней истории, считают, что история науки должна ограничивать свои объекты исследования изучением внутренних факторов и механизмов развития научного знания. Что касается изучения внешней истории взаимоотношений науки и общества, то так и должно быть. оставлены социологии науки и социальной истории науки, т. к. они не являются объектами изучения истории науки. Т. Кун выступал за органическое сочетание и взаимодополнение внутренней истории и внешней истории. Он назвал «теорию внутренней истории» «внутренним подходом», а «теорию внешней истории» «внешним подходом» к истории науки и утверждал, что хотя внутренний подход и внешний подход к истории науки в некоторой степени экспериментальной, «для «внутреннего употребления» (т.е. для методологической рефлексии самой науки) эта ценность в том, что она позволяет обосновать эпистемический статус экспертного знания…, которое соответствует принятым в «нормальной науке» критериям. Для «внешнего употребления»… эта ценность в том, что она позволяет утвердить профессиональный статус науки как особого социального института, представляющего собой центр интеллектуальной власти и собственности» [3, с. 15]. Однако следует отметить, что, хотя Т. Кун и выступал за объединение внутренней истории и внешней истории, он не ставил их в одно и то же положение, а утверждал, что внешняя история на самом деле служит внутренней истории. Он считает, что только после предварительного объяснения развития науки с точки зрения внутренней истории внешняя история может сыграть роль в показе таких аспектов, как внешние, ненаучные концепции и интересы, которые могут повлиять на науку.

Из приведенного выше обсуждения видно, что взгляд Т. Куна на историю науки очень уникален и имеет большое справочное и вдохновляющее значение для наших исследований по основным теоретическим вопросам истории науки. Прежде всего, это касается некумулятивного взгляда на научную историю. Динамическая модель научного развития, которую описал Т. Кун, отражает его уникальное понимание истории развития науки. Он использовал такие слова, как «рутинный», «ненормальный», «кризис», «революция» и «парадигма», чтобы описать научное развитие как чередующийся процесс «накопления» и «изменений», «градации» и «мутации», он считал, что эта особенность ярко отражена в исторических записях развития науки. Однако следует отметить, что Т. Кун приписывал прогресс науки дарвиновскому подходу (например, улучшению способностей к решению проблем), то есть, если определенная парадигма может решить больше проблем, чем старая парадигма, ее можно считать хорошая парадигма, относительно того, является ли эта парадигма истинной или ложной, и приведет ли замена старой и новой парадигм неизбежно к истине, Т. Кун занял нейтральную позицию. Он считает, что деятельность ученых под руководством парадигм и истинность или ложность самой парадигмы независимы друг от

друга. Даже если парадигма является ошибочной, она все равно может быть хорошей моделью, пока может служить эталоном. ученым решать головоломки [1, с. 58]. Из этого видно, что Т. Кун на самом деле придерживается инструменталистского взгляда на истину.

Недостаток теории Т. Куна заключается в том, что она отказывается от фундаментального логического требования, согласно которому научные теории и парадигмы должны проверяться научными экспериментами и наблюдениями, и, следовательно, должна объяснять научный прогресс с точки зрения субъективных факторов и психологических аспектов ученых. Такого нельзя сказать. недостаток. Второе - о проблеме «вигской историографии» в изучении истории науки. То есть, как нам следует относиться к «науке» древних, какую позицию и метод следует использовать для изучения древней науки. Более того, это может быть выведено из неизбежного вопроса при изучении истории науки: можем ли мы использовать современную науку? содержание изучения древней науки? Чтобы судить об исследованиях древних? Т. Кун выступал за то, чтобы историки науки отложили в сторону науку, которую они знают, и выступал за восстановление устаревших традиций прошлых работ, чтобы можно было построить историю? хорошо понял. Надо сказать, что это очень глубоко. Действительно, изучая историю науки, люди должны сделать все возможное, чтобы вернуться в мир древних и поставить себя на их место, чтобы понять их. Люди должны начать с целей, мотиваций, методов и предположений древних. понять мудрость древних, не должны использовать привычки, с которыми они знакомы сегодня. «Наука» должна измерять исследования древних, не говоря уже о поиске примеров или предшественников в истории для современной науки. Конечно, Т. Кун не заметил, что по-настоящему «взглянуть на реставрацию истории с исторической точки зрения» непросто. Отпечаток современного общества заставил историков науки полностью вернуться к традиции и забыть современность, что неизбежно приведет к неизбежным дилеммам.

Заключение. Анализ взглядов Томаса Куна показывает, что его основной вклад заключается в объяснении развития науки как исторически изменяющегося процесса, включающего различные этапы. В этом процессе периоды научной деятельности в рамках принятой парадигмы сменяются кризисными этапами и фундаментальными преобразованиями. Поэтому научный прогресс невозможно свести исключительно к количественному увеличению знаний: он также охватывает качественные изменения в постановке проблем, методах исследования и научных представлениях.

Методологическое значение концепции Куна проявляется в необходимости восстановления исторического контекста научных теорий прошлого. Понимание идей учёных предшествующих эпох требует изучения их целей, понятий, исследовательских возможностей и интеллектуальных традиций. Такой подход позволяет рассматривать историю науки как самостоятельный процесс формирования знания и избегать её оценки исключительно по современным критериям.

Вместе с тем вопросы соотношения парадигмы и истины, критериев сравнения конкурирующих теорий, а также взаимодействия познавательных и социальных факторов нуждаются в критическом анализе. Признание способности решать проблемы критерием научного прогресса не следует отождествлять с отрицанием роли экспериментальных данных и логического обоснования.

Наследие Куна создаёт важную основу для укрепления взаимодействия истории и философии науки. Его продуктивное использование предполагает взвешенный подход, учитывающий как исторический и социальный характер научной деятельности, так и требования доказательности, проверяемости и обоснованности знания.

Таким образом, научный историзм, предложенный Т. Куном, твердо основывает свои философские взгляды на исследовании истории науки, достойном признания и упоминания. Объектами исследования как истории науки, так и философии науки являются науки, но первая основана на историческом исследовании науки, а вторая - на философском размышлении о науке. Поскольку они изучают один и тот же объект, должно быть что-то сообщаемое. Поэтому история науки и философия науки должны объединиться, чтобы философия науки приобрела историческое значение и наполнила историю науки философскими открытиями. Только таким образом, подтверждает Т. Кун, философия науки не станет «хромой», а история науки не станет «слепой».

Литература

1. Бернал, Дж. Наука в истории общества / Дж. Бернал. - М.: Издательство иностранной литературы, 1956. - 735 с.

2. Касавин, И. Т. Возвращаясь к Т. Куну: консервативна ли «нормальная наука»? / И. Т. Касавин, В. Н. Порус // Эпистемология и философия науки. 2020. Т. 57. № 1. С. 6–19.
3. Кун, Т. Коперниканская революция: Планетарная астрономия в развитии западной мысли / Т. Кун. - М.: Наука, 2001. - 384 с.
4. Кун Т. Структура научных революций / пер. с англ.; сост. В. Ю. Кузнецов. - М.: АСТ, 2003. - 605 с.
5. Поппер К. Предположения и опровержения: Рост научного знания / К. Поппер. - М.: АСТ, 2004. - 638 с.
6. Сартон Дж. История античной науки. Открытия великих ученых и мыслителей древности. - М.: Центрполиграф, 2022. - 751 с.
7. Фейерабенд, П. Против метода / П. Фейерабенд. - М.: АСТ, 2007. - 413 с.
8. Bird, A. What Is in a Paradigm? / A. Bird // Richmond Journal of Philosophy. 2002. № 1. P. 11–20.
9. Kuhn, T. The Essential Tension: Selected Studies in Scientific Tradition and Change / T. Kuhn. - Chicago: The University of Chicago Press, 1978. - 366 p.
10. Wrzesniewski, P. Wes Sharrock and Rupert Read, Kuhn: Philosopher of Scientific Revolution Reviewed / P. Wrzesniewski // Philosophy in Review. 2004. Vol. 24. № 1. P. 58–61.

ТОМАС КУН ОБ ИСТОРИИ НАУКИ

В статье анализируются историко-философские взгляды Томаса Куна и их значение для изучения развития науки. Рассматриваются понятия парадигмы, нормальной науки, аномалии, кризиса и научной революции. Основное внимание уделяется критике кумулятивного понимания научного прогресса и оценки прошлого с позиций современного знания. Подчёркивается необходимость изучения научных теорий в историческом контексте их формирования. Раскрывается взаимосвязь истории и философии науки, а также соотношение внутренних и внешних факторов развития знания. Критически рассматриваются проблемы истины, рациональности и критериев выбора парадигм. Показано методологическое значение концепции Куна для понимания научных изменений.

Ключевые слова: Томас Кун, история науки, философия науки, историзм, парадигма, нормальная наука, аномалия, научный кризис, научная революция, научный прогресс.

ТОМАС КУН ДАР БОРАИ ТАЪРИХИ ИЛМ

Дар мақола дидгоҳҳои таърихию фалсафии Томас Кун ва аҳамияти онҳо барои омӯзиши рушди илм таҳлил мешаванд. Мафҳумҳои парадигма, илми муқаррарӣ, аномалия, буҳрон ва инқилоби илмӣ баррасӣ мегарданд. Таваҷҷуҳи асосӣ ба нақди тасаввуроти кумулятивии пешрафти илм ва арзёбии гузашта аз мавқеи донишҳои муосир равона шудааст. Зарурати омӯзиши назарияҳои илмӣ дар заминаи таърихии ташаккулашон таъкид мешавад. Робитаи таърих ва фалсафаи илм, инчунин таносуби омилҳои дохилию хориҷии инкишофи дониш муайян мегардад. Масъалаҳои ҳақиқат, ақлоният ва меъёрҳои интихоби парадигмаҳо мавриди арзёбии интиқодӣ қарор мегиранд. Аҳамияти методологии консепсияи Кун барои фаҳмиши дигаргуниҳои илмӣ нишон дода мешавад.

Калидвожаҳо: Томас Кун, таърихи илм, фалсафаи илм, таърихгарӣ, парадигма, илми муқаррарӣ, аномалия, буҳрони илмӣ, инқилоби илмӣ, пешрафти илм.

THOMAS KUHN ON THE HISTORY OF SCIENCE

The article analyses Thomas Kuhn’s historical and philosophical views and their significance for understanding scientific development. It examines the concepts of paradigm, normal science, anomaly, crisis, and scientific revolution. Particular attention is devoted to critiques of cumulative accounts of scientific progress and assessments of the past through contemporary knowledge. The importance of studying scientific theories within their historical contexts is emphasised. The relationship between the history and philosophy of science, alongside internal and external factors influencing knowledge development, is explored. Questions of truth, rationality, and paradigm selection are critically examined, highlighting the methodological significance of Kuhn’s account of scientific change.

Keywords: Thomas Kuhn, history of science, philosophy of science, historicism, paradigm, normal science, anomaly, scientific crisis, scientific revolution, scientific progress.

Дар бораи муаллиф
Бердиев Шоҳназар Пирназарович
д.и.ф дотсенти кафедраи фалсафа ва фарҳангшиносӣ.
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ.
Суроға: ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121
E-mail: shokhnazar@mail.ru

Об авторе
Бердиев Шохназар Пирназарович
Доктор философских наук, доцент кафедры философии и культурологии.
Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни.
Адрес: г. Душанбе, проспект Рудаки, 121.

About the Author
Shokhnazar Pirnazarovich Berdiev
Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Philosophy and Cultural Studies.
Tajik State Pedagogical University after named S. Ayni
Address: 121 Rudaki Avenue, Dushanbe.
E-mail: shokhnazar@mail.ru

УДК 316.324.8:008

СУЩНОСТЬ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА КУЛЬТУРУ

Амирхон Ш.Т.
Таджикский национальнный университет
Комилова М.И.
Худжандский государственный университет имени Б. Гафурова

Как известно, после периода индустриализации в истории человечества, наступила эра постиндустриального его развития. Характерной чертой данного периода становится доминирование информации, которая стало причиной возникновения информационного общества и её перевода на цифровую форму. Поэтому понятия информационного общества и цифровизации стали означать два этапа одной большой глобальной эволюции человеческого сообщества. Если говорить другими категориями, то информационное общество - это цель и социальное устройство, а цифровизация - главный инструмент его построения в конкретном пространстве и периоде.

Информационное общество, как известно, это тип общества, в котором главным ресурсом, продуктом и движущей силой развития становятся информация и знания. По аналогии можно сказать, что раньше человечество прошло через аграрный этап, где ценилась земля и ручной труд и индустриальный этап, где правили заводы, капитал и сырье и постиндустриальное общество, в котором происходит автоматизация и информатизация. В информационном же обществе, как развитого постиндустриального общества, в последние годы фокус сместился на информацию.

Понятие "информационное общество" впервые появилось почти одновременно в Японии и США. Создание самого термина приписывается японскому исследователю, профессору по информационным технологиям Ю. Хаяши. Он в своем исследовании «Японское информационное общество: темы и подходы» (1969 г.) «определил информационное общество как общество, где компьютеризация предоставляет людям возможность пользоваться надежными источниками информации, освободиться от рутинной работы, обеспечить высокий уровень автоматизации производства» [2, с. 6].

В дальнейшем формировалась отдельная теория «информационного общества», которая была развита такими известными учёными, как М. Порат, Й. Масуд, Т. Стоуньер и др. Американский исследователь М. Порат, например, «исследовал влияние информации на экономику страны… Порат сильно упростил ситуацию, разделив экономику всего лишь на две сферы - «информационную» и «неинформационную» [13]. Наряду с этим М. Порат разделил всю производимую информацию на финансовую, культурную и знания, которые включают знания по новациям, услугам, по менеджменту и т.д.

Что касается японского социолога и футуролога Й. Масуда (1905–1995), то его концепция изложена в его исследовании «Информационное общество как постиндустриальное общество» (1983 г.). Он считал, что «в информационном обществе на передний план выходит производство знания и информации, в отличие от материального производства в индустриальном. При массовом производстве информации устанавливаются необходимые для общественного развития социальные связи. В связи с этим увеличивается значение коммуникативной деятельности и социального управления» [4, с. 202].

В дальнейшем указанную теорию развивает английский учёный У. Мартин в своём исследовании «Информационное общество». Он под информационным обществом понимал развитое постиндустриальное общество, которое формировалась в западных странах в 60-70-ые годы прошлого века. В информационном обществе, по мнению У. Мартина, «качество жизни, так же как перспективы социальных изменений и экономического развития, в возрастающей степени зависят от информации и её использования. В таком обществе стандарты жизни, формы труда и отдыха, система образования и рынок находятся под значительным влиянием достижений в сфере информации и знания. При этом У. Мартин особо подчеркивает мысль о том, что коммуникация представляет собой «ключевой элемент информационного общества» [16].

На основе всего сказанного, можно смело утверждать, что, по У. Мартину, информационное общество можно определить, как общество, в котором качество жизни, так же как перспективы социальных изменений и экономического развития, в возрастающей степени зависят от информации и её эксплуатации. В таком обществе стандарты жизни, формы

труда и отдыха, а также система образования и рынок находятся под значительным влиянием достижений в сфере информации и знания.

Концепция информационного общества предложена и американским культурологом и социологом Д. Беллом в его работе «Социальные рамки информационного общества» (1980 г.). Данный автор «конкретизирует критерии перехода в новый период развития - доминирование сферы услуг, т.е. ведущим фактором становятся не материальное производство, а интеллектуальная деятельность, научное творчество и т.д. Эти изменения имеют прямое воздействие на разные стороны жизни общества» [16].

С точки зрения Д. Белла, в информационном обществе для экономической и социальной жизни человека и общества, для способов производства знания, а также для характера трудовой деятельности человека решающее значение приобретает становление нового уклада жизни, основывающегося на телекоммуникациях. Революция в организации и обработке информации и знаний, в которой центральную роль играют компьютерные технологии, развертывается одновременно со становлением постиндустриального общества.

Сущность революции человеческого общества, указанной Д. Беллом, выражается в трёх аспектах нового постиндустриального общества: 1) переход от индустриального общества производства к обществу услуг; 2) определяющее значение кодифицированного научного знания для реализации технологических нововведений; 3) превращение новой интеллектуальной технологии в ключевой инструмент системного анализа и принятия решения во всех сферах жизнедеятельности человека и общества.

Несмотря на единодушие в принятие термина «информационное общество», некоторыми исследователями он заменён понятием «информациональное общество». Например, испанский социолог М. Кастельс (г. рожд. 1942) в своём трёхтомном труде «Информационная эпоха: экономика, общество и культура» (1996-2000 гг.) предпочитает понятие «информациональное общество» и обосновывает это «тем, что информация, понимаемая как трансляция знания, имела важное значение во всех обществах, включая средневековую Европу. Термин же «информациональное» указывает на атрибут специфической формы социальной организации, в которой благодаря новым технологическим условиям, возникающим в данный исторический период, генерирование, обработка и передача информации стали фундаментальными источниками производительности и власти» [9].

Информациональное общество для М. Кастельса - это такая форма социальной организации, где хранение, переработка и транспортировка информации на основе технологий становятся источниками не только экономики, но и власти. М Кастельс также затрагивает вопросы культуры и идентичности в информациональном обществе, так как в таком обществе будут доминировать сетевые формы взаимоотношения людей, которым придётся искать новое своё «Я» и строить свою новую идентичность.

На основе вышеизложенного можно в целом сказать, что ключевыми признаками информационного (или информационального) общества являются: 1) информационный сектор экономики, где производство услуг, программного обеспечения и знаний приносит больше денег и рабочих мест, чем материальное производство; 2) доступность знаний, при которой информация становится главным товаром и общественным благом, поэтому успех человека или компании зависит от умения быстро находить и обрабатывать данные; 3) глобальная связанность людей и технологий, в результате которой границы стираются благодаря интернету. Единое информационное пространство в таком обществе позволяет людям общаться друг с другом и работать совместно из любой точки мира.

Информационное общество возникает вследствие цифровизации, поэтому, если информационное общество - это про ценность информации в любой форме, т.е. в книгах или аналоговых хранителях, а не цифровых, то понятие цифровизация или диджитализация - это технологический процесс перевода этой информации в «цифру» и глубокая перестройка всех процессов на основе этой трансформации.

Как известно, вся мировая экономика, культура, политика переходит к цифровизации. Однако данный процесс не во всех странах происходит одинаково. В Республике Таджикистан, например, в этом направлении приняты Законы Республики Таджикистан «Об электронных документах» (2002 г.), «Об электронных цифровых подписях» (2007 г.) и «Об электронной торговле» (2022), «Государственная стратегия информационно-коммуникационных технологий для развития Республики Таджикистан» (Постановление Правительства от 5 ноября 2003 г., № 1174), «Концепция формирования электронного правительства в Республике Таджикистан на 2012-2020 годы» (30 декабря 2011 г., № 643), «Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан» (30 декабря 2019 г., № 642),

“Стратегия развития искусственного интеллекта в Республике Таджикистан на период до 2040 года” (31 января 2022 г., № 63) и другие нормативно-правовые акты.

Кроме того, согласно «Концепции цифровой экономики в Республике Таджикистан», в нашей стране предусмотрены три этапа перехода к цифровой экономике: период определения приоритетов и адаптации к 2025 году, пилотная реализация основных элементов цифровой экономики к 2030 году и усиление цифровизации экономики и других секторов деятельности к 2040 году [8].

В 2025 г. Указом Президента Республики Таджикистан было создано Агентство по инновациям и цифровым технологиям при Президенте Республики Таджикистан, которое осуществляет единую государственную политику в области инноваций и цифровых технологий. Для этого Агентство продвигает процесс создания условий для цифрового развития республики Таджикистан, внедряет цифровую систему регулирования государственных отношений с населением, внедряет инфраструктуру, обеспечивающей цифровизацию и т.д.

Другими словами, внедрение цифровизации и строительства информационного общества в Таджикистане идёт по плану. Для этого уже создана необходимая правовая база, а также завершается создание экономического базиса, который служит основой для других сфер, в том числе для национальной культуры. Однако здесь, по нашему мнению, следует в дальнейшем обратить внимание на такие вопросы:

1) цифровизация в Таджикистане сильно отличается в городах и в сельской местности или как отмечает С. Рахимов, нашему обществу характерно следующее: «тяга к примитивному труду, слабое внедрение техники и технологий – это проявляется в основном в отдалённых от центра сельских местностях» [12, с. 29];

2) культура, в особенности сфера искусства в предпринятых мерах со стороны государственного и негосударственного сектора незаслуженно стоит на одном из последних мест в процессе цифровизации;

3) меры по цифровизации должны быть обращены на два взаимоисключающих друг друга аспекта данных процессов - и на цифровизацию культуры, и на защиту культуры от последствий цифровизации. По этому вопросу надо иметь в виду, что «В целом, развитие автоматизации, роботизации, использование информационных технологий, производство с помощью 3D-принтеров и т. д., по мнению экспертов, может подорвать социальную справедливость в некоторых странах в ближайшие 10-15 лет… Среди негативных политических последствий цифровизации, включая формирование электронного правительства и проведение электронных выборов, по мнению экспертов, прежде всего, следует отметить усиление вмешательства стран во внутренние дела друг друга. Также, в результате внедрения процессов цифровизации, информационные сетевые войны в мире становятся более интенсивными, возрастает угроза кибертерроризма и т.д.” [5, с. 255].

Другими словами, с нашей точки зрения, социально-философское осмысление цифровизации и результатов внедрения элементов информационного общества помогает обеспечить безопасность общества, в том числе культурную безопасность развития нашей нации в современном быстро изменяющемся мире.

Таким образом, цифровизация влияет на все сферы жизнедеятельности общества не только в Таджикистане, но и во всём мире. С другой стороны, культура XXI века кардинально отличается от всего, что было раньше, и главные процессы, которые её трансформируют, на основе нашего анализа многочисленных источников и точки зрения современных исследователей считаются (1) цифровизация и появление «виртуального бытия», (2) мозаичность культуры или культура «шведского стола», (3) доминирование визуального над текстовым в культуре, (4) наличие множество парадоксов в культуре современности и др.

Все указанные факторы трансформации культуры в современности связаны с тем, что «С созданием Интернета и появлением цифрового мира, человечество начинает постепенно переносить свою реальную жизнь, свои проблемы, заботы, хобби, увлечения, работу, развлечения, всё, что заполняет его реальный мир в цифровой. Вторжение технологий в XX в. ускорило жизнь человека, ускорило урбанизацию и глобализацию, стирая границы этносов и культур различных стран, собирая миллионы людей по всей планете. Постепенно это привело к тому, что в 2020 г. люди подчинились законам гипперреальности» [3, с. 117]. В результате этого все как бы действуют и поступают одинаково, как видели в социальных сетях, или одеваются, как это показано в популярном интернет канале, отправляют письма «ни через голубей» или в письменной форме внутри конверта, а через Телеграмм, или звонят не по

обычному телефону, а по ВотсАппу и т.д. Ниже рассмотрим суть вышеуказанных процессов в культуре и факторов её трансформации в отдельности.

В условиях цифровизации и формирования «виртуального бытия» (т.е. бытие души человека в информационно-коммуникационном пространстве - здесь и далее разъяснение терминов из сферы социальных сетей дано автором на основе общедоступных материалов из Интернета) культура трансформировалась в онлайн-формат. Интернет, социальные сети и метавселенные (концепция единого цифрового пространства, где люди через свои аватары взаимодействуют друг с другом и с виртуальными объектами как в реальной жизни) создали новую среду обитания. Из-за этого распространилось клиповое мышление, когда из-за обилия информации мы привыкаем воспринимать мир через короткие тексты, или как говорят психологи, до 22 знаков, через яркие образы, а также через видео в разных социальных сетях, рилсы (короткие вертикальные видео), мемы (мем – единица культурной информации в виде идеи, образов, фраз, видео, звука или жестов) и т.п. Глубокие, линейные тексты уступают место фрагментарному восприятию. Как пишут современные исследователи, «Ключевым фактором формирования клипового мышления стали процессы цифровизации, влияющие, главным образом, на процессы восприятия, анализа и трансляции новых знаний у представителей поколения зумеров (поколение Z - люди, родившиеся с середины 1990-х до начала 2010-х годов)» [7, с. 411].

Цифровизация не просто скопировала реальный мир, она создала принципиально новую нормативную реальность. По этой причине, во-первых, произошла трансформация норм в виде «от этикета к нетикету» (нетикет - правила поведения, общения в сети), т.е. к сетевому этикету. В результате этого в виртуальном бытии классические нормы поведения либо отмирают, либо радикально видоизменяются, так как рождается именно нетикет. Во-вторых, произошло размывание границ «частного» и «публичного». Поэтому то, что раньше считалось глубоко личным (дневники, семейные фото, запись воспоминаний и т.п.), в цифровом бытии стало публичным контентом. Нормой становится овершеринг (английское слово, в переводе означает «чрезмерно много делиться»), т.е. избыточное предъявление человеком себя другим в информационном пространстве.

Наряду с этим, в результате цифровизации появляются новые правила уважения, так как в виртуальной культуре формируются свои правила вежливости: «Элементарные правила вежливости диктуют использование приветствий и обращения к собеседнику по имени. Необходимо прощаться и выражать благодарность так же, как и при непосредственном личном общении» [14, с. 241]. Или же, голосовое сообщение без предупреждения или звонок без предварительного согласования в мессенджере часто воспринимаются как нарушение личных границ. Игнорирование сообщений при статусе «в сети» порождает новые формы социального напряжения.

Второй формой трансформации культуры в эпоху цифровизации, как было уже отмечено, является появление мозаичности и культуры «шведского стола». Прошлые эпохи предлагали человеку жесткую культурную монолитию: родился в определенной стране и религии - живи по её правилам. Сегодня культура похожа на мозаику или шведский стол. Современный человек конструирует свою идентичность сам: он может жить в Азии, практиковать скандинавский хюгге (находить радость в простых моментах), увлекаться латиноамериканскими танцами и работать на европейскую или национальную компанию.

Культура «шведского стола» (способ подачи еды, при котором различные блюда выставляются на общем столе, а гости самостоятельно выбирают) и мозаичность - это, с нашей точки зрения, самые точные описания того, как современный человек взаимодействует с культурой, ценностями или знаниями. Если в прошлые эпохи культура была «комплексным обедом» (человек рождался в определенной религии, сословии, географии и был обязан принять весь набор норм целиком), то сегодня культура превратилась в огромный буфет, фуршет. Современный человек подходит к этому столу с тарелкой и берет понемногу отовсюду, формируя свой уникальный, эклектичный и часто парадоксальный нормативный рацион.

В результате указанного процесса появляется также мозаичное сознание: мир формируется в сознании человека как осколки калейдоскопа. Термин «мозаичная культура» ввел в науку французский социолог Абраам Моль (1930-1992), который одним из первых старался применять методы информатики и кибернетики к исследованиям в гуманитарных сферах. Как пишут современные исследователи, «Мозаичная культура состоит из разрозненных обрывков, связанных простыми, чисто случайными отношениями близости по времени усвоения, по созвучию или ассоциации идей. Эти обрывки не образуют структуры,

но они обладают силой сцепления, которая не хуже старых логических связей придает экрану знаний определенную плотность, компактность, не меньшую, чем у тканеобразного экрана гуманитарного образования» [6, с. 159-160]. А. Моль считал, что «мозаичная культура» образуется в сознании каждого человека из разрозненных знаний, полученных через средства массовой коммуникации, и они хранятся в его памяти как породы в слоях земли.

Следующий фактор, влияющий на трансформацию культуры в современности - это то, что в эпоху цифровизации почти во всех сферах, в том числе, в культуре, происходит доминирование визуального над текстовым. По нашему мнению, это можно было бы называть «визуальной революцией». Поэтому, как пишут многие исследователи, мы сегодня живём в визуальную эпоху. Смайлики (пиктограмма, выражающая эмоции), эмодзи (графический язык, где вместо слов используются сочетания картинок для передачи эмоций), стикеры (графическое изображение, используемое в социальных сетях), инфографика (передача информации через взаимосвязанные визуальные элементы), эмотиконы (пиктограмма, изображающая эмоцию комбинацией букв, цифр, знаков препинания и других символов клавиатуры компьютера) часто заменяют нам длинные текстовые пояснения, выполняя субститутивные задачи - создание новых речевых образований в разговорной речи для замены других слов. В этом плане российский исследователь У.И. Турко справедливо отмечает: «Невербальные знаки цифровой коммуникации в предложении выполняют субститутивную функцию, заменяя слова. Не будучи знаками препинания, смайлики, эмотиконы и эмодзи способны играть роль разделительных логических пауз, так как в большинстве комментариев невербальные знаки общения используются в конце предложений без точки или в середине предложения, указывая на логическое завершение, но не соседствуют с запятыми» [15, с. 3010]. Визуальный образ считывается мгновенно, что критически важно в мире, где скорость коммуникации выросла в разы. Причины визуального доминирования различны. Однако это изменение произошёл не потому, что люди стали ленивыми, оно обусловлено глубокими технологическими и биологическими причинами, к которым относятся скорость эволюции данных, экран как среда обитания и картинка как глобальный язык.

Ещё раз повторяем, что сегодня человеческая культура переживает такие процессы, которые трансформируют её под влиянием цифровизации, и это создаёт парадоксы. Главным парадоксом современности считается то, что, хотя культура стала более доступной и демократичной, чем когда-либо в истории человечества, но платой за эту доступность часто становятся её поверхностность, быстрая сменяемость тенденций и дефицит живого, не опосредованного экранами человеческого общения.

Главный парадокс современной культуры, с нашей точки зрения, можно сформулировать так: это беспрецедентная, абсолютная свобода выбора, которая привела человека к тотальной растерянности, одиночеству и потере смыслов. Философы, социологи и культурологи называют это «парадоксом избыточности» или «тиранией выбора». Парадокс выбора - это термин, введённый в науку американским психологом Барри Шварц (г.рожд. 1946), суть которого составляет следующее: «… несмотря на большое количество вариантов для выбора, которые должны позволить достичь лучших результатов, человек остается более неудовлетворенным, чем если бы принимал решение в условиях ограниченного выбора. То есть чем больше альтернатив имеет человек, тем меньше он доволен конечным выбором» [11, с. 164-165].

Наряду с этим, в XXI веке культура избавилась от жёстких догм, сословных рамок, географических границ и религиозного диктата. Человек наконец-то получил право быть кем угодно. Но вместо триумфа свободы человечество получило глубокий кризис идентичности. Данный парадокс по сущности является метапарадоксом, который распадается на несколько ярких и парадоксальных культурных противоречий, с которыми мы сталкиваемся каждый день. Среди них выделяются глобальная гиперподключенность при тотальном одиночестве, доступ ко всем знаниям мира при расцвете невежества, иллюзия уникальности при абсолютной конформности (изменение модели поведения под воздействием суждений окружающих) и экологическая осознанность при цифровом сверхпотреблении.

Таким образом, информационное общество и цифровизация изменили не только людей, но и их культуру фундаментально. В результате этого культура перестала быть просто книжной или экранной, она стала цифровой, сетевой и интерактивной. Поэтому в культуре прошли разные виды цифровизации. В связи с цифровизацией же, «культуру принято рассматривать с двух основных точек зрения: феноменальной - как мир искусственных, созданных человеком объектов, ноуменальной - как система смыслов и ценностей, лежащих в основании деятельности человека, созидающего этот мир. Следовательно, и влияние

цифровизации на культуру целесообразно рассматривать в рамках двух укрупнённых направлений: влияния на создаваемые объекты (фактически - культурные ценности) и влияния на совокупность смыслов и ценностей (их конструирование, распространение) [1].

В целом, информационное общество, цифровизация существенно видоизменили культуру и на достаточно высоком уровне повлияли на её трансформационное развитие. Поэтому соотношение информационного общества и культуры стало актуальной проблемой для культурологов, для исследователей философии культуры и других отраслей социальной философии в условиях формирования информационного общества или появления супериндустриального общества и сверхиндустриальной цивилизации. В связи с этим, «В «супериндустриальном обществе», «сверхиндустриальной цивилизации», по мнению авторов, культура обретает высокий уровень инновативности, начиная характеризоваться: демассификацией и дестандартизацией всех сторон политической и экономической жизни; трансформацией характера труда и межличностных отношений, изменяющих систему ценностей и ориентации человека на психологические, социальные и этические цели; «персонализацией» – ориентацией культуры и общества на каждого человека, утрачивающего при этом черты «массовизированного индивида» [1].

Итак, на мировом уровне явны признаки появления информационного общества в различных его вариантах - постиндустриального или суперпостиндустриального общества. На этих же основаниях делать фундаментальные выводы о сущности постиндустриального или информационного общества в Таджикистана пока рано. Однако прав таджикский философ С. Рахимов, когда говорит следующее: «Так, мы в своей разнообразной деятельности и быта во всю пользуемся современной техникой и технологией… Без сомнения, правильно будет сказать, что сегодняшнее общество Таджикистана является информационным обществом. Но в то же время при таком определении, не учитываются относительные отличия нашего общества от других мировых обществ» [12, с. 31]. Но, несмотря на всё это, автор уверен, что в республике приоритет даётся новым технологиям, рациональному мышлению, развитию науки, что прибавляет человеку чувства оптимизма по поводу будущего нашего общества и нашей национальной культуры.

С другой стороны, в таджикской культуре также, как и в глобальной и других национальных культурах современности, проходят модернизационные процессы. Говоря об этом, таджикский учёный Сангин Гулзод справедливо отмечает, что наша культура претерпевает изменения в «эпоху, когда цифровые технологии и социальные сети приучили мышление людей к «клип-культуре» и поверхностности» [10].

Кроме того, цифровизация в Таджикистане привела к следующим явлениям:

1) появление виртуальной среды обитания человека - в Таджикистане такими аренами стали страницы Фейсбука, Тик-Тока, Телеграммы, Инстаграмма, Твита, ВотсАппа и т.д.

2) возникновение мозаичной культуры - этот вид культуры в Таджикистане представляет собой, в основном, синтез традиционных и современных, национальных и ненациональных элементов в продуктах культуры;

3) появление клипового мышления и доминирование визуального над текстовым – к сожалению, и в Таджикистане поверхностное мышление, сверхкороткое информирование, игра символами и т.д. также занимают главенствующее место в сознании некоторых людей, в особенности, детей, подростков и молодёжи:

4) формирование абсолютной свободы выбора человека, которая толкает его к одиночеству и потере смыслов и т.д. - эта психологическая проблема также заметно в нашей стране среди подростков и молодёжи, всецело отдавшие себя смартфону и интернету;

5) появление неологизмов и новой терминологии – как было показано в материалах данного параграфа работы, в нашей культуре за последние десятилетия вошли в обиход сотни латинизированных и английских понятий, а также таджикизированные их аналоги, которые трансформировали сознание и мышление людей и их необходимо будет перевести на таджикский язык или находит их варианты в нём и т.д.

Подводя итоги анализа поставленных вопросов, необходимо подчеркнуть, что информационное общество как социальное устройство современных обществ, а цифровизация как инструмент построения такого общества и его социального устройства, являются главными факторами и основными причинами видоизменения культуры в современности и её трансформационного развития. Эта трансформация культуры существенна до такой степени, что требует новых методологических подходов к пониманию сущности культуры в целом и, конечно, с учётом вновь возникших условий. На основе этого в эпоху информационного

общества и цифровизации требуется даже новое осмысление сущности самого понятия культуры.

Литература

1. Алексеева Е.В. Влияние цифровизации на культуру. Цифровые технологии в сфере культуры // https://www.xn----8sbempclcwd3bmt.xn--p1ai/article/19131?ysclid=mqolqnkv5i751529133 (дата обращения: 21.05.2026).
2. Арутюнян Г. Информационные и деиндустриализованные общества // 21-й век». - 2016. - № 4 (41). – С. 5-13.
3. Даниленко А.Н. Цифровая культура XXI века: симулякр или новая реальность? // Архонт. - 2020. - Выпуск № 6 (21). – С. 114-120.
4. Дубров А.П. Теория информационного общества и информационного обеспечения // Вестник СГТУ. - 2013. - № 3 (72). - С. 204-208.
5. Зиёӣ Х.М. Рақамикунонӣ ва баъзе паёмадҳои иҷтимоии он // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. - Душанбе, 2021.- №2(74). – С. 250-257.
6. Ильиных С.А. Мозаичный тип сознания как предмет исследования социологии управления // Вестник НГУЭУ. – 2012. - № 4. – С. 158-166.
7. Исаева К. В., Вантяева А. С. Клиповое мышление как социальный феномен современного общества «в цифре» // Изв. Сарат. ун-та. Нов. сер. Сер.: Социология. Политология. - 2025. - Т. 25, вып. 4. - С.404-411.
8. Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, №642).
9. Костина А.В. культура информационного общества: тенденции и противоречия развития // file:///C:/Users/%D0%9C%D0%BE%D0%B9%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82/Downloads/kultura-informatsionnogo-obschestva-tendentsii-i-protivorechiya-razvitiya.pdf (дата обращения: 11.06.2026).
10. Культура как щит государства и архитектура национального духа Таджикистана // https://khovar.tj/rus/2026/02/kultura-kak-shhit-gosudarstva-i-arhitektura-natsionalnogo-duha-tadzhikistana/?ysclid=mrao22ame296632501 (дата обращения: 07.07.2026).
11. Купенко В.Г. Парадокс выбора на примере изучения сайта знакомств // Телескоп: журнал социологических и маркетинговых исследований. – 2022. - №3(7). – С. 161-167.
12. Рахимов С. Современное пространство таджикской культуры. – Душанбе, 2023. – 250 с.
13. Рул Дж.Б., Безен Я. Прошлое и будущее информационного общества // file:///C:/Users/%D0%9C%D0%BE%D0%B9%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82/Downloads/proshloe-i-buduschee-informatsionnogo-obschestva.pdf - С. 170-178. - С. 174 (дата обращения: 10.06.2026).
14. Рябова М.Ю. Особенности этикета виртуальной коммуникации // Виртуальная коммуникация и социальные сети. - 2023. - Том 2. № 4. – С. 239-245.
15. Турко У.И. Смайлик, эмотикон и эмодзи как невербальные средства общения в интернет-коммуникации. // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - 2024. - Том 17. Выпуск 9. – С. 3005-3011.
16. Фурсова В.В., Гимадеева Д.Р. Влияние информационного общества на трансформацию профессиональной сферы: теоретический анализ // https://kpfu.ru/staff_files/F810651416/Gimadeeva_statya.pdf (дата обращения: 24.06.2026).

СУЩНОСТЬ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА КУЛЬТУРУ

В статье на основе существующих теорий и исследований по информационному обществу и процессу цифровизации выявлена сущность этой постиндустриальной формы организации социальной и экономической жизнедеятельности современного человека и её влияние на культурные процессы. Автор анализирует разные определения и свойства информационного или информационального общества, цифровизации, а также различные аспекты их влияния на глобальную и таджикскую национальную культуру. К таким аспектам отнесены цифровизация и появление «виртуального бытия», мозаичность культуры или культура «шведского стола», доминирование визуального над текстовым в культуре, наличие множество парадоксов в культуре современности и т.д. На основе этого автор приходит к выводу, что информационное общество как социальное устройство, а цифровизация как инструмент построения такого общества, являются главными факторами видоизменения культуры в современности и её трансформационного развития, которые требуют новых методологических подходов к пониманию сущности культуры в целом. Новые методологические подходы позволяют как раскрыть сущность информационного общества, так и уточнить его влияние на культуру.

Ключевые слова: информационное общество, информациональное общество, цифровизация, культура, М. Порат, Й. Масуд, У. Мартин, Д. Белл, М. Кастельс, мозаичная культура, виртуальное бытие, гиперреальность, гиперподключенность, клиповое мышление.

МОҲИЯТИ ҶОМЕАИ ИТТИЛООТӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ФАРҲАНГ

Дар мақола бо такя ба назарияҳо ва таҳқиқоти мавҷуда дар бораи ҷомеаи иттилоотӣ ва рақамикунонӣ, моҳияти ин шакли пасосаноатии ташкили ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодии инсони муосир ва таъсири онҳо ба равандҳои фарҳангӣ равшан карда шудаанд. Муаллиф таърифҳо ва хусусиятҳои гуногуни ҷомеаи иттилоотӣ ва рақамикунонӣ, инчунин ҷанбаҳои гуногуни таъсири онҳоро ба фарҳанги глобалӣ ва фарҳанги миллии тоҷикон таҳлил мекунад. Ба чунин ҷанбаҳо рақамикунонӣ ва пайдоиши "ҳастии маҷозӣ", табиати мозаикии фарҳанг ё фарҳанги "мизи шведӣ", бартарии тасвир бар матн дар фарҳанг, мавҷудияти парадоксҳои сершумор дар фарҳанги муосир ва ғайра нисбат дода шудаанд. Дар асоси ин муаллиф ба хулосае омадааст, ки ҷомеаи иттилоотӣ ҳамчун сохтори иҷтимоӣ ва рақамикунонӣ ҳамчун олати бунёди чунин ҷомеа омилҳои асосии таҳаввули фарҳанг дар замони муосир ва рушди он мебошанд, ки барои дарки моҳияти фарҳанг дар маҷмуъ равишҳои нави методологиро талаб мекунанд. Равишҳои нави методологӣ имконият фароҳам меоранд, ки ҳам моҳияти ҷомеаи иттилоотӣ ошкор ва ҳам таъсири он ба фарҳанг дақиқ карда шавад.

Калидвожаҳо: ҷомеаи иттилоотӣ, ҷомеаи информатсионалӣ, рақамикунонӣ, фарҳанг, М. Порат, Ю. Масуд, В. Мартин, Д. Белл, М. Кастеллс, фарҳанги мозаикӣ, ҳастии маҷозӣ, гипервоқеият, алоқамандии гиперӣ, тафаккури клипӣ.

THE ESSENCE OF THE INFORMATION SOCIETY AND ITS IMPACT ON CULTURE

There are in this article, drawing on existing theories and research on the information society and digitalization, revealed the essence of this post-industrial form of organization of modern social and economic life and its impact on cultural processes. The author analyzes various definitions and properties of the information or informational society and digitalization, as well as various aspects of their influence on global and Tajik national culture. These aspects include digitalization and the emergence of "virtual existence," the mosaic nature of culture or the "buffet" culture, the dominance of the visual over the textual in culture, the presence of numerous paradoxes in modern culture, etc. Based on this, the author concludes that the information society as a social structure, and digitalization as a tool for building such a society, are the main factors in the transformation of culture in modern times and its transformative development, which require new methodological approaches to understanding the essence of culture as a whole. New methodological approaches make it possible both to reveal the essence of the information society and to clarify its impact on culture.

Keyword: information society, informational society, digitalization, culture, M. Porat, Y. Masud, W. Martin, D. Bell, M. Castells, mosaic culture, virtual existence, hyperreality, hyperconnectivity, clip thinking.

Об авторах

Амирхон ШохусайнТалбони
доктор философских наук, заведующий кафедры истории философии и социальной философии
Таджикский национальный университет
Адрес: пр. Рудаки, 17, г. Душанбе, 734025, Республика Таджикистан.
E mail: amirkhonov8126@mail.ru

Комилова Маҳфуза Ибрагимовна
заведующий кафедрой культуролог
Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова.
Адрес: Республика Таджикистан, Согдийская область, г. Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1

Дар бораи муаллифон

Амирхон Шоҳусайн Талбонӣ
Доктори илмҳои фалсафа, мудири кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.
E mail: amirkhonov8126@mail.ru

Комилова Маҳфуза Иброҳимовна
Мудири кафедраи фарҳангшиносӣ
Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Ғафуров
Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Суғд, шаҳри Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1

About the Authors

Amirkhon Shokhusayn Talboni
Doctor of Philosophical Sciences, Head of the Department of History of Philosophy and Social Philosophy
Tajik National University
Address: 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan.
Email: amirkhonov8126@mail.ru

Komilova Mahfuza Ibragimovna
Head of the Department of Cultural Studies
Khujand State University named after Academician B. Gafurov
Address: 1 Mavlonbekov Passage, Khujand, Sughd Region, Republic of Tajikistan.

УДК 165:001.1

ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЧЕНИЯ НАСИРУДДИНА ТУСИ – ПУТЬ К ФИЛОСОФИИ НАУКИ

Саидзода Г.З.

Таджикский государственный педагогический университет имени Садридин Айни

Общеизвестно, что знание начинается с любопытства, а уверенность - с сомнения, поэтому философия - это стремление к истине, начинающееся с того, что вызывает сомнения и что хочется узнать. Начало всего сомнительного в концепции философии приводит нас к отправной точке. Чувственные переживания, подверженные влиянию внешних сил, порождают сомнительные концепции.

Принципы логики также могут быть подвергнуты сомнению, так что человеческий разум является единственным абсолютным понятием, хотя, по мнению Пифагора (592–497 гг. до н.э.), философа Древней Греции, известного своими познаниями в математике и геометрии, «только одно божество может обладать всеобъемлющей мудростью, а человеку свойственно лишь стремиться к ней» [6, с. 37]. Философия науки - это раздел философии, сама философия науки является результатом критического осмысления науки. Философия науки стремится прояснить различные вопросы о том, что и как можно научно оценить концепцию и утверждение, каков процесс их создания и как наука способна объяснять, предсказывать и использовать Вселенную посредством разума. В рамках этой концепции философия науки тесно связана с концепцией онтологии, относящейся к метафизике, эпистемологией, к теории познания, или, в частности, к процессу получения знаний, и аксиологией, касающейся теории полезности самой науки.

Конечно, в построении науки задействованы разум и рассудительность. Это – вопрос, который особенно подробно и детально рассматривается в философии науки и в логике восточных перипатетиков, костяк которых составляли таджикско-персидские мыслители. Среди них особое место занимает Насируддин Туси (1202-1274). Полное его имя - Абу Джа‘фар Мухаммад бин Мухаммад бин ал-Хасан Насируддин ат-Туси. Насируддин ат-Туси известен как философ, астроном и математик, он построил обсерваторию в Мараге, и создал самый большой и совершенный телескоп до современной эпохи. Ат-Туси изучал фикх, усул, калам и хикмат у Махди Фарида ад-Дина Дамада. С помощью этого учителя он познакомился с трудами Ибн Сины. Ат-Туси также учился у Кутб ад-Дин аш-Ширази, который обучал его медицине и философии. Математику он изучал у Ибн Юнуса, а знания по фикху получил от своего учителя Салима ибн Бадруна [5, с. 18-22]. Насируддин ат-Туси был выдающейся личностью и экспертом в классических науках, особенно в арифметике и астрономии.

По мнению историков, он был продуктивным писателем в различных научных и технических дисциплинах. Известны по меньшей мере названия 56 работ ат-Туси, в том числе «Асāс ал-иктибāс», «Ат-Таджрид фи ильм аль-мантик», «Рисолат дар исботи вāджиб», «Джаухар аль-муфāрик», «Таджрид аль-акā’ид», «Ахлаки Носири», «И‘тикāд» и др.

Все эти книги в той или иной степени связаны с философией, особенно логике, в которой особую роль отводится проблеме разума как источнику истинного знания. Согласно Насируддину Туси, разум, делится на два типа: теоретический и практический. В учении этого мыслителя теоретический разум представляет собой потенциал, проявление которого включает четыре уровня: материальный разум (акл ал-хайулани), ангельский разум (акл ал-малаки), активный разум (акл би ал-фи‘л) и приобретенный разум (акл ал-мустафāд) Сам разум (акл) является источником логики. Как ученый, ат-Туси высоко ценил логику. Он сравнивал логику с луной, способной улавливать солнечный свет. Свет отражается луной как собственный свет на Землю [2, с. 35-40]. По мнению Ат-Туси, логика - это наука, а также инструмент науки и логика как наука служит для объяснения значений и природы известных значений, и логика как инструмента науки играет важную роль в понимании различных видов науки.

Если познание смысла и природы этих идей становится настолько фундаментальным в мышлении, что больше не требует рефлексивного размышления, то логика становится полезным искусством (сан‘ат), освобождающим ум, с одной стороны, от недопонимания, а с другой - от хаоса. Более того, ат-Туси, как и Ибн Сина, утверждал, что теория знания - это представление (тасаввур) или утверждение (тасдик); представление можно получить посредством определения, а также реализовать посредством силлогизма (кияс). И определения, и силлогизмы рассматриваются как средства достижения знания. При этом, Насируддин Туси, скорее всего, находится под влиянием ал-Фараби и делит все силлогизмы

на соединительные (иктирāни) и исключительные (истиснаи). Таджикский философ.Б. Сулаймонов об этом пишет: «Если аль-Фараби рассматривал концепцию и определение силлогизма, а также её разделение на соединительный и исключительный, то Ходжа Туси в этом контексте разделил соединительный и исключительный силлогизмы на простые и сложные и проанализировал их с подробными объяснениями. Их исследования сохранились в первоначальном виде до наших дней, и даже современные логики представляют их идеи как новые» [7, с. 226]. Так, ат-Туси также следует этому разделению, но есть разница в том, что ат-Туси сочетает его со своим собственным методом, несмотря на то, что его логическая концепция в целом напоминает аристотелевскую.

Даже по такому краткому обзору логических идей Насируддина Туси видно, что он представляется пред читателем скорее, как опытный учёный, чем как творческий мыслитель; в своём практическом мышлении ат-Туси является пионером движения возрождения философии науки, поскольку он пытался возродить философские сокровища тех же ал-Фараби и Ибн Сины, которые были отброшены в сторону из-за нападок таких защитников религии, как ал-Газали. Эта инициатива ат-Туси особенно четко проявляется в его комментарии к такой известной работе Ибн Сины, как «Ишарат ва танбихат» («Указания и наставления») [1].

В развитии философской мысли ат-Туси также прослеживается влияние неоплатонических учений Ибн Сины (980-1037 гг. н.э.) и Яхьи ибн Хабаша Сухраварди (1154-1191 гг. н.э.), которых он называл «мудрецами» (*хукамā*), а не философами. Это прежде всего, касается метафизическим проблемам и особенно, при рассмотрении вопроса о Боге. Ат-Туси считает, что существование Бога нельзя доказать в той форме, как оно принято в религиозных кругах и поэтому, людям необходимы авторитетные учения, а также философия. Насируддин ат-Туси предложил практическую философскую схему, которая в принципе является отражением философии и делить ее на три формы: заповеди, данные людям в соответствии с их функцией как личностей; заповеди, данные людям как неотъемлемой части семьи; заповеди, данные людям как части населения или гражданам города или страны. Эти вопросы отражены в наиболее интересной философской мысли ат-Туси в его книге «Ахлаки-Насири» («Насирова этика»). В целом, книга «Ахлаки-Насири» состоит из трех частей: первая содержит разделы о этическом воспитании («тахзиб»), вторая - дополнительные разделы по семейной этике, а третья - разделы о политической этике. По второй части ат-Туси опирался на книгу Ибн Сины «Тадбири манзил» («Домоводство»), заключительная часть вдохновлена работами ал-Фараби «Āрā’ ахл ал-мадина ал-фазила» («Взгляды добродетельного города») и «ас-Сийāса ал-маданиййа» («Гражданская политика»).

В книге «Ахлаки-Насири», как явствует из ее названия, основное внимание уделено вопросу добра и зла. Добро исходит от Бога, а зло - это то, что создается в процессе этого добра. Подобно тому, как дождевая вода воспринимается как благословение, которое при этом иногда вызывает наводнения, обыватели считают, что наводнение вызвано дождем, тогда как на самом деле это действия человека, который небрежно выбрасывает мусор, и именно мусор вызывает наводнения. Чтобы предотвратить наводнения, люди должны быть дисциплинированными в выбрасывании мусора, точно так же добро должно быть освобождено от всех препятствий и помех, чтобы зло не возникло на полпути своего пути [8, с. 85-101]. Каждый человек искренне желает счастья, и это счастье является высшей целью (*гāййа*), к которой стремится человек. Для достижения этого счастья процесс делится на две версии: во-первых, со ссылкой на точку зрения Платона, наш мыслитель утверждает, что счастье испытывает только душа, и пока душа соединена с телом, она никогда не почувствует счастья. Во-вторых, точка зрения Аристотеля, который утверждает, что счастье может быть достигнуто человеком, даже если душа соединена с телом, но это счастье будет разным для каждого человека. Здесь-то Насируддин Туси «опускается» с метафизической интерпретации данного вопроса на жизненную практику и обосновывает его, например, по этике домашнего хозяйства, или же - домоводства. Домоводство, по мнению ат-Туси, представляет собой особые отношения между мужем и женой, отношения между родителями и детьми, работодателями и слугами, а также между богатством и его владельцем. Цель, достигаемая посредством домашнего хозяйства, - это обеспечение счастья для всех членов семьи: «Забота о семье требует, чтобы каждый позволил родственникам и ближним участвовать в употреблении мирских благ. Вознаграждение - это плата за доброту, проявленную кем-либо в той мере подобной тому или несколько больше, и за зло немного меньше» [3, с. 116]. Следовательно, домашнее хозяйство должно быть построено таким образом, чтобы удовлетворять желание принадлежности и способствовать чувству защиты среди членов семьи, а не просто удовлетворять человеческие желания. По мнению ат-Туси, положение

мужчин подобно сердцу, которое может работать только в одном теле; сердцу невозможно перекачивать кровь и содержащиеся в ней элементы более чем в одном теле. Поэтому, если мужчина не может поддерживать и улучшать семейный баланс, ему лучше не жениться, не говоря уже о повторном браке или полигамии [3, с. 228-229]. Что касается максимизации роли и функций мужа, ат-Туси не рекомендует практику полигамии в семье, поскольку это не позволит в полной мере выполнять основные обязанности и функции мужа в семье и лишь вызовет беспорядки. Это связано с тем, что женщины по своей природе также обладают слабым умом, психологически чувствительны и ревнуют к другим партнёршам своих мужей, стремясь завладеть их любовью, теплом, привязанностью и богатством [3, с. 230].

Между тем, исходя из философии политической этики, ат-Туси считает, что люди также являются неотъемлемой частью города или страны, как творения Бога, люди несут моральную и социальную ответственность, поэтому их называют социальными существами. Существование и полезность людей для других существ также является формой их существования в природном мире, эта полезность проявляется как в физическом, так и в психологическом плане, поэтому совершенство человека заключается в его роли в обществе, где лучший человек - тот, кто приносит наибольшую пользу людям: «…один человек совершает благодеяние по отношению к другому с тем, чтобы последний, в другом случае, мог совершить подобное этому, тем или иным способом. Превосходство одного над другим проявляется, когда один человек совершает благодеяние по отношению к другому, чтобы последний мог возвратить ему вдвойне. Это осуществляется в соответствии с договором, согласованным между ними» [3, с. 311].

При всем этом, философские размышления о науке берет верх, и он везде подчеркивает, что существование знаний в продвижении жизни нельзя игнорировать. В процессе приобретения знаний, безусловно, присутствует процесс обучения, основанный на принципах и этике. Объясняя различные виды знаний, ат-Туси разделил их на три, а именно: во-первых, знания, которые должен изучать каждый человек; к этой категории относятся знания, изучающие процедуры выполнения обязанностей, вытекающих из бремени религии (*мукаллаф*), и знания, объясняющие эти религиозные обязанности (*‘улум ал-фарāи’з ад-динийа*). Во-вторых, обязательными для изучения являются науки, необходимые для поддержания мирских дел, такие как: медицина со всеми ее достижениями, имеющими решающее значение для профилактики, лечения и поддержания здоровья человека, арифметика или математика. Что касается наук, связанных с общими вопросами, игнорирование которых гражданами региона приведет к дисгармонии в порядке жизни в этом регионе, то законное намерение изучать эти науки является обязательным, при условии, что если некоторые граждане общества изучали данную науку, то обязанность изучать ее снимается с других граждан. Ат-Туси сравнил первый тип науки с основным продуктом питания, отсутствие которого причинит вред человеку, в то время как второй тип науки подобен лекарству, которое употребляется только по необходимости, поскольку его потребность действительно неопределенна в зависимости от условий и ситуаций. Помимо этих двух типов знаний, существуют также науки, законы которых включают углубленное изучение арифметики и медицины [9, с. 13-38].

В ответ на это ат-Туси настаивает на том, что релятивистские соображения не следует принимать без должного обдумывания и оговорок. Он говорит: «Несомненно, телесная природа, привычки и религиозные традиции оказывают некоторое влияние на обычные народные верования (*и‘тикāдāт ал-‘авāмм*). Однако это не противоречит силе и непоколебимости истины, которая признается всеми разумными людьми, даже маленькими детьми, слабоумными и умственно отсталыми» [4, с. 44]. Под этим ат-Туси подразумевает, что скептические эффекты, будучи самой сильной формой знания, защищены как неуязвимые для скептических нападок. Фактически, для него скептические эффекты представляют собой совершенно неоспоримую и недоказуемую основу знания. Между тем, в отношении знания более низкого уровня, которое в некоторой степени уязвимо, он утверждает, что вышеупомянутых эффектов можно и нужно избегать. Поэтому, пишет он, «великие учителя знания (улемы) предостерегают всех искателей истины от следования капризам, [телесным] природам и привычкам» [4, с. 44]. Совершенно очевидно, что если скептические возражения останутся без ответа, не будет никакой уверенности в самоочевидных утверждениях. Следовательно, в любом из двух вышеуказанных вариантов эпистемический статус утверждений, которые считаются для нас самоочевидными, остается предметом сомнения. В ответ на это, ат-Туси указывает, что если мы выберем второй вариант и не будем отвечать, это не означает, что скептические возражения были доказаны и эти возражения «не оказывают

никакого влияния на здоровый интеллект (аль-‘укул ас-салима), учитывая их совершенное состояние уверенности» [4, с. 45]. В целом же для ат-Туси самоочевидные утверждения вместе с утверждениями, очевидными для органов чувств (перцептивными утверждениями), обеспечивают надежное основание знания.

Таким образом, построение знания, по мнению Насируддина ат-Туси, можно проследить, исходя из онтологии, гносеологии и логики, которые состоят из двух частей: во-первых, божественного знания (*‘илм илāхи*), включающего Бога, разум и Душу, т.е. метафизику. По мнению ат-Туси, доказать существование Бога или форму Бога для человека невозможно из-за ограниченности человеческих возможностей постичь сущность метафизики. Во-вторых, первой философии (*фалсафа ‘улā*), а именно знания о Вселенной и явлениях, связанных с Вселенной. В эту первую философию входят группы сингулярности, множественности, достоверности и возможности, сущности и существования, вечности и непостоянства. Эпистемология науки, по мнению ат-Туси, связана с теорией знания, которую необходимо изучать и углублять с помощью других вспомогательных наук.

Литература

1. Ибн Сина Ал-Ишāрāт ва-т-танбиҳāт ма‘а шарҳ ал-Хāча Насируддин Тӯсӣ (Указания и наставления с комментариями Хаджа Насируддина Туси) / Сина Ибн. – Кум, 1383 х.ш. 491 с.
2. Насируддини Туси. Равзаи таслим ё тасаввурот аз каламоти Хоҷа Насируддини Тӯсӣ. (Сад смиренности или представления от слов Ходжи) / Туси Насируддини. – Душанбе, 2016 (на тадж. яз.). 243 с.
3. Насируддин Туси. Насирова этика / Туси Насируддин. – Душанбе: «ЭР-граф», 2013. С. 116. - 396 с.
4. Насируддин Туси Талхис ал-мухассил (Сокращенное достигнутых данных) / Туси Насируддин. – Бейрут, 1985 (на араб яз.) 540 с.
5. Разавӣ, М.Т. Аҳвол ва осори Хоҷа Насируддини Тусӣ (Жизнедеятельность и наследия Насируддина Туси) / М.Т. Разавӣ. - Теҳрон, 1386. - 278 с.
6. Сидоренко, И. Н. Античная философия: учеб.-метод. Пособие / И. Н. Сидоренко. – Минск: БГУ, 2024. 183 с.
7. Сулаймонов, Б.С. Мантиқ ва нақши методологияи он дар таълимоти Абунасри Форобӣ ва Насируддини Тӯсӣ (Логика и роль ее методологии в учениях Абу Насра Фараби и Насируддина Туси) // Дисс. на соиск. уч. степ. д.ф.н. / Б.С. Сулаймонов. – Душанбе, 2025. 472 с.
8. Madelung W. (1985) Nasir al-Din Tusi’s Ethics: Between Philosophy, Shi‘ism and Sufism. In: Ethics in Islam, ed. R. G. Hovannisian, Malibu, CA, 1985, pp. 85-101.
9. Salim A. (2017). Implications of Islamic Educational Philosophy on Educational Management. LITERASI (Journal of Educational Sciences), 5(1), 13-28.
10. Турко У.И. Смайлик, эмотикон и эмодзи как невербальные средства общения в интернет-коммуникации. // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - 2024. - Том 17. Выпуск 9. – С. 3005-3011.

ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЧЕНИЯ НАСИРУДДИНА ТУСИ – ПУТЬ К ФИЛОСОФИИ НАУКИ

В статье рассматриваются эпистемологические взгляды Насируддина Туси на проблему знания и познания мира в рамках логических, философских, религиозных и естественных наук в обзорном плане и сделана попытка определить роль каждой из них в развитии философии науки. Он разделяет их на три категории - знания, относящиеся к религии и ее законам, требующих от людей выполнения обязанностей, вытекающих из самой религии; знания и науки, необходимые для поддержания мирских дел, такие как медицина, астрономия, арифметика или математика; наук, связанных с общими вопросами общественной жизни, которые нужны для поддержания порядка. Все эти науки и знания проходят через разум человека, а от него в совокупности передается для поиски истины логическому мышлению.

Ключевые слова: Насируддин Туси, знание, логика, философия науки, разум, онтология, метафизика, религия, эпистемология, этика, скептицизм

ХУСУСИЯТҲОИ ЭПИСТЕМОЛОГИИ ТАЪЛИМОТИ НАСИРУДДИНИ ТӮСӢ - РОҲ БА СӮИ ФАЛСАФАИ ИЛМ

Дар мақола ақоиди эпистемологии Насируддини Тӯсӣ, ки мутааллиқ ба масъалаи дониш ва маърифати олам аст, дар чаҳорчӯбаи илмҳои мантиқ, фалсафа, диншиносӣ ва табиӣ ба таври мухтасар баррасӣ меёбад ва кӯшиш ба харҷ рафтааст, ки нақши ҳар яки онҳо дар рушди фалсафаи илм муайян гардад. Ӯ онҳоро ба се гурӯҳ тақсим мекунад: донише, ки ба дин ва қонунҳои он марбут буда, аз одамон иҷрои вазифаҳоеро талаб мекунад, ки аз худи дин бармеоянд; дониш ва илмҳое, ки барои нигоҳ

доштани корҳои дунявӣ, ба монанди тиб, астрономия, арифметика ё математика заруранд; илмҳои марбут ба масъалаҳои умумии ҳаёти иҷтимоӣ, ки барои нигоҳ доштани тартибот лозиманд. Ҳамаи ин илмҳо ва донишҳо аз ақли инсон мегузаранд ва аз он ҷо, дар маҷмуъ, ба тафаккури мантиқӣ барои ҷустуҷӯи ҳақиқат интиқол дода мешаванд.

Калидвожаҳо: Насируддини Тӯсӣ, дониш, мантиқ, фалсафаи илм, ақл, онтология, метафизика, дин, эпистемология, ахлоқ, шаккокия

EPISTEMOLOGICAL FEATURES OF NASIRUDDIN TUSI'S TEACHINGS: A PATH TO PHILOSOPHY OF SCIENCE

This article examines Nasiruddin Tusi's epistemological views on the problem of knowledge and cognition of the world within the framework of logical, philosophical, religious, and natural sciences in an overview manner, and attempts to determine the role of each in the development of the philosophy of science. He divides these into three categories: knowledge related to religion and its laws, which require people to fulfill the duties arising from religion itself; knowledge and sciences necessary for maintaining worldly affairs, such as medicine, astronomy, arithmetic, or mathematics; and sciences related to general issues of social life, which are necessary for maintaining order. All of these sciences and knowledge pass through the human mind, and from there, as a whole, they are transmitted to logical thinking for the search for truth.

Keywords: Nasiruddin Tusi, knowledge, logic, philosophy of science, intellect, ontology, metaphysics, religion, epistemology, ethics, skepticism.

Дар бораи муаллиф
Саидзода Гулхумор Зиннат
номзади илмҳои фалсафа, мудири кафедраи фалсафа ва фарҳангшиносӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.
Суроға: 734003, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки, д.1. 121.

Об авторе
Саидзода Гулхумор Зиннат
кандидат философских наук, заведущая кафедрой философии и культурологии
Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

About the author
Saidzoda Gulkhumor Zinnat
Candidate of Philosophy, Head of the Department of Philosophy and Cultural Studies
Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

ТДУ 316.752

ОЗОДӢ ВА КОҲИШИ АРЗИШҲОИ МАЪНАВИИ ҶОМЕА: МОҲИЯТ ВА ҚОНУНМАНДИҲОИ ИҶТИМОӢ

Гиёев Қ. Ҳ., Бобоҷонов У. Қ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқаддима. Масъалаи озодӣ дар фалсафа яке аз масъалаҳои пурбаҳс ба шумор меравад. Дар тули таърих мутафаккирон ҷанбаҳои гуногуни онро шарҳ додаанд. Мавзуи озодӣ барои ҷомеаи инсонӣ ҳамеша мубрам будааст, чунки майл ба озодӣ хосияти моҳиятии табиати инсонӣ аст ва он яке аз арзишҳои муҳимтарини умумибашарӣ мебошад. Дар таълимоти Зардуштӣ озодӣ масъулияти ахлоқӣ буда, инсон миёни роҳи ростӣ ва дуруғ худаш якеро озодона интихоб мекунад. Дар фарҳанг ва фалсафаи Шарқи исломӣ масъалаи озодӣ, аз ҷумла, ҳамчун қобилияти интихоби оқилона (Абуалӣ ибни Сино) ва дар доираи қонун ва дар дохили ҷомеа раҳоӣ аз нафси ҳирс, ғазаб ва шаҳват (Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ) фаҳмида мешуд. Фаҳмиши муосири масъалаи озодӣ аз ҷониби мутафаккирони Ғарб баррасӣ ва ҷанбаҳои назариявии он таҳлил ва муайян гардидааст. Ҳануз дар охири асри XVII, дар замони инқилоби Англия мутафаккири машҳури англис Ҷон Локк (1632–1704) консепсияи ҷомеаи озодро пешниҳод намуда буд, ки баъдан нуқтаи назари ӯ дар ташкил гардидани давлатҳои ҳуқуқбунёд ҳамчун дастурамал ба кор бурда мешуд. Мувофиқи ақидаи ӯ инсон табиатан озод таваллуд ёфтааст. «Озодии табиии инсон дар он асос меёбад, ки ӯ аз ҳама гуна қудрате, ки болотар аз ӯ аст, озод аст ва ба иродаи дигарон ё ҳокимияти қонунгузори шахси дигар тобеъ нест. Инсон танҳо тобеи қонунҳои табиат мебошад» [5, с. 274].

Файласуфи немис Иммануил Кант (1724–1804) афкори Локк ва дигар мутафаккирони озодихоҳро инкишоф дода, инсон ва озодии онро арзиши мустақил эълон менамояд. Асоси таълимоти ахлоқии Кантро инсон ва озодии инсон ташкил медиҳад [4, с. 24]. Мувофиқи ақидаи ӯ инсон мақсад ва моҳият аст, на воситаи расидан ба мақсадҳои дигар. Кант категорияи озодиро асосан дар доираи муносибатҳои ахлоқӣ таҳқиқ намуда, бештар ба мазмуни ботинии фардии он дар вобастагӣ ба иродаи инсон таҳлил намудааст. Барои ӯ озодӣ пеш аз ҳама мафҳуми ботинифардӣ буда, берун аз идрок ва таҷриба мебошад ва он дар доираи қонунҳое, ки чаҳорчубаи онро хиради инсон муайян намудааст, амал менамояд.

Вилгелм Гегел (1770–1831), мутафаккири саршиноси немис, ки ба ҷаҳонбинии муосири фалсафӣ ва фалсафаи таърих асос гузоштааст, қайд намуда буд, ки мазмуни асосии раванди таърихи инсоният худ даст ёфтан ба дарки озодӣ аст [1, с. 455]. Барои Гегел озодӣ худсарӣ набуда, фаҳмиш ва амалисозии зарурати умумӣ тавассути фаъолияти бохирад аст.

Ӯ ҷомеаи озодро на ҳамчун маҷмуи афроди озод, балки ҳамчун ягонагии воқеие, ки тавассути ниҳодҳои иҷтимоии объективӣ ба роҳ монда мешаванд, мефаҳмид. Гегел нуқтаи назари Кантро доир ба мафҳуми озодӣ зери танқид гирифта, онро орӣ аз мазмун ва берун аз раванди таърихи ҷомеа донистааст. Бар хилофи ақидаи Кант, аз нуқтаи назари Гегел озодӣ хусусияти диалектикӣ ва объективӣ дошта, дар доираи оила, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлат амалӣ мегардад.

Давлат дар ҳимоя ва таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои фард – ҳамчун аъзои комилҳуқуқи ҷомеаи инсонӣ нақши калидӣ дошта метавонад. Давлат ва ҳукумате, ки риояи ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандони худро дуруст ба роҳ мондааст ва барои некуаҳволии онҳо шароит муҳайё сохтааст, пояи мустаҳкам дар рушд ва пешрафти мамлакати худ барпо намудааст. «Вазифаи давлат ва ҳукумат – пеш аз ҳама ҳимоя ва риояи адолат аст. Ҳимояи адолат вазифаи табиӣ ва асосии давлат ва ҳукумат ба шумор меравад. Аз ҳукумат камтар аз ин талаб кардан номумкин аст ва бештар аз он иҷозат додон раво нест» [11, с. 143].

Аз ҷумла, адлу инсоф ва пос доштани ҳуқуқу озодиҳои халқҳои мамлакат имкон дод, ки давлати Ҳахоманишиён шоҳаншоҳии худро дар сарзамини хеле паҳновар густариш дода, муддати зиёда аз дусад сол нигоҳ дорад. «Аз сабақи мусбате, ки Куруш дошт, бояд ибрат гирифт. Ӯ ориёие буд, ки озодиро беҳтар аз ҳама чиз медонист» [15, с. 97]. Куруши Кабир эҳтироми ҳуқуқу озодиҳои халқҳои дигарро, ки зери давлати ягона муттаҳид сохта буд, вазифаи асосии сиёсати хориҷии худ эълон кард, ки дар Эъломияи машҳури ӯ инъикос гардидааст. Афлотун навишта буд: «Форсҳо дар замони Куруш миёнаро байни ғуломӣ ва озодӣ нигоҳ медоштанд ва аввал худ озод шуданд, сипас бар бисёр халқҳои дигар ҳоким гардиданд. Вале дар замони ҳокимӣ низ ба тобеон ҳиссае аз озодӣ медоданд ва ба онҳо ҳамчун баробар рафтор мекарданд, аз ин сабаб сарбозон бо фармондеҳони худ дӯстии зиёд доштанд ва ин омил онҳоро зидди хатарҳо мустаҳкам нигоҳ медошт... Аз ин рӯ, дар он давра ба форсҳо ба шарофати озодӣ, дӯстӣ ва мубодилаи андешаҳо ҳама чиз муяссар мегардид» [10, с. 145].

Афлотун дар ҷойи дигар, доир ба вазъи давлатдории ҳокимони охирини шоҳаншоҳии Ҳахоманишӣ ва таназзули он мулоҳиза ронда, қайд менамояд: «Мо мебинем, ки он сол аз сол ҳарчи бадтар мешавад. Сабаб дар он аст, ки форсҳо озодии мардумро аз ҳад зиёд маҳдуд карданд ва ба бештар аз ҳадди лозим ба истибдод роҳ доданд, аз ин сабаб дар давлати онҳо дустӣ ва ҳамбастагӣ аз байн рафт» [10, с. 148].

Дар Юнони Қадим шаҳрвандон–мардони калонсол озод буданд ва ҳуқуқи интихоб кардан ва интихоб шуданро доштанд. Ин имкон дода буд, ки мамлакат ба пешрафтҳо ноил гардад, фарҳанг ва илм ба рушди бесобиқа даст ёбад. Тамаддуни юнонӣ, ки дар асрҳои V–IV то милод ташаккул ёфта буд, таҳкурсии фарҳанги мардумони тамоми Аврупо гардид. Таълимоти фалсафии Сукрот, Афлотун, Арасту ва даҳҳо дигар нобиғагони фарҳанги юнонӣ ба пойдевори ҷаҳонбинии маънавии асрҳои минбаъдаи Аврупо ва тамоми ҷаҳон табдил ёфт.

Дар нимаи охири асрҳои миёна дар натиҷаи нисбатан суст гардидани калисои католикӣ ва авҷи бесобиқаи савдо бо мамолики Шарқ, дар Италия шаҳр-давлатҳо арзи вуҷуд карданд, ки ба бедор шудани худшиносии шаҳрвандии аҳолӣ мусоидат намуд. Ин имкон дод, ки илму фарҳанг тараққӣ намояд ва кашфиёт дар соҳаҳои гуногуни илм ба даст оварда шавад. Дар ин давра муносибатҳои иқтисоди сармоядорӣ ташаккул ёфта, мамлакатҳои гуногуни Аврупо ба пешрафтҳои назаррас ноил гардиданд. Сохти шоҳигарии мутлақ ва калисои католикӣ, ки мехостанд ҳамаҷониба яккаҳукмронии худро нигоҳ доранд ва ба пешрафти ҷомеа монеъ мешуданд, дар натиҷаи инқилобҳо яке паси ҳамдигар аз байн бардошта шуданд.

Аввалин шуда Англия дар нимаи дуюми асри XVII тавонист худро аз побандии сохти давлатдории шоҳигарии мутлақ ва калисои англиканӣ раҳонад ва рӯ ба пешрафт ва тараққиёт оварад. Дар нимаи аввали асри XVII миёни шоҳ Карли I ва парлумони кишвар зиддияти шадид ба амал омад, ки он ба инқилоби буржуазӣ дар Англия (1640–1660) боис шуд. (Бояд қайд намуд, ки парлумон дар Англия ҳанӯз аз соли 1265 милодӣ амал мекард, ки аз табақаи болоии ҷомеа ташкил шуда буд, вале дар идораи давлат нақши муҳим надошт). Дар ин давра муносибатҳои сармоядорӣ авҷ гирифта буданд ва сиёсати давлатдории Карли I монеи ин раванд буд. Шоҳ парлумонро якчанд маротиба пароканда намуда, андозро боло бурд. Ин ва дигар омилҳои дохилӣ ва берунӣ боиси норозияти табақаҳои гуногуни ҷомеа гардид. Соли 1689 санади конститутсионӣ қабул карда шуд, ки ҳокимияти шоҳро маҳдуд намуда, ба сохти монархияи коституцсионӣ асос гузошт ва то имруз амал карда истодааст. Инқилоби буржуазии Англия ба давлатдории муосири демократӣ асос гузошта, заминаи сохти парлумонӣ ва ҷомеаи ҳуқуқбунёд гардид.

Бояд тазаккур дод, ки ҳар гуна тағйироти мусбат ҷомеаро ба пешрафт ва инкишоф такон медиҳад ва агар он тағйироти сифатӣ, яъне инқилобӣ бошад, ҷаҳиши бузурге дар ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва илмӣ шуда метавонад. Инқилоби Англия истисно набуд. Пас аз инқилоб Англия дар як муддати кӯтоҳ ба пешрафҳои бузург ноил гардид. Натиҷаи инқилоб буд, ки муносибатҳои сармоядорӣ авҷ гирифта, Англия ба империяи пуриқтидори саноатӣ табдил ёфт. Инкишофи саноати киштисозӣ, ки онро ҷойгиршавии ҷуғрофӣ тақозо менамуд, Британияи Кабирро ба мамлакати пешрафтатарини баҳрӣ мубаддал сохт. Ин омил ба ӯ имкон дод, ки дар гӯшаву канори гуногуни олам мамлакатҳои зиёдро зери истилои худ дарорад. Албатта, ин барои халқҳои истилошуда фоҷеа буд ва масалан, халқҳои зиёди Амрикои Шимолӣ зери зулми истилогарони англис ва дигар ғосибони аврупоӣ аз арсаи таърих нобуд гардиданд, вале чӣ илоҷ, ки дар он давра ҳам дар сиёсати ҷаҳонӣ мавқеи зӯроварии қудратмандон нақши ҳалкунанда дошт.

Инқилоби моҳи октябри соли 1917-и Русияи подшоҳӣ тамоми ҷаҳонро такон дода, ба худшиносии ҷомеаи ҷаҳонӣ таъсири амиқ расонид. Ин вокунише ба роҳбарии бесалоҳияти шоҳи охирини империяи Русия буд. Ташкил гардидани Иттиҳоди Шуравӣ дар қаламрави паҳновари рӯйи замин, ки худро ҳокимияти коргар ва деҳқон, яъне табақаи поёнии ҷомеа эълон карда буд, дар раванди инкишофи таърихии ҷомеаи инсонӣ тағйироти сифатан нав ба ҳисоб мерафт.

Иттиҳоди Шуравӣ дар ибтидои эъмори сохтори нави давлатдорӣ душвориҳои зиёди дохилӣ ва мудохилаи таҷовузкоронаи давлатҳои Ғарбро паси сар намуда, дар муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва илмиву фарҳангӣ ба дастовардҳои бесобиқа ноил гардид. Аз солҳои аввал таълими бепули маълумоти миёна, хизматрасонии ройгони тиббӣ, рухсатии музднокро ҷорӣ намуда, ба бекорӣ хотима бахшид. Саноатикунонии босуръат, баланд бардоштани сатҳи маълумотнокӣ ва касбии аҳолӣ, меҳнати фидокоронаи коргарон ва деҳқонон ва дигар омилҳо мамлакатро аз сохти ақибмондаи аграрӣ ба сохти пешрафтаи саноатӣ табдил доданд. Ин омилҳо ба ҷомеаи низомҳои пешрафтаи империалистӣ таъсир расонида, сабабгори шуриш ва

корпартоиҳои калони коргарон мешуданд. Роҳбарияти ин мамлакатҳо ва корфармоён аз бими инқилоб маҷбур буданд ба коргарон ва деҳқонон сабукиҳо ованд.

Дар Ҷанги дуюми ҷаҳон Олмони фашистиро, ки қариб тамоми зарфияти иқтисодӣ ва ҳарбии Аврупо зери дасти ӯ буд, тавонист шикаст диҳад. Уинстон Черчилл, сарвазири Британия, ки душмани ашаддии Иттиҳоди Шуравӣ буд, маҷбур шуд эътироф кунад: «Ба туфайли кушишҳои фавқулодаи Артиши Сурх рафти набардҳо тағйир ёфтанд ва Олмони фашистӣ несту нобуд карда шуд» [8, с. 370]. Ғалабаи Иттиҳоди Шуравӣ дар Ҷанги дуюми ҷаҳон ва дигар дастовардҳои Иттиҳоди Шуравӣ сохти мустамликавии Британияи Кабир ва Фаронсаро, ки қисми зиёди мамлакатҳои Осиё ва Африка зери истилои онҳо буд, барҳам зад. Зери таъсири сиёсати Иттиҳоди Шуравӣ дар Чин, Муғулистон, Ветнам ва як қатор мамлакатҳои дигар инқилоб сар зада, сохти давлатдории пешина барҳам дода шуд. Мамлакатҳо баъди Ҷанги дуюми ҷаҳон асосан ба се қисм: гурӯҳи давлатҳои сармоядорӣ; давлатҳои сотсиалистӣ ва бетараф ҷудо шуданд.

Агар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико бар сари Япония бомбаи атомӣ партофта, қудрати харобиовари онро нишон дода бошад, Иттиҳоди Шуравӣ соли 1954 аввалин шуда неругоҳи атомӣ сохт ва ба ҷаҳониён истифодаи иқтидори қувваи атомро дар роҳи бунёдкорӣ ва ободонӣ намоиш дод. Вале ба ҳамаи ин бартариҳо ва дастовардҳое, ки дошт нигоҳ накарда, ИҶШС аз байн рафт. «Маҷмуи сабабҳои объективӣ ва субъективӣ ба ҳам омаданд, ки боиси шикасти сотсиализм дар ИҶШС ва марги минбаъдаи Иттиҳоди Шуравӣ гардиданд» [2, с. 5]. Чанд омиле буд, ки ба пеш аз муҳлат барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ оварда расониданд:

1. Барҳам додани моликияти хусусӣ. Дар таълимоти марксистӣ, ки барои асосгузорони Иттиҳоди Шуравӣ дар раванди давлатсозӣ ҳамчун роҳнамо хизмат менамуд, моликияти хусусӣ ҳамчун унсури сохти сармоядорӣ сабабгори асосии истисмор, нобаробарӣ ва буҳронҳо дониста мешуд. Моликияти хусусиро барҳам дода, мехостанд сохти сармоядориро, ки асосан ба он такя мекунад, барҳам диҳанд ва сохти баробар ва одилона барпо созанд. Вале онҳо табиати инсонии майл ба сарват, ангеза ва ҳавасмандиро сарфи назар намуда буданд. Майл ба сарват ва бойигарӣ, ки ба пешрафт ва истиқлоли моддии шахсӣ меоварад хислати моҳиятии табиати инсон аст ва ин фаъолият аз ихтиёри фард гирифта шуда, бар зиммаи давлат вогузор гардид. Ин омил ба баробаркунии иҷборӣ оварда, ки қисми фаъоли ҷомеа аз ин норозӣ буданд ва баръакс, қисми дигари ҷомеа аз он суйиистифода менамуданд. Иттиҳоди Шуравӣ иқтисоди бозориро барҳам дода, ба иқтисоди нақшавӣ, ки аз ҷониби Ҳукумат муайян ва идора мешуд, гузаштанд. Ин сохти идоракунии иқтисодиёт ба назорати сахти давлатӣ ниёз дошт, ки оқибат ба буҳрони шадиди иқтисодӣ, камчинӣ ва норасоӣ оварда расонд.

2. Низоми ноқиси сиёсӣ. Низоми сиёсии Иттиҳоди Шуравӣ низоми яккаҳизбӣ ва худкома буд. Баъди марги В.И. Ленин роҳбарии давлатро И.В. Сталин ба даст даровард. И.В. Сталин роҳбари аввали Ҳизби Коммунистӣ буд, вале шахси аввалин дар идораи давлат ба ҳисоб мерафт. Ӯ баъди вазифаи худро иваз накарда, роҳбари давлат шинохта мешуд, яъне сохтори ҳокимияти давлатиро ба вазифаи ишғолкардаи худ мутобиқ намуд, на баръакс. Ҳарчанд ИҶШС худро ҳокимияти Шуроҳо эълон карда буд, нақши калидиро дар идораи давлат Ҳизби Коммунистӣ мебозид. Дар Иттиҳоди Шуравӣ интихоботи намояндагони халқ, ки унсури асосии ҷомеаи демократӣ ба шумор меравад, ба таври расмӣ вуҷуд дошта, номзадҳо аз ҷониби кумитаҳои марказии Ҳизби Коммунистӣ муайян мешуданд ва интихобкунанда танҳо варақаи интихобиро қайд намуда, ба қуттӣ мепартофт. Яъне, танҳо тақлиди интихобот. Роҳбари Ҳизби Коммунистиро, ки дар як вақт роҳбари мамлакат низ ба шумор мерафт, танҳо пленум–маҷлиси умумии Бюрои сиёсии Ҳизби Коммунист интихоб менамуд. Танҳо як ҳизб ки буд, рақобати сиёсӣ низ, ки рукни асосии ҷомеаи демократӣ ва шарти асосии интихоби намояндагони босалоҳият мебошад, вуҷуд надошт. Тақсимоти воқеии ниҳодҳои давлатӣ ба роҳ монда нашуда буд, ҳарчанд ки таҷрибаи чандинсолаи ИМА бартарии комили онро нишон дода буд, лекин роҳбарияти Иттиҳоди Шуравӣ ин таҷрибаро дар низоми давлатдории худ ҷорӣ накарданд.

Вале махсусияти раванди таърихии тамаддуни Русия чунин аст, ки ташкили давлати пурқудрати муттамарказ вокунишест ба фишор ва ҳуҷумҳо, ки ҳам аз Ғарб ва ҳам аз Шарқ дар давоми тамоми таърихи ӯ ба амал бароварда мешуд. Чунин фишорҳо баъди инқилоби соли 1917, ки сохти нави форматсиониро дар амал ҷорӣ намуд ва олами Ғарб дар симои Руссияи сотсиалистӣ таҳдиди экзистенсиалиро медид, дучанд гардида буданд. Ҳамин фишорҳои ҳамешагӣ ва вокунишҳо ба он буд, ки инак қариб панҷсад сол мешавад, ки Русия аз як аср ба асри дигар пурқувваттар мешавад, «карахт намешавад, хунаш лахта намезанад» [14, с. 264].

3. Мубориза ба муқобили дин. Идеологҳои Иттиҳоди Шуравӣ бо такя ба таълимоти марксистӣ, ки динро афюни халқ эълон карда буд, ба муқобили диндорон ва сохторҳои динӣ

муборизаи оштинопазир мебурданд. Ғайриқонунӣ эълон кардани динҳо ва баста шудани калисову масҷидҳо ба холигоҳи мафкуравӣ оварда расонид. Идеологияи коммунистӣ ҷойи таълимоти диниро, ки садсолаҳои зиёд такягоҳи асосии ҷаҳонбинии маънавии аҳолӣ ба шумор мерафт, гирифта наметавонист. Чунин роҳи муборизаи идеологӣ мардумро аз эътиқоди динӣ баргардонида наметавонист, баръакс, табақаи норозии аҳолиро меафзуд ва эътирозотро зиёд мекард. Мардум аз тарси фишор ва таъқибҳои сиёсӣ маросимҳои динӣ ва риояи аркони онро пинҳонӣ иҷро менамуданд.

4. Нақши шахсият. Баъди ба сари қудрат омадани Иосиф Сталин самти сиёсати дар ибтидо пешгирифтаи Ҳукумати Шуравӣ дигаргун шуд. И.В. Сталин дар таърихи Шуравӣ шахсияти тақдирсоз мебошад, вале симои пурихтилоф ва зиддиятнок ба шумор меравад. Дар замони ҳукмронии Сталин ҳокимият танҳо ба иродаи яккаҳукмронии ӯ такя менамуд. Сталин аз ибтидои солҳои 30-юм ба таъқиби сиёсии бесобиқа шуруъ намуд. Даҳҳо ҳазор нафар, ки дар ташаккули давлати навин саҳм доштанд ва умеди сохтмони дар ҳақиқат ҳокимияти халқӣ ва ифодакунандаи ормону орзуҳои миллионҳо нафар табақаи мазлуми ҷомеа буданд, бо айби душмани халқ ва ҷосуси империалистон ба қатл маҳкум гардиданд ё ба ҳабс гирифтор шуданд. Аз ҷониби идеологҳои тамаллуққор, ки атрофи ӯро печонида буданд, шахсияти Карл Маркс, Фридрих Энгелс ва Владимир Ленин ҳамчун доҳии тамоми халқҳо баланд бардошта шуда, Сталин дар қатори онҳо ҷой дода шуд. Аз ҷониби дигар, ӯ дар тараққиёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиву илмии мамлакат нақши муҳим бозидааст. Дар муддати кутоҳ, яъне дар давоми 10–12 сол аз иқтисоди аграрӣ ба саноатӣ табдил додани мамлакати паҳновар бевосита ба номи ӯ вобаста аст. Ҳамчун Сарфармондеҳи олии Қувваҳои Мусаллаҳи Иттиҳоди Шуравӣ дар сарнагун сохтани Олмони гитлерӣ нақши муҳим дошт. «Ҳеҷ як кишвар дар ягон ҷанги хунинтарин чунин сафарбарии ҳарбиро ба амал наовардааст, ки Иттиҳоди Шуравӣ бо роҳбарии Сталин ба амал бароварда буд» [9, с. 22]. Артиш бо номи Сталин ба ҳуҷум бармехост.

Омили шахсият дар тамоми давраи мавҷудияти Иттиҳоди Шуравӣ нақши муайянкунанда бозидааст. Чунин тарзи ҳокимият, яъне, яккаҳукмронӣ то рузҳои охирини Иттиҳоди Шуравӣ амал мекард. Дар солҳои 80–90-ум низ нақши М.С. Горбачев–шахсияти бемасъулият ва дар сиёсат тасодуфӣ дар барҳамхурии Иттиҳоди Шуравӣ омили ҳалкунанда буд. Бар замми ин, дар пош хурдани Иттиҳоди Шуравӣ сабабҳои дигар, ба монанди, буҳрони иқтисодӣ, боло рафтани тамоюлҳои миллатгароӣ, паст шудани сатҳи зиндагӣ, омилҳои беруна ва дигарҳоро ном бурдан мумкин аст, ки сарманшаъи ҳамаи онҳо ҳамин чор иллате, ки дар боло зикр кардем, мебошанд. Яъне, сутунҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва идеологии Иттиҳоди Шуравӣ аз аввал ноқис буданд ва шахсиятҳои худкома ва бесалоҳият умри ӯро боз ҳам кӯтоҳтар карданд, вагарна зарфияти тамаддунии Иттиҳоди Шуравӣ ҳанӯз то ба охир ба амал бароварда нашуда буд. Агар мувофиқи консепсияи пажуҳишгари маъруф Арнолд Тойнби баҳо диҳем, тамаддуни Русия дар симои Иттиҳоди Шуравӣ ба чолишҳои дохилӣ ва берунӣ тоб оварда натавониста, барҳам хӯрд [12, с. 569].

Аз охири асрҳои миёна сар карда, дар Аврупо давлатҳое пурқувват гардиданд ва аз худ дарак доданд, ки имрӯз бо номи умумии “тамаддуни Ғарб” маъмуланд. Чи гунае ки дар боло қайд намудем, аввалин шуда дар Аврупо Британияи Кабир дар охири асри XVII ба давлатдории нисбатан озод ва демократӣ асос гузошт. Ин ба тараққиёти босуръати муносибатҳои сармоядорӣ дар мамлакат мусоидат намуд. Инкишофи босуръати иқтисодиёт баъди ташкил намудани сохти монархияи конститутсионӣ ва маҳдуд намудани ҳокимияти мутлақи шоҳӣ ба ҳамсоягон, аз ҷумла ба Фаронса таъсири худро расонид. Бояд қайд намоем, ки муносибатҳои мутақобилаи Англия ва Фаронса дар таърихи Аврупо мавқеи калидӣ доштанд. Миёни онҳо дар тамоми масоил рақобати беамон мерафт. Замоне ки дар Фаронса шоҳ Людовики XIV ҳукмронӣ менамуд ва мамлакат ба маркази сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Аврупо мубаддал гардида буд, Англия ба буҳрони шадид рӯбарӯ гашт ва он сабаби ба вуқуъ омадани инқилоби буржуазӣ гардид. Ва дар даврае, ки Англия ба империяи Британияи Кабир табдил ёфта ба пешрафтҳо ноил мегардид, Фаронса дар замони ҳукмронии Людовики XV дар асри XVIII ба мушкилоти сахти сиёсиву иқтисодӣ мувоҷеҳ буд. Вазъияти мушкили иқтисодиву иҷтимоии аҳолӣ ба инқилоби солҳои 1789–1799 милодӣ оварда расонид, ки Инқилоби бузурги Фаронса ном дорад. Ва агар дар Англия қувваи пешбарандаи инқилоб асосан табақаи болоии ҷомеа бошад, дар Фаронса қувваи асосии инқилобӣ аҳолии шаҳр ва деҳқонон буданд, ки дар мубориза ба муқобили сохти шоҳӣ қисме аз табақаи болоии ҷомеа онҳоро дастгирӣ намуданд. Дар Англия шоҳ Карли I-ро ба қатл расонида бошанд ҳам, сохти шоҳиро нигоҳ доштанд. Дар Фаронса бошад, шоҳ Людовики XVI-ро ба қатл расонида, Фаронсаро ҷумҳурият эълон намуданд ва ба сохти шоҳӣ хотима бахшиданд. (Баъдтар сохтори

шоҳигарӣ боз баркарор карда шуд, вале соли 1870 батамом аз байн рафт). Ҳам дар Англия ва ҳам дар Фаронса, ки ҳарду қувваи пешсафи иқтисодӣ ва сиёсии Аврупо ба шумор мераванд ва марказҳои муҳимми тамаддуни Ғарб мебошанд, сохти сармоядорӣ пурра ҳукмрон гардид.

Пеш аз Инқилоби Фаронса, дар гӯшаи дигари дунё давлате бо номи Иёлоти Муттаҳидаи Амрико арзи ҳастӣ намуд, ки имрӯзҳо ба меҳвари тамаддуни Ғарб табдил ёфтааст. Соли 1775 милодӣ амрикоиҳо ба муқобили истилои Британияи Кабир шӯриш бардошта, пешвоёни он июли соли 1776 Эъломияи истиқлоли Иёлоти Муттаҳидаи Амрикоро қабул намуданд. Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, ки падарон–асосгузорони он дар сохтмони давлати худ таълимоти сиёсии Ҷон Локкро (1632–1704) ба назари эътибор гирифта, «асосҳои бунёдии ҳуқуқи инсон, аз ҷумла ҳуқуқ ба озодӣ, ҳуқуқ ба зиндагӣ ва саъю кӯшиш ба хушбахтиро дахлнопазир донистанд» [3, с. 1]. Риояи ҳуқуқу озодиҳои инсон, муқаддас эълон намудани моликияти хусусӣ имкон дод, ки давоми 100–120 сол ба абарқудрати ҷаҳонӣ табдил ёбад. Низоми сиёсӣ дар асоси принсипҳои мувозинати сиёсӣ ташкил гардида, ҳокимият ба се шохаи мустақил– ҳокимияти қонунбарор, ҳокимияти иҷроия ва судӣ ҷудо карда шуд. Интихоби роҳбари давлат, яъне президент, бо роҳи овоздиҳии пинҳонӣ ба роҳ монда шудааст. Давлати воқеан ҳокимияти халқӣ ва ҳуқуқбунёд барпо гардид. Соли 2008 Барак Обама–намояндаи нажоди сиёҳпуст, ки ҳануз дусад сол пеш дар бозорҳои Амрико ҳамчун ғулом фурӯхта мешуданд, дар интихоботи президентӣ ғолиб омад, ки боэътимодии низоми интихоботи ИМА-ро бори дигар собит менамояд.

Баъд аз ба даст овардани Истиқлоли давлатӣ ИМА худро ҳамчун сарзамини озодӣ ва кишвари имкониятҳо муаррифӣ намуд ва миллионҳо нафар аз Аврупо ва дигар гӯшаву канори дунё ба ин сарзамин рахти кӯч бастанд. Дар тамоми кунҷу канори мамлакат даст ба ободиву бунёдкорӣ зада, дар муддати кӯтоҳ дар ҷойи холӣ шаҳрҳои обод ва марказҳои бузурги иқтисодиву фарҳангӣ бунёд карда шуданд. Дар солҳои 50–60-уми асри гузашта, иқтисодиёти Амрико 45–50 дарсади иқтисодиёти тамоми ҷаҳонро ташкил медод. Доллари ИМА ба асъори ҷаҳонӣ табдил ёфт ва имрӯзҳо низ зиёда аз нисфи савдои ҷаҳонӣ бо он ба амал бароварда мешавад. Ва чӣ гуна ки медонем, асоси ҳама гуна ҷомеаро иқтисодиёти ӯ ташкил медиҳад ва пешравии тамоми соҳаҳоро таъмин месозад. Дар баробари минтақаҳои гуногуни Аврупо, Амрико низ тавонист худро ҳамчун маркази нави илм ва фарҳанг муаррифӣ намояд. Ин ҳама дар давраи пешрафт ва нашъунамои тамаддуни ИМА буд. Мутаассифона, имрӯзҳо мушоҳида намуда истодаем, ки Амрико ба буҳрони амиқи тамаддунӣ мувоҷеҳ гардидааст. Бо такя ба қудрату тавоноии иқтисодӣ, сиёсӣ ва ҳарбӣ дар муносибат ба мамлакатҳои хориҷӣ сиёсати зидди созандагӣ ва инкишофи муносибатҳои бунёдкоронаро пеш гирифтааст. Дар ҳар кунҷу канори олам ҳукуматҳоеро, ки ба сиёсати ӯ розӣ нестанд, бо ҳар роҳ сарнагун месозад, он давлатҳое, ки ҳукумати онро сарнагун сохта наметавонад, зери таҳримҳои сахт қарор медиҳад. Ҳамаи ин ба пешрафт ва ободии зиндагӣ дар рӯйи замин, ки акнун дар натиҷаи ба ҳам омадан ва ҷаҳонишавии иқтисоди ҷаҳонӣ як бозори томро мемонад, монеа эҷод менамояд.

Натиҷаҳо. Дар шароити муосир ба ҳастии бунёдии Ғарб ду омили экзистенсиалӣ таҳдид намуда истодааст:

1. Аз байн рафтани низоми сармоядорӣ, ки сохтори бунёдии ҷомеаи Ғарб аст;
2. Ба поён расидани захираҳои тамаддунии Ғарб.

1. Сохти сармоядорӣ низоми ҷамъиятию иқтисодиест, ки бар моликияти хусусӣ ба воситаҳои истеҳсолот, озодии соҳибкорӣ, рақобат ва талош барои ба даст овардани фоида асос ёфтааст. «Сохти сармоядорӣ ба рақобати озоди иқтисодӣ асос гузошта, қудрати иқтисодиро аз ҳокимияти сиёсӣ ҷудо сохт» [13, С.33]. Дар ин низом нархҳо, истеҳсол ва тақсимоти молҳо тавассути механизми бозорӣ, яъне, ба таври талабот ва пешниҳод танзим мегардад ва қувваи корӣ ҳамчун мол шинохта шуда, ба ивази музди меҳнат фурӯхта мешавад. Дар шароити муосир низоми сармоядории ибтидоӣ вуҷуд надорад ва дар низоми иқтисодии мамлакатҳо моликияти хусусӣ бо ҷамъиятиву давлатӣ бо ҳам омехтаанд. Низоми сармоядорӣ барои боз ҳам бештар фоида ба даст овардан ҳарчи бештар бозорҳои берунаро азхуд менамояд. Ин низом, чи гунае дар боло қайд намудем, дар ибтидо дар Аврупо баъд аз инқилобҳои хунин ташаккул ёфт. Дар асрҳои XVIII–ибтидои XX миёни давлатҳои пуркудрати сармоядорӣ рақобати шадид барои истилои мамлакатҳои гуногуни олам барои соҳиб шудан ба сарватҳои ин сарзаминҳо мерафт. Британияи Кабир аз ҳама бештар пешдастӣ намуда, дар ибтидои асри бист нисбат ба қаламрави сарзамини худ тақрибан 125 маротиба зиёдтар ҳудуди давлатҳоро истило намуд. Агар дар дохили мамолики аврупоӣ озодии нисбӣ вуҷуд дошта бошад ҳам, муносибат нисбати мардуми бумии мамлакатҳои истилошуда мисли ғуломон буд. Аз мамлакатҳои Африқои истилошуда одамонро оварда, дар Аврупо ва Амрико ҳамчун ғулом мефурӯхтанд. Поягузори марксизм–Карл Маркс дар ин бора чунин менависад: «Кашфи

конҳои тилло дар Амрико, саросар нобуд сохтан, ғулом намудан ва зинда гӯрондани мардуми бумии сарзамин дар конҳои тилло, қадамҳои нахустини истило ва талаву тороҷи ширкати Ост-Индия, табдил додани қитъаи Африқо ба майдони шикори сиёҳпӯстон–чунин буд оғози низоми сармоядорӣ» [6, с. 694].

Дар ИМА ғуломдорӣ танҳо соли 1862 бо фармони Президенти вақти ИМА Авраам Линколн бекор карда шуд. Дар Аврупо ғуломони сиёҳпӯстро дар панҷараҳои оҳанини боғи ҳайвонот ҷой дода, ба маърази тамошои сафедпӯстон мегузоштанд. Ин анъана ҳатто баъди Ҷанги дуюми ҷаҳон низ дар баъзе аз шаҳрҳои Аврупо роиҷ буд. Аврупоиҳо ва амрикоиҳо барои асоснок намудани сиёсати истилогаронаи худ консепсияи «бори гарони нажоди сафедпӯст»-ро, ки мазмун аз шеъри Редяр Киплинг гирифта буданд, фикр карда баровардаанд. Мувофиқи он дар назди нажоди аврупоӣ вазифаи мутамаддин намудани халқҳои Осиё ва Африқо ва дигар минтақаҳои истилошуда меистад. Бо ин консепсия истилои халқҳои тобеъ, истисмори иқтисодии сарзаминҳои истилошуда, табйизи нажодӣ ва вусъати нобаробарӣ, саркӯб намудани фарҳанг ва анъанаҳои маҳаллиро асоснок менамуданд. Идеологияи миллатгароёнаи Гитлер ва ҳаммаслаконаш, ки дар Ҷанги дуюми ҷаҳон миллионҳо нафари бегуноҳро қурбон намуд, аз ҳамин гуна консепсияҳо маншаъ мегирифт.

Табиати низоми сармоядории муосир аз сиёсати истилогаронаи асрҳои гузашта тафовути зиёд надорад. Дар шароити муосир низ мушоҳида карда истодаем, ки ИМА бо истифода аз иқтидори ҳарбӣ, сиёсӣ ва иқтисодӣ мамлакатҳои гуногунро иҷборан зери нуфузи худ нигоҳ дошта истодааст. Шоҳиди он гаштем, ки ба хотири азхуд намудани захираҳои нафтии Венесуэла бо фармони роҳбарияти ИМА Президенти ин мамлакат Николас Мадуро, ки бо ИМА ҳамкорӣ кардан намехост, рабуда маҳбас карда шуд. ИМА бо ҳамдастии Исроил ба Эрон таҷовуз намуданд, ки дар натиҷа, ҳазорҳо нафар ба қатл расида, шаҳрҳои зиёд вайрон карда шудаанд.

Барои низоми сармоядорӣ бозори ҳарчи бештар ва васеъ зарур аст, вале сайёраи Замин беохир нест ва захираҳои он низ тамомшавандаанд. Захираҳои барқарорнашавандаи энергетикии зеризаминӣ, ба монанди, ангишт, нафту газ дар давоми миллиардҳо сол ба вуҷуд омадаанд, вале инсоният аллакай қисми зиёди онҳоро истифода бурда, ба итмом расонида истодааст. Дигар сарзамине намонд, ки аз зери нуфузи тамаддуни Ғарб берун монда бошад. Дар шароити муосир миёни худи мамолики Ғарб–ИМА аз як тараф ва Иттиҳоди Аврупо аз ҷониби дигар, барои соҳибӣ намудани бозорҳои зердасташон ва ашёи хоми онҳо рақобати шадид рафта истодааст. Мамлакатҳое ҳастанд (Русия, Чин, Ҳиндустон, Эрон ва ғайра), ки ба ғорат кардани худ иҷозат намедиҳанд. Ҳарчанд ки кӯшишҳо на як бору ду бор ба амал бароварда шуда буданд. Махсусан, ба муқобили Русия, ки бо шумораи ками аҳолӣ чунин сарзамини паҳноварро соҳиб шудааст ва дорои захираҳои ғании зеризаминӣ мебошад, дар ҳар давру замон рашки сарватмандони Ғарбро меоварад.

Мувофиқи тасдиқи муҳаққиқони марксист низоми сармоядорӣ ногузир аз байн меравад ва ҷойи худро ба низоми одилона ва комил медиҳад. Аз ҷумла Карл Маркс ва Фридрих Энгелс бо роҳи инқилобӣ иваз гардидани сохти сармоядориро пешгӯйӣ намуда буданд. «Буржуазия на танҳо силоҳ сохтааст, ки марг меорад, вай коргарони муосир – пролетариатро ба миён овардааст, ки силоҳро ба сӯйи худи буржуазҳо мегардонад» [7, с. 55].

Вале раванди таърихӣ нишон дода истодааст, ки сохти сармоядорӣ, ки ба иқтисоди бозорӣ такя менамояд, дорои хусусияти худмутобиқшавӣ мебошад. Дар ибтидои асри XX, замоне ки дар Русияи подшоҳӣ инқилоби синфи коргар ғалаба намуда, ҳокимиятро ба дасти худ гирифт ва ба синфи коргару деҳқон сабукиҳо овард, сармоядорони Аврупо ва ИМА маҷбур шуданд чунин сабукиҳоро низ дар худ ҷорӣ намоянд. Аз ҷумла, рӯзи кории ҳаштсоата дар Аврупо ҳанӯз солҳои 1917–1920 ҷорӣ гардида буд. Инчунин, буҳрони солҳои 1920–1930 дар ИМА, ки бо номи “буҳрони бузург” машҳур аст, бо дахолати ҳукумат паси сар карда шуд. Лекин он ноқисиҳое, ки сохти сармоягузорӣ доро мебошад, аз қабили буҳронҳои тез-тез такрорёбандаи иқтисодӣ, фосилаи бузург миёни бахши воқеии иқтисод ва сохти спекулятивии он, пайдо гардидани ба ном ҳубобҳои молӣ, нобаробарии иқтисодӣ (қайд намудан бамаврид аст, ки қариб нисфи сарватҳои ҷаҳонӣ дар дасти ҳамагӣ як дарсади аҳолии рӯйи Замин ҷамъ омадааст ва ин тамоюли манфӣ рӯ ба афзоиш аст) касро ба он фикр водор месозад, ки умри низоми сармоядорӣ дар он шакле, ки дар шароити муосир дар Ғарб амал менамояд, кам мондааст. Махсусан, вокунишҳои номуносиб ва нооқилона ба чолишҳо, ки сабаби асосии он буҳрони амиқи тамаддуни Ғарб аст, ин андешаҳоро тақвият медиҳад.

2. Мувофиқи нуқтаи назари муҳаққиқони таърихи ҷомеаи инсонӣ, ки раванди таърихиро ҳамчун гардиши даврии тамаддунӣ таҳлил менамуданд, ҳар як тамаддун даврaҳои ташаккул ва инкишофро гузашта, ба буҳрон мувоҷеҳ мегардад ва аз байн меравад. Барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ ва аоз байн рафтани лагери сотсиалистӣ аз як тараф, мувозинати иқтисодӣ, сиёсӣ ва ҳарбиро аз байн бурда бошад, аз ҷониби дигар, қудратмандони Ғарбро ба ҳолати сармастии руҳӣ

кашонид ва руҳияи истисноӣ буданро дар онҳо боз ҳам қавитар гардонид. Ғарб бо роҳбарии ИМА ба аз нав тағйир додани низоми ҷаҳонӣ мувофиқи манфиатҳои худ оғоз намуд. Югославияро бомбаборон кард. Бо баҳонаи мубориза ба муқобили терроризм Ироқро ба хок яксон сохт ва Саддом Ҳусейнро ба дор овехт. Муаммар Каззофиро ба қатл расонида, Либиёро пора-пора намуд, ки то имрӯз дар ин мамлакат ҷангҳои дохилӣ идома дорад.

Бояд қайд намуд, ки зуҳури ҷараёни иртиҷоии ДОИШ як вокуниши ифротӣ ба аъмоли на камтар аз он ифротгароёнаи абарқудратҳои Ғарб ба муқобили олами ислом буд. Чунин амалҳо аз ҷониби абарқудратҳои Ғарб поймоли дағалонаи тамоми меъёрҳои байналмилалӣ аст. Низоми тартиботи баъдиҷангӣ, ки миёни лагери мамлакатҳои сармоядорӣ ва сотсиалистӣ барқарор карда шуда буд, танҳо дар рӯйи қоғаз монд. Дар замони муосир нишонаҳои буҳрони амиқи тамаддуни ҷомеаи Ғарб васеъ гардида, баръало мушоҳида мешаванд.

Хулоса. Бояд қайд намуд, ки тамаддуни Ғарб ба захираи донишҳои инсоният дастовардҳои беназир зам намудааст. Олами Ғарб донишҳоеро, ки инсоният дар давоми ҳазорсолаҳо ба даст оварда буд, истифода бурда, ба он садчанд зам намуд. Қариб тамоми он кашфиёт ва ихтироот, ки инсоният дар давоми панҷсад соли охир ба даст овардааст, бевосита ба тамаддуни Ғарб вобастаанд. Қариб тамоми техника ва мошинолот, ки имрӯз дар хизмати ҷомеаи инсонӣ қарор доранд ва зиндагиро осон, ҳосилнокии меҳнатро баланд ва сатҳи зиндагиро боло бурдаанд, маҳсули дастон ва тафаккури мардуми Ғарб аст. Демократия, ки инсоният то ба ҳол давлатдорие беҳтар аз ин сохти сиёсӣ ихтироъ накардааст, дар натиҷаи муборизаҳои дурудароз ва хунини табақавӣ дар Ғарб ташаккул ёфтааст. Ин тамаддун давоми мантиқии сохти сиёсии империяи Рим ва илму фарҳанги Юнону Рим мебошад. (Ғарб, аз нуқтаи назари мо, на минтақаи ҷуғрофӣ, балки фазои сиёсӣ аст, ки тамоми давлатҳои пешрафтҳои сармоядорӣ, аз ҷумла Ҷопон ва Австралияро дарбар мегирад). Дар панҷ садсолаи охир ҷомеаи Ғарб ба дастовардҳои беназири иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва илмиву фарҳангӣ ноил гардид, вале имрӯзҳо ба таназзул ва рукуди амиқи арзишҳои маънавӣ мувоҷеҳ гардидаанд. Сатҳи баланди рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеа, зиндагии хуб, осуда ва осоишта бо касодии маънавӣ ва ахлоқӣ тавъам нестанд, вале дар симои ҷомеаи Ғарб мушоҳида намуда истодаем, ки ҳар қадар он ба дараҷаи баланди озодии сиёсӣ ва иҷтимоӣ ноил гардида бошад, сатҳи зиндагии иқтисодӣ ва иҷтимоии аҳолӣ дараҷаи некуаҳволии аҳолӣ боло рафта бошад, вале андозаи фасодии ахлоқӣ ва маънавии ҷомеа низ афзудааст. Аз дидӣ мо саволӣ куҷо, ҳадди миёнаи «тиллоии» эътидол, ки ҷомеаи инсонӣ дар як замон, ҳам ба озодӣ даст ёбаду ба пешрафти иқтисодиву иҷтимоӣ ноил гашта, сазовор зиндагӣ намояд ва ҳам ба ифроти маънавӣ ғутавар нагардад, ҳоло ҳам бечавоб мемонад?

Адабиёт

1. Гегель, Г.В.Ф. Лекции по истории философии / Г.В.Ф. Гегель. – СПб.: Наука, 2000. – 480 с.
2. Гуанпан, С. Развал СССР и КПСС: взгляд китайского ученного / С. Гуанпан. – М.: Родина, 2022. – 256 с.
3. Декларация независимости США. – М.: Прогресс, 1993. – 3 с.
4. Кант И. Критика практического разума // Сочинения в 6-ти т. Т. 4. Ч. 1. / И. Кант. – М.: Мысль, 1965. – 544 с.
5. Локк Дж. Два трактата о правлении // Сочинения в 3-х т. Т. 3. / Джон Л. – М.: Мысль, 1988. – 668 с.
6. Маркс, К. К критике политической экономии // Сочинения. Т. 13. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1959. – 771 с.
7. Маркс, К. Манифест коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1948. – 105 с.
8. Медведев, Д.Л. Уинстон Черчилль / Д.Л. Медведев. – М.: Молодая гвардия, 2022. – 489 с.
9. Молюков, М. Сталин. Эпоха свершений и побед / М. Молюков. – М.: Белый город, 2013. – 256 с.
10. Платон Законы. Послезаконие. Письма. // Законы. – СПб.: Наука, 2014. – 519 с.
11. Спенсер Г. Политические сочинения. // Т. 1: Личность и государство: опыт о государстве, обществе и свободе / Г. Спенсер. – М.: 2014. – 464 с.
12. Тойнби, А.Дж. Постижение истории / Тойнби А.Дж. – М.: Академический проект, 2019. – 802 с.
13. Фридман, М. Капитализм и свобода / М. Фридман. – М.: Новое издательство, 2006. – 240 с.
14. Шпенглер, О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т.1. / О. Шпенглер. – М.: Мысль, 1993. – 672 с.
15. Эмомалӣ, Р. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ / Р. Эмомалӣ. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 372 с.

ОЗОДӢ ВА КОҲИШИ АРЗИШҲОИ МАЪНАВИИ ҶОМЕА: МОҲИЯТ ВА ҚОНУНМАНДИҲОИ ИҶТИМОӢ

Дар мақола таҳлили фалсафию иҷтимоии раванди инкишофи таърихии ҷомеаи инсонӣ ба амал бароварда шудааст. Ҷараёни инкишофи ҷомеа собит месозад, ки инсоният ҳамеша барои расидан ба

озодӣ, баробарӣ ва зиндагии сазовор ҷаҳду талош менамуданд. Озодӣ омили муҳимтарини инкишофи босуръати иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва илмии ҳар як ҷомеа ба шумор меравад. Танҳо ҷомеае, ки дар он инсон дорои озодии комил аст ва ба донишҳои пешқадами то ин дам бадастовардаи инсонӣ такя намуда пеш меравад, ба муваффақиятҳои назаррас ноил гардида метавонад. Беҳуда нест, ки дар илмҳои муосири иқтисодӣ инсон ҳамчун сармоя шинохта мешавад ва сармояи инсонӣ захираи калидии ҳар як ҷомеа мебошад. Ҳуқуқ ва озодӣ ҳамчун арзишҳои мутлақи умумибашарӣ имконияти интихоби озоди зиндагӣ, кор ва дигар ҳуқуқҳои инсониро дар бар мегирад, ки ба зиндагии инсон мазмун мебахшад.

Калидвожаҳо: Озодӣ, тамаддун, таърих, низоми сиёсӣ, иқтисод, ҷомеаи иҷтимоӣ, инқилоб, таҳаввулот, илм, фарҳанг, арзишҳо.

СВОБОДА И ДЕГРАДАЦИЯ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ ОБЩЕСТВА: СУЩНОСТЬ И СОЦИАЛЬНЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ

В статье осуществлён социально-философский анализ процесса исторического развития человеческого общества. Ход развития общества свидетельствуют о том, что человечество всегда стремилось к свободе, равенству и достойной жизни. Свобода является важнейшим фактором стремительного экономического, политического, социального, культурного и научного развития любого общества. Лишь то общество, в котором человек по настоящему свободен и которое опирается на передовую до этого накопленную человечесвом знания, способно достич значительных успехов. Не случайно в современных экономических науках человек признается капиталом, а человеческий капитал является ключевым ресурсом любого общества. Права и свободы как абсолютная ценность – это возможность свободного выбора жизни, труда и иных прав человека, которые придают смысл его существованию.

Ключевые слова: Свобода, цивилизация, история, политический строй, экономика, социальное общество, революция, эволюция, наука, культура, ценности.

FREEDOM AND DEGRADATION OF MORAL VALUES OF SOCIETY: ESSENCE AND SOCIAL PATTERNS

The article presents a socio-philosophical analysis of the process of historical development of human society. The course of the development of society indicates that humanity has always strived for freedom, equality and a decent life. Freedom is the most important factor in the rapid economic, political, social, cultural and scientific development of any society. Only a society in which man is free and which relies on advanced culture and knowledge accumulated by mankind is able to achieve significant success. It is no coincidence that in modern economic science a person is recognized as capital, and human capital is a key resource of any society. Rights and freedoms as an absolute value are the possibility of free choice of lifestyle, work and other human rights that give meaning to its existence.

Keywords: Freedom, civilization, history, political system, economy, social society, revolution, evolution, science, culture, values.

Дар бораи муаллифон

Гиёев Қурбон Ҳилолович
номзади илмҳои фалсафа, дотсент
мудири кафедраи умумидонишгоҳии фалсафа
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.
734025, Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудакӣ 17
E-mail: kgiyoev@yandex.ru

Бобоҷонов Убайдулло Қурбонович
унвонҷуйи кафедраи умумидонишгоҳии фалсафа
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудакӣ 17
E-mail: bobozhonov.ubaudullo@mail.ru

Об авторах

Гиёев Курбон Хилолович
кандидат философских наук, доцент,
заведующей общеуниверситетской кафедры философии
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр.Рудаки 17
E-mail: kgiyoev@yandex.ru

Бободжонов Убайдулло Курбонович
соискатель общеуниверситетской кафедры философии
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр.Рудаки 17
E-mail: bobozhonov.ubaydullo@mail.ru

About the authors

Giyoev Kurbon Hilolovich
Candidate of Philosophy, Associate Professor,
Head of the university Department of Philosophy
Tajik National University
734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki ave. 17
E-mail: kgiyoev@yandex.ru

Bobojonov Ubaydullo Kurbonovich
Applicant of the All-University Department of Philosophy
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave, 17
E-mail: bobozhonov.ubaydullo@mail.ru

ТДУ 1(091)(575):001+323.1(575.3)

АФКОРИ ИЛМИИ АБУРАЙҲОН БЕРУНӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАШАККУЛИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ

Маҷидов Д.Ҳ.
Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Муқаддима. Дар шароити рушди бемайлони ҷаҳонишавӣ ва бархурди тамаддунҳо, дар замони таърихсозиву таърихкушоиҳои беасосу бебунёди бархе аз қавму миллатҳо, масъалаи худшиносӣ ва тақвияти ҳувияти миллии ҷавонон, беш аз пеш аҳамияти баланди назариявиву амалӣ пайдо менамояд. Ҳифзи таърих, тамаддун ва дар ин замина омӯзишу пажуҳиши осори илмиву фарҳангии ниёгон, аз муҳимтарин фазилатҳои инсонӣ ба ҳисоб рафта, дар тақвияти худшиносӣ ва таҳкими ҳувияти миллии ӯ нақши назаррас хоҳанд бозид. Зеро «гум кардани хотираи таърихӣ, дарк нанамудани гузаштаи пурифтихори миллат ва суннатҳои волои он, маҳдудияти шуурнокии таърихӣ ва ҳифз накардани арзишҳои фарҳангию мероси бойи ниёгон, ҳисси масъулияту чавобгариро аз души кас дар назди имрузу фардо дур намесозад» [12, с. 11]. Чолишҳои мухталифи сиёсӣ дар манотиқи гуногуни сайёра, аҳамияти сиёсӣ пайдо кардани баъзе масъалаҳои динӣ, ташвиқу тарғиби масоили хусусияти ифротидошта бо истифода аз шабакаи байналмилалии интернет, таҳмили унсурҳои фарҳанги бегона дар заминаи бархурди фарҳангҳо, аз зумраи муҳимтарин хатароте ба ҳисоб мераванд, ки ба заиф гардидани пояҳои худшиносӣ ва ҳувияти миллии намояндагони қишрҳои гуногуни ҷомеа, ба хусус ҷавонон боис гардида, ҷиҳати ҳифзи ин арзишҳо(худшиносӣ ва ҳувияти миллӣ – Д.М.) масъулиятҳои нав ба навро пешорӯи намояндаи ҳар халқу миллат мегузоранд. Дар воқеъ «миллате, ки хотираи таърихӣ ва ҳувияти миллиашро пос намедорад, хоҳу нохоҳ гирифтори сарнавишти талху фоҷиабор гашта, ҳатто пойдории давлат ва истиқлолияти миллиашро зери хатар мегузорад» [12, с. 11]. Ҳифз ва нигаҳдошти истиқлоли давлатӣ ва таҳкими заминаҳои илмиву сиёсии он, мубрамияти масъалаи мавриди назарро афзун намуда, он тавассути тарғиби ҷанбаҳои миллии осор ва афкори илмии ниёгон ва ба ин васила дар замири андешаҳои намояндагони қишрҳои гуногуни кишвар, хосатан ҷавонон, ташаккул додани худшиносӣ ва ҳувияти миллӣ, ба даст хоҳад омад.

Зимни назар ба таърихи ташаккули илм ва тамаддуни башар метавон бо шоҳкорӣ ва навовариҳои бузурги илмии олимон ва мутафаккирони адвори гуногуни таърихии гушаву канори мухталифи олам ошно гардид, ки дар ин миён гузаштагони мо бо наҳзати баланди фикрии хеш мақом ва ҷойгоҳи хосае доранд.

Бо такя ба ин хостем дар мақолаи хеш аз афкори илмии Абурайҳон Берунӣ пайгири намуда, нақши онро дар ташаккули худшиносии миллӣ баён дошта бошед.

Абурайҳон Берунӣ аз машҳуртарин қомуснигорони Шарқ ба ҳисоб рафта, дар даврони пурошӯб ва аз лиҳози сиёси нооромии Моваруннаҳр ва Хуросон зиндагӣ ва эҷод намудааст. Мутафаккир новобаста аз шебу фароз ва нобасомониҳои даврон тавонистааст дар рушди соҳаҳои мухталифи илм саҳми назарраси хешро гузорад ва барои наслҳои баъди осори арзишманде ба мерос гузорад.

Масъалаи ҳувияти қавмии Берунӣ аз масъалаҳои баҳсбарангези доираҳои илмии гушаву канори мухталифи олам ба ҳисоб рафта, бархе бо таърихсозиву таърихкушоиҳои беасос дар такя бо далоили нокифояи илмӣ мехоҳанд туркиасл будани мутафаккирро собит намуда, худро бо ифтихор меросбари ин абармарди олами илм ва маъонӣ донанд. Эшон бо ишора ба матни русии аз ҷониби академик И.Ю. Крачковский баргардон шудаи “ас-Сайдана фи-т-тиб”, иддао бар он доранд, ки гӯё Берунӣ дар ин асари хеш ба авлавияти забони арабӣ ҳамчун забони илм ишора намуда, аз маҳдудияти илмии забони форсӣ сухан меронад. Тавре ишора меравад: “Пас ба арабию форсӣ гузаштам ва ба ҳар кадоме бегона ва ба душворӣ азбаркарда. Ва ваҷҳи арабӣ маро хуштар ояд аз мадҳи форсӣ” [1, с. 138]. Аммо таҳлили аслӣ ва дақиқи ин порчаи матн, ки муҳаққиқи тоҷик Ҳасан Султон дар асоси мутолиаи нусхаи арабии он анҷом додааст, бозгӯи воқеияти дигар мебошад. Ҳасан Султон дар ин масъала тарҷимаи И.Ю. Крачковскийро ғалат маънидод намуда, дар такя ба нусхаи арабии ҳамин матлаб [сумма мунтақила ила-л-ъарабийати ва-л-форсийати фа-ано фӣ куллӣ воҳидатин минҳо дахил ва лаҳо мутакаллиф, ва-л-ҳаҷву би-л-ъарабийати уҳуббу алаййа мин ал маҳди би-л-форисийати”] меафзояд, ки ба маънои “пришелец” ё “бегона” тарҷума шудани мафҳуми “дахил” аз ҷониби мутарҷим, кори ғалат аст. Дар воқеъ мафҳуми “дахил” маънои “ворид будан”, “сарфаҳм рафтан” ё “балад будан”-ро дорад. Бино ба иттилои Ҳасан Султон тарҷумаи матни арабии болозикр чунин маъноро ба худ касб мекунад: “Пас ба арабию форсӣ гузаштам ва ба ҳар кадоме воридаму ба

душворӣ азбаркарда. Ва вақҳи арабӣ маро хуштар ояд аз мадҳи форсӣ” [11, с. 9]. Ба ин маънӣ, Берунӣ ҳаргиз форсиро забони заиф ё номуносиб барои таълифи осори илмӣ намедонад, балки ангезаи аслии авлавияти забони арабиро дар замони худ, дар васеътар будани майдони истифода ва мақоми илмии он мебинад. Дар он замон муҳаққиқе, ки аз мондагории осори илмии худ умед дошт, ӯро мебоист осри худро бо забони арабӣ, ки тамоми қамрави Осиёву Африқо ва қисман Аврупоро фаро гирифта буд, таълиф менамуд. Ин аст, ки Берунӣ қисми зиёди осори олмии худро бо забони арабӣ таълиф намуд. Аммо ин маънои онро надорад, ки ӯ нисбати забони форсӣ бетафовут буд. Бо забони форсӣ таълиф намудани «Китоб-ат-тафҳим ли авоили саноати танҷим», ки дар қатори «Қонуни Масъудӣ» аз пураразиштарин осори астрономии мутафаккир ба ҳисоб меравад, далели раднопазири андешаҳои болост. Агар ӯ забони форсиро қобили иншо ва ифодаи матолиби илмӣ намешуморид, ҳаргиз чунин асари муҳимро бо ин забон таълиф намекард.

Ин ҳам бошад аз дараҷаи баланди шуури фарҳангӣ ва ҳувияти забонии мутафаккир дарак медиҳад. Берунӣ, бо вуҷуди таҳсил дар муҳити арабизабон ва бо ин забон иншо намудани шумораи зиёди асарҳои худ, ҳувияти забонии худро ҳифз намуда, онро дар сатҳи баланди илмӣ ба кор мебарад.

Маҳз бо забони форсӣ таълиф гардидани “ат-Тафҳим” агар аз як тараф бозгӯи қобилияти рақобатпазирии забони форсӣ бо забони арабӣ бошад, аз тарафи дигар эътирофи арзиши фарҳанги худи аз ҷониби Берунӣст. Чунин шакли муносибат ба ифода ва интиқоли маърифат, барқарориву пойдории ҷомеа ва рушди ҳамаҷонибаи андешаи милли боис гардида, хоси шахсиятҳои худшинос ва фарҳангмеҳвар аст.

Илова бар ин дар “ас Сайдана”, ки аслан аз асарҳои ба соҳаи тиб бахшидаи ӯ ба ҳисоб меравад, Берунӣ зимни шарҳи хусусият ва ё хислати тавонбахшии (яъне давобахшии) ин ва ё он гиёҳ дар бисёр маврид аз номи форсии он ёдовар шуда, бино ба маълумоти муҳаққиқи узбек У.И. Каримов танҳо дар панҷ ҳолат шакли туркии исми ин ва ё он гиёҳро истифода менамояд, ки ин бевосита аз чандон ошнои надоштани мутафаккир бо забони туркӣ дарак медиҳад. Илова бар ин Каримов дар зербоби забонҳои истифодашуда дар “ас Сайдана” суҳбат намуда, ба шарҳи забони модарии Берунӣ, яъне забони хоразмӣ мепардозад. Ӯ забони хоразмиро ба гурӯҳи забонҳои эронӣ шарқӣ нисбат дода, бар он аст, ки хоразмиён мисли намояндагони дигари шохаҳои забони эронӣ то зуҳури дини ислом аз хати оромиасос истифода менамуданд. Дар қатори забони хоразмӣ зимни баёни ин матлаб муаллиф (У.И. Каримов) аз шохаҳои дигари забони эронӣ аз қабилӣ забонҳои суғдӣ, дарӣ, забони зобулӣ, забони сиҷистонӣ, забони таххорӣ, забони курдӣ, инчунин аз лаҳҷаҳои балхӣ, бухороӣ, самарқандӣ, тирмизӣ ёдовар мегардад, ки аз дастрасии васеи Берунӣ ба ин забонҳо дарак медиҳад. Бобати истифодаи забони форсӣ дар “ас-Сайдана” суҳбат намуда, У.И. Каримов як нуктаи беасосро қайд менамояд. Ин ҳам бошад он аст, ки гӯё Берунӣ бо забони форсӣ муносибати сард дошт. Магар шахс метавонад аз забони модарии хеш, ки аз муҳимтарин унсури фарҳанги миллии ӯ ба ҳисоб меравад, хушаш наояд. Дар ҳоле ки худи Каримов зимни ташреҳи забони хоразмӣ ин забонро яке аз шохаҳои забонҳои эронӣ қаламдод менамояд. Агар чунин бошад, пас забони форсӣ ба кадом гурӯҳи забонҳо мансуб аст? Магар забони хоразми аз дудмони забони форсӣ нест? Вобаста ба ин масъала далоили зиёди илмиву мантиқии дигареро низ овардан мумкин аст, ки бозгӯи ҳувияти форсии Берунӣст.

Дар таърихи ташаккули илм чун Абурайҳон Берунӣ кам нафареро метавон пайдо намуд, ки тамоми ҳаёти худро масрафи илм намуда, бо такя ба тафаккури баланди илмӣ дар ташаккули соҳоти мухталифи илм саҳми назаррас гузошта бошад. Берунӣ иллати пайдоиши соҳоти мухталифи илмро ба талаботи рӯзафзуни инсон алоқаманд медонад. Мутафаккир ҳамчун намояндаи асили табори озодагон бо такя ба ҳисси баланди худшиносӣ ва дарки амиқи масъулиятшиносӣ хидмати беғаразона ба илмро аз муҳимтарин вазифаҳои олим ва қонеъ гардонидани талаботи инсонро аз авлавиятҳои илм дониста, бар он аст, ки: «Манфиати улум дар ба даст овардани чизҳози зарурист, на дар ҷамъоварии тилло ва ё нуқра» [5, с. 86]. Маълум аст, ки дар осор ва афкори илмӣ-фалсафии Берунӣ табиат бо ҳама гуногунрангиву мураккабии худ, ҷойгоҳи хосае дорад. Бо такя ба осори то ба мо расидаи мутафаккир, ки тақрибан беш аз 75 дарсадашро осори ба табиат бахшидаи ӯ ташкил медиҳанд, муҳаққиқон Берунӣро аз барҷастатарин намояндагони мактаби илмиву фалсафии табиатгарои дар Шарқ медонанд. Аммо ин маънои онро надорад, ки таваҷҷуҳи Берунӣро танҳо ва танҳо асрори табиат ба худ ҷалб намуда буд. Гуфторе ба монанди: «Чун шахс ҳамвора дар як илм назар кунад, хаста мешавад, вале агар аз фанне ба фанни дигар ворид шавад, монанди ин хоҳад буд, ки дар боғҳои гуногун қадам гузошта, ки ҳанӯз аз яке берун наёмада, боғи дигаре бад-ӯ арза дорад» [4, с. 8], бозгӯи он аст, ки масрафи илмҳои мухталифи замон намудани лаҳазоти умр ва дарёфти пайк

ва навиди тозае дар ин самтро Берунӣ аз муҳимтарин мукаллафоти худ меҳисобад. Бо назардошти ин метавон гуфт, соҳаҳои улуми иҷтимоӣ ва инсоншиносӣ низ дар осор ва эҷоди Берунӣ мақоми хоса доранд. Берунӣ ҳамчун олим ва мутафаккири ақлгаро ба кулли масоили илмӣ, дар такя ба ин неруи хоси инсони(ақл) назар намуда, хурофот ва таасуби диниро маҳкум намудааст. Аз назари ӯ хурофот ва таасуби дини ба ташаккули илм монеа эҷод намуда, унсурҳои фарҳанги миллиро коҳиш медиҳанд ва ба рушди худшиносиву худогоҳии шахс халал ворид менамоянд. Мутафаккир дар такя ба эътиқодоти дини ва илмии хеш кӯшидааст тафовути илмро аз дин муайян намояд. Берунӣ борҳо бо намояндагони дин атрофи масоили илми баҳс намуда, андешаҳои эшонро, ки дар ҳалли ин ва ё он масъалаи марбут ба соҳаи алоҳидаи илм, хосатан улуми табиатшиносӣ аз доираи догмаҳои дини берун намерафтанд, мавриди интиқоди шадид қарор додааст. Аз назари Берунӣ миёни илм ва дин тафовут вуҷуд дошта, аз лиҳози динӣ наметавон кулли масоили марбут ба илмро баррасӣ намуд. Албата чунин мавқеъ доштан ва озодона аз он дифоъ намудани мутафаккир, дар замони ҳассосе, ки ӯ зиндагӣ намудааст, як навъ қаҳрамонист. Берунӣ алоқаи байниҳамдигарии улумро бевосита эҳсос намуда, вазиваи ҳар як илмро аз ба даст оварди ҳақиқат иборат медонист. Аз назари мутафаккир «Инсон дар ҳоле ба худ иҷозаи атрофи ин ва ё он соҳаи илм қазоват намудан медиҳад, ки агар ӯ ба амалияи илмӣ машғул гардида, дар тадқиқоти он дақиқ бошад. Дар ин замина ӯро мебояд файласуф бошад, ки ҳадди ақал асоси ҳамаи улумро донад, варна умри ӯ барои дарки ҷузъиёти улум кифоят намекунад»[5, с. 262]. Яъне ба амалия пайванд додани назарияи илмӣ ба тақвити дониш ва тафаккури илмии шахс боис гардида, донишу фаҳмиши ӯро атрофи масъалаи мавриди назар афзун менамояд. Дар ин масъала Берунӣ нақши донишҳои фалсафиро дар ба даст овардани анвои дигари дониш назаррас дониста, фалсафаро ҳамчун асос ва методологияи соири илмҳо маънидод менамояд. Дар “ас- Сайдана” мутафаккир нақши донистани забонҳои гуногунро дар муайян сохтани исми гиёҳҳои шифобахш ва интихоби дурусти онҳо, баланд арзёби намудааст. Ҳолатҳоеро, ки бозгӯи алоқамандии соҳаҳои гуногуни илманд, дар осори Берунӣ зиёд пайдо намудан мумкин аст. Доираи улуми иҷтимоиро, ки муаллиф ба он на танҳо машғул гардидааст, балки аз лиҳози маънавӣ онҳоро бо андешаҳои илмии хеш ғани гардонидааст, илмҳое ба монанди фалсафа, таърих, мардумшиносӣ, фарҳангшиносӣ, филология ва чанде дигар ташкил медиҳанд.

Чун болотар низ ишора намудем, дар осор ва эҷоди Берунӣ табиат мақом ва ҷойгоҳи хосае дорад. Яъне тасвиру тафсири табиат, таснифи таркиб ва сохтори ҳаводиси табии аз дидгоҳи фалсафӣ, ҷузъе аз манзараи илмии олам маҳсуб меёфт, ки мавзуи баҳси шумораи бештари асарҳои илмии Абурайҳон Берунӣ ба ҳисоб мерафт. Баррасӣ ва таҳқиқи осори табиатшиносии Берунӣ агар аз як тараф ба воридшавии низоми арзишҳои маънавӣ ва анъанаву суннатҳои навин ба илми муосир мусоидат намояд, аз тарафи дигар дар ҳифзи ҳувияти миллии халқи тоҷик ва дар руҳияи худогоҳиву арҷгузорӣ ба анъанаҳои неки ниёгон тарбия намудани насли наврас мусоидат хоҳад намуд.

Албата анъаноти илмиву фалсафии Юнон ва Ҳиндустон дар ташаккули афкори илмӣ-фалсафии мутафаккир бе таъсир нестанд. Аммо Берунӣ зимни баррасии ин ва ё он масъалаи марбут ба табиат на ҳамеша ба ақидаҳои муҳаққиқони Юнон ва Ҳиндустон мувофиқ буд. Ӯ ба сифати пайвандгари се фарҳанг, фарҳанги юнонӣ, фарҳанги ҳиндӣ ва фарҳанги форсӣ, тавонистааст, ҳамбастагӣ ва тафовути ин фарҳангҳоро дар такя ба таҳлили андешаҳои намояндагони ҳар яке аз ин фарҳангҳо вобаста ба ин ва ё он масъалаи илмӣ таҳлил ва натиҷагирӣ намуда, дар аксар маврид назари мунаққидона доштани худро дар ин самт баён дорад.

Ин ҳолатро аз мукотибаи мутафаккир бо Ибни Сино хеле хуб эҳсос намудан мумкин аст. Дар мукотибаи мазкур Берунӣ андешаҳои Арастуро, ки дар “Китоб оиди осмон(Книга о небе)” ва “Табиат(Физика)”-и ӯ ишора шудаанд, зери суол бурда, сари ин масъала назари Ибни Синоро, ки аз пайравони асили Арасту маҳсуб меёфт, фаҳмидан хостааст. Бо такя ба таҳлили табодули афкор, ки миёни ин ду нобиғаи даврон сурат гирифтааст, метавон пай бурд, ки Берунӣ аз мавқеи Ибни Сино вобаста ба ин ва ё он масъалаи мавриди назар на дар ҳама ҳолат розӣ аст.

Масъалаи офариниши олам(табиат) аз масоили меҳварии фалсафаи табииёти Берунӣ маҳсуб меёбад. Мутафаккир дар масъалаи мушаххас намудани нахустсабаби бунёди олам чун файласуфони машшоияи шарқи зери таъсири фалсафаи Юнон карор гирифта, дар “Таҳқиқ-мол-ул-ҳинд” ба андешаи файласуфи Юнон Клавдия Птоломей, ки дар “Алмагест” кайд намудааст: “Сабаби аслии ҳаракати нахустини коинот, агар ҳаракатро танҳо дар худ фарз кунем, ба андешаи мо Худост, ки ба чашм ноаён ва беҳаракат аст...”[6, с. 218], аз ҳамраъйи худ

дарак додааст. Яъне Берунӣ иллати офариниши тамоми олам (нахустсабаби олам) Худоро медонад.

Таърихи офариниши оламро Абурайҳони Берунӣ тибқи суннати пешниҳоднамудаи китобҳои муқаддаси иброҳимӣ(авраамӣ), яъне чун офариниши олам аз «ҳеҷ» баррасӣ намуда, дар ин масъала ошкоро алайҳи намояндагони ҷараёни перепатетизми Юнони қадим ва машшоиёни Шарқ, ки абадият ё азалияти олам ва Худоро ҷонибдорӣ намудаанд, баромад намудааст. Муҳаққиқи эронӣ Сайид Ҳусайни Наср вобаста ба масъалаи мавриди назар андешаи Берунӣро чунин қаламдод намудааст: "хилқати олам аз адам мазҳари ирода ва қудрати офаридгор аст ва наметавон бо далоили фалсафӣ онро инкор кард. Олам ҳодис аст, вале мо наметавонем, ки таърихи хилқати онро тавассути дониши маҳдуди худ дарк бикунем. Мо тавассути он ва ё ҳаводиси мушобеҳ наметавонем ба тули муддати адворӣ он, ки метавонад ба мо таърихи хилқати оламро биомӯзад, маърифат ёбем" [8, с. 157]. Яъне Берунӣ хилофи андешаҳои намояндагони мактаби илмиву фалсафии машоияи шарқӣ ба дорои ибтидо будани олам бовар дошта, ба тавонмандии тафаккури инсон дар масъалаи дарки таърих ва замони хилқати олам эътимод надорад.

Ҳамин тавр, ақида дар бораи гузаштаи беохир доштани коинот ба мисли ақидае, ки вақт аз беохир чен карда мешавад, мушкил аст. Агар дар гузашта коинот беохир мебуд, дар айни замон вақт бояд аз беохир то сифр ҳисоб карда шавад, ки ин ғайри қобили тасаввур аст. Коинот ибтидо дорад. Ин гуфтаро илми муосир, ки вақти коинотро аз нуқтаи «таркиши бузург» ҳисоб мекунад, тасдиқ кардааст [9, с. 85].

Ҳолатҳое ба мушоҳида мерасанд, ки бархе аз муҳақиқон дар такя ба назари интиқодии Берунӣ ба андешаи намояндагони перепатетизми Юнон ва машшоияи Шарқ дар масъалаи ҷовидонии олам ва замон, ҷанбаи теологии назари мутафаккирро тақвият бахшида, тамоми фалсафаи табииёти мутафаккирро побанди догмаҳои динӣ қарор бидиҳанд, ки ин албата қобили пазирой нест.

Берунӣ бо фарогирии тафаккури баланди илмиву фалсафӣ, арзишҳои аънавӣ, динӣ ва фарҳангии бо ҳам мухолиф набударо дар низоми ягона муттаҳид намуд. Дар ин радиф дарки назариявии масъалаи табиат, яъне фалсафаи табиат низ аз доираи тафаккури мутафаккир берун намондааст.

Новобаста аз оне, ки мутафаккир Худоро иллати асосии тамоми мавҷудот медонад, ҳамзамон аз инкишофи мустақилонаи табиат дар такя ба қонунҳои худ ёдовар мешавад. Тадқиқотҳои тасдиққунандаи зиёде бозгӯи онанд, ки дар фалсафаи асримиёнагӣ табиат ба «табиати офаридашуда» ва «табиати офаранда» ҷудо мешавад. Афроди аз ин андеша пайравикунанда бар онанд, ки «барои руҳонӣ ва олими асримиёнагӣ табии – он чизест, ки аз ҷониби офаридгори беохир офарида шудааст ва сунъӣ - он чизест, ки аз ҷониби офаринандаи маҳдуд – инсон офарида шудааст» [10, с. 15]. Дар масъалаи оне, ки Берунӣ дар фарқият аз таълимоти пайравони исломи маъмулӣ Худоро муҳаррики абадии олам намедонад, шубҳае нест, зеро ӯ қонуни ҳаракатро новобаста аз қонунҳои офаридгори беохир медонад.

Мутафаккир ба масъалаи таносуби илм ва дин таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, ашхосеро, ки мехоҳанд ба кулли масоили илмӣ аз зовияи имон дар такя ба Қуръон баҳо бидиҳанд, зери тозиёнаи танқид қарор додааст. Ӯ бо афроде, ки дар масъалаи тағйиру таҳаввул ва дигаргуниҳои дар табиат мавҷудбуда аз доираи догмаҳои дини берун нарафтанд, баҳс намуда, андешаҳои эшонро ошкоро рад менамояд. Берунӣ дар «Осор-ул-боқия» ба андешаи руҳониён дар хусуси оне, ки тавассути ояҳои Қуръон метавон масири ҳаракати оби дарёро тағйир дод, мухолиф баромада, менависад: «Дар ин масъала бисёре аз мардум дар такя ба ҳикмати Худо бо ман баҳс намуданд, баъзе аз онҳо исрор менамуданд, ки гӯё бо чашмони худ дидаанд, ки масири ҳаракати оби дарё тағйир ёфтааст, эшон ҳикматеро, ки дар улуми табиатшиносӣ пайдо накарданд, ба Худо нисбат доданд» [2, с. 287]. Яъне мутафаккир яке аз муҳимтарин иллатҳои дар ҳалли ин ва ё он масъалаи илмӣ хосатан дар самти улуми табиатшиносӣ ба дин ва китобҳои осмонӣ рӯй овардани бархеро дар костагӣ ва заифии маърифати илмии эшон медид.

Андешаҳои табиатшиносии мутафаккирро на танҳо дар осори сирф ба табиат бахшидаи ӯ, балки дар баъзе асарҳои характери гуманитаридоштаи он низ пайдо намудан мумкин аст. "Осор-ул-боқия", ки ба самти мардумшиносӣ ва гоҳшуморӣ бахшида шудааст, дар худ баъзе аз масоли табиатшиносиро(аз қабили андар шинохти рӯз ва шаб ва ибтидои ҳар яке аз онҳо, моҳияти моҳҳо ва солҳо, ки аз рӯзҳо таркиб ёфтаанд ва амсоли инҳо) низ фаро мегирад.

Аз назари мутафаккир "табиат" муҳити моро иҳотанамудаи саршор аз ҳаводиси моддиву табии ва падидаҳои мухталифест, ки дар такя ба низоми қавоид ва қавоини худи амал менамояд.

Берунӣ ба масъалаи таносуби Худо бо табиат таваҷҷуҳ зоҳир намуда, андешаи намояндагони пантеизми Юнонро, ки табиат ва Худоро омехта менамуданд ва муътақид ба айнияти онҳо буданд, инкор менамояд. Аз диди мутафаакир "...дар афъоли табиат гоҳе нодир ғалат ва иштибоҳ рӯй медиҳад, ки дониста шавад, табиат худо нест ва худо ғайр аз он аст" [4, с. 342]. Дар такя ба далоили илмӣ ва мушоҳидву таҷрибаҳои хеш вобаста ба табиат мутафаккир ҳолатҳоеро ошкор менамояд, ки бозгуи андешаҳои боло мебошанд. Аз назари Берунӣ баъзан дар табиат ҳаводисе рух медиҳанд, ки онро ба офаридгор нисбат додан ғайри имкон аст. Яъне Берунӣ ҳолатҳои бо ин ва ё он нуқсонҳои ҷисмонӣ мутаваллид шудане бархе аз мавҷудоти зиндаро(ба мисли бо норасоии яке аз узвҳо таваллуд шудани онҳо ё бо узвҳои иловагӣ таваллуд шудани онҳоро Д.М.), ки баъзе онро "ғалати табиат" меноманд, "хуруҷи модда аз эътидоли қадру андоза" [4, с. 342] номида, марбути фаъолияти мустақилӣ табиат будани ин ҳолатҳоро баён медорад.

Дар қатори ҳаммаи кашфиётҳои бузурги дар самти улуми табиатшиносӣ анҷомдодаи мутафаккир, ки наметавон ҷузъиёти ҳамаи онҳоро дар доираи як мақолаи илмӣ фаро гирифт, метавон аз кашфиётҳои вижаи он дар ин самт ёдовар гардид, ки баъдан ин кашфиётҳо бо гузашти асрҳо ба номи намояндагони даврaҳои дигари рушди илм ва фалсафа сабт гардидаанд. Манзур аз ин матлаб ин аст, ки Берунӣ новобаста аз оне, ки осори ба табиат бахшидаи худро зоҳиран дар такя ба назарияи геосентрикии файласуфи Юнон, Клавдия Птоломей таҳия намудааст, дар аксар маврид ҳолатҳои аз доираи ин консепсия ба таври пардапуш берун рафтани он ба назар мерасад.

Назари мутафаккир ба Офтоб ҳамчун ҷисми оташине, ки барои сайёраҳои дигари атрофи худ манбаи нур ва рушнои ба ҳисоб мерафт, бозгуи тафаккури тозае оиди шинохти кайҳон буд. Аз назари мутафаккир "...Офтоб аз руи тартиби ҷойгиршавӣ мавқеи марказиро ишғол намуда, мақоми он дар байни онҳо (сайёраҳои дигар-Д.М.)ба мисли мақоми подшоҳ аст, дар нисбати мамлакат, ва ҳолат ва ҳаракати ҳамаи саёраҳои дигар аз Офтоб вобаста аст" [3, с. 61]. Гарчанде Берунӣӣ ба таври ошкоро назарияи заминмарказии Птоломейро рад ва назарияи офтобмарказиии хешро пешниҳоди доираи илмии замонаш нанамояд ҳам, андешаҳои боло бозгуи майли андешеаи ӯ ба назарияи офтобмарказзист, ки баъдтан аз ҷониби файласуфони даврони Эҳё ошкор гардид.

Хулоса, Берунӣ нақши илмро дар қонеъ гардонидани талаботҳои рӯзафзуни инсон муҳим арзёби менамояд. Дар такя ба осори илмиии то ба мо расидаи Берунӣ моҳиятан ҷойгоҳи ӯро дар ташаккули илм чунин метавон арзёбӣ намуд:

- Наши мутафаккир дар ташаккули улуми табиатшиносӣ бориз буда, тақрибан беш аз 85 дарсади осори илмии ӯро асарҳои ба табиат бахшидаи ӯ ташкил медиҳанд;
- Берунӣ новобаста аз оне, ки андешаҳои кайҳоншиносии худро дар заминаи назарияи геосентрикӣӣ Птоломей баён доштааст, дар осорӣ ӯ андешаҳоеро метавон пайдо намуд, ки бозгӯи майли андешаи ӯ ба назарияи гелеосентрикӣ мебошад. Хосатан андешаҳои ӯ дар бораи Офтоб ва аз он вобаста будани сайёраҳои дигар;
- Замони зиндагӣ ва эҷоди Берунӣ ба даврони авҷи баланди таъсири дин ба ҳаёти маънавиву иҷтимоии ҳамон даврон рост омада, дар такя ба анъаноти неки ниёгон шарафёб гардидан ба дастоварҳои баланди илмие, ки дар ташаккули минбаъди улуми инсонӣ нақши хеле бориз бозидаанд, аз шахс ҷуръати том ва иродаи қавиро тақозо менамуд;
- Бозтоби андешаҳои илмии Берунӣ, ки дар худ хусусияти баланди миллиро таҷассум менамоянд ва тарғиби он дар ҷомеаи имрӯзи Тоҷикистон, агар аз як тараф ба ташаккули тафаккури илмии аҳли ҷомеа боис гардад, аз тарафи дигар ба рушди андешаи миллӣ, худшиносиву худогоҳии аҳли ҷомеа, хусусан ҷавонон бетаъсир нахоҳад буд.

Адабиёт

1. Берунӣ, А. Избранные произведения / А. Бируни. – Тошкент, 1973. – Т. IV. – 1120 с.
2. Берунӣ, А. Избранные произведения / А. Бируни. – Тошкент, 1957. – Т. I. – 485 с.
3. Беруни, А. Избранные произведения / А. Бируни. – Тошкент, 1973. – Т. V. Ч. I. – 647 с.
4. Берунӣ, А. Осор-ул-бокия / А. Берунӣ. – Душанбе, 1990. – 425 с.
5. Бируни, А. Избранные произведения / А. Бируни. – Ташкент, 1996. – Т. III. – 366 с.
6. Бируни, А. Избранные произведения / А. Бируни. – Тошкент, 1963. – Т. II. – 727 с.
7. История таджикской философии [Текст]: Под об. ред. Шамолов А.А. – Душанбе, 2012. – Т. II. – 788 с.
8. Наср, С. Х. Назари мутафаккирони исломӣ дар бораи табиат(форсӣ) / С.Х. Наср. – Теҳрон, 1342. – 275 с.
9. Новиков, И.Д. Как взорвалась Вселенная / И.Д. Новиков. – Москва, 1988. – 176 с.

10. Философия природы в античности и в средние века [Текст]: Под об. ред. П.П. Гайденко, В.В. Петров. – Москва, 2000. – 308 с.
11. Султон, Ҳ. Берунӣнома / Ҳ. Султон. – Душанбе 2023. – 117 с.
12. Раҳмон, Э. Тоҷикон дар оинаи таъриҳ, Аз ориён то сомониён / Э.Раҳмон. – Душанбе, 2009, китоби якум. – 682.
13. Frei, R.N. The Golden of Persia / R.N. Frei/ – Phoenix Press, 2000. – 320 p.

АФКОРИ ИЛМИИ АБУРАЙҲОН БЕРУНӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАШАККУЛИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ

Дар мақолаи мазкур сухан дар бораи афкори илмии Абурайҳон Берунӣ ва нақши он дар ташаккули ҳувияти миллӣ рафта, муаллиф бо истифода аз сарчашмаҳои муътамад масъалаи мавриди назарро пайгирӣ намудааст. Бино ба иттилое, ки дар мақола оварда шудааст, Берунӣ ҳамчун олими равшанзамир ва нуктасанҷ дар тӯли фаъолияти илмиву эҷодии хеш тамоми соҳаҳои илми инсониро фаро гирифта, нақши илмро дар ташаккули инсон ва ҷомеа назаррас арзёби менамояд. Хосатан муаллиф саҳми Беруниро дар рушди улуми табиатшиносӣ муҳим арзёбӣ намуда, бо такя ба кашфиёт ва кушоишҳои бикр ва арзишманди ӯ дар ин соҳа ғановати минбадаи илм ва фарҳанги башариятро бидуни осори илмии ӯ ғайри қобили тасаввур медонад. Яъне осори илмии Берунӣ ганҷинаи пурғановатест, ки роҳи минбадаи ташаккули илмро дар худ таҷассум намудааст.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва бархурди тамаддунҳо дар замони таърихсозиву таърихкушоиҳои беасос ва бебунёди бархе аз халқу миллатҳо муаллиф бозтоби андеша ва афкори илмии Беруниро дар ташаккули минбаъдаи худшиносӣ ва ҳувияти миллии мардуми тоҷик муҳим арзёбӣ намуда, муътақид бар он аст, ки эҳёи андешаҳои илмии Берунӣ ва тарғиби он дар ҷомеаи имрӯзи Тоҷикистон, агар аз як тараф ба ташаккули тафаккури илмии аҳли ҷомеа боис гардада баъзе уқдаҳои норавшани илми муосирро боз намояд, аз тарафи дигар ба рушди андешаи миллӣ, худшиносиву худогоҳии аҳли ҷомеа, хусусан ҷавонон бетаъсир нахоҳад буд, зеро он дар такя ба ҳисси балани хештаншиносӣ эҷод ваманзури ҷаҳониён гардидааст.

Калидвожаҳо: Берунӣ, худшиносӣ, худшиносии миллӣ, Хуросон, табиат, Худо, ҳастӣ, Юнон, Ҳиндустон, офтоб, заминмарказӣ, офтобмарказӣ, Каперник.

НАУЧНЫЕ ИДЕИ АБУРАЙХАНА БЕРУНИ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ

В данной статье рассматриваются научные идеи Абурайхана Беруни и их роль в формировании национального самосознания. Автор изложил рассматриваемый вопрос, используя достоверные источники. Согласно представленной в статье информации, Беруни, как ясно мыслящий и проницательный учёный, на протяжении своей научной и творческой деятельности охватил все области науки человечности и высоко оценил роль науки в формировании человека и общества. В частности, автор оценивает вклад Беруни в развитие естественных наук как важный и, основываясь на его оригинальных и ценных открытиях в этой области, считает, что будущее обогащение науки и культуры человечества было бы немыслимо без его научных трудов. То есть, научные труды Беруни представляют собой богатое сокровище, воплощающее будущий путь развития науки. В контексте глобализации и столкновения цивилизаций, в эпоху необоснованной и недостоверной историографии некоторых народов и наций, автор считает, что отражение научных идей и мыслей Беруни имеет важное значение для дальнейшего формирования самосознания и национальной идентичности таджикского народа. Автор убеждён, что возрождение научных идей Беруни и их продвижение в современном таджикском обществе, с одной стороны, приведёт к формированию научного мышления в обществе и прояснит некоторые неопределённости концепций современной науки, а с другой стороны, будет эффективным в развитии национальной мысли и самосознания в обществе, особенно среди молодёжи, поскольку эти идеи были сформулированы и задуманы мировым сообществом на основе высокого уровня самосознания.

Ключевые слова: Беруни, самосознание, национальное самосознание, Хорасан, природа, Бог, бытиё, Греция, Индия, Солнце, геоцентризм, гелиоцентризм, Коперник.

SCIENTIFIC IDEAS OF ABU-RAYHAN BIRUNI AND THEIR ROLE IN FORMATION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS

In this article scientific ideas of Abu-Rayhan Biruni and their role in formation of national consciousness are considered. The author stated a case in point, using reliable sources. It agrees information provided in article, Biruni as clearly the conceiving and acute scientist, throughout the scientific and creative activity captured all fields of science of humanity and highly appreciated a science role in formation of the person and society. In particular, the author estimates Biruni's contribution to development of natural sciences as important and, based on its original and valuable opening in this area, considers that future enrichment of science and the culture of mankind would be

impossible without its scientific works. That is, scientific works of Biruni represent the rich treasure embodying next way of development of science.

In the context of globalization and collision of civilizations, during an era of an unreasonable and doubtful historiography of some people and nations, the author considers that his reflection of scientific ideas and Biruni's thoughts is important for further formation of consciousness and national identity of the Tajik people. The author is convinced that revival of scientific ideas of Biruni and their advance in modern Tajik society, on the one hand, will lead to formation of scientific thinking in society and will clear some uncertainty of concepts of modern science, and on the other hand, will be effective in development of a national thought and consciousness in society, especially among youth as these ideas were formulated and conceived by the international community on the basis of the high level of consciousness.

Keywords: Biruni, consciousness, national consciousness, Khurasan, nature, God, being, Greece, India, Sun, geocentric, heliocentric, Copernicus.

Дар бораи муаллиф
Маҷидов Диловар Ҳафизович
Номзади илмҳои фалсафа, дотсенти
кафедраи фалсафа ва сиёсатшиносӣ
Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода.
734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Муҳаммадиев, 17/6

Об авторе
Маджидов Диловар Хафизович
Кандидат философских наук, доцент
кафедры философии и политологии
Таджикский международный университет иностранных языков
имени Сотима Улугзоды
734019, Республика Таджикистан, Душанбе, ул. Мухаммадьев, 17/6

About the author
Majidov Dilovar Hafizovich
Candidate of Philosophical Sciences, the associate professor of Philosophy and Politics Chair
Tajik International University Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda
734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev Str

УДК 37.013.73(091)

ФИЛОСОФИЯ ЕСТЕСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ И ЕЕ МЕСТО В УЧЕНИЯХ ЖАН-ЖАКА РУССО

Каримов К.О.

Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддин Айни

Естественное воспитание - это концепция, направленная на определение естественного развития ребенка. Эта концепция впервые была разработана и использована французским философом Ж. Ж. Руссо в его романах: «Новая Элоиза» и «Эмиль, или О воспитании». Суть заключается в критике отношения к детям, которые отличаются от взрослого поколения недостатком опыта. Поскольку детство - это этап самооценки, качественно разнообразный этап человеческого развития, и с самого начала ребенку прививаются хорошие склонности к саморазвитию, во многих случаях под влиянием воспитания и самосовершенствования. Таким образом, задача воспитания состоит в создании условий для того, чтобы ребенок мог полностью раскрыть свой потенциал. Ребенок должен самостоятельно совершенствовать свои знания и нравственность в непосредственном контакте с природой.

Концепция естественного воспитания Руссо основывалась на его идее о том, что ранний этап развития человечества представлял собой «естественное состояние» - состояние, в котором люди жили свободно и в гармонии с природой. Отклонение от естественного состояния привело людей к нездоровым страстям. Иными словами, чем больше развивалась человеческая цивилизация, тем сильнее усиливалось отклонение от естественного состояния.

В связи с этими идеями стоит подчеркнуть, что личность «естественного человека», провидца, а также мечтателя и искателя, является центральной темой работы Руссо «Эмиль, или О воспитании». В этом произведении французский просветитель, прежде всего описывает формирование человека как личность. Во-вторых, в своей концепции естественного воспитания он подходит к вопросу личности с антропологической точки зрения. Если копнуть глубже, то в центре концепции естественного воспитания находится ребенок как личность. Главная цель воспитания - свободное развитие личности в естественных условиях. Поэтому для мыслителя природа ребенка священна и уникальна, но при проведении образовательного процесса воспитатель должен уделять серьезное внимание вопросу о том, как долго ребенок сохранит свою естественную, неповторимую индивидуальность. Ведь «природа хочет, чтобы дети оставались детьми, прежде чем вырастут» [3, с. 55-56].

Иными словами, с самого начала дети проявляют множество признаков таланта. Задача взрослых - предпринять ряд действий, чтобы сформировать и развить их таланты. В том числе: «Мы рождаемся слабыми - нам нужна сила; мы рождаемся нуждающимися - нам нужна поддержка; мы рождаемся бесполезными, никчемными - нам нужны интеллект, понимание. Все, чего у нас нет при рождении и без чего мы не можем выполнять задачи взрослых, дает воспитание» [3, с.55].

Из анализа данного высказывания следует, что воспитание ребенка в данном случае должно приобретать естественный характер. Он должен получать знания естественным путем, опираясь на собственный опыт. Необходимо постоянно демонстрировать его природные способности и уделять внимание их развитию, чтобы он мог превратиться из естественного, неопытного и несоциализированного существа в целостную, свободную и всесторонне развитую личность.

Руссо, считавший состояние системы воспитания в своей стране препятствием для образовательного процесса, отмечает, что она не способствует развитию детей, а, наоборот, оказывает на них негативное воздействие. Поэтому вместо традиционного образования он рекомендует воспитывать ребенка на лоне природы, вдали от общества, культуры и искусства. То есть, воспитание в соответствии с природой означает следование естественному ходу развития самого ребенка.

Из анализа вышеизложенных идей становится ясно, что определяющими принципами гуманистического воспитания Руссо являются принципы свободного и естественного воспитания, или формирования «естественного и свободного человека» [3, с. 56] Принцип свободного воспитания - это первый принцип педагогического гуманизма, который требует, чтобы человек научился быть свободным, таким, каким его создала природа. Второй принцип - естественное воспитание. Естественное воспитание относится к естественным этапам человеческой жизни - возрастным периодам, способностям и потребностям ребенка на разных этапах его возрастного развития.

Это вытекает из рекомендаций просветителя о том, что развитие человека должно быть свободным и естественным, чтобы определить содержание и природу образования. Свободное образование - это оптимистический гуманизм, поскольку оно сочетает в себе универсальные человеческие ценности, высшие достижения развития общества, культуры и цивилизации. Естественное же образование, с другой стороны, должно осуществляться в рамках учета природных особенностей ребенка.

Затем, наряду с двумя гуманистическими принципами образования: свободным и естественным воспитанием, просветитель также рассматривает три вида здоровья: физическое, трудовое и нравственное (социальное) - важные для формирования целостной личности. Физическое и нравственное здоровье человека зависит от влияния трех важных факторов: развития физической культуры в раннем детстве; здоровой социальной среды и правильного воспитания, которые питаются из трех источников: природы, окружающей среды и материальных вещей. Например, природа способствует внутреннему развитию способностей детей, развитию их органов чувств; люди формируют природные способности детей, обучая их навыкам осязания и понимания объектов окружающего мира, причин событий. В результате обучения с помощью предметов дети расширяют свои знания, понимают необходимость и полезность или бесполезность предметов и используют их в процессе своей жизни.

Иными словами, человек в первую очередь воспитывается и формируется под влиянием природы. То есть природа способствует не только формированию духовной жизни человека, но и его физическому развитию. Во-вторых, вклад социального фактора в формирование личности важнее, чем вклад природы. Потому что благодаря внешним связям и сотрудничеству с другими социальными субъектами человек с детства учится правильно выражать то формирование, которое он получает от природы.

Более того, он становится не только естественным, но и социальным существом. В-третьих, вещи дают человеку индивидуальный опыт, возможность понять мир. Они относятся к факторам, способствующим превращению неопытного ребенка в полноценную личность. Из этого следует, что Руссо объясняет природу ребенка как идеальную. То есть ребенок рождается свободным, знающим, честным, сострадательным и добрым. Окружающая среда несправедлива, безобразна и полна ненависти. Столкновение идеальной природы и безобразной природы вещей оказывает негативное воздействие на ребенка. Поэтому его следует изолировать от этой среды.

Здесь, если сравнить эту идею с предыдущей, становится ясно, что с точки зрения просветителя люди и вещи оказывают негативное влияние на формирование личности. Следовательно, идея о том, что под влиянием окружающей среды человек становится социализированным, а вещи позволяют ему понимать события, создает столкновение взглядов. Несмотря на это разногласие, Руссо считает природу главным фактором воспитании. Люди и вещи лишь предоставляют возможности для воспитания ребенка.

Подводя итог своим размышлениям, Руссо заключает, что воспитание может быть правильным только тогда, когда все три фактора (воспитание природы, людей и вещей или внешнего состояния) направлены в одном направлении и порождают добрые чувства, добрые идеи и доброе поведение. В этом случае учитель не заставляет ученика делать добро. Если ученик сам делает добро, он также стремится к этому. То есть, «Избавьте наши сердца от любви к добру, - пишет Руссо, - и тогда вы отнимете у нас все очарование жизни» [3, с. 127]

В этом случае просветитель призывает взрослых с самого рождения развивать в ребенке индивидуальность, свободу и самостоятельность. Именно свобода и развитие признаков природных способностей и талантов ребенка составляют основу естественного воспитания. Однако это не означает, что ребенок должен вырасти капризным, требовательным и ленивым. Необходимо с детства прививать ему трудолюбие, следить за его развитием. Ребенок не должен быть сам себе учителем, так как это может негативно сказаться на процессе его воспитания и развития. Каждому ребенку необходимо влияние взрослых. Именно взрослые направляют ребенка на правильный путь. Напротив, «…человек, который с детства предоставлен самому себе, самый безнравственный из всех» [4, с. 24]. В этом случае важной задачей взрослых является предоставление детям определенных свобод. Необходимо, чтобы они чувствовали себя независимыми и не были обременены чужой волей.

Трудовое воспитание развивает в ребенке чувство долга и ответственности за свои поступки. Поэтому труд должен быть физическим, нравственным и интеллектуальным. Нравственное воспитание защищает ребенка от влияния деградирующего общества и искусственной культуры, а также развивает его личные интересы и таланты.

В целом, Руссо считал, что внутреннее воспитание раскрывает природные способности детей, поэтому мы не должны ничего вводить извне, мы должны помогать им, укреплять их внутренние качества. Главный учитель - природа, а человек-учитель создает для них условия.

Учитель косвенно влияет на воспитание. Он помогает, создавая условия, но не должен допускать актов силы и принуждения и вмешиваться в процесс его воспитания. Главная задача учителя – учитывать интересы и увлечения ребенка таким образом, чтобы самому это даже не замечать. Он не должен навязывать ребенку свои убеждения, мысли, моральные правила, а должен предлагать ему возможности для свободного развития и роста в зависимости от его натуры. Следует стараться устранить все препятствия на пути его формирования, в зависимости от возможностей.

В целом, естественное воспитание - это свободное воспитание. Оно должно осуществляться на протяжении четырех возрастных этапов жизни ребенка, каждый из которых имеет свои специфические требования и существенно отличается от других.

Первый этап - от дня рождения ребенка до двух лет, до формирования речи. На этом этапе поведение ребенка определяется инстинктом. Ребенок зависит от окружающих его людей, включая мать, которая играет особую роль в его воспитании и помощи. Например: «Начальное воспитание - самое важное, и это воспитание - ответственность матери. Если бы Создатель природы хотел возложить его на плечи мужчины, он дал бы ему молоко, чтобы кормить ребенка. Поэтому в нашем трактате об воспитании приоритет всегда отдается женщинам» [4, с 24] писал Русо.

Здесь, как выясняется, просветитель представляет женщину как создательницу и первого воспитателя ребенка, но в то же время советует матери, что для маленького ребенка свобода имеет первостепенное значение. Человек рождается свободным, но везде он связан. Дайте ребенку свободу, а не какие-либо правила, не какие-либо привычки, потому что привычки сами по себе являются насилием.

Вторая рекомендация, которую Руссо считает полезной для педагогов, - уделять особое внимание физическому воспитанию. Он пишет: «Если вы хотите воспитать ум своего ученика, непосредственно тренируйте его тело; поддерживайте его здоровье и силу, чтобы он стал умным и мудрым; пусть он работает, действует, бегает, стремится, пусть он постоянно находится в движении; пусть он станет физически развитым человеком, и вскоре он сможет стать и умственно развитым человеком» [3, с.24]

Третья рекомендация заключается в том, что при тренировке тела в соответствии с временами года, для предотвращения болезней и укрепления здоровья ребенка, его следует адаптировать к окружающей среде. Для развития тела следует заниматься такими видами спорта, как плавание, бег и прыжки. Необходимо развивать пять органов чувств ребенка, которые помогают ему в выполнении этих игр. Потому что неправильное выполнение игр, чрезмерное поднятие тяжестей и безрассудные действия вредны для здоровья детей.

Кроме того, незнание того, что происходит вокруг, недостаток информации об объектах и событиях, происходящих вокруг, делает ребенка пугливым и боязливым. Поэтому ребенок должен понимать природу каждого встречающегося объекта, чтобы не бояться ни одного звука. Следовательно, для устранения этой ситуации важно организовывать ночные игры [3, с. 127]. Из этих рекомендаций следует, что до двух лет физическое воспитание приносит ребенку больше пользы, чем нравственное, интеллектуальное и трудовое воспитание. Потому что ребенок, выросший физически здоровым и бесстрашным, впоследствии разовьет способность правильно воспринимать, мыслить и духовно развиваться.

Второй этап охватывает период от двух до двенадцати лет. Руссо называет этот этап «сном разума». Потому что на этом этапе ребенок еще не способен мыслить. Поэтому он рекомендует на этом этапе, прежде всего, развивать внешние чувства ребенка. Не следует вовлекать его в чтение книг, поскольку он растет под влиянием идей других людей. Важно, чтобы ребенок мог систематически получать больше информации посредством наблюдения за природой и из собственного опыта. Потому что «до начала рационального периода ребенок понимает не идеи, а их образы; но между ними существует такое различие, что образы по существу далеки от реального представления об объектах, воспринимаемых органами чувств» [4, с. 24].

Во-вторых, ребёнка необходимо научить мужеству и храбрости, чтобы он мог переносить боль и страдания. Ребёнок, не усвоивший урок мужества и бесстрашия, «…когда вырастет, останется один перед лицом невзгод, у него не будет ни мужества, ни опыта, и первый шип, вонзившийся ему в руку, заставит его почувствовать себя мёртвым, а первая капля собственной крови, которую он увидит, заставит его упасть в обморок» [5, с. 58]. Чем

мужественнее становится ребёнок и чем крепче его тело, тем больше у него сил, чтобы не нуждаться в помощи других. Поэтому философ считает этот этап началом настоящей жизни человека.

Третий этап – от 12 до 15 лет. На этом этапе основное внимание следует уделять формированию интеллектуального и трудового воспитания подростка. Лучший период для воспитания – это этап формирования интеллекта. Потому что на этом этапе у ученика накапливается избыток энергии, которая направляет его к запоминанию знаний. Однако нужно выбирать, чему его учить, и не учить всему, что есть под рукой. Нужно учить тому, что полезно. Достаточно показать ему предметы в соответствующем положении. Затем, когда вы увидите, что его любопытство хорошо пробуждено, задайте ему несколько коротких вопросов, чтобы найти решение проблемы. В этом контексте просветитель предлагает, чтобы репетитор или учитель адаптировал содержание и методику обучения, исходя из самостоятельности и активности детей. То есть: «Пусть он знает не потому, что вы сказали, а потому, что он сам понял; пусть он не заучивает науку наизусть, а размышляет над ней. Если в какой-то момент вы замените в его понимании идею чести, он перестанет думать; он станет игрушкой чужих идей» [4, с. 189]

В то же время Руссо не признавал необходимости строгого следования учебной программе и системе классной комнаты в процессе воспитания целостной личности. Он также не считал чтение книг и другой литературы необходимым для детей, а уделял особое внимание изучению естественных наук, включая биологию, химию, географию и другие, которые пробуждают у ребенка интерес к природе. По мнению Руссо, ребенок должен приобретать знания по географии и знакомиться с окружающей средой места, где он живет; изучать астрономию и наблюдать за звездами, небом, восходом и закатом солнца; запоминать физику и полагаться на опыт.

Рекомендация мыслителя о том, что в этом возрасте подростка следует обучать ручному труду, чтобы его руки не отставали от мозга, и чтобы в случае повседневных трудностей он мог зарабатывать себе на жизнь этим ремеслом, важна. Однако успех педагога в этом случае заключается в том, что он считает необходимым проводить различие между мальчиками и девочками в выборе профессии. Он отмечает, что трудоемкие и даже опасные занятия подходят мужчинам, а занятия, требующие от человека сидеть на одном месте, из-за чего его тело слабеет и становится вялым, следует оставить женщинам [5, с. 166] То есть, суть в том, что трудоемкие и сложные профессии не типичны для женщин. Он направлял их к выбору профессий, не требующих труда.

Таким образом, если в начале этого этапа подросток понимал лишь частное, то в результате изучения и сравнения объектов он приобретет навык умозаключений. С этой точки зрения, по мнению просветителя, существуют разные типы мышления: способ мышления, основанный на реальных отношениях, является ясным и точным, а способ мышления, ограниченный кажущимися отношениями, - поверхностным. Тот, кто видит отношения такими, какие они есть, мыслит правильно. Тот, кто неправильно понимает эти отношения, мыслит неправильно. Тот, кто придумывает воображаемые отношения, которые не являются ни реальными, ни кажущимися, - сумасшедший. Тот, кто не исследует связи между вещами, - глупец. Чем больше людей обладают талантом сравнивать понятия и находить связи, тем правильнее их образ мышления [5, с. 170]

На самом деле, идеи Руссо о том, что не следует рекомендовать подросткам чтение книг и различной литературы на этом этапе развития, неприемлемы. Потому что чтение книг и различной литературы проясняет мировоззрение подростка, развивает его речь и помогает ему оценивать свои мысли. Хотя в процессе изучения естественных наук он получает необходимую информацию о многообразии окружающей среды, системе Вселенной, ему необходим духовный ресурс для выражения полученной информации, который можно получить именно посредством чтения различной литературы.

Четвертый этап - это период от 15 лет до наступления зрелости. Руссо называет этот этап «периодом терпения и усилий». Потому что в это время человек подвержен чувствам, душевным впечатлениям и беспокойству. Этот период воспитания является этапом перехода от детства к зрелости. Поэтому в этот период следует уделять внимание нравственному воспитанию молодежи. В целом, Руссо отмечает, что его современное общество аморально (поведение вне нравственности) и противоречиво. В таких условиях трудно сохранить подлинную оригинальность, невинность ребенка. Поэтому для достижения этой цели он предлагает три основные задачи нравственного воспитания: развитие чувства добра, здравого рассуждения и доброй свободы [4, с. 247].

Просветитель объясняет этапы развития ребенка и, в отличие от других мыслителей, определяет его завершение не в 20, а в 25 лет, называя этот этап «периодом счастья». Российский исследователь Н.Б. Мельник, изучив периоды развития ребенка по Ж.Ж. Руссо, отмечает: «Таким образом, мы видим, что Ж.Ж. Руссо описывает образ ребенка-ученика-педагога в двух формах: естественной и социальной. С этой точки зрения, социальное описание является результатом естественного описания. На всех этапах жизни, с одной стороны, естественные особенности способствуют социальному развитию ребенка, а с другой - снижению определенных рисков» [2, с. 24].

Следует отметить, что Руссо начинает свои рассуждения об воспитании с вопроса о формировании семьи, утверждая, что никто, кроме природы, не способен заставить мужчину и женщину выбирать друг друга по отдельности. Будущая задача мужчины и женщины - выбрать друг друга. Это право природы, которое никто не может запретить. Взрослые, в лице родителей и воспитателей, могут лишь помочь мальчику и девочке узнать друг друга.

Кроме того, просветитель считает очень важным учитывать возраст вступления в брак у молодых людей. Семья, созданная в зрелом возрасте, будет крепкой. Он пытается объяснить эту истину в «Эмиле»: «София, тебе еще нет восемнадцати; тебе только что исполнилось 22; это возраст для выражения любви, а не для брака. Добрый отец и добрая мать! О, если хочешь воспитать детей умело, будь терпелива до самого конца, пока сама не закончишь свое детство» [3, с. 551].

Руссо, размышляя о качествах женщины, отмечает, что женщина не должна быть безнравственной, поскольку от этого зависит благополучие её тела и развитие её детей. Она должна быть скромной. Естественный закон для женщин - не стремиться к чести и славе, а гордиться своими детьми и мужем. Мораль женщины зависит от природы. Женщина должна быть верной и добродетельной. Первыми и важнейшими качествами женщины являются кротость, смирение и способность скрывать грехи мужа без жалоб: она должна быть верна не ему, а себе. «Высокомерие, воинственность и твёрдость женщины лишь уменьшают несчастья и непристойные поступки её мужа», - пишет Руссо [3, с. 449].

Несмотря на признание статуса женщины и демонстрацию её качеств в семье, просветитель отводит главную роль мужчине. Чем выше и стабильнее положение мужа в обществе, тем лучше имидж семьи, то есть тем выше статус семьи. Например, Руссо пишет: «Поскольку семья устанавливает связи с обществом через своего лидера, ранг этого лидера полностью регулирует положение семьи» [4, с. 449].

Руссо в своем концепции естественного воспитания также уделяет особое внимание специфике и различиям в воспитании мальчиков и девочек. Первое различие начинается с социальных игр детей. Семья должна организовывать занятия и игры для девочек и мальчиков по-разному. В частности, он пишет: «Мальчики стремятся к движению и шуму. Им нужен барабан или погремушка, движущаяся часть чего-либо (жидкости); девочки больше внимания уделяют вещам, которые нужно украшать: зеркалу, декоративному предмету и особенно кукле» [3, с. 445].

Во-вторых, игры девочек, связанные с домашними делами, должны проходить спокойно. Кроме того, Русо рекомендуют обучать девочек домашним делам, рукоделию и игре на музыкальных инструментах. Родители, воспитывающие мальчиков в семье, должны играть другую роль. Детские игры требуют много движения. Поэтому они должны проходить на открытом пространстве. Ведь это определяет их будущие интересы и увлечения. Учет подобных особенностей в воспитании мальчиков и девочек не упоминается в учениях европейских мыслителей, за исключением Руссо. Как отмечает российский исследователь О.И. Герасимов, Руссо - первый философ, который попытался установить биологическую, сексуальную и социальную связь между мужчинами и женщинами, заложив основу для возникновения гендерной теории [1, с. 17].

В отличие от своих современников, Руссо считал важным различие в воспитании девочек в семье, и в связи с этим писал, что воспитание девочек следует доверить матери. Девочки должны делать свою работу сами. Мужские черты не следует в них развивать, потому что они им вредят [1, с.17] Однако это не означает, что девочек воспитывали в духе невежества, цель состоит в том, чтобы научить их культуре ведения домашнего хозяйства и выполнению домашних обязанностей.

В целом, педагогические идеи Руссо имеют историческое и прогрессивное значение и оказали большое влияние на развитие просветительских идей последующих этапов. В частности, важными правилами развития системы образования считаются доброе отношение к детям, тщательное изучение их возраста и индивидуальных особенностей, удовлетворение

их материальных и духовных потребностей, отсутствие препятствий для получения образования девочками, правильная организация изучения естественных наук для ознакомления их с тайнами природы, развитие у них самостоятельного мышления и т.д.

Рекомендации просветителя о придании образовательно-воспитательному процессу реалистичного характера, адаптации его к изменениям в общественной жизни, уделении серьезного внимания самостоятельности и активности детей в процессе обучения и воспитания, подготовке их к трудовой деятельности и т.д. не утратили своей актуальности и сегодня.

Или, как указывает российская исследовательница О.И. Герасимова, Руссо анализировал концепцию «гуманизма» и уделял особое внимание центральным вопросам педагогики: развитию человека как личности, роли воспитания в общественной жизни, воспитанию как пути к успеху, счастью, равенству, братству, балансу природных способностей и открытий и т. д., что впоследствии внесло значительный вклад в развитие педагогической мысли.

Литература

1. Герасимова, О.И. Консепсияи гуманистии тарбия дар осори фалсафӣ-педагогии Жан Жак Руссо / О.И. Герасимова Авторефераты диссертатсия. - Нижний Новгород, 2007.
2. Мельник Н.Б. Антропологические взгляды Ж.Ж.Руссо: истоки и прикладное значение / Н.Б. Мельник. - Екатеринбург, 2008.
3. Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения. В двух томах/Ж.Ж.Руссо/под ред. Г.Н.Джибладзе. - М.: Педагогика, 1981.
4. Руссо Ж. Ж. Эмиль Педагогические сочинения. В двух томах / Ж.Ж. Руссо.- М., 1987. - С. 189.
5. Руссо, Ж. Ж. Эмиль, или об образовании / Ж.Ж. Руссо // При содействии профессора Ирины Каримовой; подготовлено и исследовано профессором Сулеймани С. - Душанбе: Ирфон, 2012. - 315 с.
6. Руссо Ж.Ж. Общественный договор. Перевод Гуламхоссейна Зиракзоды / Ж.Ж. Руссо. - Тегеран, 1341.
7. Поздняков А.Н. История педагогики и образования за рубежом и в Росии / А.Н. Поздняков. - Саратов, 2009.
8. Философия природы в античности и в средние века [Текст]: Под об. ред. П.П. Гайденко, В.В. Петров. – Москва, 2000. – 308 с.
9. Султон, Ҳ. Берунӣнома / Ҳ. Султон. – Душанбе 2023. – 117 с.
10. Раҳмон, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих, Аз ориён то сомониён / Э.Раҳмон. – Душанбе, 2009, китоби якум. – 682.
11. Frei, R.N. The Golden of Persia / R.N. Frei/ – Phoenix Press, 2000. – 320 p.

ФИЛОСОФИЯ ЕСТЕСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ И ЕЁ МЕСТО В УЧЕНИИ ЖАН-ЖАКА РУССО

В статье анализируются сущность философии естественного воспитания и её место в учении Жан-Жака Руссо. Рассматриваются взгляды мыслителя на естественное состояние человека, свободу, равенство и жизнь в гармонии с природой. Основное внимание уделяется роли естественного воспитания в формировании личности, развитии интеллектуальных способностей и нравственном совершенствовании ребёнка. Подчёркивается, что такое воспитание должно соответствовать возрастным особенностям, естественным потребностям и самостоятельному опыту ребёнка. Также раскрывается влияние развития цивилизации и социальной среды на отдаление человека от естественного состояния. Автор выявляет связь концепции естественного воспитания с социальными идеями Руссо и показывает важность создания условий для самостоятельного обучения, непосредственного взаимодействия с природой и свободного развития личности. Эти идеи имеют значение для понимания философских основ воспитания.

Ключевые слова: Жан-Жак Руссо, естественное воспитание, философия воспитания, естественное состояние, личность, свобода, равенство, человеческая цивилизация.

ФАЛСАФАИ ТАРБИЯИ ТАБИӢ ВА МАҚОМИ ОН ДАР ТАЪЛИМОТИ ЖАН-ЖАК РУССО

Дар мақола моҳияти фалсафаи тарбияи табиӣ ва мақоми он дар таълимоти Жан-Жак Руссо мавриди таҳлил қарор мегирад. Андешаҳои мутафаккир доир ба ҳолати табиии инсон, озодӣ, баробарӣ ва ҳамоҳангии зиндагӣ бо табиат баррасӣ мешаванд. Таваҷҷуҳи асосӣ ба нақши тарбияи табиӣ дар ташаккули шахсият, рушди қобилиятҳои зеҳнӣ ва такмили ахлоқии кӯдак равона мегардад. Таъкид мешавад, ки чунин тарбия бояд ба хусусиятҳои синнусолӣ, ниёзҳои табиӣ ва таҷрибаи мустақилонаи кӯдак мувофиқат намояд. Ҳамчунин, таъсири рушди тамаддун ва муҳити иҷтимоӣ ба дуршавии инсон аз ҳолати табиӣ шарҳ дода мешавад. Муаллиф робитаи консепсияи тарбияи табииро бо ғояҳои

иҷтимоии Руссо ошкор намуда, аҳамияти фароҳам овардани шароит барои омӯзиши мустақилона, робитаи мустақим бо табиат ва рушди озодонаи шахсиятро нишон медиҳад. Ин андешаҳо барои дарки асосҳои фалсафии тарбия аҳамият доранд.

Калидвожаҳо: Жан-Жак Руссо, тарбияи табиӣ, фалсафаи тарбия, ҳолати табиӣ, шахсият, озодӣ, баробарӣ, тамаддуни инсонӣ.

THE PHILOSOPHY OF NATURAL EDUCATION AND ITS PLACE IN THE THOUGHT OF JEAN-JACQUES ROUSSEAU

The article analyses the essence of the philosophy of natural education and its place in the thought of Jean-Jacques Rousseau. It examines the thinker's views on the human state of nature, freedom, equality, and life in harmony with nature. Particular attention is paid to the role of natural education in shaping personality, developing intellectual abilities, and promoting children's moral development. It emphasises that such education should correspond to children's age characteristics, natural needs, and independent experience. The article also explains how the development of civilisation and the social environment contribute to human alienation from the state of nature. The author identifies the connection between the concept of natural education and Rousseau's social ideas, highlighting the importance of creating conditions for independent learning, direct interaction with nature, and the free development of the individual. These ideas contribute to understanding the philosophical foundations of education.

Keywords: Jean-Jacques Rousseau, natural education, philosophy of education, state of nature, personality, freedom, equality, human civilisation.

Об авторе
Каримов Кадриддин Облобердиевич
Кандидат философических наук,
преподаватель кафедры философии и культурологии
Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

Дар бораи муаллиф
Каримов Қадриддин Облобердиевич
Номзади илмҳои фалсафа, омӯзгори кафедраи фалсафа ва фарҳангшиносӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ.
Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121.

About the Author
Kadriddin Obloberdievich Karimov
Candidate of Philosophical Sciences, Lecturer,
Department of Philosophy and Cultural Studies
Tajik State Pedagogical University afrer named S. Ayni.
Address: 121 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734003, Republic of Tajikistan.

ТДУ 316.624-053.6:004.738.5

КИБЕРБУЛЛИНГ ҲАМЧУН ШАКЛИ КАҶРАФТОРИИ ИҶТИМОӢ ДАР ҶОМЕАИ ИТТИЛООТӢ: МОҲИЯТ, ОМИЛҲО ВА ХУСУСИЯТҲО

Таваллоев М. Т.
Донишгоҳи миллии Тоиҷикисон
Самадов Ҳ. Ҳ.
Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ

Муҳиммияти омӯзиши мавзуъ. Дар марҳилаи кунунии инкишофи ҷомеаи башарӣ, ки онро маъмулан «ҷомеаи иттилоотӣ» ё «асри рақамӣ» меноманд, технологияҳои рақамӣ ва шабакаҳои глобалӣ ба унсури ҷудонопазири ҳаёти иҷтимоӣ табдил ёфтаанд. Дар даҳсолаи охир воридшавии технологияҳои рақамӣ ба зиндагии ҳаррӯза тарзи муошират, шаклҳои таъсиррасонӣ ва механизмҳои назорати иҷтимоиро ба таври ҷиддӣ тағйир дода, фазои маҷозӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ барои омӯзиш, табодули афкор, ҳамкорӣ, худтасдиқнамоӣ ва муаррифии худ имкониятҳои нав фароҳам оварданд. Ба андешаи М.Кастелс, ҷомеаи иттилоотӣ сохтори нави иҷтимоиро ба вуҷуд меорад, ки дар он ҷараёни иттилоот нақши муҳим бозида, дар он ҷараёнҳои иттилоотӣ, шабакаҳои коммуникатсионӣ ва дастрасӣ ба дониш ба меҳвари асосии таъсиррасонӣ ба равандҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ мубаддал мегарданд [5, с. 45]. Аз ин нуқтаи назар, бояд таъкид кард, ки наврасону ҷавонон ҳамчун гурӯҳи фаъолтарин ва ҳамзамон осебпазири корбарони фазои маҷозӣ бештар таҳти таъсири ин тағйирот қарор доранд. Дар баробари ин, ҳамин муҳити фазои маҷозӣ барои зуҳур ва паҳншавии муносибатҳое мусоидат карданд, ки аз нигоҳи иҷтимоӣ хусусияти харобиовар доранд. Яке аз чунин зуҳуроти номатлуб кибербуллинг мебошад, ки бештар дар байни наврасон ва ҷавонон бо шиддат паҳн мегардад. Дар шароити ҷомеаи Тоҷикистон бошад, раванди иҷтимоишавии ҷавонон дар зери таъсири шадиди тағйироти сохторӣ қарор дорад, ки ин масъала дар таҳқиқоти сотсиологи шинохтаи тоҷик Ш. Шоисматуллоев, ҳамчун омили тағйирёбандаи шахсияти ҷавонони ҷомеаи Тоҷикистон дар замони муосир баррасӣ шудааст [15, с. 112].

Аз ин рӯ, мубрамияти мавзуъ дар он зоҳир мегардад, ки шаклҳои анъанавии зӯроварӣ ва каҷрафторӣ тадриҷан ба муҳити виртуалӣ интиқол ёфта, ба шакли нав ошкор мегарданд. Кибербуллинг ҳамчун зуҳуроти муосири зӯроварии иҷтимоӣ, на танҳо мушкилоти равонӣ, балки масъалаи ҷиддии иҷтимоӣ низ маҳсуб мегардад. Ҳадафи асосии таҳқиқот таҳлили моҳияти кибербуллинг ҳамчун шакли каҷрафторӣ иҷтимоии рақамӣ ва муайян намудани роҳҳои самараноки муқовимат ба он мебошад.

Методологияи таҳқиқот. Дар илми сотсиология ва равоншиносӣ масъалаи каҷрафторӣ иҷтимоӣ аз ҷониби муҳаққиқони классик, аз ҷумла Э. Дюркгейм, Ч. Ломброзо, Г. Тард, Р. Мертон ва дигарон мавриди таҳқиқу омӯзиши амиқ қарор гирифтааст. Дар ҳудуди ИДМ масъалаи каҷрафторӣ иҷтимоӣ аз ҷониби олими шинохтаи рус Я. Гилинский мавриди таҳқиқи ҳаматарафа қарор гирифтааст, ки ӯ ин падидаро ҳамчун вокуниш ба тағйироти сохторӣ шарҳу тавзеҳ додааст. [3, с. 88]. Дар осори ҷомеашиносони тоҷик, аз ҷумла Х.У. Идиев, таъкид мегардад, ки тағйириёби (трансформатсия)-и ҷомеаи Тоҷикистон на танҳо ба тағйири сохторӣ ва низоми муносибатҳои иҷтимоӣ мувоҷеҳ мегардад, балки ба бозбинӣ ва заифшавии баъзе меъёрҳои танзими рафтор ва дар ин замина, пайдоиши шаклҳои нави инҳироф (девиатсия) низ замина фароҳам меорад [4, с. 42]. Дар чунин шароит, барои пайдоиш ва густариши шаклҳои нави каҷрафторӣ, ки ба муҳити нав ва талаботи давраи муосир мутобиқ шудаанд, заминаи иҷтимоӣ ба вуҷуд меояд. Аммо, дар ин замина бояд тазаккур дод, ки шакли рақамии ин падида, яъне кибербуллинг, нисбатан нав буда, таҳқиқоти ҳамаҷонибаро талаб мекунад. Аз ин рӯ дар раванди таҳқиқоти мо усулҳои таҳлили назариявӣ, муқоисавӣ ва синтез истифода гардида, консепсияи назорати иҷтимоӣ ҳамчун чаҳорчӯбаи методологӣ ба кор бурда шудааст.

Масъалагузориҳо. Дар мақола кибербуллинг (аз истилоҳи англисии cyberbullying, яъне зӯроварӣ дар муҳити маҷозӣ) на танҳо ҳамчун таҳқир ё фишори онлайнӣ, балкӣ ҳамчун шакли махсуси каҷрафторие баррасӣ мешавад, ки он ба воситаи технологияҳои рақамӣ амалӣ гардида, хусусиятҳои такроршаванда, оммавӣ ва равонӣ-осебовар дорад. Бо назардошти равишҳои сотсиологӣ ва равоншиносӣ, бояд таъкид кард, ки ин падида ба доираи рафторҳои девиантӣ мансуб буда, бо вайрон намудани меъёрҳои қабулшудаи ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва дар баъзе ҳолатҳо ҳуқуқӣ низ тавсиф меёбад.

Таҳлилҳои назариявии муҳаққиқони соҳа имкон медиҳанд, ки як қатор нишонаҳои фарқкунанда муайян карда шаванд, ки кибербуллингро аз шаклҳои анъанавии зӯроварӣ ҷудо намуда, онро ба падидаи нисбатан мураккаб ва хатарноки каҷрафторӣ табдил медиҳанд.

Қобили зикр аст, ки масъалаи мазкур дар таҳқиқоти муосир аз ҷанбаҳои гуногун баррасӣ гардида, ҳар як хусусияти он аҳамияти махсуси илмӣ дорад.

Пеш аз ҳама, яке аз омилҳои калидии ташаккули кибербуллинг падидаи беномӣ (аноним) дар фазои маҷозӣ мебошад. Тибқи андешаҳои намояндагони равоншиносии рақамӣ, аз ҷумла Г.У. Солдатова, маҳз имконияти пинҳон нигоҳ доштани шахсият дар фазои маҷозӣ эҳсоси беҷазоиро дар корбарон тақвият мебахшад [10, с. 56]. Дар натиҷа, шахсоне, ки дар ҳаёти воқеӣ метавонанд рафтори эҳтиёткорона ва маҳдуд дошта бошанд, дар муҳити маҷозӣ бо истифода аз саҳифаҳои сохтаву ҷаълӣ, номҳои махфӣ ва мустаор як навъ «ниқоби рақамӣ» ба даст меоранд. Ин ниқоб на танҳо эҳсоси амният, балки тахайюл (иллюзия)-и бечазоиро низ тақвият медиҳад. Бо назардошти ин, масъулияти фардӣ тадриҷан коҳиш ёфта, эҳсосоти манфии ҷамъшуда, аз ҷумла хашму ғазаб озодона зуҳур мекунанд. Муҳити онлайнӣ, аз ҷумла беномӣ ва камтаъсир шудани назорати мустақими муаллиф, метавонад монеаҳои маъмулии равонӣ ва иҷтимоии зудидоракунии рафторро заиф сохта дар ин замина, баъзе механизмҳои суннатии назорати иҷтимоиро, ки дар иртиботи рӯ ба рӯ муассир буданд, дар фазои маҷозӣ қувваи пешини худро аз даст медиҳанд. Дар ин раванд механизме фаъол мегардад, ки онро дар адабиёти илмӣ ҳамчун «дезингибитсияи онлайнӣ», яъне коҳиши маҳдудиятҳои ахлоқӣ ва худидоракунии рафтор тавсиф мекунанд. Дар чунин шароит, рафторҳои қаблан ғайримақбул, метавонанд барои шахс ба меъёр, яъне рафтори мақбул табдил ёбанд, ки ин ҳолатро метавон ҳамчун як навъ тағйирёбии сохтори шахсият арзёбӣ кард. Албатта, беномӣ на ҳамеша сабаби зӯроварӣ шуда метавонад, лекин он метавонад монеаҳои ахлоқиро заиф сохта, эҳсоси масъулиятро коҳиш диҳад.

Ҷанбаи дигаре, ки кибербуллингро аз зӯроварии анъанавӣ фарқ мекунад, барҳам хӯрдани маҳдудиятҳои фазоӣ ва замонӣ мебошад. Тибқи таҳлилҳои муҳаққиқони соҳаи амнияти иттилоотӣ, аз ҷумла Т. Хэйндон, кибербуллинг дорои хусусияти «ҳамешагӣ» ва фарогирии доимӣ аст [13, с. 18]. Агар зӯроварии анъанавӣ ба муҳити муайян ва вақти мушаххас вобаста бошад, пас дар муҳити рақамӣ чунин маҳдудиятҳо амал намекунанд. Ба ибораи дигар, таъсири зӯроварӣ метавонад шабонарӯзӣ идома ёбад. Дар ин замина, бояд таъкид кард, ки ҳатто фазои хусусии шахс, ки қаблан ҳамчун макони амн арзёбӣ мешуд, дигар аз чунин таъсир эмин намемонад ва ин ҳолат боиси пайдоиши изтироби доимӣ ва эҳсоси ноамнӣ гардида, ба ҳолати равонии наврасону ҷавонон таъсири манфии ҷиддӣ расонад. Набудани имкони фосила гирифтан аз манбаи фишор, яъне аз фазои маҷозӣ, дар навбати худ, метавонад ба пастшавии худбаҳодиҳӣ ва канорагирии иҷтимоӣ оварда расонад.

Яке аз хусусияти дигари муҳимми кибербуллинг - миқёси бисёр фарох ва суръати баланди паҳншавии иттилоот мебошад, яъне дар як муддати кӯтоҳтарин иттилоот метавонад дар тамоми фазои маҷозӣ паҳн гардад ва ба муддати дуру дарои изи худро гузорад. Бо назардошти ин, таъсири равонии чунин амалҳо ба маротиб шадидтар мегардад. Агар дар муҳити воқеӣ доираи шоҳидон маҳдуд бошад, дар фазои маҷозӣ аудитория метавонад амалан номаҳдуд бошад ва ин вазъият эҳсоси шармандагӣ ва осебпазирии ҷабрдидаро афзоиш медиҳад. Ҳамзамон, мафҳуми «изи рақамӣ» низ аҳамияти калидӣ дорад: маълумоти як маротиба нашршуда метавонад муддати тӯлонӣ дастрас боқӣ монад, ки ин равандро аз ҷиҳати равонӣ боз ҳам мушкилтар мегардонад, зеро маълумоти таҳқиромез, ки як бор ба интернет ворид шуд, барои муддати тӯлонӣ дар серверҳо ва хотираи дастгоҳҳо боқӣ мемонад. Ин «изи рақамӣ» имкони фаромӯш шудани ҳодисаро аз байн бурда, раванди барқароршавии иҷтимоӣ ва равонии ҷавононро ниҳоят мушкил месозад.

Дар баробари ин, набудани иртиботи мустақими визуалӣ ва эҳсосӣ низ аз ҷумлаи омилҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Чунончи таҳқиқоти анҷомдодаи И.С. Кон нишон медиҳанд, муошират онлайнӣ аз унсурҳои муҳимми ғайривербалӣ, ба монанди нигоҳ, оҳанги садо ва ишораҳои ҷисмонӣ, маҳрум мебошад [7, с. 84]. Дар натиҷа, шахси таҷовузкор вокуниши воқеии ҷабрдидаро эҳсос намекунад ва ин ҳолат боиси коҳиши сатҳи ҳамдардӣ (эмпатия) гардида, монеаҳои табиии ахлоқиро суст мекунад. Ба ибораи дигар, ҷабрдида дар шуури таҷовузкор ҳамчун шахси воқеӣ не, балки ҳамчун объекти абстрактӣ дарк мегардад. Ин раванд, ки дар адабиёти илмӣ бо мафҳуми «деиндивидуатсия» маъруф аст, сатҳи бераҳмиро ба маротиб афзоиш дода, эҳсоси гунаҳкориро коҳиш медиҳад.

Тавре ки мушоҳидаҳои сотсиологӣ нишон медиҳанд кибербуллинг на танҳо шакли навини зӯроварӣ, балки падидаи мураккаби иҷтимоӣ-психологӣ мебошад, ки зери таъсири омилҳои гуногун ташаккул ёфта оқибатҳои ногуворро ба вуҷуд меорад. Маҳз маҷмуи чунин хусусиятҳо онро ба як навъи махсусан хатарноки падидаи иҷтимоии замони муосир табдил медиҳад.

Тасниф ва гуногуншаклии зуҳуроти кибербуллинг дар муҳити фазоӣ рақамӣ аз ҷониби муҳаққиқон мавриди омӯзиши ҳамаҷониба қарор гирифтааст. Дар доираи таҳқиқоти муосири

сотсиологӣ ва равоншиносии каҷрафтории иҷтимоӣ, кибербуллинг ҳамчун падидаи дорои сохтори бисёрҷабҳа ва шаклҳои гуногуни ифода мавриди баррасӣ қарор мегирад. Бояд таъкид кард, ки рафтори мазкур на танҳо як амали ягона, балки маҷмуи амалҳои гуногуни агрессивӣ мебошад, ки дар фазои рақамӣ ба тарзҳои мухталиф зуҳур мегардад. Дар ин замина, натиҷаҳои таҳқиқоти муҳаққиқон, аз ҷумла Т. Хэйндон [13, с. 32-35], имкон медиҳанд, ки шаклҳои асосии кибербуллинг дар байни наврасон ва ҷавонон ба таври низомнок гурӯҳбандӣ карда шаванд. Шаклҳои кибербуллинг аз рӯи механизми таъсир яксон нестанд, бархе аз онҳо, мисли флейминг ва троллинг, бештар ба таҳқири оммавӣ ва барангехтани низои эҳсосӣ равона мешаванд, гурӯҳи дигар, аз ҷумала аутинг, кибертаҳқир ва диссинг ба ҳудуди хусусии шахс ва тулонӣ будани фишори равонӣ иртибот доранд. Барои муайян кардани табиати зуҳуроти кибербуллинг ва дарки амиқи механизми таъсири онҳо ба равони инсон, зарур аст, ки мафҳумҳои калидии ин соҳа ва решаи луғавии онҳоро мавриди таҳлил қарор диҳем. Шаклҳои нисбатан маъмултарини кибербуллинг инҳоянд:

- Флейминг (аз калимаи англ. flame – оташ, аланга). Ин навъи рафтори агрессивӣ, одатан, дар фазоҳои оммавии маҷозӣ, аз қабили форумҳо, бахшҳои шарҳҳо ва чатҳои гурӯҳӣ ба назар мерасад, ки дар натиҷаи мубоҳисаҳои тезу тунд ва эҳсосотӣ пайдо шуда, ба истифода аз паст задани шаъну шарафи тарафайн сурат мегирад. Моҳияти он дар мубодилаи паёмҳои кӯтоҳ, вале аз лиҳози мазмун ниҳоят шадид ва таҳқиромез ифода меёбад ва дар чунин ҳолат, ҳадафи асосӣ паст задани шаъну эътибори шахс дар назди аудиторияи васеъ ва барангехтани низои ҷамъиятӣ мебошад.
- Троллинг (аз англ. trolling – ба мавҷуди афсонавии troll иртибот дода мешавад). Ҳамчун шакли махсуси иғвогарии рақамӣ маъруф аст, ки дар ин раванд, шахси фаъолона амалкунанда барои эҷоди низоъ, хашм ва нороҳатӣ дар байни корбарон, барқасдона маълумоти бардурӯғ ё мазмуни таҳқиромезро паҳн менамояд, то дигаронро ба вокунишҳои эҳсосӣ водор созад. Бояд тазаккур дод, ки дар чунин ҳолат «тролл» на танҳо ба барангехтани баҳсҳо, балки ба гирифтани қаноатмандии равонӣ аз аксуламали ҷабрдида низ манфиатдор мебошад.
- Аутинг (аз англ. outing – ифшо карда, берун баровардан). Яке аз шаклҳои ҷиддитарини кибербуллинг ба ҳисоб меравад. Ин амал ба фош намудани иттилооти хусусӣ, сирри шахсӣ ё маводи визуалии маҳрамона бе ризоияти соҳиби маълумот барои паст кардани эътибори шахс нигаронида шудааст. Дар ин замина, мақсади асосӣ коста намудани обрӯю эътибори иҷтимоӣ (дискредитатсия) ва ба вуҷуд овардани ҳолати фишори равонӣ, ки дар натиҷа эҳсоси шарм ва ноумедӣ дар ҷабрдида ба вуҷуд меояд.
- Кибертаъқиб (аз пешванди cyber – маҷозӣ ва агл. stalking – дунболагирӣ, таъқиби пинҳонӣ, пайгирӣ). Ҳамчун шакли мураккаби зӯроварии рақамӣ тавсиф мешавад, ки бо пайгирии мунтазам, назорати доимии фаъолияти шахс ва фишори равонии давомдор дар фазои маҷозӣ алоқаманд аст. Дар ин раванд, таҷовузкор метавонад на танҳо фаъолияти рақамии ҷабрдидаро назорат кунад, балки паёмҳои дорои мазмуни таҳдидомез низ ирсол намояд, ки дар натиҷаи чунин фишори равонӣ дар ҷабрдида пайдоиши эҳсоси тарси доимӣ ва осебҳои ҷиддии психологӣ ба вуҷуд меояд.
- Диссинг (аз англ. dissing, шакли кӯтоҳшудаи disrespect – беэҳтиромӣ, паст задан). Тӯҳмат дар фазои рақамӣ низ яке аз шаклҳои паҳншудаи кибербуллинг маҳсуб меёбад. Моҳияти он дар паҳн намудани иттилооти беасос ё таҳрифшуда тавассути иттилооти бардурӯғ ё масхараву таҳқир бо мақсади бадном сохтани шахс зоҳир мегардад, ки дар охир муносибатҳои иҷтимоии ҷабрдида бо муҳити наздики ӯ, аз ҷумла дӯстон ва ҳамсолон, метавонанд халалдор шаванд. Бо назардошти ин, чунин рафтор метавонад ба канорагирии иҷтимоӣ ва дуршавии наврасу ҷавон аз муҳити иҷтимоӣ оварда расонад.

Ҳамин тариқ, таҳлили илмии шаклҳои гуногуни кибербуллинг нишон медиҳад, ки ин падида дорои табиати мураккаб ва бисёрҷанба буда, гуногуншаклии зуҳури он зарурати таҳқиқи амиқ ва таҳияи механизмҳои муассири пешгириро тақозо менамояд.

Дар шароити муосири рушди ҷомеаи иттилоотӣ, ташаккул ва густариши каҷрафтории рақамӣ ҳамчун падидаи бисёрҷанба ва мураккаб баррасӣ мегардад, ки таҳти таъсири омилҳои гуногуни инфиродӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ шакл мегирад. Бо назардошти ин, муҳаққиқон сабабҳои рӯй овардани наврасону ҷавонон ба кибербуллингро ба якчанд гурӯҳҳои асосӣ ҷудо намудаанд, ки ҳар кадоми онҳо дар ташаккули рафтори девиантӣ нақши муайян мебозанд.

Пеш аз ҳама, омилҳои психологӣ ва инфиродӣ аҳаммияти калидӣ доранд. Дар ин замина, бояд тазаккур дод, ки тибқи назарияи рушди шахсият, ки аз ҷониби Л.И. Божович пешниҳод гардидааст, эҳтиёҷ ба худтасдиқкунӣ ва дарёфти мавқеи иҷтимоӣ дар байни ҳамсолон яке аз хусусиятҳои хоси давраи наврасӣ ба ҳисоб меравад. Ҳангоме ки ин эҳтиёҷ дар муҳити воқеӣ қонеъ карда намешавад, шахс метавонад фазои маҷозиро ҳамчун василаи

ҷубронкунанда истифода намояд. Дар чунин шароит, худбаҳодиҳии паст, эҳсоси норизоӣ аз худ ва кӯшиши ба даст овардани нуфузи хаёлӣ нисбат ба дигарон метавонанд заминаи пайдоиши рафтори агрессивии онлайнӣ гарданд. Ба ибораи дигар, кибербуллинг дар чунин ҳолат ба воситаи худтасдиқкунии сохта табдил меёбад [2, с. 115].

Дар баробари ин, нақши муҳити оилавӣ ҳамчун институти бунёдии иҷтимоикунии шахс хеле муҳим мебошад. Таҳлилҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки норасоии муҳаббат, таваҷҷуҳ ва дастгирии равонӣ дар оила, инчунин истифодаи усулҳои сахти тарбиявӣ метавонанд наврасро ба ҷустуҷӯи роҳҳои ғайримеъёрии ифодаи эҳсосоти ботинӣ водор созанд. Аз тарафи дигар, набудани назорати зарурии волидон дар фаъолияти рақамии фарзанд, ки баъзан бо шакли «озодии мутлақ» зоҳир мегардад, эҳсоси беҷазоиро тақвият медиҳад. Бо назардошти талаботи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, волидон уҳдадоранд, ки рафтори фарзандони худро дар ҳамаи муҳитҳо, аз ҷумла дар фазои маҷозӣ, назорат намоянд [8]. Дар акси ҳол, беэътиноӣ нисбат ба ҳаёти рақамии наврас метавонад ба интиқоли шаклҳои каҷрафторӣ аз муҳити воқеӣ ба интернет мусоидат кунад.

Илова бар ин, омилҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва техногенӣ низ дар ин раванд таъсири назаррас доранд. Дар шароите, ки арзишҳои ахлоқӣ дар ҷомеа то андозае заиф мегарданд ва ҷавонон ба намунаҳои нодурусти рафтор дар муҳити медиавӣ тақлид мекунанд, раванди иҷтимоикунии онҳо бо мушкилот рӯ ба рӯ мешавад. Дар даҳсолаҳои охир фазои маҷозӣ ба яке аз муҳитҳои фаъоли муошират, таъсиррасонӣ ва ташаккули рафтори иҷтимоӣ табдил ёфтааст. Дар ин замина, чунонки аз андешаҳои Муҳаммад А.Н. бармеояд, густариши фазои иттилоотӣ ва пайдоиши шаклҳои нави киберҷинояткорӣ масъалаи ҳифзи маълумот ва таъмини амнияти иттилоотиро ба яке аз самтҳои муҳимми амнияти муосир табдил додааст. Бинобар ин, воридшавии фазои маҷозӣ ба ҳаёти ҳаррӯза метавонад сатҳи осебпазирии шахс ва ҷомеаро низ афзоиш диҳад [9, с. 56–60]. Маҳз дар чунин шароит кибербуллинг ҳамчун яке аз шаклҳои нави каҷрафтории иҷтимоӣ ташаккул ёфта, бештар ба наврасон ва ҷавонон таъсири манфӣ мерасонад.

Дар тақвияти андешаҳои олимони дигар ҷомеашиносони тоҷик М.Т. Таваллоев ва Т.Ҳ. Умаров низ дар таҳқиқоти анҷомдодаи худ бар он ақидаанд, ки шабакаҳои иҷтимоӣ дар баробари фароҳам овардани имкониятҳои васеи иртибот, муошират ва ҳимояи манфиатҳо, метавонанд ба манбаи хатарҳои иҷтимоӣ низ табдил ёбанд, зеро муҳтавои онҳо на ҳамеша дурусту беғараз буда, дар шароити муайян ба ҷаҳонбинӣ ва рафтори ҷавонон таъсири манфӣ мерасонад [11, с. 56–60]. Дар шароите, ки арзишҳои ахлоқӣ дар ҷомеа то андозае заиф мегарданд ва ҷавонон ба намунаҳои нодурусти рафтор дар муҳити медиавӣ тақлид мекунанд, раванди иҷтимоикунии онҳо бо мушкилот дучор мешавад.

Тавре ки аз таҳқиқоти С.И. Шарипов низ ошкор мегардад, шабакаҳои иҷтимоӣ дар шароити муосири Тоҷикистон ба як институти нави иҷтимоишавии ҷавонон табдил ёфтаанд, ки дар баробари манфиат, заминаро барои зуҳури шаклҳои нави каҷрафторӣ (девиатсия) фароҳам меоранд. Ба андешаи муаллиф, ин раванд бештар дар шакли алфози қабеҳ, паҳн кардани иттилооти бардурӯғ ва фишори рақамӣ (кибербуллинг) ба мушоҳида мерасад, ки дар ниҳоят боиси халалдор шудани муносибатҳои байнишахсӣ ва паст шудани сатҳи эътимоди иҷтимоӣ дар байни насли ҷавон мегардад [14, с. 28-29].

Ба андешаи ҷомешиноси рус А.В. Федоров, афзоиши саҳнаҳои зӯроварӣ дар маҳсулоти медиавӣ аз ҷумла дар филму бозиҳои гуногуни компютерӣ, метавонад ба коҳиши ҳассосияти равонӣ нисбат ба зӯроварӣ ва суст шудани эҳсоси ҳамдардӣ дар миёни наврасон ва ҷавонон оварда расонад. Муҳаққиқ таъкид мекунад, ки иштирок дар шаклҳои интерактивии зӯроварӣ ба одатпазирӣ нисбат ба он ва коҳиш ёфтани ҳисси ҳамдардӣ мусоидат мекунад [12, с. 68]. Дар ин замина, баъзе шаклҳои озори онлайнӣ, аз ҷумла таҳқири маҷозӣ, метавонад аз ҷониби бархе аз ҷавонон на ҳамчун рафтори номатлуб, балки ҳамчун рафтори мақбул ва унсури «бозӣ» ё василаи вақтгузаронӣ дарк шаванд, ки ин ҳолат хатари иҷтимоии онҳоро бештар мегардонад.

Ҳамзамон, қисми муайяни онҳо аллакай бо шаклҳои гуногуни озори онлайнӣ рӯ ба рӯ шудаанд. Аммо, бинобар сатҳи нокифояи маърифати ҳуқуқӣ ва рақамӣ, бисёре аз ҷабрдидагон аз муроҷиат ба волидон ё сохторҳои дахлдор худдорӣ менамоянд. Бо назардошти ин, метавон хулоса кард, ки кибербуллинг дар муҳити ҷавонон хусусияти пинҳонӣ гирифта, ба мушкилоти ҷиддии иҷтимоӣ табдил ёфта истодааст.

Оқибатҳои кибербуллинг, новобаста аз он ки шахс дар нақши ҷабрдида ё таҷовузкор қарор дорад, характери харобиовар доранд. Тадқиқотҳои соҳаи виктимология (аз лот. victima – қурбонӣ. Илмест, ки қурбонии ҷиноят, зӯроварӣ ва омилҳои қурбонӣ шуданро меомӯзад) нишон медиҳанд, ки таъсири зӯроварии рақамӣ метавонад аз ҳудуди фазои маҷозӣ берун рафта, ба саломатии равонӣ ва ҷисмонии шахс таъсири манфии амиқ расонад.

Барои ҷабрдидагон, ин раванд бо зуҳури маҷмӯи нишонаҳои равонӣ, ки онҳоро метавон «осеби рақамӣ» номид, ҳамроҳ мегардад. Ба ақидаи равоншиноси рус А.А. Баранов, фишори доимии психологӣ боиси пастшавии сифати таҳсил (академикӣ) ва худдурсозии иҷтимоӣ мегардад. Аз ҷумла, ҳолатҳои депрессия, изтироби музмин, ихтилоли хоб ва коҳиши фаъолияти иҷтимоӣ бештар ба назар мерасанд. Фишори доимии равонӣ метавонад ба пастшавии натиҷаҳои таълимӣ ва дуршавии шахс аз муҳити иҷтимоӣ оварда расонад. Дар ҳолатҳои шадид, эҳтимоли пайдоиши майлҳои худзараррасонӣ ва ҳатто худкушӣ низ вуҷуд дорад. Хусусияти муҳимми кибербуллинг дар он аст, ки «изи рақамӣ»-и он имкон намедиҳад, ки ҷабрдида осеби равониро зуд паси сар намояд [1, с. 140].

Аз ҷониби дигар, барои ашхосе, ки ба чунин рафтор даст мезананд паёмадҳои манфӣ низ дорад. Эҳсоси бечазоӣ дар муҳити интернет метавонад тадриҷан ба одат табдил ёфта, рафтори зӯроваронаро ҳамчун меъёр мустаҳкам намояд. Дар натиҷа, чунин ҷавонон қобилияти ҳамдардиро аз даст дода, ба шаклҳои вазнинтари рафтори зиддиҷамъиятӣ дар ҳаёти воқеӣ низ майл пайдо мекунанд. Ин раванд метавонад ба таназзули фард, зиддииҷтимоӣ (антисотсиалӣ) гаштани ӯ ва афзоиши хавфи ҷинояткорӣ дар оянда оварда расонад.

Дар сатҳи ҷомеа бошад, паҳншавии кибербуллинг боиси коҳиши сатҳи эътимоди иҷтимоӣ ва афзоиши рафтори агрессивӣ мегардад. Ин ҳолат муҳити таълимӣ ва иҷтимоиро ноустувор сохта, раванди ташаккули фарҳанги муошират солимро дар байни ҷавонон халалдор мекунад.

Хулосаю пешниҳодҳо. Ҳамин тариқ, бо назардошти таҳлилҳои анҷом дода, метавон гуфт, ки кибербуллинг на танҳо мушкили инфиродӣ, балки масъалаи ҷиддии иҷтимоӣ мебошад, ки оқибатҳои он ҳам барои шахс ва ҳам барои ҷомеа дорои характери манфӣ ва дарозмуддат мебошанд.

Бо такя ба натиҷаҳои таҳлилҳои назариявӣ ва таҷрибавӣ анҷомёфта, метавон ба чунин натиҷа расид, ки кибербуллинг ҳамчун яке аз шаклҳои нисбатан хатарноки каҷрафтории иҷтимоӣ дар фазои рақамӣ арзёбӣ карда шавад. Қобили зикр аст, ки хусусияти асосии он чунин аст, ки зӯроварӣ ё таҳқир дар ин ҷо ҳамчун як амали кӯтоҳмуддату маҳдуд набуда, ба доираи васеи корбарон паҳн шуда дар натиҷа барои ҷабрдида паёмадӣ нохуш дошта метавонад. Дар ин замина, кибербуллингро метавон натиҷаи мустақими тағйирёбии муносибатҳои иҷтимоӣ ва гузариши онҳо ба фазои виртуалӣ арзёбӣ намуд.

Дар раванди таҳқиқу баррасӣ маълум гардид, ки паҳншавии кибербуллингро бо як сабаби ҷудогона шарҳ додан номумкин буда, он дар натиҷаи таъсири чанд гурӯҳи омилҳо ба монанди хусусияти инфиродии ҷавон, муҳити оилавӣ, сатҳи назорати иҷтимоӣ, тарзи муошират дар шабакаҳои иҷтимоӣ ва раванди иҷтимоишавӣ шакл мегирад. Беномӣ, эҳсоси бечазоӣ, коҳиши монеаҳо ахлоқӣ дар муоширати фазои маҷозӣ ва заиф шудани ҳамдардӣ аз ҷумлаи шароитҳое мебошанд, ки ба содиршавии ин навъи рафтор мусоидат мекунанд.

Аз як тараф, омилҳои инфиродӣ аз қабили худбаҳодиҳии паст, эҳтиёҷи худтасдиққунӣ ва норасоии малакаҳои коммуникативӣ, ба ташаккули рафтори хашмгинона мусоидат мекунанд. Аз тарафи дигар, омилҳои институтсионалӣ - заиф гардидани назорати оилавӣ ва маҳдудияти таъсири муассисаҳои таълимӣ - имконияти интиқоли ин гуна рафторҳоро ба фазои рақамӣ афзоиш медиҳанд. Омилҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ, аз ҷумла паҳншавии намунаҳои агрессивии рафтор дар фазои медиавӣ, ба раванди мӯътадилшавӣ ё рафтори писандидашудаи зӯроварӣ мусоидат менамоянд.

Аз дидгоҳи назариявӣ, ин падидаро метавон дар чорчӯбаи консепсияи аномия ва назарияи назорати иҷтимоӣ маънидод кард. Дар муҳити рақамӣ, ки дар он меъёрҳои иҷтимоӣ ё суст татбиқ мешаванд ё шакли устувор надоранд, эҳтимоли каҷрафторӣ меафзояд. Ба ибораи дигар, фазои маҷозӣ ба як муҳити нисбатан «бенизом» табдил меёбад, ки дар он танзими рафтор бештар ба худидоракунӣ вобаста аст, на ба фишори иҷтимоии беруна.

Хусусияти дигари фарқкунандаи кибербуллинг дар он зоҳир мегардад, ки он сарҳадҳои анъанавии фазоӣ ва замониро барҳам дода, таъсири доимӣ ва фарогир дорад. Ин ҳолат боиси шиддат ёфтани оқибатҳои равонӣ ва иҷтимоии он гардида, ҷабрдидагонро дар ҳолати изтироби музмин ва канорагирии иҷтимоӣ қарор медиҳад. Дар баробари ин, барои субъектҳои амалкунанда низ чунин рафтор метавонад ба ташаккули тамоюлҳои устувори зиддииҷтимоӣ ва коҳиши сатҳи эмпатия оварда расонад.

Аз нуқтаи назари сохторӣ-функсионалӣ, паҳншавии кибербуллинг нишондиҳандаи ихтилоли мувозинати байни унсурҳои асосии низоми иҷтимоӣ мебошад. Коҳиши сатҳи эътимоди иҷтимоӣ, заиф гардидани арзишҳои ахлоқӣ ва номукаммал будани механизмҳои танзими ҳуқуқӣ дар муҳити рақамӣ, ба густариши чунин рафторҳо замина фароҳам меоранд. Дар ҳолати дарозмуддат будани ин раванд, коҳиш ёфтани муошират ва ноустувории муҳити иҷтимоии ҷавонон оварда мерасонад. Бо назардошти табиати бисёрҷанба ва мураккаби ин

падида, муқовимат ба он татбиқи маҷмӯи чораҳои ҳамоҳангшударо тақозо менамояд. Аз ин рӯ, як қатор самтҳои афзалиятнок барои коҳиш ва пешгирии кибербуллинг пешниҳод мегарданд, ки амали шудани ин чораҳо метавонад сатҳи ин шакли каҷрафториро ба таври назаррас коҳиш диҳад.

Пеш аз ҳама, баланд бардоштани сатҳи саводнокии рақамӣ ё худ маърифати иттилоотӣ аҳаммияти калидӣ дорад. Дар ин замина, ҷорӣ намудани курсҳо ва барномаҳои таълимии махсус дар муассисаҳои таҳсилотӣ, ки ба масъалаҳои фарҳанги муошират онлайнӣ, гигиенаи иттилоотӣ ва амнияти киберӣ равона шудаанд, метавонад ба ташаккули ҳисси масъулиятшиносии ҷавонон дар фазои маҷозӣ мусоидат намояд.

Ҳамзамон, тақвияти нақши оила ҳамчун муҳити асосии иҷтимоишавӣ зарур мебошад. Волидон бояд на танҳо аз лиҳози техникӣ истифодаи дастгоҳҳои рақамиро назорат кунанд, балки бо фарзандон робитаи устувори равонӣ ва эътимоднок барқарор намоянд. Зеро танҳо дар чунин шароит наврас метавонад дар ҳолати дучор шудан ба зӯроварии онлайнӣ ба наздикони худ мурочиат намояд.

Илова бар ин, такмили заминаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ низ аз аҳаммият холи нест. Ворид намудани мафҳуми кибербуллинг ба низоми қонунгузории миллӣ ва муқаррар кардани ҷавобгарии ҳуқуқӣ барои чунин амалҳо метавонад ҳамчун механизми пешгирикунанда ва бозторанда хизмат кунад. Дар ин замина, пешниҳод мегардад, ки дар Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон намунаи рафтори кибербуллинг ворид карда шуда, заминаи меъёрӣ-ҳуқуқии он такмил дода шавад [6].

Дар баробари ин, рушди хизматрасониҳои равонӣ дар муҳити онлайнӣ низ зарур мебошад. Ташкили марказҳои машваратии равонӣ ва хатҳои боварӣ барои дастгирии ҷабрдидагони зӯроварии рақамӣ имконият медиҳад, ки оқибатҳои манфии равонӣ саривақт коҳиш дода шаванд.

Дар маҷмӯъ, бояд таъкид кард, ки маҳдуд намудани дастрасӣ ба интернет ҳамчун роҳи ҳалли масъала самаранок нест. Баръакс, роҳи асосӣ дар тарбияи шахсияти аз ҷиҳати маънавӣ устувор, дорои сатҳи баланди фарҳанг, ахлоқ, маърифати иттилоотию ҳуқуқӣ ва масъулияти иҷтимоӣ ифода меёбад. Танҳо дар ин сурат шахс метавонад ҳам дар муҳити воқеӣ ва ҳам дар фазои рақамӣ рафтори мутобиқ ба меъёрҳои иҷтимоиро риоя намояд.

Адабиёт

1. Баранов А. А., Рожина С. В. Психологический анализ причин подросткового кибербуллинга // Вестник Удмуртского университета. Серия: Философия. Психология. Педагогика. - 2015. - Т. 25, № 1. - С. 62–70.
2. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. - СПб.: Питер, 2008. - 400 с.
3. Гилинский Я. И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений. - СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. - 520 с.
4. Идиев Х. У. Тоҷикистон дар масири тағйироти иҷтимоӣ. - Душанбе: Дониш, 2016. - 240 с.
5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. - М.: ГУ ВШЭ, 2000. - 608 с.
6. Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2008, № 455.
7. Кон И. С. Психология ранней юности. - М.: Просвещение, 1989. - 255 с.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» аз 2 августи соли 2011, № 762.
9. Муҳаммад А.Н. Киберҷиноятҳо ҳамчун зуҳуроти кибертерроризм: моҳият ва хусусиятҳои навини онҳо // Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2017. - № 3 (1). - С. 56–60.
10. Солдатова Г. У., Нестик Т. А., Рассказова Е. И., Зотова Е. Ю. Цифровая компетентность подростков и родителей. Результаты всероссийского исследования. - М.: Фонд Развития Интернет, 2013. - 144 с.
11. Таваллоев М.Т., Умаров Т.Ҳ. Таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ба фаъолияти иҷтимоии одамон // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. - 2023. - № 4 (84). - С. 292–300.
12. Федоров А. В. Трансформации образа насилия в медиатекстах и медиавосприятие молодёжи. - М.: Изд-во МОО «Информация для всех», 2011. - 232 с.
13. Хэйндон Т. Кибербуллинг: как защитить детей от интернет-травли. - М.: Альпина Паблишер, 2021. - 210 с.
14. Шарипов С. И. Ҷавонон ва шабакаҳои иҷтимоӣ: таҳлили сотсиологӣ // Муҳаққиқи ҷавон. - 2021. - № 5. - С. 25–30.
15. Шоисматуллоев Ш. Таджикистан в зеркале преемственности и смены поколений. - Душанбе: Ирфон, 2008. - 320 с.

КИБЕРБУЛЛИНГ ҲАМЧУН ШАКЛИ КАҶРАФТОРИИ ИҶТИМОӢ ДАР ҶОМЕАИ ИТТИЛООТӢ: МОҲИЯТ, ОМИЛҲО ВА ХУСУСИЯТҲО

Мақолаи мазкур ба таҳлили кибербуллинг ҳамчун яке аз шаклҳои нави каҷрафтории иҷтимоӣ дар муҳити ҷомеаи иттилоотӣ бахшида шудааст. Дар доираи таҳқиқ моҳияти иҷтимоии ин падида, омилҳои асосии пайдоиш ва тавсеаи он, инчунин хусусиятҳои зоҳиршавии кибербуллинг дар фазои рақамӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Дар асоси омӯзиши адабиёти илмӣ нишон дода мешавад, ки кибербуллингро танҳо ҳамчун амали ҷудогонаи таҳқиромез шарҳ додан кофӣ нест, зеро он дар алоқамандии зич бо тағйирёбии тарзи муошират, коҳиши таъсири баъзе шаклҳои анъанавии назорати иҷтимоӣ ва густариши фазои маҷозӣ ташаккул меёбад. Дар асоси таҳлили назариявӣ ва сотсиологӣ, хусусиятҳои фарқкунандаи кибербуллинг, аз ҷумла мустаорию беномӣ (аноним), фарогирии оммавӣ, такрорпазирии таъсироти манфӣ ва давомнокии осеби равонӣ муайян карда мешаванд. Ҳамзамон, паёмадҳои иҷтимоӣ ва равонии ин падида барои наврасон ва ҷавонон арзёбӣ гардида, зарурати таҳияи механизмҳои муассири пешгирӣ ва баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқию рақамӣ асоснок мешавад. Таҳлил нишон медиҳанд, ки дар шароити густариши муошират рақамӣ кибербуллинг аз шакли мушкили инфиродӣ гузашта, ба масъалаи иҷтимоии дорои паёмадҳои равонӣ, ахлоқӣ ва тарбиявӣ табдил ёфтааст. Муаллифон ба хулосае меоянд, ки кибербуллинг дар шароити рақамикунонии муносибатҳои иҷтимоӣ аз ҳудуди муносибатҳои инфиродӣ гузашта, ба масъалаи муҳимми иҷтимоӣ табдил ёфтааст ва муқовимат бо он ҳамкории оила, муассисаҳои таълимӣ, сохторҳои ҳуқуқӣ ва низоми тарбияи рақамиро талаб мекунад.

Калидвожаҳо: кибербуллинг, каҷрафторӣ, рафтори девиантӣ, ҷомеаи иттилоотӣ, ҷавонон, наврасон, фазои маҷозӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ, зӯроварии рақамӣ, амнияти иттилоотӣ.

КИБЕРБУЛЛИНГ КАК ФОРМА ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ: СУЩНОСТЬ, ФАКТОРЫ И ОСЕБЕННОСТИ

Данная статья посвящена рассмотрению кибербуллинга как одной из новых форм девиантного поведения в условиях информационного общества. В рамках исследования анализируются социальная сущность данного явления, основные факторы его возникновения и распространения, а также особенности проявления кибербуллинга в цифровой среде. Авторы излагают, что стремительное развитие информационно-коммуникационных технологий, возрастание роли социальных сетей и ослабление воздействия некоторых традиционных механизмов социального контроля способствуют расширению данного вида девиантного поведения. На основе теоретического и социологического анализа выявляются отличительные признаки кибербуллинга, включая использования псевдонимов и анонимность, массовый охват, повторяемость негативного воздействия и длительность психологической травматизации. Одновременно оцениваются социальные и психологические последствия данного явления для подростков и молодежи, обосновывается необходимость разработки эффективных механизмов профилактики, а также повышения уровня правовой и цифровой культуры. Делается вывод о том, что в условиях цифровизации общества кибербуллинг превращается в серьезную социальную проблему, требующую дальнейшего междисциплинарного изучения и согласованного взаимодействия социальных институтов. Наряду с этим рассматриваются роль интернет-среды, феномен анонимности и снижение уровня социального контроля как факторы, способствующие распространению подобных форм поведения. В заключение предлагается ряд практических рекомендаций, направленных на снижение масштабов и предупреждение данного негативного явления.

Ключевые слова: кибербуллинг, девиантное поведение, девиация, информационное общество, молодежь, подростки, виртуальное пространство, социальные сети, цифровое насилие, информационная безопасность.

CYBERBULLING AS A FORM OF DEVIANT BEHAVIOR IN THE INFORMATION SOCIETY: ESSENSE, FACTORS, AND CHARACTERISTICS

This article is devoted to the examination of cyberbullying as one of the contemporary forms of deviant behavior in the context of the information society. The study analyzes the social essence of this phenomenon, the main factors contributing to its emergence and spread, as well as the specific features of cyberbullying in the digital environment. The authors argue that the rapid development of information and communication technologies, the growing role of social networks, and the weakening of certain traditional mechanisms of social control contribute to the expansion of this type of deviant behavior. Based on theoretical and sociological analysis, the distinguishing characteristics of cyberbullying are identified, including anonymity, mass reach, repetitiveness of negative impact, and the prolonged nature of psychological harm. At the same time, the social and psychological consequences of this phenomenon for adolescents and young people are assessed, and the necessity of developing effective prevention mechanisms, as well as enhancing legal and digital literacy, is substantiated. It is concluded that, under conditions of societal digitalization, cyberbullying has become a serious social problem requiring further interdisciplinary research and coordinated interaction among social institutions. In addition, the role of the Internet environment, the phenomenon of anonymity, and the decline in the level of social control are considered as factors contributing to the spread of such behavior. In conclusion,

a number of practical recommendations aimed at reducing and preventing this negative phenomenon are proposed.

Keywords: cyberbullying, deviant behavior, information society, youth, adolescents, digital environment, social networks, digital violence, social control, information security.

Дар бораи муаллиффон

Таваллоев Музаффар Тавакалшоевич
Номзади илмҳои сотсиология, дотсенти кафедраи сотсиология
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17
E-mail: muztv83@mail.ru

Самадов Ҳумоюн Ҳамидович
муаллими калони кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ
Донишгоҳи техникии Тоиҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ.
Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734042, ш. Душанбе, хиёбони академикҳо Раҷабовҳо 10
E-mail: humoyun-samadov@rambler.ru

Об авторах

Таваллоев Музаффар Тавакалшоевич
Кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии
Таджикский национальный университет
Адрес: Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17
E-mail: muztv83@mail.ru

Самадов Хумоюн Хамидович
Старший преподаватель кафедры общественных наук
Таджикский технический университет имени академика М. С. Осими
Адрес: Республика Таджикистан, 734042, город Душанбе, проспект академиков Раджабовых, 10
E-mail: humoyun-samadov@rambler.ru

About the authors

Tavalloev Muzaffar Tavakalshoevich
Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Department of Sociology
Tajik National University
Address: 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, Republic of Tajikistan
E-mail: muztv83@mail.ru

Samadov Humoyun Hamidovich
Senior Lecturer, Department of Social Sciences
Tajik Technical University named after Academician M. S. Osimi
Address: 10 Academicians Rajabov Avenue, Dushanbe, 734042, Republic of Tajikistan
E-mail: humoyun-samadov@rambler.ru

ТДУ 37.018.1:314.7

ҶАНБАҲОИ МУҲОҶИРАТИИ ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ ДАР ОИЛА

Абилзода Г. С.
Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А. Баҳоваддинови АМИТ

Мубрамии таҳқиқот. Имрӯз, дар қатори бисёр кишварҳои ҷаҳон, муҳоҷирати меҳнатӣ дар Тоҷикистон ба як мушкили ҷиддии иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ табдил ёфтааст ва оқибатҳои он дар ҳаёти ҳар як оилаи тоҷик эҳсос мегардад. Мушкилоти пайдошуда на танҳо ба фарди алоҳида, балки ба тамоми аҳолӣ низ таъсир мерасонанд. Эҳтимол дорад, ки ягон оилае нест, ки аз ин падида осеб набинад.

Муҳоҷирати меҳнатӣ, бо ҳама оқибатҳои мусбат ва манфияш барои оилаи тоҷик, яке аз масъалаҳои мубрами замони мост. Бешубҳа, муҳоҷират ва шуғл аҳамият ва обрӯи рӯзафзун пайдо карда, ба сатҳи мушкилоти бузурги ҷаҳонӣ, аз қабили мушкилоти молиявӣ, тиҷоратӣ, илмӣ, технологӣ ва экологӣ мебароянд.

Ҷиҳати таҳлили мафҳуми муҳоҷир назарҳои мухталиф мавҷуд ҳастанд, аммо моҳиятан қариб, ки ҳаммаъноанд. Муҳоҷир шахсест, ки макони зисти худро иваз мекунад ё ба кишвари дигар аз сабаби ноустувории иқтисодӣ, сиёсӣ ё миллӣ кӯчидааст.

Қайд кардан муҳим аст, ки муҳоҷирати меҳнатӣ як масъалаи мураккаб ва бисёрҷанба аст. Барои коҳиш додани хатарҳои марбут ба оқибатҳои манфии он таҳқиқоти минбаъда тавсия дода мешавад. Таҳлили ин масъала аз ин нуқтаи назар якчанд вариантҳоро пешниҳод мекунад: рушди хоҷагиҳои оилавӣ барои ба даст овардани даромади иловагӣ тавассути муҳоҷирати меҳнатӣ, таҳияи тавсияҳои мушаххас барои коҳиш додани бекорӣ дар бозори меҳнати Тоҷикистон, омода кардани қувваи кории баландихтисоси миллӣ ва танзими муҳоҷирати меҳнатӣ.

Мақсади таҳқиқот, дар таҳқиқоти мазкур мақсади асоси ин баррасии масъалаҳо таъсири муҳоҷирати меҳнатӣ ба оилаҳои муҳоҷир ва роҳҳои ҳалли ин масъала дар кишвари мо торафт муҳимтар мегардад. Бекорӣ як мушкили ҷиддии иҷтимоӣ барои оилаҳо ва ҷомеаи муосир аст, ки дар он ҳатто шахсони осудаҳол ҷойҳои кори худро аз даст медиҳанд ё аз бозори меҳнат хориҷ карда мешаванд. Дар ҳоле ки бӯҳронҳои молиявӣ ва коҳиши ҳосилнокии меҳнат аз ҷумлаи омилҳои асосии мусоидат ба бекорӣ мебошанд. Ин мушкилот бо шароити иҷтимоии фард, оилаҳо ва ҷомеа дар маҷмӯъ алоқаманд аст ва метавонад оқибатҳои зараровар дошта бошад, чунон ки масъалаҳо ва мушкилотҳои иҷтимоӣ онро тасдиқ мекунад.

Барои оилаҳои Тоҷикистон нақши падар дар оила ва таълиму тарбияи фарзандон хеле муассир арзёбӣ мегардад. Аз назари илми иҷтимоиёт муддати дароз ҳузур надоштани падар дар раванди иҷтимоишавии фарзанд новобаста аз сабабҳои гуногуни муҳоҷирати меҳнатӣ ва иштирок надоштани ӯ дар таълиму тарбияи фарзандон мушкилоти нав ба нави оилавӣ ва каҷрафториро ба вуҷуд меорад. Албатта боиси тазаккур аст, ки пайдо шудани мушкилоти оилавии муҳоҷирони меҳнатӣ дар ҷомеаи Тоҷикистон, баъзе аз рафтору кирдорҳои ношоям аз ҷониби наврасону ҷавонон, даст доштани ноболиғон дар ҷинояткорӣ, дуздиву ғоратгарӣ, талбандагӣ, рафтори номатлуб низ бешубҳа ба нақши сарвари хона вобаста аст. Падар ба муҳоҷирати меҳнатӣ рафта, нақши иқтисодии худро дар мадди аввал мегузорад ва аз фарзандони худ бегонашавии ҳиссиётиро эҳсос менамояд, иштирок накардан дар корҳои оилавиро тавассути ёрии молиявӣ ҷуброн кардан мехоҳад.[۲]

Фарзияи таҳқиқот, робитаи байни муҳоҷират ва оила ба ҷомеа ва давлат имкон медиҳад, ҳангоми таҳияи тадбирҳои аз ҷониби давлат андешидашаванда дар самти коҳиш додани сатҳи таваллуд, танзими равандҳои муҳоҷират, сатҳи издивоҷ дар байни аҳолӣ ва ҳатто пешгирии пиршавии аҳолӣ аҳамияти калон дорад.

Методологияи таҳқиқот. Асосҳои методологии таҳқиқи сиёсати иҷтимоии Тоҷикистон дар шароити соҳибистиқлолиро таҳқиқи гуногунсамти масъалаи мазкур ташкил медиҳад. Дар рафти омӯзиш ва таҳлили масъалаи мазкур аз методҳои гуногуни илмӣ дар сатҳи зарурӣ истифода шудааст. Яке аз чунин методҳо ин методи анализ таҳлил (ҷиҳати ошкор кардани сохтори объекти таҳқиқшавнда, хусусияти асосии унсурҳои он нигаронида шудааст. Ин метод ҳангоми баррасии масъалаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, меъёрӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаҳои гуногуни илм, фалсафаи иҷтимоӣ истифода шудааст). Истифодаи методи синтез – имконият фароҳам меоварад, ки мафҳумҳо ё падидаҳои таҳлилшаванда дар як шакли воҳид муттаҳид карда шаванд то инки натиҷаҳои дақиқи равандҳои таҳқиқотӣ ба даст оварда шаванд. Инчунин, ин равиш барои тавсифи сиёсати илм ва инноватсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар

асоси санадҳои қонунгузорӣ ва стартегияҳои рушди оянда дар соҳаи иҷтимоиёт истифода шудааст.

Дар асоси муқоисаи сиёсати иҷтимоии Тоҷикистон дар шароити соҳибистиқлолӣ бо дигар кишварҳои ҷаҳон аз методи муқоиса васеъ истифода шудааст. Индуксия ҷиҳати баровардани натиҷаҳо дар бораи сиёсати иҷтимоии муҳоҷират дар даврони соҳибитсиқлолӣ дар асоси таҳлили муносибатҳои ҷудогонаи сиёсати давлатӣ тавсиф ёфтааст.

Натиҷаҳои таҳқиқот. Тоҷикистон тамоми муваффақиятро дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ дар даврони соҳибистиқлолӣ ноил гардид. Омӯзиши раванди босуръати падидаи муҳоҷиратро дар таълиму тарбияи оилавӣ муаллиф дар асоси санадҳои меъёрию ҳуқуқии танзимкунандаи ин соҳа ба ҳисоб меравад мавриди истифода қарор додааст.

Дар ду даҳсолаи охир муҳоҷирони меҳнатии мо асосан ҷавонони синну соли гуногунро фаро мегиранд. Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки ҷавонони синнусоли 15-29 то 56% ва шахсони синнусоли 30-49 сола то 40,5%- и муҳоҷирони меҳнатиро ташкил медиҳад. Дар маҷмӯъ, синнусоли муҳоҷирони меҳнатии мо 30 сола мебошад [3, с. 326-327], инчунин қариб 30% аҳолӣ дар муҳоҷирати меҳнатӣ оила барпо мекунанд. Дар натиҷа мушкилоти пиршавии духтарони бешавҳар ва бесаробон мондани занону кӯдакон торафт ҷиддӣ мегарданд. Омили дигар, ки бар асари муҳоҷирати корӣ ба оилаҳои тоҷик таъсир гузоштааст, ин афзоиши талоқ ва пош хурдани оилаҳои ҷавон аст. Аксари занҳои талоқгирифта, онҳое мебошанд, ки шавҳарҳояшон дар Русия ҳастанд.

Тибқи таҳлили коршиносон, «имрӯз раванди муҳоҷирати меҳнатӣ барои аксарияти ҷавонони кишвари мо, аз 17 то 29 сола ва болотар, ҷолиб аст. Ноболиғоне, ки айни замон муҳоҷират мекунанд, яке аз ҷанбаҳои нигаронкунандатарини мушкилот аст. Зеро дар ин ҳолат, онҳо бе таҳсил мемонанд ва ҳангоми муҳоҷират худро дар муҳити бегона аз таърих, фарҳанг ва расму оинҳо мебинанд, ки дар ниҳоят ба рушди минбаъдаи равонии фардии онҳо таъсир мерасонад». [8]

«Хусусиятҳои гузариш ба муносибатҳои бозорӣ ва бартарии нисбии Тоҷикистон дар қувваи корӣ,» мегӯяд академик Р.К. Раҳимов, «таҳияи сиёсати муҳоҷирати меҳнатии беруна ва татбиқи бомуваффақияти онро - танзими фаъоли давлатӣ талаб мекунанд» [5;50].

Мувофиқи «Консепсияи муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хориҷа», ҳадафи асосии сиёсати давлатӣ дар соҳаи муҳоҷирати меҳнатӣ ба хориҷа, ҳифзи иҷтимоӣ ва ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки муваққатан дар хориҷа кор мекунанд, танзими ҷараёни муҳоҷират, пешгирии муҳоҷирати ғайриқонунӣ ва фароҳам овардани шароити моддӣ ва маишӣ барои муҳоҷирон мебошад» [9].

Коршиносони соҳа бар он назаранд, ки афзоиши муҳоҷирати меҳнатӣ дар миёни мардон, бахусус ҷавонон, вазъи демографии кишварро бадтар кардааст. Имрӯз садҳо занон ва модарони фарзанддор бидуни сардори оила, мард дар вазъияти душвори иҷтимоӣ-иқтисодӣ қарор доранд, ки ин барои ҷомеаи шаҳрвандӣ оқибатҳои манфӣ дорад.

«Тоҷикистон айни замон равандҳои муҳоҷирати оилавӣ ва феминизатсияи муҳоҷирати меҳнатиро аз сар мегузаронад; ба иборати дигар, занони бештар дар вазъияти оилаи худро тарк мекунанд, ки муҳоҷират кунанд. Ин муҳоҷирон асосан заноне мебошанд, ки фарзандони ноболиғ доранд, модарони танҳои талоқшуда ва занони калонсол ва бешавҳар. Дар мавриди вазъи оилавии ин муҳоҷирони зан, таҳқиқоти демографӣ нишон медиҳанд, ки 71,2% оиладор ва 15,5% муҷаррад ҳастанд»[2,58].

Тибқи гузориши Дафтари муҳоҷирати СММ, шумораи муҳоҷирон дар саросари ҷаҳон дар соли 2020 ба 281 миллион нафар расидааст, ки дар гузориши Шӯрои иқтисодӣ ва иҷтимоии СММ (ECOSOC), ки дар вебсайти ин созмон нашр шудааст, оварда шудааст.

Дар гузориш гуфта мешавад: «Шумораи одамоне, ки берун аз кишварҳои аслӣ ё шаҳрвандии худ зиндагӣ мекунанд, дар соли 2020 ба 281 миллион нафар расид, дар муқоиса бо 173 миллион дар соли 2000 ва 221 миллион дар соли 2010».

Шӯрои иқтисодӣ ва иҷтимоии СММ (ECOSOC) қайд кард, ки пандемияи COVID-19 афзоиши шумораи муҳоҷиронро то андозае суст кардааст, зеро ҳаракат байни кишварҳо маҳдуд шудааст. «Интизор меравад, ки пандемия дар соли 2021 боиси коҳиши 14% ҷараёни муҳоҷирон ба кишварҳои дорои даромади паст ва миёна гардад», - изҳор дошт созмон.

«Дар соли 2020, Русия дар байни кишварҳое, ки шумораи бештари муҳоҷиронро доранд, дар ҷои чорум қарор гирифт. Иёлоти Муттаҳида макони асосии муҳоҷирон боқӣ монд ва дар соли 2020 51 миллион муҳоҷир дар он ҷо буданд, ки 18%-и шумораи умумии муҳоҷирони ҷаҳонро ташкил медод. Олмон аз рӯи шумораи муҳоҷирон бо тақрибан 16 миллион нафар дар ҷои дуюм қарор дошт. Пас аз он Арабистони Саудӣ (13 миллион муҳоҷир), Русия (12 миллион) ва Британияи Кабир (9 миллион) қарор гирифтанд». [7]

Аз ин нуқтаи назар, афзоиши шумораи муҳоҷирони меҳнатӣ хоси ҷомеаи Тоҷикистон нест, балки барои аксари кишварҳои ҷаҳон мушкил эҷод мекунад.

Муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони Тоҷикистон ба Русия, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Қазоқистон, Британияи Кабир, Австралия, Чин ва дигар кишварҳо.

Сабабҳои зиёде мавҷуданд, ки ҷавонон ва оилаҳои онҳоро, аз ҷумла шаҳрвандони мо ва хешовандони онҳоро, ба муҳоҷират ҳавасманд мекунанд: ёфтани кор ва пул кор кардан, афзоиши даромади оила ва беҳтар кардани сатҳи зиндагӣ, таъмини дастрасӣ ба таҳсил, маблағгузории таҳсилоти босифат ва нигоҳубини кӯдакон, тақвияти истиқлолияти касбӣ ва оилавӣ, дастрасӣ ба хизматрасонии тиббӣ, таҳсилоти идомадор, рушди касбӣ, имкониятҳо барои истироҳат ва фароғат, омӯхтани таҷрибаҳои беҳтарин ва ғайра. Ҳамаи ин имтиёзҳо на танҳо ба муҳоҷирони меҳнатӣ, балки ба оилаҳои онҳо низ имкон медиҳанд, ки дар шароити мусоид зиндагии шоиста дошта бошанд.

Дар соли 2006, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Қарори № 61 аз 31 январи соли 2006 «Дар бораи тасдиқи Барномаи муҳоҷирати меҳнатии берунаи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2006-2010»-ро барои танзими муҳоҷирати меҳнатӣ ва таъмини ҳифзи ҳуқуқии муҳоҷирон дар хориҷа қабул кард. Дар барнома таҳаввулоти муҳим, аз ҷумла:

- гузаронидани таҳқиқоти ҳамаҷонибаи таъсири муҳоҷирати меҳнатӣ ба рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар, аз ҷумла ба оилаҳо ва фарзандони муҳоҷирон;
- пешгирии хариду фурӯши ғайриқонунии муҳоҷирон, бахусус занон ва кӯдакон;
- назорати вазъи демографӣ ва раванди муҳоҷирати меҳнатӣ;
- таҳияи барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии миёнамуҳлат ва дарозмуҳлат бо назардошти вазъи бозори меҳнати минтақавӣ, инчунин татбиқи дигар тадбирҳои муҳим ба таври возеҳ пешбинӣ шуда буд [8].

Барои татбиқи ин барнома ва сиёсати муҳоҷирати меҳнатӣ, мутахассисони тоҷик Н.Н. Носиров ва Г.З. Султонова дар ин масъала хулосаҳои зеринро баровардаанд.

Яке аз ҷанбаҳое, ки иштироки мустақими занонро дар муҳоҷирати меҳнатӣ ва рушди оила таъкид мекунанд, истифодаи самараноки маблағҳои интиқолӣ аз ҷониби занон ва оилаҳои онҳо барои рушди корхонаҳои хурду миёна ва худмашғулият мебошад. Тибқи пурсиш, оилаҳои муҳоҷир аксар вақт аз муҳоҷирони меҳнатӣ маблағҳои интиқолӣ мегиранд ва онҳоро чунин истифода мебаранд:

- 23.4% - микроавтобусҳо харидаанд,
- 40.5% - мағозаҳо кушодаанд,
- 8.9% - ошхона кушодаанд,
- 1.27% - кошонаи ҳусн кушодаанд,
- 3.8% - дӯконҳои қаннодӣ сохтаанд,
- 7.6% - замин барои кишт хариданд ва ғайра.

Занон ва аъзои оилаи коргарони муҳоҷир маблағи назаррасеро барои рушд сарф мекунанд ва ин тақсимоти маблағ дар дохили оила эҳтиром карда мешавад. Барои ҳаёти инсон ва ояндаи дурахшон, ташкили меҳнат ва иштирок дар рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар аз ҷумлаи ҳадафҳои олӣ мебошанд ва муҳоҷирон ва оилаҳои онҳо инро хуб дарк мекунанд. Дар айни замон, бояд қайд кард, ки ба гуфтаи баъзе коршиносон, ба монанди Н.Н. Носиров, 56% оилаҳо дар Тоҷикистон ба шарофати интиқоли маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ ба кишвари мо сатҳи хуби зиндагиро нигоҳ медоранд ва ин мақомотро водор мекунад, ки барои ҳалли масъалаҳои муҳоҷират чораҳо андешанд. «Барои ҳалли фаврии мушкилот дар ин самт чораҳои иловагӣ андешида шаванд»[11; 57].

Ба гуфтаи Раҳмон Улмасов, худи падидаи муҳоҷират тафаккури навро тақозо мекунад ва мо бояд ба мутобиқшавӣ, ҳамгироӣ ва омӯзиш дар мактабҳо ва донишгоҳҳо диққати бештар диҳем. Мо бояд барои муҳоҷирони корӣ мубориза барем ва як ҳақиқати муҳимро дарк кунем: муҳоҷир ганҷинаест на танҳо барои кишвари фиристанда, балки барои кишвари қабулкунанда низ» [6].

Имрӯз тақрибан 281 миллион муҳоҷири байналмилалӣ - 3,6 фоизи аҳолии ҷаҳон - вуҷуд дорад. Инҳо одамоне ҳастанд, ки берун аз кишварҳои таваллуди худ зиндагӣ ва кор мекунанд. Онҳо дар ҷустуҷӯи зиндагии беҳтар барои худ ва фарзандонашон муҳоҷират мекунанд ва дар рушди кишварҳои қабулкунанда ва кишварҳои худ таваллуд ёфта, саҳми назаррас мегузоранд» [6].

Дар даҳсолаҳои охир, кишварҳои ҷолибтарин барои муҳоҷирон Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Олмон буданд. Дар соли 1970 дар Иёлоти Муттаҳида 12 миллион муҳоҷири байналмилалӣ буданд, дар ҳоле ки имрӯз ин шумора беш аз 51 миллион аст.

Дар Олмон, танҳо дар 10 соли охир шумораи муҳоҷирони байналмилалӣ аз 8,9 миллион то 16 миллион афзоиш ёфтааст. Фаронса, Русия, Аморати Муттаҳидаи Араб ва Арабистони Саудӣ низ маконҳои ҷолиб барои муҳоҷирон мебошанд. Дар Аморати Муттаҳидаи Араб, 88 фоизи аҳолӣ муҳоҷирони меҳнатии байналмилалӣ мебошанд» [6].

Мушкилот ва масъалаҳо, инчунин вазъи иҷтимоии оилаҳои муҳоҷирро метавон чунин муайян кард:

- шароити бади зиндагӣ;
- ниёз ба пул барои харидани хӯрокворӣ, либос, лавозимоти мактабӣ ва ғайра;
- қарз;
- сатҳи пасти маълумот;
- оилаи калон;
- таҳсилоти нокифоя ва номутавозин;
- эҳсоси танҳоӣ;
- камбизоатӣ ва ноустуворӣ;
- нашъамандӣ;
- тарс ва ноумедӣ аз оянда;
- инкишофи бемориҳои рӯҳӣ;
- стресс, депрессия ва низоъҳои оилавӣ;
- нобоварӣ ва ҳасад дар оила;
- хиёнат;
- бисёрзанӣ;
- ихтилоф дар оила;
- ҷудоӣ аз оила;
- Ятимон, кӯдакони оворагард, занон ва кӯдаконе, ки дар шароити ноустувор ва бесарпаноҳ зиндагӣ мекунанд;
- Ҷалби кӯдакон аз оилаҳои муҳоҷир дар оворагардӣ, бесарпаноҳӣ ва дигар падидаҳои зараровари иҷтимоӣ, аз қабили нашъамандӣ, авбошӣ ва гурӯҳҳои экстремистӣ ва террористӣ;
- Осебпазирӣ ба бемориҳои сироятӣ, аз қабили ВИЧ, сил, малярия ва ғайра.

Дар асоси таҳлилҳои болозикр метавон қайд кард, ки ҳамаи онҳо воқеӣ буда, фазои иҷтимоии ҷомеаҳои муосирро ташкил дода истодаанд. Дар ин замин ҷанбаи ин падидаро метавон гуфт, ки байни раванди муҳоҷират ва пиршавии аҳолӣ робитаи диалектикӣ вуҷуд дошта, онҳо дар шаклҳои гуногун зуҳур мекунад. Дар баробари консепсияҳои мавҷудаи робитаи муҳоҷират ва пиршавии аҳолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нуқтаҳои зеринро метавон пешниҳод кард:

а) муҳоҷирати оммавии ҷавонон ба ҳаёти ояндаи духтарони ҷавон таъсири манфӣ расонида, боиси пиршавии насли наврас мегардад;

б) феминизатсияи муҳоҷирати меҳнатӣ метавонад боиси камфарзандӣ ва ташаккули ҷомеаҳои бефарзанд гардад;

в) паст шудани таваллуд боиси пиршавии аҳолӣ мегардад.

Фаҳмиши дурусти робитаи байни муҳоҷират ва таълиму тарбияи оилавӣ ба ҷомеа ва давлат имкон медиҳад, ки як қатор масъалаҳои назариявӣ ва амалии сиёсати иҷтимоии давлатро ҳал намоянд. Аз ҷумла, ҳалли масъалаи муҳоҷират ва пешгирии пиршавии аҳолӣ аҳамияти муҳим дорад. Ҳалли ин масъала ҳангоми таҳияи тадбирҳои аз ҷониби давлат андешидашаванда дар самти коҳиш додани сатҳи таваллуд, танзими равандҳои муҳоҷират, издивоҷ дар байни аҳолӣ ва пешгирии пиршавии аҳолӣ аҳамияти калон дорад.

Мушкилоти оилаҳои муҳоҷирон вобаста ба сатҳи тафаккур, ҷаҳонбинӣ ва шароити зиндагии онҳо гуногунҷанба мебошанд. Барои он ки оила тавонад ҳамаи вазифаҳои худро ба таври комил иҷро намояд, ҳалли ҳамаҷонибаи онҳо зарур аст. Аз ин рӯ, сиёсати давлатӣ оид ба масъалаи оила дар самти дастгирии оилаҳои муҳоҷирон, бахусус оилаҳои ҷавон, бояд ба ҳалли чунин мушкилотҳо равона карда шавад.

Адабиёт

1. Абдуллоев, Х. Рынок труда в Таджикистане: проблемы и перспективы [Текст] / Х. Абдуллоев // Вестник ТГНУ. – 2008. – Вып. 1 (45). – С. 137–146.
2. Абдуллоев, Х. Неформальный рынок труда женщин [Текст] / Х. Абдуллоев // Женское предпринимательство в Таджикистане: состояние, тенденция и перспективы : материалы республиканской научно-практической конференции. – Душанбе : [б. и.], 2014. – С. 58–62.
3. [Название издания не указано] [Текст] / Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – Душанбе : [б. и.], 2010.

4. Рахимов, Р. К. Некоторые вопросы политики внешней трудовой миграции Республики Таджикистан [Текст] / Р. К. Рахимов // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – 2001. – № 1. – С. 49–50.
5. За последние 50 лет число международных мигрантов выросло в три раза [Электронный ресурс] // Новости ООН. – 2021. – 1 дек. – Режим доступа: https://news.un.org/ru.
6. РБК. Общество [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.rbc.ru/society.
7. Назирова, М. Н. Муҳоҷирати меҳнатӣ ва пайомадҳои манфии он ба таҳсили наврасону ҷавонон [Электронный ресурс] / М. Н. Назирова. – Режим доступа: https://mts.tj.
8. О Концепции трудовой миграции граждан Республики Таджикистан за границу [Текст] : постановление Правительства Республики Таджикистан от 9 июня 2001 г. № 242.
9. Об утверждении Программы внешней трудовой миграции граждан Республики Таджикистан на 2006–2010 годы [Текст] : постановление Правительства Республики Таджикистан от 31 января 2006 г. № 61.
10. Носиров, Н. Н. Внешняя трудовая миграция и ее социально-экономическое значение [Текст] / Н. Н. Носиров, Г. З. Султанова // Современные проблемы внешней трудовой миграции : материалы круглого стола (Душанбе, РТСУ, 13 ноября 2015 г.). – Душанбе : [б. и.], 2015. – С. 54.
11. Рахмон, У. Р. Демографические и миграционные проблемы в Таджикистане [Текст] / У. Р. Рахмон // Нақши институти (ниҳоди) оила дар рушди босуботи давлатдории миллӣ : маҷмуи мақолаҳои илмӣ ва маърузаҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ (Душанбе, 12 майи соли 2022). – Душанбе : Матбааи АИДНПҶТ, 2022. – С. 78.
12. Ҳаитов, Ф. Қ. Взаимосвязь миграции и процесс старение населения в Таджикистанском обществе [Текст] / Ф. Қ. Ҳаитов // Известия ИФП. – 2025. – № 2. – С. 306–310.

ҶАНБАҲОИ МУҲОҶИРАТИИ ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ ДАР ОИЛА

Муаллиф дар мақолаи мазкур яке аз масъалаҳои муҳимро дар самти муҳоҷирати меҳнатӣ, ки ба ҷараёни афзоишёбандаи таълиму тарбияи оилаи тоҷик вобастагӣ дорад, мавриди омӯзиш ва таҳлили ҳамаҷониба қарор додааст. Ҳамзамон муаллиф ҷиҳати танзими муҳоҷирати меҳнатӣ ва дастгирии Ҳукумати мамлакат оид ба татбиқи сиёсати гендерӣ дар дохили кишвар, аз санадҳои меъёрию ҳуқуқии амалкунандаи миллӣ истифода бурда, онҳоро таҳлил намудааст. Дар мақола бештар муаллиф ба аҳамияти хориҷавии муҳоҷират, ки ҷомеаи тоҷики моро беш аз ду даҳсолааст фаро гирифтааст таваҷҷуҳ намудааст. Раванди босуръати падидаи муҳоҷиратро дар таълиму тарбияи оилавӣ муаллиф дар асоси санадҳои меъёрию ҳуқуқии танзимкунандаи ин соҳа ба ҳисоб меравад мавриди истифода қарор додааст. Муаллиф дар мақола муҳоҷиратро ҳамчун падидае мансуб медонад, ки доимо дар ҳаракат аст, марҳилаҳои рушд ва авҷи онро асосан дар фасли сол баҳору тобистон арзёбӣ намудааст. Маҳз дар ин фасли сол шумораи муҳоҷирони меҳнатии кишварамон дар хориҷа садҳо ҳазор нафарро ташкил медиҳад. Қисми зиёди муҳоҷирон охири фасли тирамоҳ ва зимистон ба хонаҳои худ барои истироҳат ва аёдати аҳли оила муваққатан бармегарданд. Дар мақола ду ҷанбаи муҳоҷират мусбӣ ва манфии дар асоси маълумотҳои оморӣ ва санадҳои меъёрӣ мавриди таҳлил истифода гардидааст.

Калидвожаҳо: оила, таълим, тарбия, бекорӣ, муҳоҷирати меҳнатӣ, нақши оилаи муҳоҷирон дар раванди рушд, занон ва муҳоҷират.

МИГРАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ СЕМЕЙНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

В данной статье автор изучил и проанализировал один из важнейших вопросов в сфере трудовой миграции, который связан с нарастающим процессом образования и воспитания таджикской семьи. При этом в целях регулирования трудовой миграции и поддержки Правительства страны по реализации гендерной политики в стране автор использует и анализирует существующие национальные нормативные акты. В статье автор акцентирует внимание на зарубежном значении миграции, охватившей наше таджикское общество на протяжении более двух десятков лет. Автор рассматривает стремительный процесс миграции в семейном воспитании на основе нормативно-правовых актов, регулирующих эту сферу. В статье автор рассматривает миграцию как явление, находящееся в постоянном движении, и оценивает этапы ее развития и пик, приходящийся преимущественно на весну и лето. Именно в это время года количество трудовых мигрантов нашей страны за рубежом исчисляется сотнями тысяч. Большинство мигрантов временно возвращаются в свои дома поздней осенью и зимой, чтобы отдохнуть и навестить членов семьи. В статье анализируются два положительных и отрицательных аспекта миграции на основе статистики и нормативных документов.

Ключевые слова: семья, образование, воспитание, безработица, трудовая миграция, роль семьи мигрантов в развитии, женщины и миграция.

MIGRATION ASPECTS OF FAMILY-BASED EDUCATION AND UPBRINGING

In this article, the author studied and analyzed one of the most important issues in the field of labor migration, which is associated with the growing process of education and upbringing of the Tajik family. At

the same time, in order to regulate labor migration and support the Government of the country in the implementation of gender policy in the country, the author uses and analyzes existing national regulations. In the article, the author focuses on the foreign significance of migration that has engulfed our Tajik society for more than two decades. The author examines the rapid process of migration in family education on the basis of legal acts regulating this area. In the article, the author considers migration as a phenomenon that is in constant motion, and evaluates the stages of its development and the peak, which occurs mainly in spring and summer. It is at this time of the year that the number of labor migrants from our country abroad is in the hundreds of thousands. Most migrants temporarily return to their homes in late autumn and winter to rest and visit family members. The article analyzes two positive and negative aspects of migration based on statistics and regulations.

Keywords: family, education, upbringing, unemployment, labor migration, the role of the migrant family in development, women and migration.

Дар бораи муаллиф
Абилзода Гуландом Сардор
номзади илмҳои фалсафа,мудири шуъбаи фалсафаи иҷтимоӣ
Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А.Баҳоваддинов
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
E-mail: abilova.78@mail.ru

Об авторе
Абилзода Гуландом Сардор
кандидат философских наук, заведующий отделом социальной философии.
Института философии и политологии
им. А. Баховаддинова
Национальный академии наук Таджикистан
E-mail: abilova.78@mail.ru

About the author
Abilzoda Gulandom Sardor
Candidate of Philosophical Sciences, Head of the Department of Social Philosophy
Institute of Philosophy and Political named after A. Bakhovaddinov
National Academy of Sciences of Tajikistan.
E-mail: abilova.78@mail.ru

ТДУ 323.1

ВАҲДАТИ МИЛЛӢ ҲАМЧУН ПОЯИ МАЪНАВӢ-СИЁСӢ ВА ИҶТИМОИИ ДАВЛАТДОРИИ МИЛЛӢ

Сулаймонзода Б.С.

Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Муқаддима. Дар мақола ваҳдати миллӣ ва ҷойгоҳи он ҳамчун такягоҳи бунёдии давлатдории миллӣ ва рушддиҳандаи афкори худшиносию худогоҳии миллӣ мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифта, муаллиф нақши ин ҳаракати миллиро дар низоми фаъолиятҳои пурсамари Пешвои муаззами миллат аз рӯйи сарчашмаҳои таърихӣ-илмӣ бо овардани далелҳои қатъӣ қаламдод намудааст.

Мақола аз муқаддима, чаҳор зербанд: мафҳуми ваҳдат ва заминаҳои пайдоиши таърихии он, ваҳдати миллӣ ва истиқлоли сиёсӣ, ваҳдати миллӣ ва маориф, ваҳдати миллӣ такягоҳи бунёдии давлатдории миллӣ, хулоса ва рӯйхати адабиёт (16 номгӯй) иборат аст.

Дар мақола мубрамияти таҳқиқ дар он зоҳир мегардад, ки ваҳдати миллӣ ҳанӯз аз замонҳои пешин назди ниёгони мо ҷойгоҳи хоса дошта, маҳз, тавассути ҳамин қоидаҳои дурусти иттиҳоду бародарӣ миллати тоҷик тавонист низоъҳои дохилии ҷанги шаҳрвандиро хомӯш ва стратегияи миллию муносибатҳои байналмилалиро тақвият бахшад.

Бо ин назардошт, ваҳдати миллӣ на ҳамчун ҳаракати созмондиҳандаи сулҳу иттиҳод, балки маншаи тамоми пешравиҳо ва муваффақиятҳое дониста мешавад, ки маҳз ба ин восита, меъёрҳои рушди истиқлолияти комили сиёсию фарҳангӣ баҳогузорӣ ва аз доманаи васеи онҳо натиҷагириҳои мусбат бардошт карда мешавад.

Ваҳдати миллӣ яке аз арзишҳои асосии ҳувиятсози худшиносии миллӣ ба ҳисоб рафта, дар таҳкими субот, пешрафти иҷтимоиёту иқтисод ва рушди сиёсати фарҳангии Тоҷикистони нақши калидӣ дорад. Мафҳуми ваҳдат ва ваҳдати миллӣ на танҳо як механизми ғоявии сиёсӣ, балки як қувва ва ё низоми фарогири иттиҳодии мардумиест, ки ҷомеаро новобаста аз фарқиятҳои қавмию маҳаллӣ ва динию мазҳабӣ аз рӯйи усулҳои босалоҳияти иҷтимоӣ ба ҳам оварда, ормони онҳоро бароварда месозад. Бо ҳастии чунин иқтидор, саволе ба миён меояд, ки мафҳуми ваҳдат чист ва он ҳамчун мақулаи илмӣ чиро ифода мекунад? Маънои луғавии калимаи ваҳдат – «ягонагӣ, иттиҳод, баҳамоӣ ва муттаҳидӣ» [13, с. 906], буда, ҳамчун истилоҳи илмӣ ба ҳам омадан, иттифоқ будан, дӯсту бародар будан ва амну оромиро ифода мекунад. Аммо дар қисмати мақулавӣ – ваҳдати миллӣ доманаи фарох касб намуда, равандест, ки такягоҳи бунёдии тамоми самтҳои боафзалияти ҷомеа эътироф гардида, ҳамчун ҳамбастагӣ ва якдилии мардуми як кишвар барои пешрафти ҷомеа бо ҳадафҳои муштарак, иттиҳоду созандагӣ асоси он дониста мешавад. Пас, зарурат пеш меояд, ки ҳамоҳангӣ дар пиндору кирдори мардум якнавохт бошад, дар ин сурат, «тамоми рӯйи замин саршори некуӣ мегардад, агар мардум дар роҳи расидан ба хушбахтӣ кумаки худро аз якдигар дареғ надоранд» [12, с. 4].

Дар ин замина, метавон гуфт, ки инсоният аз рӯзҳои аввали зиндагонӣ хостори осоиштагию оромӣ буд ва барои ба низоми муайян даровардани иҷрои ин мафҳумҳо талош мекард, то авроқи сафеди таърихро бо ғояҳои созанда рангоранг намуда, ҳаёти маиширо мураттаб созад. Агар воқеъбинона ба таърихи ташаккули тафаккури башарият назар кунем, дар маҷмуъ, маълум мегардад, ки на як халқияту миллат, балки тамоми инсоният дар даврaҳои таърихӣ зиндагии оромро бидуни таҷовузҳои дохилии таҳмилӣ ва хориҷиро орзу мекард. Ин оҳанги созиш воқеияти иҷтимоӣ буда, барои шинохт ва ошкор кардани решаҳои жарфтари ваҳдату иттиҳод дар байни ҷамъиятҳои бостонӣ марҳилаҳои таърихиро асос дониста, ба таври умумӣ андешаҳои устуравӣ ва тасаввуроти ҳастии инсониятро объективона инъикос менамояд. Аз ин ҷост, ки ҳамаи инсонҳо дар даврaҳои таърихӣ муҳаббат, садоқат ва бародариро хостор буда, ваҳдату иттиҳод шиори зиндагии дурусти онҳо мебошад. Вале иҷрои амалияи ин мафҳумҳо дар байни онҳо якнавохт набуд ва нахоҳад шуд. Ҳар яке аз онҳо ин раванди таърихиро дар ҳадди тавони зеҳнӣ ва ҷасорати ҷисмонӣ иҷро намудаанд...

Дар байни ин тамаддунҳои бостонӣ ориёиҳо бо доштани таърихи ҳазорсолаҳо арзишҳои инсонӣ, ахлоқӣ ва фалсафиро ташаккул дода, меҳвари тамаддуни онҳоро мафҳуми ваҳдату иттиҳод ва суботи иҷтимоию якдигарфаҳмӣ ташкил дода, ба пойдории давлатдории пуриқтидорашон дар рушди ваҳдату созандагии башар нақши муассир гузоштаанд. Аз рӯйи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ дар ҷомеаҳои ормонии ориёӣ ваҳдат на танҳо созиши ба ҳам омадан ва сиёсати идорӣ, балки руҳияи созандаи маънавӣ буда, дар равиши иҷтимоиёти мардумон таъминкунандаи осоиштагии фарогир дониста мешавад ва ҳамзамон, ба хотири

бедории маънавиёт дар ин самт, дину фарҳанг, ҳикмату забон ва низоми иҷтимоиёт бевосита ташаккулёбандаанд.

Бо ҳастӣ ва рушди ваҳдату суботи сартосарӣ, забон, урфу одат, анъана ва ҷашнҳои миллӣ – Наврӯз, Сада, Меҳргон ва Тиргон ба таври фавқулода густариш ёфта, агар ин равиши таърихӣ аз як сӯ ба эҳё ва такмили суннатҳои мардумӣ нигаронида шавад, аз сӯйи дигар, метавонад ҳамчун омили муттаҳидкунанда қишрҳои ҷомеаро ба воситаи арзишҳои фарҳангии миллӣ ба ҳам оварад. Ҳамчунин, бунёди пояи устувори давлатҳо ва бақои ҷомеаҳои ориёиро ваҳдату ваҳдатофаринии арзишҳои накуи ахлоқӣ – ростқавлию иродатмандӣ, порсоию накупиндорӣ, садоқату адолатпешагӣ, даркушоию арҷгузорӣ ва ғайра ташкил медиҳанд. Аз ин бар меояд, ки муҳимтарин рукни пойдорӣ ва густариши тамаддуни ориёиро бе ваҳдати фарҳангӣ ва хосатан, ваҳдати забонӣ тасаввур кардан имконнопазир аст.

Забони фасеҳи ориёӣ дар давраҳои таърихӣ, на танҳо воситаи алоқаи байни одамон, балки василаи интиқоли дониш, маърифат, фарҳанг, сиёсат, иқтисод ва ба таври умум, шиносоии арзишҳои ҳувиятсози миллӣ ба ҳисоб рафта, “таҳкими забон ҳамчун воситаи асосии интиқоли худшиносӣ ва шинохти ҷаҳон» [15, с. 14], маншаи аркони иттиҳодияҳо дониста мешавад. Чунонки дар ин самт Бозор Собир қайд мекунад:

«Дар ҳаду сарҳадшиносии ҷаҳон,
Сарҳади тоҷик забони тоҷик аст,
То забон дорад ватандор аст ӯ,
То забондор аст бисёр аст ӯ» [11, с. 31-32].

Аз ин гуфтаҳо воқеан ба натиҷа расидан мумкин аст, ки дар доманаи пур аз моҷароҳои таърихӣ забони мо бузургтарин воситаи ҳувиятсоз ва муҳимтарин шарти бунёдии ваҳдату иттиҳод дониста мешавад. Агарчи камбуду норасоиҳо ва фишорҳо вуҷуд доштанд, аммо ин неру тавонист ҳамбастагиро таъмин намуда, боиси побарҷо мондани мардумони шарафманди ориёнажод гардад. Ин равиш шаҳодати он аст, ки ваҳдат дар ин марҳилаҳои таърихӣ на танҳо воситаи муҳофизату муқовимат, балки ҳамчун маънавиёт мафкурае буд, ки низоми ҷомеаро бо вуҷуди иттиҳод, устувор ва густариш додааст.

Бо ҳастии чунин иқтидор ваҳдати миллии миллати куҳантамаддуни тоҷик аз жарфнои таърих маншаъ гирифта, пешиниёнаш пайваста парчами озодиро дар муқобили муборизаҳои беамони золимони таърих барафрохта, на танҳо худ, балки тамоми башариятро ба озодию субот ва зиндагии шоиста раҳнамоӣ кардаанд. Агар ин як самти ваҳдатофарии ориёиҳо дониста шавад, дар самти дигар, эълони «Эъломияи ҳуқуқи башар» аз ҷониби Куруши бузург, хирадгустарии Шопури 1 дар давлати Сосониён ва бузургтарин намоди ваҳдатофарӣ дар давлати Сомониён ба назар мерасад, ки ҷомеаро пайваста ба ҳамдигарфаҳмию худшиносӣ ташвиқ намуда, ҳимояти арзишҳои фарҳангиро асос дониста, пайваста муборизаҳои хастанопазирро бар зидди аҷнабиёни истибдодгар равона мекард. Низоми салтанати Сомониён то кунун барои миллати тоҷик намунае аз озодманишӣ ва сулҳхоҳию ватандорӣ ба ҳисоб рафта, дар даврони Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон такягоҳи арзишҳои зеҳнӣ дониста мешавад. Ҷойгоҳи ин раванди муҳимми таърихӣ дар шароити имрӯз хеле арзишманд буда, вобаста ба ин, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба мардуми шарифи Тоҷикситон мурочиат намуда, мегӯяд: «Ваҳдати миллӣ ва таҷрибаи сулҳофаринии тоҷикон, аз ҷумлаи сабақҳои басо арзишмандест, ки ҳам дар дохили кишвар ва ҳам дар сатҳи ҷаҳонӣ мавриди омӯзиш қарор гирифт. Он барои амалӣ гардидани ормонҳои халқамон, ки бо қалби пур аз умед интизори сулҳу оромӣ ва дӯстиву ҳамдигарфаҳмӣ буданд, заминаи воқеӣ гузошт» [16, с. 336].

Аз ин иқтибос ба натиҷа расидан мумкин аст, ки тоҷикон дар тули таърих тамаддунофару фарҳанггустар буда, ҳеҷ гоҳ сӯйи кишваре чашм ало накарда, ҳатто, бар зидди таҷовузкорону бадхоҳон муборизаҳои беамон бурдаанд. Бо заковати дошта, ҷасоратро дар тинати мардум ҷо намуда, бедорию ҳушмандиро ба онҳо омӯхта, ҳамзамон, омилҳои тафриқаандозиро аз онҳо дур намуда, дар давоми ин ҳазорсолаҳо ҷомеаро бо шиори раияти адолатхоҳ сарҷамъ нигоҳ доштаанд.

Ин низоми идории инсонмеҳвар буд, ки ваҳдатро дар ҷавҳари мардум ҷо намуд ва ба ин васила, таърих, забон ва фарҳангро ҳифозат намуда, ормонҳои миллиро на ҳамчун устура, балки асоси бақои миллат ва заминаи ташаккулёбии тафаккури сиёсӣ-фарҳангӣ равнақ бахшид.

«Дар замони Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон Истиқрори сулҳ ва ваҳдати миллӣ мақоми калидӣ дорад. Зеро фақат ва фақат тавассути ин рӯзи хушбахтӣ, миллати куҳанбунёди мо ба марҳалаи нави таърихӣ, оштии миллӣ расид...» [7, с. 6]. Миллати тоҷик аз

рӯзҳои аввали соҳибистиқлолӣ ин арзиши олиро дар ганҷури қалб ҷо намуда, онро намоде аз саодат, шинохти асолат, шарафи ватандории побарҷо ва бақои давлати инсонмеҳвар дониста, дар замири ин мафҳум ғояҳои ватандӯстӣ ва созандагиро ба ояндаи дурахшони ҷавонони хушторлеъ тақвият мебахшад. Хушбахтона, имсол дар фазои осоиштагии кишвари маҳбубамон 35 – солагии истиқлоли давлатиро ҷашн мегирем, ки он арзишмандтарин дастоварди таърихии миллати фарҳангсолорамон ба ҳисоб меравад. Дар шароити ниҳоят вазнини барқарории истиқлоли давлатӣ эъмори давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ аз бақо ва нуфузи ваҳдату ягонагии халқ дарак медиҳад ва ин ду дастоварди нодир ба ҳайси олитарин анъанаи аҷдодӣ чун гавҳараки чашм ҳифз карда мешаванд.

То ин замон мафҳуми истиқлол ва ваҳдат дар мафкураи миллати тоҷик ва низоми давлатдории онҳо вуҷуд дошт, аммо ин падида ё худ зуҳуроти иҷтимоӣ дар давраи навини ба даст овардани истиқлоли тоҷикон бевосита ба таври табиӣ ба даст наомадаанд. Барои расидан ба мустақилият ва таҳкими ваҳдати миллӣ дар кишвари мо нақши Пешвои муаззами миллат хеле бориз аст. «Ӯ қадам ба қадам, ҳар лаҳза ва ҳар замон ба умеди ваҳдат, ба нияти субот фикр мекард, ҳарф мезад, амал мекард ва аз худию бегона, аз руҳи гузаштагону Офаридгори замину осмон талаби тинҷию оромии кишварро менамуд» [14, с. 24].

Бе шубҳа истиқлолият ба ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ, ки "…Осмонро оби раҳмат хушкида буду ҷойи он хун меборид» [1, с. 3], хотима дода, ваҳдати миллӣ оромию осудагии мардумро таъмин намуд ва Пешвои муаззами миллат бо хиради созандаи хеш амалишавии равандҳои давлати миллиро зина ба зина бунёд гузошт.

Истиқлоли комили фарҳангӣ боис гардид, ки ваҳдати миллӣ ҳамчун омили ягонагӣ ва иттиҳод ба рушди созандагӣ ва ҷаҳонбинии илмӣ дар рушди андешаи миллӣ саҳмгузор бошад ва бо тантанаҳои хоса ҳамасола таҷлил карда шавад. Албатта, ин рӯзҳои таърихӣ бо низомҳо ва равишҳои хосашон нооромиҳои сиёсиро хотима бахшида, бо вуҷуди истиқрори сулҳ ва ризояти миллии сартосарӣ, ки асоси онро музокироти ваҳдатхоҳӣ ташкил медиҳад, дар самти ба ҳадафҳои стратегӣ расидан роҳи ҳамвору васеъро кушоданд. Имрӯзҳо боиси хушнудӣ ва сарфарозӣ аст, ки дар ватани биҳиштосои мо ваҳдати миллӣ болотар аз ҳама манфиатҳо қарор гирифта, ҳамчун арзиши олии ватандорӣ арҷгузорӣ мешавад ва дар баробари истиқлоли комили фарҳангӣ ба суботи ҷомеа, сарҷамъӣ ва амнияти сарзамини аҷдодӣ тараннуми тоза зам менамояд.

Сарзамини ҳамешабаҳори тоҷикон – Тоҷикистон, имрӯз ба давлатҳои Афғонистон, Чин, Қирғизистон ва Узбекистон ҳамсарҳад буда, аз лиҳози геополитикӣ дар маркази Осиёи Марказӣ ҷойгир шудааст ва бо иқтидори моддию маънавии худ гаҳвораи фарҳангу тамаддуни ориёӣ ва фаротар аз он, дониста мешавад. Истиқлоли сиёсӣ ва ваҳдати сартосарӣ, ки сарчашмаи асосии онро тамаддуни куҳан ташкил медиҳад, барои ҳимоят ва рафъи таъсиргузориҳо ва таҷовузҳои давлатҳои абарқудрат тавассути сарчашмаҳои моддию маънавӣ садҳои ҳақиқӣ эҷод намуда, дар асоси арзишҳои идеологӣ ва манфиатҳои сиёсӣ бо масъалагузориҳо ва далеловариҳои илмӣ девораи арзишҳои худиро ҳифз ва ҳамзамон, ба рушди давлати тозаистиқлол қадами нав зам менамояд. Дар ин замина, ваҳдати миллӣ ҳамчун пояи асосии давлатдории миллӣ ба ҳисоб рафта, рушду тараққиёти ҳаёти осоиштаи ҷомеа ба он марбут буда, таъминкунанда ва ташаккулдиҳандаи арзишҳои миллӣ дониста мешавад, чунонки Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид менамояд: «Ваҳдати миллӣ, ба яке аз арзишҳои волои ҷомеаи мо табдил ёфта, барои мардуми шарифи Тоҷикистон қадру қимати баланд дорад» [5, с. 78].

Аз арзёбиҳое, ки зикрашон рафт, метавон ба ин натиҷа расид, ки Ваҳдати миллӣ нишона аз саодатмандӣ ва ҳикмати ватандорию сулҳофаринӣ буда, дар он таҳаммулпазирию истиқлоли зеҳнии миллати тоҷик ҳамвора ташаккул ёфта, низоми сиёсати дохилию хориҷӣ дар амалияи татбиқӣ густариш меёбад. Маҳз, ҳамин истиқлол аст, ки ба воситаи он пойдории ваҳдати миллӣ устувор ва бо афкори накуи созанда, ақлу сиришти бунёдкорона дар ҷавҳари наслҳо тарғиби меҳнатдӯстӣ, худогоҳию худшиносӣ, қадршиносии сарзамин ва арҷгузории фарҳанги ниёгонро эҳё намуда, дар ташаккули зеҳну шуури ҷавонони ояндасоз нақши калидӣ дорад.

Дар ин марҳилаи рушд кишвари азизи мо – Тоҷикистон ба дастовардҳои бузурги дохилию хориҷӣ сазовар гардида, бо ташаббусҳои намунавии пайваста на танҳо дар дохил, балки берун аз он – дар сатҳи байналмилалӣ соҳибэҳтиром гаштааст. Ин ҳама муваффақиятҳо бо шарофати истиқлол ба вуҷуд омада, мақому манзалати куҳанбунёдии миллати тоҷикро дубора ҳимоят ва тақвият мебахшанд. Албатта, дар ин самт хизматҳои фарзонафарзандони миллати тоҷик, хусусан, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон хеле боризу назаррас буда, ӯ бо фитрати

фавқулода, воқеан, ҳамчун меъмори муваффақ тавонист, ки миллати тоҷикро аз парокандагию парешонӣ ба иттиҳоду якдилӣ оварда, парчами болфишони ваҳдату ваҳдониятро чунонки мегӯяд: «ман ҷонибдори давлати демократӣ, дунявӣ ва иҷтимоӣ ҳастам. Ин мақсаду мароми аксарияти аҳолии ҷумҳурӣ мебошад. Ин роҳи ягонаи мост ва мо ҳеҷ вақт аз ин роҳ барнамегардем» [17, с. 91], бо ормонҳои халқ мувофиқ созад.

Имрӯз вақти он расидааст, ки ҳар яки мо ин ҷоннисорию қурбон шуданҳоро ба назар гирифта, худро дар пеши виҷдон ва ватани азизамон ҳадафмандона вазифадор намоем, ки бо дилу нияти пок ва пиндору кирдори шоиста ба ин сарзамини аҷдодӣ, ки онро Тоҷикистон ном аст, содиқона хидмат намуда, манфиатҳои миллату давлатро дар мадди аввал гузошта, ватандӯстиву ҳамдигарфаҳмиро дар иҷрои амалияи зеҳнии ҳаррӯза татбиқ намоем, то истиқлолияту ваҳдати миллӣ барои наслҳои оянда самараҳои бештару фаровонтар ба бор ованд.

Агар чунин аст, яқин дорем, ки ҷавонони бонангу ор ва ғаюру далери ин сарзамин ин анъанаро давом дода, дар заминаи истиқлолият ва ваҳдати миллӣ нусрату шони ин Ватанро то ҳадди ниҳоӣ тақвият дода, то он дараҷае кӯшиш хоҳанд кард, ки ҳар ки дарси ваҳдатхонӣ кунад, худро мукаллаф донад, ки дурустии ин дарсро дар сатрҳои дафтари ваҳдати мо биёбад. Чун чунин шуду ин заҳматҳо муфиду пурсамар шуд, он гоҳ руҳияи бедори ин Ватан ва ин миллат аз мо розӣ ва ҳамсафи ояндагон хоҳад монд.

Маърифат ва маорифи миллиро бе ваҳдати миллӣ тассавур кардан ғайриимкон аст. Баъд аз он ки Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризояти миллӣ ба имзо расид, дар ин самт марҳилаи нави таърихӣ ба вуҷуд омада, низоми босалоҳият дар тамоми соҳаҳо, хусусан, соҳаи маориф бо дигаргуниҳои куллӣ ба миён омада, маҳз, ҳамин «афзалиятнокии доимии соҳаи маориф, дастгирии обрӯву эътибори меҳнати пурмашаққати эҷодӣ, бояд принсипи муҳим ва доимии инкишофи ҷамъият бошад» [9, с. 5]. Албатта, ин равиш бо масъулиятшиносӣ дар тамоми манотиқи ҷумҳурӣ бо қадамҳои мустаҳкам заминагузорӣ ва ҳамзамон, бо тарҳрезии барномаҳои нав ба нав ташаккул ёфта истодааст. Агар ба ин раванд объективона назар кунем, намоён аст, ки Пешвои муаззами миллат дар суханрониҳои худ пайваста ҳадаф ва вазифаҳои соҳаи маорифро дар мадди аввал гузошта, ин самти бунёдиро такягоҳ, асоси ҳастӣ ва рушди давлатдории миллӣ дониста қайд мекунад: “Воқеан, дар самти ба даст овардани ваҳдати миллӣ саҳми маориф бештар аз пештар меафзояд, чунки он ба воситаи ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ рисолати эҷоди заминаҳои рушди иқтисодию иҷтимоиро бар дӯш дорад» [4, с. 8].

Ҳамин аст, ки аз нигоҳи ӯ ваҳдат на танҳо такягоҳи истиқлоли сиёсӣ ва таҳаввулоти иҷтимоӣ, балки низоми давлатсозию давлатдорие аст, ки дар ин замина, сутунҳои маориф мустаҳкам ва саноати иқтисодӣ батадриҷ густариш меёбад.

Мусаллам аст, ки бо устуворӣ ва тавсеаи маориф тағйирот ва табаддулоти соҳаҳои иқтисодию иҷтимоӣ, фарҳангию илмӣ ва ғайра рушд мекунанд, аммо бояд дар назар дошт, ки дар фаъолиятҳо мушоракати ҳамдигар муваффақона бояд анҷом дода шавад, то ки самараи ваҳдати миллӣ ошкор ва корҳои оянда ба манфиат анҷом пазиранд. «Вобаста ба масоили зикргашта, имрӯз сиёсати аксари кишварҳо дар рушди низоми маориф танҳо вобаста ба ҷустуҷӯйи роҳҳои додани дониш маҳдуд нагашта, балки дарёфти роҳҳои истифодаи амалии ин донишҳоро муҳим мешуморанд» [2, с. 145].

Дар шароити кунунӣ, ки дар зери дарахти ваҳдати миллӣ ва маорифи фарогири пурсамар бо хушнудӣ умр ба сар мебарем, зарур аст, ки аз ин осоиштагии ҷомеа, пешрафти иқтисоду иҷтимоиёт ва дастрасӣ ба таҳсили дилхоҳ мактабу донишгоҳ чи дар дохил ва ё чи дар хориҷи кишвар сарфарозӣ намуда, ин ҳолати оромӣ ва суботи сиёсиро мояи ифтихори худ ва миллати тоҷик донем, зеро «ғояи ваҳдати миллӣ дар як марҳилаи муҳимми таърихӣ ҳамчун омили муттаҳидкунандаи ҷомеаи мо хизмати бузургу арзандаро анҷом дод» [10, с. 305].

Маҳз, ҳамин иттиҳоду ваҳдат аст, ки низоми маорифи кишвар аз вартаи таъсиргузориҳо ва хатарафзоиҳо наҷот ёфта, ба марҳилаи нави омӯзишҳои худӣ рӯ оварда, хушбахтона, марҳила ба марҳила пояҳои мактаби миллӣ устувор ва доманаи масъалагузориҳои соҳавии он густарда гардидааст.

Ба ҳамагон маълум аст, ки пас аз ҷанги шаҳрвандӣ иқтисодиёти мамлакат аз ҳадди таназзул то завол рафта, иҷрои корҳои соҳаи маориф дар баъзе минтақаҳо танҳо шаклан амалӣ карда мешуд. Ин раванд то он дараҷае коста гардида буд, ки на танҳо мактабу муассисаҳо харобу қисмате аз онҳо тасарруфи афроди мусаллаҳ гардида буданд ва омӯзгорон аз лиҳози паст будани шароит ба муҳоҷират рӯ оварда буданд, балки дар баъзе манотиқи ҷангзада умед аз фардои дурахшону зиндагии шоиста қатъ шуда буд. Яъне, ҳар нафаре пасомади ин буҳронро бо агару магар танҳо барои зинда мондан хушбахтӣ медонист, ҳеҷ умеду орзу ва ормоне ба ояндаи дурахшон надошт. Бо амри тақдир ва заҳматҳои содиқонаю софдилонаи Пешвои

муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 27-уми июни соли 1997 Созишномаи истиқрори сулҳ ва ризояти миллӣ ба имзо расида, маҳз, аз ҳамон лаҳза равзанаи умед, боварӣ ба фардо ва маориф боз шуда, бо истифодаи дурусти имкониятҳо дар заминаи ваҳдати миллӣ таваҷҷуҳи махсус ба ин самт равона шуда, таъмиру тармими муассисаҳои фарсудашуда ва бунёди мактабҳо дар саросари кишвар оғоз гардид. Дар марҳилаи дуюми созандагиҳо таваҷҷуҳ ба сохтани синфхонаҳои компютерӣ, китобхонаҳо, толорҳои варзишӣ ва марказҳои омӯзишӣ равона шуда, ба ҳамин равиши бесобиқаи рушдкунанда маорифи кишвар мавқеи дохилӣ ва байналмилалиашро бо доштани пояҳои зарҳалии маънавиёт устувор намуд.

Дуруст аст, ки сазовор шудани толибилмону донишҷӯён дар озмуну олимпиадаҳо нишонаи рушди мактабу маориф аст, вале аз ин фаротар ҳамагон шоҳидем, ки дар ҷумҳурӣ муддати чанд соли охир озмунҳои ҷумҳуриявии «Илм – фурӯғи маърифат», «Тоҷикистон ватани азизи ман» «Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст», «Шоҳномахонӣ» ва «Донандаи беҳтарини асарҳои Пешвои миллат» баргузор гардида, маҳз ба хотири посдории тамаддуни куҳан, рушди илм, ояндаи дурахшони ҷавонон ва густариши стратегияҳои миллӣ аввалин маротиба дар Тоҷикистон «Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» ва «Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи мақоми омӯзгор» барои мақом, ҳифзи ҳуқуқ, кафолатҳои иҷтимоӣ ва таъмини иҷрои самараноки уҳдадориҳо танзим намуда, қабул ва дар амалияи иҷтимоӣ роҳандозӣ карда шудаанд. Ин илмдӯстию илмпешагӣ нишона аз суботи бесобиқаи сиёсӣ ва дарки ҳамаҷонибаи Ваҳдати миллӣ буда, моро талқин месозад, ки маорифро на танҳо омӯзиш, балки тарбият ва ташаккулдиҳандаи тафаккури насли худогоҳ, ватандӯст ва бофарҳанг шуморем ва сарчашмаи роҳи ростину ояндаи созандаю бунёдкоронаи рақобатпазири бозорҳои байналмилалиро дар равиши ин маҷро муҷалло бинем.

Аз таърихи давлатдориҳо ва тамаддунофариҳо бармеояд, ки ваҳдати миллӣ ҳастӣ ва рушди миллат буда, мактаби давлатдории миллӣ, такягоҳ ва низоми давлатдории сиёсӣ асоси он ба шумор меравад. «Истилоҳи давлатдорӣ имкон медиҳад, ки давлатро аз нуқтаи назари пайванди ногусастании он бо ҷамъият баррасӣ намоем» [8, с. 320]. Аз ин ҷост, ки ваҳдати миллӣ ҳамчун падидаи сиёсӣ дар рушди муносибатҳои миллию байналмилалӣ нақши бориз касб намуда, бақои миллат ва дурнамои давлати миллӣ ба он вобастагии зич дорад. Аз ин рӯ, метавон ин ҳаракати миллиро сарчашмаи бунёдии афкори сиёсии Тоҷикистон ва унсури асосии мафкураи миллӣ дониста, таҳкиму такмил ва тақвияти давлатдории миллиро ба он марбут донем. «Дар он сурат, маҷрои давлат рӯ ба беҳбудӣ меорад ва мардумро раҳнамун месозад, то ба соҳили мурод бирасанд» [6, с. 329].

Дар шароити ноором ва номутаносиби ҷаҳони муосир, ки ваҳдати миллӣ нишона аз озодӣ ва сулҳ тоҷиконро дар арсаи ҷаҳонӣ бо доштани тамуддуни куҳан, давлати демократӣ-ҳуқуқбунёди пешрафта муаррифӣ намуда, ҳамзамон, дар зеҳну шуури миллат эҳё ва рушди давлатдориро дар тақвияти ғояҳои худшиносию худогоҳӣ ба масъалагузориҳои илмии иҷтимоӣ-сиёсӣ роҳандозӣ менамояд ва зинанизоми афкори давлатдории миллиро устувортар мегардонад.

Агар ба қоидаҳои мантиқӣ такя намоем, пурсиш пайдо мешавад, ки ин устувории давлатдории миллӣ бо кадом роҳу воситаҳои сарчашмагиранда аз ваҳдати миллӣ ба даст оварда мешаванд? Дар ин қисмат посух ба фалсафаи сиёсат нигаронида мешавад, ки аз рӯйи принсипҳои он ваҳдати миллӣ тавассути унсурҳои таркибии – манфиатҳои ҳаётан муҳим, манфиатҳои миллӣ ва арзишҳои меҳварии тамаддун низоми стратегияи давлатдориро бо хусусиятҳои миллӣ ташаккул дода, ҷойгоҳ ва нақши онро тавсеа мебахшад.

Албатта, роҳи ҳалли масъалагузориҳои мусолиҳатомез осон нест, хусусан, дар замони даргириҳо, барои ба ин равиш пурра мусаллат шудан ирода ва хостаҳои тарафайнро бо меъёрҳои қиёсӣ дуруст санҷид ва натиҷаи манфиатборро пешниҳод намуд, то матолиби пурмаҳсул роҳи ҳамвортареро созиш диҳад. Аз рӯйи чунин баррасиҳои мусолиҳатомезу манфиатбор ваҳдати миллӣ, аз як сӯ, ҳамчун ҳаракати миллӣ метавонад давлатро аз тамоюлот ва бархурди андешаҳои сиёсӣ нигоҳ дорад ва барои ҳимояи ормонҳои тамаддунофар, ки ба хотири ҳастӣ ва рушди онҳо муборизаҳои мафкуравӣ ба вуҷуд омадаанд, заминаҳои муқовиматкунандаро фароҳам оварда, аз сӯйи дигар, тавассути иттиҳоду ягонагӣ ҷомеаро бо дурнамои барномаҳои алтернативӣ дилгарм созад. Агар чунин аст, мо метавонем вазифаи ваҳдати миллӣ ва давлатдории миллиро бо натиҷаҳои мусбат хушбин бошем ва рисолати таърихии миллати куҳанбунёдро дуруст ва анҷомёфта ҳисобем. Аз рӯйи ҳамин принсипҳо шаклгирии тафаккури давлатӣ ҳамчун зарурати ҳастии аз қувва ба феъл гароишёфтаи мафкураи миллӣ арзиши олии давлатдории миллӣ дар заминаи ваҳдати миллӣ густариш бахшида, ҳар лаҳза тавлидгари иқтидорҳои зеҳнии нав мегардад.

Хулоса, аз замонҳои қадим мардуми ориёӣ ба ваҳдат ва ваҳдатофаринӣ таваҷҷуҳи хоса намуда, онро ҳамчун василаи баҳамомаданҳо, созишҳо ва ояндабиниҳои илмӣ эътироф намуда, ҳамзамон, фаъолиятҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва қонунгузории худро ба ин восита баррасӣ менамуданд.

Бо рушду ташаккули тафаккури инсоният мафҳуми ваҳдат аҳаммияти нав касб намуда, ваҳдати миллӣ барои таъмини сулҳ, субот, таҳкими ҳувияти миллӣ, тақвияти худшиносии миллӣ роҳҳои наву мувофиқро кушода, чунин арзишҳоро ба вуҷуд овардааст:

- ваҳдат ҳамчун мероси таърихӣ-фарҳангии тамаддуни ориёӣ барои ба арзиши маънавӣ расидан пояи устувори ҷомеаро муназзам менамояд;
- ваҳдати миллӣ анъана ва ҷашну маросимҳоро на танҳо эҳё намуд, балки ташаккулу қонунмандии онҳоро асос гузошт;
- ваҳдат бо забон ду боли як пайкарро такмилдиҳанда буда, асоси ҳастии арзишҳо ва муқаддасоти миллӣ дониста мешавад;
- низоми ташаккули ҳар давраи таърихии ориёиҳо ба ваҳдат марбут буда, маҳз, дар ҳамин замина, густариши он дар назар дониста мешавад;
- ваҳдати миллӣ ва истиқлоли сиёсӣ дар заминаи истиқлол ба вуҷуд омада, на танҳо муттаҳидкунандаи қишрҳои ҷомеа ва таҳкимдиҳандаи низоми сиёсӣ эътироф мешаванд, балки ҳамчун фароҳамоварандаи заминаҳои илмӣ-иҷтимоӣ барои андеша ва мафкураи миллӣ дониста мешаванд;
- ҷойгоҳи Пешвои миллат дар таҳкими ваҳдати миллӣ асос буда, нақши сиёсии ӯ ҳамчун улгуи дастовардҳои миллӣ дар созандагию ободкории ҷавонони ояндасоз боризу назаррас аст;
- агар низоми хулосаҳои сиёсӣ мутааллиқи ваҳдати миллӣ ва афкори созандагӣ дар руҳияи бедорӣ тақвият ёбанд, ормонҳои ояндасоз ҷавононро ҳамқадаманд;
- ваҳдати миллӣ бозсози маориф ва муттакои низоми маорифи миллӣ эътироф мешавад;
- дар заминаи созандагиҳои маорифи миллӣ таҷлилу баргузориҳои озмунҳои ҷумҳуриявӣ баргузор гардида, таҳия ва дар амал татбиқ намудани қонунҳои миллӣ танҳо ба хотири самараи маориф аст;
- ваҳдати миллӣ ҳамчун такягоҳи давлатдории миллӣ эътироф шуда, бевосита рушди низоми мафкурасозиҳои оянда дар ҳамин замина бунёд мегардад.

Дар маҷмуъ, ваҳдати миллӣ ҳамчун пояи маънавӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии давлатдории миллӣ дар замири миллати тоҷик ҷавоҳири нуҳуфтаро бедор, эҳё ва чун марворидҳои нодири давобахш ба илоҷи норасоиҳо мавриди истифода қарор дода, асоси методологияҳои дуруст ва низомҳои босалоҳияти иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангӣ дониста мешавад.

Адабиёт.

1. Бист баҳори ваҳдат. Маҷмуаи мақолаҳо, муҳаррири масъул: З. Абдулло. Мураттибон: М. Ҳотам, С. Амирхон. – Душанбе, «Адиб», 2017, – 176 с.
2. Ваҳдат, давлат, Президент. Муҳаррирон: Р. Давлатов, М. Солеҳ. Мураттиб: Фирдавс Восиев. – Душанбе: Дониш, 2011. – 376 с.
3. Ваҳдати миллӣ ва пешрафти ҷомеа Маҷмуаи мақолаҳо, муҳаррири масъул: К. Олимов; Мураттибон: Ф. Раҳимӣ, М. Абдураҳмон, ва диг. – Душанбе: Дониш, 2017. – 184 с.
4. Ваҳдатнома Маҷмуаи мақолаҳо, муҳаррири масъул: Р. Давлатов. Мураттиб: Фирдавс Восиев. Ҷ. XVIII. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – 464 с.
5. Маҳмадов, А.Н. Муқаддимаи идеяи миллӣ / А.Н. Маҳмадов. – Душанбе, 2013. – 180 с.
6. Маърифати иҷтимоии ваҳдати миллӣ: масъалаҳо, ҳолат ва дурнамо Маҷмуаи мақолаҳо, муҳаррири масъул: Қ. Восеъ. Мураттибон: Восиев Қ., Идиев Х., Восиев Ф. Китоби XIV, қисми I. – Душанбе: «Дониш», 2012, – 348 с.
7. Муҳаммадӣ Ҳ. Ваҳдатофарин [Матн] / Ҳ. Муҳаммадӣ. – Душанбе: «Аржанг», 2017. – 80 с.
8. Раванди ваҳдат ва назарияи он. Маҷмуаи мақолаҳо, муҳаррири масъул: Қ. Восеъ. Мураттибон: Восиев Қ., Идиев Х., Восиев Ф. Китоби XX, қисми II. – Душанбе: Илм, 2013. – 336 с.
9. Раҳмон, Э. Маориф омили муҳимтарини таҳкими давлат ва наҷоти миллат аст / Э. Раҳмон. – Душанбе, 2007. – 338 с.
10. Раҳмон, Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва Эҳёи миллати тоҷик / Э. Раҳмон. Ҷ. XVI. – Душанбе, «Ирфон», 2017, – 575 с.
11. Собир, Б. Аз гули хор то симхор / Б. Собир. – М.: «Интрансдорнаука», 2003. – 211 с.
12. Сулаймонов, Б.С. Назарияи мантиқӣ-маърифатии Абунасри Форобӣ / Б.С. Сулаймонов. – Душанбе: Олами дониш, 2023. – 208 с.
13. Сулаймонӣ, С. Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ / С. Сулаймонӣ. – Чопи дуюми ислоҳшуда ва иловашуда. – Душанбе: «Эр-граф», 2010. – 1564 с.
14. Холиқзода, А.Ғ. Бунёдгузори давлати миллӣ – Пешвои миллат / А.Ғ. Холиқзода. – Душанбе: «ЭР-граф», 2015. – 212 с.

15. Худшиносии миллӣ: заминаҳо ва равандҳо Маҷмуаи мақолаҳо. Монографияи дастаҷамъона / Карамхудоев, Ш.Х., Сулаймонзода, Б.С. ва диг. – Душанбе, 2026. – 429 с.
16. Фотеҳи қуллаи ормонҳои миллат Маҷмуаи мақолаҳо, муҳаррири масъул: Гулназарзода Ж.Б. Мураттибон: Бобоалиева З., Зокирзода М. – Душанбе: «Табъу нашр», 2021. – 464 с.
17. Шарифзода, А., Сатторзода, А. Асосгузори давлати навини тоҷикон Ҳайати таҳририя: Эмомалӣ Насриддин, Асадулло Раҳмон ва диг. – Душанбе: Ирфон, 2022. – 368 с.

ВАҲДАТИ МИЛЛӢ ҲАМЧУН ПОЯИ МАЪНАВӢ-СИЁСӢ ВА ИҶТИМОИИ ДАВЛАТДОРИИ МИЛЛӢ

Муаллиф дар мақола ба таҳлил ва барассии ваҳдати миллӣ ҳамчун пояи маънавӣ-сиёсӣ ва иҷтимоии давлатдории миллӣ пардохта, нақшгузории ваҳдатофаринии миллати тоҷикро дар тули таърих бо матолиби воқеӣ ва мисолҳои равшан матраҳ намудааст.

Дар мақола заминаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва таърихӣ-илмии ваҳдати миллӣ мавриди таҳқиқи ҳамаҷониба қарор гирифта, саҳми калидии шахсиятҳои абармарди миллати тоҷик, хусусан, Сарвари давлат дар ташаккули фазои эътимод, муколамаи созанда ва расидан ба Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризояти миллӣ дар асоси сарчашмаҳои илмӣ нишон дода шудааст.

Муаллиф бо истифода аз усулҳои дурусти таҳлили илмӣ-муқоисавӣ нақши ташаббусҳои сиёсӣ – истиқлоли сиёсӣ, рушди маориф, давлатмарказӣ ва инсонмеҳварӣ, иқдомҳои башардӯстона ва иродаи қавии Пешвои миллатро дар муттаҳидсозӣ ва ҳифзи якпорчагии давлат бо далеловариҳои илмӣ исбот намудааст. Ҳамзамон, дар ин қисмати мақола нақши аҳаммияти ваҳдатофарии Пешвои миллат дар заминаи Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ ҳамчун санади тақдирсоз ба таври хеле густарда баррасӣ шуда, ин марҳиларо муаллиф бунёди таърихии давлатдории навини тоҷикон хондааст...

Натиҷаҳои таҳқиқ нишон медиҳанд, ки пояҳои маънавӣ-сиёсӣ ва иҷтимоии давлатдории миллӣ бевосита дар заминаи ваҳдати миллӣ рушд ёфтаанд ва омили асосии инкишофи истиқлоли сиёсӣ дониста мешаванд. Мақолаи мазкур метавонад ҳамчун манбаи илмӣ барои омӯзиши таҷрибаи ваҳдатоварӣ ва ташаккули заковат ва ҷаҳонбинии пажуҳишгарону ватандӯстон мафиати судманд пешниҳод намояд.

Калидвожаҳо: ваҳдати миллӣ, ваҳдатофарӣ, истиқлол, истиқлоли сиёсӣ, Пешвои миллат, маориф, давлатмарказӣ, инсонмеҳварӣ, фарҳанги миллӣ, таърихи ваҳдат, давлатдории милӣ, забони давлатӣ, Тоҷикистон.

НАЦИОНАЛЬНОЕ ЕДИНСТВО КАК ДУХОВНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ОСНОВА НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

В данной статье автор анализирует и рассматривает национальное единство как духовно-политическую и социальную основу национальной государственности, наглядно демонстрируя роль таджикской нации в созидании единства на протяжении истории, подкрепляя свои выводы фактическими материалами и яркими примерами.

В статье всесторонне исследуются политические, социальные и историко-научные предпосылки национального единства. На основе научных источников показан ключевой вклад выдающихся личностей таджикской нации, и в особенности Главы государства, в формирование атмосферы доверия, конструктивного диалога и достижение Общего соглашения об установлении мира и национального согласия.

Автор, используя надлежащие методы научно-сравнительного анализа, с помощью научных доводов доказывает роль политических инициатив - политической независимости, развития образования, государственности и гуманизма, а также гуманитарных акций и твердой воли Лидера нации в объединении и защите целостности государства. В то же время в статье широко рассматривается значение объединяющей роли Лидера нации в контексте Общего соглашения об установлении мира и национального согласия как судьбоносного документа, и этот этап автор называет исторической основой современной государственности таджиков...

Результаты исследования показывают, что духовно-политические и социальные основы национальной государственности развивались непосредственно на базе национального единства и считаются основным фактором развития политической независимости. Данная статья может быть предложена в качестве полезного научного источника для изучения опыта достижения единства, а также для формирования знаний и мировоззрения исследователей и патриотов.

Ключевые слова: национальное единство, миротворчество, независимость, политическая независимость, Лидер нации, образование, государственность (государствоцентричность), человекоцентричность, национальная культура, история единства, национальная государственность, государственный язык, Таджикистан.

NATIONAL UNITY AS THE SPIRITUAL-POLITICAL AND SOCIAL BASIS OF NATIONAL STATEHOOD

In this article, the author analyzes and examines national unity as the spiritual-political and social foundation of national statehood, clearly demonstrating the role of the Tajik nation in fostering unity throughout history, supported by factual evidence and illustrative examples.

The article provides a comprehensive investigation of the political, social, and historical-scientific foundations of national unity. Relying on academic sources, it highlights the key contributions of prominent Tajik figures, particularly the Head of State, in fostering an atmosphere of trust, constructive dialogue, and achieving the General Agreement on the Establishment of Peace and National Accord.

Furthermore, by applying rigorous comparative-analytical methods, the author scientifically substantiates the role of political initiatives—such as political independence, educational development, state-centrism, and human-centrism—as well as humanitarian actions and the strong will of the Leader of the Nation in unifying and safeguarding the integrity of the state. Simultaneously, this section of the article extensively discusses the importance of the Leader of the Nation's role in building unity in the context of the General Agreement on the Establishment of Peace and National Accord as a destiny-defining document, which the author describes as the historical foundation of modern Tajik statehood...

The results of the study indicate that the spiritual-political and social pillars of national statehood have developed directly on the basis of national unity and are considered the primary factor in the advancement of political independence. This article may serve as a valuable scientific resource for studying the experience of unity-building and for shaping the intellect and worldview of researchers and patriots alike.

Keywords: national unity, unity-building, independence, political independence, Leader of the Nation, education, state-centrism, human-centrism, national culture, history of unity, national statehood, official language, Tajikistan.

Дар бораи муаллиф
Сулаймонзода Баҳманёр Саидиҳсон
Номзади илмҳои фалсафа, дотсент, мудири кафедраи фалсафа ва сиёсатшиносӣ
Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Муҳаммадиев, 17/6

Об авторе
Сулаймонзода Бахманёр Саидихсон
Кандидат философских наук, доцент, заведующий кафедрой философии и политологии
Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзоды
734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6

About the author
Sulaymonzoda Bahmanyor Saidihson
Candidate of Philosophy, Associate Professor, Head of the Chair of Philosophy and Political Sciences
Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda.
17/6 Muhammadiev Street, Dushanbe, 734019, Republic of Tajikistan

ТДУ 316.752:323.1

НАҚШИ АРЗИШҲОИ МИЛЛӢ ДАР ТАШАККУЛИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ

Таҕоймуродзода М.Т.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқаддима. Дар марҳилаи кунунии рушди ҷомеаи ҷаҳонӣ, ки бо равандҳои пуршиддати ҷаҳонишавӣ, ҳамгироии фарҳангҳо ва густариши фазои иттилоотӣ тавсиф меёбад, масъалаи ҳифз ва эҳёи арзишҳои миллӣ аҳамияти махсус касб менамояд. Ҷаҳонишавӣ, аз як тараф, имкониятҳои васеи табодули фарҳангӣ ва ғанигардонии маънавиро фароҳам меорад, аммо аз ҷониби дигар, метавонад боиси заифшавии ҳувияти миллӣ, косташавии анъанаҳо ва дуршавии наслҳо аз решаҳои таърихию фарҳангии худ гардад. Дар чунин шароит, эҳёи арзишҳои миллӣ ҳамчун як раванди муҳим ва зарурии иҷтимоӣ-фарҳангӣ баромад намуда, ба ҳифзи асолати миллӣ ва таъмини рушди устувори ҷомеа мусоидат мекунад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ҳамчун давлати соҳибистиқлол ва дорои таърихи куҳану фарҳанги бой буда, дар марҳилаи бунёди давлатдории навин қарор дорад, масъалаи эҳёи арзишҳои миллӣ хеле муҳим буда, Ҳукумати кишвар барои таҳкими давлатдории миллӣ эҳёи арзишҳои миллиро муҳим медонад. Аз ин ҷиҳат аст, ки пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ, зарурати бознигарӣ ва эҳёи мероси фарҳангӣ, анъанаҳо, забон ва дигар арзишҳои миллӣ бештар эҳсос гардид. Ин раванд на танҳо барои барқарор намудани пайванди наслҳо, балки барои ташаккули худогоҳии миллӣ ва таҳкими ваҳдати ҷомеа аҳамияти калидӣ дорад. Муҳаққиқи тоҷик Сироҷиддини Эмомалӣ қайд мекунад, ки “Соҳибистиқлолӣ ба мо, пеш аз ҳама, дарки худшиносии миллӣ, пос доштану муаррифӣ намудани арзишҳои миллӣро фароҳам оварда” [9, с. 5].

Метод ва усулҳо. Дар таҳқиқи мавзуъ аз методҳои илмии муқоиса, хулосабарорӣ, анализ, методи таърихӣ, методи фалсафӣ, аксиологӣ ва интиқодӣ, методи гузариш аз таҳлили таҷридӣ ба таҳлили мушаххас, методҳои муқоисавӣ, таҳлили мавод, баъзан унсурҳои герменевтика ва ғайра истифода гардидааст.

Худогоҳии миллӣ - ҳамчун як падидаи мураккаби иҷтимоӣ-руҳонӣ дар заминаи шинохти таърих, фарҳанг ва арзишҳои миллӣ ташаккул меёбад. Он ҳисси мансубият ба миллат, эҳтиром ба гузашта ва масъулият барои ояндаи онро дар бар мегирад. Бе мавҷудияти худогоҳии миллӣ, ташаккули шахсияти комил ва ҷомеаи муттаҳид ғайриимкон мебошад. Аз ин рӯ, эҳёи арзишҳои миллӣ ҳамчун заминаи асосии рушди худогоҳии миллӣ баромад мекунад.

Худогоҳии миллӣ - яке аз мафҳумҳои калидӣ дар илми фалсафа, фарҳангшиносӣ, сотсиология ва сиёсатшиносӣ ба ҳисоб рафта, ифодагари сатҳи дарки шахс аз мансубияти худ ба як миллат, шинохти арзишҳо, таърих ва фарҳанги он мебошад. Падидаи худогоҳии миллӣ на танҳо ҳолати равонӣ, балки ҳамчун низоми мураккаби иҷтимоӣ-фарҳангӣ маънидод мешавад, ки дар раванди иҷтимоишавии шахс ташаккул меёбад ва бо таъсири омилҳои гуногун, ба монанди оила, маориф, муҳити иҷтимоӣ ва давлат рушд мекунад.

Ба андешаи муҳаққиқи тоҷик Ф. Давлатёров “Худшиносии миллӣ, ба ин маънӣ шинохти ному насаб, маҳал, зодгоҳ, миллату кишвар ва арзишҳои миллӣ, фарҳангӣ ва таърихӣ дохил мешавад” [3]. Ин таъриф нишон медиҳад, ки худогоҳии миллӣ дарки баланди ному нишон, зодгоҳ, унсурҳои фарҳангӣ, мероси таърихиро дар бар гирифта, ҳамчун ҷузъи муҳими шуури ҷамъиятӣ барои пойдории давлат, ҷомеа ва ҳифзи фарҳанги миллӣ аҳамияти муҳим дорад.

Дар илми ватанӣ низ ба масъалаи омӯзиши таърихи гузашта ва дар ин замина ташаккул додани худогоҳии миллӣ таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир шудааст. Дар ин маврид Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд намуданд, ки «Бе пайванди тамаддуни имрӯзаи тоҷикон ба таърихи куҳанбунёди хеш ва бе огоҳи аз таърихи худ, расидан ба худшиносии миллӣ ва истиқлолияти комилу ваҳдати сартосарӣ имконнопазир аст» [5]. Ин андеша аҳамияти донишҳои таърихиро дар ташаккули худогоҳии миллӣ нишон медиҳад. Масалан, омӯзиши давлати Сомониён ҳамчун яке аз даврaҳои тиллоии таърихи тоҷикон, дар зеҳни ҷавонон ҳисси ифтихор ва мансубиятро тақвият мебахшад.

Арзишҳои миллӣ - ҳамчун яке аз мафҳумҳои бунёдии илми фалсафа, сотсиология ва фарҳангшиносӣ баромад намуда, маҷмӯи унсурҳои моддӣ ва маънавиро дар бар мегиранд, ки дар тӯли таърих аз ҷониби як миллат ташаккул ёфта, ҳувият ва симои хоси онро муайян месозанд. Онҳо на танҳо таҷассумгари таҷрибаи таърихӣ ва фарҳангии халқ мебошанд, балки ҳамчун воситаи интиқоли маърифат ва арзишҳо аз насл ба насл хизмат мекунанд. Ба таъбири

донишманди маъруфи англис Энтони Смит: «Ҳувияти миллӣ дар асоси хотираи таърихӣ, унсурҳои фарҳангӣ, арзишҳо ва анъанаҳои миллӣ ташаккул меёбад» [15, с. 115]. Ин андеша нишон медиҳад, ки арзишҳои миллӣ танҳо унсурҳои ҷудогона нестанд, балки як низоми мукаммалеро ташкил медиҳанд, ки тамоми ҳаёти маънавии миллатро фаро мегирад.

Дар шароити Тоҷикистон арзишҳои миллӣ дорои хусусиятҳои хоси таърихӣ ва фарҳангӣ мебошанд. Масалан, забони тоҷикӣ ҳамчун яке аз қадимтарин забонҳои фарҳангӣ на танҳо воситаи муошират, балки рукни асосии ҳувияти миллӣ ба ҳисоб меравад.

Яке аз муҳимтарин унсурҳои арзишҳои миллӣ - анъана ва расму оинҳо мебошанд. Масалан, ҷашни Наврӯз, ки таърихи беш аз шашҳазорсола дорад, на танҳо як ҷашни миллӣ, балки ифодаи ҷаҳонбинии аҷдодӣ, эҳтиром ба табиат ва арзишҳои инсонгароӣ мебошад. Дар Наврӯз арзишҳое чун сулҳ, дӯстӣ, покизагӣ ва эҳёи табиат таҷассум меёбанд. Ин ҷашн имрӯз ҳамчун мероси ғайримоддии башарият аз ҷониби ЮНЕСКО эътироф гардидааст, ки аҳамияти умумибашарии онро нишон медиҳад.

Ҳамчунин, адабиёти классикии тоҷик яке аз манбаъҳои асосии арзишҳои миллӣ ба шумор меравад. Осори Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавсӣ, Ҷалолиддини Балхӣ ва Абдураҳмони Ҷомӣ арзишҳои ахлоқӣ, инсонпарварӣ ва худшиносиро тарғиб менамоянд. Бо мақсади ташаккули худшиносӣ ва худогоҳии миллӣ, инчунин таҳкими пояҳои давлату давлатдорӣ омӯзишу тадбиқи мероси маънавию фарҳангии мутафаккирони барҷастаи тоҷик аҳамияти муҳим дорад. Зеро афкору андешаҳои ин бузургон метавонад ҳамчун заминаи муҳими тарбияи маънавӣ хизмат намуда, тавассути омузиши ин афкору андешаҳои созанда метавон дар вуҷуди афроди ҷомеа ҳисси эҳтиром гузоштан ба арзишҳои миллӣ, ҳифзи манфиатҳои давлатӣ ва масъулиятшиносиро бедор намуда, муносибати онҳоро дар муносибат ба тақдири миллату давлат тақвият дод [3, с. 108-109].

Аз нигоҳи сотсиологӣ, арзишҳои миллӣ ҳамчун танзимкунандаи рафтори иҷтимоӣ низ баромад мекунанд. Онҳо меъёрҳои ахлоқӣ ва иҷтимоиро муайян намуда, муносибатҳои байни одамонро танзим мекунанд. Масалан, дар ҷомеаи тоҷик эҳтироми калонсолон, меҳмоннавозӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ аз ҷумлаи арзишҳои устувори миллӣ мебошанд. Ин арзишҳо дар ҳаёти ҳаррӯза, аз ҷумла дар муносибатҳои оилавӣ ва ҷамъиятӣ, равшан зоҳир мешаванд.

Бояд қайд кард, ки арзишҳои миллӣ дорои хусусияти таҳаввулпазир буда, вобаста ба шароити таърихӣ ва иҷтимоию фарҳангии ҷомеа метавонанд тағйиру такмил ёбанд. Дар шароити муосир истифодаи технологияҳои иттилоотӣ, аз ҷумла сомонаҳо, шабакаҳои иҷтимоӣ, ва барномаҳои таълимӣ ба яке аз воситаҳои муҳими тарғибу ташвиқ ва ҳифзи фарҳангу арзишҳои миллӣ табдил ёфтааст. Ин раванд шакли нави ифода ва интиқоли арзишҳои миллиро дар ҷомеаи муосир инъикос менамояд.

Ба андешаи Бобоҷон Ғафуров: «Таърихи миллат ганҷинаи худшиносии он аст ва бе донистани он наметавон ҳувияти миллиро дарк кард» [1, с. 8]. Ин гуфтаҳо бори дигар робитаи зичи арзишҳои миллӣ бо худогоҳии миллиро нишон медиҳад. Яъне, ҳар қадар шахс арзишҳои миллиро амиқтар дарк намояд, ҳамон қадар сатҳи худогоҳии ӯ баланд мегардад.

Дар маҷмӯъ, арзишҳои миллӣ ҳамчун заминаи муҳими рушди маънавӣ ва фарҳангии ҷомеа хизмат намуда, дар ташаккули шахсияти инсон, ҳифзи ҳувияти миллӣ ва таъмини иртиботи наслҳо бо мероси таърихию фарҳангӣ нақши калидӣ мебозанд. Бе онҳо ҷомеа наметавонад асолати худро нигоҳ дорад ва дар баробари таҳдидҳои ҷаҳонишавӣ устувор бимонад.

Натиҷаҳои таҳқиқот. Худогоҳии миллӣ дорои якчанд унсурҳои асосӣ мебошад:

1. Унсури маърифатӣ.

Ин унсур донистани таърих, фарҳанг, забон ва арзишҳои миллиро дар бар мегирад. Масалан, донишҷӯе, ки осори Рӯдакӣ ва Фирдавсиро меомӯзад, на танҳо маълумоти адабӣ мегирад, балки бо ҷаҳони маънавии миллат ошно мегардад.

2. Унсури эҳсосӣ (эмотсионалӣ).

Ин эҳсоси ифтихор, муҳаббат ва садоқат ба миллатро дар бар мегирад. Масалан, ҳангоми шунидани суруди миллӣ ё таҷлили ҷашни Наврӯз, дар шахс ҳисси ягонагӣ ва ифтихори миллӣ бедор мешавад.

3. Унсури рафторӣ.

Ин дар амал зоҳир намудани арзишҳои миллӣ мебошад. Масалан, риояи анъанаҳои миллӣ, эҳтироми калонсолон, истифодаи забони давлатӣ дар муошират низ нишонаҳои худогоҳии баланди миллӣ мебошанд.

Дар шароити муосир, худогоҳии миллӣ на танҳо воситаи ҳифзи ҳувият, балки омили муҳими таъмини суботи иҷтимоӣ ва ваҳдати миллӣ мебошад. Эмомалӣ Раҳмон дар ин замина чунин қайд менамояд, ки «Ҳифзи арзишҳои миллӣ ва баланд бардоштани сатҳи худшиносии

миллӣ шарти муҳими пойдории давлат ва рушди устувори ҷомеа мебошад» [18, с. 124]. Ин андеша аҳамияти калидии худогоҳии миллиро дар таҳкими давлатдорӣ ва суботи ҷомеа ифода менамояд. Масалан, таҷрибаи Тоҷикистон дар давраи пас аз ҷанги шаҳрвандӣ нишон дод, ки маҳз баланд бардоштани худогоҳии миллӣ ва ваҳдати мардум ба барқарории сулҳ ва субот мусоидат намуд.

Ҳамзамон, худогоҳии миллӣ ҳамчун воситаи муқовимат ба таъсири манфии ҷаҳонишавӣ низ баромад мекунад. Дар шароите, ки фарҳангҳои гуногун тавассути интернет ва ВАО ба ҳам таъсир мерасонанд, шахсоне, ки худогоҳии миллии баланд доранд, метавонанд арзишҳои худро ҳифз намуда, аз ассимилятсияи фарҳангӣ эмин бимонанд. Масалан, ҷавононе, ки ба омӯзиши забони тоҷикӣ ва таърихи миллӣ таваҷҷуҳ доранд, нисбат ба таъсири фарҳангҳои бегона устувортар мебошанд.

Бо вуҷуди ин, бояд қайд кард, ки худогоҳии миллӣ бояд хусусияти мутавозин дошта бошад. Яъне, он набояд ба ифротгароӣ ё бартариятталабии миллӣ табдил ёбад. Ба андешаи С. Ҳантингтон: «Дар ҷаҳони муосир ҳувиятҳо метавонанд манбаи ҳамгироӣ ва ё манбаи низоъ гарданд» [7, с. 28]. Аз ин рӯ, ташаккули худогоҳии миллӣ бояд дар заминаи арзишҳои умумибашарӣ, таҳаммулпазирӣ, эҳтиром ба дигарон ва ҳамзистии осоишта сурат гирад.

Аз ин ҷиҳат гуфтан мумкин аст, ки худогоҳии миллӣ як падидаи мураккаб ва бисёрҷанба буда, дар асоси шинохти арзишҳои миллӣ ташаккул меёбад. Он дар ташаккули шахсият, таҳкими ваҳдати миллӣ ва муқовимат ба таҳдидҳои фарҳангӣ нақши муҳим мебозад. Баланд бардоштани сатҳи худогоҳӣ ва худшиносии миллӣ, бахусус дар байни ҷавонон, аз ҷумлаи самтҳои афзалиятноки сиёсати иҷтимоии давлат маҳсуб ёфта, дар тарбияи насли ватандӯст, масъулиятшинос ва арҷгузор ба арзишҳои миллӣ нақши муҳим дорад.

Эҳёи арзишҳои миллӣ ҳамчун як раванди мураккаби иҷтимоӣ-фарҳангӣ ба барқарорсозӣ, ҳифз ва рушди унсурҳои бунёдии фарҳанг ва маънавияти миллат равона гардидааст. Ин раванд на танҳо ба эҳёи анъанаҳои гузашта маҳдуд мешавад, балки мутобиқсозии онҳо ба шароити муосирро низ дар бар мегирад. Маҳз дар ҳамин замина, эҳёи арзишҳои миллӣ ба ташаккули худогоҳии миллӣ таъсири амиқ ва фарогир мерасонад. Яке аз муҳимтарин натиҷаҳои эҳёи арзишҳои миллӣ таҳкими ҳувияти миллӣ мебошад. Вақте ки шахс бо арзишҳои таърихӣ ва фарҳангии миллати худ ошно мегардад, дар ӯ ҳисси мансубият ва ифтихор тақвият меёбад. Масалан, эҳёи мероси давлати Сомониён дар Тоҷикистон (тақлили 1100-солагии давлати Сомониён, эҳёи рамзҳои миллӣ, ба монанди сомонӣ ҳамчун воҳиди пулӣ) ба болоравии худшиносӣ ва ифтихори миллӣ мусоидат намуд. Дар ин маврид Пешвои миллат гуфтааст, ки «Эҳёи арзишҳои миллӣ ва гиромидошти таърихи гузашта омили муҳими ташаккули худшиносии миллӣ мебошад» [16, с. 72].

Ёдовар шудан ба маврид аст, ки забон ҳамчун муҳимтарин унсури фарҳанг ва арзишмандтарин рукнҳои арзишҳои миллӣ ба ҳисоб мераванд. Эҳёи забони давлатӣ, густариши истифодаи он дар тамоми соҳаҳо, инчунин тарғиби адабиёт ва санъати миллӣ, ба ташаккули худогоҳии миллӣ таъсири мустақим мерасонад. Масалан, қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатӣ» ва рушди адабиёти муосири тоҷик ба таҳкими мақоми забон ва худшиносии миллӣ мусоидат карданд. Бино ба андешаи Б. Ғафуров: «Забон ҳамчун унсури муҳимтарини фарҳанг пояҳои асосии ҳастии миллат мебошанд» [1, с. 18]. Ҳамчунин, эҳёи санъати миллӣ (мусиқии шашмақом, ҳунарҳои мардумӣ, либоси миллӣ) дар байни ҷавонон ҳисси пайванди фарҳангиро тақвият мебахшад.

Анъана ва расму оинҳо ҳамчун унсури муҳими арзишҳои миллӣ дар ташаккули худогоҳии миллӣ нақши калон доранд. Эҳёи ҷашнҳои миллӣ, ба монанди Наврӯз, Меҳргон ва Сада, на танҳо эҳтиром ба гузашта, балки василаи таҳкими ваҳдати иҷтимоӣ низ мебошад. Эҳёи арзишҳои миллӣ, махсусан дар низоми маориф, ба ташаккули худогоҳии миллӣ дар байни ҷавонон таъсири ҳалкунанда дорад. Омӯзиши таърих, адабиёт, фалсафа ва фарҳанги миллӣ дар муассисаҳои таълимӣ заминаи асосии тарбияи шахсияти худогоҳ мебошад. Чунончи, ворид кардани фанҳои «Таърихи халқи тоҷик», «Фарҳангшиносӣ» ва «Ахлоқ» дар барномаҳои таълимӣ, ҳамчунин баргузории чорабиниҳои фарҳангӣ-маърифатӣ дар муассисаҳои таълимӣ, ба баланд бардоштани сатҳи худшиносию худогоҳии донишҷӯён мусоидат мекунад.

Қобили зикр аст, ки дар баробари таъсироти мусбати равандҳои ҷаҳонишавӣ, ки ба барои пешрафти иқтисодӣ, илмӣ ва фарҳангии ҷомеа имкониятҳои нав фароҳам меорад, баъзе омилҳое низ ба миён меоянд, ки метавонанд ба ҳифз ва пойдории арзишҳои миллӣ таъсири манфӣ расонанд. Ин таҳдидҳо метавонанд ба заифшавии ҳувияти миллӣ, косташавии анъанаҳо ва паст шудани сатҳи худогоҳии миллӣ оварда расонанд. Аз ин рӯ, таҳлили илмии онҳо барои дарёфти роҳҳои муқовимат аҳамияти хос дорад. Тавре ки муҳаққиқи маъруф Э. Гидденс

таъкид мекунад: «Ҷаҳонишавӣ равандест, ки муносибатҳои иҷтимоиро дар миқёси ҷаҳонӣ густариш медиҳад ва ҳаёти маҳаллиро бо воқеиятҳои дур пайванд мекунад» [14, с. 70]. Дар чунин шароит миллатҳо дар назди масъалаи муҳим қарор мегиранд: чӣ гуна метавон худшиносӣ ва фарҳанги миллиро ҳифз намуда, ҳамзамон ба ҷаҳони муосир мутобиқ гардид? Ин назария нишон медиҳад, ки дар шароити муосир, фарҳанг ва арзишҳо ба майдони рақобати глобалӣ табдил ёфтаанд.

Яке аз таҳдидҳои ҷиддӣ ба арзишҳои миллӣ ин густариши фарҳанги оммавии бегона (масалан, фарҳанги ғарбӣ тавассути филмҳо, мусиқӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ) мебошад. Ин раванд метавонад ба тағйирёбии ҷаҳонбинӣ, завқ ва тарзи ҳаёти ҷавонон таъсир расонад. Масалан, дар байни баъзе ҷавонон тамоюл ба тақлид кардани тарзи либоспӯшӣ, рафтор ва ҳатто арзишҳои фарҳангҳои бегона мушоҳида мешавад, ки ин метавонад ба коҳиши таваҷҷуҳ ба либоси миллӣ, арзишҳои миллӣ ва урфу одатҳои худӣ оварда расонад. Аз ин хотир ташаккули худшиносии миллӣ барои тамоми қишрҳои ҷомеа, махсусан ҷавонон, ки табақаи осебпазир ва дар айниҳол неруи бузурги иҷтимоӣ ба ҳисоб мераванд ба ташаккули мафкураи солими онҳо мусоидат карда, инчунин ташаккули худшиносии миллӣ боиси устувортар гарддани пояҳои давлатдорӣ мегардад [11, с. 72].

Яке аз унсурҳои муҳимтарини фарҳанги миллӣ, ки метавонад дар ин раванд нақши муассир бозад, либоси миллӣ мебошад. Либоси миллӣ на танҳо воситаи қонеъ гардонидани талаботи моддии инсон, балки ифодакунандаи таъриху фарҳанг, анъана ва арзишҳои миллат мебошад. Махсусан барои ҷомеаи Тоҷикистон, ки дорои фарҳангӣ ғанӣ мебошад, либоси миллӣ, аз ҷумла атлас, адрас, чакан ва дигар навъҳои либосҳои миллӣ, ҷойгоҳи махсус дорад. Он на танҳо рамзи ҳувияти миллӣ, балки воситаи тарбияи маънавӣ, эстетикӣ ва иҷтимоии шахс мебошад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ, эҳёи либоси миллӣ ба ҳифзи асолати миллӣ ва таҳкими худогоҳии миллӣ мусоидат менамояд. Аз ин рӯ, зарур аст, ки давлат, ҷомеа ва ҳар як шахс дар ҳифз ва рушди ин арзиши муҳим саҳм гузорад. Танҳо дар ин сурат метавон ҳувияти миллиро ҳифз намуда, насли худогоҳ ва ватандӯстро тарбия кард. Дар даврони соҳибистиқлолӣ таваҷҷуҳи Ҳукумати мамлакат ба эҳёи либоси миллӣ афзоиш ёфта, он ба як унсури муҳими сиёсати фарҳангӣ ва тарбияи миллӣ табдил ёфтааст. Ин раванд ба худшиносии миллӣ ва таҳкими ҳувияти миллӣ боис гардид.

Илова бар ин забон ҳамчун яке аз рукнҳои асосии арзишҳои миллӣ дар шароити муосир зери таъсири забонҳои байналмилалӣ қарор дорад. Афзоиши истифодаи забонҳои хориҷӣ, махсусан дар фазои интернет ва тиҷорат, метавонад ба маҳдуд шудани доираи истифодаи забони миллӣ оварда расонад. Истифодаи калимаҳо ва ибораҳои бегона дар гуфтори ҳаррӯзаи ҷавонон ё афзалият додан ба забонҳои хориҷӣ дар баъзе муассисаҳо метавонад нишонаи заифшавии мавқеи забони миллӣ бошад. Чуноне, ки Пешвои миллат қайд мекунанд: “Ҷавҳари худшиносии миллӣ аз дуст доштани ватан, модар, забон, таърих ва арзишҳои таърихию фарҳангӣ сарчашма гирифта, ба ташшакули шахсияти дорои ҷаҳонбинии солиму пешрафта боис мегардад” [6, с. 37].

ВАО ва шабакаҳои иҷтимоӣ имрӯз ба яке аз абзорҳои пуриқтидори таъсиррасонӣ ба афкори ҷамъиятӣ табдил ёфтаанд. Аз ин рӯ, истифодаи самараноки онҳо барои тарғиби арзишҳои миллӣ аҳамияти калон дорад. Масалан, таҳияи филмҳои таърихӣ (дар бораи Сомониён, қаҳрамонони миллӣ), барномаҳои телевизионӣ оид ба фарҳанг ва анъанаҳо, инчунин саҳифаҳои маърифатӣ дар шабакаҳои иҷтимоӣ метавонанд таваҷҷуҳи ҷавононро ба арзишҳои миллӣ зиёд намоянд. Ба андешаи Ҳантингтон: «Васоити ахбори омма яке аз абзорҳои асосии ташаккули ҳувият ва арзишҳои иҷтимоӣ мебошанд» [7, с. 61].

Шабакаҳои иҷтимоӣ, ки яке аз воситаҳои асосии паҳнкунии иттилоот мебошанд, метавонанд ҳам мусбат ва ҳам манфӣ таъсир расонанд. Дар баробари имконияти тарғиби фарҳанги миллӣ, онҳо инчунин манбаи паҳншавии арзишҳои бегона ва баъзан зиддимиллӣ низ мебошанд. Паҳншавии муҳтавои сатҳӣ, таблиғи тарзи ҳаёти бегона ё идеологияҳои ғайримиллӣ тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ метавонад ба ҷаҳонбинии ҷавонон таъсири манфӣ расонад. Аз тарафи дигар «шабакаҳои иҷтимоӣ воситаи асосии паҳн гардидани иттилооти беназорат ва бесифат ва омили дур гардидани ҷавонон аз донишҳои илмию назариявӣ ва паҳн гардидани фарҳанги бегона гардидааст» [8, с. 315]. Аз ин ру истифодаи дурусти шабакаҳои иҷтимоӣ ва андешидани тадбирҳои муассир дар самти ташаккули фарҳанги истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ, ба манфиати кор аст.

Эҳёи арзишҳои миллӣ раванди худҷӯш нест, балки талабгори сиёсати мақсаднок, барномаҳои илмӣ-амалӣ ва иштироки фаъоли тамоми ниҳодҳои иҷтимоӣ мебошад. Дар шароити муосир, ки арзишҳои миллӣ ба таъсири омилҳои гуногуни беруна дучор мешаванд, татбиқи механизмҳои муассир барои ҳифз ва рушди онҳо аҳамияти аввалиндараҷа пайдо мекунад. Ба

андешаи Энтони Смит: «Пойдории ҳувияти миллӣ аз қобилияти ҷомеа барои ҳифз ва интиқоли арзишҳо ба наслҳои оянда вобаста аст» [15, с. 118]. Ин нуқта зарурати ташкили низоми устувори интиқоли арзишҳоро таъкид мекунад.

Маориф яке аз муҳимтарин воситаҳои эҳёи арзишҳои миллӣ ба ҳисоб меравад. Тавассути низоми дурусти таълимӣ метавон арзишҳои миллиро ба насли ҷавон ба таври илмӣ ва пайгирона омӯзонд. Дар донишгоҳҳо баргузории конфронсҳо, семинарҳо ва чорабиниҳои илмӣ оид ба мероси фарҳангӣ низ таъсири мусбат мерасонад. Чуноне ки Пешвои миллат дар ин замина таъкид мекунад: «Инкишофи ҷомеа, рушди устувори иқтисодӣ, таъмини амнияти миллӣ ва давлатӣ, ноил шудан ба сатҳи ҷаҳонии иқтисод, техника технология, ва илму фарҳанг пеш аз ҳама ба рушди босуботи маориф вобастааст" [17, с. 9].

Таҳқиқоти илмӣ дар ин замина ошкор намуд, ки яке аз воситаҳои самаранок гардонидани раванди таълиму тарбия омӯзиш ва эҳё намудани таҷрибаи фалсафаи маорифи давраҳои гузашта ба ҳисоб меравад. [10, с. 9] Масалан таҷрибаи маорифи тоҷик дар асрҳои IX-XIII, ки яке аз давраҳои пурмаҳсул ва фарққунанда аст, метавонад ба рушди маорифи муосири тоҷик ва дар ин замина ба рушди босуботи тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ мусоидат намояд. Дар ин маврид муҳаққиқи тоҷик Муҳаммадҷони Т.Р. қайд менамояд, ки “Маҳз ғояҳои фалсафаи маориф ва афкори пешқадами маорифпарваронаи мутафаккирону маорифпарварони ин давра буд, ки фалсафаи маорифи тоҷик дар ин давра рушд кард ва осори гаронбаҳои таълимию тарбиявӣ ба вуҷуд омад [4].

Дар низоми маорифи муосир амалӣ кардани ин усулҳои таълимию тарбиявӣ ва ғояҳои фалсафаи маорифи ниёгонамон метавонад ба рушди маорифи миллӣ, ки дар раванди ислоҳоти куллӣ ва пайвастан бо системаҳои пешрафтаи маорифи ҷаҳонӣ қарор дорад, мусоидат намояд. Ҳадафи асосии маорифи ниёгон тарбияи инсони комил буд. Дар шароити муосир низ ҷомеа ба шахсиятҳое ниёз дорад, ки на танҳо дорои донишҳои касбӣ, балки соҳиби ахлоқи баланд, масъулияти шаҳрвандӣ ва ҷаҳонбинии солим бошанд [12, с. 126]. Дар тафаккури ниёгони мо маориф ҳамчун василаи такомули маънавӣ ва ақлонии инсон арзёбӣ мешуд. Аз ин рӯ, омӯзиш танҳо ҳадафи амалӣ надошт, балки ҳамчун раванди ташаккули ҷаҳонбинӣ, худшиносӣ ва масъулияти иҷтимоӣ фаҳмида мешуд. Таҷрибаи таълимии ниёгон метавонад дар ташаккули чунин шахсиятҳо нақши калидӣ бозад.

Нақши давлат дар эҳёи арзишҳои миллӣ калидӣ мебошад. Тавассути қабули барномаҳо ва қонунҳо, таҷлили ҷашнҳои миллӣ, ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангӣ, дастгирии ҳунарҳои мардумӣ ва ғайра Ҳукумати кишвар мекушад худшиносиии миллиро ташаккул дода, ба ин восита устувории пояҳои давлатдориро мустаҳкам намояд.

Оила яке аз институтҳои муҳими иҷтимоӣ буда, нақши аввалиндараҷа дар интиқоли арзишҳои миллӣ дорад. Маҳз дар муҳити оила кӯдак бо забон, анъанаҳо, одоб ва фарҳанги миллӣ шинос мешавад. Масалан, омӯзонидани эҳтиром ба калонсолон, риояи одоби миллӣ, таҷлили ҷашнҳои суннатӣ дар доираи оила ба ташаккули худогоҳии миллӣ замина мегузорад.

Яке аз роҳҳои муассири эҳёи арзишҳои миллӣ эҳё ва тарғиби ҷашнҳо, маросимҳо ва мероси фарҳангӣ мебошад. Ин раванд ба эҳсоси ягонагӣ ва пайванди таърихӣ мусоидат мекунад.

Дар шароити рақамисозӣ, истифодаи технологияҳои иттилоотӣ метавонад воситаи муассири эҳёи арзишҳои миллӣ гардад. Эҷоди китобхонаҳои электронӣ, барномаҳои мобилӣ барои омӯзиши забон ва фарҳанг, инчунин платформаҳои онлайн барои тарғиби мероси миллӣ аз ҷумлаи чунин роҳҳо мебошанд. Масалан, сохтани барномаҳои мобилӣ барои омӯзиши забони тоҷикӣ ё саҳифаҳои таълимӣ дар YouTube ва Telegram метавонад ба ҷалби ҷавонон мусоидат намояд.

Хулоса. Арзишҳои миллӣ ҳамчун пояи асосии ҳастии маънавӣ ва фарҳангии ҳар як миллат баромад намуда, дар ташаккули шахсият ва муайянсозии ҳувияти миллӣ нақши ҳалкунанда доранд. Онҳо таҷассумгари таҷрибаи таърихӣ, ҷаҳонбинӣ, ахлоқ ва анъанаҳои халқ буда, тавассути онҳо пайдарҳамии наслҳо ва устувории ҷомеа таъмин мегардад.

Таҳқиқ нишон дод, ки худогоҳии миллӣ падидаи мураккаби иҷтимоӣ-руҳонӣ буда, дар заминаи шинохти арзишҳои миллӣ, таърих ва фарҳанг ташаккул меёбад. Ҳар қадар сатҳи шинохти шахс аз мероси миллӣ баланд бошад, ҳамон қадар худогоҳии ӯ устувор ва фаъол мегардад. Аз ин рӯ, арзишҳои миллӣ на танҳо объекти омӯзиш, балки воситаи бевоситаи ташаккули худшиносӣ ва худогоҳии миллӣ мебошанд.

Дар ҷараёни таҳлил инчунин муайян гардид, ки эҳёи арзишҳои миллӣ дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ аҳамияти стратегӣ касб мекунад. Ҷаҳонишавӣ, ки бо худ равандҳои ҳамгироии фарҳангӣ ва иттилоотиро меорад, дар баробари имкониятҳо, инчунин таҳдидҳоро низ ба вуҷуд меорад. Таъсири фарҳангҳои бегона, коҳиши нақши забони миллӣ, муҳоҷират ва густариши фазои иттилоотӣ метавонанд ба заифшавии арзишҳои миллӣ ва паст шудани сатҳи худогоҳии миллӣ

оварда расонанд. Дар чунин шароит, эҳёи арзишҳои миллӣ ҳамчун механизми муҳофизатӣ ва рушди устувори ҳувияти миллӣ баромад мекунад.

Муайян гардид, ки раванди эҳёи арзишҳои миллӣ бояд хусусияти системавӣ ва ҳамоҳанг дошта бошад. Нақши калидӣ дар ин раванд ба институтҳои иҷтимоӣ - маориф, оила, давлат, воситаҳои ахбори омма ва ниҳодҳои фарҳангӣ тааллуқ дорад. Махсусан, низоми маориф метавонад тавассути ворид намудани донишҳои амиқ оид ба таърих, фарҳанг ва арзишҳои миллӣ ба тарбияи насли худогоҳ мусоидат намояд. Оила бошад, ҳамчун муҳити аввалини иҷтимоишавӣ, дар ташаккули арзишҳои ахлоқӣ ва фарҳангии шахс нақши бунёдӣ мебозад. Аз ин ҷиҳат аст, ки Пешвои миллат, дар Паёми худ қайд карда буданд, ки “ҷомеаи солим аз оилаи солим ва насли солим ташаккул меёбад” [6].

Мақоми занон дар сиёсати давлатӣ хеле назаррас буда, онҳо бо иштироки фаъолонаи худ дар соҳаҳои гуногуни мамлакат ба рушди сиёсати давлатӣ ва дар ин замина ба ҳифзи арзишҳои миллӣ ва таҳкими ҳувияти фарҳангӣ мусоидат мекунанд. Давлат ба нақши занон дар тарбияи ахлоқии ҷомеа ва интиқоли арзишҳо аҳамияти махсус медиҳанд [13, с. 127]. Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки тарбияи инсони комил, ватандуст, худшиносу худогоҳ аз муҳити оилавӣ шуруъ шуда, дар ин самт нақши занон бениҳоят бузург аст.

Хулоса. Ҳамин тавр, эҳёи арзишҳои миллӣ ҳамчун раванди муҳим ва зарурии иҷтимоӣ-фарҳангӣ дар ташаккули худогоҳии миллӣ нақши калидӣ дорад. Он ба таҳкими ҳувияти миллӣ, тарбияи ватандӯстӣ, ҳифзи мероси фарҳангӣ ва таъмини суботи иҷтимоӣ мусоидат менамояд. Аз ин рӯ, дар шароити муосир, таваҷҷуҳ ба ин масъала бояд яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ ва фаъолияти илмӣ-тадқиқотӣ бошад. Дар маҷмӯъ, метавон гуфт, ки танҳо ҷомеае, ки арзишҳои миллии худро ҳифз ва эҳё мекунад, қодир аст дар шароити ҷаҳонишавӣ мавқеи худро нигоҳ дошта, рушди устувор ва пешрафти маънавиро таъмин намояд.

Иртиботи кор бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзӯъҳои илмӣ. *Мақолаи илмӣ дар чорчӯбаи нақшаи перспективии корҳои илмӣ-тадқиқотии кафедраи диншиносии факултети фалсафаи ДМТ барои солҳои 2026-2030, ки ба омӯзиши мавзуи “Таносуби арзишҳои миллӣ ва динӣ дар низоми давлатдории дунявӣ” равона шудаанд, таҳия ва иҷро гардидаст.*

Адабиёт

1. Гафуров, Б.Г. Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история. -Т.2. / Б. Гафуров. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 480 с.
2. Давлатёрова С. Худшиносии миллӣ // Паёми донишгоҳи миллӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе 2009. №5. – С. 123.
3. Комилов, Д.Р. Хикмати ватандорӣ. [Матн] / Д.Р. Комилов, М.Т. Тағоймуродзода, Ҷ. Ҷ. Бойзода. – Душанбе, 2024. – 130 с.
4. Муҳаммадҷони, Т.Р. Рушди фалсафаи маориф дар осори маорифпарварони замони Эҳёи аҷам. // Паёми ДМТ. №3, / Т.Р. Муҳаммадҷони. – Душанбе, 2019. – С. 130 -136.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 20 январи соли 2016.
6. Паёми Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 23.01.2015. [манбаи электронӣ]. URL: http://www.president.tj/node/8136 (санаи истифодабарӣ: 8.06.2024).
7. С.П. Хантинтон. Столькновение цивилизаций и переустройство мирового порядка. [Текст] / С.П. Хантинтон. - Нью-Йорк, 1996. – 367 с.
8. Сафарализода Х.Қ. Таҳдидҳои замони муосир: Масъалаҳои назариявию методологӣ. Монография. [Матн] / Х.Қ. Сафарализода. – Душанбе: ЭР-граф, 2023. – 420 с.
9. Сироҷиддини Э. Эмомалӣ Раҳмон – эҳёгари арзишҳои миллӣ ва шиносонандаи чеҳраҳои адабӣ. [Матн] / Э. Сироҷиддин. – Душанбе: ҶДММ “Донишпарвар”, 2026. – 84 с.
10. Тағоймуродзода М.Т. Ғояҳои фалсафаи маориф дар осори мутафаккирони тоҷик дар асрҳои IX-XIII: Монография. [Матн] / МТ. Тағоймуродзода. – Душанбе: 2024. – С.123.
11. Тамаддуни ориёи ва худшиносии миллӣ. Маҷмӯаи мақолаҳо ва маърӯзаҳои илмӣ зери таҳрири Назри Яздонӣ. [Матн] / Н. Яздонӣ. –Душанбе: Девештич, 2008. – 272 с
12. Тахминаи Турахон. Нақши фалсафаи маориф дар ташаккули шахсияти ҷомеаи муосири Тоҷикистон. // Паёми ДМТ. №3/1 (194). [Матн] / Т. Турахон. – Душанбе. – 2016. – С. 126-128.
13. Центр аналитических исследований. Гендерный анализ и роль женщин в социальном капитале Республики Таджикистан. [Матн] / – Душанбе: ЦАИ, 2021. – 210 с.
14. Э. Гидденс Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. [Текст] / Гидденс Э. – М.: Весь мир, 2005. – 120 с.
15. Э.Д. Смит. Национальная идентичность. [Текст] / Э.Д. Смит – Лондон, 1991. – 224 с.
16. Эмомалӣ Раҳмон. Фарҳанг ҳастии миллат. [Матн] / Э.Раҳмон. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 37 с.
17. Эмомалӣ Раҳмон Маориф - гарави пешравии ҷомеа. / Э. Раҳмон. – Душанбе, 2015. – 255 с.

18. Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 850 с.

НАҚШИ АРЗИШҲОИ МИЛЛӢ ДАР ТАШАККУЛИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаи эҳёи арзишҳои миллӣ ҳамчун яке аз омилҳои калидӣ ва стратегӣ дар раванди ташаккули худогоҳии миллӣ мавриди таҳлили илмӣ қарор дода шудааст. Муаллиф кӯшиш намудааст, ки дар асоси баррасии назариявии мафҳумҳои «арзишҳои миллӣ» ва «худогоҳии миллӣ» моҳият, мазмун ва робитаи диалектикии онҳоро ошкор намояд. Дар ин замина, арзишҳои миллӣ ҳамчун маҷмӯи унсурҳои фарҳангӣ, таърихӣ ва маънавӣ, ки ҳувияти миллатро ташаккул медиҳанд, баррасӣ гардида, худогоҳии миллӣ ҳамчун сатҳи огоҳӣ ва дарки шахс аз мансубияти худ ба миллат тавзеҳ дода шудааст.

Дар мақола махсусан ба нақши эҳёи арзишҳои миллӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ таваҷҷуҳ зоҳир гардидааст. Таъкид карда мешавад, ки дар шароити афзоиши таъсири фарҳангҳои бегона, густариши фазои иттилоотӣ ва тағйирёбии арзишҳои иҷтимоӣ, ҳифз ва эҳёи арзишҳои миллӣ аҳамияти хос пайдо мекунад. Ҳамчунин, муаллиф нақши институтҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла оила, низоми маориф, давлат ва воситаҳои ахбори омма дар эҳё ва тарғиби арзишҳои миллиро таҳлил карда карда, инчунин роҳҳо ва механизмҳои амалии эҳёи арзишҳои миллӣ дар ҷомеаи муосири Тоҷикистонро пешниҳод намудааст.

Калидвожаҳо: арзишҳои миллӣ, худогоҳии миллӣ, ҳувият, забони давлатӣ, таърих, фарҳанг, ҷаҳонишавӣ, анъана, таълим, тарбия, ҳувияти миллӣ, либоси миллӣ, маориф, ҷомеа.

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ

В данной статье рассматривается проблема возрождения национальных ценностей как одного из ключевых и стратегических факторов в процессе формирования национального самосознания. Автор предпринимает попытку на основе теоретического анализа понятий «национальные ценности» и «национальное самосознание» раскрыть их сущность, содержание и диалектическую взаимосвязь. В этом контексте национальные ценности трактуются как совокупность культурных, исторических и духовных элементов, формирующих идентичность нации, тогда как национальное самосознание определяется как уровень осознания и понимания индивидом своей принадлежности к нации.

Особое внимание в статье уделяется роли возрождения национальных ценностей в условиях глобализации. Подчеркивается, что в условиях усиления влияния чуждых культур, расширения информационного пространства и трансформации социальных ценностей сохранение и возрождение национальных ценностей приобретает особую значимость. Также автор анализирует роль социальных институтов, включая семью, систему образования, государство и средства массовой информации, в процессе возрождения и популяризации национальных ценностей, а также предлагает практические пути и механизмы их реализации в современном таджикском обществе.

Ключевые слова: национальные ценности, национальное самосознание, идентичность, государственный язык, история, культура, глобализация, традиции, образование, воспитание, национальная идентичность, национальная одежда, просвещение, общество.

THE ROLE OF NATIONAL VALUES IN THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY

This article examines the revival of national values as one of the key and strategic factors in the process of forming national identity. The author attempts, based on a theoretical analysis of the concepts of “national values” and “national identity,” to reveal their essence, content, and dialectical interrelation. In this context, national values are interpreted as a set of cultural, historical, and spiritual elements that shape the identity of a nation, while national identity is defined as the level of an individual’s awareness and understanding of their belonging to a nation.

Special attention is paid to the role of reviving national values in the context of globalization. It is emphasized that under conditions of increasing influence of foreign cultures, expansion of the information space, and transformation of social values, the preservation and revival of national values acquire particular importance. The author also analyzes the role of social institutions, including the family, the education system, the state, and mass media, in the revival and promotion of national values, and proposes practical approaches and mechanisms for their implementation in contemporary Tajik society.

Keywords: national values, national identity, identity, state language, history, culture, globalization, traditions, education, upbringing, national identity, national clothing, enlightenment, society.

Дар бораи муаллиф
Тағоймуродзода Муҳаммад Тағоймурод
доктори фалсафа Ph.D, дотсенти кафедраи диншиносӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734019 ш.Душанбе, кучаи Маяковский, 37/52
E-mail: Muhammad_90.12@mail.ru

Об авторе
Тагоймуродзода Мухаммад Тагоймурод
доктор Ph.D, доцент кафедры религиоведения
Таджикский национальный университет
Республика Таджикистан, 734019, г. Душанбе, улица Маяковский, 37/52.
E-mail: Muhammad_90.12@mail.ru

About the author:
Tagoimurodzoda Muhammad Tagoimurod
associate professor of the department of religious studies,
Tajik National University, Doctor PhD
Republic of Tajikistan, 734019, Dushanbe city, Mayakovskiy street, 37/52.
E-mail: Muhammad_90.12@mail.ru

ТДУ 141.319.8

ШИНОХТИ ИНСОН ДАР НИЗОМИ ФАЛСАФИИ ГЕГЕЛ

Мирасанов М.В.
Догишгоҳи давлатии омузгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

Ташаккули маънавии Гегел (1770-1831) ҳамчун яке аз шахсиятҳои шинохтаи фалсафаи классикии олмон ба солҳои 90-ми асри XVIII рост меояд, ки маҳз дар ин давра тағйироти ҷиддӣ дар тамоми соҳаҳои ҳаёти фарҳангии Олмон ба назар мерасид. Мувофиқи андешаи мутахассисон, ин як давраи худмуайянкунии фарҳангӣ дар заминаи муносибатҳои нав ба ҳисоб мерафт. Фаъолият ва эҷодиёти маънавӣ торафт бештар аз доираи анъана ва ғояҳои алоқаманд бо давраи маорифпарварӣ озод мешуд. Дар тамоми соҳаҳо – сиёсат, иқтисод ва бахусус фарҳанг тағйиротҳои назаррас амалӣ мешуданд. Аз тарафи дигар, чунин тағйиротҳо боиси бегонашавӣ ё кандани алоқа бо гузаштаро ба вуҷуд оварданд. Новобаста аз ин, Гегел чунин дигаргуниро дар чорчубаи “моҳияти динӣ” арзёбӣ мекунад. Барои Гегел, таърих ин “раванди бемайлони ҳаракат аз дини юнониҳо ба дини насронӣ фаҳмида мешуд” [4, с. 200].

Бояд зикр намуд, ки дар дини насронӣ иерархия динӣ вуҷуд дошт, ки то як андоза рӯҳияи ин динро заиф мекард. Пешакӣ гуфта мегузарем, ки маҳз ҳамин иерархия, норозегӣ дар байни уламо ва пайравони ин дин ба вуҷуд овард, ки дар замони Эҳё боиси ҷудоии мазҳабӣ дар дини насронӣ гардид. Бо вуҷуди ин тағйироти рӯҳӣ ки дар доираи талаботи динӣ амалӣ мегардиданд, барои минбаъд рушд ёфтани ҷомеа нақши созгор бозиданд. Аз ин хотир идеали асосӣ барои Гегел идеяи “дини нав”, ҳамчун фарогир ва таҳкимбахшандаи маънои аслии ҳаёт ва таърих, оғоз ё ибтидои бозгашти рӯҳ ба табиати аввалаи хеш пазируфта шуд. Тавре ки Гегел менависад “ Рӯҳи олӣ, фиристода осмон дар миёни мо ин динро эҳё мекунад, ва он дини охирин, бузургтарин иқдоми башарият хоҳад буд” [4, с. 213].

Барои ташаккули минбаъдаи фаъолияти эҷодии Гегегл давраи ба ном (франкфуртӣ), ки солҳои 1797-1800)-ро дар бар мегирифт нақши ҳалкунанда бозид. Дар ин давра ба истилоҳ “шуури нави дини”-и Гегел ҷанбаи нави таърихӣ ва фалсафиро ба худ касб мекунад. Маҳз дар ин давра дар ҷаҳонбинии Гегел нисбати дини насронӣ тағйироти ҷиддӣ ба амал меояд. Ин тағйирот асосан ба нақши “мусби”-и насрония ва таасуби сиёсӣ алоқаманд буд [8, с. 20]. Гегел акнун нақши “мусби”-ро натиҷаи фаҳмиши нодурусти моҳияти инсон ва муносибати ӯро ба Худо баррасӣ мекунад. Аз тарафи дигар, Гегел таърихи насронияро ҷуқур омӯхта ба хулоса меояд, ки байни рӯҳияи замони атиқа ва насрония тафовут ва зиддияти рӯҳию равонӣ вуҷуд надорад. Аз ин хотир дини нав рӯҳияи олии таълимоти масеҳияро бояд бо ҳақиқати дини халқии юнониҳо пайваст намояд.

Фаҳмиши чуқури таърих ва асосҳои бунёдии динии Гегел боиси дигаргун шудани ҷаҳонбинии ӯ гардид. Дар замони дар шаҳри Франкфурт буданаш ӯ аз таълимоти идеалистӣ ва трансденталии Кант дар бахши этика (ахлоқ) ва фалсафаи таърих даст мекашад. Аммо ин маънои онро надошт, ки Гегел куллан хилофи таълимоти фалсафаи Кант буд. Гегел боварӣ дошт, ки фалсафаи Кант асос ва нуқтаи ибтидоии фалсафаи нави олмон ба ҳисоб меравад [12, с. 44]. Бояд хотиррасан кард, ки Гегел баъди Кант аввалин файласуф буд, ки дар асарҳояш як низоми муккамали шинохти инсонро пешниҳод карда буд. Ин низом табиати инфиродии шахс, ҷанбаи иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ ва рӯҳию равонии (метафизикӣ) инсонро дар бар мегирифт. Маҳз ҳамин ҷанбаи фарогир боиси танқиди Гегел гардид, ки як гурӯҳи мунақидон бар он ақида буданд, кӣ гӯё дар фалсафаи Гегел масъалаи инсон куллан мавриди таҳлил қарор дода нашудааст ва гурӯҳи дигар баръакс, бовар ба он доштанд, ки мавзӯи инсон асоси фалсафаи ӯро ташкил медиҳад [13, с. 78-92]. Ба андешаи мо чунин муносибати яктарафа ба таълимоти Гегел аз рӯи инсоф нест. Бояд иқрор шуд, ки таълимоти Гегел дар бораи инсон давоми мантиқии таълимотҳои фалсафаи насронияи давраи вусто, фалсафаи давраи Эҳё ва Замони Нав ва инчунин баргашт ба фалсафаи аҳди атиқа (таълиомти Афлотун ва дар бораи идея ва диалектика Гераклит) ба ҳисоб меравад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки ягон ягон таълимот, хоҳ асотирӣ ё динӣ, фалсафӣ ё илмӣ дар ҷои холӣ пайдо намешавад, яъне ҳар гуна таълимот аз ин ё он ҷиҳат ба таълимотҳои қаблӣ такя мекунад, ки худи гуфтаи Гегел “моҳияти фалсафа аз ҳар гуна даъвои аслияти мутлақ орӣ аст” [5, с. 165]. Яъне фалсафаи ҳақиқӣ дар ҳар давру замон дар бораи як ашё, ё инсон бошад ё олами воқеӣ як хел, новобаста аз муттафовут будан забон, муҳокимаронӣ мекунад. Фарқияти забонӣ ба дараҷаи инкишофи фарҳанги ин ё он ҷомеа ва қобилияти фитрии файласуф алоқаманд мебошад. Худи Гегелро барои душворфаҳм ва печидагии таълифоташ аксари муҳақиқон мавриди танқид ва ҳатто сарзаниш қарор дода буданд, ки таҳлили он аз доираи мақолаи берун аст.

Новобаста аз ин бояд қайд намуд, ки чунин бархурди зеҳнӣ байни муҳақиқони фалсафаи Гегел аз он шаҳодат медиҳад, ки фаҳмиши классикии инсон ва ғайриклассикӣ, ки хоси замони муосир аст, то андозае тағйир ёфтааст. Дар фалсафаи классикӣ нисбати табиати инсон дар асоси принсипҳои зерин ин ё он таълимот таҳрезӣ мешуд: инсон дорои сифатҳои махсус мебошад, ки дигар махлуқот аз он маҳруманд; инсон дорои ақл аст ва ин сифат дастоварди асосии инсон аст. Ақлоният ба мафҳум ё сифатҳои дигари инсон, ба монанди, хоҳиҳ, ҳавас, ҳисиёту кайфият ва ирода муқобил меистад ва ҳаргуна амали ғайриақлонӣ мақому мартабаи инсонро паст мезанад; ғайриақлонӣ ҳамеша амали бешуурона буда дар доираи чорчубаи фаҳмиш ва дарки мантиқӣ ҷой намегирад; тафаккур ба дастовардҳои бунёдии ақл, ки дар фарҳанги инсонӣ ҷой мегиранд, такя мекунад ва ҳар кадом файласуф бояд аз доираи ин талабот берун набарояд.

Фалсафа ё антропологиияи ғайриклассикӣ дар шарҳу баёни принсипҳои дар боло зикршуда мавқеи тамоман дигар дошт. Мувофиқи мавқеи намояндагони ғайриклассик, инсон махлуқи то ба охир инкишофёфта набуда ҳамеша дар ҳоли тағйирёбӣ қарор дорад; дар баробари ақл, ирода, хост ва ҳадс табиат ва моҳияти инсонро муайян мекунад: ҳолати ғайриақлонӣ дорои мантиқ ва сохтори ба худ хос мебошад. Масалан мантиқ дар асотир ё фарҳанг. Фалсафаи муосир дар баррасии табиат ва моҳияти инсон дар аксар маврид “чорчуба ва ё “хати кашидаи” ақлгароӣ (ратсионалисти)-ро ба инобат намегирад” [9, с. 72-90]. Ҳаҷми мақола имкони пурра мавриди муҳокима қарор додан ва таҳлили ақидаҳои мухталифро намедиҳад ва мо бевосита ба баёни мавзуи интихобшуда рӯ меорем.

Асарҳои Гегел, ки дар ин давра эҷод шуда буданд, дорои принсипи нави фалсафӣ, ба истилоҳ “фалсафаи ваҳдати кулл”, ки мафҳумҳои *ҳаёт, рӯҳ* ва *ҳастиро* дар бар мегирад, муарифӣ мешаванд. Ин кӯшиши аввалини Гегел оиди сохтан ва таҳкими таълимот дар бораи рӯҳ буд, ки дар доираи он муносибати тадриҷан нав дар бобати фаҳмиш ва кушоиши моҳияти ҳастӣ бояд баррасӣ мегардид. Минбаъд Гегел дар низоми фалсафии худ мафҳуми “мушаххасият” (конкретность) васеъ истифода мебарад [10, с. 236]. Гегел кӯшиш мекунад, ки фаҳмиш ва муносибат ба масъалаи инсон, дин, фарҳанг, ки ҳам дар мутафаккирони давраи Маорифпарварӣ ва ҳам дар фалсафаи Кант мавриди таҳлил қарор гирифта буданд, аз нав дида баромада асоси мубрамияти онҳоро кушода диҳад. Яъне фаҳмиш ва дарки ҳастӣ ҳамчун объект ва муттазоди он субъекти дорои тафаккур, мавзуи асосии ин давра баҳисоб мераванд. Гегел монандии ҳастӣ бо объектро дар рафти омӯзиши дини насронӣ муайян мекунад. Ба номураттаб будани ҳастишиносии Гегел нигоҳ накарда, ӯ тавонист алоқаи ногусастании байни рӯҳ ва ҳаётро бо ҳастӣ муайян намояд. Ба ибораи дигар, Гегел ба он ақида меояд, ки ҳастӣ дар доира ва низоми фарҳанг шинохта мешавад. Дар ин маврид худи фаҳмиши ҳастӣ метавонад дар низоми дин низ мавриди эътироф қабул гардад.

Гегел дар асари “Рӯҳи насрония ва қисмати он” асосан ба се масъала аҳамияти хоса медиҳад. Аввалан, дар бораи таҳлили рӯҳи дини яҳудия ва тамоюлоти мусбии он; баъдан, таҳқиқ ва тафсири таълимоти насрония. Бояд зикр намуд, ки дар ин бахш Гегел ду паҳлуи тафсири ахлоқи динии Кантро танқид мекунад. Инҳо иборатанд аз: принсипи қонуни шаҳрвандӣ, ки Кант онро дар бахши таълимот оиди ҳуқуқ пешниҳод карда буд ва принсипи қонуни ахлоқӣ, ки асоси таълимот оиди фазилатро дар бар гирифта буд; сеюм ин кӯшиши Гегел дар бобати кушода ва асоснок кардани таълимоти Исои Масеҳ. Тавре, ки таҳлили минбаъда нишон медиҳад маҳз дар доираи бахши охирон Гегел низоми фалсафи рӯҳро пешниҳод мекунад, ки ҳаёт, рӯҳ ва муҳаббат мафҳумҳои калидии он ба ҳисоб мераванд. Мазмун ва мундариҷаи асари мазкур ин мубоҳисаи Гегел бо Мӯсо – оварандаи қонун барои яҳудиҳои қадим. Гегел мӯътақид аст, ки Қонунҳои Мӯсо каломи Худоро на чун ҳақиқат, балки ҳамчун фармон ба мардум пешниҳод намуданд. Яҳудиҳо аз худои хеш вобаста буданд ва ҳар инсоне, ки аз чизе вобастагӣ дошта бошад, наметавонад шакли “ҳақиқат“ дошта бошад. Фармонравоӣ ва фармонбардорӣ мутаззоди ҳақиқат, фазилат ва озодӣ мебошанд. Ба ақидаи Гегел агар дар муносибат ба Худо инсон ҳамчун фармонбардор бошад, пас дар муносибат бо дигар инсонҳо ӯ ҳамчун фармонраво, маҳдудкунада ва пахшкунандаи фаъолияти одамони дигар баромад хоҳад кард. Инсон ҳамеша ҳамчун ғулом ба ҳокими худкома ва ҳамчун ҳокими худкома ба ғулом мебошад [4, с. 89-90].

Чунин зиддияти пайгирона (ҳалнашаванда) ба ақидаи Гегел моҳияти аслии дини яҳудияро равшан нишон медиҳад. Яъне дар дини яҳудия Худо ҳамчун объект нишон дода шудааст ва ҳар он чизе, ки моҳияти дини аслӣ-ҳақиқиро таҷассум мекунад ба объекти беруна, ки олам ва неруи инсониро ба худ тобеъ кардааст [7, с. 136]. Объект аз нигоҳи Гегел ин на фақат як чизи воқеӣ, ки дар раванди маърифат муттазоди субъект муарифӣ мешавад. Ҳар вақте, ки моҳияти инсон ба ин ё он чизи беруна нисбат дода шуда аз умумияти иманентӣ

(дарунмонд)-и ҳаёт барканор мешавад, дар ин маврид Гегел мафҳуми объект (ашё) ва воқеиятро истифода мебарад. Аз ин метавон хулоса кард, ки объект дар доираи фаҳмиши Гегел ин натиҷаи кушоиши чунин тарзи ҳаёте аст, ки алоқаи дохилии он гусуста ва бо умумияти абстрактӣ канда мешавад. Бо ин Гегел нишон доданӣ мешавад, ки ҳар гуна кӯшиши ба ҳам овардани муттазодҳо дар доираи принсипи яҳудия (принсипи аввал) ва ба ҳам пайваст намудани онҳо ҷуз "хаёле" беш нест. Чунки беқурбии ҳаёт ва алоқаи "шахшудаи" Худо ва олам аз ду сар аз байн намеравад [7, с.155].

Гегел мӯътақид аст, ки низоми қонунҳои шаҳрвандӣ ва ҳуқуқӣ хусусияти ба худ хоси фарқкунада ва мусбӣ доранд ва муносибат ба ин қонунҳо ҷанбаи асосӣ ва муҳими таълимоти Исои Масеҳ мебошад. Яъне таълимоти нав на фақат ба радди нисбии ҷаҳоншиносии яҳудия ва танқиди паҳлуҳои мухталифи он, балки ба танқид ва радди ҷанбаи асосии ин таълимот – принсипи қонун равона шудааст. Ба андешаи Гегел, Исо шахсияти инсонро ба қонун зидд мегузорад ва бо ин инсонро дар шакли бутун эҳё мекунад [7, с. 155]. Аз ин хотир зарур аст, ки бояд моҳияти тобеъ будан ё шудани инсон ба қонун ошкор шавад, то ки дар баробари натиҷа ва ҷустуҷу бояд бунёди худи чунин сарфуруорӣ (тобеият), ки шаъну шараф ва шукуҳу шаҳомати инсонро паст мезанад, ошкор карда шавад. Дар баробари ин бояд қайд намуд, ки қонуни шаҳрвандӣ ба иродаи "умум" ва қонуни ахлоқ бошад ба иродаи шахсӣ такя мекунад. Иродаи умум ва иродаи шахсӣ аслан мафҳумҳое мебошанд, ки Гегел онҳоро аз Кант гирифтааст ва дар рафти таҳлили низоми қонунҳо, чӣ қонуни ҷамъият ва чӣ қонуни ахлоқ, Гегел низоми метафизикии ахлоқи Кантро танқид мекунад.

Қонуни ҷамъият алоқаҳои табиӣ ё муқарарии инсонҳоро ба танзим медарорад. Яъне қонун ҳамчун воситаи ба ҳам овардани ду самти муттазод дар доираи мафҳуми кулл фаҳмида мешавад. Чунин омезиш тавасути ба меъёрҳои умумӣ (боядият) ворид намудани мафҳуми махсусият амалӣ мегардад. Ба маъно дигар, агар меъёр аз берун ба таври иҷборӣ қабул гардад, дар ин ҳолат он ҳамчун қонуни шаҳрвандӣ муарифӣ мешавад. Агар қарз ҳамчун меъёри ахлоқӣ дар доираи талабот ва амали ахлоқии шахс сурат гирад, ин қонуни ахлоқро ифода мекунад [11, с. 120]. Дар ҳар ду ҳолат сухан аз боби муносибати инсон ба қонуни ҷамъият ва қонуни ахлоқ меравад. Фарқият дар он аст, ки дар ҳолати дуюм иродаи шахс хусусияти "мустақил" дорад, яъне инсон тавасути иродаи худ низоми воқеиятро убур карда бо ин амалаш мухторияти хешро нишон медиҳад.

Новобаста аз мухторияти иродаи ахлоқӣ, Гегел бар он ақида аст, ки дар чунин ҳолат низ он наметавонад озодии пурра ва ҳақиқии инсонро таъмин намояд. Мувофиқи андешаи Гегел ҳар ду ҳолат бозгуи ду мафҳуми ба ҳам зидд – умумӣ ва махсус мебошанд. Ин нишогари он аст, ки ҳарду қонун моҳияти ҳаёти инсонро ба раври комил муайян карда наметавонанд, ҳол он ки ваҳдати кулл асоси ҳақиқии озодиро ифода мекунад. Аз ин хотир Гегел кӯшиш мекунад, ки ин ду қонунро бо ҳам васл кунад. Тавре ки дар боло ишора шуд, ин қонунҳо олами ботини инсон – ҳиссиёт, ҳолати равониро бо савияи ақлонӣ ва қарз муқобил мегузоранд. Ба ибораи дигар, дар доираи қонуни ҷамъият тобеияти зоҳирӣ ба қонун ва дар доираи қонуни ахлоқ, тобеияти ботинӣ ба қарз аз ҳам фарқ мекунанд. Дар ин маврид Гегел боз ба таълимоти Исо такя карда роҳи ягонаи барҳам додани ин зиддиятро пешниҳод мекунад. Яъне Исои Масеҳ на дар бораи тафриқа ё фаслсозии қонун, балки дар бораи васли қонун таълим медод. Ин васлсозӣ фақат тавасути "муҳаббат" метавонад амалӣ гардад. Қонун ва майл (тамоюл, гароиш) дар раванди муҳаббат зиддияти хешро аз даст дода, ба ибораи Гегел "фарқияташонро аз даст медиҳанд" [7, с. 109].

Баҳамомехташавӣ тавасути муҳаббат, гусастанашаванда будани ҳаётро ифода мекунад, гарчанде дар давраи франкфуртӣ худи мафҳуми ҳаёт ҳоло дар таълимоти Гегел ба таври мушаххас равшан нишон дода нашуда буд. Дар ин давра сухан фақат аз боби тасвири ибтидоӣ ё аввалияи ваҳдати куллии ҳастӣ мерафт. Ба ибораи Гадамер "фаҳмиши рӯҳонии ҳаёт"-и Гегел пеш аз ҳама раванди рӯҳониро дар таҳавулоти инсон нисбати раванди биологӣ мукаммалтар нишон додааст [2, с. 278]. Гегел дар таълимоти "фалсафаи ҳаёт"-худ аслан дар оянда бе се нуқта аҳамияти махсус медиҳад: 1) ҳаёт ҳамчун "ғояи бевосита", яъне ҳамчун аз байн бурдани зиддият ё таносуби байни мафҳуми объективӣ ва субъективӣ, ки алҳол дар шакли "дар худ" вале "на барои худ" қарор дорад; 2) ҳаёт ҳамчун зинаи олии мавҷудияти табиат; 3) ҳаёт ва алоқаи он бо рӯҳ, яъне ҳаёт ҳамчун асос ё манбаи рӯҳ ва унсури ҳастии маънавӣ [3, с. 216-220].

Тавре ки дар боло қайд гардид дар фалсафаи Гегел мафҳуми "муҳаббат" ҷойгоҳи махсус дошта чанд маъноро ифода мекунад. Мафҳуми асосӣ ва калидӣ барои Гегел ин шарҳи муҳаббат ҳамчун ҳиссиёти махсус, ки ба табиати инсон хос мебошад. Муҳаббат ба ибораи Гегел дар умум дарки ягонагии худ бо нафари дигар, яъне тавасути муҳаббат шахс дидаю дониста аз "ҳастӣ барои худ" даст кашида, ҳастии хешро дар пайванд будан бо нафари дигар

ва пайванди нафари дигарро бо худ қабул мекунад [6, с. 208.]. Яъне дар доираи муҳаббат шахс сараввал аз мустақилияти хеш даст мекашад. Дар навбати дуюм, шахс хешро дар симои шахси дигар меёбад ва дар навбати сеюм муҳаббат дар як маврид ҳам падидоваранда ва ҳам ҳалли зиддиятро ифода мекунад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки муҳаббат дар ҳамоиш бо мазмун ва моҳияти ахлоқӣ ва антропологӣ хусусияти универсалӣ-кайҳонии худро дармеёбад. Муҳаббат дар маҷмӯ ҳаётан муҳими худи ҳастӣ, ки тамоми муттазодиятро ба ваҳдати кулл оварда мерасонад.

Бояд махсус қайд намуд, ки тамоми хусусиятҳои инсон паҳлуҳои мухталифи раванди воқеии ҳаёти инсон ба ҳисоб мераванд, ки дар таълимоти фалсафии Гегел ҳамчун идомаи таълимоти Кант ва Фихте дар бобати табиати инсон баррасӣ шудаанд. Дар асари ”Феноменологияи рӯҳ” Гегел тамоми қобилияти инсонро мавриди таҳлил қарор дода худинкишофёбии онро бо “худинкишофёбии воқеии” рӯҳ алокаманд мекунад [1, с. 29].

Риштаи пайвасткунандаи мазмун ва мундариҷаи муҳаббат ва хусусияти он “озодии комил” ба ҳисоб меравад. Дар раванди муҳаббат шахс аз ҳаргуна бархурдҳои муттазод раҳоӣ ёфта алоқаи бевоситаи хешро бо ҳастӣ пайгирона нишон дода тасдиқ мекунад. Барои шахс ҳаёт бо тамоми ҳастиаш ҷилвагар мешавад ва ворид шудану паймудан ба инсон маънои озодии ҳақиқӣ мебошад. Чунин алоқамандии ногусастании махлуқи фаношаванда ва ҳаёти абадиро Гегел бо мафҳуми “рӯҳ” ифода мекунад [7, с. 197]. Мафҳуми рӯҳ дар таълимоти фалсафии Гегел хусусиятии озод ва созандаи ҳастии ҳаёт ва дар баробари ин кӯшиши боз ҳам аз диди нав баҳо додан ба шахсияти инсон дониста мешавад. Бо вуҷуди ин, мавриди зикр аст, ки дар давраи франкуртӣ Гегел принсипи мушахасияти рӯҳро то ба охир асоснок накарда буд. Аз назари муҳақиқон барои асоснок намудан як унсур – худшиносӣ (ҳастӣ дар худ ё барои худ) намерасид. Новобаста аз ин барои Гегел рӯҳ ин на танҳо як ҷавҳари алоҳида, балки ибтидо ва фарогири тамоми ҳастӣ аз як тараф ва манба ё асоси ҳаргуна монандӣ ва тафовут аз тарафи дигар мебошад. Дар доираи чунин фаҳмиш Гегел “рӯҳ” ва “ҳасти”-ро айнияти якдигар медонад.

Аз ин хотир мавзуи ҳастӣ барои Гегел дар оянда имкон дод, ки фаҳмиши мусбии ҷаҳоншиносии диниро бо дарки моҳияти ҳаёт, табиат, рӯҳ ва алоқаи бевоситаи онҳоро бо табиати инсон тавъам нишон медиҳад. Гегел байни мафҳуми ҳастӣ ва мавҷудот фарқ мегузорад ва ҳастиро аз мафҳуми мавҷудот бартарӣ медиҳад, яъне ба андешаи ӯ ҳастӣ мавҷуд ё мавҷудотро муайян мекунад. Худи мафҳуми ваҳдати кулл низ манша аз ҳастӣ (на аз мавҷуд) мегирад. Аз ин хотир ваҳдати кулл ва ҳастӣ муродифи ҳамдигар дониста ва шарҳ дода мешаванд. Ба ҳамин нуқта такя карда Гегел кӯшиш намуд таълимот оиди асосҳои фалсафаи дини насронӣ ва инсонро аз нав дида барояд. Таҳавулоти минбаъдаи ваҳдати вуҷуд дар фалсафаи Гегел бо мафҳуми рефлексия (худандешӣ, андеша оиди худи андеша ё дар бораи мавҷудият) ҳамчун принсипи худфарқгузорӣ дар худи ҳастӣ алоқаманд мебошад, ки дар асарҳои “Илми мантиқ”, “Фалсафаи Ҳуқуқ”, “Феноменология рӯҳ”, ва “Энсиклопедияи илмҳои фалсафӣ” боз ҳам ба таври пурра мавриди таҳқиқ қарор мегирад.

Тавре ки маълум гардид, Гегел ҳамчун намояндаи идеализми объективӣ ҷанбаи антропологии инсонро дар чорчубаи дини насронӣ мавриди таҳлил қарор медиҳад. Аз тарафи дигар худи мафҳуми антропология дар чанд шакл маънидод карда мешавад: антропология ҳамчун илм дар бораи пайдоиш ва таҳавулоти биологии инсон; илм дар бораи ҳолати равонии инсон ва таъсири шароити физиологию ҷуғрофӣ; илм дар бораи намудҳои мухталифи фарҳанг ва як бахши мустақили фалсафа оиди моҳияти ҳастии инсон ва хусусиятҳои хоси он. Дар асоси мушоҳида ва таҳлил бармеояд, ки Гегел инсонро дар марзи мафҳуми ҳастӣ (новобаста аз хусусияти динӣ) мавриди таҳлил қарор медиҳад.

Адабиёт

1. Арунас Свердиолас. Проект «Герменевтика жизни» В. Дильтея. Антропологический поворот в философии 20-века. Вильнюс. 1987. 165 с.
2. Гадамер Х.Г. Истина и метод. М., 1988. 700 с.
3. Гегель. Г. Наука логики. М,: “Мысль”, 1970 Т.3.
4. Гегель. Г. Работы разных лет. Т.1. М.: «Мысль», 1972. 668 с.
5. Гегель. Г. Различия между системами философии Фихте и Шеллинга /Г. Гегель// Кантовский сборник. Вып. 13. - Калинград, 1988. 176 с.
6. Гегель. Г. Философия права. М.: “Мысль”, 1977. 524 с.
7. Гегель. Г. Философия религии. М.: «Мысль», 1976. 532 с.
8. Гулига А. Гегель. М., «Молодая гвардия», 1970. 271 с.
9. Гуревич П.С. Тема человека в философском наследие Гегеля. Философский журнал. 2018. Т.11. №2. С 72-90.

10. Ильин И.А. Философия Гегеля как как учение о конкретности Бога и человека. М., 1994. 544 с.
11. Кант И. Сочинение Т.2. М., “Мысль”, 1965. 510 с.
12. Малинин В.А. Диалектика Гегеля и антигегелянства. М.: «Мысль», 1983. 240 с.
13. Чупров А.С. Антропология Гегеля как учения о душе человека. Социум и власть. 2023. 40 с.№3 (97), с 78-92.

ШИНОХТИ ИНСОН ДАР НИЗОМИ ФАЛСАФИИ ГЕГЕЛ

Дар мақола масъалаи инсон ва роҳу равиши таҳавулоти таълимоти Гегел оид ба инсон ва мазмуну мундариҷаи моҳияти инсон мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Қайд гардидааст, ки Гегел дар баррасии мавзуи мазкур ба таълимоти файласуфони классикии олмонӣ Кант, Фихте, ва Шеллинг такя карда, минбаъд як низоми фалсафӣ-антропологии ба худ хосро пешниҳод намудааст. Инчунин муаллиф дар бораи муносибати духӯраи муҳақиқон ба фалсафаи Гегел маълумот дода сабаби онро дар тағйир ёфтани шароит ва таносуби байни фалсафаи классикӣ ва ғайриклассикӣ дар мавриди баҳогузорӣ ба мақом ва моҳияти инсон арзёбӣ намудааст. Ба андешаи муаллиф, асарҳои эҷодшудаи Гегел дорои принсипи нави фалсафӣ, ба истилоҳ “фалсафаи ваҳдати кулл”, ки мафҳумҳои ҳаёт, рӯҳ ва ҳастиро дар бар мегирад, муарифӣ мешавад. Ин кӯшиш оиди сохтан ва таҳкими таълимот дар бораи рӯҳ буд, ки дар доираи он муносибати тадриҷан нав дар бобати фаҳмиш ва кушоиши моҳияти ҳастӣ бояд баррасӣ мегардид.

Инчунин дар мақола оиди таносуби байни қонуни ҷамъият ва қонуни ахлоқ, ҳастӣ ва инсон, ҳаёт, рӯҳ, ваҳдати кулл ва муҳаббат, ки дар низоми фалсафаи Гегел баъзан дар партави дини насронӣ баррасӣ шуда бошанд ҳам, аммо аслан хусусияти заминӣ доранд мавриди таҳлил ва муҳокима қарор гирифтаанд.

Калидвожаҳо: фалсафа, антропология, насрония, инсон, рӯҳ, ҳастӣ, муҳаббат, ваҳдати кулл, ваҳдати вуҷуд, қарз.

ПОЗНАНИЕ ЧЕЛОВЕКА В ФИЛОСОФСКОЙ СИСТЕМЕ ГЕГЕЛЯ

В статье анализируется вопрос о человеке, а также путь и подход к развитию гегелевское учение о человеке и содержание сущности человека. Отмечается, что при рассмотрение этой темы Гегель опирался на учение классичес ких немецких философов Канта, Фихте, Шеллинга, а также предложил единую философско-антропологическую систему. Автор предоставляет инфомацию о двойственном отношении исследователей к философии Гегеля, оценивая ее обоснованность в меняющихся условиях и взаимосвязь классической и неклассической философии в оценке статуса и сущности чесловека. По мнение автора, работы Гегеля вводят новый философский принцип, так называемую “философию единства целого”, которая включает в себя понятия жизни, духа и бытия. Это была попытка построит и укрепит учение о духе, в рамках которого следует рассматривать постепенно новый подход к пониманию и раскрытию сущности бытия.

Кроме того, в статье анализируется и обсуждается взаимосвязь между законом общества и законом морали, бытием и человеком, жизнью, духом, единством целого и любовью, которые в философской системе Гегеля иногда рассматриваются в свете христианства, но по своей природе являются земными.

Ключевые слова: философия, антропология, хритианство, человек, дух, бытие, любовь, единство целого, единство существования, долг.

UNDERSTANDING THE HUMAN BEING IN HEGEL’S PHILOSOPHICAL SYSTEM

This article analyzes the question of man, as well as the path and approach to the development of Hegel’s doctrine of man and the content of human essence. It is noted that in examining this topic, Hegel drew on the teachings of classical German philosophers Kant, Fichte, and Shelling, and also proposed a unified philosophical and anthropological system. The author provides information on the ambivalent attitude of researchers toward Hegel’s philosophy, assessing conditions and the relationship between classical and non-classical philosophy in assessing of man. According to the author, Hegel’s works introduce a new philosophical principle, the so-called “philosophy of the unity of the whole”, which includes the concepts of life, spirit, and being. This was an attempt to build and strengthen the doctrine of spirit, within which a gradually new approach to understanding and revealing the essence of being should be considered.

Furthermore, the article analyzes and discusses the relationship between the law of society and the law of morality, being and man, life, spirit, the unity of the whole, and love, which in Hegel’s philosophical system are sometimes considered in the light of Christianity, but are earthly in nature.

Keywords: philosophy, anthropology, Christianity, man, spirit, being, love, the unity of the whole, the unity of existence, dity.

Дар бораи муаллиф
Мирасанов Мирасан Ватаншоевич
н.и.ф., дотсенти кафедраи фалсафа ва фарҳангшиносӣ,
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ,
Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121.
Об авторе
Мирасанов Мирасан Ватаншоевич
к.ф.н., доцент кафедры философии и культурологии,
Таджикский государственный педагогический университет им. С. Айни.
Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121.

About the author
Mirasanov Mirasan Vatanshoevic
Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy and Cultural Studies
Tajik State Pedagogical University named after S. Aini.
Address: 734003, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 121.

ТДУ 008:316.75(44)

ИНЪИКОСИ ИДЕАЛИ ОЗОДӢ ВА БАРОБАРӢ ДАР ФАЗОИ ФАРҲАНГИЮ ФАЛСАФИИ АСАРИ Ж. Ж. РУССО
(дар мисоли асари «Дар бораи қарордоди иҷтимоӣ»)

Саидов А. Ғ.
Донишгоҳи байналмиллалии сайёҳи ва соҳибкории Тоҷикистон

Муқаддима. «Инсон озод ба дунё меояд, вале ҳамеша дар занҷир аст» [27, с. 198] - ин парадокси машҳури Жан-Жак Руссо як иқтибоси сиёсӣ ва ташхиси фарҳангии як давраи том мебошад, ки имрӯз ҳам дар рагҳои тамаддуни муосир тапиш дорад. Дар фазои фарҳангию фалсафии асри XVIII рисолаи «Дар бораи қарордоди иҷтимоӣ» ҳамчун як эъломияи фарҳангофар ва шикастани қолабҳои кӯҳнаи зеҳнӣ зуҳур кард. Рисолаи мазкур дар канори пешниҳоди моделҳои сиёсии давлатдорӣ, муҳимтарин заминаҳои маънавӣ ва принсипҳои ахлоқии мавҷудияти иҷтимоии инсонро бознигарӣ ва таҷдид кард.

Таҳқиқи идеалҳои озодӣ ва баробарӣ дар доираи фарҳангшиносӣ имконият медиҳад, ки робитаи байни арзишҳои сиёсӣ ва маънавии ҷомеа амиқтар дарк карда шавад. Ҳар як ҷомеае, ки дорои фарҳанги ғанӣ ва анъанаҳои устувори маънавӣ мебошад, барои ташаккули муносибатҳои одилонаи иҷтимоӣ заминаи мусоид фароҳам меорад. Дар ин замина, муҳаққиқон таъкид менамоянд, ки хизматҳои тамаддуни тоҷик дар рушди тамаддуни ҷаҳонӣ дорои аҳамияти бузург буда, то имрӯз низ арзиши худро нигоҳ доштаанд [1, с. 234]. Чунин арзёбӣ нишон медиҳад, ки фарҳанги тоҷикӣ низ бар пояи арзишҳои инсонмеҳвар, ҳамбастагии иҷтимоӣ ва эҳтиром ба адолат ташаккул ёфтааст, ки онҳо бо идеалҳои озодӣ ва баробарии пешниҳоднамудаи Руссо ҳамоҳангии маънавӣ доранд.

Ҳамзамон, арзишҳои фарҳангӣ ҳамчун омили муҳими ташаккули шуури иҷтимоӣ ва ҳувияти миллӣ баромад менамоянд. Тавре дар адабиёти илмӣ зикр шудааст, фарҳанги тоҷикон аз қадим бо рангорангии маънавӣ, ғановати адабӣ, расму ойинҳо, ҳунару ҳунармандӣ ва ёдгориҳои таърихии худ диққати муҳаққиқону муаррихони ҷаҳонро ба худ ҷалб намудааст [2, с. 176]. Ин нукта аз он шаҳодат медиҳад, ки фарҳанг ҳамчун низоми арзишҳо метавонад барои таҳкими принсипҳои озодӣ, баробарӣ ва эҳтироми мутақобилаи иҷтимоӣ заминаи устувор фароҳам оварад.

Мубрамияти мавзуъ дар он зоҳир мегардад, ки бидуни дарки решаҳои фарҳангию фалсафии ин идеалҳо, фаҳмиши дурусти равандҳои ташаккули ҷомеаи шаҳрвандии муосир имконнопазир аст. Мо ниёз дорем бидонем, ки чӣ гуна «иродаи умумӣ» метавонад ҳамчун меъёри идоракунӣ ва як падидаи фарҳангӣ - омили ваҳдат, худшиносӣ ва эҳтироми мутақобилаи афрод дар дохили як низоми ягона хизмат кунад. Аз ин рӯ, бознигарии экзистенсиалӣ ва фарҳангии мероси Руссо заминаи мусоидро барои бозшиносии таносуби ҳуқуқҳои инфиродӣ ва уҳдадориҳои иҷтимоӣ дар шароити муосир фароҳам оварда, арзиши амалии ин ғояҳоро дар низоми фарҳанги сиёсии имрӯза муайян менамояд. Мақсади асосии ин пажӯҳиш аз таҳлили ҳамаҷонибаи идеалҳои озодӣ ва баробарӣ дар осори Ж. Ж. Руссо ҳамчун падидаҳои фарҳангофар ва муайян намудани нақши онҳо дар ташаккули фазои маънавию фалсафии тамаддуни муосир иборат мебошад.

Барои расидан ба ин мақсад, баррасии консепсияи қарордоди иҷтимоӣ ҳамчун заминаи фарҳанги нави зиндагии дастҷамъона, муайян кардани марзҳои озодии фард дар низоми арзишҳои ҷамъиятӣ ва нишон додани таъсири ғояҳои Руссо ба равандҳои демократикунонии фарҳанги муосир пешбинӣ шудааст.

Маводҳо ва усулҳои таҳқиқот. Омӯзиши идеали озодӣ ва баробарӣ дар фалсафаи Ж.-Ж. Руссо, махсусан дар заминаи асари бунёдии ӯ «Дар бораи қарордоди иҷтимоӣ», дар таърихнигории фалсафӣ ва сиёсӣ мавқеи марказиро ишғол мекунад. Барои дарки пурраи ғояҳои Руссо, муҳаққиқон пеш аз ҳама муҳити фарҳангии асри XVIII-ро омӯхтаанд. В.П. Волгин дар таҳқиқоти худ раванди ташаккули андешаи ҷамъиятиро дар Франсияи ин давра муфассал таҳлил кардааст [12]. С.В. Занин бошад, робитаи зичи идеали ҷамъиятии Руссоро бо ҷараёнҳои мухталифи маърифатпарварӣ нишон дода [16], [28] таъсири мутафаккирони гузашта, аз ҷумла Н. Малбраншро ба ташаккули ахлоқии ғояҳои ӯ таъкид мекунад [29]. М. Халлиунг Руссоро ҳамчун "худнақдгар"-и Маорифпарварӣ муаррифӣ карда, мухолифати ӯро бо дигар "файласуфон" баррасӣ намудааст [28]. М.К. Борисенко заминаҳои ташаккули ин ғояҳоро маҳз дар солҳои 30-40-уми асри XVIII ҷустуҷӯ кардааст [9].

Масъалаи баробарии иҷтимоӣ дар асарҳои Б. Бернадинер ба таври васеъ инъикос ёфтааст, ки дар онҳо таҳаввули ин ғоя аз баробарии табиӣ то баробарии шаҳрвандӣ нишон

дода мешавад [4], [5]. Д. Бихдрикер диққати асосиро ба механизми сиёсии "иродаи умумӣ" дар асарҳои Руссо равона кардааст [6]. А.С. Алексеев ва В. Засулич дар навбати худ ҷанбаҳои ҳуқуқии қарордоди иҷтимоиро ҳамчун воситаи ҳифзи озодӣ таҳқиқ намудаанд [2], [17]. Н. Карелин низ кӯшиш кардааст, ки хислати ҷамъиятии ин ғояҳоро дар заминаи таърихии он замон шарҳ диҳад [20]. Худи матни "Қарордоди иҷтимоӣ" ва трактатҳои марбутаи он асоси ин таҳлилҳоро ташкил медиҳанд [27].

Идеалҳои Руссо дар бораи озодӣ бидуни омӯзиши консепсияи инсон нопурра мебошанд. И.Е. Зиневич ҷанбаҳои иҷтимоӣ-сиёсии мушкилоти инсонро дар маркази фалсафаи Руссо мегузорад [18], [19]. Ф.А. Ротар таҳаввули дидгоҳҳои мутафаккирро дар бораи табиати инсон пайгирӣ намуда [25], нишон медиҳад, ки чӣ тавр озодӣ аз сифати табиӣ ба сифати маънавӣ табдил меёбад. В.Н. Кузнетсов дар кори дастаҷамъонаи худ ҷойи Руссоро дар низоми фалсафаи Аврупои асри XVIII муайян кардааст [23].

Озодӣ дар фалсафаи Руссо мафҳуми сиёсӣ ва натиҷаи тарбия аст. А. Валлон ва С.И. Данелиа робитаи байни тарбияи "Эмил" ва озодии шаҳрвандиро дар "Қарордоди иҷтимоӣ" таҳлил кардаанд [9], [14]. Ин робита инчунин дар асарҳои Ж. Компере ва Т. Мисава, ки Руссоро реформатори бузурги тарбия меҳисобанд, ба мушоҳида мерасад [22], [24]. Мероси педагогии ӯ дар қатори дигар бузургони ин соҳа низ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст [21].

Барои дарки пурраи фазои фарҳангии асар, донистани ҳаёти муаллиф муҳим аст. Г. Грэхем ва А.Т. Дворцов ҳаёт ва муҳити атрофи Руссоро ҳамчун омили асосии ташаккули ғояҳои ӯ тасвир кардаанд [13], [15]. В.Ф. Асмус ва И.Е. Версман бошад, методологияи мураккаби Руссо ва зиддиятҳои фалсафии ӯро дар асарҳои гуногунаш таҳлил намудаанд [2], [7], [8], [10], [11]. Мактубҳои худи мутафаккир низ дар ин ҷо ҳамчун манбаи муҳимми ҳуҷҷатӣ хизмат мекунанд [30].

Бо вуҷуди он ки масъалаи идеали озодӣ ва баробарӣ дар фалсафаи Жан-Жак Руссо дар адабиёти илмӣ аз ҷанбаҳои гуногун мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст, таҳлили корҳои анҷомшуда нишон медиҳад, ки як қатор масъалаҳои муҳим то ҳол ба таври мустақил ва мукаммал омӯхта нашудаанд. Пеш аз ҳама, дар аксари таҳқиқот диққати асосӣ ба моҳияти сиёсӣ-ҳуқуқии асари мазкур равона гардида, ҷанбаҳои фарҳангӣ ва фалсафии идеали озодӣ ва баробарӣ ҳамчун низоми ягонаи маънавӣ камтар таҳлил шудаанд. Муҳаққиқон бештар масъалаҳои давлат, ҳокимият, иродаи умумӣ ва ҳуқуқи шаҳрвандиро баррасӣ намудаанд, вале нақши фарҳанг ҳамчун муҳити ташаккули озодӣ ва баробарӣ дар андешаи Руссо ҳанӯз ба таври кофӣ равшан нагардидааст.

Инчунин, масъалаи инъикоси идеали озодӣ ва баробарӣ ҳамчун арзишҳои фарҳангӣ дар иртибот бо ҷаҳонбинии маърифатпарварии асри XVIII таҳқиқоти махсусро талаб мекунад. Дар бисёр асарҳо Руссо танҳо ҳамчун назарияпардози сиёсӣ муаррифӣ мешавад, дар ҳоле ки ӯ пеш аз ҳама мутафаккири фарҳангӣ ва ахлоқӣ буд, ки озодиро на танҳо ҳуқуқи сиёсӣ, балки ҳолати маънавии инсон медонист. Ҷанбаи фарҳангии озодӣ, яъне масъалаи таъсири муҳити иҷтимоӣ, ахлоқ, тарбия, анъана ва шуури ҷамъиятӣ ба ташаккули шахсияти озод, дар таҳқиқоти мавҷуда ба таври пароканда зикр гардидааст ва таҳлили мукаммали фалсафӣ надорад.

Ҳамзамон, масъалаи робитаи байни озодӣ ва баробарӣ ҳамчун ду мафҳуми ба ҳам вобаста дар осори Руссо пурра коркард нашудааст. Дар аксари таҳқиқот ин мафҳумҳо алоҳида баррасӣ мешаванд: озодӣ бештар ҳамчун масъалаи сиёсӣ ва баробарӣ ҳамчун масъалаи иҷтимоӣ шарҳ дода мешавад. Аммо дар фалсафаи Руссо ин ду мафҳум якдигарро такмил медиҳанд ва танҳо дар доираи иродаи умумӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ маънои воқеии худро пайдо мекунанд. Таҳқиқоти махсусе, ки ягонагии диалектикии озодӣ ва баробариро дар фазои фарҳангӣ-фалсафии «Қарордоди иҷтимоӣ» нишон диҳад, хеле кам ба назар мерасад.

Илова бар ин, ҷанбаҳои антропологии ин масъала низ пурра омӯхта нашудаанд. Масъалаи он ки чӣ гуна инсон аз ҳолати табиӣ ба ҳолати шаҳрвандӣ мегузарад ва дар ин раванд мафҳумҳои озодӣ ва баробарӣ тағйири маънавӣ меёбанд, таҳқиқоти амиқи фалсафиро талаб мекунад. Дар бисёр корҳои илмӣ табиати инсон дар фалсафаи Руссо баррасӣ мешавад, вале таҳаввули шуури инсонӣ ва нақши фарҳанг дар ташаккули “инсони шаҳрванд” ба таври низомнок таҳлил нашудааст.

Ҳамчунин, таъсири зиддиятҳои дохилии фалсафаи Руссо ба фаҳмиши идеали озодӣ ва баробарӣ то ҳол баҳснок боқӣ мемонад. Аз як тараф, ӯ озодии инсонро арзиши олӣ меҳисобад, аз ҷониби дигар, итоат ба иродаи умумиро шарти асосии ҷомеаи шаҳрвандӣ медонад. Ин зиддият бештар аз нуқтаи назари сиёсӣ шарҳ дода шудааст, вале моҳияти фарҳангӣ ва ахлоқии он камтар омӯхта шудааст. Аз ин рӯ, масъалаи мутобиқати озодии шахсӣ бо манфиати умумӣ дар фалсафаи Руссо ҳанӯз таҳқиқоти амиқи илмиро талаб мекунад.

Дар баробари ин, дар адабиёти илмии тоҷик масъалаи мазкур қариб ба таври мустақил мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст. Аксари таҳқиқот хусусияти умумии таърихию фалсафӣ дошта, таҳлили махсуси инъикоси идеали озодӣ ва баробарӣ дар фазои фарҳангӣ-фалсафии асари «Дар бораи қарордоди иҷтимоӣ»-ро дар бар намегиранд. Аз ҷумла, масъалаи аҳамияти ғояҳои Руссо барои ҷомеаи муосир, робитаи онҳо бо арзишҳои демократӣ, адолати иҷтимоӣ ва фарҳанги шаҳрвандӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ҳанӯз ба таври кофӣ таҳлил нашудааст.

Аз ин рӯ, зарурати таҳқиқи мукаммали масъалаи инъикоси идеали озодӣ ва баробарӣ дар фазои фарҳангию фалсафии асари Дар бораи қарордоди иҷтимоӣ дар он ифода меёбад, ки чунин таҳқиқот метавонад на танҳо моҳияти аслии ҷаҳонбинии Жан-Жак Руссо-ро амиқтар ошкор намояд, балки нақши фарҳанг, ахлоқ ва тарбияро дар ташаккули ҷомеаи озоду баробар низ муайян созад.

Методҳо. Барои омӯхтани мавзуъ аз усули фарҳангшиносӣ ва таҳлили матн истифода шудааст, то таъсири ғояҳои Руссо ба фарҳанги имрӯза равшан нишон дода шавад.

Объекти таҳқиқот. Фазои фарҳангию фалсафии асри XVIII ва мероси адабию фалсафии Жан-Жак Руссо.

Предмети таҳқиқот. Инъикоси идеалҳои озодӣ ва баробарӣ дар рисолаи «Дар бораи қарордоди иҷтимоӣ» ва таъсири онҳо ба ташаккули арзишҳои фарҳангии муосир.

Натиҷа. Асри XVIII дар таърихи тамаддуни башарӣ бо номи «Замони маорифпарварӣ» сабт шудааст. Ин даврае буд, ки Аврупо аз қайду бандҳои таассуби асримиёнагӣ раҳо шуда, ақлу мантиқ ва илмро ҳамчун меъёри асосии ҳақиқат пазируфт. Дар ин фазои дигаргуншаванда, Жан-Жак Руссо ҳамчун мутафаккире зуҳур кард, ки сохти сиёсӣ ва таҳкурсии фарҳангии ҷомеаро зери суол гузошт.

Заминаи аввалини ғояҳои ӯ дар мухолифат ба фарҳанги замони худ шакл гирифта буд. Дар ҳоле, ки аксари файласуфони он давр (ба монанди Волтер) пешрафти илму санъатро омили хушбахтии инсон медонистанд, Руссо дар аввалин рисолаҳои худ изҳор дошт, ки тамаддуни зоҳирӣ ва боҳашамати аср ахлоқи инсонро фосид карда, ӯро аз табиати аслиаш дур сохтааст. Ин дидгоҳ заминаи фарҳангии «бозгашт ба табиат»-ро ба вуҷуд овард, ки баъдтар дар «Қарордоди иҷтимоӣ» ба шакли идеали озодӣ таҳаввул ёфт.

Заминаи дигари муҳим - буҳрони низоми истибдодӣ буд. Фалсафаи он замон ниёз ба як «қарордод»-и нав дошт, ки на бар тарс ва итоат, балки бар ирода ва фарҳанги ҳамзистӣ асос ёбад. Руссо дар ин фазои пурталотум консепсияи «иродаи умумӣ»-ро пешниҳод кард. Ӯ бовар дошт, ки озодӣ на танҳо як ҳуқуқи қонунӣ, балки як ниёзи фарҳангию фитрии инсон аст, ки бидуни он камолоти маънавӣ имконнопазир мебошад.

Дар ин замина, пажӯҳишҳои муосир, аз ҷумла таҳқиқоти донишманди амрикоӣ Мартин Халлинг, ба эҷодиёти Руссо дар доираи Маърифатпарварии Фаронса дидгоҳи нав ворид мекунанд. Ӯ бар он аст, ки мавқеи ин мутафаккир идомаи ғояҳои замон ва навъе аз "худинтиқодии Маърифатпарварӣ" (самокритика Просвещения) маҳсуб меёфт [28, с. 28]. Чунин бардошт имкон медиҳад, ки мо ҷанбаҳои таҳаввули фикрии асри XVIII-ро беҳтар дарк намоем.

Санги асосии консепсияи ахлоқии Руссоро мафҳуми "дӯст доштани худ" (amour de soi) ташкил медиҳад, ки ба ақидаи ӯ, "қавитарин ангезаи амалҳои инсон" мебошад [29, с. 434]. Дар ин андешаҳо, аз як тараф, таъсири умумии маърифатпарварӣ ва аз тарафи дигар, интиқоди шадиди афкори Николя Малбранш ба мушоҳида мерасад. Руссо тезиси асосии ин файласуфро дар мавриди зарурати муборизаи инсон бо майлҳои табиии худ ба хотири ақлу имон рад мекунад [16, с. 327-344]. Ба андешаи Руссо, табиати инсон на манбаи гуноҳ, балки асоси низоми ахлоқист. Маҳз дар ҳамин нуқта идеали озодӣ шакл мегирад: озодӣ на ҳамчун сарпечӣ аз қонун, балки ҳамчун зиндагӣ мувофиқи табиати пок ва "виҷдони рост" (conscience droite).

Ин "дӯст доштани худ" дар фазои фарҳангии Руссо заминаи маънавии баробариро низ мегузорад. Агар ҳар як фард табиатан дорои эҳсоси муҳаббат ба худ ва виҷдони пок бошад, пас ҳеҷ кас бар дигаре бартарии ахлоқии фитрӣ надорад. Аммо Руссо таъкид мекунад, ки инсон дар ҷомеаи муосир зери фишори манфиатҳои лаҳзавӣ ин эҳсосоти олӣ - бовар ба адолат ва беназирии рӯҳро фаромӯш мекунад [30]. Маҳз барои эҳёи ин арзишҳои табиӣ ва раҳоӣ аз "занҷирҳо"-и сунъии ҷомеа, Руссо дар рисолаи «Дар бораи қарордоди иҷтимоӣ» зарурати эҷоди низомеро пешниҳод мекунад, ки дар он озодии фардӣ бо иродаи умумӣ созгор бошад.

Руссо чунин қайд менамояд: «Агар ба ман ҳуқуқи интихоби макони таваллудам дода мешуд, ман ҷомеаеро интихоб мекардам, ки шумораи аъзояш бо ҳудуди тавоноии инсонӣ маҳдуд бошад, яъне имкони хуб идора шуданро дошта бошад. Ҷомеае, ки дар он ҳар кас дар ҷойи худ аст ва ҳеҷ кас маҷбур нест, ки масъулиятҳои бар дӯш доштаашро ба дигарон вогузор намояд. Давлате, ки дар он ҳамаи афрод якдигарро мешиносанд ва аз ин рӯ, на ҳилаҳои тираи

разил ва на фурӯтании фазилат аз назар ва қазовати мардум пинҳон наемонад. Дар чунин ҷомеа, одати гуворои дидану шинохтани якдигар муҳаббат ба ватанро на танҳо иртибот ба як қаламрави хос, балки бештар ба муҳаббат нисбат ба ҳамшаҳриён табдил медиҳад» [27, с. 54]. Ин дидгоҳи Руссо нишон медиҳад, ки идеалҳои озодӣ ва баробарӣ дар заминаи «Қарордоди иҷтимоӣ» дар муҳити зинда ва фарҳангии мушаххас амалӣ мешаванд. Барои мутафаккир, озодии ҳақиқӣ танҳо дар ҷомеае имконпазир аст, ки дар он «шаффофияти иҷтимоӣ» мавҷуд бошад. Вақте ки ӯ дар бораи маҳдудияти шумораи аъзои ҷомеа сухан мегӯяд, ҳадафаш таъкид бар он аст, ки баробарии воқеӣ танҳо дар сурати шинохти мутақобилаи шаҳрвандон шакл мегирад.

Дар ин ҷо «муҳаббат ба ҳамшаҳриён» ҳамчун як падидаи фарҳангӣ аз ҳудуди ҷуғрофӣ фаротар рафта, ба заминаи ахлоқии давлатдорӣ табдил меёбад. Агар қаблан мо оид ба «дӯст доштани худ» ҳамчун ангезаи фитрӣ сухан ронда бошем, дар ин иқтибос мебинем, ки чӣ тавр Руссо ин эҳсосро ба сатҳи ҷамъиятӣ мебарорад. Дар ҷомеаи идеалии ӯ, ки «ҳар кас дар ҷойи худ аст», озодии фард бо масъулияти шаҳрвандӣ омехта мешавад. Ин модел имкон намедиҳад, ки қудрат ба дасти гурӯҳи маҳдуд гузарад, зеро «назари мардум» ҳамчун як филтри фарҳангӣ разилатро фош ва фазилатро ҳимоя мекунад. Дар ин замина ӯ чунин илова менамояд: «Ман мехостам озод зиндагӣ кунам ва озод бимирам, яъне ба қонунҳо чунон тобеъ бошам, ки на ман ва на ҳеҷ каси дигар натавонем ин юғи бошараф - ин юғи наҷотбахш ва сабукро аз гардани худ дур созем; юғе, ки мағруртарин сарҳо дар баробари он бо итоат хам мешаванд ва ин итоат аз он сабаб аст, ки онҳо ба ҳеҷ юғи дигаре сар хам кардан нахоҳанд тавонист» [27, с. 54]. Ин андешаи Руссо парадокси навбатии ӯро равшан мекунад: озодии ҳақиқӣ на дар худсарию беқонунӣ, балки дар тобеияти комил ба қонунест, ки худи ҷомеа (иродаи умумӣ) қабул кардааст. Дар ин ҷо мутафаккир истилоҳи «юғи бошараф»-ро (le joug honorable) истифода мебарад, ки дар фазои фарҳангшиносӣ маънои махсус дорад. Ин маънои онро дорад, ки қонун на ҳамчун василаи зулм, балки ҳамчун ягона кафили озодии фард ва баробарии ҳама дар назди низоми арзишҳо баромад мекунад.

Агар сухани қаблии ӯ дар бораи «шаффофияти иҷтимоӣ» ва муҳаббат ба ҳамшаҳриён сухан бошад, ин иқтибос нишон медиҳад, ки маҳз қонун меҳвари ин муҳаббат ва ваҳдат аст. Баробарии ахлоқӣ, ки дар «дӯст доштани худ» реша дошт, акнун дар баробарии ҳуқуқӣ таҷассум меёбад. Барои Руссо, «мағруртарин сарҳо», яъне афроди озодманиш ва дорои ҳувияти қавӣ, танҳо ба қонуне итоат мекунанд, ки адолати табииро ҳимоя кунад.

Мутобиқи таълимоти мутафаккир, озодии сиёсӣ аз озодии ахлоқӣ ҷудонопазир аст ва «виҷдон» ҳамчун ифодагари «робитаи дутарафаи инсон нисбат ба худ ва наздиконаш» дар шуури шаҳрвандӣ таҷассум меёбад. Принсипҳои ин ахлоқро дар мавриди вазифаҳои шаҳрванд дар назди давлат ва ҳамшаҳриён Руссо дар «ақидаҳои дини шаҳрвандӣ» [16, с. 362-371] таҳия намудааст. Ҳамин тариқ, дар давраи нашри асари калидии худ, Руссо назарияи сиёсии хешро аз нуқтаи назари арзишҳои ахлоқӣ асоснок кард.

Ба андешаи мо, ин робитаи зичи ахлоқ ва сиёсат дар фалсафаи Руссо ҷанбаи муҳимтарини «Қарордоди иҷтимоӣ»-ро ташкил медиҳад. Руссо бовар дошт, ки давлат наметавонад танҳо бар пояи қонунҳои хушк ва маҷбурӣ пойдор бимонад; он ба заминаи мустаҳками маънавӣ ниёз дорад, ки дар он ҳар як шаҳрванд озодӣ ва баробариро на ҳамчун бори гарон, балки ҳамчун шарафи ахлоқӣ бипазирад. Маҳз дар ҳамин нуқта идеалҳои озодӣ ва баробарӣ аз сатҳи ҳуқуқӣ ба сатҳи фарҳангӣ гузашта, ба «дини шаҳрвандӣ» мубаддал мешаванд. Ин дин на ба маънои эътиқоди теологӣ, балки ба маънои садоқат ба иродаи умумӣ ва эҳтиром ба ҳуқуқҳои ҳамшаҳриён фаҳмида мешавад.

Мо чунин меҳисобем, ки маҳз ҳамин «шуури шаҳрвандӣ» кафили воқеии баробарӣ дар ҷомеа аст. Вақте ки виҷдони фард бо масъулияти ҷамъиятӣ омезиш меёбад, низоми иҷтимоӣ на аз тарси ҷазо, балки аз ҳисси эҳтиром ба низоми одилона ҳифз мегардад. Ин раванд нишон медиҳад, ки дар фазои фарҳангии Руссо инсон танҳо дар сурате комилан озод мешавад, ки ахлоқан ба камол расида, манфиатҳои худро бо саодати умумӣ ҳамоҳанг созад.

«Ман дар насли инсонӣ ду намуди нобаробариро мебинам: аввалӣ, ки онро табиӣ ё физикӣ меномам, зеро он аз ҷониби табиат муқаррар шуда, аз тафовути синну сол, вазъи саломатӣ, нерӯи ҷисмӣ ва сифатҳои ақлию рӯҳӣ иборат аст; дувумӣ, ки онро метавон нобаробарии шартӣ ё сиёсӣ номид, зеро он аз навъе қарордод вобаста буда, бо ризояти одамон муқаррар ва ё ҳадди ақал тасдиқ мегардад. Ин нобаробарии охирин дар имтиёзҳои мухталифе зоҳир мешавад, ки бархе аз онҳо бар зарари дигарон истифода мебаранд: масалан, онҳо нисбат ба дигарон сарватмандтар, муътабартар ва пуриқтидортаранд ё ҳатто дигаронро ба итоат водор мекунанд» [27, с. 70-71]. Таснифоти мазкур нишон медиҳад, ки чаро Руссо дар асари худ маҳз ба баробарии сиёсӣ ва ҳуқуқӣ тамаркуз мекунад. Ба ақидаи ӯ, агар нобаробарии физикӣ (ақл

ва ҷисм) як амри воқеии табиат бошад, пас нобаробарии иҷтимоӣ маҳсули фарҳанг ва созиши одамон аст. Маҳз дар ҳамин нуқта моҳияти инқилобии андешаи ӯ зоҳир мегардад: агар нобаробарии сиёсӣ маҳсули «ризояти одамон» бошад, пас одамон ҳуқуқ доранд онро тавассути қарордоди нав ва одилона дигаргун созанд.

Дар ин ҷо идеали баробарӣ ҳамчун василаи бартараф намудани «имтиёзҳои сунъӣ» баромад мекунад. Руссо таъкид менамояд, ки дар ҷомеаи солим ҳеҷ кас набояд он қадар сарватманд бошад, ки дигареро бихарад ва ҳеҷ кас набояд он қадар фақир бошад, ки худро бифурӯшад. Ин нишон медиҳад, ки барои Руссо баробарӣ заминаи асосии озодист, зеро вобастагии иқтисодӣ ва сиёсии як фард аз фарди дигар озодии маънавиро аз байн мебарад.

Таҳлили иродаи умумӣ ва механизми баробарӣ моро ба хулосае меорад, ки нобаробарии сунъӣ дар ҷомеа ҳеҷ гоҳ наметавонад бо бартарии табиии афрод асоснок карда шавад. Руссо бо қатъият таъкид мекунад, ки қудрат ва сарват нишонаи камолоти маънавӣ ё ақлии инсон нестанд. Маҳз барои фош кардани ин тасаввуроти ғалат ва ҷудо кардани адолати воқеӣ аз истибдод, ӯ чунин мегӯяд: «Ҳоҷат ба пурсидан нест, ки сарчашмаи нобаробарии табиӣ чист, зеро посух ба ин савол аллакай дар худи таърифи ин вожаҳо нуҳуфтааст. Боз ҳам камтар имконпазир аст муайян намоем, ки оё миёни ин ду намуди нобаробарӣ (табиӣ ва сиёсӣ) ягон робитаи ҷавҳарӣ мавҷуд аст ё на. Зеро ин ба ибораи дигар чунин маъно медошт: оё ҳатман онҳое, ки фармон медиҳанд, аз онҳое, ки итоат мекунанд, беҳтаранд? Ва оё ҳамеша нерӯи ҷисмонию рӯҳӣ, хирад ё фазилат дар вуҷуди афрод ба қудрат ва сарвати онҳо мутаносиб аст? Ин саволро шояд танҳо дар назди касоне гузоштан раво бошад, ки худро ғуломи хоҷагони худ медонанд, вале он дар назди инсонҳои оқил ва озод, ки дар ҷустуҷӯи ҳақиқатанд, аслан ба миён намеояд» [27, с. 71]. Дар ин ҷо Руссо ба яке аз густурдатарин мушкилоти фарҳанги сиёсии замони худ ва умуман таърихи башарият ишора мекунад: кӯшиши «қонунӣ гардонидан»-и нобаробарии иҷтимоӣ тавассути бартариҳои фардӣ. Аз нигоҳи фарҳангшиносӣ, ин матн зарбаи сангине ба консепсияҳои аристократӣ ва сохторҳои суннатӣ мебошад, ки ҳокимиятро насиби «беҳтаринҳо» ё «баргузидагон» медонистанд. Руссо бо мантиқи қавӣ собит месозад, ки соҳиб шудан ба сарват ё мақоми сиёсӣ ҳеҷ гоҳ кафили доштани фазилати ахлоқӣ ё хиради болотар нест.

Руссо нишон медиҳад, ки дар фарҳанги сиёсии воқеӣ, «итоат» набояд ба шахсиятҳо, балки танҳо ба қонун бошад. Вақте ӯ мегӯяд, ки ин савол танҳо барои «ғуломон» ҷолиб аст, ӯ ба навъи махсуси фарҳанги тафаккур, яъне «психологияи ғуломӣ» ишора мекунад, ки дар он инсон заифии иҷтимоии худро ҳамчун як амри табиӣ мепазирад. Баръакс, «инсони озод» дарк мекунад, ки сохтори ҷомеа як созиши фарҳангист ва ҳеҷ кас аз рӯйи табиат ҳуқуқи фармонфармоӣ бар дигареро надорад.

Ба ақидаи Руссо тамаддуни моддӣ дар баробари шароити зиндагиро беҳтар кардан, ҳамзамон занҷирҳои нави асоратро низ ба вуҷуд овард. Ин таҳаввулоти фарҳангӣ боиси он гардид, ки инсон аз ҳолати истиқлолияти табиӣ ба ҳолати вобастагии доимӣ аз дигарон гузарад. Маҳз дар ҳамин замина Руссо фоҷиаи пайдоиши моликиятро чунин тасвир мекунад: «...аз ҳамон лаҳзае, ки як инсон ба кумаки инсони дигар ниёз пайдо кард ва ҳамин ки одамон пай бурданд, ки барои як нафар доштани захираи ғизо барои ду нафар муфид аст, - баробарӣ аз байн рафт, моликият падидор шуд, меҳнат ба як зарурат табдил ёфт ва ҷангалҳои беканор ба киштзорҳои дилкаше мубаддал гаштанд, ки мебоист бо арақи ҷабини инсон обёрӣ мешуданд ва дар онҳо ба зудӣ ҳамроҳ бо ҳосил, ғуломӣ ва қашшоқӣ низ кошта шуданд ва сабзиданд» [27, с. 114]. Дар ин баёни хеш Руссо яке аз таҳлилҳои тамаддуншиносиро оид ба гузариши башарият аз «фарҳанги табиӣ» ба «фарҳанги тамаддун» пешниҳод менамояд. Аз нигоҳи ӯ, моликият дар баробари мафҳуми иқтисодӣ будан, омили асосии дигаргунсозии шуури инсонӣ ва низоми арзишҳо мебошад. Пайдоиши захираи барзиёд ва тақсимоти меҳнат, ки дар нигоҳи аввал пешрафт менамуданд, дар асли худ заминаи фарҳангии нобаробариро гузоштанд.

Руссо ба парадокси таърихӣ ишора мекунад: «киштзорҳои дилкаш, яъне рамзи тамаддун ва зебоии сунъӣ, дар асл макони пайдоиши «ғуломӣ ва қашшоқӣ» гардиданд. Ин нишон медиҳад, ки пешрафти моддии ҷомеа на ҳамеша бо пешрафти ахлоқӣ ва ҳифзи озодӣ ҳамқадам аст. Аз нуқтаи назари фарҳангшиносӣ, меҳнат аз як василаи зиндагӣ ба воситаи истисмор табдил ёфт ва инсон ҳувияти озоди худро дар ивази амнияти моддӣ аз даст дод.

Ин таҳлил собит месозад, ки идеали баробарӣ дар асари ӯ кӯшишест барои ҷуброни ҳамин талафоти таърихӣ. Руссо дарк намуда буд, ки бозгашт ба ҳолати табиӣ ва ҷангалҳои беканор дигар имконнопазир аст, бинобар ин ӯ роҳи нави фарҳангиро пешниҳод мекунад: эҷоди баробарии ҳуқуқӣ дар ҷомеае, ки моликият аллакай вуҷуд дорад. Ӯ талаб мекунад, ки

қонун бояд чунон танзим шавад, ки моликияти хусусӣ боиси бандагии як инсон аз инсони дигар нагардад.

Пас аз фош кардани решаҳои иқтисодии нобаробарӣ, Руссо ба ҷустуҷӯи модели ибтидоии робитаҳои инсонӣ мепардозад, то асоси табиии озодиро дарёфт намояд. Ӯ собит месозад, ки ҳатто наздиктарин пайвандҳои иҷтимоӣ дар асли худ дорои унсури озодии фитриянд ва ҳеҷ гоҳ наметавонанд асоси истибдоди доимӣ бошанд. Барои дарки ин гузариш аз зарурати табиӣ ба созиши иҷтимоӣ, мутафаккир намунаи оиларо чунин таҳлил мекунад: «Аз ҳама ҷомеаи қадимтарин ва ягона ҷомеаи табиӣ - ин оила аст. Вале дар оила низ фарзандон бо падар танҳо то он даме пайванданд, ки ба ӯ ниёз доранд. Ҳамин, ки ин ниёз аз байн рафт, пайванди табиӣ канда мешавад. Фарзандон аз зарурати итоат ба падар ва падар аз вазифаи ғамхорӣ ба фарзандон озод шуда, дубора ба таври баробар мустақил мегарданд. Агар онҳо минбаъд низ якҷо бимонанд, ин дигар на аз рӯйи зарурати табиӣ, балки ба таври ихтиёрӣ сурат мегирад; худи оила бошад, танҳо бар асоси созиш (қарордод) пойдор мемонад.

Муҳокима. Дар ин ҷо Руссо ба яке аз бунёдитарин масъалаҳои фарҳангшиносӣ, яъне таҳаввули инсон аз «мавҷуди биологӣ» ба «шахсияти иҷтимоӣ» ишора мекунад. Аз нигоҳи мутафаккир, оила намунаи ибтидоии фарҳангест, ки дар он меҳру муҳаббат ва ниёз ҷойи қонунро мегиранд. Аммо нуктаи муҳим дар он аст, ки ҳатто ин «фарҳанги хунӣ» ҷовидона нест. Руссо собит месозад, ки озодӣ дар баробари як ҳуқуқи сиёсӣ будан, инчунин натиҷаи мантиқии «камолоти ақл» мебошад. Вақте инсон ба марҳилаи «хоҷаи худ шудан» мерасад, ин маънои онро дорад, ки ӯ аз нигоҳи фарҳангӣ ба субъекте табдил ёфтааст, ки қодир аст мустақилона арзишҳоро интихоб кунад ва барои ҳифзи худ қарорҳои оқилона қабул намояд.

Руссо ин ҷо бар зидди назарияҳои патриархалӣ (падаршоҳӣ), ки дар асри XVIII низоми шоҳиро ҳамчун идомаи табиии ҳокимияти падар медонистанд, исён мебарад. Ӯ нишон медиҳад, ки дар фарҳанги оила итоат бар «ниёз» асос ёфтааст, на бар «ҳуқуқ». Аз ин рӯ, кӯшиши ба давлат кӯчонидани модели оила ва шоҳро «падар» хондан, аз нигоҳи Руссо, як хатои фарҳангист, зеро шаҳрвандон, бархилофи кӯдакон, афроди болиғ ва соҳибихтиёранд. Ин ҷо тафовути ҷиддии байни «раъият» (ки мисли кӯдаки ҳамеша вобаста аст) ва «шаҳрванд» (ки мисли инсони болиғ озод аст) ба миён меояд.

Боз як ҷанбаи муҳими ақидаи ӯ дар мафҳуми «ҳифзи худ» нуҳуфтааст. Руссо ин ғаризаи табииро ҳамчун асоси ахлоқии озодӣ муаррифӣ мекунад. Агар инсон худро ҳифз накунад, ӯ наметавонад фазилат ва ахлоқро риоя намояд. Бинобар ин, ҳар гуна сохтори фарҳангию сиёсӣ, ки озодии фардро барои ҳифзи худ маҳдуд мекунад, зидди табиати инсонист. Барои Руссо, гузариш аз «пайванди табиӣ» ба «созиши ихтиёрӣ» дар дохили оила, рамзи пайдоиши аввалин унсурҳои фарҳанги демократӣ мебошад. Ин нишон медиҳад, ки баробарӣ на аз қонунҳои навишташуда, балки аз эътирофи мутақобилаи истиқлолияти афрод оғоз мешавад.

Дар ин замина, идеали озодӣ дар фалсафаи Руссо ҳамчун василаи ҳифзи шаъни инсонӣ зоҳир мегардад. Вақте инсон «худаш дар мавриди воситаҳои муносиб барои ҳифзи худ қазоват мекунад», ӯ масъулияти ахлоқии амалҳояшро бар дӯш мегирад. Ин маҳз ҳамон нуқтаест, ки фарҳанги инфиродӣ бо фарҳанги ҷамъиятӣ пайваст мешавад: танҳо инсонҳои озод ва мустақил метавонанд «Қарордоди иҷтимоӣ»-и воқеиро ба вуҷуд оранд, зеро созиши ғуломон на қарордод, балки таслимшавӣ аст.

Хулоса. Таҳқиқи идеалҳои озодӣ ва баробарӣ дар фазои фарҳангию фалсафии Жан-Жак Руссо, бахусус дар рисолаи «Дар бораи қарордоди иҷтимоӣ», имкон медиҳад, ки ба натиҷаҳои зерини илмӣ-назариявӣ даст ёбем:

1) муайян гардид, ки идеали озодӣ дар таълимоти Руссо аз қолабҳои маҳзи сиёсӣ фаротар рафта, характери антропологӣ ва ахлоқӣ дорад. Озодӣ барои мутафаккир на танҳо набудани маҷбурият, балки ҳолати табиии мавҷудияти инсон ва кафили камолоти рӯҳии ӯст. Тавре, ки таҳлили мо нишон дод, Руссо озодиро бо мафҳуми «виҷдон» ҳамчун «ғаризаи илоҳӣ» (instinct divin) пайваст мекунад, ки ин гузаришро аз озодии ҳайвонии табиӣ ба озодии бошууронаи шаҳрвандӣ таъмин менамояд;

2) консепсияи баробарӣ дар фалсафаи Руссо ҳамчун воситаи ҷуброни нобаробариҳои сунъии иҷтимоӣ ва иқтисодӣ зоҳир мешавад. Руссо собит намуд, ки нобаробарии сиёсӣ (сарват, қудрат, имтиёзҳо) натиҷаи таҳаввулоти нодурусти фарҳангӣ ва пайдоиши моликияти хусусӣ мебошад. Маҳз дар ҳамин замина, «Қарордоди иҷтимоӣ» ҳамчун як эъломияи фарҳангофар пешниҳод мегардад, ки ҳадафаш барқарор намудани баробарии ҳуқуқии афрод дар назди қонун (юғи бошараф) ва иродаи умумӣ мебошад;

3) таҳлили мо нишон дод, ки Руссо ниҳоди оиларо ҳамчун модели аввалини ҷомеаи озод баррасӣ намуда, принсипи «хоҷаи худ будани инсон»-ро асоси фарҳанги демократӣ медонад. Ӯ бо интиқоди шадиди «ҳуқуқи қавитар» ва рад намудани вобастагии доимии шаҳрванд аз

ҳоким, заминаҳои фарҳангии ҷомеаи шаҳрвандиро гузошт, ки дар он итоат танҳо ба қонуне ҷоиз аст, ки худи инсон дар таҳияи он саҳм дорад;

4) Руссо парадокси тамаддунро фош кард: пешрафти моддӣ бе заминаи ахлоқӣ метавонад ба «ғуломӣ ва қашшоқӣ» оварда расонад. Аз ин рӯ, инъикоси идеалҳои озодӣ ва баробарӣ дар осори ӯ ҳамчун назарияи таърихӣ ва стратегияи фарҳангӣ барои ҷомеаи муосир аст. Ин стратегия талаб мекунад, ки низоми сиёсӣ на бар тарс ва нобаробарӣ, балки бар «муҳаббат ба ҳамшаҳриён» ва шаффофияти иҷтимоӣ устувор бошад.

Ғояҳои Руссо Ж.Ж. дар бораи соҳибихтиёрии халқ, адолати иҷтимоӣ ва озодии ахлоқӣ то имрӯз мубрамияти худро гум накардаанд ва дар равандҳои демократикунонии ҷомеаи ҷаҳонӣ, аз ҷумла дар таҳкими арзишҳои инсонпарварии фарҳанги миллӣ, нақши калидӣ мебозанд.

Адабиёт

1. Абдураҳмонов, З. Мавқеи тамаддуни тоҷику форс дар системаи тамаддуни ҷаҳонӣ / З, Абдураҳмонов З., Ю, Саидасанов // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. - 2024. №1 (108). – С. 234-238
2. Алексеев, А. С. Этюды о Ж.-Ж. Руссо. I–II / А. С. Алексеев. – М.: Издательство А.А. Васильева, 1887. – 618 с.
3. Асмус, В. Ф. Историко-философские этюды: Ж.-Ж. Руссо / В. Ф. Асмус. – М.: Мысль, 1983. – 138 с.
4. Бернадинер, Б. Учение Руссо о равенстве людей / Б.Бернадинер // Под знаменем марксизма. – 1938. – № 8. – С. 60–81.
5. Бернадинер, Б. М. Социально-политическая философия Жан-Жака Руссо / Б. М. Бернадинер. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1940. – 157 с.
6. Бихдрикер, Д. Политические учения Руссо / Д. Бихдрикер // Под знаменем марксизма. – 1938. – № 3. – С. 51–69.
7. Борисенко, М. К. Исповедь Ж.-Ж. Руссо [Текст] // К проблеме метода. Тезисы / М. К. Борисенко; МГУ. – М., 1986. – 21 с.
8. Борисенко, М. К. Формирование общественно-политических и эстетических воззрений Ж.-Ж. Руссо в 30-40-е годы / М. К. Борисенко; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1982. – 37 с. – Деп. в ИНИОН АН СССР 15.11.1982, № 11575.
9. Валлон, А. Педагогические и психологические идеи романа-трактата Ж.-Ж. Руссо «Эмиль, или О воспитании» / А. Валлон // Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: в 2-х т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 269–300.
10. Верцман, И. Е. Вступительная статья / И. Е. Верцман // Руссо Ж.-Ж. Избр. соч.: в 3 т. – М.: Гослитиздат, 1961. – Т. 1. – С. 8.
11. Верцман, И. Е. Жан-Жак Руссо / И. Е. Верцман. – М.: Гослитиздат, 1958. – 271 с.
12. Волгин, В. П. Развитие общественной мысли во Франции в XVIII в. / В. П. Волгин. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 413 с.
13. Грэхем, Г. Ж.-Ж. Руссо. Его жизнь, произведения и окружающая среда [Текст] / Г. Грэхем; пер. с англ. – М.: Типография Маракуева, 1890. – 316 с.
14. Данелиа, С. И. Жизнь и педагогическая система Жан-Жака Руссо [Текст] / С. И. Данелиа. – Тбилиси: Ин-т пед. наук Груз. ССР, 1948. – 69 с.
15. Дворцов, А. Т. Жан-Жак Руссо [Текст] / А. Т. Дворцов. – М.: Наука, 1980. – 111 с.
16. Занин, С. В. Общественный идеал Ж.-Ж. Руссо и французское Просвещение XVIII в. / С. В. Занин. – СПб., 2007. – 535 с.
17. Засулич, В. Жан-Жак Руссо. Опыт характеристики его общественных идей / В. Засулич. – М.: Госиздат, 1923. – 146 с.
18. Зиневич, И. Е. Социально-политические проблемы человека в философии Ж.-Ж. Руссо [Текст]: автореф. дис. ... канд. филос. наук / И. Е. Зиневич. – Киев, 1986. – 20 с.
19. Зиневич, И. Е. Социально-политический аспект проблемы человека в философии Ж.-Ж. Руссо / И. Е. Зиневич; АН УССР, ин-т философии. – Киев, 1986. – 162 с.
20. Карелин, Н. Ж.-Ж. Руссо. Опыт характеристики его общественных идей / Н. Карелин. – СПб., 1898.
21. Коменский, Я. А. Педагогическое наследие / Я. А. Коменский, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци; [сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский]. – М.: Педагогика, 1989. – 416 с.
22. Компере, Ж. Ж.-Ж. Руссо и воспитание естественное / Ж. Компере; пер. П. Д. Первого. – М., 1903. – 96 с.
23. Кузнецов, В. Н. Западно-европейская философия XVIII в. / В. Н. Кузнецов, Б. В. Мееровский, А. Ф. Грязнов. – М.: Высшая школа, 1986. – 400 с.
24. Мисава, Т. Великий реформатор воспитания и образования Жан-Жак Руссо / Т. Мисава; пер. с англ. П. А. Буланже. – М., 1912. – 16 с.
25. Ротарь, Ф. А. Ж. Ж. Руссо о природе и сущности человека: (эволюция взглядов) / Ф. А. Ротарь; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1986. – 28 с.

26. Нурматзода Ҳ. Ҷойгоҳи арзишҳои фарҳангӣ дар паёмҳои Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон [Матн] / Ҳ, Нурматзода // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. - 2024. №5-6 (112-113). – С. 176-182.
27. Руссо, Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо; пер. с фр. – М.: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. – 416 с.
28. Hulliung, M. The autocritic of Enlightenment: Rousseau and the "philosophes" / M. Hulliung. – Harvard University Press, 1994. – 264 p.
29. Malebranche, N. Traité de morale / N. Malebranche // Oeuvres. – Paris, 1995. – T. II. – P. 434.
30. Rousseau, J.-J. Correspondance complète de J.-J. Rousseau / J.-J. Rousseau. – Voltaire Fondation, 1964–1995. – № 3166.

ИНЪИКОСИ ИДЕАЛИ ОЗОДӢ ВА БАРОБАРӢ ДАР ФАЗОИ ФАРҲАНГИЮ ФАЛСАФИИ АСАРИ Ж. Ж. РУССО (ДАР МИСОЛИ АСАРИ «ДАР БОРАИ ҚАРОРДОДИ ИҶТИМОӢ»)

Дар мақолаи мазкур инъикоси идеалҳои озодӣ ва баробарӣ дар фазои фарҳангию фалсафии яке аз мутафаккирони барҷастаи асри XVIII Жан-Жак Руссо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Таваҷҷуҳи асосӣ ба рисолаи «Дар бораи қарордоди иҷтимоӣ» равона шуда, муаллиф кӯшиш намудааст, ки ин ғояҳоро на танҳо ҳамчун мафҳумҳои ҳуқуқӣ, балки ҳамчун падидаҳои фарҳангӣ таҳлил намояд. Дар мақола гузариши инсон аз ҳолати табиӣ ба ҳолати шаҳрвандӣ, нақши виҷдон дар ташаккули озодии ахлоқӣ ва таъсири моликият ба нобаробарии иҷтимоӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Муаллиф собит месозад, ки идеали Руссо дар бораи «иродаи умумӣ» заминаи фарҳангии ҷомеаи шаҳрвандиро ташкил дода, барои ташаккули низоми арзишҳои инсонпарварии муосир хидмат мекунад.

Калидвожаҳо: Ж.Ж. Руссо, озодӣ, баробарӣ, қарордоди иҷтимоӣ, фарҳангшиносӣ, иродаи умумӣ, виҷдон, нобаробарӣ, шаҳрванд.

ОТРАЖЕНИЕ ИДЕАЛА СВОБОДЫ И РАВЕНСТВА В КУЛЬТУРНО-ФИЛОСОФСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ ТВОРЧЕСТВА Ж. Ж. РУССО (НА ПРИМЕРЕ ТРАКТАТА «ОБ ОБЩЕСТВЕННОМ ДОГОВОРЕ»)

В данной статье рассматривается отражение идеалов свободы и равенства в культурно-философском пространстве выдающегося мыслителя XVIII века Жан-Жака Руссо. Основное внимание уделяется трактату «Об общественном договоре», в котором автор анализирует данные идеи не только как правовые категории, так и как культурные феномены. В статье исследуется переход человека из естественного состояния в гражданское, роль совести в формировании моральной свободы и влияние собственности на социальное неравенство. Автор доказывает, что идеал «общей воли» Руссо составляет культурную основу гражданского общества и служит формированию современной системы гуманистических ценностей.

Ключевые слова: Ж.Ж. Руссо, свобода, равенство, общественный договор, культурология, общая воля, совесть, неравенство, гражданин.

REFLECTION OF THE IDEAL OF FREEDOM AND EQUALITY WITHIN THE CULTURAL AND PHILOSOPHICAL FRAMEWORK OF J. J. ROUSSEAU'S WORK (BASED ON THE TREATISE "THE SOCIAL CONTRACT")

This article examines the reflection of the ideals of freedom and equality within the cultural and philosophical framework of the prominent 18th-century thinker Jean-Jacques Rousseau. The primary focus is on the treatise "The Social Contract," where the author analyzes these ideas not merely as legal categories but as cultural phenomena. The article explores the human transition from the state of nature to civil society, the role of conscience in shaping moral freedom, and the impact of private property on social inequality. The author demonstrates that Rousseau's ideal of the "general will" forms the cultural foundation of civil society and contributes to the development of the modern system of humanistic values.

Keywords: J.J. Rousseau, freedom, equality, social contract, culturology, general will, conscience, inequality, citizen.

Дар бораи муаллиф
Саидов Абдуҷаббор Ғафурович
Ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ-риёзии Академияи сайёҳӣ
Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон
734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Борбад, 48/5
E-mail: abdujabbor075@gmail.com

Об авторе
Саидов Абдуджаббор Гафурович
Ассистент кафедры гуманитарных и естественно-математических наук Академия туризма
Таджикский международный университет туризма и предпринимательства
734055, Республики Таджикистан, г.Душанбе, проспект Борбад, 48/5
E-mail: abdujabbor075@gmail.com

About the author:
Saidov Abdujabbor Ghafurovich
Assistant of the department of humanities and natural-mathematical sciences of Academy of tourism
Tajik International University of Tourism and Entrepreneurship
734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad str., 48/5
E-mail: abdujabbor075@gmail.com

ТДУ 1. 16. 165

ТАВОНИ АҚЛОНИИ ИНСОН ДАР МАЪРИФАТИ ВУҶУДӢ АЗ ДИДГОҲИ НАСИРУДДИНИ ТУСӢ

Абдуллоев К. Қ.
Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Мафҳуми вуҷуди хирадмандона ва зеҳнии Насируддини Тусӣ ба таври ногузир як қатор масъалаҳоро ба миён меорад. Яке аз ин мушкилот ба пайкараи ҳастишиносии дониш марбут аст, ки ҳамчун сурати дар зеҳн ташаккулёбанда муайян карда мешавад. Ба ибораи дигар, сурати зеҳнӣ ба мақулаи ҷавҳар ва ё араз тааллуқ дорад. Он воқеият, ки сурати дар зеҳн падидомада аз як ҷониб, ҳамчун араз дар мавзуъ бо руҳи инсон вуҷуд дорад ва аз ҷониби дигар, аз рӯйи моҳият бо объекти берунӣ баробар аст, падидаи муноқизомезеро таҷассум мекунад. Насируддини Тусӣ таъкид мекунад, ки ба он исрор варзем, ки объекти берунӣ бо моҳияти худ дар зеҳн вуҷуд дорад, пас моҳияти объекти берунӣ араз бошад, интизор меравад, ки он дар зеҳн низ араз хоҳад буд ва агар он ҷавҳар бошад, пас дар зеҳн низ ҷавҳар таҷассум меёбад. Аммо ҳангоме ки дониш ба ҳайси араз пазируфта мешавад, инчунин, эътироф мегардад, ки моҳиятҳои объектҳое, ки берун аз зеҳн ҳамчун ҷавҳар вуҷуд доранд, ҳангоми ба зеҳн роҳ ёфтан наметавонанд ҷавҳари худро ҳифз кунанд ва ба аразҳо табдил меёбанд. Бо вуҷуди ин, чунин равиш аз нигоҳи ҳамсонии моҳиятҳо мушкилотовар аст. Зеро агар мо дар бораи таҳаввулоти қатъӣ сухан ронем – яъне дар бораи ба араз мубаддал гаштани ҷавҳари берунӣ ҳангоми дар зеҳн қарор доштани он, он гоҳ гуфтани он ки сурати зеҳнӣ объекти беруниро инъикос мекунад, душвор мегардад.

Барои ҳалли ин масъалаҳо Насируддини Тусӣ чанд роҳи ҳал пешниҳод мекунад ва пеш аз ҳама, дар бархе ҷанбаҳо бо хулосаҳои Ибни Сино дар ин самт мувофиқ омада наметавонад. Ӯ ҳангоми баррасии ҳастии сурати зеҳнӣ ба интиқодҳои мухолифон бо ёрии мафҳуми «тафовути нисбат» ҷавоб медиҳад. Ҳамин шеваро ӯ дар мавриди «ҷузъӣ ё куллӣ будани сурати зеҳнӣ» низ истифода мебарад. Ба андешаи Тусӣ, суратҳои зеҳнии ҷавҳарҳо ду ҷанба доранд: аз як тараф, онҳо ҳангоми мавҷудият бо «ман»-и муҷаррад ҳамчун араз зоҳир мешаванд, ва аз тарафи дигар, аз лиҳози вуҷуд дар зеҳн бо моҳияти объекти берунӣ мувофиқат мекунанд. Ӯ ин андешаро бо мисоли осмони ақлонӣ чунин баён мекунад: «Вақте ки сурати ақлонии осмон ҳамчун араз баррасӣ мешавад, он наметавонад худи моҳияти осмон бошад; аммо то ҷое ки чун сурати дар зеҳн ташаккулёфта мувофиқи он амал мекунад, ба моҳияти осмон мубаддал мегардад» [4, с. 307].

Ба андешаи Тусӣ, сурати ақлонии осмон дар зеҳн ва осмони берунӣ аз рӯйи моҳият бо ҳам баробаранд. Вале бояд донист, ки Тусӣ зери калимаи «моҳият» ҳақиқати аслии ашёро дар назар надорад, балки сурати ақлониеро дар назар дорад, ки бо роҳи таҷриду ҷудо кардан аз объекти воқеӣ дар зеҳн сохта мешавад. Аз ин рӯ, мувофиқате, ки Тусӣ аз он сухан меронад, мувофиқати воқеӣ нест, балки мувофиқати маъноӣ ва зеҳнӣ миёни сурати ақлонии осмон ва худи осмони берунӣ мебошад.

Бо вуҷуди ин, маҳз дар ҳамин ҷо мо дур шудани Тӯсиро аз андешаи ҳастии зеҳнӣ мушоҳида мекунем. Ӯ аз ин андеша дур мешавад, ки воқеияти объекти берунӣ дар зеҳн қарор дорад. Хулосаи зикршудаи Ибни Сино чунин садо медиҳад: «Агар ҷавҳар вуҷуд дошта бошад – чизе аст, ки моҳияти вуҷуди он дар субъект ҷой надорад. Бинобар ин, ҷавҳар чизест, ки моҳияти хос дорад, монанди ҷисмият, руҳоният, инсоният ва ғ.» [1, с. 141].

Яке аз мунаққидони андешаҳои Тусӣ – Қутбиддини Розӣ иддао мекунад, ки далели ин мутафаккир дар мавриди фарқияти арзиш посух ба ин интиқод аст, ки «агар осмони маъқула (ақлонӣ) монанди осмон бошад, пас араз бояд ҷавҳар бошад, ки ин ғайримумкин аст», ва посухи Насируддини Тусӣ чунин баён шудааст: «Осмони ақлонии дар зеҳн мавҷудбуда ду ҷанба дорад: аввал ин ки он бо худи худ ҳамзистӣ дорад, ва дуввум ин ки он шакли мувофиқ ба осмони берунӣ мебошад» [2, с. 131].

Баҳси он, ки оё ҷавҳар ҷинс маҳсуб мешавад ё не, ба файласуфони навафлотунӣ ва шарҳдиҳандагони онҳо бармегардад. Дар воқеъ, онҳо андешаҳоеро пеш гузошта буданд, ки ба мувофиқа расонидани афкори Афлотун бо категорияҳои Арасту равона шуда буданд. Масъалаи асосӣ дар ин ҷо аз он иборат аст, ки оё мавҷудоте, ки аз рӯйи тарзи вуҷуди худ фарқ мекунанд, аз нигоҳи ҷавҳари худ баробар арзиш доранд ё не. Ба ибораи дигар, муносибати авлавият ва вуҷуд дар иерархияи ҳастӣ ин суолро ба миён меорад, ки оё истилоҳи «ҷавҳар»-ро барои ҳар як мавҷуд дар як мазмун истифода бурдан мумкин аст ё не. Масалан, «оё объекти

ҳиссу идрокшаванда ва ақлҳои муҷарраду воқеӣ, ки аз лиҳози вуҷудӣ пешсафанд ва бинобар ин, сабаби вуҷуди худро доранд» [13, с. 123], онҳо аз рӯйи мазмуни ҷавҳар як чиз дониста шуда, ифодаи дигари ин мушкилот масъалаи ваҳдати хабарии ҷавҳарҳо мебошад. Ҳарчанд файласуфони навафлотунӣ кӯшиш карданд, ки як қатор роҳи ҳалҳоро барои ин масъала пешниҳод кунанд, аммо онҳо натавонистанд мушкилоти тафовути сохтории миёни мавҷудотро бартараф созанд ва маънои ҷавҳарро ба мафҳуми умумӣ барои ҳамаи мавҷудот табдил диҳанд. Қадами нахустин барои рафъи ин мушкилот баррасии ҷавҳар ҳамчун ҷинс аст, ки ба таври баробар ба субъектҳои худ нисбат дода мешавад. Маҳз дар ҳамин нуқта Ибни Сино бо гузоштани марз миёни вуҷуд ва моҳият, вуҷуди чизро аз он чӣ ки ҳаст, ҷудо кард. Ба ибораи дигар, он воқеият, ки чизе дар зинаи иерархияи вуҷуд баъдтар меояд ё ҳиссӣ аст, маънои онро надорад, ки он нисбат ба ашёи ақлонии муҷаррад камтар ҷавҳарӣ аст. Зеро ин хусусиятҳо ба вуҷуди он тааллуқ доранд, на ба он чӣ ки ҳаст. Бинобар ин, ҳамаи унсурҳои ҷавҳарӣ, «новобаста аз тарзи вуҷуди худ, ба таври баробар дорои хусусиятҳое мебошанд» [15, с. 86], ки аз ҷавҳари онҳо бармеоянд. Зеро ҷавҳар ба ҷинси тамоми ашёи мавҷуд ҳам физикӣ ва ҳам ғайрифизикӣ мувофиқат мекунад ва аз ин рӯ, метавонад ба ҳар кадоми онҳо ба таври баробар нисбат дода шавад. Бинобар ин, мувофиқи назари Ибни Сино, «хусусиятҳое монанди авлавият ва таъхир дар вуҷуд ба нисбат додани баробари ҷавҳар халал намерасонанд» [5, с. 22], зеро онҳо ба моҳияти чиз дохил намешаванд. Вай ин масъаларо чунин шарҳ медиҳад: «…хусусияти ҳосилшуда замоне пайдо мешавад, ки инсон инсон мегардад. Аз ин рӯ, ту метавонӣ бигӯӣ, ки аввал инсон бояд руҳи инсонӣ дошта бошад, то ки ӯ инсон гардад ва аз рӯйи табиати худ қобили ханда шавад. Аммо ту наметавонӣ бигӯӣ, ки ӯ аввал бояд аз рӯйи табиат хандаовар шавад, то ки руҳи инсонӣ пайдо кунад ва инсон гардад» [1, с. 64-65].

Насируддини Тусӣ таҳти таъсири ин андешаҳои Ибни Сино кӯшиш кардааст, ки мушкилотеро, ки дар сурати араз донистани дониш ба миён меомаданд, бо роҳи нисбат додани ду сифати гуногун ба сурат бартараф созад. Яке аз мушкилоте, ки Ибни Сино кӯшиши ҳалли онро дошт, якум, ба араз табдил ёфтани ҷавҳар ҳангоми ба зеҳн роҳ ёфтан буд, ва дуюм, агар зеҳн низ берунӣ пиндошта шавад, пас ҳукмҳо ва амалҳое, ки ба объекти берунӣ мебаранд, бояд ба зеҳн низ биоянд. Барои бартараф кардани мушкилоти аввал, Насируддини Тусӣ иддао мекард чизе, ки ҷавҳар аст, ҳангоми омадан ба зеҳн аз рӯйи моҳияти худ ба араз мубаддал намегардад, аммо ҳангоми баррасӣ шудан ҳамчун мавҷуди дар руҳ қарордошта метавонад араз ҳисобида шавад. Яъне, сурати ақлоние, ки объекти беруниро дар зеҳн муаррифӣ мекунад, аз он сабаб араз аст, ки дар руҳи мушаххас вуҷуд дорад, вале аз он сабаб ҷавҳар аст, ки аз рӯйи моҳият ба объект мувофиқат мекунад. Ба андешаи Насируддини Тусӣ, мушкилот на дар он аст, ки сурати ақлонӣ дорои ду табиати мутақобил ҷавҳар ва араз аст, балки дар он аст, ки он ҳамзамон ҳам ҷавҳар ва ҳам араз аст, вале табиати воҳид дорад. Дар мавриди мушкилоти дуюм, барои беҳтар фаҳмидани роҳи дарки Насириддуни Тусӣ овардани иқтибоси зерин мувофиқи мақсад аст: «Агар амалиёти даврӣ ҷузъӣ бошад, он мавқеъ дорад ва ногузир ҷойи амалиёти даврӣ низ мавқеъ дорад. Бинобар ин, он қисме, ки ҷойи амалиёти даврӣ аст аз рӯйи он ки ҷойи амалиёти даврӣ мебошад ҳамроҳ бо он ба доира мубаддал мегардад. Аммо дар ин сурат касе, ки дарк мекунад ва олати ӯ ҳамин ҷой аст шарт нест, ки доира бошад. Агар амалиёти даврӣ куллӣ бошад, он мавқеъ надорад ва талаб намекунад, ки ҷойи он доира бошад» [4, с. 375].

Тавре ки аз ин гуфтаҳо фаҳмидан мумкин аст, Насируддини Тусӣ ба ҷанбаҳои ҳиссӣ ва ақлонӣ муроҷиат мекунад, то бифаҳмонад, ки чаро барои дарку фаҳмиш хусусиятҳои дар берун зоҳиршаванда дар зеҳн инъикос намеёбанд.

Насируддини Тусӣ ин вазъиятро бо мисоли доира шарҳ медиҳад. Агар доира ҷузъӣ бошад, он дорои мавқеъ мешавад ва маконеро, ки дар он қарор дорад, маҷбур мекунад, ки доира шавад. Аммо азбаски ҳолатҳои ҷузъиро на худи руҳ, балки олати он дарк мекунад, дарки доира аз руҳ талаб намекунад, ки ба доира мубаддал гардад. Вақте ки доира мазмуни куллӣ дорад, он на дорои макон аст ва на маҷбур аст, ки макони худро ба доира табдил диҳад. Насируддини Тусӣ ҳангоми баррасии чунин навъи доира барои шарҳи масъалаи фазилати инсон қайд мекунад, ки «… ҳар як фазилати инсонро метавон гуфт, ки нуқтаи марказӣ нисбат ба нуқсонҳои мувофиқи он дар мавқеи перифериявӣ (канорҳо) аст, монанди марказ ва доира; ҳамчунон ки дар сатҳи доира як нуқта, ки маркази он аст, дуртарин нуқта аз муҳити доира (периферия) мебошад; дар ҳоле ки аз миёни дигар нуқтаҳои атроф, ки шумораи онҳоро ҳисоб ё муҳосиба кардан ғайриимкон аст ...» [3, с. 118].

Дар натиҷа, ҳамзамон қабул кардани андешаи Ибни Сино дар бораи вуҷуди зеҳн, яъне таъкид бар ин ки объект макони худро дар зеҳн бо ҳақиқати худ ишғол мекунад ва даъвои ӯ дар бораи он ки дониш араз аст, ҳузури объекти ба ҳайси ҷавҳар мавҷудбударо дар зеҳн

мушкилсоз кард. Азбаски ҷавҳар хусусияти моҳиятсоз аст, моҳияти ҷавҳар бояд дар ҳар ҷое, ки бошад, ҷавҳари худро ҳифз кунад. Аммо агар дониш ҳамчун араз пазируфта шавад, ин маънои онро дорад, ки сурате, ки объекти дар берун ҳамчун ҷавҳар мавҷудбударо муаррифӣ мекунад. Вале азбаски ин сурат бо роҳи таҷрид аз ҷавҳар ба даст меояд, ҷавҳар бояд дар зеҳн низ вуҷуд дошта бошад. Бинобар ин, иддаои Насируддини Тусӣ дар бораи он ки сурати ақлонӣ, ки ӯ онро на ҳамчун воқеият, балки ҳамчун шабеҳи объект баррасӣ мекунад аз он сабаб, ки дар доираи мушаххаси «ман» вуҷуд дорад, араз аст ва аз он сабаб, ки аз лиҳози маъноӣ ба объекти берунӣ мувофиқат мекунад, ҷавҳар аст, метавонад ҳамчун посух ба мушкилоти дар робитаи миёни ин сурат ва ақл бамиёномада маънидод шавад. Насируддини Тусӣ таҳти таъсири Ибни Сино ҳангоми асоснок кардани далели худ дар бораи он ки руҳ бояд муҷаррад бошад ва на ҷисмӣ, ба тарзи дарки инсон аз худ ишора мекунад. Дар ин мазмун, руҳи инсонӣ огоҳии аввалия ва бунёдӣ, яъне он чӣ ки пайвастагиро ифода мекунад – танҳо вақте ба амал меояд, ки он муҷаррад бошад. Дар ғайри ин сурат, сухан рондан аз ҳолати пайвастаи ҳуш ба маънои худшиносӣ ғайриимкон аст. Чунин ҳолати огоҳӣ на ба воситаи ягон сурати ақлонӣ, балки ба таври мустақим ба вуҷуд меояд. Дар ин маврид, иддаои Насируддини Тусӣ оид ба он ки он чӣ дар зеҳн рух медиҳад, на «намуна», балки «воқеияти» чизи шинохташуда аст, «вақте ки даркшаванда аз ҳудуди моҳияти дарккунанда берун намеравад», метавонад ҳамчун кӯшиши идома додани мафҳуми муҷарради руҳ аз нигоҳи Ибни Сино тафсир шавад. Иддаои он ки он чӣ дар зеҳн рух медиҳад, воқеият аст ва на намунаи сурат – шарҳ додани дарки инсон аз моҳияти худро ба воситаи сурат талаб намекунад. Мувофиқи ин дидгоҳ, инсон худро на ба воситаи дониши бадастомада, балки тавассути огоҳии ботинӣ мешиносад, яъне ба ӯ миёнаравии ҳеҷ гуна сурати ақлонӣ лозим нест.

Бинобар ин, ҳарчанд Насируддини Тусӣ ба маълумотбахшии умумиятҳо таъкид мекунад, аммо бар хилофи Фахри Розӣ, пофишорӣ намекунад бар он ки умумӣ нисбат ба ҷузъӣ шинохташудатар аст. Ба андешаи Насируддини Тусӣ, мафҳуми умумӣ бо ду роҳ ба даст меояд: а) Руҳи ақлонӣ тавассути дарки маъноҳо ва асосҳои ҳиссӣ, хаёлӣ ва ваҳмӣ азхудкунии мустақими маъноҳо ва суратҳои умумиро аз суратҳои ҷузъӣ таъмин мекунад. Ақли фаъол ақлро роҳнамоӣ мекунад; б) руҳи ақлонӣ бо роҳи таҳлил ва таркиб кардани суратҳо ва маъноҳои умумии бадастовардаи худ маъноҳо ва мафҳумҳои муҷаррадро ақлонӣ месозад. Дар «Шарҳ-ул-ишорот ва танбиҳот» Н. Тусӣ менависад: «Дар мавриди ашёи холиси ақлонӣ, пас агар ҳукмҳо дар асоси ашёи ҷузъӣ ва ҳиссу идрокшаванда бароварда шаванд, онҳо нодурустанд ва ақл онҳоро рад мекунад. Ақл муқаддимоти бебаҳси миёни онҳоро пешниҳод мекунад ва онҳоро дар шакли барои ақл қобили қабул ҷой медиҳад ва ба ин васила ба натиҷае меоварад, ки бар хилофи ҳукми тахайюл аст» [16, с. 354].

Асосан мафҳуми ақл дар илм вижагии хос дорад ва ба ин васила диққати тамоми донишмандонро ҷазб намудааст. Масалан, дар ин самт Насируддини Тусӣ барои дарки дурусти ин мафҳум назарияи худро ироа намуда, тамоми равандҳои масъалагузориҳоро дар пояи афкори муаллими аввал ва муаллими сонӣ баррасӣ менамояд. Ба назари мутафаккир – Насируддини Тусӣ ақл ва анвоъи онро бо мисолҳо чунин баён намудааст: «...ақли фалак-ул-афлокро ҳам бар мисоли Ақли аввал се тасаввур лозим омад, яке муҷиби ақли дигар шуд, яъне ақли фалак-ул-буруҷ, яъне ақли фалак-ул-буруҷ, ки фалак-ул-кавокиб ва курсӣ ҳам хонандаш ва яке муҷиби эҷоди фалак-ул-буруҷ то ба ақли фалаки Зуҳал. Ва аз ақли фалаки Зуҳал, то ба ақли фалаки Муштарӣ ва аз ақли фалаки Муштарӣ, то ба ақли фалаки Миррих ва аз ақли фалаки Миррих, то ба ақли фалаки Офтоб ва аз ақли фалаки Офтоб, то ба ақли фалаки Зуҳра ва аз ақли фалаки Зуҳра то ба ақли фалаки Уторид ва аз ақли фалаки Уторид, то ба ақли фалаки Қамар» [11, с. 35-36].

Насируддини Тусӣ дар баъзе мавридҳо эътироф мекунад, ки сурати ақлонӣ объекти хусусиятҳо ва хосиятҳои муҷаррад аст ва азбаски онҳо дар зеҳнҳои гуногун ва замонҳои гуногун якхелаанд, барои бисёриҳо умумӣ мебошад. Албатта, ӯ «вуҷуди сурати ақлониро дар зеҳн ҷузъӣ ва ҳамроҳ бо мушкилоту тағйирот мешуморад» [10, с. 32].

Ба ибораи дигар, ӯ суратҳои ақлониро аз он ҷиҳат умумӣ медонад, ки онҳо ба фардҳои зиёд татбиқ мешаванд, аммо аз он ҷиҳат, ки онҳо дар зеҳни мушаххас вуҷуд доранд ва паёмаду мушкилоти хоси худро доранд, сурати ақлониро як қисми ин хосиятҳо ҳисоб мекунад. Бо вуҷуди ҳамаи ин хусусиятҳо, мушкилоте ба миён меояд, ки агар сурати ақлонӣ ҳамчун ҷузъ баррасӣ шавад, дониши дастаҷамъии он зери хатар мемонад ва ба навъе нисбият оварда мерасонад. Аз тарафи дигар, агар сурати ақлонӣ ҳамчун куллӣ ва умумӣ барои ҳамаи зеҳнҳо баррасӣ шавад, ин умумият бидуни ягон кӯшиш ба даст меояд ва бо табиати худи сурати ақлонӣ шартӣ хоҳад шуд. Дар ин сурат, шинохти он барои ҳама якхела хоҳад буд ва ҳеҷ гуна кӯшишҳои илмӣ, аз қабили таҷриба ва озмоишҳо, ба шинохти он таъсир намерасонанд. Ин

дидгоҳ дар суннати фалсафӣ решадор боқӣ мемонад ва тавассути таҷриди умумӣ, бар хилофи моддияти вуҷудҳои берунӣ, ки онро ба таври комил қабул мекунад, шарҳ дода мешавад.

Нуқтаи назари дигар ин аст, ки куллӣ ва ҷузъӣ бо масъалаи муҳимму густардаи ташхис (фардиятсозӣ) пайванди ногусастанӣ доранд. Дар ин ҷо низ миёни Фахруддини Розӣ ва Насируддини Тусӣ тафовути назар вуҷуд дорад. Азбаски ташхис бо ҷузъиёт ҳаммаъно буда, бо ду хосият - «монеи имкони ростию мутобиқат ба бисёриҳо шудан» ва «эҷод кардани қобили интиқол набудан» алоқаманд аст, Фахруддини Розӣ иддао мекунад, ки «ташхис мафҳуми мусбат ва воқеӣ буда, дар асли худ дорои ҳувияти хоси худ аст ва объекти ташхисёфта, аз он ҷо ки ташхис ёфтааст, собит аст ва чизе дорад, ки бахши собити он хоҳад буд» [12, с. 74].

Ба ибораи дигар, Фахри Розӣ ташхисро як раванди объективӣ дар олами беруна мешуморад. Аммо Насируддини Тусӣ ташхисро «амри эътиборӣ медонад» [7, с. 97], яъне он хосият ё раванди объективие нест, ки ба олами беруна тааллуқ дошта ва дорои ҳамтои объективӣ бошад. Ҳарчанд объектҳои ташхисёфта мавҷудоти муҷаррад ҳастанд. Ӯ илова мекунад, ки навъҳои онҳо барои як фарди алоҳида беназир нестанд. Аммо ашёи моддӣ сабабҳои хосе доранд, ки ба ҳаракат ва замон ё вазъу макон марбут буда, «ин сабабҳо нисбат ба модае, ки дар замон ва фазо қарор дорад, аразӣ мебошанд. Дар натиҷа, аз ин сабабҳо таъсироти хос ба вуҷуд хоҳанд омад» [6, с. 152].

Дар ин раванд масъалаи таҷрид низ пеши кор меояд. Азбаски ин суратҳо аз фардҳои дорои хусусиятҳои ҷисмӣ гирифта шудаанд, ҳолати аввал наметавонад худаш сабаби таҷриди худ бошад. Дар натиҷа, тавре ки Фахруддини Розӣ менависад, маълум мешавад, ки суратҳои умумӣ ба сабаби таҷриди макони худ, яъне руҳ, муҷаррад мегарданд. Ба ибораи дигар, «инсони кулл» яке аз мафҳумҳои умумӣ ва донишҳои ақлонӣ муҷаррад аст ва вуҷуди он бешубҳа на дар берун, балки дар зеҳн қарор дорад. Аз ин рӯ, макони он наметавонад ҷисм бошад, зеро «макон моддӣ аст ва аз хусусиятҳои ҷисм таҷрид шудааст, дар ҳоле ки руҳ физикӣ нест» [12, с. 152]. Бар акси ин, равияи фикрии Насируддини Тусӣ роҳи муқобили дидгоҳи Фахруддини Розиро пеш мегирад.

Насируддини Тусӣ ба ҷойи он ки аз таҷриди «ман» ба таҷриди куллиёт гузарад, баръакс, аз таҷриди куллиёт ба таҷриди «ман» мерасад. Ба ибораи дигар, далелҳои Насируддини Тусӣ ба нафъи таҷриди руҳ («ман») ба мафҳумҳои куллии муҷаррад такя мекунанд. Дар ин ҷо ду мавридро метавон зикр кард: 1) Мафҳуми куллӣ бо аксари хусусиятҳои моддӣ мувофиқат ва ҳаққоният надорад, «аз тарафи дигар, ҷойгоҳи куллиёт дар таҷрид ва ҷойгоҳи руҳи инсонӣ дар ҳузур ва содагӣ як чизанд. Бинобар ин, таҷриди куллиёт низ таҷриди макони онҳоро талаб мекунад. Хулоса, азбаски мафҳумҳои куллӣ муҷаррад ҳастанд, пас руҳ, ки макони онҳост, бояд муҷаррад бошад» [4, с. 369]; 2) Куллиёт тақсимнашавандаанд. Илова бар ин, руҳ қобилияти дарки маънои ягонагӣ ва татбиқи онро бар ашё дорад. Бинобар ин, азбаски дарки куллӣ ва маънои ягонагӣ, ки макони он руҳ аст, тақсимнашаванда мебошанд, пас худи руҳ низ тақсимнашаванда ва муҷаррад аст: «Бинобар ин, агар маводи ҷисмӣ фонӣ набошанд, пас ҷавоҳири муҷаррада, ки аз ҳайюлои ғализ бартаранд, бардавоманд» [3, с. 50].

Дар заминаи ин баҳсҳои фалсафӣ бояд таъкид кард, ки низоми маърифатии Насируддини Тусӣ танҳо маҳсули такрори андешаҳои пешиниён нест, балки кӯшиши эҷодии синтез ва такомули минбаъдаи онҳост. Вақте ӯ масъалаи таҷрид ва ташаккули мафҳумҳои умумиро дар зеҳн баррасӣ мекунад, пеш аз ҳама кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки пайванди ногусастании миёни маърифати суннатӣ ва тафаккури танқидиро ҳифз намояд. Ба андешаи ӯ, раванди азхудкунии воқеият тавассути зеҳн шарти ҳатмие дорад, ки он ҳам бошад дарки моҳияти ашё бидуни аз даст додани пайвастагии мантиқии байни ҷузъ ва кул аст. Агар фаласафаи пешин бештар ба собит мондани асли моҳиятҳо такя мекард, Тусӣ бо истифода аз таҳлилҳои дақиқи мантиқӣ исбот менамояд, ки фаҳмиши инсон аз олами беруна на бо роҳи инъикоси содаву механикӣ, балки ба воситаи фаъолияти фаъоли зеҳнӣ ва тавассути шаклҳои муҷарради тафаккур сурат мегирад. Ҳамин тариқ, бо бартараф кардани муноқибот миёни ҷавҳар ва араз дар фазои зеҳн, ӯ роҳеро ҳамвор мекунад, ки дар он илм ва фалсафа метавонанд ҳамчун низоми ягонаи дарки ҳақиқат хидмат кунанд, на ҳамчун маҷмуи мафҳумҳои ҷудогонаи бепайванд.

Хулоса, маърифатшиносии ақлонии Насируддини Тусӣ танҳо ба ашёи ақлонӣ, яъне ба ҳастишиносӣ, ки метафизикӣ ва муҷаррад аст бо ҳиссиёти инсон дарк намешавад, монанди ашё дар шакли ғояҳо, мафҳумҳо ва андешаҳои инсон, ки ба ин самт мутааллиқанд. Дар заминаи суннатҳои машшоии шарқӣ, мутафаккир ин василаҳои маърифатшиносӣ, яъне фалсафаи донишу шинохти Арастуро, ки барои ба даст овардани дониш дар бораи ҷаҳон рушд мекунад, ба вижа унсури ақлонӣ ё худи ақлро, ки ҷузъе аз руҳ ба шумор меравад, эътироф мекунад. Насируддини Тусӣ ақли инсониро ҳамчун раванде муайян мекунад, ки аз чанд сатҳ иборат буда, аз тавоноӣ ё қувваи ҳиссӣ то қувваи ақлро дар бар мегирад. ба назари хосаи ӯ ақл

воситаи асосии расидан ба дониш буда, дорои қобилияти таҷрид, ки раванди умумисозӣ дар асоси таҷрибаи қаблӣ эътироф шуда, қобилияти ба даст овардани донишҳои нав маҳсуб мешавад.

Адабиёт

1. Ибн Сина. Избранные философские произведения [Текст] / Ибн Сина. – М. : Наука, 1980. – 550 с.
2. История арабо-мусульманской философии [Текст] : антология / под ред. А. В. Смирнова. – М. : Академический Проект, 2013. – 267 с.
3. Саидова, Г. З. Эгоизм и альтруизм в этическом учении Насир ад-Дина ат-Туси (на материале трактата «Насирова этика») [Текст] : дис. … канд. филос. наук / Г. З. Саидова. – Душанбе, 2018. – 155 с.
4. Сино, А. Ишорот ва танбеҳот маъа шарҳи Насируддин Тусӣ [Матн] / Абуалӣ ибн Сино. – Теҳрон : Қудс, 1375 ҳ. – Ҷ. 1. – 357 с.
5. Султонов, У. Ақидаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии Абуалӣ ибни Сино [Матн] / У. Султонов. – Душанбе : Дониш, 1975. – 169 с.
6. Тусӣ, Н. Талхис ал-мухассил (Сокращенное достигнутых) [Матн] / Насируддин Тусӣ. – Бейрут : [б. и.], 1985. – 540 с.
7. Тусӣ, Н. Таджрид-ул-и‘тикӣд («Очищение вероубеждения») [Матн] / Насируддин Тусӣ. – Теҳрон : [б. и.], 1376. – 154 с.
8. Тусӣ, Н. Шарҳ-ул-ишорот ва-т-танбиҳот бо шарҳи Насируддини Тусӣ ва Қутбуддини Розӣ [Матн] / Насируддини Тусӣ. – Қум : [б. и.], 1383 ҳ. – 456 с.
9. Тусӣ, Н. Ахлоқи Носирӣ [Матн] / Насируддин Тусӣ. – Душанбе : Шуҷоиён, 2009. – 388 с.
10. Тусӣ, Н. Ду рисола дар ахлоқ. Макорим-ул-ахлоқ. Гушоишнома [Матн] / Насируддин Тусӣ. – Теҳрон : Чопхонаи донишгоҳ, 1361 ҳ. – 254 с.
11. Тусӣ, Н. Равзаи таслим ё тасаввурот аз каламоти Хоҷа Насируддини Тусӣ [Матн] / Насируддини Тусӣ ; муалл. сарс., барг. ва тавз. Ш. Х. Карамхудоев, М. Мабатқадамов. – Душанбе : ЭР-граф, 2016. – 246 с.
12. Рази, Ф. Ал-Мабāхис-ул-машрикиййа [Матн] / Фахруддин Рази. – Бейрут : [б. и.], 1990. – 268 с.
13. Шоихтиёров, Х. Социальная философия Насириддина Туси [Текст] / Х. Шоихтиёров. – Душанбе : Дониш, 2007. – 240 с.
14. Brown, K. A. Translation of Naṣir al-Dīn Tūsī’s Commentary upon Ibn Sīnā’s al-Ishārāt wa’l-Tanbīhāt, al-Namaṭ al-Tūsi‘ fī Maqāmāt al-‘ārifīn: Namat Nine on the Stations of the Mystics [Text] / K. A. Brown // International Journal of Shī‘ī Studies. – 2011.
15. Fakhri, M. A history of Islamic philosophy [Text] / M. Fakhri. – [S. l.] : [s. n.], 2004. – 430 p.
16. Электронный ресурс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://muslimphilosophy.com/books/ration-mf.pdf (дата обращения: 12.01.2026).

ТАВОНИ АҚЛОНИИ ИНСОН ДАР МАЪРИФАТИ ВУҶУДӢ АЗ ДИДГОҲИ НАСИРУДДИНИ ТУСӢ

Дар мақола муаллиф кӯшиш ба харҷ додааст, ки масъалаҳои муҳимми маърифатшиносӣ ва ҳастишиносии фалсафаи асримиёнагиро тавассути категорияҳои соҳавӣ бо диди наву муосир бо таваҷҷуҳи хоса баррасӣ намояд. Ҳамзамон таҳқиқ тамоми масоили мавриди назарро ба дидгоҳи чеҳраи барҷаста – Насируддини Тусӣ мавриди омӯзишу пажуҳиш қарор дода, таҳлилро дар асоси сарчашмаҳои боэътимод бо натиҷаҳои назаррас ба анҷом расонидааст.

Аз дид муҳаққиқ таҳаввули андешаҳоро роҷеъ ба мафҳумҳои куллӣ ва ҷузъӣ, раванди ташхис ва паҳлуҳои гуногуни таҷрид пайгирӣ карда шуда, категорияҳои маърифатӣ ҳамчун заминаи асосии илмӣ барои ошкор кардани мафҳумҳои фалсафӣ коромад гардидаанд.

Муаллиф дар мақола мехоҳад нишон диҳад, ки чӣ тавр Насируддини Тусӣ масъалаи робитаи миёни таҷриди макони руҳ ва куллиёту ҷузъиётро бо роҳҳои гуногуни нофеъ шарҳ диҳад. Ҳамчунин, дар ин радиф пояҳои ақлонии маърифат ва нақши навъҳои ақл ва ақли фаъол ҳамчун воситаи пайванди олами инсонӣ бо ҳақиқатҳои умумибашарӣ таҳлил шудаанд. Хулоса, мақола бо истифода аз сарчашмаҳои асримиёнагӣ ва мероси гаронбаҳои машшоиёни шарқӣ мафҳумҳои мантиқии хоси Насируддини Тусиро оид ба дарки табии руҳ ва дониши ақлонӣ гиреҳкушоӣ менамояд.

Калидвожаҳо: фалсафаи исломӣ, таҷрид, ташхис, куллӣ, ҷузъӣ, руҳ, ақл, ақли фаъол, маърифатшиносӣ, ҳастишиносӣ, вуҷудшиносӣ, ҷавҳар, араз, таҷриба, Насируддини Тусӣ.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ЧЕЛОВЕКА В ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОМ ПОЗНАНИИ ПО ВЗГЛЯДАМ НАСИРУДДИНА ТУСИ

В статье предпринята попытка с нового, современного ракурса и с особым вниманием рассмотреть важнейшие проблемы гносеологии и онтологии средневековой философии через призму профильных категорий. Исследование всесторонне освещает рассматриваемые вопросы сквозь призму воззрений выдающегося мыслителя Насируддина Туси, а анализ опирается на надежные источники и приводит к значимым результатам.

В работе прослеживается эволюция взглядов на универсальные (кулли) и партикулярные (джузъи) понятия, процесс индивидуализации (ташхис) и различные аспекты абстракции (таджрид), при этом познавательные категории выступают в качестве прочной научной основы для раскрытия философских концептов.

Автор показывает, каким образом Насируддин Туси объясняет взаимосвязь между абстракцией пространственности души и соотношением универсалий и партикулярий с помощью различных плодотворных методов. Кроме того, в данном контексте анализируются рациональные основы познания, а также роль различных видов разума и Активного разума как связующего звена между человеческим миром и общечеловеческими истинами. В заключение автор, опираясь на средневековые источники и ценнейшее наследие восточных перипатетиков, раскрывает логические концепты Насируддина Туси, касающиеся естественного постижения души и рационального знания.

Ключевые слова: исламская философия, абстракция, индивидуализация, универсальное, партикулярное, душа, разум, активный разум, гносеология, онтология, субстанция, акциденция, опыт, Насируддин Туси.

HUMAN INTELLECTUAL CAPACITY IN EXISTENTIAL COGNITION ACCORDING TO NASIRUDDIN TUSI'S PERSPECTIVE

In this article, the author attempts to examine the crucial problems of epistemology and ontology in medieval philosophy from a fresh, modern perspective and with special attention to specialized categories. The study comprehensively addresses the issues in question through the worldview of the prominent thinker Nasiruddin Tusi, with the analysis based on reliable sources yielding significant results.

The paper traces the evolution of ideas regarding universal and particular concepts, the process of individuation, and various aspects of abstraction, employing cognitive categories as a fundamental scientific basis for uncovering philosophical concepts.

The author demonstrates how Nasiruddin Tusi explains the relationship between the spatial abstraction of the soul and the correlation of universals and particulars through various effective methods. Furthermore, it analyzes the rational foundations of cognition and the role of different types of intellect and the Active Intellect as a connecting link between the human world and universal truths. In conclusion, utilizing medieval sources and the precious heritage of Eastern Peripatetics, the paper deciphers Nasiruddin Tusi's logical concepts concerning the natural comprehension of the soul and rational knowledge.

Keywords: Islamic philosophy, abstraction, individuation, universal, particular, soul, intellect, Active Intellect, epistemology, ontology, substance, accident, experience, Nasiruddin Tusi.

Дар бораи муаллиф
Абдуллоев Карорматулло Курбоналиевич
Ассистент кафедры философии и политологии
Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзода.
734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6,
Email: abdulloev.k00@mail.ru

Об авторе
Абдуллоев Карорматулло Қурбоналиевич
Ассистенти кафедраи фалсафа ва сиёсатшиносӣ
Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода
734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Муҳаммадиев, 17/6,
Email: abdulloev.k00@mail.ru

About the autor
Abdulloev Karomatullo Kurbonalievich
Assistant of the Department of Philosophy and Politology
Tajik International University of foreign Languages named after Sotim Ulughzoda
734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str
Email: abdulloev.k00@mail.ru

ТДУ 316. 4

ЗАРАРИ БЕГОНАШАВӢ АЗ АРЗИШҲОИ МИЛЛӢ ДАР ШАРОИТИ ҶАҲОНИШАВӢ

Сайфуддинова Р. С.
Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино

Мубрамияти омӯзиши мавзӯъ. Дар шароити ҷаҳонишавӣ омӯзиши масъалаи ҳифзи арзишҳои миллӣ ва нақши онҳо дар ташаккули худшиносӣ ва ахлоқи ҷомеа аҳамияти махсус пайдо мекунад. Густариши технологияҳои иттилоотӣ, афзоиши таъсири фарҳангҳои гуногун ва тағйирёбии муносибатҳои иҷтимоӣ ба ҷаҳонбинӣ, рафтор ва самтгирии арзишии шаҳрвандон, махсусан ҷавонон, таъсир мерасонанд. Ин равандҳо зарурати шинохти амиқи мероси таърихию фарҳангӣ ва таҳкими муносибати огоҳона ба арзишҳои миллиро ба миён меоранд.

Арзишҳои миллӣ ҳамчун заминаи ҳувият, ҳамбастагии иҷтимоӣ ва пайванди маънавии наслҳо дар рушди ҷомеа нақши муҳим доранд. Аз ин рӯ, таҳқиқи нақши оила, муассисаҳои таълимӣ, ниҳодҳои давлатӣ ва воситаҳои ахбори омма дар ҳифзу интиқоли ин арзишҳо мубрам мебошад. Омӯзиши мавзӯъ имкон медиҳад, ки роҳҳои такмили тарбияи ахлоқӣ, баланд бардоштани маърифати иттилоотии ҷавонон ва пешгирии бегонашавӣ аз фарҳанги миллӣ муайян карда шаванд. Ҳамзамон, чунин таҳқиқот барои ҳамоҳанг намудани арзишҳои миллӣ бо дастовардҳои мусбати тамаддуни ҷаҳонӣ ва таҳкими пояҳои маънавии давлатдорӣ аҳамияти илмию амалӣ дорад.

Муҳокима. Яке аз нишонаҳои бегонашавӣ дар ҷомеа дур шудани омма аз ҳувияти миллӣ ва таърихи худ маҳсуб мешавад. Таърихи миллат ҳамчун ҷузъи ҷаҳони маънавӣ ба рушди шуур ва ҳастии инсон ва ҷомеа дар рӯҳияи анъанаҳо, урфу одатҳо, арзишҳои ахлоқӣ ва дастовардҳои илми миллӣ ва ҷаҳонӣ мусоидат мекунад. Арзишҳои миллӣ на танҳо ифодагари анъанаҳои миллат, балки воситаи ҳифзи маънавиёти он ва дарки ҳастиву ҳувияти миллӣ мебошанд. Дар замоне, ки ҷаҳонро фарҳанги глобалӣ фаро гирифтааст, ҳар як халқу миллат кӯшиш менамояд, ки дар доираи ин тамоюлҳо мавқеи фарҳанги миллии худро нигоҳ дорад ва онро ҳамаҷониба рушд диҳад, зеро маҳз тавассути фарҳанг миллат метавонад худро дар миёни миллатҳои ҷаҳон муаррифӣ намояд. Бинобар ин, дар шароити ҷаҳонишавӣ ҳифзи аломатҳои этнологӣ ва арзишҳои миллӣ дар мадди аввал меистад [10, с. 116].

Давлат манфиатдор аст, ки дар шароити мавҷудияти таҳдидҳо тавассути амалӣ намудани барномаҳои ҳифзи арзишҳои миллӣ онҳоро ҳамчун ғояи миллӣ дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа ҳифз намояд. Арзишҳои миллӣ аз таърихи мардуми тоҷик, тамаддуни ориёӣ, давлатдории Сомониён ва ашъори безаволи адибони форсу тоҷик сарчашма мегиранд. Ин андешаро таҳлилҳои таърихнигорон собит менамоянд [12, с. 56].

Бояд қайд кард, ки ҳифзи арзишҳои миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо дар доираи урфу одатҳо ва анъанаҳои миллӣ амалӣ мегардад, балки дар тарзи ҳаёти миллӣ низ ҷойгоҳи намоён дорад. Арзишҳои миллӣ, аз қабили ҳурмату эҳтиром, ҷавонмардӣ, росткорӣ ва дигар хислатҳои инсонӣ, дар тарбияи ҳаррӯзаи насли ҷавон, низоми таълим ва барномаҳои корӣ ниҳодҳои давлатӣ ба таври васеъ истифода мешаванд. Фаъолият дар самти ҳифзи арзишҳои миллӣ аз он ҷиҳат муҳим аст, ки ҷавонони мо дар натиҷаи таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ унсурҳои миллиро фаромӯш карда, ба равияҳои бегона ҳамроҳ мегарданд. Дар самти пешгирии бегонашавӣ аз ҳувияти миллӣ ташаккули муносибати эҳтиромона ба либоси миллӣ яке аз вазифаҳои асосӣ мебошад. Аз ин рӯ, дар заминаи арзишҳои миллӣ тарбия ва пойдор нигоҳ доштани ҳисси эҳтиром ба либоси миллӣ дар вуҷуди фарзандон нақши муҳим мебозад.

Дар замони ҷаҳонишавӣ, махсусан, ҷалби омма ба фарҳанги бегона ва хурофотпарастӣ мушоҳида мегардад ва қисми зиёди гурӯҳи осебпазирро ҷавонон ташкил медиҳанд [7, с. 56]. Сабаби асосии бегонашавии ҷавонон аз арзишҳои миллӣ таъсири таҳдидомези унсурҳои бегонаи динию фарҳангӣ мебошад. Озодии эътиқод, ки ҳокимияти давлатӣ фароҳам овардааст, боиси суиистифода аз арзишҳои динӣ ба манфиати гурӯҳҳои алоҳида гардидааст. Принсипи ҷудо будани иттиҳодияҳои динӣ аз давлат дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии виҷдон ва иттиҳодияҳои динӣ» аз 26 марти соли 2009 муқаррар гардидааст. Дар моддаи 5-и Қонуни мазкур муносибати давлат ва иттиҳодияҳои динӣ пешбинӣ шудааст, ки хусусияти дунявии давлатро нишон медиҳад. Мутобиқи муқаррароти Қонуни мазкур, ҳеҷ як мафкураи динӣ ҳамчун мафкураи давлатӣ ва умумиҳатмӣ эътироф намешавад. Иттиҳодияҳои динӣ аз давлат ҷудо мебошанд ва давлат:

- ба муайян намудани муносибати инсон ва шаҳрванд ба дин ва мансубияти динӣ дахолат намекунад;

- ба зиммаи иттиҳодияҳои динӣ иҷрои вазифаҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ, дигар мақомоти давлатӣ, муассисаҳои давлатӣ ва мақомоти худидоракунии маҳаллиро намегузорад;
- ба фаъолияти иттиҳодияҳои динӣ, ба истиснои ҳолатҳои дар қонунҳо пешбинишуда, дахолат намекунад;
- хусусияти дунявии таҳсилотро дар муассисаҳои таълимии давлатӣ таъмин менамояд;
- барои пойдории таҳаммул ва эҳтироми байни шаҳрвандони диндору бедин, байни иттиҳодияҳои динии дину мазҳабҳои гуногун, инчунин байни пайравони онҳо мусоидат менамояд ва ба зуҳуроти таассуб ва ифротгарой дар фаъолияти иттиҳодияҳои динӣ роҳ намедиҳад [3, с. 23].

Чунон ки маълум аст, фарҳанги тоҷикон таърихи қадима дорад ва далелҳои ин таърихро мо дар бозёфтҳои бостоншиносон мушоҳида менамоем. Принсипҳои ориёии рафтор ва фарҳанги миллӣ, аз қабили «пиндори нек, гуфтори нек, рафтори нек», дастоварди ҷовидонаи миллати тоҷик мебошанд, ки дар тӯли таърих тамоми наслҳоро бо ҳам мепайванданд. Маҳз дар доираи фарҳанг мо метавонем ҷаҳонбинии миллии шаҳрванд, муносибати ӯ бо ҷомеа, таҳаммулпазирӣ, тарзи муносибати ӯ ба фарҳангҳои дигар ва устувории фарҳанги шахсии ӯро муайян намоем. Вазифаҳои асосии фарҳанги муосирро дар ин самт дар чанд нуктаи калидӣ мебинем:

- аввалан, шаҳрвандон бояд аз фарҳанги бостонии миллӣ огоҳ бошанд, онро ҳамчун арзиши таърихӣ ва намунаи фарҳангӣ пос доранд ва беҳтарин дастовардҳои онро сармашқи ҳаёти ҳаррӯзаи худ гардонанд;
- дуюм, дар шароити ҷаҳонишавӣ бояд мероси тамаддуни гузаштаро ҳифз намуд ва дастовардҳои онро дар арсаи тамаддуни ҷаҳонӣ муаррифӣ кард.

Дар шароити ҷаҳони муосир «сиёсати фарҳангии Ҳукумати Тоҷикистон, пеш аз ҳама, ба ҳимояи арзишҳои миллӣ, эҳёи суннатҳои гузаштагон, дарёфти умумият байни арзишҳои милливу умумибашарӣ, фароҳам овардани имконият барои омӯзиш ва тарғиби васеи онҳо, инчунин ба ҷаҳониён муаррифӣ намудани дастовардҳои фарҳангие равона карда шудааст, ки тавассути онҳо моро ҳамчун миллат мешиносанд» [1, с. 98]. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ҳифзи арзишҳои фарҳанги миллӣ яке аз вазифаҳои муҳими давлат ва Ҳукумати Тоҷикистон мебошад, зеро соҳаи фарҳанг яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати иҷтимоии давлат ба шумор меравад. Аз ин лиҳоз, тавассути вазорату кумитаҳои дахлдор, муассисаҳои фарҳангӣ ва муассисаҳои таълиму тарбия барномаҳои давлатӣ дар самти рушди фарҳанг мунтазам амалӣ мегарданд. Дар тақвияти ин андеша Пешвои миллат иброз намуданд, ки халқи тоҷик аз қаъри асрҳо то имрӯз симои миллии худро, пеш аз ҳама, тавассути фарҳанг нигоҳ дошта, забони миллии худро ҳифз ва густариш додааст ва дар миёни халқу миллатҳои ҷаҳон соҳиби нуфузу эътибор гардидааст.

Бе маърифати таърихи халқ, шинохти мероси маънавии гузашта ва суннатҳои ташаккулёфта ба муваффақият ноил шудан душвор аст. Яке аз нишонаҳо ва далелҳои куҳанбунёдии миллати тоҷик анъанаи давлатдории тоҷикон мебошад, ки дар охири асри XX аз нав эҳё гардид ва дар арсаи ҷаҳонӣ Ҷумҳурии Тоҷикистони соҳибистиқлол падид омад. Аммо ба даст овардани истиқлолият дар назди давлату миллат вазифаҳои бузургеро мегузорад, ки меҳвари онҳоро ҳифзи истиқлолияти миллӣ ташкил медиҳад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ таҳдидҳо ба истиқлолияти миллӣ дар шаклҳои мухталиф зуҳур мекунанд. Аз ин рӯ, маҳз давлат ҳамчун яке аз ҷонибҳои манфиатдор дар ҳифзи истиқлолияти миллӣ дар амалӣ намудани барномаҳои худшиносии миллӣ нақши аввалиндараҷа мебозад. Дар замони ҷаҳонишавӣ давлатҳо дар назди ду интихоби ба ҳам зид қарор доранд: яке воридшавии озод ба бозори ҷаҳонӣ ва дигаре эҷоди марзи маънавӣ, ки ҳувияти миллатро аз таҳдидҳои ҷаҳонишавӣ ҳифз мекунад [11, с. 76].

Агар равандҳои ҷаҳонишавиро таҳлил кунем, мушоҳида менамоем, ки онҳо на танҳо мубодилаи маҳсулоти моддиро дар бар мегиранд, балки бахши муҳими онҳоро тарғиби маънавиёт ва фарҳанги Ғарб ташкил медиҳад. Нишонаҳои ин тарғибот дар синамо, воситаҳои ахбори омма, телевизион, интернет ва дигар шаклҳои фаъолияти инсон мушоҳида мешаванд. Аз ин лиҳоз, эҷоди марзҳои маънавӣ ва таҳкими хусусияти миллии ҷаҳони маънавии миллат дар мадди аввали барномаҳои давлатӣ қарор доранд.

Аз тарафи дигар, дигаргуниҳои куллӣ дар технологияҳои сиёсӣ, ки имрӯз қисми зиёди давлатҳоро фаро гирифтаанд, моро водор месозанд, ки дар самти рушди шуури сиёсӣ, ниҳодҳои демократӣ ва парламентаризм, инчунин ташаккули таҳаммулпазирии мардум дар фазои гуногунандешӣ ва тақвияти эҳтиром, ҷавонмардӣ, росткорӣ ва дигар хислатҳои инсонӣ талош намоем. Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳи бунёди «ҷомеаи кушод»-ро пеш гирифта, исбот кард, ки сохтмони чунин ҷомеа на танҳо имконпазир аст, балки ба манфиати мардум, сулҳу

осоиштагӣ хизмат мекунад. Ин низоми сиёсӣ аз ҷониби аксарияти давлатҳои Осиёи Марказӣ эътироф гардидааст ва воқеияти имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз дурустии он шаҳодат медиҳад. Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон тавонистанд тавассути иштироки фаъоли мардум дар интихобот ҳамкории байни халқ ва давлатро ба роҳ монанд, ки ин суботи ҷомеаро кафолат медиҳад. Дар марҳилаи кунунӣ, вақте ки давлатҳои ҷаҳон ба давраи ҷомеаи технологӣ қадам ниҳодаанд ва иттилооти глобалӣ ҳамчун мафкураи умумиҷаҳонӣ амал мекунад, ҳеҷ як давлат дар алоҳидагӣ рушд намекунад. Давлатҳои муосир ҳам аз ҷиҳати иқтисодӣ ва ҳам аз ҷиҳати сиёсӣ ба равандҳои глобалӣ вобастагии зич доранд.

Бояд гуфт, ки дар самти муқовимат ба таъсирҳои манфии раванди ҷаҳонишавӣ ҷомеаи Ҷумҳурии Тоҷикистон корҳои зиёдеро бояд анҷом диҳад. Давлати мо қадамҳои аввалини худро дар роҳи таҳкими давлатдорӣ мегузорад ва дар марҳилаи гузариш аз ба даст овардани истиқлолият ба бунёди давлати демократӣ ва миллӣ қарор дорад. Дар ин давра вазифаи барқарор намудани давлат дар заминаи нав ба миён гузошта мешавад [6, с. 45].

Дар низоми арзишҳо ва анъанаҳои миллӣ ахлоқ ҷойгоҳи намоён дорад, зеро он пояҳои рафтори миллиро устувор нигоҳ медорад. Дар ин замина, оилаи анъанавӣ дар омӯзиши расму оин нақши муҳим мебозад. Муборизаи некиву бадӣ меҳвари таърихи ахлоқи инсонҳоро ташкил медиҳад ва ин фалсафаи дуализм аз замонҳои қадим мазмуни асосии ахлоқро муайян мекард. Баъзе аз ҳакимони даврaҳои гузашта муборизаи некиву бадиро хоси табиати инсон мешумориданд. Чунон ки Суқрот гуфта буд, «бадӣ ҳеҷ гоҳ аз байн намеравад, зеро ҳама вақт қуввае бояд ба муқобили некӣ истода бошад» [2, с. 113]. Меъёрҳо ва анъанаҳои ахлоқӣ яке аз омилҳои асосии суботи ҷомеа маҳсуб мешаванд. Онҳо аз насл ба насл гузашта, барои аъзои ҷомеа ҳамчун беҳтарин намунаҳои рафтор хизмат мекунанд. Маҳз тавассути онҳо шахс метавонад рафтори хубро аз рафтори бад фарқ намояд. Дар маркази ташаккули ин меъёрҳо оила қарор дорад ва инсон нахустин тасаввуроти ахлоқиро маҳз дар оила пайдо мекунад. Чӣ гуна сурат гирифтани қадамҳои аввалини иҷтимоишавии ҷавонон ба шароити оила вобаста аст [8, с. 24]. Меъёрҳои ахлоқӣ инчунин ба ташаккули шахсият мусоидат мекунанд. Аз ин лиҳоз, тарбияи ахлоқии ҷавонон барои фароҳам овардани муҳити солими ҷомеаи оянда замина мегузорад [5, с. 99].

Дар шароити ҷаҳонишавӣ яке аз самтҳои ҳифзи арзишҳои миллӣ ва анъанавӣ рушди ахлоқи шаҳрвандон мебошад, ки дар тарбияи хислатҳое, аз қабили таҳаммулпазирӣ, эҳтиром, ҷавонмардӣ, росткорӣ ва дигар сифатҳои инсонӣ, зоҳир мегардад. Таҷрибаи ҷаҳони муосир нишон медиҳад, ки тарбияи ахлоқӣ ва ташаккули ҳувият дар раванди ташаккули ғояи миллӣ дар мадди аввал қарор мегиранд. Зеро худшиносӣ, қабл аз ҳама, хештаншиносӣ, дарки арзишҳои миллӣ, ташаккули ҳувият ва шинохти озодӣ буда, аз ҳар як шаҳрванди кишвар доштани ҳисси миллиро тақозо менамояд. Ҷомеа бо такя ба ин дастовардҳои ахлоқӣ барои пешрафти иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии давлат ва таҳкими адолати иҷтимоӣ неруи тоза пайдо мекунад. Ин дастовардҳо фарҳанги миллати тоҷикро дар худ таҷассум менамоянд. Бояд таъкид кард, ки пешрафти ҷомеа танҳо ба омилҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ вобаста нест. Дар рушди ҷомеа маънавиёт, аз ҷумла арзишҳои ахлоқӣ, нақши муассир доранд. Агар дар ҷомеа ахлоқ коста гардида, бевиҷдонӣ, баднафсӣ, ришвахӯрӣ, чашмбандӣ, риёкорӣ ва дигар зуҳуроти номатлуб ҷой дошта бошанд, чунин ҷомеа, ҳарчанд дорои техникаву технологияҳои пешқадам бошад ҳам, оянда надорад, ба пешрафти устувор ноил намегардад ва ҳатман ба инқироз дучор мешавад [13, с. 121].

Омӯзиши ҳарчи бештари арзишҳои миллӣ дар самти ахлоқи ҷомеа ба рушди минбаъдаи фарҳанги миллӣ мусоидат намуда, суботи давлатдориро таъмин месозад. Бо дарназардошти аҳамияти ин самт бояд зикр намуд, ки тарбияи ҷавонон дар рӯҳияи арзишҳои миллӣ бояд тамоми соҳаҳои илм ва маорифро фаро гирад. Зеро тарбияи ҷавонон дар рӯҳияи инсондӯстӣ, эҳтироми арзишҳои волои ахлоқиву инсонӣ ва риояи қонунияту меъёрҳои иҷтимоӣ вазифаи муҳими аҳли ҷомеаи соҳибмаърифат ба шумор меравад [9, с. 90]. Дар шароити ҷаҳонишавӣ таълими ахлоқ бояд хусусияти амалӣ дошта, ба воқеияти зиндагӣ наздик бошад. Дар баробари низоми таълиму тарбия нақши интернетро низ дар тарбияи ахлоқии ҷавонон набояд сарфи назар кард. Чунон ки таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ҷавонон қисми зиёди вақти худро барои истифодаи захираҳои интернетӣ сарф мекунанд.

Имрӯз ҷаҳон дар назди интихоби арзишҳои глобалӣ қарор дорад ва ин арзишҳо боиси косташавии ғояи миллӣ мегарданд. Бинобар ин, тарғиби ғояи ахлоқи миллӣ бояд дар баробари манфиатҳои ҳокимияти сиёсӣ дар мадди аввал қарор гирад. Бо дарназардошти шароити ҷомеаи шаҳрвандӣ ва озодиҳои сиёсӣ, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро таъмин мекунад [4, с. 9], ҳифзи арзишҳои миллӣ дар фазои иттилоотӣ мураккаб мегардад. Ҷанбаҳои мусбии раванди ҷаҳонишавӣ кам нестанд. Бо вуҷуди ин, таҳлили таъсири

ҷаҳонишавӣ ба ҷавонон ва зарурати таъмини амнияти иттилоотӣ моро водор месозанд, ки таҳдиду хатарҳои ин равандро муайян намуда, роҳҳои бартараф кардани онҳо ва чораҳои таъмини амнияти фазои иттилоотии ҷомеаро пешниҳод намоем.

Бо мақсади ҳарчи бештар фаро гирифтани ҷавонон бо тарбияи ахлоқӣ, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ниҳодҳои анъанавӣ, аз ҷумла шӯроҳои калонсолон, инчунин шахсони обрӯманди маҳаллаву кӯчаҳо, занону ҷавонони фаъол, ходимони дин, олимон, аҳли зиё, хизматчиёни давлатӣ ва воситаҳои ахбори оммаи давлатӣ метавонанд саҳми босазо гузоранд. Онҳо ҳамчун неруҳои таъсиргузору бонуфузи ҷомеа тавассути ташкили фаъолияти тарғиботию маърифатӣ метавонанд дар пешгирии густариши равияҳои барои ҷомеа хатарзо нақши муҳим бозанд. Ин шахсон бо такя ба дарки амиқи воқеият, андешаву ақидаҳо ва донишҳои илмию динии худ метавонанд ба шинохти дурусти моҳият ва мазмуни равияҳои ифротӣ мусоидат намоянд [7, с. 87].

Таҳлили мавзӯи арзишҳои миллӣ ва таҳдидҳои муосир нишон медиҳад, ки дар баробари низоми таълиму тарбия бояд ба нақши интернет дар тарбияи ахлоқии ҷавонон низ таваҷҷуҳ зоҳир намуд. Бо дарназардошти он ки ҷавонон қисми зиёди вақти худро барои истифодаи захираҳои интернетӣ сарф мекунанд, падару модарон бояд тарзи вақтгузаронии фарзандонро назорат намоянд, то аз бегонашавии онҳо аз арзишҳои миллӣ пешгирӣ кунанд. Ҳамин тариқ, ахлоқ ифодагари сатҳи маънавии ҷомеа буда, омили муҳимтарини рушди соҳаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва таҳкими давлату давлатдорӣ мебошад.

Хулоса. Аз таҳлили мавзӯъ бармеояд, ки арзишҳои миллӣ ҷузъи муҳими ҳаёти маънавии ҷомеа буда, дар ташаккули худшиносӣ, тарбияи ахлоқӣ ва таҳкими давлатдории миллӣ нақши муассир мебозанд. Ҳифзи онҳо бояд тавассути омӯзиши мероси таърихию фарҳангӣ, эҳтироми забон, анъанаҳо ва ташаккули рафтори масъулонаи шаҳрвандон амалӣ гардад.

Дар ин раванд оила заминаи нахустини тарбия буда, муассисаҳои таълимӣ ва ниҳодҳои ҷамъиятию давлатӣ вазифаи таҳкиму идомаи онро иҷро мекунанд. Дар шароити ҷаҳонишавӣ истифодаи мақсадноки интернет ва воситаҳои ахбори омма, рушди тафаккури интиқодӣ ва маърифати иттилоотии ҷавонон низ аҳамияти ҷиддӣ доранд. Ҳифзи арзишҳои миллӣ бояд бо омӯзиши дастовардҳои фарҳангҳои дигар, таҳаммулпазирӣ ва эҳтироми гуногунандешӣ ҳамоҳанг бошад. Ҳамкории пайвастаи оила, ҷомеа ва давлат метавонад барои интиқоли арзишҳои миллӣ ба наслҳои оянда, пешгирии бегонашавии маънавӣ ва рушди устувори ҷомеа замина фароҳам оварад.

Адабиёт

1. Раҳмонов Эмомалӣ, Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ.- Душанбе: Ирфон, - 371 с.
2. Булгаков С.Н. Труды по социологии и теологии, т.2 М.., 1999.- 826 с.
3. Вализода С.О. Ташаккул ва инкишофи озодии виҷдон ва эътиқоди динӣ дар давраи истиқлолияти Тоҷикистон // Ҳаёти ҳуқуқӣ,№4, 2019.- с.40-48
4. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон.-Душанбе 2014.- 35 с.
5. Лукашева Е.А. Права человека. – М..,- 1999. – 573 с.
6. Масъалаҳои актуалии равандҳои сиёсии Точикистон,- Расулов С. Умеренный авторитаризм и новые реалии политического общения в Таджикистане- 234 с.
7. Мухторов З. ,Ализода Б., Нақши худогоҳии миллӣ дар пешгирии ифротгароӣ ва терроризм.- С.60-65
8. Мудрик А. В. Социальная педагогика.- Под ред. В.А. Сластенина. - 3-е изд., испр. и доп. - М..,- 2000. – 200 с.
9. Мубориза бо идеологияи терроризм ва экстремизм дар ҷаҳони муосир - Таҳти назари доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор А. Д. Ғафурзода Душанбе: 2019. - 269с.
10. Проблема национального и общечеловеческого в трудах В.С. Соловьева и Н.А. Бердяева О.Д. Мачкарина.- Вестник МГТУ, том 11, №1, 2008 г. стр.24-33.Режим доступа: ciberlinka.ru
11. Сафаралиев Б.С., Из истории духовной культуры таджикского народа.- Монография, Челябинск 2011.-189 с.
12. Серебренников А. Очерки Памира.- М.., 1900.-50с.

ЗАРАРИ БЕГОНАШАВӢ АЗ АРЗИШҲОИ МИЛЛӢ ДАР ШАРОИТИ ҶАҲОНИШАВӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф ба консепсияҳои илммии замони муосир такя намуда проблемаи бегонашавии шахсиятро дар ҷомеа ба таври илмӣ ба муҳокима мегузорад. Муаллиф аз нуктаи назари фалсафаи иҷтимоӣ ин масъаларо дида баромада ҷанбаҳои асосии он ва фарқиятҳо ва хусусиятҳои хоси ин проблемаро аз нуктаи назари гуногун мавриди таҳқиқ қарор медиҳад. Консепсияҳои интроверс ва бегонашавии шахсият дар замони муосир ва аҳамияти илмии онҳо ҳамчун феномени фалсафаи иҷтимоӣ пурра дар мақола баррасӣ мешаванд. Дар маколаи мазкур муаллиф рафти тадқиқотҳои соҳаи таҳлили ичтимоӣ-фалсафиро дар мисоли корҳои илмии олимон дар самти таърифи ин феномен дида мебарояд ва кайд мекунад, ки тадкикотҳои сотсиологӣ ҳамчун соҳаи таҳқиқи ҷомеаи муосир дар миёни

илмҳои ҷомеашиносӣ нақши муҳимро пайдо мекунанд. Дар давоми солҳои охир, зумраи тадқиқотҳои илмӣ навишта шуданд, ки дар назди худ вазифаи таҳлили бегонашавии иҷтимоиро дар ҷомеаи муосир гузоштанд. Муаллиф кайд мекунад, ки дар ин раванд ҳамчунин тадқиқотҳои байнифаннӣ низ нақши муҳим доранд, ки барои рушди илм мусоидат намудаанд. Таҳлили рисолаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки таҳлили иҷтимоӣ-фалсафии феномени бегонашавӣ дар ҷомеаи муосир таҳқиқ шуда фактҳои мухталиф таҳлил шудаанд, ки барои васеъ гардидани илмҳо оиди сохтори ҷомеа ва шакли стратификатсионии он ва ҳамчунин муайян кардани сиёсати иҷтимоии давлат мусоидат мекунанд. Дар баробари ҳамин муаллиф қайд мекунад, ки идеяҳое ки дар тадқиқотҳои соҳаи таҳлили иҷтимоӣ-фалсафии ҷомеаи муосир ба даст омадаанд, ҳамчун методологияи тадқиқотҳои оянда хизмат хоҳанд кард. Ҷиҳати хулосахои назариявии тадқиқотҳои сотсиологӣ доир ба бегонашавӣ имкон медиҳад, ки гипотезаҳои нав ҳамчун таҳлили мантиқии системаи сотсиология руи кор оварда шаванд.

Калидвожаҳо: бегонашавӣ, худ-бегонашавӣ, фарҳангӣ-иҷтимоӣ, фалсафа, ҷомеа, консепсия, бегонашавии иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, таҳлили фалсафии иҷтимоӣ,

О ВРЕДЕ ОТЧУЖДЕНИЯ ОТ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В данной статье автор проводит анализ формы отчуждения личности в обществе в рамках современных концепций об отчуждение личности и их значение для науки категории «отчуждения» и их социально-философский аспект в науке. Автор приводит основные характеристики данного феномена социальной философии и отмечает их особенности и принципиальные отличия. В статье приводятся также смысловые значения данного феномена и автором выделяются основные значения концепций отчуждения личности в современном обществе. Автор анализирует ход исследований социально-философского направления, перед которыми были поставлены задачи социально-философского анализа проблем отчуждения личности современного общества. Автор не ограничивается рассмотрением только социологических исследований, а учитывает также междисциплинарные исследования, которые также способствовали развитию данного направления науки. Анализ работ показывает, что социально –философский аспект отчуждения личности отражен в научных работах с разными объектами исследования, преимущественно социального направления. Теоретические рассуждения социологических исследований позволяют вывести гипотезы, которые являются логическим следствием целостной системы понятия отчуждения личности.

Ключевые слова: отчуждение, само-отчуждение, социально-культурный, философия, общество, концепция, социально-культурное отчуждение, социально-философский анализ.

ABOUT THE HARM OF ALEINATION IN GLOBAL SOCIETY

In the article author discuss the problem of the contemporary conception of introversia as form of alenation in society «alienation» and its significance for science and its social-philosophy aspect sociocultural alienation in society. Article is devoted to the notion, conception in socially philosophical study of the sociocultural alienation. The features of the new forms notion of this conception influenced the socio-cultural alienation in a socially- philosophical analysis of this point of view. The author in article note differences of conception the problem of social and cultural alienation in sociology. In article author give analyses of the fact of science research in sociology in example of alienation in a socially- philosophical analysis analyses trends. Sociological researches as a category of social sciences more and more to be subject of researches in difference form, including more social direction of contemporary society. By efforts of scientists were realized researches with tasks of social and philosophy analyses of problem of alienation in a socially- philosophical analysis in contemporary society. Author not limit and restrict his research only with research of sociology, but also give attention to interdisciplinary research that's liaise with this theme and help to consideration of development of this trend of science. Analyses of science research in sociology scientists show that social and philosophy analyses in these researches used with difference point of view and difference subjects, primary in social trends. Using the multilevel research's, author considered the factors that broad of science knowledge's about structural elements of contemporary society, its stratification contents and identify the mechanisms of realization social policy of the country. Besides of above mentioned, noted ideas in sociological scientist's researches may be used in future as a methodology of researches. Theoretical thoughts of sociological researches alienation in a socially- philosophical analysis allow to producing hypotheses, that's will be logical consequences full system of sociology.

Keywords: alienation, self-alienation, socio-cultural, philosophy, society, conception, socio-cultural alienation, socially- philosophical analysis.

Дар бораи муаллиф
Сайфуддинова Рухсора Садриддиновна
ассистенти кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино
E mail: rukhsorabonoo@gmail.com
Суроға: шаҳри Душанбе, хиёбони Сино 29-31, индекси почта 734003.

Об авторе
Сайфуддинова Рухсора Садриддиновна
Ассистент кафедры общественных наук. Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино.
E-mail: rukhsorabonoo@gmail.com
Адрес: 734003, г. Душанбе, проспект Сино, 29–31.

About the Author
Sayfuddinova Rukhsora Sadriddinovna
Assistant Lecturer, Department of Social Sciences. Avicenna Tajik State Medical University.
E-mail: rukhsorabonoo@gmail.com Address: 29–31 Sino Avenue, Dushanbe, 734003

УДК 305:35.08(575.3+470)(091)

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ГЕНДЕРНОЙ ПОЛИТИКИ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЕ НА ПРИМЕРЕ ТАДЖИКИСТАНА И РОССИИ

Бобоева М.К.

Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации

Современный мир стоит на пороге важных изменений, касающихся равенства и прав человека. Вопросы гендерного равенства, в том числе на государственной службе, приобретают все большую значимость. Гендерная политика в системе государственной службы играет ключевую роль в формировании справедливого и инклюзивного общества, где каждый гражданин, независимо от пола, имеет равные возможности для карьерного роста и профессиональной реализации. В течение последних десятилетий в мире происходят существенные изменения в плане осмысления идеи гендерного равенства, что закреплено в ряде основополагающих международных документов, включая Конвенцию о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, Пекинскую декларацию и Платформу действий, а также Цели устойчивого развития ООН. Успешная государственная политика предусматривает утверждение ценности гендерного равенства как в обществе в целом, так и в его различных институтах. Это, прежде всего, недопущение гендерной дискриминации, обеспечение равного участия женщин и мужчин в принятии общественно важных решений (в первую очередь, в сфере политики и на рынке труда в целом), обеспечение равных возможностей для женщин и мужчин относительно объединения профессиональных и семейных обязанностей, предотвращение проявлений гендерного насилия и т.д. Демократические общества должны предоставлять мужчинам и женщинам равные возможности участвовать во всех сферах жизни, в том числе и в сфере политики, в частности, на самых высоких уровнях принятия общественно важных решений. В этом контексте особый научный и практический интерес представляет сравнительный анализ эволюции гендерной политики в государствах, имеющих общее историческое прошлое, но избравших различные пути институционализации гендерного подхода, каковыми являются Республика Таджикистан и Российская Федерация. Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью осмысления исторического опыта, выявления общих тенденций и национальных особенностей формирования правовых и институциональных механизмов обеспечения равного доступа к государственной службе в двух странах, а также оценки эффективности реализуемых стратегий на современном этапе. Целью статьи является комплексный сравнительно-правовой анализ истории развития гендерной политики в системе государственной службы Таджикистана и России. Для достижения указанной цели предполагается решить следующие задачи: рассмотреть международно-правовые основы и национальное законодательство, регулирующее вопросы гендерного равенства; выделить основные этапы становления и развития гендерной политики в двух странах; выявить ключевые программные документы и механизмы их реализации; провести сравнительный анализ подходов к обеспечению равного доступа к государственной службе и карьерному продвижению, а также оценить существующие барьеры на пути к фактическому равенству. Объектом исследования выступают общественные отношения, складывающиеся в процессе реализации гендерной политики в органах государственной власти. Предметом исследования являются международные и национальные нормативные правовые акты, программные документы, статистические данные, научные труды и аналитические доклады, отражающие исторические этапы и современное состояние гендерной политики в системе государственной службы Таджикистана и России.

Обзор литературы. Анализ степени научной разработанности темы показывает устойчивый исследовательский интерес к гендерной проблематике, однако сравнительные исследования гендерной политики Таджикистана и России в исторической перспективе представлены фрагментарно. Имеющаяся литература классифицируется по нескольким направлениям.

Фундаментальную основу составляют международные документы: Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (1979) [8], Пекинская декларация и Платформа действий (1995) [16], резолюция ООН «Повестка-2030» [21] с ЦУР 5, задавшие нормативные ориентиры для обеих стран.

По Таджикистану ключевое значение имеют диссертация М.Ш. Каримовой (эволюция статуса женщин в 1991–2021 гг.), отчет «ООН-Женщины» о представительстве женщин во власти, статья Ш. Каримова о роли НПО, статистический сборник Агентства по статистике и Страновая гендерная оценка Всемирного банка (2021), фиксирующие прогресс и сохраняющиеся гендерные разрывы.

Российская гендерная политика представлена аналитическим докладом Минтруда о госслужбе, критическим анализом О.А. Ворониной (методологические проблемы, биодетерминизм) и данными ВЦИОМ, фиксирующими снижение поддержки женского политического лидерства с 45% в 1998 до 26% в 2025, что связывается с «консервативным поворотом» и запросом на мужское лидерство.

Сравнительные исследования гендерной политики на постсоветском пространстве немногочисленны; комплексный анализ системы госслужбы Таджикистана и России ранее не проводился. Настоящее исследование восполняет этот пробел, опираясь на имеющиеся источники и вводя в оборот новейшие программные документы обеих стран.

Методы и материалы. Достижение поставленной в настоящем исследовании цели и решение обусловленных ею задач потребовали применения комплекса общенаучных и специально-юридических методов познания, выбор которых предопределен спецификой объекта и предмета исследования, а также характером анализируемых источников. Методологическую основу работы составляет диалектический метод познания социально-правовых явлений, позволивший рассмотреть гендерную политику в системе государственной службы как динамично развивающийся феномен, находящийся в постоянном взаимодействии с политическими, социально-экономическими и культурными процессами, протекавшими в Таджикистане и России на протяжении исследуемого периода.

В качестве основного инструментария при работе с нормативным материалом использовался формально-юридический (догматический) метод, применение которого обеспечило детальный анализ содержания правовых норм, выявление заложенных в них дефиниций, принципов и механизмов правового регулирования. Посредством данного метода были изучены международные договоры, конституционные положения, законы и подзаконные акты обоих государств, что позволило выявить формально-правовые основания гендерной политики, закрепленные в законодательстве гарантии равноправия, а также процедурные механизмы их реализации в сфере государственной службы. Особое внимание уделялось анализу понятийного аппарата, используемого в законодательстве Таджикистана и России, для выявления смысловых совпадений и расхождений в трактовке ключевых категорий, таких как «равноправие», «равные возможности», «дискриминация», «гендерное равенство».

Сравнительно-правовой метод стал системообразующим для исследования, позволив провести многоуровневый анализ правовых систем и практик Таджикистана и России: синхронное сравнение действующего законодательства, диахронное - эволюции нормативной базы, а также сопоставление правоприменения и институциональных механизмов. Анализ проводился по критериям наличия специального законодательства, мер обеспечения доступа к госслужбе (включая квоты), институциональной структуры, стратегических программ и механизмов мониторинга.

Историко-правовой метод позволил рассмотреть становление гендерной политики в постсоветский период, выделить ключевые этапы, учесть влияние советского наследия и проследить трансформацию международных обязательств (CEDAW, Пекинская платформа, ЦУР) во внутригосударственное право.

Системный метод обеспечил комплексный взгляд на гендерную политику как на целостное явление, включающее нормативные, институциональные, стратегические и социокультурные компоненты, а также их взаимосвязи с демографической и кадровой политикой.

Метод статистического анализа использовался для обработки данных о представительстве женщин на госслужбе по материалам статистических сборников Таджикистана, докладов Минтруда РФ и отчетов международных организаций, что позволило верифицировать выводы количественными параметрами.

Элементы дискурс-анализа применены при изучении программных документов и социологических опросов (ВЦИОМ) для выявления риторических стратегий и отражения гендерных стереотипов в официальном дискурсе и массовом сознании.

Источниковая база включает международно-правовые акты: Конвенцию о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (1979), Пекинскую декларацию и Платформу

действий (1995), резолюцию ООН по Повестке-2030, задающие нормативные стандарты для государств-участников.

Вторую группу источников образует национальное законодательство Республики Таджикистан. Ключевое значение для анализа имеют Закон Республики Таджикистан «О государственных гарантиях равноправия мужчин и женщин и равных возможностях их реализации» [5] 2005 года, ставший первым специальным законом в данной сфере, а также Закон Республики Таджикистан «О равенстве и ликвидации всех форм дискриминации» 2022 года, представляющий собой новый этап в развитии антидискриминационного законодательства. Важную роль в реконструкции исторической динамики играют Указ Президента Республики Таджикистан «О повышении роли женщин в обществе» 1999 года, Национальная стратегия активизации роли женщин в Республике Таджикистан на 2021–2030 годы, Государственная программа воспитания, подбора и расстановки руководящих кадров из числа одарённых женщин и девушек на 2023–2030 годы [3], а также Национальный план действий по выполнению рекомендаций ООН по ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин на 2019–2024 годы [11]. Указанные документы позволяют проследить эволюцию стратегических подходов государства к решению проблем гендерного неравенства и конкретные механизмы их реализации.

Третья группа включает законодательные и программные документы Российской Федерации. В связи с отсутствием специального федерального закона о государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин (анализируется соответствующий законопроект № 470322-7) [12], основное внимание уделено Национальной стратегии действий в интересах женщин на 2023–2030 годы и предшествовавшему ей Плану мероприятий по реализации Национальной стратегии действий в интересах женщин на 2019–2022 годы [17]. Существенное значение для понимания контекста имеют Указ Президента РФ «Об утверждении Концепции демографической политики Российской Федерации на период до 2025 года», Указ Президента РФ «О национальных целях и стратегических задачах развития Российской Федерации на период до 2024 года» [13], а также Федеральный закон «О системе государственной службы Российской Федерации» [14], задающий общие правовые рамки функционирования государственной службы.

Четвертую группу источников представляют статистические материалы и аналитические доклады. Среди них особо следует выделить статистический сборник «Женщины и мужчины Республики Таджикистан», подготовленный Агентством по статистике при Президенте Республики Таджикистан [9], а также аналитический доклад Министерства труда и социальной защиты Российской Федерации «Гендерное равенство в государственной гражданской службе». Ценную информацию содержат отчеты международных организаций: Страновая гендерная оценка Всемирного банка в Таджикистане 2021 года [19] и доклад Структуры «ООН-Женщины» об участии женщин в политической жизни Таджикистана 2016 года [22]. Данные материалы позволяют верифицировать официальную статистику и получить независимую оценку ситуации.

Пятую группу образуют результаты социологических исследований, важнейшим из которых является аналитический обзор ВЦИОМ «Политика: женщинам тут не место?» 2025 года, фиксирующий динамику общественных настроений относительно участия женщин в политической жизни России. Данный источник важен для понимания социокультурного контекста реализации формально-правовых норм.

Шестую группу составляют научные публикации и диссертационные исследования. Ключевое место среди них занимает докторская диссертация М.Ш. Каримовой [7], посвященная комплексному анализу роли и места женщин в жизни таджикского общества на протяжении трех десятилетий. Важное значение для понимания теоретических подходов к анализу гендерной политики в современной России имеет статья О.А. Ворониной [1], в которой дается критическая оценка состояния гендерных исследований и выявляются методологические проблемы.

Комплексное использование указанных методов и привлечение широкого круга разнородных источников, их взаимная проверка и сопоставление позволили обеспечить достоверность и обоснованность полученных в ходе исследования выводов, а также реконструировать целостную картину исторического развития гендерной политики в системе государственной службы Таджикистана и России.

Результаты и обсуждение - что получилось и как это объясняется. Проведенный сравнительно-правовой и исторический анализ развития гендерной политики в системе государственной службы Республики Таджикистан и Российской Федерации позволяет

выделить ряд существенных закономерностей, особенностей и проблемных узлов, требующих содержательной интерпретации. Исследование показало, что, несмотря на общую международно-правовую основу, включающую Конвенцию о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин 1979 года, Пекинскую декларацию и Платформу действий 1995 года, а также Цели устойчивого развития ООН, траектории институционализации гендерного подхода в двух странах обнаруживают как сходные черты, обусловленные советским прошлым, так и существенные различия, продиктованные национальной спецификой постсоветского развития.

Эволюция гендерной политики Таджикистана прошла путь от деклараций к разветвленной нормативной базе. Отправной точкой стал Указ Президента «О повышении роли женщин в обществе» (1999) [20], а Закон «О государственных гарантиях равноправия мужчин и женщин» (2005) закрепил механизмы обеспечения равенства, включая процессуальные гарантии и обязанности госорганов. Качественно новый этап наступил с принятием Закона «О равенстве и ликвидации всех форм дискриминации» (2022) [6], расширившего понятийный аппарат.

Программно-стратегическое измерение представлено Национальной стратегией активизации роли женщин на 2021–2030 [9] годы и госпрограммой по подготовке руководящих кадров из числа женщин на 2023–2030 годы. Ключевым инструментом стала президентская квота для девушек из отдаленных районов (действует с 1997 г.), расширяющая доступ к высшему образованию и госслужбе.

Результаты: женщины составляют 25% госслужащих, на руководящих должностях - 1146 женщин. Представительство в парламенте выросло с 3% до 27%. Однако сохраняется гендерная сегрегация: 73% работников образования и 71% здравоохранения - женщины (традиционно низкооплачиваемые сферы). В правительстве из 22 членов лишь три женщины (13,6%), из девяти комитетов только Комитет по делам женщин и семьи возглавляет женщина, что свидетельствует о феномене «стеклянного потолка».

Российская модель принципиально иная: отсутствует специальный федеральный закон о государственных гарантиях равных прав и возможностей мужчин и женщин (законопроект 2018 года не принят). Регулирование базируется на Конституции, отраслевом законодательстве и подзаконных актах, что, по оценкам исследователей, не создает целостной системы гарантий.

Стратегическое целеполагание в российской гендерной политике нашло выражение в Национальной стратегии действий в интересах женщин на 2023–2030 годы, утвержденной распоряжением Правительства Российской Федерации от 29 декабря 2022 года [10]. Анализ данного документа позволяет выявить его концептуальные особенности: стратегия рассматривает вопросы положения женщин преимущественно в контексте демографической политики и социального благополучия, что соответствует общей логике, заложенной еще в Концепции демографической политики Российской Федерации на период до 2025 года [15]. Такой подход, с одной стороны, обеспечивает интеграцию женской проблематики в приоритетные направления государственной политики, но с другой - рискует редуцировать проблему гендерного равенства к вопросам материнства и детства, оставляя в тени аспекты равного доступа к власти и принятию решений.

Примечательно, что в системе стратегического планирования России отсутствуют документы, аналогичные таджикской Государственной программе воспитания, подбора и расстановки руководящих кадров из числа одарённых женщин и девушек. Меры по продвижению женщин на государственной службе носят фрагментарный характер и не объединены в целостную систему с четкими целевыми показателями и механизмами реализации. Как отмечается в аналитическом докладе Министерства труда и социальной защиты Российской Федерации «Гендерное равенство в государственной гражданской службе» [2], несмотря на формальное отсутствие дискриминационных ограничений, сохраняются неформальные барьеры, препятствующие карьерному продвижению женщин на высшие должности.

Социологическое измерение российской ситуации обнаруживает тревожные тенденции в динамике общественных настроений. Согласно данным опроса ВЦИОМ, проведенного в 2025 году [18], доля россиян, выступающих за увеличение числа женщин в политике, сократилась до 26%, тогда как в 1998 году этот показатель составлял 45%. Исследователи связывают эту динамику с «консервативным поворотом» в общественных настроениях, усилением запроса на «сильную руку» и традиционные модели лидерства, ассоциируемые с маскулинностью. Данные социологии высвечивают глубинный парадокс: формально-

правовое равенство существует в контексте общественного сознания, воспроизводящего гендерные стереотипы и ограничивающего реальные возможности женщин.

Важным результатом сравнительного анализа выступает выявление различий в институциональных механизмах реализации гендерной политики двух стран. Таджикская модель характеризуется более выраженным этатизмом и дирижизмом: государство берет на себя функцию не только гаранта равных прав, но и активного субъекта формирования женского кадрового резерва, используя такие инструменты, как президентская квота для девушек из отдаленных районов, целевые программы подготовки руководителей из числа одаренных женщин, публично объявляемые целевые показатели представительства женщин на государственной службе. Как следует из посланий Президента Республики Таджикистан, ставится задача достижения 30-процентной доли женщин среди государственных служащих и 25-процентной - среди руководящих кадров.

Российская модель отличается большей либеральностью, избегая жесткого квотирования и рассматривая гендерное равенство как производное от общего принципа равноправия без специальных позитивных мер. Это создает ситуацию, где отсутствие формальных препятствий сочетается с неформальными барьерами: стереотипами, двойными стандартами и негласными фильтрами при назначениях.

Общая для обеих стран проблема - разрыв между формальным равенством и реальным положением женщин на госслужбе. Феномен «стеклянного потолка» проявляется сходно: женщины доминируют на нижних и средних уровнях, тогда как высшие позиции остаются мужскими.

Различается природа культурных барьеров. В Таджикистане постсоветское возрождение патриархальных моделей создает напряжение между правовыми нормами и традиционными практиками (приоритет образования для мальчиков, ограниченная автономия женщин, ассоциация женщины с частной сферой). Госполитика здесь выступает фактором модернизации. В России барьеры связаны с воспроизводством советских и постсоветских стереотипов, включая биодетерминистские подходы и амбивалентное отношение общества к женскому политическому лидерству.

Наблюдаются различия в имплементации международных обязательств. Таджикистан демонстрирует более последовательный учет рекомендаций международных органов, включая разработку специальных планов действий. Россия формально соблюдает обязательства, но их внедрение в конкретные механизмы менее глубоко. Различаются и подходы к мониторингу: Таджикистан ведет систематический гендерно-дифференцированный статистический учет, тогда как в России он развит слабее.

Исследование подтверждает, что формального равенства недостаточно - требуются позитивные меры, включая квотирование и подготовку кадрового резерва. Эффективность политики зависит от ее соответствия социокультурному контексту и готовности общества принимать женщин как легитимных участников управления. При всех различиях моделей (дирижистской в Таджикистане и либеральной в России) обе страны сталкиваются с общими вызовами: неформальными барьерами, гендерной сегрегацией и недостаточным представительством женщин на высших уровнях.

Перспективы дальнейших исследований связаны с анализом карьерных траекторий женщин и изучением влияния цифровизации госуправления на гендерное равенство.

Заключение. Проведенное сравнительно-историческое исследование развития гендерной политики в системе государственной службы Таджикистана и России позволяет сформулировать ряд обобщающих выводов. Анализ показал, что, несмотря на общую международно-правовую основу и советское наследие, две страны избрали различные траектории институционализации гендерного подхода. Таджикистан демонстрирует последовательное движение к формированию разветвленной нормативно-правовой базы и внедрению активных механизмов продвижения женщин на государственную службу, включая квотирование, целевые программы подготовки кадрового резерва и систематический мониторинг гендерных показателей. Российская модель характеризуется отсутствием специального законодательства о гендерном равенстве и большей степенью интеграции женской проблематики в демографическую и социальную политику при отказе от жестких административных мер позитивной дискриминации.

Общим результатом для обеих стран выступает сохраняющийся разрыв между формально-правовым равенством и фактическим положением женщин в системе государственной службы. Феномен «стеклянного потолка», гендерная сегрегация сфер занятости, устойчивость патриархальных стереотипов в массовом сознании и неформальные

барьеры при назначении на высшие должности фиксируются как в Таджикистане, так и в России, несмотря на различия в институциональных механизмах. При этом таджикский опыт демонстрирует, что целенаправленные позитивные меры способны обеспечить количественный рост представительства женщин, однако качественные изменения, связанные с доступом к реальным рычагам принятия решений, требуют более длительного времени и трансформации социокультурных установок.

Исторический анализ подтверждает, что достижение реального гендерного равенства в государственном управлении невозможно исключительно правовыми средствами и требует комплексного подхода, сочетающего совершенствование законодательства, институциональное развитие, мониторинг результатов и системную работу по преодолению гендерных стереотипов в обществе. Дальнейшие исследования в данной области должны быть направлены на выявление факторов успешных карьерных траекторий женщин, изучение влияния цифровизации на гендерное равенство в государственной службе, а также на углубленный сравнительный анализ эффективности различных моделей гендерной политики на постсоветском пространстве.

Литература

1. Воронина, О. А. Гендерная политика в современной России / О. А. Воронина // Женщина в российском обществе. - 2024. - № 2. - С. 5–18.
2. Гендерное равенство в государственной гражданской службе: аналитический доклад / Минтруд России. - М., 2023. - 68 с.
3. Государственная программа воспитания, подбора и расстановки руководящих кадров из числа одарённых женщин и девушек на 2023–2030 годы: утв. Постановлением Правительства РТ от 05.04.2023 № 210 // Официальный вестник Правительства РТ. - 2023. - № 4. - С. 12–35.
4. Женщины и мужчины Республики Таджикистан: статистический сборник / Агентство по статистике при Президенте РТ. - Душанбе: Агентство по статистике, 2023. - 210 с.
5. Закон Республики Таджикистан «О государственных гарантиях равноправия мужчин и женщин и равных возможностей их реализации»: от 15 мая 2005 г. № 92 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. - 2005. - № 5. - Ст. 342.
6. Закон Республики Таджикистан «О равенстве и ликвидации всех форм дискриминации»: от 20.06.2022 № 1875 // Ахбори Маджлиси Оли РТ. - 2022. - № 6. - Ст. 412.
7. Каримова, М. Ш. Гендерный фактор в Республике Таджикистан: роль и место женщин в политической, социально-экономической и культурной жизни (1991–2021 гг.): дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 / Каримова Малика Шакировна. - Душанбе, 2022. - 380 с.
8. Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (Нью-Йорк, 18.12.1979): ратифицирована СССР 19.12.1980 // Сборник международных договоров СССР. - Вып. XXXVII. - М., 1983. - С. 26–36.
9. Национальная стратегия активизации роли женщин в Республике Таджикистан на 2021–2030 годы: утв. Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 10.03.2021 № 115 // Официальный вестник Правительства Республики Таджикистан. - 2021. - № 3. - С. 45–67.
10. Национальная стратегия действий в интересах женщин на 2023–2030 годы: утв. Распоряжением Правительства РФ от 29.12.2022 № 4356-р // Собрание законодательства РФ. - 2023. - № 1 (ч. II). - Ст. 289.
11. Национальный план действий по выполнению рекомендаций ООН по ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин: на 2019–2024 гг. / Правительство Республики Таджикистан. - Душанбе, 2019. - 48 с.
12. О государственных гарантиях равных прав и свобод и равных возможностей мужчин и женщин в Российской Федерации: проект федер. закона № 470322-7 (2018 г.) // Система обеспечения законодательной деятельности. - URL: https://sozd.duma.gov.ru/bill/470322-7 (дата обращения: 15.02.2026).
13. О национальных целях и стратегических задачах развития Российской Федерации на период до 2024 года: Указ Президента РФ от 07.05.2018 № 204 (ред. от 21.07.2020) // Собрание законодательства РФ. - 2018. - № 19. - Ст. 2796.
14. О системе государственной службы Российской Федерации: Федер. закон от 27.05.2003 № 58-ФЗ (ред. от 14.02.2024) // Собрание законодательства РФ. - 2003. - № 22. - Ст. 2063.
15. Об утверждении Концепции демографической политики Российской Федерации на период до 2025 года: Указ Президента РФ от 09.10.2007 № 1351 // Собрание законодательства РФ. - 2007. - № 42. - Ст. 5009.
16. Пекинская декларация и Платформа действий (Пекин, 15.09.1995) / IV Всемирная конференция по положению женщин. - Нью-Йорк: ООН, 1996. - 180 с. - (Док. ООН A/CONF.177/20).

17. План мероприятий по реализации Национальной стратегии действий в интересах женщин на 2019–2022 годы: утв. Минтрудом России от 25.01.2019 № 17н // Официальный интернет-портал правовой информации. - URL: http://pravo.gov.ru/ (дата обращения: 15.02.2026).
18. Политика: женщинам тут не место?: результаты опроса ВЦИОМ, 2025 г. / ВЦИОМ. - М.: ВЦИОМ, 2025. - 24 с. - URL: https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/politika-zhenshchinam-tut-ne-mesto (дата обращения: 15.02.2026).
19. Страновая гендерная оценка Всемирного банка в Таджикистане: отчёт 2021 г. / Всемирный банк. - Душанбе: Всемирный банк, 2021. - 145 с.
20. Указ Президента Республики Таджикистан «О повышении роли женщин в обществе»: от 3 декабря 1999 г. № 5 // Собрание законодательства Республики Таджикистан. - 1999. - № 12. - Ст. 215.
21. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development: резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 25.09.2015 № A/RES/70/1 / ООН. - Нью-Йорк: ООН, 2015. - 41 с.
22. Women in Politics in Tajikistan: report 2016 / UN Women. - New York: UN Women, 2016. - 88 p.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ГЕНДЕРНОЙ ПОЛИТИКИ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЕ НА ПРИМЕРЕ ТАДЖИКИСТАНА И РОССИИ

Целью данной статьи является сравнительно-правовой анализ эволюции гендерной политики в системе государственной службы на примере Республики Таджикистан и Российской Федерации. В основе методологии исследования лежит формально-юридический метод для анализа нормативно-правовой базы, а также сравнительный и системный подходы, позволяющие выявить общие тенденции и национальные особенности в подходах двух стран к обеспечению равных прав и возможностей. Основное внимание уделяется ключевым программным документам и законодательным актам, включая национальные стратегии и планы действий, принятые в обоих государствах. Результаты исследования показывают, что, несмотря на общую международную правовую основу (в частности, Конвенцию о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин), траектории развития гендерной политики в Таджикистане и России имеют различия. В Таджикистане наблюдается более институционализированный подход с акцентом на квотирование и специальные программы выдвижения женщин на руководящие должности. В России политика в большей степени интегрирована в демографические стратегии и стратегии социально-экономического развития. В выводах подчеркивается, что, несмотря на прогресс в законодательстве, сохраняется разрыв между формальными нормами и их практической реализацией, что требует дальнейшей работы по преодолению неформальных барьеров и изменению общественного восприятия для достижения реального гендерного равенства в государственном управлении.

Ключевые слова: гендерная политика, равенство, государственная служба, Таджикистан, Россия, законодательство, женщины, дискриминация, национальная стратегия, сравнительный анализ.

ТАЪРИХИ РУШДИ СИЁСАТИ ГЕНДЕРӢ ДАР ХИЗМАТИ ДАВЛАТӢ ДАР МИСОЛИ ТОҶИКИСТОН ВА РОССИЯ

Мақсади ин мақола анҷом додани таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии таҳаввули сиёсати гендерӣ дар низоми хизмати давлатӣ дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Россия мебошад. Асоси методологии таҳқиқотро усули расмӣ-ҳуқуқӣ барои таҳлили заминаи меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин равишҳои муқоисавӣ ва низомӣ ташкил медиҳанд, ки имкон медиҳанд тамоюлҳои умумӣ ва хусусиятҳои миллии муносибати ҳар ду кишвар нисбат ба таъмини ҳуқуқу имкониятҳои баробар муайян карда шаванд. Диққати асосӣ ба ҳуҷҷатҳои муҳимми барномавӣ ва санадҳои қонунгузорӣ, аз ҷумла стратегияҳои миллӣ ва нақшаҳои амал, ки дар ҳар ду давлат қабул шудаанд, равона гардидааст.

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки сарфи назар аз мавҷудияти заминаи умумии байналмилалии ҳуқуқӣ (бахусус, Конвенсия оид ба барҳам додани ҳамаи шаклҳои табъиз нисбат ба занон), самтҳои рушди сиёсати гендерӣ дар Тоҷикистон ва Россия аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Дар Тоҷикистон муносибати бештар институтсионалӣ ба назар мерасад, ки ба татбиқи квотаҳо ва барномаҳои махсуси пешбарии занон ба вазифаҳои роҳбарикунанда асос ёфтааст. Дар Россия бошад, сиёсати гендерӣ бештар ба стратегияҳои демографӣ ва стратегияҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ ҳамгиро карда шудааст.

Дар хулоса таъкид мегардад, ки сарфи назар аз пешрафтҳои назаррас дар қонунгузорӣ, байни меъёрҳои расмии ҳуқуқӣ ва татбиқи амалии онҳо ҳанӯз ҳам фосила вуҷуд дорад. Ин ҳолат зарурати идомаи фаъолиятро ҷиҳати бартараф намудани монеаҳои ғайрирасмӣ, тағйир додани муносибати ҷомеа ва фароҳам овардани шароити мусоид барои ноил шудан ба баробарии воқеии гендерӣ дар идоракунии давлат тақозо менамояд.

Калидвожаҳо: сиёсати гендерӣ, баробарӣ, хизмати давлатӣ, Тоҷикистон, Русия, қонунгузорӣ, занон, табъиз, стратегияи миллӣ, таҳлили муқоисавӣ.

THE HISTORY OF GENDER POLICY DEVELOPMENT IN PUBLIC SERVICE: A CASE STUDY OF TAJIKISTAN AND RUSSIA

The aim of this article is a comparative legal analysis of the evolution of gender policy within the public service system, using the Republic of Tajikistan and the Russian Federation as case studies. The research methodology is based on the formal legal method for analyzing the regulatory framework, as well as comparative and systemic approaches to identify common trends and national peculiarities in the approaches of the two countries to ensuring equal rights and opportunities. The focus is on key policy documents and legislative acts, including national strategies and action plans adopted in both states. The results of the study show that, despite a common international legal framework (in particular, the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women), the trajectories of gender policy development in Tajikistan and Russia differ. Tajikistan exhibits a more institutionalized approach with an emphasis on quota systems and special programs for promoting women to leadership positions. In Russia, the policy is more integrated into demographic strategies and strategies for socio-economic development. The findings highlight that, despite progress in legislation, a gap persists between formal norms and their practical implementation. This necessitates further efforts to overcome informal barriers and shift public perceptions to achieve genuine gender equality in public administration.

Keywords: gender policy, equality, public service, Tajikistan, Russia, legislation, women, discrimination, national strategy, comparative analysis.

Дар бораи муаллиф
Бобоева Муборак Кодировна
Аспиранти Академияи хоҷагии халқ ва хизмати давлатии назди
Президенти Федератсияи Россия (РАНХиГС), шаҳри Москва
E-mail: boboeva.muborak@bk.ru

Об авторе
Бобоева Муборак Кодировна
Аспирант
Российской академии народного хозяйства и государственной
службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС), г. Москва
E-mail: boboeva.muborak@bk.ru.

About the author:
Boboeva Muborak Kodirovna
Postgraduate (PhD) at the Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration (RANEPA), Moscow, Russian Federation
E-mail: boboeva.muborak@bk.ru.

ТДУ 321.011:008

ИСТИҚЛОЛИ ДАВЛАТӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ ФАРҲАНГИ МИЛЛӢ

Каримова С. Р.

Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А.Баҳоваддинови АМИТ

Барои насли имрӯзи тоҷик пайдоиши диди нав, тафаккури илмӣ-мантиқӣ нисбат ба мероси фарҳангӣ ва эҳёи арзишҳои моддию маънавӣ, осори арзишманди ахлоқию фалсафӣ, иҷтимоӣ, сиёсию фарҳангии ниёгон, шахсиятҳо, қаҳрамонҳои миллӣ, чеҳраҳои мондагори илму адаб, давлатдории миллӣ дар шароити муосири ҷомеадорӣ бевосита дар заминаи эъломияи истиқлол ва эъмори давлатдории миллӣ муяссар гардид. Андешаи тоза, диди воқеӣ бошад, ифодакунандаи маънои дарк ва шинохти масъулият назди худ, миллат, забон, фарҳанг, назди наслҳои оянда мебошад.

Дар иртибот бо ин гуфтаҳо месазад таъкид дошт, ки истиқлол барои миллати кӯҳанбунёд ва фарҳанггустари тоҷик пеш аз ҳама як падидаи нодир аст, ки тафаккури ҷомеа, худшиносию худогоҳӣ, ҳувияти миллӣ ва ифтихор доштани ҳар як шаҳрванди Тоҷикистонро аз мероси ғании гузаштагонашон ташаккул ва таҳқим бахшид. Бинобар ин, ба мазмуни фалсафӣ-фарҳангӣ истиқлоли давлатӣ сарчашмаи асосии ташаккули ҳувият, хештаншиносист. Бо фаҳмиши илмии фарҳангшиноси маъруфи тоҷик С.Х.Раҳимов «он озодии инсон аст, ки дар ҷомеа зиндагӣ карда, қоидаву қонунҳои онро бояд дониста, мувофиқ ба онҳо амал намояд, роҳеро бояд пеш гирад, ки ба рушди шахсияту ҷомеа монеа эҷод накунад, фаъолияти худро ба ҳифзи арзишҳои худӣ, миллат ва аҳли башар равона дорад» [7, с. 14].

Истиқлоли давлатӣ дар раванди ҷаҳонишавӣ, азнавтақсимкунии манотиқи олам, тақвият ёфтани падидаи бурхӯрди тамаддунҳо, риоя нагаштани талаботи муколамаи фарҳангҳо ба маънои васеи калима мазмун ва маънои ҳифз, наҷоти миллатро аз таназзул, тобеияти мустамликадорон, муваффақ гаштанро ба истиқлоли сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ ифода медорад. Ё чӣ тавре файласуфи тоҷик Б.Ҷ.Самиев таъкид медорад: «Истиқлол падидаест, ки бо ба даст овардани он ҳар як миллат ё давлат метавонад сарнавишти сиёӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии худро бидуни тобеият аз дигарон, мустақилона муайян намояд. Имкон медиҳад, ки миллат бе дахолати кишварҳои бегона принсипи давлатдории худро муайян кунад, сохтори ҳокимият ва дурнамои роҳи рушди худро озодона интихоб намояд, қарору қонунҳо, барномаву стратегияҳои кӯтоҳмуддату дарозмуҳлат, ки таъмингари томият ва суботи кишвар ва омили рушд ва таҳаввули соҳаҳои он бошанд, таҳия ва ба тасвиб расонад, сиёсати дохилӣ ва хориҷии худро мустақилона ба роҳ монад, мероси таърихӣ, забон, арзишҳои фарҳангиашро эҳё, ҳифз ва соҳибӣ намояд» [12, с. 268-284].

Дар ин маврид зикр доштани таъкиди Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба маврид аст, ки мефармоянд «Бо шарофати истиқлол забони тоҷикӣ ба феҳристи забони давлатҳои мустақили ҷаҳон дохил шуд, барои шинохти миллати тоҷик ба сифати як халқи дорои ҳама аломату нишонаҳои миллати таърихӣ заминаҳои сиёсӣ фароҳам оварда ва дар ориёшиносӣ ва ё эронишиносии муосир шохаи сифатан нави тоҷикшиносӣ ҷойи расмӣ ва мустақиле барои худ пайдо кард» [9, с. 5].

Пас, истиқлол дар баробари дигар соҳаҳо, низоми фарҳангии ҷомеаро низ мустақил мегардонад, ки то мардум ҳифозат аз арзишҳои фарҳанги миллии худ карда, онҳоро эҳё намоянд, дар арсаи байналмилалӣ муаррифӣ кунанд, мавзеъҳои харобшударо бо тарҳи замонавӣ, бо ба эътибор гирифтани арзишҳои фарҳанги миллӣ азнавсозӣ намоянд ва ба мавзеи туристӣ табдил диҳанд. То тавассути боздид аз қаламрави ин макон онҳо аз бозёфтҳои моддию маънавии миллӣ огоҳ шуда, дар кишварҳои худ онҳоро тарғибу ташвиқ намоянд. Акси ҳол, бе истиқлоли давлатӣ ва мустақилияти фарҳангӣ арзишҳои таърихиву фарҳангӣ метавонанд завол ёбанд, ба ҳофизаи таърих интиқол ёбанд, арзишҳои фарҳанги миллӣ ба маҳсули маънавӣ ва ё моддии бегонагон табдил дода шаванд. Маҳз, истиқлол шароит созгор медорад, ки арзишҳои фарҳангӣ ҳифз ва эҳё шаванд, андешаи миллии мардум такмил ёбад ва хотираи таърихиаш ғанӣ гардад ва ғайра.

Инчунин, истиқлол шароит муҳайё менамояд, ки боигариҳои табиии кишвар ба хотири рушди устувори ҷомеа ҳифз ва коркард карда шаванд, ба манфиати миллат истифода бурда шавнд. Арзиши инсонӣ ва ё худ антропологии истиқлолро бошад, ҳимояи ҳуқуқ, шаъну шарафи шаҳрвандон ифода медорад ва эшонро талқин медорад, ки фарзанди содиқи Ватани хеш бошанд. Ин ҷо низ таъкиди Пешвои миллат мувофиқ ба мақсад аст, ки фармудаанд: «Истиқлолиятро соҳиб шудан ҳанӯз кам аст, онро ҳифз намудан, пуштибонӣ кардан, тақвият бахшидан ва ҳамчун арзиши муқаддастарини давлату давлатдорӣ дарк намудан ва пос доштан

зурур аст. Истиқлолият - ин шарафу номуси ватандорӣ, ифтихор аз давлату миллати хеш ва талошу заҳмати бардавоми ҳар як фарди бедордили ҷомеа баҳри худшиносӣ, маърифат ва фарҳанги волост. Истиқлолият - ин хонаи обод, рӯйи сурх, сари баланд, зиндагии осоишта ва рӯзгори осудаҳолонаи ҳар фарди соҳибдавлату соҳибватан аст»[8, с. 16].

Умуман, бо дид ва баҳои сазовори олими тоҷик К.Олимов «Истиқлолияти давлатӣ ба мардуми Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон дод, ки мактаби давлатдории миллии худро рушд дода, модели муосирро озодона интихоб намояд. Маҳз дар ҳамин давра заминаи устувори сиёсӣ ва ҳуқуқии сохти нав, давлати демократии дунявии ҳуқуқбунёд гузошта шудаанд» [6, с. 2].

Ҷомеашиноси дигари кишвар Т.Назаров низ нақши истиқлолро дар системаи давлатдории миллӣ муҳим арзёбӣ дошта, андешаи воқеӣ баён медорад, ки муҳтавояш чунин аст:«Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳайати ИҶШС барои пешбурди сиёсати хориҷии худ мустақилият надошт. Агарчи аввалин кӯшишҳои додани истиқлол бештар ба ҷумҳуриҳои иттифоқӣ дар соҳаи сиёсати хориҷӣ дар Иттиҳоди Шӯравӣ ҳанӯз аз нимаи дуюми солҳои 50-уми асри гузашта, дар замони «Гармои хурушёвӣ» оғоз гардида, дар даврони «Бозсозии горбачёвӣ» идома ёфта буд, сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо пас аз дарёфти истиқлолияти давлатӣ мустақил шуд».[4, с. 125]

Ҳамин тавр, дар давраи истиқлол, дар заминаи баргузор кардани Иҷлосияи XVI-уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон - тоҷикон бо ибтикори Пешвои миллат модели сулҳофариро коркард, карданд, ки маҳз ташвиқи фарҳанги сулҳ барои таъсини суботи ҷомеа, амнияти мардум, рушди соҳаҳои стратегии кишвар шароитро созгор кард, ки аз дастоварди ниҳоят бегазанд ва мондагор дар таърихи мавҷудияти миллати тоҷик мебошад.

Ё худ дар шароити ҷомеаи муосир истиқлол пеш аз ҳама барои миллати тоҷик саҳифаи нодир ва сарнавиштсози таърихиро боз намуд. Тоҷиконро новобаста аз раванди ҷаҳонишавӣ, қудратталабии кишварҳои пешрафта, раванди босуръати бархӯрди тамаддунҳо соҳиби давлатдории миллӣ гардонид. Давлатдории миилӣ бошад, барои ташаккули андешаи миллӣ, эҳё кардани арзишҳои фарҳангӣ, муаррифӣ кардани чеҳраҳои мондагори илму адаб, соҳибӣ кардани мероси моддию маънавии ниёгон ва ғайра фазои озоду имкониятҳои фарохро муҳайё кард. Мусоидат намуд, ки Тоҷикистон дар раванди татбиқи сиёсати хориҷӣ ҳамкориҳои мутақобилан судмандро бо кишварҳои ҳамҷавор, шарикии стратегидошта ба роҳ монад. Дар баррасӣ ва ҳалли масоили хусусияти байналмилалидошта раъйи худро ба даст оварда, ҷойгоҳи махсусро соҳиб шавад.

Олими тоҷик М.М.Неъматов арзиши таърихӣ ва сарнавиштсоз будани ин иҷлосияро ба таври зайл ифода медорад: «Ин иҷлосия дар сарнавишти миллати мо нақши муҳим ва муассир бозидааст, ки аҳаммияти он дар таҳкими сулҳу суботи кишвар дар айёми соҳибистиқлолӣ беназир дониста мешавад. Аз ин хотир, метавон ин иҷлосияро ҳамчун асоси бинои сулҳ дар Тоҷикистон ном ниҳод» [5, с. 88].

Дуюм, истиқлол андешаи миллӣ ва хотираи таърихии мардуми тоҷикро тақвият бахшид. Ба он мусоидат кард, ки идеяи миллии тоҷикон дар асоси арзишҳои фарҳанги ориёӣ маншаъ гирад. Чунки нақши фарҳанги ориёӣ дар ташаккул ва тавсеаи фарҳангу тамаддуни халқҳои мухталифи ҷаҳон беназир мебошад.

Сеюм, дар давраи истиқлоли давлатӣ таҳия ва қабул гардидани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, қарору фармонҳо, барномаву стратегияҳои марбут ба соҳаи фарҳанг бешак ба ташаккули таҳаввули фарҳанги миллӣ ба сифати заминаҳои ҳуқуқӣ нақш бозида, барои рушди ҳунарҳои мардумӣ ва муаррифии онҳо дар сатҳи байналмилалӣ мусоидат намуд. Ба ин санад ва қонунҳо дохил мешаванд Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фарҳанг» (соли 1997), «Дар бораи театр ва фаъолияти театрӣ» (соли 2002), «Дар бораи ҳунарҳои бадеии халқӣ» (соли 2003), «Дар бораи фаъолияти китобдорӣ» (2003), «Дар бораи осорхонаҳо ва фонди осорхонаҳо» (соли 2007), «Дар бораи ҳифз ва истифодаи объектҳои мероси таърихию фарҳангӣ» (соли 2012) ва силсилабарномаҳо, аз ҷумла: «Барномаи давлатии рушди мусиқии касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011-2015»; «Барномаи давлатии ҳифзи мероси таърихию фарҳангӣ барои солҳои 2012-2020»; «Барномаи рушди кино барои солҳои 2006-2010»; «Барномаи рушди китобхонаи Абулқосим Фирдавсӣ барои солҳои 2006-2015»; «Барномаи давлатии рушди муассисаҳои фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020»; «Барномаи давлатии ҳифзи мероси таърихию фарҳангӣ барои солҳои 2021-2025»; «Барномаи давлатии ҳифзи мероси фарҳанги ғайримоддӣ барои солҳои 2021-2025»; «Барномаи давлатии рушди муассисаҳои фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025»; «Барномаи давлатии рушди санъати Шашмақом, фалак ва мактаби суннатии устод-шогирд барои солҳои 2017-2021»; «Барномаи давлатии рушди соҳаи табъу нашр ва матбуоти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026» ва ғайра.

Ба маълумоти муаррихи тоҷик А.Шарифзода татбиқи ин қонуну барномаҳо ба он мусоидат намуданд, ки дар давраи давлатдории миллӣ «дар ҷумҳурӣ 3539 адад муассисаи фарҳангӣ, аз ҷумла 18 театри касбӣ, 8 муассисаи консертӣ, 96 муассисаи таълимии соҳаи фарҳанг ва санъат, 1362 китобхонаҳои давлатӣ-оммавӣ (аз ин теъдод 76 китобхонаи бачагона), 323 қаср ва хонаи фарҳанг, 389 клуб, 42 клуби сайёр, 19 марказҳои фарҳангу фароғатӣ, 7 филармонияи халқӣ, 93 боғи фарҳангӣ-фароғатӣ, 22 театри халқӣ, 56 осорхона, 14 хона-осорхона, 24 ансамбли тарона ва рақс, 16 ансабли шашмақомхонон, 8 ансамбли фалаксароӣ, 7 ансамбли эстрадӣ, 12 ансамбли фолкролӣ-этнографӣ, 19 ансамбли рақсӣ, яктогӣ ансамблҳои ҳаҷвӣ, адабӣ-бадеӣ, карнайнавозон, доирабадастон, 9 шабакаи телевизионӣ 6 шабакаи радиошунавонии маҳаллӣ пурмаҳсул фаъолият менамоянд» [14, с. 12].

Чаҳорум, таҷлили таърихи таъсисёбии шаҳрҳои қадима, аз ҷумла Саразм, Ҳисор, Кӯлоб, Хуҷанд, Истаравшан ва ғайра ба мардум таърихи қадима доштани фарҳанги шаҳрсозии тоҷиконро бозтобӣ карданд. Ба он мусоидат карданд, ки ёдгориҳои таърихӣ бозсозӣ карда шаванд, таърихи зиндаи шаҳрдории тоҷикон барои насли имрӯз маълум гардад; имкон медиҳад, ки аз ҷониби сайёҳон ёдгориҳои таърихӣ ва бозёфтҳои фарҳангиамон дар сатҳи байналмилалӣ муаррифӣ карда шуда, тоҷикон ҳамчун миллати фарҳангофар ва тамаддунсоз эътироф гарданд ва ғайра.

Панҷум, таҷлили солгарди шахсиятҳои таърихӣ-сиёсӣ, нобиғаҳои илму фарҳанг ибтикори дигари арзишманд маҳсуб меёбад, ки амалӣ гаштани он низ аз ҳидоятҳои Пешвои миллат сарчашма мегиранд. Дар ин маврид Ҷаноби Олӣ воқеъбинона зикр медоранд, ки «аз таъриху фарҳанги миллат ганҷҳо ва ҳикматҳое берун овард, ки бо моҳият ва арзишмандии ҷаҳонии хеш ҳудҷӯӣ ва худшиносии тоҷиконро дар паҳнои ҷаҳон иртифоъ бахшанд» [14, с. 33].

Ээҳёи ҷашнҳои миллӣ аз дастоварди дигари наҷиб дар самти рушди арзишҳои фарҳанги миллӣ маҳсуб меёбад. Ин ҷашнҳои миллиро Сада, Наврӯз, Тиргон ва Меҳргон ташкил медиҳанд. Таърихан таблиғгари арзишҳои ягон дину мазҳаб набуда, татбиққунандаи ягон идеология маҳсуб намеёбанд. Моҳиятан тақвимӣ, вижагирии табиӣ-фалсафӣ, ҷашнҳои зиндагиофар ва ҷомеасоз буда, инсонро барои робитаи мустақим доштан бо табиат ва оқилона истифода бурдани сарватҳои нодири он ҳидоят менамоянд.

Ба маълумоти муҳаққиқи тоҷик М.Саидова «таърихи 17 сентябри соли 2023 дар ҷаласаи 45-уми Кумитаи байниҳукуматӣ дар бораи ҳифзи мероси моддии фарҳангии ЮНЕСКО дар шаҳри Ал-Риёзи Арабистони Саудӣ, дар доираи номинатсияи фаромиллии ёдгориҳои «Шоҳроҳи Бузурги Абрешим: долони Зарафшон-Қароқум» - 9 мавзеи мероси таърихиву фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла Панҷакенти қадим, шаҳраки Санҷаршоҳ, Оромгоҳи Хоҷа Муҳаммад Башоро, Гардани Ҳисор, Қалъаи Муғ, Қалъаи Қум, Қалъаи Ҳисорак, Тали Хамтуда ва низоми обёрикунии Тоқсанкорез ба Феҳристи мероси фарҳангии умумибашарии ЮНЕСКО ворид шуданд. Дар таърихи 19 сентябри соли 2023 бошад, мамнуъгоҳи «Бешаи палангон» дар номинатсияи «Ҷангали туғайи мамнуъгоҳи Бешаи палангон» ба Феҳристи мероси ҷаҳонии ЮНЕСКО ворид шуд [11, с. 136], ки аз миллати фарҳангофар будани тоҷикон далолат менамояд.

Дигар ин ки дар давраи истиқлол барои эҳё ва муаррифӣ кардани арзишҳои фарҳанги миллӣ ташкил ва баргузор намудани рӯзҳои фарҳангии кишвар, ҳамоишҳо, конференсияҳои илмӣ ва чорабиниҳои гуногуни фарҳангӣ дар ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва сатҳи кишварҳои гуногуни олам мубрам арзёбӣ гашта, як самти фаъолияти сиёсати фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ифода медорад.

Ҳамин тавр, агар дастовардҳои фарҳангие, ки дар давраи истиқлол ба онҳо муваффақ гардидем ба таври муфассал таҳқиқ намоем, зарурат пеш меояд, ки таҳқиқоти зиёд баргузор намоем. Аммо дар хулоса зикр медорем, ки фарҳанги миллӣ дар давраи истиқлол рушд ва густариш ёфт. Ҳувияти миллии насли имрӯзро нисбат ба шинохти миллат ва арзишҳои фарҳангии он ташаккул дод. Насли имрӯзро масъул гардонид, ки хотираи таърихии худро тақвият дода, дар ҳама сатҳҳо аз мероси фарҳангии миллат худ ҳимоят кунанд ва аз тоҷик будани худ ифтихор дошта бошанд.

Адабиёт

1. Амиров, Р. Сиёсати давлати Тоҷикистон оид ба эҳёи фарҳанги миллӣ ва рушди туризми фарҳангӣ / Р. Амиров // Паёмномаи фарҳанг. Нашрияи илмию таҳлилӣ. – Душанбе, 2019, №3 (47). – С.5-12.
2. Асомуддини, А. Кинои тоҷик дар даврони истиқлол / А.Асомуддинов //Паёмномаи фарҳанг. – Душанбе, 2023, №4 (64). – С.73-82.

3. Бердиёрова, Г.И. Муколамаи фарҳангҳо ва нақши он дар таҳаввули низоми иҷтимоӣ-фарҳангии ҷомеаи Тоҷикистон / Г.И.Бердиёрова // Дис. барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои фалсафа аз рӯйи ихтисоси 09.00.11. - Фалсафаи иҷтимоӣ. - Душанбе, 2023. – 174с.
4. Назаров, Т. Эмомалӣ Раҳмон – поягузори дипломатия ва сиёсати хориҷии Тоҷикистони соҳибистиқлол / Т.Назаров /Дар китоби “Масири сарнавишт”. – Душанбе: Ирфон, 2025. – 248с.
5. Неъматов М.М. Эмомалӣ Раҳмон – Пешвои созандаи кишвари маҳбуб / М.М. Неъматов / Дар китоби “Масири сарнавишт”. – Душанбе: “Ирфон”, 2025. – 248с.
6. Олимов, К. Симои сиёсӣ ва фарҳангии Пешвои миллат / К.Олимов. – Душанбе, 2021. – 167с.
7. Раҳимов, С.Х. Имрӯзи фарҳанги тоҷик / С.Х. Раҳимов. – Душанбе, 2024. – 240с.
8. Раҳмон, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён (китоби дуюм) / Э. Раҳмон. - Душанбе: Ирфон, 2009. – С. 270 - 508. – 238с.
9. Раҳмон, Э. Забони миллат-ҳастии миллат / Э.Раҳмон. -Душанбе, «Эрграф», 2016. -516с.
10. Раҳмон, Э. Уфуқҳои Истиқлол / Э.Раҳмон. - Душанбе: Ганҷ-нашриёт, 2018. - 436с.
11. Саидова, М. Ба Феҳристи мероси ҷаҳонии ЮНЕСКО ворид гардидани «Бешаи палангон» бозгӯи баланд гардидани мавқеи Тоҷикистон дар раддабандиҳои байналмилалӣ аст [Манобеи электронӣ]. – Низоми дастрасӣ: https://khovar. tj/2023/09/ba-fe-risti-merosi-a-onii-yunesko.
12. Самиев, Б.Ҷ. Истиқлол маншаи ташаккулёбии ҳувият ва таҳаввули фарҳанги миллӣ/Дар китоби «Истиқлол: дидгоҳ ва дурнамои рушди иҷтимоӣ» / Б.Ҷ. Самиев. – Душанбе, 2025. – С.268-284.
13. Шарипов, А. Эмомалӣ Раҳмонов - Президенти мо (Нақши Президенти мамлакат дар таҳкими ҳокимияти давлатӣ ва истиқлолияти миллӣ дар солҳои 1992-2006). Китоби 7. / А.Шарипов. - Душанбе: Деваштич, 2006. - 252с.
14. Шарифзода, А. Фарҳанг ҳастии миллат аст / А.Шарифзода.– Душанбе: ЭР-граф, 2021. – 42с.

ИСТИҚЛОЛИ ДАВЛАТӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ ФАРҲАНГИ МИЛЛӢ

Дар мақола нақши фарҳанги миллӣ дар ташаккули худшиносӣ, таҳкими ваҳдат ва тарбияи маънавию ахлоқии ҷомеа баррасӣ мешавад. Фарҳанг ҳамчун маҷмуи арзишҳои моддӣ ва маънавии дар ҷараёни таърих офаридашуда, заминаи ҳувияти миллӣ ва омили пайванди наслҳо тавсиф мегардад. Мақсади таҳқиқ муайян намудани аҳаммияти забон, анъанаҳо, мероси таърихӣ ва арзишҳои муштарак дар рушди эҳсоси мансубият ва масъулияти шаҳрвандӣ мебошад. Дар асоси таҳлил ва муқоисаи андешаҳо таъсири фарҳанги миллӣ ба ташаккули ҷаҳонбинӣ, баланд бардоштани маърифат ва густариши ҳамдигарфаҳмӣ шарҳ дода мешавад. Таваҷҷуҳи махсус ба нақши арзишҳои фарҳангӣ дар тарбияи ватандӯстӣ, эҳтироми калонсолон ва масъулиятшиносии ҷавонон равона мегардад. Ҳамчунин, аҳаммияти ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ ва муаррифии мероси фарҳангӣ барои тақвияти нуфузи байналмилалии кишвар таъкид мешавад. Хулоса мегардад, ки нигоҳдорӣ ва рушди фарҳанги миллӣ ба ҳамбастагии иҷтимоӣ, пойдории сулҳ ва интиқоли таҷрибаи маънавии миллат мусоидат мекунад. Дар ин замина, фарҳанги миллӣ ҳамчун сарчашмаи худогоҳӣ, ифтихори миллӣ ва танзими муносибатҳои ахлоқии шаҳрвондарон дар ҷомеаи муосир арзёбӣ мешавад.

Калидвожаҳо: фарҳанг, тамаддун, муколамаи фарҳангҳо, барҳӯрди тамаддунҳо, мероси фарҳангӣ, истиқлол, истиқлоли давлатӣ, ҳувияти миллӣ, арзишҳои моддӣ, арзишҳои маънавӣ, забон, хат.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ НЕЗАВИСИМОСТЬ И ЕЕ РОЛЬ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассматривается роль национальной культуры в формировании самосознания, укреплении единства и нравственном воспитании общества. Культура характеризуется как совокупность материальных и духовных ценностей, созданных в процессе исторического развития, основа национальной идентичности и преемственности поколений. Цель исследования заключается в определении значения языка, традиций, исторического наследия и общих ценностей для развития чувства принадлежности к нации и гражданской ответственности. На основе анализа и сопоставления подходов раскрывается влияние национальной культуры на мировоззрение, повышение образованности и развитие взаимопонимания. Особое внимание уделяется воспитательному потенциалу культурных ценностей, способствующих формированию патриотизма, уважения к старшим и ответственности молодёжи. Рассматривается значение сохранения исторических памятников и популяризации культурного наследия для укрепления международного авторитета страны. Делается вывод, что сохранение и развитие национальной культуры способствуют общественной сплочённости, поддержанию мира и передаче духовного опыта народа последующим поколениям. Национальная культура понимается как ресурс самопознания и национальной гордости,

объединяющий граждан вокруг общих нравственных ориентиров и создающий условия для уважительного взаимодействия различных социальных групп в обществе.

Ключевые слова: культура, цивилизация, диалог культур, столкновение цивилизаций, культурное наследие, независимость, государственная независимость, национальная идентичность, материальные ценности, духовные ценности, язык, письменность.

STATE INDEPENDENCE AND ITS ROLE IN THEDEVELOPMENT OF NATIONAL CULTURE

The article examines the role of national culture in shaping national identity, strengthening unity, and supporting moral education. Culture is understood as the totality of material and spiritual values created throughout history, providing a foundation for collective identity and continuity between generations. The study aims to identify the significance of language, traditions, historical heritage, and shared values in fostering national belonging and civic responsibility. Through analysis and comparison of perspectives, it explores how national culture shapes worldviews, promotes cultural awareness, and encourages mutual understanding. Particular attention is paid to the educational potential of cultural values in nurturing patriotism, respect for elders, and responsibility among young people. The article also considers how preserving historical monuments and promoting cultural heritage can enhance a country's international standing and recognition. It concludes that safeguarding and developing national culture contributes to social cohesion, peace, and the transmission of a nation's spiritual experience to future generations.

Keywords: culture, civilization, dialogue of cultures, clash of civilizations, cultural heritage, independence, state independence, national identity, material values, spiritual values, language, writing.

Дар бораи муаллиф
Каримова Саида Рачабовна
унвончӯи шуъбаи фалсафаи фарҳанг
Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А.Баҳоваддинов
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Суроға: хиёбони Рӯдакӣ 33, Душанбе

Об авторе
Каримова Саида Раджабовна
соискатель отдел философии культуры
Институт философии и политических наук им. А. Баховаддинова,
Национальная академия наук Таджикистана
Адрес: проспект Рӯдакӣ 33, Душанбе

About the author
Saida Radzhabovna Karimova
Independent Researcher, Department of Philosophy of Culture.
Institute of Philosophy and Political Science after named A. Bakhovaddinov
National Academy of Sciences of Tajikistan
Address: 33 Rudaki Avenue, Dushanbe.

ТДУ 1+1Ф3.9

ЭҲТИРОМИ ВОЛИДАЙН ҲАМЧУН АРЗИШИ АХЛОҚӢ ДАР «НАВОДИР-УЛ-ВАҚОЕЪ»-И АҲМАДИ ДОНИШ

Мирзоев А.

Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон

Аҳамияти омӯзиши мавзеъ. Дар низоми муносибатҳои иҷтимоӣ ва фарҳангии ҳар ҷомеа эҳтироми волидайн яке аз арзишҳои бунёдии ахлоқӣ ба шумор меравад.

Ин арзиш дар раванди ташаккули ҷаҳонбинӣ, маърифати ахлоқӣ ва масъулияти иҷтимоии шахс нақши муҳим дошта, ҳамчун яке аз меъёрҳои асосии муносибатҳои байнинаслӣ арзёбӣ мегардад. Дар фалсафаи ахлоқ, эҳтироми волидайн на танҳо ифодаи муносибати нек ва қадршиносии фарзанд нисбат ба падару модар, балки як низоми муайяни арзишҳо ва меъёрҳои рафторӣ мебошад, ки муносибати инсонро нисбат ба манбаи ҳаёт, тарбия, дастгирӣ ва ташаккули шахсияти ӯ муайян ва танзим мекунад.

Қобили зикр аст, ки оила ҳамчун ниҳоди иҷтимоӣ барои ҳар ҷомеа дар дар ҳар давру замон ҳамчун ниҳоди муҳим арзёбӣ мегардид. Бо вуҷуди ин, дар анъанаи фикрии Шарқ масъалаи тарбия бештар аз мавқеи оила, ахлоқ ва масъулияти падару модар баррасӣ гардидааст. Мутафаккирони Шарқ бар он ақида буданд, ки оила муҳити аввалин ва муҳимтарини ташаккули шахсияти кӯдак мебошад. Маҳз дар муҳити оила кӯдак нахустин тасаввуротро дар бораи некию бадӣ, эҳтиром, масъулият, меҳрубонӣ, адолат ва муносибат бо дигарон пайдо мекунад. Аз ин рӯ, масъулияти асосӣ дар масъалаи тарбия ва ташаккули ахлоқии кӯдак ба зиммаи волидон ва оила гузошта мешуд. Падару модар дар тарбияи фарзанд нақши муҳим мебозанд: «Ташаккули шахсияти кӯдак раванди мураккабест, ки дар он волидон нақши калидӣ мебозанд. Волидайн ба рушди ҷисмонӣ, эмотсионалӣ, иҷтимоӣ ва равонии кӯдак таъсири амиқ мерасонад. Пеш аз ҳама, тарбияи фарзанд барои рушди эмотсионалии кӯдак муҳим аст. Волидайн аввалин ва муҳимтарин шахсиятҳо дар ҳаёти кӯдак мебошанд» [10].

Муҳокима. Дар таълимоти фалсафии классикӣ, аз ҷумла, дар андешаҳои Арасту, Афлотун, Абунасри Форобӣ ва Ибни Сино, ахлоқ ҳамчун низоми фазилатҳо шарҳ дода мешавад, ки ҳадафи он ташаккули инсони комил мебошад. Дар таълимоти Афлотун масъалаи тарбия бо сохтори идеалии давлат ва ташаккули шаҳрвандони муносиб ба низоми ҷамъиятӣ робитаи мустақим дорад. Ӯ бар он назар буд, ки барои таъмини суботи ҷомеа ва адолати иҷтимоӣ тарбияи дурусти насли ҷавон аҳаммияти ҳалкунанда дорад. Арасту низ нақши тарбияро дар ташаккули шахсияти инсон ва шаҳрванд муҳим дониста, таъкид менамуд, ки тарбия бояд ба хусусиятҳои ҷомеа ва ҳадафҳои умумии он мутобиқ бошад. Аз ин нуқтаи назар, андешаҳои файласуфони Юнони Қадим бештар ба масъулияти иҷтимоӣ ва нақши давлат дар ташаккули насли наврас такя мекарданд: «Дар фалсафаи Юнони Қадим, бахусус дар осори Афлотун ва Арасту тарбия ҳамчун яке аз омилҳои муҳимми ташаккули инсон ва пойдории ҷомеа арзёбӣ гардидааст. Ба андешаи онҳо, тарбияи насли наврас танҳо масъалаи хусусии оилавӣ набуда, балки дорои аҳамияти иҷтимоӣ ва давлатӣ мебошад. Аз ин рӯ, ҷомеа ва давлат бояд дар раванди тарбия нақши фаъол дошта, барои ташаккули шаҳрвандони дорои сифатҳои ахлоқӣ ва иҷтимоии зарурӣ шароити муносиб фароҳам ованд» [9].

Дар ин замина бояд қайд намуд, ки дар осори мутафаккирони тоҷик, масъалаҳои тарбия, таълим ва нақши оила дар ташаккули шахсият бо масъалаҳои ахлоқ, маърифат ва камолоти инсонӣ пайваста баррасӣ шудаанд. Мутафаккирони мо тарбияро на танҳо ҳамчун раванди додани дониш, балки ҳамчун воситаи такмили маънавӣ ва ахлоқии инсон медонистанд. Ба андешаи онҳо, шахсияти комил бояд ҳам дорои дониш ва ҳам дорои фазилатҳои ахлоқӣ бошад. Махсусан ин омилҳо дар осори Шайхурраис Абуали ибни Сино баръало мушоҳида мегардад: «Асарҳои тарбиявию ахлоқии олими бузург (Ибни Сино – М. А.), аз қабили «Донишнома», «Рисолаи ишқ» ва «Қонуни тиб», манбаъҳои муҳими тарбияи равоншиносӣ, тиббӣ ва фалсафии мардумони Осиёи Марказӣ мебошанд. Назарияи Ибни Сино дар бораи оила ва масъалаҳои оилавӣ дар китобаш «Тадбири манзил» муфассал баён шудааст. Дар ин асар мутафаккир ҷанбаҳои гуногуни муносибатҳои оилавиро шарҳ дода, як қатор талаботро барои сардори оила муқаррар мекунад. Ба андешаи ӯ, сардори оила бояд дониши назариявӣ ва амалии тарбияи оилавиро дошта бошад. Волидайн бояд ба рӯҳияи фарзанди худ на танҳо аз ҷиҳати шифоҳӣ, балки аз ҷиҳати амалӣ низ таъсир расонанд. Танҳо дар он сурат, кӯдак метавонад сардори воқеии оилаи худ гардад» [7]. Аз ин рӯ, оила ҳамчун муҳити аввалини тарбияи ахлоқӣ бояд дар кӯдак эҳсоси масъулият, эҳтироми калонсолон, муҳаббат ба инсон ва муносибати дуруст ба ҷомеаро ташаккул диҳад.

Албатта, таълим ва тарбия як раванд аст. Дар ин раванд, эҳтироми волидайн ҳамчун яке аз зуҳуроти фазилати шукргузорӣ ва адолат маънидод мегардад, зеро волидайн сабаби вуҷуд, парвариш ва камолоти ахлоқии инсон мебошанд. Бино бар ин, муносибати нек, итоат ва эҳтиром нисбат ба волидон амали ахлоқиест, ки аз шуури маънавии инсон сарчашма мегирад. Инчунин таълиму тарбия ва эҳтироми мутақобилаи падару модар ва фарзанд дар фарҳанги халқи тоҷик ҳамчун арзиш аст. Воқеан ҳам эҳтироми падару модар ва муҳаббат ба онҳо аз ҷумлаи тамоюлҳои арзишии фарҳанги халқи тоҷик аст. Ин арзиш ҳамчун унсури фарҳангсоз амал намуда, ба таҳкими робитаҳои оилавӣ, ҳамдигарфаҳмӣ ва суботи иҷтимоӣ мусоидат мекунад. Ҳамин тариқ, эҳтироми волидайнро метавон ҳамчун арзиши универсалии ахлоқӣ арзёбӣ кард, ки реша дар фалсафаи инсоншиносӣ дошта, дар шаклгирии ахлоқи фард ва ҷомеа нақши калидӣ мебозад. Ин арзиш на танҳо меъёри рафтори шахсӣ, балки омили муҳимми ташаккули фарҳанги ахлоқии ҷомеа ба ҳисоб меравад.

Ин аст, ки ин арзишҳои ахлоқӣ, дар осори мутафаккир ва маорифпарвари тоҷик Аҳмади Дониш, ки дар рушди афкори ҷамъиятӣ – сиёсии Осиёи Марказӣ дар охири асри XIX ва ибтидои асри XIX таъсири амиқ гузоштааст, хело ҳам равшан ба назар мерасад. Аҳмади Дониш дар осори худ ба масъалаҳои ахлоқ, маърифат, тарбия, масъулияти иҷтимоӣ ва нақши оила дар ташаккули шахсият таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир намуда, онҳоро ҳамчун омилҳои муҳимми рушди ҷомеа баррасӣ кардааст. Ҳамин тариқ, дар натиҷаи омӯзиши осори Аҳмади Дониш, афкори тарбиявию ахлоқии мутафаккирро метавон ҳамчун як таълимоти алоҳида муайян намуд. Мавриди ба зикр аст, ки таълимоти ахлоқии мутафаккир имрӯз низ аҳаммияти худро гум накардааст, чунки ин таълимот ба инсон хулқи некро талқин менамояд ва ба мақому манзилати ӯ дар ҷомеа арҷ мегузорад. Таълимоти ахлоқии Аҳмади Дониш дар замоне ба вуҷуд омадааст, ки таназзули ахлоқу одоби ҷомеа, бемеҳрию бемаънавиятӣ, ноодамию сангдилӣ, ва дигар равандҳои манфию зиёновар боиси тарбияи нодурусти маънавию ахлоқии аҳли ҷомеа гардида буд. Аз ин рӯ, Аҳмади Дониш ҳамчун маорифпарвар ва равшанфикр дар он давраи таърихӣ на танҳо барои ислоҳи зербинои иҷтимоӣ ва сиёсии ҷомеа ибрози андеша кардааст, балки ӯ барои ислоҳи ҳаёти маънавию ахлоқии он низ чандин пешниҳод намудааст. Чуноне муҳаққиқи тоҷик Хоҷамуродова Н. А. қайд менамояд: «Аҳмади Дониш дар тамоми раванди фаъолияти худ – яъне навиштани асарҳои бебаҳояш – заминаи пайдоиш ва ташаккули самт ё тамоюли нави маорифро дар Бухоро гузошт. Маърифат як ҳаракати иҷтимоӣ-сиёсӣ, адабӣ ва фарҳангӣ аст, ки зиёиёнро аз нодонии даврони феодалӣ бедор намуда, онҳоро ба давраи нав, замони пирӯзии илм, амалия ва адолат даъват менамуд» [12].

Бояд қайд кард, ки Аҳмади Дониш, дар осораш махсусан «Наводир-ул-вақоеъ» ба осори бузургони тоҷику форс муроҷиат намуда, барои тасдиқи фикрҳояш аз ин осор иқтибосҳо меорад. Чуноне муҳаққиқи тоҷик Ҳайдаров А. А. қайд мекунад: «Чунончи, дар асари маъруфи нависанда «Наводир-ул-вақоеъ» ишораҳои муаллифро ба «Баҳористон»-и Абдураҳмони Ҷомӣ, «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ, «Насиҳатнома»-и Унсурулмаолии Кайковус ва «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ мушоҳида кардан мумкин аст» [11, с. 16].

Бояд зикр кард, ки эҳтироми волидайн ҷузъи таркибии таълимоти ахлоқии Аҳмади Дониш ба шумор меравад. Мутафаккир доир ба масъалаи эҳтироми падару модар, ки аз ҷумлаи масъалаи калидии тарбиявӣ ва ахлоқии фарҳанги мо ба шумор меравад, дар бобҳои “Дар таҳқиқи ҳуқуқи абавайн ва ҳадди уқуқи онҳо” ва “Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбу пешаҳо”-и “Наводир-ул-вақоеъ” ба таври муфассал андешаронӣ мекунад. Дарҳақиқат, таълиму тарбия аз оила оғоз меёбад. Аҳмади Дониш нисбат ба ин масъала таваҷҷуҳи хосса зоҳир намудааст. Чунончи, муҳаққиқ З. Ҳакимова қайд мекунад: “Масъалаи шахс ва ташаккули он яке аз масъалаҳои асосии баҳси ин олими закӣ буда, тарбияи он аз оила оғоз меёбад. Чун тарбияи авлод ба зиммаи падару модар аст, таълими адаб аввалан бо гапу кор, баъд бо сахтгирию манъ кардан анҷом мегирад. Беҳуда нест, ки фасли аввали асари нодири худ - ”Наводир-ул-вақоеъ“ро аз мавзӯи оила ва нақши волидайн дар ташаккули шахсият шурӯъ намуда, боз якчанд фаслҳои алоҳидаро ба ин мавзӯъ бахшида дохил кардааст, ки дар онҳо масъалаи тарзи бунёд намудани оила, вазифаҳои минбаъдаи заношавҳарӣ ва моҳияти ҷамъияти оиладорӣ мавриди таҳлил қарор ёфтаанд” [13, с. 314-315].

Дар мавриди муносибати падару модар бо фарзанд ва муносибати фарзанд бо падару модар, Аҳмади Дониш фикрҳои худро ҳамчун ҷомеашинос нисбат ба арзишҳои оилавӣ пешниҳод мекунад. Агар мо ба таври умумӣ гирем, пас Аҳмади Дониш дар ин маврид ба масъалаҳои зерин изҳори ақида менамояд: оила, муносибатҳои оилавӣ, муносибати зану шавҳар, муносибати падарон бо фарзандон ва баръакс, таълиму тарбияи фарзандон дар роҳи интихоби касбу пеша, рисолати волдайн дар тарбияи фарзандон, эҳтироми фарзандон

волидайнро ва ғайра Ҳамаи ин масъалаҳое ҳастанд, ки дар фазои оила ба вуҷуд меоянд ва аз ҷониби мутафаккир мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

Аксари муҳаққиқон ба ин назаранд, оила макони муқаддас аст, ки дар он арзишҳои ахлоқӣ ташаккул меёбанд: “Оила коллективи аввалин аст, ки дар он кӯдак як қатор таҷрибаи зиндагиро аз он мегирад ва ба меъёрҳои ахлоқие, ки дар чомеа мавҷуд аст рӯ ба рӯ мегардад. Дар овони кӯдакӣ шахс аз муҳаббат ва ғамхории оилавӣ баҳравар мегардад ва рафтори хубро аз рафтори бад фарқ мекунад. Дар ҷаҳонбинии вай заминаҳои дарки арзишҳои иҷтимоӣ шакл гирифта, тасаввурот дар бораи ҳадафҳои ҳаёт пайдо мегарданд. Ҳамаи ҳиссиёти неки инсонӣ дар сарчашмаҳои муҳаббати оилавӣ нуҳуфтаанд” [3].

Барои мисол Аҳмади Дониш дар ”Наводир-ул-вақоеъ“ дар боби “Дар таҳқиқи ҳуқуқи абавайн ва ҳадди уқуқи онҳо” дар бораи муносибати падару модар ба фарзанд чунин ибрзои андеша менамояд: “Падару модар мавриди эҳсону шукранд, бар тақдире, ки солеҳ бошанд ва ба фарзанди худ некихоҳанда ва салоҳи ҳоли ӯ ҷӯянда, ки агар фосиқ бошанду ба фарзанд некӣ намехоҳанд ва салоҳи ҳоли ӯро наметалабанд, балки ғарази худро меҷӯянд, мавриди он ҳуқуқ , ки дар оёту ҳадис омада, нестанд. Яъне бояд, ки қавлу феъли абавайн муфзӣ ба хилофи шаръ нашавад ва дар дину муруввати фарзанд халал наёрад, то фарзанд барои дарёфти ризои онҳо муртакиби маҳзуроту маҳҷурот нагардад” [1, с. 52-53].

Дар ин ҷо аз пораи насрии болоӣ бармеояд, ки падару модар бояд солеҳу накукор, нисбат ба фарзанди худ некихоҳанда бошанд ва муносибати эшон ба фарзанд тибқи таълимоти қабулшуда танзим ёбад. Ба ақидаи Дониш ҳадафи ҳар як падару модар зимни муносибат ба фарзанд набояд судҷӯёнаву тамаъкорона ва истеъмолӣ бошад, то фарзанд барои дарёфти хушнудии онҳо ба ғаму ғусса ва мушкилии иҷтимоию равонӣ гирифтор нашавад. Оила зербинои ҳар як ҷомеа аст. Падару модар дар оила сарвари хонавода ба шумор мераванд. Аз ин рӯ, тарбияи дурусти фарзандон низ аз муносибати онҳо ба фарзандон вобаста аст. Тарбияи дуруст дар оила барои пешравии ҷомеа низ созгор аст. Чунончи, худи Дониш мегӯяд:

“Масалан, барои нафақаи (явмияи) онҳо дуздию қимор ва раққосию шоҳидӣ пеша накунад ё барои дарёфти хушнудии модар зани солеҳаи худро ба талоқ дода, ба фисқу фасод ва зинову ливоват наяфтад”. [2,с.53]

Дар ҳақиқати таълимоти ахлоқии Аҳмади Дониш ҷузъи таркибии таълимоти маорифпарварии Аҳмади Дониш ба шумор меравад. [5,с.97] Дар таълимоти ахлоқии Аҳмади Дониш падару модар бояд ҳамчун намуна бошанд, ки рисолати онҳо дар роҳи дуруст тарбия намудани фарзандон мебошад. Ба андешаи аллома агар падару модар худ ислоҳ нашуда бошанд, дар ин сурат тарбияи фарзандон низ коста мегардад. Бояд зикр кард, ки Дониш дар ин ҷо масоилеро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст, ки дар замони муосир низ бисёр муҳимму мубрам аст. Маҳз дар ин маврид дар таълимоти ахлоқии Аҳмади Дониш, эҳтироми падару модар ва оила ҳамчун ҳарими муқаддас ҳамчун арзиш шинохта шудааст.

Воқеан, яке аз ин масъалаҳои муҳимму мубрам вайроншавию пошхӯрии оилаҳои ҷавон ба шумор меравад, ки сабабҳои асосии ин раванди манфӣ омилҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва маънавию ахлоқӣ дониста мешавад.

Дониш дар мавриди эҳтирому арҷгузорӣ ба падару модар мефармояд, ки фарзанд бояд ба волидайн, хусусан, дар давраи пирии онҳо шафқату меҳрубонӣ ва хидмат намояд, чунонки эшон ӯро дар овони хурдсолӣ дар зери боли худ парвариш кардаанд. “Мефармояд, ки агар пеши ту яке аз абавайн ё ҳар ду пир шаванду муҳтоҷи хидмати ту шаванд, эшонро аз ҷиҳати тааби хидмат “уф” магӯ ва дилтанг машав, зеро ки калимаи “уф” дар мавриди кӯфтагӣ ва дилгирӣ ба забон ояд. Ва бар эшон овоз бармадору бонг мазан. Ва сухан бо эшон ба мулоямату нармӣ гӯй. Ва паст дор бар эшон болҳои шафқату марҳамат, чунонки туро эшон дар сиғари синн онҷунон медоштанд (ва ба зери боли худ туро парвариш карданд). Ва бигӯ ва дуъо кун, ки “Эй Парвардигори ман, бубахшой бар эшон, ҳамчунон ки парварданд маро дар сиғари синну овони туфулият, (ки оҷиз будам дар дафъи мазорру ҷалби манофеъ)” [1, с. 71].

Ин сухани судманду пандомӯзи мутафаккир дар ҷомеаи имрӯза низ аз аҳаммияти махсус бархурдор буда, мазмуну моҳияти он ҷузъи муҳимми сиёсати иҷтимоии давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Дарҳақиқат, эҳтироми падару модар аз ҷониби фарзандон, яке аз вазифаҳои муҳим ва дар фарҳанги тоҷикон ҳамчун арзиши маънавӣ шинохта шудааст. Албатта, падару модар низ дар овони хурдӣ бояд фарзандонро дар руҳияи дуруст тарбия намуда, ба онҳо омӯзиши илму маърифатро талқин кунанд.

Дар моддаи 10-уми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд” низ зикр гардидааст, ки фарзанди болиғу қобили меҳнат дар назди падару модар уҳдадор ва масъул аст.

“ 1. Фарзанди болиғу қобили меҳнат ӯҳдадор аст, ки падару модари худро нигоҳубин ва таъмин намуда, онҳоро аз ҷиҳати моддӣ ва маънавӣ дастгирӣ намояд.

2. Дар ҳолати иҷро накардани ӯҳдадориҳои мазкур фарзанди болиғу қобили меҳнат бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷавобагарӣ кашида мешавад. [6, с. 74]

Муҳаққиқ Зумрадхон Ҳакимова дар мақолаи “Баъзе андешаҳои Аҳмади Дониш оид ба оила ва оиладорӣ” зикр намудааст, ки ба ақидаи Аҳмади Дониш фарзандон бояд дар айёми пирии волидайн ба онҳо ғамхору меҳрубон ва хидматгор бошанд:

“... Дониш аз ҷавонон талаб менамояд, ки онҳо аз ҳама бештар дар дами пирӣ мададгори волидон гарданд, хизмати худро нисбати онҳо таъна назананд ё хатогии худро аз ин хизмат нафаҳмонида, онро аз чашми волидон рӯйпӯш намоянд. Ва табиист, ки Дониш ин насиҳати худро бо оят ва сураи Қуръон, ки дар он дар бораи нафақаи писар ба волидайн сухан меравад, асоснок мекунад... Оре, падару модарон дар дами пирӣ муҳтоҷи меҳру шафқатанд. Онҳо марҳамат ва парастиш мехоҳанд. Ва фарзандон вазифадоранд, ки онҳоро чун кӯдак парвариш намоянд”. [2, с. 227]

Ҳамин тариқ, Дониш мегӯяд, ки маҳз падару модар дар тарбияи фарзанд ранҷ бурдаанд ва сабаби маърифат ва касбу зиндагии ӯ гардидаанд. Фарзандро зарур аст, ки барои хушнудию ризоияти онҳо бикӯшад ва агар дар муносибати тарафайн ягон нофаҳмие ба вуҷуд ояд, ҳар ду ҷониб бояд бо сабру таҳаммул барои ҳаллу фасли он бикӯшанд:

“Дигар, бидон, ки ҳуқуқи абавайн агар ҳама ба нусус ворид нашавад, қатъи назар аз он ҳам ба мазҳаби футувват ва мурувват ва ҳам бад-он илм, ки Эзад субҳонаҳу дар замири ҳамаи ашхоси инсонӣ мудаъ ниҳодааст, собит аст. Ва ҳар касе ба виҷдони худ дармеёбад, ки волидайн лозиму-л-итоат ва-л-иттибоанд, зеро ки сабаби вуҷуду маърифат ва имону исломи ӯ шудаанд ва боиси нашёни илм ва касби ӯ гашта, дар парваридани ӯ аламу ранҷҳо бардошта. Албатта, дар муқобалаи ин некӯии онҳо муҷомалат ва мувосоро лозим шумурад ва бе боисе дар адами ризои онҳо саъй накунад ва чун мухолафат дар миён ояд, бидонад, ки дар ин миён сабабе аз тарафайн афтода, бояд ки тарафайн ба тадоруки он кӯшанд” [1, с. 99-100].

Дониш дар ин боб гуфтааст, ки падару модар низ дар назди фарзанд масъулу вазифадор ба шумор рафта, онҳо бояд ӯро одобу ахлоқи нек, илму касб омӯзанд ва оиладор кунанд. Инчунин, волидайн бояд фарзандро эҳтирому қадршиносӣ намоянд ва кӯшиш ба харҷ диҳанд, ки бо муносибат ва гуфтору рафтори некашон намунаи ибрати онҳо бошанд.

“Пас, сабили абавайн он бошад, ки то фарзанд дар иёли эшон аст, ӯро тарбият мекунанд ва баъд аз рушд чун касбу илм омӯхтанд, занаш бидиҳанд. Он гоҳ абавайн ӯро яке аз бародари муслимин фарз кунанд ва салоҳу фасоди ҳоли ӯро ба Худованди ӯ муфавваз доранд [ва] агар ин фарзанд бар онҳо эҳсоне кунад, аз ӯст ва агар исёне кунад ҳам бар ӯ. Ва фарзанд низ дар он чи мувофиқи шаръ ва ақл ва мурувват бошад [ва] фармони онҳоро аз фарзи лозимуладо медонад ва итоату инқиёд меёрад ва он чи мухолиф бошад, ба “ҳову ҳала” мувосо кунад” [1, с. 101].

Дар матни болоӣ муаллиф ёдрас шудааст, ки фарзандон низ дар доираи муносибат ба падару модар бояд аз рӯи ақлу одамият ва шариати исломӣ рафтор кунанд ва дар фармону итоати волидайн бошанд. Дарҳақиқат, агар фарзанд дорои хулқу одоби нек ва маърифату маънавияти баланд бошад, падару модарро, ки сабаби ҳастию маърифат ва эмону исломи ӯ гардиданд, эҳтирому арҷгузорӣ ва қадршиносӣ менамояд.

Муҳаммадҷон Шакурии Бухороӣ барои таъкиди афзалияту муҳиммияти хулқу одоби нек барои инсон рубоии Бедил ва шарҳу эзоҳи устод Айниро бар он, иқтибос овардааст.

“Бедил гуфтааст:

Рӯзе ду дар ин анҷумани лаҳву лааб
Ҷамъияти ҳоли хешро бош сабаб!
Аз илму амал макӯш ҷуз бар ахлоқ
В-аз мазҳабу миллат магузин ғайри адаб.

Устод Айни ин рубоиро чунин эзоҳ додааст, ки Бедил “ахлоқи некро аз ҳар гуна илму амал афзалтар ва одобро аз мазҳабу миллат болотар мешуморад” [8, с. 50-51].

Бояд зикр кард, ки афкори тарбиявию ахлоқи Дониш дар “Наводир-ул-вақоеъ” далели равшани рушду тавсеаи назариёти илмию фалсафӣ ва иҷтимоии ин мутафаккири бузурги Шарқ дар нимаи дуюми асри XIX дар ҷомеаи феодалии Аморати Бухоро ба шумор меравад.

Хулоса. Дар фарҷоми сухан бояд ёдовар шуд, ки масъалаи эҳтирому арҷгузорӣ ба падару модар аз ҷониби фарзанд яке аз мавзуъҳои муҳимми ахлоқию тарбиявӣ ба шумор рафта, бо он Аҳмади Дониш дар осори мондагораш, хусусан, “Наводир-ул-вақоеъ” таваҷҷуҳи хеле афзун зоҳир кардааст. Аз ин рӯ, дар мақолаи “Эҳтироми волидайн ҳамчун арзиши ахлоқӣ дар

“Наводир-ул-вақоеъ”-Аҳмади Дониш” ин масъалаи муҳим дар доираи афкори ахлоқии ин мутафаккири бузург таҳлилу баррасӣ гардидааст. Дониш зимни баёни фикрҳои ахлоқию тарбиявияш аз осори илмию фалсафӣ ва ашъори шоирони бузурги тоҷику форс истифода бурда, одамонро ба хидмат намудан ба волидайн, хусусан, дар давраи пирии онҳо, некию накукорӣ, ҷавонмардию фурӯтанӣ, эҳтирому арҷгузорӣ ба падару модар ва ростию расатагорӣ фаро мехонад. Мавриди ба зикр аст, ки дар замони муосир вобаста ба равандҳои пурвусъати ҷаҳонишавӣ, таҳоҷуми фарҳанги бегона ва таъсири манфиии шабакаҳои иҷтимоӣ дар тафаккури қишрҳои гуногуни ҷомеа, бавежа, наврасону ҷавонон дигаргуниҳои зиёди ахлоқию мафкуравӣ ба вуҷуд омада истодааст. Ин равандҳои манфию номатлуб аҳаммияти омӯзиши афкори ахлоқии олимону шоирони классикии тоҷику форсро дар ҷомеа хеле зиёд намудааст. Бино бар ин мавриди омӯзиш қарор додани андешаҳои ахлоқии Аҳмади Дониш, ки эҳтирому арҷгузорӣ ба падару модар аз ҷониби фарзанд ҷузъи таркибии он дониста мешавад, дар замони муосир бисёр судманд ва омӯзанда аст. Дар ҳақиқат, омӯзиш ва таҳлилу баррасии афкори пандуахлоқии Аҳмади Дониш дар замони муосир ба бедорию танвири фикрӣ, зиракии сиёсӣ, тарбияи ахлоқӣ, маънавиятгустарӣ, худшиносию худогоҳии миллӣ ва ифтихори ватандории наврасону ҷавонон, инчунин рушду густариши фарҳангу маънавияти миллӣ, ки яке аз рукнҳои муҳимми истиқлоли сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад, мусоидат менамояд.

Пешниҳод. Афкори ибратомӯзи пандуахлоқии Аҳмади Дониш, ки дар “Наводир-ул-вақоеъ”, “Меъёр-ут-тадайюн” ва дигар осори мондагори ӯ хеле равшан бозтоб гардидааст, бояд дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олии касбӣ мавриди омӯзиш ва тарғибу ташвиқ қарор дода шавад.

Адабиёт

1. Аҳмади Дониш. ”Наводиру-л-вақоеъ“. Китоби 1. Душанбе,. 2017.360 саҳ.
2. Аҳмади Дониш. ”Наводиру-л-вақоеъ“. Китоби 2. Душанбе,. 2017. 420 саҳ.
3. Джегутанова Н.И.,Хохлова Е.А. Педагогическая этика в контексте семейного воспитания: нравственный аспект аспект образовательного процесса. Гуманитарные и социальные науки 2020. № 4. Электронный ресурс: https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskaya-etika-v-kontekste-semeynogo-vospitaniya-nravstvennyy-aspekt-obrazovatelnogo-protsessa. День обращение: 01.02.2026.
4. Зокирзода Н.М. Аҳмади Дониш поягузори мактаби маорифпарварии миллӣ. Маорифи Тоҷикистон. 2026 №2. С.32-36.
5. Зокирзода Н.М. Ҷойгоҳи Аҳмади Дониш дар маорифпарварии миллӣ. Илм ва ҷомеа. Маҷаллаи академии илмию оммавӣ. 2026.№1 (43). С.92-110.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд”. Душанбе. 2013.87 саҳ.
7. Мусурманов Р.М., Сотбаров А.А.Взгляды восточных мыслителей на воспитание ребёнка и семейные отношения в узбекских семьях . Электронный ресурс: https://scientificjournal.ru/images/PDF/2020/82/vzglyady-vostochnykh.pdf?ysclid=mtl61t9azk716954503. Дата обращение: 12.04.2026.
8. Муҳаммадҷон Шакурии Бухороӣ. Инсонгароии омӯзиш ва забони миллӣ. Душанбе, 2002. 220 саҳ.
9. Нажмиддинова, Г. Н. Великие мыслители Востока об обязанностях родителей по воспитанию детей / Г. Н. Нажмиддинова, У. У. Курбонова. - Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 2013. - № 4 (51). - С. 582-584. - URL: https://moluch.ru/archive/51/6522. Дата обращение: 20.04.2026.
10. Пашкова Н.В., Бобр Н.В. Влияние родителей на воспитание детей. Электронный ресурс. https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-roditeley-na-vospitanie-detey-1?ysclid=mtl4bh0not736440301. Дата обращение. 25.05.2026.
11. Хайдаров А. А. Реформаторские взгляды Ахмада Дониша в обновлении системы образования в Бухарском эмирате (XIX и начало XX веков). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Душанбе. 2012. 27 стр.
12. Ходжамуродова Н.А. Ахмад Дониш – реформатор и просветитель. Электронный ресурс. https://almanahpedagoga.ru/servisy/publik/publ?id=67240&ysclid=mtla15hibs918201715. Дата обращение. 25.05.2026.
13. Ҳакимова З. Баъзе андешаҳои Аҳмади Дониш оид ба оила ва оиладорӣ// Аҳмади Дониш ва афкори ҷамъиятиву сиёсии Осиёи Марказӣ дар нимаи дуввуми асри XIX ва ибтидои асри XX. Душанбе. 2016.405 саҳ.

ЭҲТИРОМИ ВОЛИДАЙН ҲАМЧУН АРЗИШИ АХЛОҚӢ ДАР «НАВОДИР-УЛ-ВАҚОЕЪ»-И АҲМАДИ ДОНИШ

Дар мақола яке аз масъалаҳои муҳимми тарбиявию ахлоқӣ, яъне эҳтирому арҷгузории волидайнро мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Дар мақола зикр гардидааст, ки Аҳмади Дониш барои тасдиқи фикраш аз сарчашмаҳои муътамад - осори илмию фалсафӣ ва ашъори шоирони бузурги

классикии тоҷику форс истифода бурда, одамонро ба сӯи инсонгарию накукорӣ, ҷавонмардию фурӯтанӣ ва рафтори неки инсонӣ фаро мехонад.

Бояд гуфт, ки эҳтироми падару модар аз ҷумлаи арзишҳои ахлоқии халқи тоҷик ба шумор меравад, ки дар таълимоти ахлоқии Аҳмади Дониш мақоми махсус дорад. Дар ин замина, мавриди ба таъкид аст, ки омӯзиши афкори ахлоқии Аҳмади Дониш дар замони муосир ба бедории фикрӣ, зиракии сиёсӣ, тарбияи ахлоқӣ, худшиносию худогоҳии миллӣ ва ифтихори ватандории наврасону ҷавонон мусоидат хоҳад намуд.

Дар мақола қайд гардидааст, ки дар замони муосир низ дар баробари тағйир ёфтани дигаргуниҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ, арзишҳои ҷомеа ва паст гардидани эҳтироми калонсолон, аҳаммияти омӯзиши афкори тарбиявию ахлоқии ниёгон дар ҷомеа хеле афзудааст. Аз ин рӯ, мавриди омӯзиш қарор додани афкори ахлоқии Аҳмади Дониш аз аҳаммият холӣ нест.

Калидвожаҳо: арзиш, арзишҳои ахлоқӣ, арзишҳои маънавӣ, тарбия, ахлоқ, инсон, ҷавонон, ахлоқ, оила, падару модар,афкори тарбиявӣ.

УВАЖЕНИЕ К РОДИТЕЛЯМ КАК МОРАЛЬНАЯ ЦЕННОСТЬ В «НАВОДИР-УЛ-ВАКОЕЪ» («Редкостные события”) АХМАДА ДОНИША

В статье рассматривается один из важных воспитательно-нравственных вопросов - уважение и почтение к родителям. В статье отмечается, что Ахмад Дониш использует для подтверждения своих идей надежные источники - научные и философские труды, а также стихи великих классических таджикских поэтов, призывающих людей к гуманности и доброте, смирению, а также к хорошему человеческому поведению.

Следует отметить, что уважение к родителям является одной из нравственных ценностей таджикского народа, занимающей особое место в нравственном учении Ахмада Дониша. В этом контексте стоит подчеркнуть, что изучение нравственных взглядов Ахмада Дониша в современную эпоху будет способствовать интеллектуальному пробуждению, политической проницательности, нравственному воспитанию, национальному самосознанию и патриотической гордости среди подростков и молодежи.

В статье отмечается, что в современную эпоху, наряду с изменениями в социально-культурной сфере, общественных ценностях и снижением уважения к старшим, значительно возросла важность изучения воспитательно-нравственных взглядов наших предков в обществе. Поэтому изучение моральных взглядов Ахмада Дониша имеет важное значение.

Ключевые слова: ценности, моральные ценности, духовные ценности, образование, нравственность, человек, молодежь, нравственность, семья, родители, образовательные взгляды.

RESPECT FOR PARENTS AS A MORAL VALUE IN "NAVODIR-UL-VAKOE" ("Rare Events") BY AKHMAD DONISH

This article examines one of the important educational and moral issues: respect and reverence for parents. The article notes that Akhmad Donish uses reliable sources to support his ideas—scientific and philosophical works, as well as poems by great classical Tajik poets who call on people to be humane and kind, humble, and to behave well.

It should be noted that respect for parents is one of the moral values of the Tajik people, occupying a special place in Akhmad Donish's moral teachings. In this context, it is worth emphasizing that studying Akhmad Donish's moral views in the modern era will contribute to intellectual awakening, political insight, moral education, national self-awareness, and patriotic pride among adolescents. and youth.

The article notes that in the modern era, along with changes in the socio-cultural sphere, social values, and declining respect for elders, the importance of studying the educational and moral views of our ancestors has significantly increased. Therefore, studying the moral views of Ahmad Donish is of great importance.

Keywords: values, moral values, spiritual values, education, morality, individual, youth, morality, family, parents, educational views.

Дар бораи муаллиф

Мирзоев Абдулмакин
унвонҷӯи кафедраи фанҳои гуманитарии
Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон.
734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Деҳотӣ ½
E mail: mirzoevabdulmakin@gmail.com

Об авторе

Мирзоев Абдулмакин
Соискатель кафедры гуманитарных дисциплин
Таджикский государственный университет коммерции.
Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти, 1/2.
E-mail: mirzoevabdulmakin@gmail.com

About the Author

Mirzoev Abdulmakin
Degree Applicant, Department of Humanities
Tajik State University of Commerce.
Address: 1/2 Dehoti Street, Dushanbe, 734061, Republic of Tajikistan.
E-mail: mirzoevabdulmakin@gmail.com

ТДУ 316. 4

МАВҚЕИ ПАДИДАИ БЕГОНАШАВИИ ФАРДӢ ДАР ИЛМИ МУОСИР

Сайфуддинова Р. С., Азимзода М. М.

Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино

Илми муосир танҳо бо омӯзиши қонунҳои асосии рушди ҷомеаи инсонӣ ва табиат, маҳдуд намешавад, балки омилҳои ботинии рафтори инсонро низ дар ҷомеа фаро мегирад ва яке аз чунин ангезаҳои дохилии амали инсонро бегонашавӣ ташкил медиҳад. Падидаи бегонашавии шахс ҳамеша яке аз масъалаҳои баҳсбарангезтарин дар робита бо рафтори инфиродӣ ҳисобида мешуд. Бегонашавии шахс, ки масъалаи фардӣ мебошад, омили шуури инсонро дар бар мегирад, аммо ба фазои ҷамъиятӣ низ таъсири муайян мерасонад. Таҳлили иҷтимоию фалсафии бегонашавии шахсӣ ба нишондиҳандаҳои моддӣ ва маънавии вуҷуди иҷтимоии шахс дар ҷамоатҳои хурди иҷтимоӣ, гурӯҳҳо, оилаҳо, мактабҳо, коллективҳои меҳнатӣ ва ғайра асос ёфтааст. Таҳлили иҷтимоӣ-фалсафӣ инчунин нишондиҳандаҳои бегонашавиро дар рафтори муоширатӣ дар гурӯҳҳои калон ва хурди иҷтимоӣ, аз ҷумла ҷавонон, пиронсолон, зиёиён ва гурӯҳҳое, ки мақоми иҷтимоии маҳдуд доранд, дар бар мегирад. Дар таҳқиқоти мо, бегонашавии иҷтимоӣ ба маънои умумии қабулшуда баррасӣ мешавад, ки маънои маҳрум кардани шахс аз ҷомеа ё маҳдуд кардани доираи амал ва вуҷуди вайро дар назар дорад. Бегонашавӣ метавонад ихтиёрӣ ё таҳти фишори шароити муҳит рух диҳад. Агар тавозуни табиии байни ҷомеаи инсонӣ ва табиат нигоҳ дошта шавад, бегонашавӣ ба унсури возеҳи манфӣ дар рушди муносибатҳои иҷтимоӣ табдил меёбад. Эҳтимол дорад, ки он хусусиятҳои худбегонашавиро нишон медиҳад, вақте ки шахс аз объекти мавҷуд ихтиёрӣ бегона мешавад. Дар дастгоҳи мафҳумии бегонашавии иҷтимоӣ мавқеи махсусро омӯзиши таърифи семантикӣ ва забонии истилоҳи "бегонашавии иҷтимоӣ" ишғол мекунад. Фаҳмиши норавшани ин ибора дар таърифҳои мухталифе, ки олимони гуногун ба ин мафҳум додаанд, ба таври возеҳ инъикос ёфтааст. Азбаски бегонашавӣ дар ҳама соҳаҳо - дар муносибатҳои истеҳсолӣ, иҷтимоӣ, маънавӣ ва ҳаёти ҳаррӯзаи ҷомеа рух медиҳад ва шахс аз иштирок дар ҷомеа маҳдуд мешавад, аз ҳамин ҷиҳат таърифи он дар ҳар соҳаи илм тайғирпазир мебошад. Аввалин аломати бегонашавӣ ин шакли иродавии он аст, ки дар натиҷаи он шахс аз иродаи худ даст кашида, иҷрои иродаи каси дигарро фаро мегирад. Яъне ин як шакли маҷбур кардани шахс ба коре мебошад, ки шахс намехоҳад онро анҷом диҳад, аммо маҷбур аст зери фишор онро иҷро мекунад. Бегонашавии иҷтимоӣ ҳамчун падидаи рафтори инфиродӣ дар кишварҳои мухталиф дар шаклҳои гуногун, вобаста ба сатҳи рушди ҷомеа, тафаккур, фарҳанг ва дигар хусусиятҳо зоҳир мешавад. Дар рафти таърих он дар Афина ҳамчун аз ҷомеа дур шудан, дар Рими Қадим ғайригражданҳо, кастаҳо дар Ҳиндустон, геттои сиёҳпӯстон дар Иёлоти Муттаҳида, захираҳои ҳиндуҳо дар Иёлоти Муттаҳида, апартеид дар Африқои Ҷанубӣ ва дигар шаклҳо руи кор омадааст ва дар таърихи инсоният ҳамчун падидаи бегонашавӣ маъруф мебошанд. Ҳамаи ин шаклҳои бегонашавӣ умумият доштанд, ки дар асноди онҳо шахс, дар асоси нажод, миллат, дин ва мақоми иҷтимоӣ, аз ҷомеа бегона мешавад. Мафҳуми "бегонашавӣ" ба илми муосир аз фалсафа омадааст, ки дар доираи фалсафа онро файласуфони олмонӣ И. Кант, Л. Фейербах ва Г. Гегел ин масъаларо муфассал баррасӣ кардаанд. Фаҳмиши онҳо хеле содда буд, ки дар асоси он инсон бо сабабҳои гуногун, ки дар боло номбар кардем аз қисми неъматҳои моддӣ ва маънавии ҷомеа маҳрум мешавад. Дар назарияи рӯҳи Гегел, бегонашавӣ як мафҳуми муҳим аст ва дар асоси ҷанбаи эпистемологии он ин ақида нуҳуфтааст, ки ҷаҳони беруна як ҳолати табиӣ ё бегонашавии "рӯҳ" аст [5, с. 90]. Гегел ду мафҳумро баробар мекунад - "бегонашавӣ" ва "объектсозӣ". Пас вай изҳор мекунад, ки ҳолати бегонашавӣ ба ҳар марҳилаи раванди таърих хос аст. Аммо Карл Маркс ба омӯзиши бегонашавии иҷтимоӣ аз нигоҳи сотсиологӣ баҳои дигар медиҳад ва пайдоиши онро дар ҳаёти иҷтимоии ҷомеа ҳамчун шакли зулм муайян кардааст. Ба мисли Маркс, Фихте низ қайд кард, ки бегонашавӣ ҳамчун падидаи иҷтимоӣ асосан дар фалсафаи (иҷтимоӣ) ифода меёбад. Бегонашавии иҷтимоӣ ҳамчун категорияи фалсафаи иҷтимоӣ одатан дар чаҳорчӯбаи равиши умумӣ баррасӣ мешавад, ки омилҳоеро, ки ба ҳама ҷузъҳои ҷомеа таъсир мерасонанд, муайян мекунад. Се равиши маъруфтарини ин масъала иқтисодӣ, сиёсӣ ва маънавӣ мебошанд. Аммо мо бештар ба моҳияти категорияи бегонашавӣ ҳамчун падидаи иҷтимоӣ дар доираи таъсири умумии ҳама омилҳо таваҷҷӯҳ дорем. Типологияи иқтисодии ин таҳқиқот аз А. Сен-Симон ва К. Маркс сарчашма гирифта, дар назарияҳои О. Конт, Э. Дюркгейм, Р. Арон, Д. Белл, В. Ростоу, Ҷ. Гелбрейт ва дигар муҳаққиқон инкишоф ёфтааст. Типологияи сиёсии ҷомеа ба мо имкон медиҳад, ки масъалаи бегонашавиро аз рӯи режими идоракунӣ, озодиҳои инсон ва дараҷаи иштироки вай дар ҳаёти сиёсии ҷомеа тасниф намоем. Типологияи маънавӣ ва

фарҳангии бегонашавӣ дар назарияҳои Н. Я. Данилевский, П. А. Сорокин ва А. Тойнби инъикос ёфтааст ва ин олимон ин масъаларо аз нигоҳи сегменти тамаддунии ҷомеа таҳқиқ кардаанд.

Дар соли 1997 аз тарафи олимон шакли таърифи бегонашавии иҷтимоӣ қабул карда шуд, ки матни он чунин буд: Бегонашавӣ ин равандест, ки тавассути он шахс ва ҷомеаи вай аз ҷиҳати иҷтимоӣ ҷудо мешаванд ва дар робита бо шаклҳои анъанавии босуръат рушдёбандаи муносибатҳои иҷтимоӣ нобаробар инкишоф меёбанд [8, с. 85]. Чунон ки олимон Рум (1995), О'Брайен ва Пенна (2007) қайд кардаанд, пайдоиши истилоҳи "бегонашавӣ" бо назарияи иҷтимоии яке аз идеологҳои функсионализм, Эмил Дюркехейм алоқаманд аст. Вай бегонашавиро аз бесуботии ҷомеа дар давраи гузариш аз ҷомеаи аграрӣ ба ҷомеаи саноатӣ омӯхта, таъсири онро ба шахсияти инсон нишон медиҳад ва қайд кард, ки на ҳар кас метавонад ба чунин трансформатсия тоб оварад [11, с. 33]. Дар ин масир вай ҳатто ҳолати худкуширо таҳлил намуда, онро оқибати бегонашавӣ медонад.

Аммо, умуман, таҳлили истилоҳи "бегонашавӣ" ва таҳлили иҷтимоӣ-фалсафии он масъалаеро таҳия мекунад, ки бо рушди бегонашавии инфиродӣ дар марҳилаҳо ва давраҳои инфиродии рафтори инсон дар дохили як тартиботи иҷтимоии муайян алоқаманд мебошад. Намояндагони афкори фалсафии эмпирикӣ корҳои зиёдеро дар бораи тасниф ва муайян кардани падидаи бегонашавӣ анҷом дода, робитаҳои сабабӣ байни намудҳои гуногуни бегонашавиро муқаррар ва фазои фарҳангиеро, ки онро ба вуҷуд овардааст, муайян кардаанд. Сохтор ва схемаи моделҳои назариявии бегонашавӣ, аз ҷониби намояндагони гуногуни афкори фалсафӣ таҳия шуда, онҳо ин масъаларо ҳамчун омили эмпирикӣ дар рафтори инфиродӣ баррасӣ кардаанд.

Ҳамчун шарти пешакии тавсифи илмии бегонашавии шахсӣ, таърифи мафҳумҳои он дар чаҳорчӯбаи ҷомеа дар маҷмӯъ ба таври оқилона истифода мешавад, зеро амалҳои як шахс, ки аз фаҳмишҳои анъанавии рафтор берун мераванд, унсурҳои амалҳои тамоми насли инсонро инъикос мекунанд ва аз ин рӯ, наметавонанд ба як шахси алоҳида маҳдуд карда шаванд [10, с. 64]. Дар асари Роберт Блунер (1964) бо номи "Бегонашавӣ ва озодӣ", бегонашавӣ бо чор хусусият муайян карда мешавад:

- бекудратӣ – вақте, ки шахс дар назди монеаи касногузар ру ба ру мешавад ва худро дар канор эҳсос мекунад;
- бемаънӣ – дар ҳолате, ки мазмуни ҷомеа барои шахс аҳамияти худро аз даст медиҳанд;
- худтанзимкунӣ – яъне ба ҳар ҳолат мутобиқ гардидан ва ё нагардидан;
- танҳоӣ – шахсе, ки танҳоиро дуст медорад. Баъзе муаллифон (Шариатӣ, 1992) бегонашавиро ҳамчун раванде муайян мекунанд, ки тавассути он мошинҳо ва технологияҳо ба вуҷуди фард дахолат мекунанд, эҷодкории ӯро нобуд мекунанд ва ин боиси аз даст додани ҳассосияти фард мегардад, яъне нисбат ба онҳо (мошинҳо), дигар одамон ва муҳити зист беэътиноӣ мекунад. Ба гуфтаи Тулон, бегонашавӣ ҳамчун ҷудоии фард аз вуҷуди худ, истеҳсолот, табиат ва муҳити зист муайян карда мешавад ва зери ҳукмронии онҳо қарор мегирад[12, с. 45]. Калимаи "бегонашавӣ" аз ҷиҳати маъно ба истилоҳҳои "маҳдудият" ва "маҳрумият", ки инчунин қатъ шудани фаъолиятро дар самти муайян ифода мекунанд, монандӣ дорад. Ин раванд метавонад тавассути таъсири беруна ё тавассути иродаи ботинии худи шахс ба амал ояд. Дар ҳолати аввал, бегонашавӣ эҳтимолан ба "маҷбуркунӣ" табдил меёбад, дар ҳолати дуюм, он тавассути интихоби худи шахс ба амал меояд. Дар асарҳои файласуфони олмонӣ, истилоҳи "бегонашавӣ" (аз калимаи олмонии (entfremdung) гирифта шуда, ба маҳдуд кардани дастрасии шахс ба баъзе ҳуқуқҳо дар ҷомеа мувофиқат мекунад. Истилоҳи "бегонашавӣ" инчунин ба калимаи лотинии "alienare" мувофиқат мекунад, ки маъноияш тела додан ё дур кардан аст. Дар забони англисӣ барои калимаи "бегонашавӣ" ду истилоҳ истифода мешаванд - «alienation» ва «estrangement», ки аз рӯи маъно ва аҳамияти худ ҳамчун бегонашавӣ тарҷума мешаванд [13, с. 89]. Калимаи бегонашавӣ дар забони русӣ бо истилоҳи «отчуждение» ифода мегардад, ки маънои дуршавӣ нисбат ба амвол, ҷанбаҳои фарҳангӣ ва маънавӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ тарҷума мешавад. Дар айни замон дар забони русӣ, калимаи "бегонасозӣ" (отчуждение) инчунин маънои маҳрум шудан аз ҳуқуқи моликиятро дорад, ки маънои мувозинат бо калимаи "мусодира"-ро инъикос мекунад. Дар ҷомеаи англисизабон, мафҳуми бегонасозии иҷтимоӣ баъзан ҳамзамон ҳамчун унсури табақабандӣ, ки ба камбизоатон татбиқ мешавад, мавриди истифода қарор мегирад. Дар ин замина, дар робита бо бегонасозии иҷтимоӣ, дар илми Ғарб, инчунин метавон истилоҳи «social exclusion»-ро (дурӣ аз ҷомеа) дучор шуд, ки ки маъноияш ҳамчун бегонашавии иҷтимоӣ тарҷума мешавад [14, с. 122]. Дар диссертатсия мо дар ду шакл ин мафҳумро истифода намудем: бегонашавӣ ва афроди истисношуда, ки ҳар ду як маъноро доранд. Истилоҳи

"бегонашавӣ" ҳамчун мафҳуми умумӣ амали амалкунандаро ифода мекунад ва хусусияти хоси он шахсият аст. Дар ин дастгоҳи забонӣ, ҳарду истилоҳ ягонагии семантикии "бегонашавии шахсият"-ро ташкил медиҳанд. Тавре ки мебинем, истилоҳи "шахсият" ҷанбаи дуюми семантикии сохтори истилоҳотӣ ва забонии институти бегонашавӣ мебошад, ки бо он мо моддаҳоеро дар назар дорем, ки ҳадаф доранд ва қодиранд воситаҳои расидан ба ин ҳадафро муайян намоянд [4, с. 125].

Дар соли 1979, Винсент истилоҳи "маргиналӣ"-ро истифода бурда, онро шакли бегонашавӣ меҳисобад. Истиллоҳи «маргинал»-ро вай барои тавсифи гурӯҳҳои ҷавонони табақаи миёна (нимбогема), ки дар намоишҳои солҳои 1972 ва 1973 дар Фаронса фаъолона иштирок мекарданд, истифода мебарад. Баъдтар, калимаи "маргиналӣ" барои ишора ба раванди бегонашавии гурӯҳҳо ва афрод аз ҷомеа, ҳамчун раванди маргиналӣ, қабул карда шуд, ки он шакли рафтори ғайриқонуниро дар назар дошт.

Дар солҳои 90-уми асри XX, олими ҷомеашинос Фассин (1996) истилоҳи "бегонашавӣ"-ро нисбати гурӯҳҳои маргиналӣ бо истилоҳи (бекорагон-drop-outs - бездельники) иваз мекунад, ки он маънои "тарккардагон"-ро ифода менамояд. Гоффман (1963) истилоҳи "стигматизатсия"-ро барои ишора ба онҳое, ки аз боқимондаи ҷомеа дур шудаанд, истифода кардааст. Минион (1993) ин гурӯҳҳои норавшанро «фрагментатсия» (fragmentation, таҷзия) номид. Таҷзияи гурӯҳҳо ба ҷомеа дар сатҳҳои гуногун таъсир мерасонад. Масалан, дар сатҳи микро он ба афрод, дар сатҳи мезо ба ҷомеаи шаҳрвандӣ ва муассисаҳо ва дар сатҳи макро ҷомеаҳоро дар назар дорад [12, с. 85].

Дар асоси ҳамин ҳолатҳо, се таърифи асосии категорияи "бегонашавӣ"-ро метавон муайян кард, ки дар илмҳои ҳуқуқӣ, фалсафа ва психология мавҷуд мебошанд. Дар ҳоле ки дар илмҳои ҳуқуқӣ истилоҳи "бегонашавӣ" амал (амал) ё интиқоли ҳуқуқҳоро ифода мекунад, психология он ҳолати эҳсосотӣ (эмотсионалӣ) ва равонии шахсро дар лаҳзаи ҷудошавӣ аз худ ё воқеияти атрофро ифода мекунад. Дар илмҳои фалсафӣ, истилоҳи "бегонашавӣ" раванди иҷтимоиро ифода мекунад, ки дар натиҷаи он инсон ва фаъолияти вай баробар шуда ба объект табдил меёбанд. Дар ин муносибат инсон худро субъекти фаъол эҳсос намекунад ва мисли маҳсули кор худ низ олоти истеҳсолот дониста мешавад [7, с. 88]. Аз нигоҳи иҷтимоӣ-психологӣ, бегонашавӣ дур кардани шахс аз рӯйдодҳои ҳаёти вайро дар назар дорад, ки аз ҷониби омилҳои беруна, берун аз иродаи шахс аз тарафи ҷомеа ба ҳаракат дароварда мешаванд [9, с. 75]. Энсиклопедияи бузурги Шӯравӣ бегонашавиро чунин муайян мекунад: «Бегонашавӣ раванди иҷтимоии объективӣ аст, ки ба ҷомеаи синфӣ хос аст, ки дар он фаъолияти инсон ва натиҷаҳои он ба як қувваи мустақил табдил меёбанд, ки аз болои инсон ҳукмронӣ мекунанд» [1, с. 585]. Тақсимоти меҳнат ва моликияти хусусӣ бошанд, ҳамчун манбаъҳои бегонашавӣ зикр шудаанд. Дар раванди бегонашавӣ, шахс ба объекти истисмор ва манипулятсия аз ҷониби гурӯҳҳо ва табақаҳои иҷтимоии ҳукмрон табдил меёбад. Ихтилофи байни институтҳои фардӣ ва иҷтимоӣ бо пайдоиши муносибатҳои буржуазӣ, ки боиси пароканда шудани робитаҳои анъанавии иҷтимоии патриархалӣ мегарданд, махсусан шадидтар мегардад. Бегонашавиро инчунин метавон ҳамчун раванди объектикунонии муносибатҳо аз муносибатҳои мусбат ба манфӣ, ки монеаи ҳаёти иҷтимоии инсон мегарданд, баррасӣ кард.

Хорхмайер манбаи муносибатҳои бегонашавиро ҳамчун хоҳиши инсонӣ муайян мекунад, ки ҳамчун як падидаи иҷтимоӣ, табиатан беохир мебошанд, зеро табиати қонеъ кардани ниёзи инсон ҳудуд надорад. Ба ақидаи вай, танҳо меҳнати маҷбурӣ, пайвастшавӣ ба вазифаи иҷтимоӣ, одамонро ба архаизми ибтидоӣ, ки дар он лаззатро эҳсос мекунанд, бармегардонад [12, с. 85].

Дар соли 1974 аз ҷониби олими фаронсавӣ Рене Ленор, ки котиби Барномаи миллии кӯмаки иҷтимоӣ буд, назарияи бегонашавии иҷтимоӣ таҳия ва инкишоф дода шуд. Ӯ изҳор дошт, ки аз ҳар даҳ нафар як нафари фаронсавӣ ба гурӯҳи афроди истисношуда тааллуқ дорад [13, с. 133].

Ҳамчун як қисми категорияи бегонасозӣ, аҳамияти фазоро бояд қайд намуд, ки дар раванди маҳдуд ва ҷудо кардани шахс аз дигар категорияҳои гуногуни аҳолӣ, мавқеи муҳими категориявӣ дорад. Масалан, дар ҷомеаҳои гуногун, барои гуруҳҳои одамон, ки дорои таҳдиди аз байн рафтан доранд, резерватсияҳо, геттоҳо ва маҳаллаҳо, таъсис дода мешаванд. Ин чорабиниҳо нисбати ба аборигенҳо, ақаллиятҳо, ақаллиятҳои динӣ ва ғайра татбиқ мешуданд. Ба шахсони аз байн рафта танҳо дар сурате иҷозат дода мешуд, ки ҷойҳои таъиншудаи худро тарк кунанд, ки рамзҳои бегонасозии иҷтимоӣ ва мансубияти фазоии худро дошта бошанд, то ҳама онҳоро ҳамчун намояндагони фазои дигар бубинанд. Ин бегонасозӣ истиснои фазоӣ номида мешуд, ки маънои он ба ҷудошавии маҷбурии онҳо рабт дошт, ки асрҳои зиёд давом мекард ва вокуниши зеҳнии онҳоро ба ҳама гуна фарқият, махсусан фарқияти онҳое, ки шомил

шуданашон ба системаи муносибатҳои иҷтимоии анъанавӣ ғайриимкон ё номатлуб буд, ифода мекард [2, с. 126]. Муҳаққиқи англис Ҷулиан Ли Гранд фарзияеро пешниҳод мекунад, ки дар он бегонасозии иҷтимоӣ ҳамчун ҷудошавии шахс фаҳмида мешавад. Яъне инсон аз мақом ва хидматҳои иҷтимоӣ маҳрум аст ва инчунин аз ҷиҳати ҷисмонӣ қодир нест, ки дар ҳаёти фаъоли ҷомеа иштирок намояд [14, с. 128].

Ҳамин тариқ, натиҷаҳои таҳлили мавзуъ ба мо имкон доданд, ки баъзе хулосаҳои мушаххасро, оиди таҳқиқоти ин мақола барорем:

- бегонашавии иҷтимоӣ равандест, ки дар он фаъолият ва натиҷаи фаъолият бар фард ҳукмронӣ мекунад, якпорчагии иҷтимоӣ ва ахлоқии ҷомеаро пахш ва нобуд мекунад;
- бегонашавии иҷтимоӣ ҳамчун раванди иҷтимоӣ-таърихӣ бо муборизаи инсон ва ниёзҳои ӯ бо падидаҳои бегона ва душманонае, ки ӯро ҳамчун шахсияти иҷтимоӣ истисмор мекунанд, ҳамроҳ мешавад;
- бегонашавии иҷтимоӣ ҳолати бепарвоӣ нисбат ба рӯйдодҳои иҷтимоӣ аст. Он худро дар шаклҳо ба монанди ҷудоии иҷтимоӣ ё дурӣ аз рӯйдодҳои иҷтимоӣ зоҳир мекунад ва дар ҳолати нотавонӣ ё аз даст додани таваҷҷӯҳ ба вуҷуди худ боз ҳам бештар зоҳир мешавад.
- бегонашавии иҷтимоиро метавон ҳамчун раванди бесарусомонии иҷтимоии шахс аз сабаби коҳиши фаъолияти иҷтимоӣ дар байни гурӯҳи муайяни одамон ҳисобид. Онро инчунин метавон ҳамчун раванди дуҷониба тафсир кард, ки дар он шахс ҷомеаро бегона мекунад ва бо ин васила аз худи ҷомеа бегонашавиро эҳсос мекунад;
- бегонашавӣ инчунин ҳамчун раванди фаъолияти инсонӣ пешниҳод карда мешавад, ки натиҷаҳои он ба ҷомеа ё ҳокимият ҳеҷ иртиботе надоранд. Бегонашавӣ метавонад дар афзалияти технология ва бартарии он бар фаъолияти инсонӣ низ ифода ёбад, ки дар он технология шартҳои худро муайян мекунад, манфиатҳои коргари алоҳидаро аз байн мебарад ё онҳоро дар истеҳсолот иваз мекунад;
- бегонашавии иҷтимоӣ як категорияи байнифаннӣ аст, ки аз ҷониби илмҳои гуногун оиди фаъолияти инсон дар ҷомеа омӯхта мешавад. Аммо, моҳияти ин категория ва ҷанбаҳои иҷтимоии он аз ҷониби фалсафаи ҷомеаи иҷтимоӣ омӯхта мешаванд.

Барои хулоса кардани мавзуъ, бояд қайд кард, ки бегонашавӣ дар дохили системаи муносибатҳои инсонӣ ва натиҷаҳои фаъолияти онҳо ба вуҷуд меояд. Ин муносибатҳо инчунин муносибати шахс бо дигар одамон ва муассисаҳои иҷтимоиро (экзистенсиализм) дар бар мегиранд, ки вайроншавии он боиси бегонашавӣ мегардад. Ҳамин тариқ, аз даст додани пайвастшавӣ ва аз даст додани ваколат аз ҷониби шахс далели бегонашавии шахс аз ҷомеаро тасдиқ мекунад. Дар натиҷаи баррасии ин масъала, мо метавонем бигӯем, ки таҳлили истилоҳоти таҳлили иҷтимоӣ ба мо имкон дод, ки маъно, аҳамият ва моҳияти семантикии истилоҳи "бегонашавии иҷтимоӣ"-ро муайян кунем ва таърифи дурусти мафҳумро дар асоси дастгоҳи сохторӣ-функсионалӣ ва илмӣ-консептуалии ин падида, пешниҳод намоем.

Адабиёт

1. Большая советская энциклопедия.-www.lingvo.ru Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно, Диалектика просвещения.- Философские фрагменты Перевод с немецкого М.Кузнецова "Медиум" "Ювента" Москва - Санкт-Петербург 1997 .-578 с.
2. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Пер. с англ. - М.: Издательство «Весь Мир», 2004. - 188 с. - С.58 http://yanko.lib.ru/
3. Вебер Макс, Избранные произведения Социология Макса Вебера/www.http//royallib.ru/-356 с.
4. Маритен Ж. Три реформатора // Избранное: величие и нищета метафизики. М.: РОСПЭН, 2004.- 233 с.
5. Проблем а отчуж дения в современной теории культуры, этике и эстетике: Сб. науч. тр. Свердловск: УрГУ, 1990. 136 с.
6. Социологическая энциклопедия / Социальное отчуждение / Социология Словарь-справочник. 2006 г.- 456 с.
7. Смолева Е.О. Социальное отчуждение: анализ теоретических подходов// Социальные проблемы развития территорий //Вопросы территориального развития выпуск 4 (34) • 2016 - 245 с.
8. Эйнгорн Н.К. Моральное отчуждение: специфика и истоки // Проблем а отчуждения в современной теории культуры, этике и эстетике: Сборник научных трудов, // Свердловск, 1990. 136 с.
9. Шадрин Н.С. Возвращение потерянного мира: Об отчуждении личности и путях его преодоления Археоптерикс 09.12.18 20:07 3-е издание, переработанное и дополненное. - Уфа: Omega Science, 2018. - 137 с.

10. Шульман М.М. Личностные основания безличного научного знания // Философия. Социология. Политология. Правоведение. Вестник РГНФ. 2013. № 3 –С.67-77
11. Sebahattin Yıldıza, Mahmut Şaylıkayb aKafkas University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Kars 36100, Turkey bKafkas University, Institute of Social Sciences, Kars 36100, Turkey Selection and peer review under responsibility of Organizing Committee of BEM 2013.-Procedia - Social and Behavioral Sciences (2014) 2014 The Authors. Published by Elsevier Ltd.- 345 p.
12. Concepts and strategies for combating social exclusion An overview Jordi EstivillStrategies and Tools against social Exclusion and Poverty programme Social Security Policy and Development Branch International Labour http://www.ilo.org/step
13. Nabin Rawal , Social Inclusion and Exclusion: A Review1 Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology Vol.2 –P. 161- 162
14. Julian Le Grand, 'Possible Definition of Social Exclusion', CASE meeting at Cumberland Lodge, 5th and 6th January 1998.- 256 p.

ПРОБЛЕМА ОТЧУЖДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ

В данной статье автор проводит анализ отчужденности как формы ухода личности от обществ. Автьор рассматривает вопрос в рамках современных концепций об отчуждение личности и их значение для науки категории «отчуждения» и их социально-философский аспект в науке. Автор приводит основные характеристики данного феномена социальной философии и отмечает их особенности и принципиальные отличия. В статье приводятся также смысловые значения данного феномена и автором выделяются основные значения концепций отчуждения личности в современном обществе. Автор анализирует ход исследований социально-философского направления, перед которыми были поставлены задачи социально-философского анализа проблем отчуждения личности современного общества. Автор не ограничивается рассмотрением только социологических исследований, а учитывает также междисциплинарные исследования, которые также способствовали развитию данного направления науки. Анализ работ показывает, что социально –философский аспект отчуждения личности отражен в научных работах с разными объектами исследования, преимущественно социального направления. Теоретические рассуждения социологических исследований позволяют вывести гипотезы, которые являются логическим следствием целостной системы понятия отчуждения личности.

Ключевые слова: отчуждение, само-отчуждение, социально-культурный, философия, общество, концепция, социально-культурное отчуждение, социально-философский анализ.

МАВҚЕИ ПАДИДАИ БЕГОНАШАВИИ ФАРДӢ ДАР ИЛМИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур муаллиф ба консепсияҳои илммии замони муосир такя намуда, проблемаи бегонашавии шахсиро ҳамчун шакли бегонашавӣ аз ҷомеа ба таври илмӣ ба муҳокима мегузорад. Муаллиф аз нуқтаи назари фалсафаи иҷтимоӣ ин масъаларо дида баромада ҷанбаҳои асосии он ва фарқиятҳо ва хусусиятҳои хоси ин проблемаро аз нуктаи назари гуногун мавриди таҳқиқ қарор медиҳад. Консепсияҳои бегонашавии шахсият дар замони муосир ва аҳамияти илмии онҳо ҳамчун феномени фалсафаи иҷтимоӣ пурра дар мақола баррасӣ мешаванд. Дар маколаи мазкур муаллиф рафти тадқиқотҳои соҳаи таҳлили ичтимоӣ-фалсафиро дар мисоли корҳои илмии олимон дар самти таърифи ин феномен дида мебарояд ва кайд мекунад, ки тадкикотҳои сотсиологӣ ҳамчун соҳаи таҳқиқи ҷомеаи муосир дар миёни илмҳои ҷомеашиносӣ нақши муҳимро пайдо мекунанд. Дар давоми солҳои охир, зумраи тадқиқотҳои илмӣ навишта шуданд, ки дар назди худ вазифаи таҳлили бегонашавии иҷтимоиро дар ҷомеаи муосир гузоштанд. Муаллиф кайд мекунад, ки дар ин раванд ҳамчунин тадқиқотҳои байнифаннӣ низ нақши муҳим доранд, ки барои рушди илм мусоидат намудаанд. Таҳлили рисолаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки таҳлили иҷтимоӣ-фалсафии феномени бегонашавӣ дар ҷомеаи муосир таҳқиқ шуда фактҳои мухталиф таҳлил шудаанд, ки барои васеъ гардидани илмҳо оиди сохтори ҷомеа ва шакли стратификатсионии он ва ҳамчунин муайян кардани сиёсати иҷтимоии давлат мусоидат мекунанд. Дар баробари ҳамин муаллиф қайд мекунад, ки идеяҳое ки дар тадқиқотҳои соҳаи таҳлили иҷтимоӣ-фалсафии ҷомеаи муосир ба даст омадаанд, ҳамчун методологияи тадқиқотҳои оянда хизмат хоҳанд кард. Ҷиҳати хулосахои назариявии тадқиқотҳои сотсиологӣ доир ба бегонашавӣ имкон медиҳад, ки гипотезаҳои нав ҳамчун таҳлили мантиқии системаи сотсиология руи кор оварда шаванд.

Калидвожаҳо: бегонашавӣ, худ-бегонашавӣ, фарҳангӣ-иҷтимоӣ, фалсафа, ҷомеа, консепсия, бегонашавии иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, таҳлили фалсафии иҷтимоӣ,

THE PROBLEM OF INTROVERSIA IN CONTEMPORARY SCIENSE

In the article author discuss the problem of the contemporary conception of introversia as form of alienation in society «alienation» and its significance for science and its social-philosophy aspect sociocultural alienation in society. Article is devoted to the notion, conception in socially philosophical study of the sociocultural alienation. The features of the new forms notion of this conception influenced the socio-cultural alienation in a socially- philosophical analysis of this point of view. The author in article note differences of conception the problem of social and cultural alienation in sociology. In article author give analyses of the fact of science research in sociology in example of alienation in a socially- philosophical analysis analyses trends.

Sociological researches as a category of social sciences more and more to be subject of researches in difference form, including more social direction of contemporary society. By efforts of scientists were realized researches with tasks of social and philosophy analyses of problem of alienation in a socially- philosophical analysis in contemporary society. Author not limit and restrict his research only with research of sociology, but also give attention to interdisciplinary research that's liaise with this theme and help to consideration of development of this trend of science. Analyses of science research in sociology scientists show that social and philosophy analyses in these researches used with difference point of view and difference subjects, primary in social trends. Using the multilevel research's, author considered the factors that broad of science knowledge's about structural elements of contemporary society, its stratification contents and identify the mechanisms of realization social policy of the country. Besides of above mentioned, noted ideas in sociological scientist's researches may be used in future as a methodology of researches. Theoretical thoughts of sociological researches alienation in a socially-philosophical analysis allow to producing hypotheses, that's will be logical consequences full system of sociology.

Keywords: alienation, self-alienation, socio-cultural, philosophy, society, conception, socio-cultural alienation, socially- philosophical analysis.

Дар бораи муаллиффон

Сайфуддинова Рухсора Садриддиновна
ассистенти кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ
Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино
E mail: rukhsorabonoo@gmail.com
Суроға: шаҳри Душанбе, хиёбони Сино 29-31, индекси почта 734003.

Азимзода Марям Мир
доктори илмҳои фалсафа, дотсент мудири кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ
Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино
Суроға: шаҳри Душанбе, хиёбони Сино 29-31, индекси почта 734003.

Об авторах

Сайфуддинова Рухсора Садриддиновна
Ассистент кафедры общественных наук.
Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино.
E-mail: rukhsorabonoo@gmail.com
Адрес: 734003, г. Душанбе, проспект Сино, 29–31.

Азимзода Марям Мир
Доктор философских наук, доцент, заведующая кафедрой общественных наук.
Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино.
Адрес: 734003, г. Душанбе, проспект Сино, 29–31.

About the Authors

Sayfuddinova Rukhsora Sadriddinovna
Assistant Lecturer, Department of Social Sciences.
Avicenna Tajik State Medical University.
E-mail: rukhsorabonoo@gmail.com
Address: 29–31 Sino Avenue, Dushanbe, 734003.

Azimzoda Maryam Mir
Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Social Sciences.
Avicenna Tajik State Medical University.
Address: 29–31 Sino Avenue, Dushanbe, 734003
.

ТДУ316.346.32-053.6

МАСОИЛИ ОМӮЗИШИ ҶАВОНОН ҲАМЧУН ГУРӮҲҲОИ ИҶТИМОӢ-ДЕМОГРАФӢ

Одинаев С.Ш.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқаддима. Дар давлатҳои ҷаҳонӣ дар ҳар давру замон мавқеи ҷавонон дар таҳким ва дурнамои давлат назаррас буд. Барои мушаххас намудан ва таҳкими мақоми иҷтимоии ҷавонон давлатҳо шароитҳои мусоидро муҳайё мекарданд. Давлатҳое, ки ба масъалаи ҷавонон диққати зарурӣ намедоданд, ҳатман дар муносибатҳои ояндаи худ ба ин ё он мушкилиҳо дучор мегаштанд. Аз ин рӯ, омӯзиш ва таҳлили масъалаи ҷавонон ҳама вақт дар меҳвари сиёсати давлатҳои ҷаҳонӣ қарор дошт, чунки ҷавонон яке аз гурӯҳҳои фаъол ва таъсиргузори давлату ҷомеа ба ҳисоб мераванд. Муҳиммият ва мубрамияти масъалаи мазкур таҳқиқи масоили ҷавононро ҳамчун гурӯҳҳои иҷтимоӣ-демографӣ арзишманд гардонидааст. Аз ин рӯ, ҳадафи мақоларо омӯзиши масъалаи ҷавонон ва роҳҳои беҳтарнамоии мавқеи онҳо дар сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳад.

Усулҳои таҳқиқот. Дар мақолаи мазкур барои таҳқиқи мавзуи ҷавонон, ки ба қишри муҳимми ҷомеа дохил мешаванд аз методҳои илмҳои фалсафа, ахлоқ ва сиёсатшиносӣ истифода карда шудааст. Махсусан дар ин ҷо аз методҳои таърихӣ, қиёс, таҳлил бештаран истифода бурда шудааст, ки барои баррасии айнии ин масъала мусоидат менамояд. Истифодаи ин усулҳо имкон медиҳад, ки перомуни масъалаи ҷавонон ва мавқеи онҳо дар равандҳои ҳаёти ҷамъиятӣ хулосаҳои дуруст бароварда шуда, баҳри ҳалли масъалаи ҷавонон роҳҳои муфиду самаранок пешниҳод карда шавад.

Муҳокима. Дар раванди ҷаҳонишавӣ тағйироту дигаргуниҳое ба вуқуъ омада истодааст, ки таҳлилу баррасии онҳо барои амнияту суботи дохилӣ ва хориҷии ҳамаи давлатҳо хеле муҳим мебошанд. Чун раванди ҷаҳонишавӣ паҳлуҳои гуногуни соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятиро фаро мегирад, пас нуфузу таъсиррасонии он ба устувории дохилии давлатҳо вобастагии амиқ дорад. Дар қатори гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ яке аз гурӯҳҳои осебпазири ҷомеаи муосири башарӣ насли ҷавон маҳсуб ёфта, ба табақаи иҷтимоии зудтағйирёбандаи ҷомеа шомил мешавад. Дар иртибот ба паҳлуҳои мухталифи омӯзишӣ масъалаҳои ҷавонон, хосаатан дар доираи сиёсати амниятӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангии давлатҳо ҷойгоҳи баландро касб мекунад. Бо дарназардошти ин, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба ҷавонони кишвар рӯй оварда, таъкид карда буд, ки «Ҷавонони азиз! Ман дар суханрониҳои худ борҳо таъкид кардаам ва бори дигар хотирнишон менамоям, ки шумо бояд ҳамеша ҳушёру зирак бошед, дар шароити торафт вусъат гирифтани равандҳои ҷаҳонишавӣ, бархурди тамаддунҳо ва таъсири манфии унсурҳои фарҳангиву тамаддунии бегона манфиатҳои давлативу арзишҳои миллиро ҳимоя кунед ва дар мубориза бо ҳама гуна таҳдиду хатарҳои бар зидди давлату миллати худ равонагардида омода бошед» [14].

Дар воқеъ ҷавонон на танҳо яке аз гурӯҳҳо ё табақаҳои демографии ҷомеа, балки онҳо ҳам аз ҷиҳати сиёсӣ ва ҳам аз ҷиҳати ғоявӣ қишри сермаҳсул ва фаъоли он ба ҳисоб рафта, «насли одамоне мебошанд, ки пас аз марҳалаи иҷтимоишавӣ, вазифаҳои тарбиявӣ, касбӣ, фарҳангӣ ва ғайраро аз худ мекунанд» [1, с. 21-28]. Бечуну чаро, ҷавонон ҳамон қисми фаъоли иҷтимоии аҳолӣ мебошанд, ки нақши мусбати онҳо дар ҳаёти сиёсӣ, иҷтимою иқтисодӣ ва маънавии ҷомеа яке аз омилҳои муҳимтарини рушд ва худшиносии он ба ҳисоб мераванд, зеро онҳо дар раванди таърихии кишварҳо ва ҷомеаи инсонӣ нақши воқеӣ ва айниро бозӣ мекунанд. Маҳз ҳамин гурӯҳ қодир аст, ки нисбат ба дигар қишрҳои аҳолӣ дигаргуниҳои бунёдиро дар ҷамъият ба миён оварда, роҳу тарзи ҳаёти ҷамъиятиро дигаргун намоянд. Дар воқеъ, ҷавонон дар раванди дигаргункунӣ ва ташаккули худ бо истифода аз захираю дониш ва дастовардҳои фарҳангӣ дар ташаккули ҷамъият ва дигаргуниҳои он саҳми боризи худро гузошта метавонанд.

Аз охири садаи XX ва нимаи аввали қарни XXI ҳаракати байналмилалии демократии ҷавонон доираи фаъолияти худро дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқи насли ҷавон ба маротиб васеъ намуд. Ба шарофатии чунин иқдомҳо ҷавонон бо иштироки бевоситаи худ дар бештари соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ комёбиҳои назаррасро соҳиб гашта истодаанд. Қисмати аъзами давлатҳо асноду ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқии заруриро қабул намуда, сатҳи огоҳии ҷавонони ҷаҳонро оид ба мушкилоти муштарак, сабабҳои зуҳурӣ ва усулҳои рафъи онҳоро нишон дода, ба иқдомоти зарурии ҷавонон ҷиҳати ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои онҳо мусоидат намудаанд.

Дар доираи «Барномаи умумиҷаҳонии амал», ки тавассути Ассамблеяи Генералии СММ 14 октябри соли 1995 қабул шуда буд, дар қисмати аъзами кишварҳои ҷаҳон, ки дорои тамоюли демократӣ мебошанд, барномаҳои миллии ҷавонон таҳия ва тасдиқ гардидаанд, ки

дар онҳо тадбирҳои мушаххас оид ба фароҳам овардани заминаҳои сиёсӣ ва дастурҳои амалӣ барои фаъолияти субъектҳои дахлдори он дар сатҳи миллӣ ва байналмилалӣ пешниҳод гардиданд. Шароитҳое, ки ин давлатҳо ба вуҷуд оварда истодаанд, барои беҳтар шудани сатҳи зиндагӣ ва некӯаҳвоии ҷавонон мусоидат менамоянд. Самтҳои афзалиятноки фаъолияти давлат дар ҳалли масъалаҳои ҷавонон бахусус дар соҳаи маориф, шуғли аҳолӣ, мубориза бар зидди гуруснагию камбизоатӣ, ҳифзи саломатӣ, ҳифзи муҳити зист, мубориза бар зидди нашъамандӣ, ҷиноятқорӣ дар байни ноболиғон, ташкили фароғати ҷавондухтарон ва ҷавонписарон, инчунин иштироки ҳамаҷониба ва самараноки онҳо дар ҳаёти ҷомеа, раванди қабули қарорҳо ва ғайра ба ҳисоб мераванд.

Ҷомеаи ҷаҳонӣ аллакай дарк намудааст, ки масъалаи ҷавонон аз равандҳои демократикунонӣ ва рушди он, ташаккули низоми нави сиёсии байналмилалӣ ва низоми иқтисодии он ҷудонашаванда мебошанд. Ба ибораи дигар, онҳо ҷавононро дар радифи давлатҳои нав, ҳаракатҳои иҷтимоӣ, технологияҳои муосир ва ҳамкориҳои фаромиллӣ ҳамчун як қувваи воқеии назарраси дигаргункунанда дар баробари дигар омилҳои тағйирдиҳанда қарор додаанд.

Ҷавононро ҳамчун неруе ҳисобидан мумкин аст, ки аллакай имрӯз дар муайянкунии сохтори сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеа нақши назаррас бозида, ба ҳайси омили рушди фарҳанги ҷомеаи муосир фаъолона иштирок мекунанд. Дар баробари ин, Комиссияи СММ оид ба корҳои байналмилалии башардӯстона ҷавононро яке аз қишрҳои махсуси осебпазири аҳолӣ меҳисобад, ки ҷони онҳо зери хатар қарор дошта, ба гурӯҳи мушкилотҳои башардӯстонаи замони мо ворид карда шудаанд [9, с.5].

Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки роҳи бунёди давлати соҳибихтиёр, демократӣ, ҳуқуқбунёд дунявӣ ва ягонаро интихоб кардааст [8] ва бо такя ба ҷавонон гомҳои устуворро дар рушди давлатдории миллӣ мегузорад. Қабули ин моддаи Конститутсия барои Ҷумҳурии Тоҷикистони муосир хело назаррас ва моҳиятан зарурӣ мебошад. Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқлолияти худро дар шароити хеле душвори иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ ба даст овардааст, чунки баъди ба даст овардани соҳибихтиёрӣ ҷумҳурӣ ба вартаи ҷанги шаҳрвандӣ кашида шуда буд, ки дар натиҷа он хисороти зиёди молию ҷонӣ ба миён омаданд, ки дар доираи онҳо шумораи ҷавонон кам набуданд. Аз ин ҷост, ки як муддати муайян кишвар ба армону ниёз ва мушкилоти худ танҳо монда буд. Баъд аз ин муддат, вокуниши давлати Тоҷикистон нисбати ҷавонон дигаргун шуд ва ба онҳо имконият фароҳам овард, то созмону иттиҳодияҳои ҷавононро таъсис диҳанд ва ба ҳамин тариқ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сиёсати давлатии ҷавонон»-ро, ки соли 1992 қабул шуда буд, амалӣ намоянд [9, с. 6].

Тадбирҳои охирини Ҳукумати ҷумҳурӣ баҳри ба амал баровардани сиёсати давлатии ҷавонон ба он асос меёбад, ки вай дар бораи мушкилоти ҳифзи иҷтимоии ҷавонон, таҳсил, кор, шароити маишӣ ва қонеъ гардонидани талаботҳои моддию маънавии онҳо ба таври ҷиддӣ ғамхорӣ зоҳир мекунад. Вазифаи асосии Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сиёсати давлатии ҷавонон» дар кишвар ин пеш аз ҳама фароҳам овардани заминаҳои мусоид барои ташаккули насли ҷавону ташаббускор дар мамлакат мебошад. Таъсиси Кумитаи кор бо ҷавонони назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, тасдиқи Барномаи миллии «Ҷавонони Тоҷикистон барои солҳои 1999-2000» ва қабули як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҳаётан муҳим амали расмӣ эътироф гардид. Бо вуҷуди ин, чунин тадбирҳои зарурӣ танҳо сароғози тадбирҳо ба ҳисоб рафта, марҳала ба марҳала аз тарафи Ҳукумати мамлакат барои беҳбуди вазъияти ҷавонон ва дастгирии онҳо шароитҳои мусоидро фароҳам оварда истодаанд.

Дастгирию ғамхориҳо нисбати ҷавонони имрӯза маънои қаблан муайян кардани мазмуну мундариҷа ва дурнамои ҷомеаи ояндаро дорад. Ҳукумати ҷумҳурӣ ва умуман ҷомеа бояд «ҷавононро ҳамчун субъекти таърих, ҳамчун барандаи идеяю барномаҳои нав, ҳамчун сарвати иҷтимоии навъи махсуси муайян эътироф намоянд. Бидуни аз нав дида баромадани нақши ҷавонон дар равандҳои ҷамъиятӣ, бидуни тағйироту азнавсозӣ дар афкору шуур ва нодида гирифтани нақши ҷавононро дар равандҳои ҷамъиятӣ, ягон кишвар, ба хусус Ҷумҳурии Тоҷикистон ба пешрафтҳои назаррас ноил шудан наметавонанд. Консепсияи муосири ҷавононро, ки ба талаботи асри XXI ҷавобгӯ бошад, бояд бодарназардошти фалсафаи нави синну сол эҷод кардан муҳим мебошад [9, с. 6].

Дар ҷомеа чунин ақида ҳам вуҷуд дорад, ки танҳо як қисми «ками ҷавонон» вобаста ба таъсири воқеаҳои ҷамъиятию сиёсии солҳои охир бадахлоқ гашта, прагматист ва худбин шуда, ба фардгароии ифротӣ рӯ овардаанд. Аз чунин фалсафа ба сӯйи иҷозаи беназорати ахлоқӣ ва қонуншикании ахлоқӣ ҳамеша як қадам мемонад, вақте ки зиндагӣ барои онҳое, ки умуман принсип надоранд, беҳтар менамояд. Ин тамоюлҳое, ки ба як гурӯҳи ҷавонон бештару нисбат ба дигараш камтар диққат додан, натиҷаҳои бисёри манфиро ба бор меорад. Махсусан ин

тамоюл дар равандҳои ҷаҳонишавии муосир баръало мушоҳида мегардад, ки ба сатҳи паст шудани ахлоқи ҷавонон дар зери таъсири паҳлуҳои манфии фарҳанги бегона зиёд мегарданд [5]. Барои ҳамин, назорат ва таълиму тарбияи насли ҷавон дар пояи арзишҳои миллӣ барои устувории суботи давлатӣ ва дурнамоӣ он ҳаётан муҳим мебошад.

Ҷавонон, танҳо аз сабаби он ки ҷавон ҳастанд, на танҳо аз рӯйи кӯшишҳои худ, балки аз ҷиҳати мавқеи худ дар ҷомеа аз дигар қишрҳои иҷтимоӣ ба куллӣ тафовут доранд. Дар асоси ин чунин натиҷагирӣ намудан мумкин аст, ки имрӯз дар ҷомеа категорияҳои гуногуни ҷавонон вуҷуд доранд. Аз ин рӯ, дар ҷомеа мушкилоти гуногунҷабҳаи насли наврас вуҷуд дорад, ки омӯзиш ва дарки бевоситаи он аз аҳаммияти илмию назарӣ холӣ нест. Аз ин ҷост, ки таҳлилу баррасӣ ва натиҷагирии табақаҳои мухталифи ҷомеа, бахусус олимону зиёиён нисбат ба ин масъала якранг нест.

Назарияи сиёсати ҷавонон ва назарияи идоракунии кор бо ҷавонон дар бисёре аз кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳанӯз дар ибтидои солҳои 90-уми асри XX таҳия шуда буд. Онҳое, ки дар ин самт таҳқиқот мегузаронанд, дар бораи сабабҳои мушкилоти ҷойдошта ва пайдошаванда нуқсҳои зиёдеро кашф кардаанд, аммо ба он, ки мушкилотро чӣ гуна бояд ҳал кард ва чӣ гуна амалҳои алтернативӣ метавонад ба натиҷаҳои назаррас оварда расонад, тақрибан бидуни аҳаммият мондааст [2, 3, 10]. Дар навбати худ, муҳаққиқоне, ки дар ин самт таҳқиқот бурдаанд, дар ҳалли ин мушкилот чандон таваҷҷуҳ накардаанд ва дар умум ба ин масъала дахл намуда, корҳои анҷомдодаи худро ба методологияи назариявии сиёсати ҷавонон вобаста намудаанд. Бисёриҳо воқеан боварӣ доранд, ки танҳо бо риояи дастурҳои одии ҳар як ниҳоди давлатии кор бо ҷавонон ё иттиҳодияи ҷавонон метавонанд ҳама масъалаҳоро муассир ва ба осонӣ ҳаллу фасл намоянд. Саҳлангорӣ ва кӯтоҳандешии чунин муносибат, ки ба маҷмуи малакаҳои асосии ҳалли мушкилоти насли наврас ва умуман татбиқи сиёсати ҷавонон асос ёфтааст, дар он мебошад, ки як гурӯҳ шахсони масъули давлатӣ баъзан мураккабии азими ҳалли ин мушкилотро ҷиддӣ қабул намекунанд. Дар баробари ин, онҳо фаромӯш мекунанд, ки нисбат ба бештари мушкилиҳо омӯзиши ин масъала таҳқиқоти илмию назариявиро тақозо менамояд.

Набудани таносуби таҳаввулоти назариявии масъалаҳои ҷавонон ва идораи воқеии кор бо ҷавонон дар ҷумҳурӣ аз он иборат аст, ки илми ватанӣ то ҳол бо сиёсати давлатии ҷавонон ва мушкилиҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии ҷавонон ба таври ҷиддӣ машғул нашудааст.

Мо ба он сиёсати ҷавонон ниёз дорем, то заминаҳои асосии эҳтимолии мушкилоти ҷавонон дуруст ва саривақтӣ таҳқиқ карда шаванд. Бинобар ин, комилан мушаххас аст, ки тавсияҳои заиф, ғайриилмӣ, норавшан ба миён меоянд, ки онҳо танҳо тақрибан масъалаҳои мураккабро ҳал мекунанд ва ҳатто мушкилоти на чандон ҷиддии ҷавонон дар бештари маврид рӯякию сар-сарӣ натиҷагирӣ карда мешаванд.

Роҳҳои ҳалли мушкилоти ҷавонон, масъалаҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ аз он сабаб душвор мебошанд, ки онҳо на ба як зиддияти равшан муайяншуда, балки ба бисьёр омилҳо асосу вобастагӣ доранд. Мушкилотҳо дар атрофи шароитҳои мушаххасе ба миён меоянд, ки онҳо ангезаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ доранд. Аксаран масъалаи комилан бетараф метавонад дар маркази таваҷҷуҳи ҷомеа қарор гирад ва он метавонад мушкилоти амиқтарро инъикос кунад. Ҳамин тариқ, татбиқи самараноки сиёсати давлатии ҷавонон маънои онро надорад, ки танҳо мушкилотҳои дар ҳаёти сиёсӣ зуҳуршуда мавриди таҳлил қарор гиранд, балки таҳқиқоти амиқу васеъро тақозо менамоянд, ки дар сурати нодида гирифтани онҳо, метавонанд иллати бавуҷудоии сарчашмаҳои мушкилоти нав гарданд. Яке аз мушкилоти ҷойдошта дар ин самт миёни ҷавонон дар он аст, ки зуҳуротҳо зуд паҳн мегарданд ва ниҳоят ҳасос мешаванд, ки ин ҷиҳати масъала аз дигар мушкилотҳо тафовут дорад. Ба андешаи мо, роҳи ҳалли мушкилоти ҷавонон ҳамон вақт самарабахштар буда метавонад, ки мо ҷаҳду талоши худро ҳам ба таҳлили мушкилотҳои мавҷудбуда ва ҳам ба тафовути назариявӣ (консептуалӣ)-и онҳо ва ҳам ба пайдо кардани роҳҳои ҳалли амалии онҳо равона кунем. Таваҷҷуҳи истисноӣ ба ҳар яке аз ин доираҳо зуҳури муносибати субъективӣ буда, боиси пайдоиши мушкилоти нав ва рушди онҳо дар муҳити ҷавонон мегардад.

Мутаассифона, то ҳол дар ҷумҳурӣ оид ба омӯзиши вазъи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ ва фарҳангии ҷавонон дар шакли маҷмуӣ (комплексӣ) таҳқиқотҳои назаррас анҷом дода нашудааст, то манофеи ниҳодҳои гуногуни иҷтимоӣ, гурӯҳу табақаҳои иҷтимоӣ нисбат ба ҷавонон, вазъи иҷтимоӣ ва сифати зиндагии онҳо таҳлил карда шавад.

Чунин дарки моҳияти сиёсати ҷавонон асоси таҳқиқоти нави илмӣ гардида, ошкор намудани моҳият ва ҷанбаҳои иҷтимоӣ, ҳадафу вазифаҳои он, таҳлили системаҳои манфиати доираи ҷавонон, вобастагӣ аз мавҷудияти мушкилоти воқеӣ дар муҳити ҷавонон ва зарурати ҳалли онҳо бояд мавриди баррасии амиқ қарор гиранд.

Назари мо ба мушкилоте, ки дар натиҷаи омӯзиш ва таҳлили асосҳои назариявии ҷомеаи ҷаҳонӣ ва пеш аз ҳама равиши консептуалии таҳқиқотҳо, инчунин хулосаҳои аз тарафи давлатҳои алоҳида санҷидашуда ташаккул ёфта истодааст, ки моро ба дарки консепсияи идоракунии самаранокии корҳои ҷавонон ва татбиқи сиёсати давлатии ҷавонон наздик мекунад. Ниҳоятан, мутаваҷҷеҳ шудан, ба дастовардҳои муваффақ дар соҳаи сиёсати давлатии ҷавонон дар кишварҳои дигар, на ба нокомиҳои ошкори мо оварда мерасонад, балки баръакс, ба мо имкон медиҳад, ки ба мушкилоти ҷавонони тоҷик ва ҳам ба мушкилиҳое, ки вақтҳои охир ба миён омада истодаанду барои кишвари мо, ки хусусияти анъанавӣ дорад таҳдидсоз мебошанд, аз нав дида баромада шаванд.

Бояд гуфт, ки бо иллати кам будани маълумот оид ба вазъи иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии ҷавонон таҳлили баъзе ҷиҳатҳои мушкилоти мавриди омӯзиш аз тарафи мо хусусияти субъективӣ ва мушоҳидавиро касб намудаанд.

Масъалаи ҷавонон ва сиёсати ҷавонон масъалаи хусусияти стратегидошта буда, мубрамияти таҳқиқотҳои илмиро дар ин самт муайян мекунад, ки ҳадафи асосии он мусоидат ба дарки дурусти вазъияти ҷомеа ва давлат ба ҳисоб рафта, ба вазъи мушкилоти насли наврас дар дурнамои таърихии онҳо, танзими меъёрию ҳуқуқии сиёсати ҷавонон ва такмили он бурда мерасонад.

Паҳлуи дигари муҳимми арзишманди мавзуи зикршуда дар он аст, ки солҳои 90-уми асри XX дигаргуниҳои муҳим дар соҳаи ҷавонон, бахусус дар сиёсати ҷавонон ба миён омаданд. Маҳз дар ҳамин давра таҷрибаи ғанӣ оид ба ниҳодикунонии сиёсати давлатии ҷавонон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (солҳои 1997-2000) ва татбиқи устувори он (солҳои 1997-2003) ба даст оварда шуд. Омӯзиши ҳамаҷонибаи таҷрибаи ғании замони гузашта барои ташаккули муносибати мутаносиб ба ҳалли масъалаҳои муосири татбиқи сиёсати ҷавонон мусоидат мекунад ва ба саволи чаро сиёсати давлатии ҷавонон, ки дар охири солҳои 90-уми асри XX ин қадар фаъолона инкишоф ёфта буду баъдан ба марҳалаи таназзул ворид шуд, ҷавоб хоҳад дод.

Аҳаммияти дигари омӯзиши мавзуи мазкурро муносибати миллӣ ба масъалаи таҳқиқшаванда муайян мекунад. Муносибати миллӣ яке аз вижагиҳои хосси Тоҷикистон дар бештари доираҳо, бахусус доираҳои табиӣ, этникӣ, динӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ мебошад. Ҳамаи ин омилҳо барои таҳқиқи сиёсати миллии ҷавонон фазои мусоидро фароҳам меоранд. Гузашта аз ин, тибқи қонунгузории мо, сиёсати ҷавонон ҳамчун ҷузъи сиёсати иҷтимоии давлат ба салоҳияти низоми идоракунии Сиёсати давлатии ҷавонон дар Тоҷикистон ба механизмҳои татбиқи худ дохил карда шудааст.

Марҳалаи баъд аз Соли байналмилалии ҷавонон (1985) бо пешниҳоди фаъолияти ҳамаҷонибаи давлатҳои аъзои СММ оид ба татбиқи барномаҳои марбут ба ҷавонон тавсиф мешавад. Дар сатҳи миллӣ ин фаъолият бо ду хусусият хос аст: пурзӯр намудани талошҳо оид ба таҳия ва татбиқи стратегияву консепсияҳои мукаммал, ки ба иҷтимоикунонии ҳамаҷонибаи насли наврас нигаронида шудаанд ва пурзӯр намудани нақши механизмҳои миллии ҳамоҳангсозӣ дар таҳия ва татбиқи сиёсати ҷавонон [15, с. 30-33]. Дар бештари кишварҳои рушдкардаи ҷаҳон низоми ташаккул ва татбиқи сиёсати давлатии ҷавонон, аз ҷумла муассисаҳои маъмурӣ, иҷтимоӣ ва илмӣ таъсис дода шудааст. Сиёсати ҷавонон дар ин кишварҳо ҷузъи ҷудонашавандаи стратегияи рушди иҷтимоию иқтисодӣ дониста мешавад [7]. Баҳси ҷойгоҳ ва нақши ҷавонон дар сохтори иҷтимоии ҷомеа масъалае мебошад, ки мавриди таваҷҷуҳи ҳаматарафаи муҳаққиқони ватанӣ қарор нагирифтааст. Аз ин рӯ, коркард ва омӯзиши масъалаи ҷавонон барои дурнамои масъалаи ҷавонон барои Тоҷикистони муосир ҳаётан муҳим мебошад. Дар замони муосир дарки дурусти мушкилотҳои ҷавонон, тарбияи онҳо дар руҳияи меҳанпарастию худшиносии миллӣ сиёсати имрӯзаи Ҳукумати ҷумҳуриро ташкил медиҳад. Аз инҷост, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар бештари баромадҳои худ масъулинро барои дастгирии ҳамаҷонибаи ҷавонон таъкид менамоянд. Дар Паёми соли 2022, ки аз тарафи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ироа гардида буд таъкид карда шуда буд, ки «Ҷавонон ояндаи давлату миллат, қувваи пешбарандаи ҷомеа ва захираи стратегии давлату Ҳукумати мамлакат мебошанд. Ман борҳо таъкид кардаам ва имрӯз бори дигар бо ифтихор иброз медорам, ки ҷавонони мо дорои ҳисси баланди миллӣ ва эҳсоси гарми ватандӯстиву ватанпарварӣ буда, дар мубориза бо ҳама гуна хавфу хатарҳое, ки зидди давлату миллатанд, омода мебошанд ва манфиатҳои миллиро аз ҳар манфиати дигар боло медонанд» [13]. Аз сиёсати пешгирифта ва қабулу қарорҳои доир ба масъалаҳои ҷавонон гирифташуда, метавон хулосагирӣ намуд, ки тарбияи ҷавонон дар руҳияи баланд ва пос доштани анъанаҳои миллӣ ва ташаккули ҳувияти миллӣ ҷойгоҳи асосиро бозӣ хоҳад кард. «Ҷавонон бояд хуб дарк намоянд, ки тақдири ояндаи халқу давлат бар дӯши онҳо гузошта шудааст. Ҳифзу обод кардан ва ба

наслҳои оянда ба мерос гузоштани Ватани ободу рушдёбанда масъулияти бузург дорад ва ҳар фарди ҷавонро вазифадор менамояд, ки ҳамеша ба хотири таҳкими ваҳдати миллӣ, истиқлолияти давлатӣ, густариши худшиносиву худогоҳӣ ва ватандӯстӣ кӯшишу талош намоянд» [12].

Хулосаи таҳқиқот. Умуман, дар ҷаҳони муосир ҷойгоҳи ҷавонон дар сиёсати бузург ба хубӣ дарк карда шудааст, чун бидуни баҳогузории дуруст ба ин масъала метавонад ба ҳолати дохилии давлатҳо пайомадҳои манфиро ба бор орад. Аз ин рӯ, коркарди барномаи дуруст ва оқилона нисбат ба ҷавонон дар меҳвари сиёсати давлатӣ оид ба ҷавонони кишвар қарор мегирад ва аз дигар тараф, масъулияту ҷавобгарии ҷавононро бештар мекунад. Ба масъалаи ҷавонон Ҳукумати мамлакат, пеш аз ҳама Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон диққати ҷиддӣ дода, тамоми дастгирӣ ва маблағгузориҳо фароҳам оварда шудааст, чун тайёр намудани насли ҷавон дар пояи арзишҳои миллӣ ва ташаккули ҳувияти миллӣ дар зеҳни ҷавонон, тарбияи онҳо дар руҳияи ватандӯстӣ барои ояндаи устувори худи давлати соҳибихтиёр мусоидат хоҳад кард. Бигзор дар марҳалае дар ҷумҳурӣ ба масъалаи ҷавонон камтар диққат дода буданд, аммо дар солҳои охир ба вазъи имрӯзаи ҷавонон диққати аввалиндараҷа дода, тамоми нигоҳҳо ба ҷониби онҳо равона карда шудааст, чун ҷавонон ҳастӣ ва ояндаи давлату миллат мебошанд. Гузашта аз ин, барои амалишавии чунин иқдомҳо иштироки ҳамаи сохторҳои давлатӣ ва пеш аз ҳама фаъолнокии худи ҷавонон баҳри татбиқи сиёсати давлатӣ дар бахши ҷавонон муҳим ва таъсиргузор мебошад.

Адабиёт

1. Абдуллаева, С.А. Участие женщин Таджикистана в демократизации общества (1985-1995 гг.) / С.А. Абдуллаева. – Душанбе, Дониш, 1997. – С. 21-28.
2. Асадуллоев, Р.Н. Молодежь в процессе демократизации общественной жизни страны (на материалах Таджикистана) / Р.Н. Асадуллоев. – Душанбе: Сарпараст, 2004. – 143 с.
3. Ашуров, С.Б. Государственная молодежная политика Таджикистана: состояние и перспективы / С.Б. Ашуров. – Душанбе, 2002. – 236 с.
4. Закон Республики Таджикистан «О молодежи и государственной молодежной политике» // Бюллетень Комитета по делам молодежи при Правительстве Республики Таджикистан. – Душанбе: Девиштич, 2004. – 50 с.
5. Заҳруддинов, И.З. Государственная независимость в условиях глобализации (на примере Республики Таджикистан): монография / И.З. Захруддинов. – Душанбе: Шохин-С, 2024. – 188 с.
6. Икромов, Г.Х. Деятельность молодёжных организаций по укреплению независимости Республики Таджикистан: 1991-2008 гг.: автореферат дисс. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Икромов Гайбулло Холович. – Душанбе, 2009. – 22 с.
7. Ильинский, И.М. Молодёжь и молодёжная политика / И.М. Ильинский. – М.: Голос, 2001. – 692 с.
8. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2018. – 64 с.
9. Молодёжь России: Тенденции, перспективы / Под. ред. И.М. Ильинского, А.В. Шаронова. – М.: Молодая гвардия, 1993.
10. Набиев, В. Сиёсати давлатии ҷавонон дар Тоҷикистон / В. Набиев, Г. Икромов. – Душанбе, 1999.
11. Неъматов, М. Молодежь – строители будущего общества / В. Набиев, Н. Муродов. – Душанбе: Девиштич, 2008. – 200 с.
12. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Мачлиси Олӣ, аз 20.04.2011 [Захираи электронӣ]: – URL: https://www.president.tj/ (санаи мурочиат: 02.07.2025).
13. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», аз 21.12.2021 [Захираи электронӣ]: – URL: https://www.president.tj/ (санаи мурочиат: 01.07.2025).
14. Раҳмон, Э. Паёми шодбошӣ ба муносибати Рӯзи ҷавонони Тоҷикистон, аз 23.05.2023 [Захираи электронӣ]: – URL: https://www.president.tj/ (санаи мурочиат: 01.07.2025).
15. Рожнов, О.А. Молодёжная политика и молодёжная движение в России: 15 лет перемен / О.А. Рожнов // Вестник аналитики. – 2005. – № 3. – С. 30-33.

МАСОИЛИ ОМӮЗИШИ ҶАВОНОН ҲАМЧУН ГУРӮҲҲОИ ИҶТИМОӢ-ДЕМОГРАФӢ

Дар мақола мақом ва нақши ҷавонон дар равандҳои ҷаҳони муосир мавриди баррасӣ қарор гирифта, масъалаи ҷавононро ба қатори масъалаҳои муҳим дар рушд ва дурнамои давлат муқаррар намудааст. Дарҷ мегардад, ки баъди соҳибистиқлол шудани Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи ҷавонон аз назари ҳукумати онвақта дур монд, аммо баъдан ба ин масъалаи диққати асосӣ дода шуд. Муаллиф

дар мақола дастовардҳои муҳимми ҳукумати кунуниро таҳти сарварии раиси ҷумҳури Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар самти дастгирии ҷавонон дар кишвар махсус зикр кардааст.

Ҷавонон ба гурӯҳи сермаҳсул ва фаъоли қишрҳои ҷомеа дохил буда, нақши мусбати онҳо дар ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоию иқтисодӣ ва маънавии ҷомеа яке аз омилҳои муҳимтарини рушд ва ҳудшиносии ҷомеа ба ҳисоб мераванд, зеро онҳо дар таърихи кишвар ва тамоми башарият нақши воқеӣ ва айниро бозӣ мекунанд. Дар сурати ба ҷавонон эътибор надодан таъсири омилҳои манфӣ, махсусан хориҷӣ ба тафаккуру ҷаҳонбинии онҳо дар оянда метавонад ба давлатҳо мушкилсоз гардад.

Оид ба ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои ҷавонон аз сатҳи СММ оғоз намуда, то давлатҳои миллӣ созмону ташкилотҳои ҷавонон ташкил карда шудаанд, ки манфиатҳои ҷавононро дифоъ намуда, шароитҳои мусоидро барои рушди онҳо муҳайё мекунанд.

Калидвожаҳо: ҷавонон, давлат, барномаҳои давлатӣ, сиёсати давлатии ҷавонон, гурӯҳҳои демографӣ, тарбия, Ҳукумати ҷумҳурӣ, вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ.

ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЕ МОЛОДЕЖИ КАК СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ГРУПП

В статье рассматриваются статус и роль молодежи в современных мировых процессах, устанавливая молодежную проблему как одну из важнейших в развитии и перспективах государства. Отмечается, что после обретения Республикой Таджикистан независимости вопрос молодежи не рассматривался тогдашним правительством, однако в дальнейшем этому вопросу было уделено первостепенное внимание. В статье автор особо отмечает важные достижения действующего правительства под руководством Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона в поддержке молодежи страны.

Молодежь является продуктивной и активной группой общества, а ее позитивная роль в политической, социально-экономической и духовной жизни общества считается одним из важнейших факторов развития и самосознания общества, поскольку они играют реальную и ощутимую роль в истории страны и всего человечества. Если игнорировать молодежь, влияние негативных факторов, особенно иностранных, на ее мышление и мировоззрение в будущем может стать проблематичным для стран. Для защиты прав и свобод молодежи созданы молодежные организации и учреждения, начиная с уровня ООН и вплоть до национальных государств, призванные защищать интересы молодежи и создавать благоприятные условия для их развития.

Ключевые слова: молодежь, государство, государственные программы, государственная молодежная политика, демографические группы, воспитание, Правительство республики, социально-экономическое положение.

THE ROLE AND PLACE OF YOUTH IN MODERN WORLD PROCESSES

The article examines the status and role of youth in modern global processes, establishing the youth problem as one of the most important in the development and prospects of the state. It is noted that after the Republic of Tajikistan gained independence, the issue of youth was not considered by the then government, but later this issue was given priority attention. In the article, the author particularly notes the important achievements of the current government under the leadership of the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon in supporting the country's youth.

Young people are a productive and active group in society, and their positive role in the political, socio-economic and spiritual life of society is considered one of the most important factors in the development and self-awareness of society, since they play a real and tangible role in the history of the country and all of humanity. If young people are ignored, the influence of negative factors, especially foreign ones, on their thinking and worldview may become problematic for countries in the future. To protect the rights and freedoms of youth, youth organizations and institutions have been created, starting from the UN level and down to national states, designed to protect the interests of youth and create favorable conditions for their development.

Keywords: youth, state, state programs, state youth policy, demographic groups, upbringing, government of the republic, socio-economic status.

Дар бораи муаллиф
Одинаев Саидакрам
муаллими калони кафедраи умумидонишгоҳии фалсафа
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.
E-mail**:** muhammad-062010@gmail.ru

Об авторе
Одинаев Саидакрам
Таджикский национальный университет
старший преподаватель общеуниверситетской кафедры философии. Адрес**:** Республика Таджикистан
734025, г.Душанбе, проспект Рудаки,17.
E-mail**:** muhammad-062010@gmail.ru

About the author
Odinaev Saidakram
Senior Lecturer at the University Department of Philosophy
Tajik National University
Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17
E-mail**:** muhammad-062010@gmail.ru

ТДУ 340.12:342.7(575.3)

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ҲУҚУҚИ АДОЛАТ ДАР ПАРТАВИ СТАНДАРТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА ҚОНУНГУЗОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Қозиён Ш. Қ., Абдусаломзода Ш.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

Муқаддима. Дар шароити муосири ташаккул ва рушди низомҳои ҳуқуқӣ, инчунин густариши арзишҳои умумибашарии ҳуқуқи инсон, мафҳуми адолат ҳамчун яке аз категорияҳои марказии фалсафаи ҳуқуқ ва назарияи давлат аҳаммияти махсус пайдо кардааст. Адолат меъёри бунёдии танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ ва заминаи арзишии ташаккули давлатдории ҳуқуқбунёд мебошад. Тавассути ин категория на танҳо мазмуни меъёрҳои ҳуқуқӣ, балки самтгирии фаъолияти қонунгузор, мақомоти иҷроия ва ҳокимияти судӣ низ арзёбӣ мегардад. Аз ин ҷиҳат, таҳқиқи адолат барои муайян намудани таносуби қонун, ҳуқуқ, озодӣ, масъулият ва манфиатҳои ҷамъиятӣ аҳаммияти назариявию амалӣ дорад.

Дар раванди ҷаҳонишавӣ ва ҳамоҳангсозии низомҳои ҳуқуқии миллӣ бо стандартҳои байналмилалӣ масъалаи дарки назариявии адолат ва татбиқи амалии он дар қонунгузорӣ ва фаъолияти мақомоти давлатӣ боз ҳам мубрам мегардад. Рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ аз давлатҳо тақозо мекунад, ки ҳангоми таҳия ва татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ шаъну шарафи инсон, баробарӣ дар назди қонун, дастрасӣ ба воситаҳои самараноки ҳимоя ва кафолатҳои муҳокимаи одилонаро ба назар гиранд. Дар айни замон, ҳамоҳангсозии ҳуқуқӣ бояд бо дарназардошти хусусиятҳои сохтори конститутсионӣ, анъанаҳои ҳуқуқӣ ва эҳтиёҷоти воқеии ҷомеаи миллӣ сурат гирад.

Барои Тоҷикистони соҳибистиқлол, ки таҳкими давлати ҳуқуқбунёд ва такмили низоми судию ҳуқуқиро аз самтҳои муҳими рушди давлатдорӣ мешуморад, омӯзиши ҷанбаҳои назариявии адолат аҳаммияти хос дорад. Муқоисаи асосҳои назариявии ин мафҳум бо стандартҳои байналмилалӣ ва муқаррароти қонунгузории миллӣ метавонад ба такмили танзими ҳуқуқӣ, баланд бардоштани сифати ҳуқуқтатбиққунӣ ва таъмини ҳимояи муассири ҳуқуқу озодиҳои инсон мусоидат намояд. Дар ин замина, адолат бояд ҳам ҳамчун арзиши умумии иҷтимоӣ ва ҳам ҳамчун меъёри арзёбии қарорҳои мушаххаси ҳуқуқӣ баррасӣ гардад.

Дар мақолаи мазкур истилоҳи «ҳуқуқи адолат» ба маънои маҷмуи асосҳои назариявӣ ва кафолатҳои ҳуқуқии таъмини адолат истифода мешавад. Чунин истифода маънои эътирофи соҳаи мустақили ҳуқуқро надорад, балки ба таҳқиқи адолат ҳамчун принсипи фарогири низоми ҳуқуқӣ равона шудааст. Ҳамзамон, байни адолат ҳамчун арзиши умумӣ, ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ ва ҳуқуқ ба муҳокимаи одилона тафовут гузошта мешавад: ин мафҳумҳо бо ҳам алоқаманд бошанд ҳам, аз рӯйи доираи мазмун ва тарзи татбиқ комилан ҳаммаъно нестанд.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ. Мақсади мақола таҳқиқи назариявию ҳуқуқии адолат, муайян намудани ҷойгоҳи он дар ташаккули маърифати ҳуқуқӣ ва ошкор сохтани таъсири ин принсип ба қонунгузории муосир дар партави стандартҳои байналмилалӣ ва низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Барои расидан ба ин мақсад, таҳқиқи адолат дар якчанд самти ба ҳам алоқаманд анҷом дода мешавад.

Самти якум ба ташаккули асосҳои фалсафии ҳуқуқ дахл дорад. Таҳқиқи назариявии адолат имкон медиҳад, ки моҳият, арзиш ва ҳадафҳои ҳуқуқ дар робита бо ниёзҳои инсон ва ҷомеа дарк карда шаванд. Адолат дар ин маврид ҳамчун меъёри арзёбӣ нишон медиҳад, ки қонунҳо то кадом андоза асоснок, инсондӯстона ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ қобили қабул мебошанд. Ин масъала махсусан ҳангоми муайян намудани ҳудуди дахолати давлат ба ҳаёти шахс ва таносуби ҳуқуқу уҳдадориҳои иштирокдорони муносибатҳои ҷамъиятӣ аҳаммият пайдо мекунад.

Самти дуюм адолатро ҳамчун меъёри баҳодиҳӣ ба қонунгузорӣ, қарорҳои судӣ ва фаъолияти мақомоти давлатӣ фаро мегирад. Мутобиқати қонун ба талаботи шаклӣ барои баҳодиҳии ҳамаҷониба ба сифати он кофӣ нест: мазмуни меъёр низ бояд аз нигоҳи баробарӣ, пешгирии табъиз ва эҳтироми шаъну шарафи инсон таҳлил шавад. Агар қонун ба ин арзишҳо мувофиқат накунад, масъалаи такмил, тафсири мутобиқ ба Конститутсия ё санҷиши он бо тартиби муқаррарнамудаи қонун ба миён меояд.

Самти сеюм ба нақши роҳнамоии адолат дар ҳуқуқэҷодкунӣ марбут мебошад. Таҳлили назариявӣ ба қонунгузор мусоидат мекунад, ки ҳангоми таҳияи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оқибатҳои иҷтимоии қарорҳои пешниҳодшавандаро ба назар гирад. Риояи принсипи адолат

метавонад барои қабули қонунҳои мутобиқ ба ниёзҳои ҷомеа, ҳифзи манфиатҳои қонунии гурӯҳҳои гуногун ва пешгирии имтиёз ё маҳдудиятҳои беасос замина фароҳам орад.

Самти чорум баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқиро дар бар мегирад. Фаҳмиши назариявии адолат дар шуури шаҳрвандон эҳсоси масъулият, эҳтиром ба қонун ва талабот ба фаъолияти одилонаи ниҳодҳои давлатиро ташаккул медиҳад. Маърифати ҳуқуқӣ танҳо донистани меъёрҳои амалкунанда нест; он қобилияти дарки арзиши ҳуқуқ, истифодаи воситаҳои қонунии ҳимоя ва муносибати масъулона ба ҳуқуқу озодиҳои дигаронро низ фаро мегирад.

Самти панҷум ба таъмини адолат дар амалияи судӣ дахл дорад. Ҳангоми ҳаллу фасли баҳсҳо суд бояд меъёрҳои ҳуқуқиро бо риояи талаботи қонуният, баробарии тарафҳо ва беғаразӣ татбиқ намояд. Ба назар гирифтани мақсад ва мазмуни арзишии қонун дар доираи усулҳои иҷозатдодашудаи тафсир метавонад ба баровардани қарорҳои асоснок мусоидат кунад. Бо вуҷуди ин, истинод ба «рӯҳи адолат» набояд ба ҷойгузини қонун ё асоси худсарона сарфи назар кардани меъёри амалкунанда табдил ёбад.

Самти шашум муайян кардани робитаи ҳуқуқ ва ахлоқ мебошад. Таҳқиқи назариявии адолат нишон медиҳад, ки низоми ҳуқуқӣ аз арзишҳои ахлоқӣ комилан ҷудо нест. Адолат воситаи пайванди ҳуқуқ бо арзишҳои инсонӣ буда, барои баҳодиҳӣ ба мазмун ва оқибатҳои иҷтимоии танзими ҳуқуқӣ замина муҳайё месозад. Дар баробари ин, талаботи ахлоқӣ бояд ҳангоми татбиқи ҳуқуқ дар шакли далелҳои ҳуқуқии санҷишпазир ва бо эҳтироми муайянии ҳуқуқӣ ифода гардад.

Бо дарназардошти мақсади зикршуда, чор вазифаи меҳварии таҳқиқ муайян карда мешаванд: омӯзиши ташаккул ва инкишофи назарияи адолат; таҳлили арзишҳои адолат ва нақши онҳо дар ҳуқуқи муосир; муайян кардани ҷойгоҳ ва мазмуни адолат дар назарияҳои ҳуқуқӣ; асоснок намудани аҳаммияти адолат ҳамчун заминаи робитаи ҳуқуқ ва ахлоқ. Иҷрои ин вазифаҳо барои баррасии ҳамбастагии асосҳои назариявӣ ва кафолатҳои амалии адолат имконият медиҳад.

Аҳаммияти илмии таҳқиқ дар он ифода меёбад, ки адолат ҳамчун пояи маънавӣ ва методологии низоми ҳуқуқӣ баррасӣ мешавад. Чунин муносибат имкон медиҳад, ки масъалаи бунёди ҷомеаи одилона ва ҳуқуқбунёд ҳам дар сатҳи назариявӣ ва ҳам дар сатҳи ҳуқуқэҷодкунӣ ва ҳуқуқтатбиққунӣ таҳлил гардад. Аҳаммияти амалии таҳқиқ бошад, ба имкони истифодаи хулосаҳои он дар такмили қонунгузорӣ, таълими ҳуқуқӣ ва таҳияи чорабиниҳои баланд бардоштани дастрасӣ ба ҳимояи ҳуқуқ вобаста мебошад.

Маводҳо ва усулҳои таҳқиқ. Асоси маводии таҳқиқро муқаррароти Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунгузории марбут ба ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ, санадҳои байналмилалии ҳуқуқи инсон ва андешаҳои илмии намояндагони фалсафа ва назарияи ҳуқуқ ташкил медиҳанд. Дар мақола ин мавод ҳамчун заминаи таҳлили назариявию ҳуқуқӣ истифода шуда, таваҷҷуҳи асосӣ ба мазмуни арзишӣ, сохтори меъёрӣ ва имкониятҳои татбиқи принсипи адолат равона карда мешавад.

Методологияи таҳқиқ ба маҷмуи усулҳои умумии илмӣ ва махсуси ҳуқуқӣ асос меёбад. Истифодаи ҳамзамони ин усулҳо имкон медиҳад, ки адолат ҳамчун падидаи бисёрҷанба, яъне арзиши ахлоқӣ, принсипи ҳуқуқӣ, меъёри маърифати ҳуқуқӣ ва талаботи ташкилии фаъолияти мақомоти давлатӣ омӯхта шавад. Чунин равиш аз маҳдуд кардани таҳқиқ ба шарҳи луғавии мафҳум пешгирӣ карда, робитаи онро бо низоми ҳуқуқӣ дар маҷмуъ ошкор месозад.

Усули таҳлили системавӣ барои муайян намудани ҷойгоҳи адолат дар низоми арзишҳо, принсипҳо ва меъёрҳои ҳуқуқӣ истифода мешавад. Тавассути он робитаи адолат бо озодӣ, баробарӣ, масъулият, қонуният ва эҳтироми шаъну шарафи инсон баррасӣ мегардад. Ин усул ҳамчунин барои фаҳмидани он мусоидат мекунад, ки тағйир дар як унсури низоми ҳуқуқӣ метавонад ба дастрасӣ ба ҳимоя ва эътимоди шаҳрвандон ба ниҳодҳои давлатӣ таъсир расонад.

Усули таърихӣ-ҳуқуқӣ ба омӯзиши таҳаввули тасаввурот оид ба адолат аз таълимоти фалсафии қадим то консепсияҳои муосири ҳуқуқи инсон равона шудааст. Бо ёрии он гузариши адолат аз талаботи ахлоқию иҷтимоӣ ба принсипи танзими ҳуқуқӣ ва кафолати меъёрии ҳимояи шахсият таҳлил карда мешавад. Ин усул имкон медиҳад, ки хусусияти таърихии шаклҳои ифодаи адолат ва пайвастагии арзишии онҳо муайян гардад.

Усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ барои муқоисаи мазмуни адолат дар стандартҳои байналмилалӣ ва қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода мешавад. Дар доираи ин усул ба масъалаҳои баробарӣ дар назди қонун, ҳимояи судӣ ва кафолатҳои мурофиавӣ таваҷҷуҳ зоҳир мегардад. Ҳангоми муқоиса мақоми ҳуқуқии санадҳои мавриди таҳлил ба назар гирифта мешавад, зеро санади эъломиявӣ, шартномаи байналмилалӣ ва таҷрибаи ниҳоди судии хориҷӣ аз рӯйи қувваи ҳуқуқӣ ва тартиби татбиқ яксон нестанд.

Усули формалӣ-мантиқӣ барои дақиқ намудани мафҳумҳо, муайян кардани алоқаи байни онҳо ва таҳлили сохтори меъёрҳои ҳуқуқӣ ба кор бурда мешавад. Ин усул барои фарқ гузоштан байни адолати моддӣ ва мурофиавӣ, баробарии ҳуқуқӣ ва баробарии воқеии имкониятҳо, инчунин байни қонуният ва легитимияти иҷтимоӣ аҳаммият дорад. Риояи пайдарҳамии мантиқӣ имкон медиҳад, ки хулосаҳо аз ҳудуди далелҳои баррасишуда берун нараванд.

Усули доктриналӣ ба таҳлили андешаҳои олимони соҳаи ҳуқуқ, фалсафа ва ҷомеашиносӣ равона мебошад. Бо истифода аз он равишҳои ҳуқуқи фитрӣ, позитивизми ҳуқуқӣ ва назарияҳои муосири адолат муқоиса карда мешаванд. Назарияҳои монизм ва дуализм низ дар ҳудуди масъалаи таносуби ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи миллӣ аҳаммияти методологӣ доранд; онҳо бо баҳси ҳуқуқи фитрӣ ва позитивизм яксон дониста намешаванд.

Ҳамчунин, усули тафсири ҳуқуқӣ барои муайян намудани мазмуни муқаррароти конститутсионӣ ва санадҳои соҳавӣ истифода мешавад. Дар ин маврид тафсири луғавӣ, системавӣ ва мақсаднок ба ҳам пайваста, самтгирии инсонмеҳваронаи танзими ҳуқуқиро ошкор месозанд. Истифодаи ин усулҳо ба баррасии адолат ҳамчун арзиши стратегӣ ва меъёри системавии рушди ҳуқуқ мусоидат мекунад.

Ҳамин тариқ, доираи таҳқиқ ба ҷанбаҳои назариявию ҳуқуқии адолат дар партави стандартҳои байналмилалӣ ва қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳдуд мебошад. Мақола таҳқиқоти оморию амалияи судӣ ё арзёбии таҷрибавии тамоми фаъолияти мақомоти давлатиро дар бар намегирад. Масъалаҳои амалии зикршаванда ҳамчун самтҳои таҳлил ва такмили минбаъда баррасӣ шуда, адолат ба сифати заминаи мувозинати манфиатҳои давлат, ҷомеа ва ҳуқуқу озодиҳои инсон муайян карда мешавад.

Натиҷаҳои таҳқиқ. Натиҷаҳои назариявии таҳқиқ дар панҷ самти асосӣ ҷамъбаст мешаванд. Якум, адолат ҳамчун принсипи ташаккули маърифати ҳуқуқӣ дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ тавсиф мегардад. Дар ин маъно, адолат на танҳо талабот ба мазмуни қонун, балки меъёри дарки иҷтимоии ҳуқуқ мебошад. Маҳз тавассути он шаҳрвандон асоснокии уҳдадориҳо, маҳдудиятҳо ва чораҳои масъулияти ҳуқуқиро арзёбӣ мекунанд.

Дуюм, робитаи адолат бо ҷомеаи шаҳрвандӣ ва дарки ҷамъиятии ҳуқуқ муайян карда мешавад. Қабули иҷтимоии меъёрҳои ҳуқуқӣ ба он вобаста аст, ки шаҳрвандон то чӣ андоза имкониятҳои воқеии истифода ва ҳимояи ҳуқуқҳои худро эҳсос менамоянд. Иштироки ҷомеаи шаҳрвандӣ дар муҳокимаи қонунҳо, густариши маърифати ҳуқуқӣ ва пешниҳоди арзёбии мустақили мушкилоти дастрасӣ ба адолат метавонад ба тақвияти эътимод ба низоми ҳуқуқӣ мусоидат кунад.

Сеюм, адолат ҳамчун меъёри методологии таҳлили назариявии ҳуқуқ асоснок мегардад. Ин меъёр имкон медиҳад, ки санадҳои ҳуқуқӣ ҳам аз нигоҳи риояи талаботи расмӣ ва ҳам аз ҷиҳати мазмун, мақсад ва оқибатҳои иҷтимоӣ арзёбӣ шаванд. Дар айни замон, арзёбии ахлоқию иҷтимоии қонун аз масъалаи қувваи ҳуқуқии он фарқ карда мешавад, зеро эътибори меъёр бо тартиби муқаррарнамудаи низоми ҳуқуқӣ муайян мегардад.

Чорум, адолат дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳамчун арзиши стратегӣ ва принсипи системавӣ тавсиф мешавад. Он робитаи байни ҳуқуқэҷодкунӣ, ҳуқуқтатбиққунӣ, фаъолияти ниҳодҳои ҳимояи ҳуқуқ ва маърифати ҳуқуқии шаҳрвандонро таъмин менамояд. Самаранокии ин принсип ба он вобаста аст, ки талаботи баробарӣ ва эҳтироми инсон дар тамоми марҳилаҳои амалкарди низоми ҳуқуқӣ пайгирона риоя гарданд.

Панҷум, аҳаммияти принсипҳои зарурият ва мутаносибият ҳамчун воситаҳои мувозинати манфиатҳои шахс ва давлат муайян карда мешавад. Дахолат ба ҳуқуқҳои инсон бояд асоси қонунӣ ва мақсади иҷозатдодашуда дошта, барои расидан ба он мақсад мувофиқ ва зарур бошад. Дар доираи ҳуқуқҳое, ки маҳдудсозии онҳо иҷозат дода мешавад, интихоби воситаи камтар маҳдудкунанда ва нигоҳ доштани тавозуни одилона метавонад аз таҳмили бори аз ҳад зиёд ба шахс пешгирӣ кунад. Ҳуқуқҳои мутлақ бошанд, набояд бо истинод ба чунин мувозинат маҳдуд карда шаванд.

Муҳокима. Адолат ҳамчун мафҳуми марказии ҳуқуқ дар ҷараёни таърих аз шаклҳои ибтидоии танзими муносибатҳои иҷтимоӣ то низомҳои мураккаби ҳуқуқии муосир ташаккул ёфтааст. Дар марҳилаҳои гуногуни рушди ҷомеа мазмуни он тавассути урфу одат, талаботи ахлоқӣ, таълимоти динӣ, андешаҳои фалсафӣ ва меъёрҳои ҳуқуқӣ ифода гардидааст. Бо вуҷуди гуногунии ин шаклҳо, масъалаи таносуби манфиатҳои шахс ва ҷомеа, мувофиқати ҳуқуқу уҳдадориҳо ва пешгирии ҳудсарӣ дар меҳвари фаҳмиши адолат қарор доштааст.

Адолатро аз нигоҳи таносуби ҷузъ ва кулл ҳамчун мувофиқати манфиатҳои шахсият ва ҷомеа баррасӣ кардан мумкин аст. Ин мувофиқат маънои тобеияти бечунучарои шахс ба манфиатҳои умумиро надорад, балки эътирофи ҳуқуқ ва масъулияти ҳар як иштирокдори

муносибатҳои иҷтимоиро тақозо мекунад. Ҳар як инсон дар ҷомеа соҳиби ҳуқуқ буда, татбиқи ҳуқуқҳои ӯ бояд бо эҳтироми ҳуқуқу озодиҳои дигарон ва талаботи қонунӣ ҳамоҳанг бошад.

Аз ҳамин дидгоҳ, адолат ҳамчун меъёри ҳамзистӣ ва устувории муносибатҳои иҷтимоӣ арзёбӣ мешавад. Таърихи ташаккули ҳуқуқ нишон медиҳад, ки тасаввурот дар бораи рафтори одилона тадриҷан дар қоидаҳои умумӣ, тартиботи мурофиавӣ ва кафолатҳои ҳуқуқӣ таҷассум ёфтаанд. Ин раванд ба дақиқ гардидани шаклҳои ҳуқуқии адолат мусоидат намуда, барои рушди қонунгузорӣ ва давлатдорӣ замина фароҳам овардааст.

Адолат аз сатҳи талаботи ахлоқӣ ба сатҳи меъёрӣ ва ҳуқуқӣ инкишоф ёфтааст, аммо ҷанбаи ахлоқии худро аз даст надодааст. Дар ҳуқуқи муосир он яке аз арзишҳои меҳварӣ мебошад. Ҳуқуқҳои инсон пеш аз қабули Эъломияи умумии ҳуқуқи башар низ дар таълимот ва санадҳои мухталиф инкишоф ёфта буданд; қабули ин санад дар соли 1948 бошад, дар умумӣ гардидани эътирофи байналмилалии онҳо марҳилаи муҳим гардид. Арзишҳои адолат ва баробарҳуқуқӣ ба таҳкими низоми байналмилалии ҳимояи инсон мусоидат намуданд.

Дар низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ғояи бунёди ҷомеаи адолатпарвар бо эътирофи арзиши олии инсон ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои ӯ робитаи мустақим дорад. Адолат дар ин замина ҳамчун талаботи фарогире фаҳмида мешавад, ки бояд дар мазмуни қонунгузорӣ ва фаъолияти мақомоти давлатӣ таҷассум ёбад. Ин талаботро аз маҷмуи арзишҳои конститутсионӣ баровардан мумкин аст; бинобар ин, ҳангоми таҳлили илмӣ бояд байни матни бевоситаи меъёр ва хулосаи тафсирии муҳаққиқ тафовут гузошт.

Адолат ҳамчун арзиши ҳуқуқӣ ба татбиқи принсипҳои баробарӣ, озодӣ, масъулият ва эҳтироми шаъну шарафи инсон мусоидат мекунад. Он қонунро аз нигоҳи қобилияти ҳифзи шахсият ва таъмини муносибати асоснок ба иштирокдорони муносибатҳои ҷамъиятӣ арзёбӣ менамояд. Аз ин рӯ, бе ба назар гирифтани адолат дарки ҳуқуқ ҳамчун низоми боэътимоди танзими иҷтимоӣ нопурра хоҳад буд.

Дар назарияҳои ҳуқуқи фитрӣ адолат бо табиати инсон, ақл ва арзишҳои бунёдии мавҷудияти инсон алоқаманд дониста мешавад. Мувофиқи ин равиш, ҳуқуқ танҳо натиҷаи иродаи давлат нест: арзишҳое мавҷуданд, ки барои арзёбии мазмуни қонун замина фароҳам меоранд. Ҳуқуқ ба ҳаёт, озодӣ ва ҳифзи шаъну шараф аз ҷумлаи он арзишҳоянд, ки дар фаҳмиши фитрии ҳуқуқ мақоми асосӣ доранд.

Дар муқобил, позитивизми ҳуқуқӣ, ки бо номҳои Ҷон Остин ва Ҳанс Келзен алоқаманд аст, масъалаи эътибори ҳуқуқиро аз арзёбии ахлоқии қонун ҷудо менамояд. Ҳарчанд назарияҳои ин мутафаккирон аз ҳам фарқ мекунанд, дар ҳар ду равиш шинохти ҳуқуқ ба сарчашма, сохтор ё асоси эътибори меъёр вобаста мебошад, на танҳо ба одилона ҳисобидани мазмуни он [3, с. 6]. Аз ин рӯ, позитивизмро набояд ба инкори пурраи аҳаммияти иҷтимоии адолат баробар донист: қонун метавонад аз ҷиҳати ҳуқуқӣ амалкунанда бошад ва ҳамзамон мавриди танқиди ахлоқӣ қарор гирад.

Адолат ҳам дар доираи ҳуқуқи фитрӣ ва ҳам дар баҳсҳои позитивистӣ мақоми назаррас дорад, вале вазифаи назариявии он яксон нест. Дар равиши фитрӣ адолат метавонад меъёри арзёбии моҳияти ҳуқуқ дониста шавад; дар равиши позитивистӣ бошад, бештар масъалаи таносуби ҳуқуқи амалкунанда ва талаботи ахлоқию иҷтимоӣ ба миён меояд. Муқоисаи ин дидгоҳҳо имкон медиҳад, ки робитаи ҳақиқат, қонун, ахлоқ ва эътибори ҳуқуқӣ дақиқтар фаҳмида шавад.

Адолат дар ин маъно нуқтаи пайванди ҳуқуқ ва ахлоқ мебошад. Агар ҳуқуқ танҳо ҳамчун маҷмуи қоидаҳои расмӣ баррасӣ шавад, арзёбии мазмун ва таъсири он ба инсон маҳдуд мегардад. Агар ахлоқ аз кафолатҳои ҳуқуқӣ ҷудо монад, татбиқи арзишҳои он метавонад ба ихтиёри шахсони алоҳида вобаста шавад. Адолат барои пайвастани талаботи умумии ахлоқӣ бо меъёрҳои муайян ва тартиботи ҳуқуқӣ замина фароҳам меорад.

Дар фаъолияти ҳуқуқии муосир ба назар гирифтани адолат ҳангоми тафсир ва татбиқи қонун аҳаммият дорад. Судҳо ва дигар мақомоти салоҳиятдор бояд қарорҳои худро бо далелҳои ҳуқуқӣ асоснок намоянд ва нишон диҳанд, ки чӣ гуна талаботи қонуният, баробарӣ ва ҳимояи ҳуқуқ риоя шудааст. Адолат дар ин маврид ба сифати меъёри арзёбии асоснокии қарор амал мекунад, вале аз талаботи қонунӣ ва кафолатҳои мурофиавӣ ҷудо нест.

Таълимоти Арасту барои дарки адолат ҳамчун муносибати мутаносиб ва меъёри танзими ҳаёти ҷамъиятӣ аҳаммияти бунёдӣ дорад. Дар баррасии ин анъана адолат бо тақсими асосноки неъматҳо, барқарор намудани тавозуни вайроншуда ва таъмини муносибати шоиста ба аъзои ҷомеа алоқаманд карда мешавад [2, с. 56]. Ин ғояҳо барои таҳаввули минбаъдаи назарияи ҳуқуқ замина фароҳам оварда, дар шароити муосир низ ҳангоми таҳлили баробарӣ, масъулият ва ҳимояи ҳуқуқ қобили истифода мебошанд.

Адолат яке аз мафҳумҳои калидии низоми ҳуқуқ буда, дар тӯли таърих ҳамчун меъёри танзими муносибатҳои иҷтимоӣ мавқеи устувор пайдо кардааст. Аз замони қадим то имрӯз он бо ҳамзистии осоишта, ҳифзи шахсият ва устувории давлатдорӣ алоқаманд дониста мешавад. Афлотун ва Арасту адолатро дар робита бо тартиботи ҷомеа ва мавқеи инсон дар он таҳлил мекарданд. Таъсири ин анъана дар андешаҳои ҳуқуқию сиёсии асрҳои миёна ва даврaҳои баъдӣ низ идома ёфтааст.

Дар низоми ҳуқуқи муосир адолат танҳо арзиши назариявӣ нест, балки барои арзёбии қонунгузорӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиққунӣ аҳаммияти мустақим дорад. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ин ғояро бо арзиши олии инсон, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳо, баробарӣ дар назди қонун ва суд ва кафолати ҳимояи судӣ пайвастан мумкин аст. Дар сатҳи байналмилалӣ низ санадҳои ҳуқуқи инсон барои табдил додани ин арзишҳо ба талаботи мушаххаси ҳуқуқӣ замина фароҳам меоранд.

Дар таълимоти И. Кант масъалаи адолат бо озодии шахс ва имкони ҳамзистии озодиҳои баробар дар доираи қоидаи умумӣ алоқаманд аст. Дар муҳокимаи ин масъала ғояи ба ҳар кас эътироф намудани ҳаққи ӯ аҳаммият дорад [5, с. 84]. Ҳамзамон, ҷудо кардани адолат ба шаклҳои тақсимотӣ ва ислоҳкунанда бештар бо анъанаи аристотелӣ вобаста мебошад. Аз ин рӯ, дар таҳлили илмӣ бояд байни мавқеи мутафаккирони гуногун ва тафсирҳои минбаъдаи онҳо фарқ гузошт.

Дар давраи нав мафҳуми адолат бо таълимот оид ба ҳуқуқҳои фитрии инсон, аз ҷумла ҳаёт, озодӣ ва моликият, робитаи амиқ пайдо кард. Дар фалсафаи ахлоқӣ низ масъалаи меъёри умумии рафтор ва уҳдадории эҳтироми инсон мавқеи муҳим гирифт. Бо вуҷуди алоқамандӣ, назарияи ҳуқуқҳои фитрӣ ва таълимот дар бораи амри қатъии ахлоқӣ як консепсияи ягона нестанд; ҳар яке асосноккунии хоси муносибати инсон, озодӣ ва уҳдадориро пешниҳод менамояд.

Дар назарияи Ҷон Роулз адолат ҳамчун инсоф тавассути принсипҳои озодиҳои баробари асосӣ ва танзими нобаробариҳои иҷтимоию иқтисодӣ шарҳ дода мешавад. Дар ин равиш нобаробариҳо бояд бо баробарии одилонаи имкониятҳо созгор буда, ба манфиати аъзои камбартаридоштаи ҷомеа хизмат кунанд. Бинобар ин, адолат танҳо тақсими якхелаи неъматҳо нест: он асоснокии тартиботи иҷтимоӣ ва шароити воқеии истифодаи ҳуқуқро низ фаро мегирад.

Дар маҷмуъ, адолат дорои се ҷанбаи ба ҳам пайваст мебошад. Ҷанбаи ахлоқии он ба баробарӣ, виҷдон ва эҳтироми инсон такя мекунад. Ҷанбаи ҳуқуқӣ дар принсипҳо, меъёрҳо ва кафолатҳои танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ таҷассум меёбад. Ҷанбаи сиёсӣ бошад, ба асоснокии ҳокимият, қонуният ва эътимоди шаҳрвандон ба давлат дахл дорад. Танҳо баррасии якҷояи ин ҷанбаҳо имкон медиҳад, ки мазмуни адолат ҳамаҷониба дарк карда шавад.

Таҳаввули таърихии мафҳум нишон медиҳад, ки адолат тадриҷан ба яке аз меъёрҳои амалии арзёбии ҳуқуқ табдил ёфтааст. Дар низоми ҳуқуқии муосир қонунгузорӣ ва сиёсати давлатӣ бояд бо эҳтироми шаъну шарафи инсон ва манъи табъиз ҳамоҳанг бошанд. Қонун танҳо дар сурати мавҷуд будани кафолатҳои воқеии татбиқ метавонад воситаи муассири ҳимояи инсон гардад; аз ин рӯ, адолат ҳам ба мазмуни меъёр ва ҳам ба тартиби иҷрои он дахл дорад.

Қабули Эъломияи умумии ҳуқуқи башар дар соли 1948 дар эътирофи умумиҷаҳонии баробарӣ ва шаъну шарафи инсон аҳаммияти таърихӣ дошт. Моддаи 1-и он озод ва аз ҷиҳати шаъну шарафу ҳуқуқ баробар таваллуд шудани ҳамаи одамонро эълон менамояд [13]. Ин муқаррарот барои рушди минбаъдаи стандартҳои байналмилалии ҳуқуқи инсон заминаи арзишӣ гардид. Ҳамзамон, мақоми эъломиявии санадро аз уҳдадориҳои шартномавии давлатҳо бояд фарқ намуд.

Дар низоми ҳуқуқии миллӣ арзиши инсон ва ҳифзи ҳуқуқҳои ӯ асоси муҳимми дарки адолат мебошад. Моддаи 5-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон инсон ва ҳуқуқу озодиҳои ӯро дар маркази арзишҳои конститутсионӣ қарор дода, вазифаи давлатро дар эътироф, риоя ва ҳифзи онҳо муқаррар мекунад [4, м.5]. Аз ин мазмун бармеояд, ки қонунгузорӣ ва фаъолияти мақомоти давлатӣ бояд ба ҳимояи инсон равона гарданд. Ин хулоса натиҷаи тафсири системавии арзишҳои конститутсионӣ мебошад.

Ба андешаи мо, дар сиёсати ҳуқуқии Тоҷикистон адолатро дар се шакли ба ҳам алоқаманд баррасӣ кардан мумкин аст. Адолати конститутсионӣ ба баробарии ҳуқуқӣ, ҳифзи арзишҳои асосӣ ва мутобиқати қонунгузорӣ ба Конститутсия дахл дорад. Адолати судӣ дар дастрасӣ ба суд, мустақилияту беғаразии баррасӣ ва кафолатҳои мурофиавӣ таҷассум меёбад. Адолати иҷтимоӣ бошад, ба фароҳам овардани имкониятҳои муносиб дар соҳаҳои маориф, тандурустӣ, меҳнат ва таъминоти иҷтимоӣ вобаста мебошад.

Моддаи 14-и Конститутсия ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро тавассути Конститутсия, қонунҳои ҷумҳурӣ ва санадҳои байналмилалии эътирофнамудаи Тоҷикистон пешбинӣ мекунад. Дарки ин муқаррарот дар робита бо дигар меъёрҳои конститутсионӣ барои асоснок намудани вазифаи давлат дар таъмини кафолатҳои ҳуқуқӣ аҳаммият дорад [4, м.14]. Дар айни замон, баробарӣ дар назди қонун ва суд бевосита ба моддаи 17, ҳимояи судӣ бошад, ба моддаи 19-и Конститутсия алоқаманд мебошад. Чунин тафовутгузорӣ барои дақиқии таҳлили ҳуқуқӣ зарур аст.

Қонунгузории соҳавӣ ин заминаи конститутсиониро мушаххас менамояд. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» асосҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судиро муайян мекунад. Муқаррароти он оид ба мустақилияти ҳокимияти судӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳо барои дарки вазифаи суд дар таъмини қонуният ва адолат аҳаммияти мустақим доранд. Аз ин рӯ, адолат дар фаъолияти судӣ бо риояи салоҳият, тартиби мурофиавӣ ва асоснокии қарорҳо пайваст мебошад.

Ба андешаи мо, бе самтгирӣ ба адолат татбиқи қонун метавонад ба расмиятгароии аз ҳад зиёд ва нодида гирифтани мақсадҳои ҳимоявии ҳуқуқ оварда расонад. Аз ҳамин сабаб, принсипи адолат вазифаи дуҷониба дорад: аз як тараф, барои пешгирии худсарӣ ва табъизи меъёрӣ хизмат мекунад; аз тарафи дигар, ба таъмини кафолатҳои ҳуқуқи инсон мусоидат менамояд. Ҳар ду вазифа бояд дар доираи қонуният ва бо нигоҳ доштани муайянии ҳуқуқӣ амалӣ гарданд.

Аз ин дидгоҳ, адолатро танҳо идеали берун аз ҳуқуқ ё болотар аз тамоми қоидаҳои ҳуқуқӣ шуморидан мувофиқи мақсад нест. Он заминаи маънавӣ ва арзишии низоми ҳуқуқӣ буда, дар принсипҳои конститутсионӣ ва меъёрҳои мушаххас таҷассум меёбад. Дар низоми ҳуқуқии Тоҷикистон низ ғояи ҷомеаи адолатпарвар тавассути эътирофи арзиши олии инсон, кафолати ҳуқуқу озодиҳо ва талаботи қонуният мазмуни ҳуқуқӣ пайдо мекунад.

Мафҳуми адолат дар назарияи ҳуқуқи фитрӣ ҷойгоҳи асосӣ дорад, зеро ин равия ҳуқуқро ба табиати инсон ва ақли умумӣ мепайвандад. Дар чунин фаҳмиш ҳаёт, озодӣ, моликият ва шаъну шараф танҳо неъматҳои аз ҷониби давлат додашуда нестанд. Онҳо ҳамчун арзишҳое баррасӣ мешаванд, ки давлат бояд онҳоро эътироф ва ҳимоя намояд. Адолат дар ин ҷо ба меъёри арзёбии муносибати давлат ба инсон табдил меёбад.

Аз ин дидгоҳ, адолат метавонад арзиши пешазқонунӣ дониста шавад, яъне меъёре, ки мазмуни қонун бояд бо он мувофиқ гардад. Аммо ин андеша набояд ҳамчун иҷозати умумӣ барои иҷро накардани қонуни амалкунанда фаҳмида шавад. Дар давлати ҳуқуқбунёд масъалаи бартараф намудани зиддияти эҳтимолии қонун бо арзишҳои конститутсионӣ тавассути ҳуқуқэҷодкунӣ, тафсири ҳуқуқӣ ва расмиёти салоҳиятдори назорат ҳал карда мешавад.

Дар ҳуқуқи байналмилалии муосир унсурҳои ин равиш дар кафолатҳои ҳуқуқи инсон ифода меёбанд. Моддаи 17-и Эъломияи умумии ҳуқуқи башар ба ҳуқуқи моликият ва манъи маҳрумсозии худсарона аз он дахл дорад; баробарӣ дар назди қонун бошад, дар моддаи 7-и Эъломия ва моддаи 26-и Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ инъикос шудааст. Ин меъёрҳо паҳлуҳои гуногуни ҳимояи инсонро фаро гирифта, бояд мувофиқи мазмуни хоси худ таҳлил карда шаванд [13].

Равияи позитивистӣ дар навбати худ барои муайян намудани ҳуқуқ ба сарчашма ва тартиби эътибор пайдо кардани меъёр таваҷҷуҳ менамояд. Назарияи амрии Остин ва назарияи меъёрии Келзен аз рӯйи асосноккунӣ фарқ доранд; аз ин рӯ, ҳамаи шаклҳои позитивизмро танҳо ба «амри ҳоким» маҳдуд кардан дуруст нест. Бартарии методологии ин равиш дар он аст, ки масъалаи шинохти ҳуқуқро аз баҳсҳои тағйирёбандаи ахлоқӣ ҷудо намуда, барои муайянии ҳуқуқӣ замина фароҳам меорад.

Дар баррасии андешаҳои Р. Сотиволдиев масъалаи қобили қабули иҷтимоии қонун ва робитаи он бо эҳсоси адолати ҷамъиятӣ аҳаммият пайдо мекунад [10, с. 310]. Агар мазмуни меъёрҳо пайваста ба тасаввуроти асосноки ҷомеа дар бораи адолат мухолифат намояд, эътимод ба низоми ҳуқуқӣ метавонад коҳиш ёбад. Бо вуҷуди ин, легитимияти иҷтимоӣ ва қувваи ҳуқуқӣ мафҳумҳои яксон нестанд: аз даст рафтани эътимоди ҷамъиятӣ худ ба худ боиси беэътибор шудани санад намегардад.

Ба андешаи мо, адолат бояд ҳам ҳамчун меъёри ахлоқӣ ва ҳам ҳамчун талаботи сохтории низоми ҳуқуқӣ баррасӣ шавад. Он наметавонад танҳо ба эҳсоси шахсӣ маҳдуд гардад; барои татбиқи он меъёрҳои равшан, ниҳодҳои мустақил ва расмиёти дастрас заруранд. Аз ин ҷиҳат, адолат низоми муассири фароҳам овардани имкониятҳои асоснок ва баробари ҳимояи ҳуқуқро тақозо мекунад.

Ин равиш дар таҳлили сиёсати иҷтимоӣ низ қобили истифода мебошад. Дастрасӣ ба маориф, тандурустӣ ва ҳимояи судӣ танҳо бо эълони баробарии расмӣ таъмин намегардад.

Бояд шароити иқтисодӣ, ҷуғрофӣ, иттилоотӣ ва иҷтимоие ба назар гирифта шаванд, ки истифодаи ҳуқуқҳоро осон ё душвор мекунанд. Чораҳои дастгирии гурӯҳҳои осебпазир дар сурате бо адолат созгоранд, ки ҳадафи қонунӣ дошта, асоснок ва мутаносиб бошанд.

Яке аз масъалаҳои муҳимми назарияи умумии ҳуқуқ шинохти робитаи байни ҳуқуқ ва ахлоқ мебошад, ки дар таҳқиқоти М. В. Пирина низ баррасӣ мегардад [9, с. 83]. Ҳар ду низом ба танзими рафтори инсон дар ҷомеа равона шудаанд, аммо тарзи таъсир ва кафолатҳои иҷрои онҳо фарқ мекунанд. Ахлоқ бештар ба виҷдон, эътиқод ва арзёбии ҷамъиятӣ такя менамояд; ҳуқуқ бошад, дар шакли меъёрҳои расмӣ ва расмиёти муайян амал мекунад.

Дар баррасии таълимоти Арасту адолатро метавон ҳамчун асоси тартиботи муносиб ва ҳамоҳангии унсурҳои ҷомеа фаҳмид [2, с. 102]. Аз нигоҳи таҳлилии муосир ин ғоя барои шарҳи робитаи арзишҳои ахлоқӣ ва тартиботи ҳуқуқӣ аҳаммият дорад. Ба андешаи мо, адолат воситаи пайванди ин ду низом буда, имкон медиҳад, ки талаботи инсонмеҳварона дар шаклҳои муайяни ҳуқуқӣ ифода ёбанд. Дар ин ҷо сухан дар бораи тафсири назариявӣ меравад, на нисбат додани истилоҳоти муосир ба матни аслии мутафаккир.

Ҳуқуқе, ки аз арзёбии ахлоқии оқибатҳои худ комилан дур мегардад, метавонад аз нигоҳи ҷомеа қобили қабул набошад. Ахлоқе, ки бо кафолатҳои ҳуқуқӣ дастгирӣ намешавад, бошад, на ҳамеша барои ҳимояи шахси осебпазир воситаи кофӣ дорад. Тавассути адолат миёни ин ду низом тавозун барқарор шуда, эҳтироми инсон, масъулият ва муносибати баробар ҳам дар сатҳи арзиш ва ҳам дар сатҳи талаботи иҷроишаванда таҷассум меёбанд.

Ҳатто ҳангоми ҷудо намудани масъалаи эътибори ҳуқуқ аз ахлоқ, мушкили қобили қабули иҷтимоии низоми ҳуқуқӣ боқӣ мемонад. Ҷомеа қонунро танҳо аз рӯйи тартиби қабули он арзёбӣ намекунад; мазмун ва натиҷаҳои татбиқи он низ аҳаммият доранд. Аз ин рӯ, адолатро метавон яке аз меъёрҳои маънавии баҳодиҳӣ ба қонун шуморид. Ин арзёбӣ барои ислоҳ ва такмили ҳуқуқ замина муҳайё месозад, вале бояд бо эҳтироми расмиёти қонунӣ сурат гирад.

Бо такя ба баррасии масъалаҳои робитаи ҳуқуқ ва ахлоқ дар осори В. А. Морозов, се сатҳи таҳлили ин робитаро ҷудо кардан мумкин аст [6, с. 166]. Дар сатҳи меъёрӣ арзишҳои ахлоқӣ дар шакли қоидаҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла манъи табъиз ва ҳифзи шаъну шарафи инсон, ифода меёбанд. Дар сатҳи институтсионалӣ судҳо, прокуратура ва Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар доираи ваколатҳои худ барои ҳифзи ҳуқуқ ва барқарор намудани қонуният фаъолият мекунанд. Дар сатҳи иҷтимоӣ бошад, адолат ҳамчун арзиши умумӣ эҳсоси масъулияти шаҳрвандонро тақвият мебахшад.

Мафҳуми ҳуқуқи одилона маҳз дар ҳамин ҳамбастагӣ мазмун пайдо мекунад. Қонун барои соҳиб шудан ба эътимоди устувори ҷамъиятӣ бояд бо арзишҳои бунёдии инсонӣ мувофиқат дошта бошад. Агар меъёрҳои ҳуқуқӣ бо талаботи баробарӣ ва эҳтироми инсон дар зиддият қарор гиранд, масъалаи легитимияти онҳо ба миён меояд. Ҳалли ҳуқуқии ин мушкил бошад, тавассути расмиёти ислоҳи қонун, назорати конститутсионӣ ва дигар воситаҳои пешбининамудаи низоми ҳуқуқӣ анҷом дода мешавад.

Назорати конститутсионӣ барои санҷиши мутобиқати санадҳо ба арзишҳо ва талаботи қонуни асосӣ аҳаммияти махсус дорад. Дар таҳлили фаъолияти судҳои конститутсионӣ, аз ҷумла Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон, истифодаи принсипҳои баробарӣ, муайянии ҳуқуқӣ ва ҳимояи ҳуқуқ метавонад ҳамчун самти мустақили таҳқиқ баррасӣ шавад. Барои хулоса оид ба истифодаи ин принсипҳо дар қарорҳои мушаххас таҳлили матни қарорҳо, сана ва рақами онҳо зарур аст.

Аз нигоҳи ахлоқӣ, адолат меъёри виҷдон ва масъулияти иҷтимоӣ мебошад. Ин ҷанба талаб мекунад, ки татбиқи қонун бо эҳтироми арзишҳои инсонӣ сурат гирад. Робитаи ин талабот бо арзиши олии инсон ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳо, ки дар моддаи 5-и Конститутсия муқаррар шудааст, барои фаҳмиши самтгирии инсонмеҳваронаи ҳуқуқ аҳаммият дорад [4, м.5]. Ҳамзамон, бояд байни мазмуни дақиқи меъёри конститутсионӣ ва шарҳи ахлоқию фалсафии он фарқ гузошт.

Дар ҳамин замина, адолатро метавон рамзи ҳамоҳангии ҳуқуқ, виҷдон ва ахлоқ донист. Он талаботи расмии қонунро бо масъулияти иҷтимоӣ мепайвандад ва барои арзёбии рафтори иштирокдорони муносибатҳои ҷамъиятӣ меъёри умумӣ пешниҳод мекунад. Ҳуқуқ шакли ҳатмии танзимро фароҳам меорад, ахлоқ бошад, муносибати масъулонаи шахсро тақвият медиҳад; адолат ба ҳамоҳангии ин ду ҷанба мусоидат мекунад.

Дар баррасии андешаҳои А. А. Петрунина адолат ҳамчун воситаи пайванди арзишии ҳуқуқ ва ахлоқ аҳаммият пайдо мекунад [9, с. 72]. Он меъёрҳои расмӣ ва арзишҳои ботинии инсонро ба ҳам мепайвандад. Устувории ҳокимияти қонун ба он вобаста аст, ки шаҳрвандон

на танҳо ҳатмӣ будани талаботи ҳуқуқиро, балки асоснокӣ ва қобили қабули иҷтимоии онҳоро низ дарк намоянд.

Дар шароити муосир, ки ҳуқуқҳои инсон ва арзишҳои ахлоқӣ дар сатҳи байналмилалӣ мавриди муҳокима ва ҳамоҳангсозӣ қарор доранд, адолат барои рушди давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ аҳаммияти воқеӣ дорад. Он ба ташаккули муносибати масъулона ба ҳокимият, ҳимояи манфиатҳои қонунӣ ва пешгирии беэътимодӣ мусоидат мекунад. Ҳамзамон, гуногунии иҷтимоӣ талаб менамояд, ки тасаввуроти адолат тавассути баҳси кушода ва тартиботи қонунӣ ба қарорҳои умумӣ табдил дода шавад.

Дар низоми байналмилалии ҳуқуқ адолат яке аз арзишҳои муҳимми фаъолияти Созмони Милали Муттаҳид мебошад. Пешгуфтори Оинномаи СММ зарурати фароҳам овардани шароитеро таъкид мекунад, ки дар он адолат ва эҳтироми уҳдадориҳои аз шартномаҳо ва дигар сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ бармеомада нигоҳ дошта шаванд [7, с. 1]. Ин ғоя бо эътиқод ба ҳуқуқҳои асосӣ, шаъну шараф ва арзиши шахсияти инсон пайваст буда, заминаи арзишии ҳамкории байналмилалиро ташкил медиҳад.

Санадҳои муҳимми байналмилалӣ, аз ҷумла Эъломияи умумии ҳуқуқи башар, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ ва Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, барои ҳифзи инсон ва таъмини баробарӣ заминаи умумӣ фароҳам меоранд [13, с. 7]. Дар ин санадҳо арзишҳои адолат тавассути ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои мушаххас ифода мешаванд. Аз ин рӯ, таҳлили байналмилалии адолат бояд на танҳо ба мафҳумҳои умумӣ, балки ба мазмуни кафолатҳо ва механизми иҷрои онҳо такя намояд.

Барои масъалаи адолати судӣ моддаи 14-и Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ аҳаммияти махсус дорад. Он кафолатҳои баробарӣ дар назди суд ва муҳокимаи одилонаро дар бар мегирад. Моддаи 26-и ҳамин санад бошад, ба баробарӣ дар назди қонун ва ҳимояи баробари ҳуқуқӣ дахл дорад. Ин муқаррарот имкон медиҳанд, ки адолат ҳамчун маҷмуи талаботи мушаххаси мурофиавӣ ва моддӣ таҳлил карда шавад.

Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи миллӣ барои ҳифзи ҳуқуқу озодиҳо ва робитаи он бо санадҳои байналмилалии эътирофшуда муқаррар гардидааст. Мазмуни моддаи 14 дар якҷоягӣ бо дигар меъёрҳои конститутсионӣ барои муайян кардани самтгирии ҳимоявии фаъолияти мақомоти давлатӣ аҳаммият дорад [4, м. 14]. Ғояи ҷомеаи адолатпарвар ва арзиши олии инсон дар сатҳи конститутсионӣ барои тафсири инсонмеҳваронаи қонунгузорӣ замина муҳайё месозанд.

Аз нигоҳи муқоисавӣ, ин арзишҳо бо ғояи баробарии инсонҳо дар моддаи 1-и Эъломияи умумии ҳуқуқи башар ва кафолатҳои муҳокимаи одилона дар моддаи 6-и Конвенсияи аврупоии ҳуқуқи инсон ҳамоҳангӣ доранд. Аммо ҳамоҳангии арзишӣ маънои якхелагии пурраи низомҳои ҳуқуқӣ ё татбиқи мустақими ҳамаи санадҳои хориҷиро надорад. Тоҷикистон узви Конвенсияи аврупоии ҳуқуқи инсон нест; бинобар ин, таҷрибаи Суди Аврупоии ҳуқуқи инсон барои он метавонад аҳаммияти муқоисавӣ ва таълимӣ дошта бошад.

Ба андешаи мо, дар таҳқиқ ва такмили механизми татбиқи адолат чор масъалаи асосӣ бояд мавриди таваҷҷуҳ қарор гирад. Якум, самаранокии кафолатҳои мустақилияти суд ва механизмҳои шаффофи ҳисоботдиҳӣ, ки набояд ба дахолат ба ҳалли парванда табдил ёбанд. Дуюм, дастрасӣ ба ёрии ҳуқуқӣ дар минтақаҳои дурдаст ва барои гурӯҳҳои камбизоат. Сеюм, омодагии касбии ҳуқуқшиносон дар соҳаи ҳуқуқи инсон. Чорум, сифати асосноккунии қарорҳои судӣ ва истифодаи далелҳои ҳуқуқии марбут ба баробарӣ ва мутаносибият.

Ин масъалаҳо дар мақолаи мазкур ҳамчун самтҳои эҳтимолии таҳқиқ ва ислоҳ пешниҳод мешаванд. Барои ба сифати камбудиҳои умумии низоми судӣ тасдиқ намудани онҳо таҳлили маълумоти оморӣ, қарорҳои судӣ, таҷрибаи расонидани ёрии ҳуқуқӣ ва натиҷаҳои мониторинги мустақил зарур аст. Ҷудо кардани фарзияи таҳқиқӣ аз хулосаи таҷрибавӣ яке аз шартҳои муҳимми асоснокии мақолаи илмӣ мебошад.

Барои ҳалли масъалаҳои зикршуда тақвияти ҳамоҳангии қонунгузорӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиққунӣ бо уҳдадориҳои байналмилалии Тоҷикистон ва рушди таълими ҳуқуқи инсон зарур мебошад. Ҳамзамон, омӯзиши таҷрибаи муқоисавӣ бояд бо назардошти сохтори конститутсионӣ ва имкониятҳои институтсионалии кишвар анҷом дода шавад. Қабули меъёрҳои нав дар сурате натиҷабахш хоҳад буд, ки бо захираҳои инсонӣ, дастрасии иттилоотӣ ва механизмҳои муассири иҷро дастгирӣ гардад.

Дар шароити ҷомеаи шаҳрвандии муосир адолат танҳо арзиши назариявӣ нест, балки яке аз асосҳои қонуният ва устувории давлатдорӣ мебошад. Тавре аз консепсияи Ҷон Роулз бармеояд, адолат барои ниҳодҳои иҷтимоӣ аҳаммияти бунёдӣ дорад. Истифодаи ин андеша дар таҳлили сиёсати ҳуқуқӣ имкон медиҳад, ки қонун на танҳо аз рӯйи самаранокии

идоракунӣ, балки аз ҷиҳати таъсири он ба озодӣ, баробарӣ ва вазъи аъзои осебпазири ҷомеа арзёбӣ шавад.

Барои Тоҷикистон низ баробарӣ, озодӣ ва эҳтироми шаъну шарафи инсон метавонанд ҳамчун се пояи асосии таҳлили адолат баррасӣ гарданд. Ҳамоҳангии онҳо талаб мекунад, ки қонунгузорӣ аз як тараф озодии шахсро ҳифз кунад ва аз тарафи дигар барои иҷрои уҳдадориҳои қонунӣ ва ҳимояи ҳуқуқи дигарон шароит фароҳам оварад. Дар ин раванд манфиатҳои давлатӣ бояд бо далелҳои ҳуқуқӣ асоснок шуда, ҳуқуқи инсон танҳо дар ҳудуди иҷозатдодашуда маҳдуд карда шавад.

Барномаҳои миллии ислоҳоти судию ҳуқуқӣ метавонанд воситаи табдил додани арзишҳои адолат ба тадбирҳои амалӣ бошанд. Дар доираи чунин барномаҳо масъалаҳои такмили мурофиа, омодагии касбии судяҳо, дастрасӣ ба ёрии ҳуқуқӣ, иҷрои қарорҳо ва таъминоти фаъолияти судҳо аҳаммияти махсус доранд. Барои арзёбии натиҷабахшӣ бояд ҳадафҳои мушаххас, нишондиҳандаҳои санҷишпазир ва тартиби ҷамъбасти натиҷаҳо муайян гарданд. Пешбурди чунин тадбирҳо метавонад эътимоди шаҳрвандонро ба ниҳодҳои давлатӣ тақвият диҳад.

Таҳлили назариявӣ ва муқоисавӣ имкон медиҳад, ки чанд натиҷаи умумӣ ба даст оварда шавад. Аз лиҳози таърихӣ, адолат аз тасаввуроти ахлоқию иҷтимоӣ ба принсипҳои мушаххаси танзими ҳуқуқӣ инкишоф ёфтааст. Дар ҳуқуқи муосир он меъёри пайванди ҳуқуқ ва ахлоқ буда, ба таъмини баробарӣ ва ҳифзи шаъну шарафи инсон мусоидат менамояд. Дар низоми Тоҷикистон заминаи конститутсионии ин арзишҳо мавҷуд аст; самаранокии амалии онҳо бошад, ба сифати ҳуқуқтатбиқкунӣ ва дастрасӣ ба воситаҳои ҳимоя вобаста мебошад.

Аз нигоҳи байналмилалӣ, такмили низоми миллӣ пеш аз ҳама бояд ба уҳдадориҳое такя намояд, ки Тоҷикистон мувофиқи санадҳои эътирофнамудаи худ ба зимма гирифтааст. Омӯзиши Оинномаи СММ, санадҳои асосии ҳуқуқи инсон ва шарҳҳои ниҳодҳои дахлдори байналмилалӣ барои ин раванд аҳаммият дорад. Таҷрибаи Суди Аврупоии ҳуқуқи инсон низ метавонад ҳамчун маводи муқоисавӣ истифода шавад, аммо қарорҳои он барои Тоҷикистон ба таври умум уҳдадории мустақими иҷро эҷод намекунанд.

Бо мақсади таҳкими принсипи адолат дар низоми ҳуқуқии миллӣ тавсияҳои зерин пешниҳод мегарданд.

Якум, такмили қонунгузорӣ бояд ба ифодаи равшан ва татбиқпазири талаботи адолат равона шавад. Ворид кардани ибораҳои умумӣ ба тамоми қонунҳои соҳавӣ худ ба худ кофӣ нест; зарур аст, ки меъёрҳои манъи табъиз, асоснокии қарор, баробарии мурофиавӣ ва мутаносибияти маҳдудиятҳо мувофиқи хусусияти ҳар соҳа мушаххас гарданд. Арзёбии таъсири иҷтимоии лоиҳаҳои қонун низ метавонад барои пешгирии маҳдудиятҳои беасос мусоидат намояд.

Дуюм, кафолатҳои мустақилияти судҳо бояд бо тартиботи шаффоф ва асосноки интихоб, таъин, пешбарӣ ва масъулияти интизомии судяҳо тақвият дода шаванд. Механизмҳои ҳисоботдиҳӣ бояд аз дахолат ба моҳияти парвандаҳои мушаххас ҷудо бошанд. Танҳо дар чунин шароит мустақилият ва масъулият метавонанд якдигарро пурра кунанд ва барои эътимод ба адолати судӣ замина фароҳам оранд.

Сеюм, таълими ҳуқуқӣ бояд бо омӯзиши масъалаҳои адолат ва ҳуқуқи инсон тақвият дода шавад. Ворид намудани мавзуъ ё фанни «Адолат ва ҳуқуқи инсон» ба барномаҳои таҳсилоти ҳуқуқшиносӣ метавонад барои пайвастани дониши назариявӣ бо таҳлили ҳолатҳои амалӣ мусоидат намояд. Дар ин самт омӯзиши асосноккунии қарорҳо, ахлоқи касбӣ, принсипи мутаносибият ва кафолатҳои мурофиавӣ аҳаммияти махсус дорад.

Чорум, ташкили мониторинги миллӣ оид ба дастрасӣ ба адолати судӣ бо иштироки ҷомеаи шаҳрвандӣ ва Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон мувофиқи мақсад мебошад. Чунин мониторинг бояд дар доираи қонун, бо ҳифзи маълумоти шахсӣ ва бе дахолат ба мустақилияти суд анҷом дода шавад. Мавзуъҳои он метавонанд дастрасӣ ба ёрии ҳуқуқӣ, муҳлати баррасӣ, дастрасии иттилоот ва иҷрои санадҳои судиро фаро гиранд.

Панҷум, ҳамоҳангсозӣ бо таҷрибаи байналмилалӣ бояд тавассути омӯзиши муқоисавӣ ва мутобиқсозии асосноки роҳҳои ҳимояи ҳуқуқ сурат гирад. Таҷрибаи Суди Аврупоии ҳуқуқи инсон метавонад барои таҳлили кафолатҳои муҳокимаи одилона ва асоснокии маҳдудиятҳо муфид бошад. Ҳангоми истифодаи он бояд мақоми ҳуқуқии чунин таҷриба ва фарқи он аз уҳдадориҳои байналмилалии ҳатмии Тоҷикистон равшан нишон дода шавад.

Шашум, рушди ёрии ҳуқуқии дастрас ва баланд бардоштани саводи ҳуқуқии аҳолӣ бояд қисми ҷудонопазири сиёсати адолат бошад. Иттилооти фаҳмо оид ба тартиби муроҷиат, имкониятҳои ҳимоя ва ҳуқуқҳои мурофиавӣ метавонад монеаҳои амалии истифодаи ҳуқуқро

коҳиш диҳад. Барои гурӯҳҳои осебпазир ва аҳолии минтақаҳои дурдаст шаклҳои дастрас ва мувофиқи машварати ҳуқуқӣ аҳаммияти бештар доранд.

Татбиқи пайгиронаи тавсияҳои мазкур метавонад ба баланд бардоштани сифати низоми ҳуқуқии Тоҷикистон ва таҳкими адолати иҷтимоию ҳуқуқӣ мусоидат намояд. Натиҷаи ин раванд бояд на танҳо дар шумораи санадҳои қабулшуда, балки дар имконияти воқеии ҳимояи ҳуқуқ, сифати қарорҳои асоснок ва эътимоди шаҳрвандон ба механизмҳои қонунӣ ифода ёбад. Ҳамин муносибат имкон медиҳад, ки адолат аз ғояи умумӣ ба меъёри амалии фаъолияти ҳуқуқӣ табдил дода шавад.

Хулоса. Таҳқиқ нишон медиҳад, ки дарки амиқи адолат барои ташаккули маърифати ҳуқуқӣ ва таъмини самтгирии инсонмеҳваронаи низоми ҳуқуқӣ аҳаммияти асосӣ дорад. Қонунҳо ва амалияи ҳуқуқтатбиққунӣ бояд бо арзишҳои баробарӣ, озодӣ, масъулият ва эҳтироми шаъну шарафи инсон ҳамоҳанг бошанд. Адолат дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ тавассути муайян намудани ҳудуди ҳуқуқу уҳдадориҳо, асоснокии дахолати давлатӣ ва кафолатҳои ҳимояи шахс таҷассум меёбад.

Ҳифзи манфиатҳои давлат ва ҷомеа аз риояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ҷудо нест. Манфиатҳои умумӣ бояд дар доираи қонун, бо риояи талаботи зарурият ва мутаносибият дар мавридҳои иҷозатдодашуда ва бо эҳтироми ҳуқуқҳои маҳдуднашаванда таъмин карда шаванд. Дар ин замина, адолат барои пешгирии худсарӣ ва муайян кардани тавозуни асосноки манфиатҳо меъёри муҳим мебошад.

Муносибати эҳтиромона ба қонун бе дарки асоснокии меъёрҳо, тартиби одилонаи татбиқ ва мутаносибии масъулият устувор шуда наметавонад. Эътимоди шаҳрвандон ба низоми ҳуқуқӣ вақте тақвият меёбад, ки қоидаҳо барои истифодаи ҳуқуқҳои мурофиавӣ имкониятҳои воқеан баробар фароҳам оранд ва дар ҳолатҳои ҳаммонанд муносибати ҳаммонандро таъмин намоянд. Ҳамзамон, баробарӣ маънои сарфи назар кардани ҳолатҳои муҳимми фарқкунандаро надорад: ҳар гуна тафовут дар муносибати ҳуқуқӣ бояд асоси қонунӣ ва далели объективӣ дошта бошад.

Адолат яке аз асосҳои арзишии ҳастии ҳуқуқ мебошад. Бе он қонун метавонад аз нигоҳи иҷтимоӣ эътимоднокии худро аз даст диҳад ва кафолатҳои озодии инсон заиф гарданд. Аз ин рӯ, адолат бояд дар мазмуни қонун, фаъолияти ниҳодҳои давлатӣ, ахлоқи касбӣ ва виҷдони шаҳрвандӣ ба ҳам пайваст таҷассум ёбад. Танҳо дар сурати ҳамоҳангии ин унсурҳо барои ҳамзистии устувор, масъулона ва инсондӯстонаи ҷомеа заминаи боэътимод фароҳам меояд.

Адабиёт

1. Абсаттаров, Г. Принципы правовой культуры [Электронный ресурс] / Г. Абсаттаров // ИС «Параграф». - 2020. - Режим доступа: https://prg.kz/Document/?doc_id=32355046 (дата обращения: 17.10.2025).
2. Аристотель. Никомахова этика. – Санкт-Петербург: Наука, 2001. 205с.
3. Kelsen H. Pure Theory of Law. - Berkeley: University of California Press, 1967. 356с.
4. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе: Маориф, 2016.
5. Kant I. Groundwork of the Metaphysics of Morals. - Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 120с
6. Морозов, В.А., Принципы западноевропейской правовой культуры: диссертация … кандидата юридических наук: 12.00.01.- [Текст]: / В.А.Морозов. Москва, 2009. – 166 с.
7. Оинномаи Созмони Милали Муттаҳид (СММ). 26-уми июни соли 1945.
8. Петрунина, А.А. Принцип единства судебной практики как фактор развития правовой культуры // Правовая культура. [Текст]: / А.А.Петрунина. 2015. №1 (20). С.72.
9. Пырина, М. В. & Томюк, О. Н., 2014, СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ: сборник статей. Томюк, О. Н. & Дьячкова, М. А. (ред.). Екатеринбург: Издательский Дом «Ажур», стр. 83-86 4 с.
10. Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ [Матн]: / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: “Сино” 2018. 784с.
11. Тафсири илмию оммавии Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе: Маориф, 2009. – 520с.
12. Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон [Электронный ресурс] : Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 июли соли 2014, № 1084 // ADLIA : махзани мутамаркази иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Режим доступа: https://mmih.tj/Search/DocumentView?DocumentId=122178. - Дата обращения: 16.10.2026.
13. Эъломияи умумии ҳуқуқи башар. 10-уми декабри соли 1948. Париж.

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ҲУҚУҚИ АДОЛАТ ДАР ПАРТАВИ СТАНДАРТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА ҚОНУНГУЗОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола ҷанбаҳои назариявию ҳуқуқии адолат ҳамчун арзиши бунёдии ҳуқуқ, принсипи ташаккули маърифати ҳуқуқӣ ва меъёри арзёбии қонунгузорӣ таҳқиқ мешаванд. Таҳаввули мафҳуми адолат дар таълимоти фалсафию ҳуқуқӣ, мавқеи он дар назарияҳои ҳуқуқи фитрӣ ва позитивизми ҳуқуқӣ, инчунин робитаи адолат бо ахлоқ ва қонуният баррасӣ мегардад. Ба масъалаҳои таҷассуми арзишҳои адолат дар стандартҳои байналмилалии ҳуқуқи инсон ва асосҳои конститутсионии низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад. Дар асоси усулҳои системавӣ, таърихӣ-ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, формалӣ-мантиқӣ ва доктриналӣ нишон дода мешавад, ки адолат ҳам ҷанбаи моддӣ ва ҳам ҷанбаи мурофиавӣ дошта, таъмини он ба ҳамоҳангии мазмуни қонун, фаъолияти ниҳодҳои давлатӣ ва имкониятҳои воқеии ҳимояи ҳуқуқ вобаста мебошад. Аҳаммияти принсипҳои баробарӣ, зарурият ва мутаносибият барои мувозинати манфиатҳои шахс, ҷомеа ва давлат асоснок гардида, ҷиҳати такмили қонунгузорӣ, таҳкими мустақилияти судҳо, рушди ёрии ҳуқуқӣ ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон тавсияҳо пешниҳод мешаванд.

Калидвожаҳо: адолат, ҳуқуқи инсон, маърифати ҳуқуқӣ, давлати ҳуқуқбунёд, қонуният, ҳуқуқи фитрӣ, позитивизми ҳуқуқӣ, ахлоқ, баробарӣ, мутаносибият, адолати судӣ, стандартҳои байналмилалӣ, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВОСТЬ В СВЕТЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ И ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье исследуются теоретико-правовые аспекты справедливости как фундаментальной ценности права, принципа формирования правовой культуры и критерия оценки законодательства. Рассматриваются эволюция понятия справедливости в философско-правовых учениях, его место в теориях естественного права и юридического позитивизма, а также взаимосвязь справедливости с моралью и законностью. Особое внимание уделяется отражению ценностей справедливости в международных стандартах прав человека и конституционных основах правовой системы Республики Таджикистан. На основе системного, историко-правового, сравнительно-правового, формально-логического и доктринального методов показано, что справедливость имеет как материальный, так и процессуальный аспекты, а её обеспечение зависит от согласованности содержания закона, деятельности государственных институтов и реальных возможностей защиты прав. Обосновывается значение принципов равенства, необходимости и соразмерности для обеспечения баланса интересов личности, общества и государства. Предлагаются рекомендации по совершенствованию законодательства, укреплению независимости судов, развитию юридической помощи и повышению правовой культуры граждан.

Ключевые слова: справедливость, права человека, правовая культура, правовое государство, законность, естественное право, юридический позитивизм, мораль, равенство, соразмерность, правосудие, международные стандарты, Конституция Республики Таджикистан.

THEORETICAL ASPECTS OF THE RIGHT TO JUSTICE IN THE LIGHT OF INTERNATIONAL STANDARDS AND THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article examines the theoretical and legal aspects of justice as a fundamental value of law, a guiding principle in the development of legal culture, and a criterion for assessing legislation. It explores the evolution of the concept of justice in philosophical and legal thought, its place in theories of natural law and legal positivism, and its relationship with morality and legality. Particular attention is paid to the reflection of the values of justice in international human rights standards and the constitutional foundations of the legal system of the Republic of Tajikistan. Drawing on systemic, historical-legal, comparative-legal, formal-logical, and doctrinal methods, the article demonstrates that justice has both substantive and procedural dimensions and that its realization depends on consistency between the content of the law, the activities of state institutions, and effective opportunities for the protection of rights. The importance of the principles of equality, necessity, and proportionality in balancing the interests of the individual, society, and the state is substantiated. Recommendations are proposed for improving legislation, strengthening judicial independence, expanding legal assistance, and enhancing citizens' legal culture.

Keywords: justice, human rights, legal culture, rule-of-law state, legality, natural law, legal positivism, morality, equality, proportionality, administration of justice, international standards, Constitution of the Republic of Tajikistan.

Дар бораи муаллиф:

Қозиён Шариф Қозӣ,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессори кафедраи ҳуқуқи факултети таърих ва ҳуқуқ.
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121

Абдусаломзода Шаҳриёр
унвонҷуи кафедраи ҳуқуқ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ
Суроға: 734003, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121.

Об авторе:
Козиён Шариф Кози
Доктор юридических наук, профессор
кафедры права факультет история и права.
Таджикский государственный педагогический
университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе,
пр. Рудаки, 121

Абдусаломзода Шахриёр
соискатель кафедры права
Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни
Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г.
Душанбе, проспект Рудаки, 121

About the author:
Qoziyon Sharif Qozi
Doctor of Law, Professor Departments of Law,
Faculty of History and Law.
Tajik State Pedagogical University named after S.
Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki
Ave., 121

Abdusalomzoda Shahriyor
Applicant (Researcher), Department of Law
Tajik State Pedagogical University named after
Sadriddin Aini
Address: 121 Rudaki Avenue, Dushanbe 734003,
Republic of Tajikistan

ТДУ 338.48:34(575.3)

ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ҚОНУНГУЗОРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОҲАИ САЙЁҲИИ ДОХИЛӢ

Сангинзода Д.Ш.
Институти давлат ва ҳуқуқ Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Ҳабибзода Ҳ.
Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муқаддима. Дар рӯзгори имрӯз, саноати сайёҳӣ ҳамчун яке аз соҳаҳои пешқадам ва судманди иқтисоди ҷаҳон мақоми хоса дошта, дар таъмини кори аҳолӣ, рушди шабакаҳои инфрасохторӣ ва густариши равобити байналмилалӣ нақши арзандае мебозад. Кишвари Тоҷикистон, ки дорои сарватҳои табиии бой, ганҷинаи ғании мероси таърихӣ-фарҳангӣ ва имкониятҳои бузурги соҳаи туризм мебошад, ба рушди ин бахш чун яке аз равияҳои муҳими стратегии давлатӣ таваҷҷуҳи аввалиндараҷа зоҳир менамояд. Ташаккул ва такомули қонунгузории миллӣ дар бахши сайёҳии дохилӣ бо раванди умумии сохтмони давлати соҳибистиқлол ва беҳбуди низоми ҳуқуқии кишвар пайванди наздик дорад. Дар сию соли истиқлолияти давлатӣ, ин соҳа роҳи душвору пурпечидеро аз сар гузаронида, аз як фаъолияти оддии иҷтимоӣ ба яке аз равандҳои даромадноки иқтисодӣ табдил ёфтааст. Ин таҳаввул бо қабули як силсила санадҳои муҳими меъёрии ҳуқуқӣ сурат гирифтааст.

Мавод ва усулҳои тадқиқот. Баррасии ҳуҷҷатҳои меъёрии ҳуқуқӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки қонунгузории сайёҳӣ дар Тоҷикистон дар тӯли солҳои истиқлолият аз чор марҳилаи муҳим гузаштааст [2, с. 1].

Марҳилаи якум (солҳои 1991-1998) – давраи бунёди пояҳои ҳуқуқии давлати навтаъсис ва оғози фаъолияти сайёҳӣ. Ин марҳила бо Қарори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 сентябри соли 1991, №392 «Дар бораи эълони истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» оғоз гашта, ба такмили заминаи қонунгузории миллии сайёҳӣ нигаронда шуд [2, с. 2]. Дар солҳои нахустини истиқлолият, лозим омад, ки санадҳои меъёрии мавҷуда ба талаботи давлати навбунёд мутобиқ карда шаванд.

Ҳамзамон, бо Қарори Девони Вазирони ҶШС Тоҷикистон аз 20 ноябри соли 1990, №255 «Дар бораи таъсиси Ассотсиатсияи сайёҳии Тоҷикистон», заминаи мутобиқсозии фаъолияти ташкилотҳои соҳавӣ ва татбиқи сиёсати ягонаи ҳуқуқию иқтисодӣ оид ба рушди сайёҳӣ гузошта шуд. Ассотсиатсия ҳамчун шахси ҳуқуқӣ тибқи оинномаи худ кор карда, ба ҳамоҳангсозии кори корхонаву ташкилотҳои бахш мусоидат мекард [2, с. 2-3]. Илова бар ин, дар ташаккули сохторҳои идоракунии давлатӣ дар соҳаи сайёҳӣ такони муассир расонд.

Қарори Шӯрои Вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 феврали соли 1994, №70 «Дар бораи тартиби додани ҳуқуқ ба субъектҳои хоҷагирӣ барои машғул шудан бо сайёҳи хориҷӣ ва расмикунонии ҳуҷҷатҳои сафарӣ – вурудӣ», сарфи назар аз он ки асосан ба танзими сайёҳии хориҷӣ нигаронида шуда буд, барои муайянсозии механизми умумии танзими давлатии фаъолияти сайёҳӣ поя гузошт. Бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 8 апрели соли 1996, №461 «Дар бораи таъсиси Ширкати миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба туризм», мақоми марказии масъул дар соҳаи сайёҳӣ таъсис дода шуд [1, с. 31-47].

Марҳилаи дуюм (солҳои 1999-2008) – давраи бавуҷудоии фаъолияти қонунгузорӣ ва мукаммалгардонии сохтори мақомоти давлатӣ дар бахши сайёҳӣ. Ин давра бо қабули чанд санади муҳим, ба мисли Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон (соли 1999) ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи истеъмолкунандагон» (соли 2004) хос мебошад. Кодекси маданӣ ҳамчун санади асосии танзимгари муносибатҳои молумулкӣ ва шартномавӣ барои муназзам намудани робитаҳо дар соҳаи хизматрасонии сайёҳӣ заминаи устувор фароҳам овард [3, с. 702-706].

Дар ин давра, инчунин, як қатор созишномаҳои байналмилалӣ оид ба ҳамкорӣ дар бахши сайёҳӣ бо кишварҳои Белорус (2001), Туркия (2006) ва дигар давлатҳо ба имзо расиданд, ки ба ҳамгироии байналмилалии соҳаи мазкур мусоидат намуданд. Ин давра бо Барномаи давлатии рушди туризм дар Тоҷикистон барои солҳои 2004-2009, ки аввалин барномаи ҳамаҷонибаи давлатӣ маҳсуб мешавад, ва Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 марти соли 2005, №80 «Дар бораи масъалаҳои дастгирии давлатии рушди сайёҳии экологӣ, кӯҳию варзишӣ ва кӯҳнавардӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба пешрафти намудҳои вижаи сайёҳӣ, аз ҷумла сайёҳии табиатгаро, равона карда шуда буд.

Марҳилаи сеюм (солҳои 2009-2016) – давраи мукаммалсозии заминаи қонунӣ ва таҳияи барномаҳои дурнамо. Ин марҳила бо қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳӣ» (соли 2009), ки баъдан соли 2020 бо қонуни нав иваз гардид, ва Консепсияи рушди

сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2019 тавсиф мешавад. Дар ин фосила, инчунин, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ» (2009), «Дар бораи бамеъёрдарории техникӣ» (2009) ва «Дар бораи стандартонӣ» (2010) ба тасвиб расиданд, ки ба такмили фаъолияти соҳибкорӣ ва таъмини сифати хизматрасониҳо ёрӣ расониданд [5, с. 412].

Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 майи соли 2009 «Дар бораи тасдиқи Барномаи давлатии рушди туризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2010-2014» ва Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 апрели соли 2011, №170 «Дар хусуси тасдиқи созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи туризм» барои тавсеаи робитаҳои байналмилалӣ ва ворид намудани сармоя ба ин бахш замина фароҳам овард. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 майи соли 2014, №301 «Дар бораи Нақшаи чорабиниҳо оид ба беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ дар бахши туризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 декабри соли 2014, №738 «Дар бораи Барномаи рушди туризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2015-2017» ба тавсеаи фаъолияти сармоягузорӣ ва пешрафти ояндаи соҳа равона карда шуда буданд. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 сентябри соли 2015, №564 «Дар бораи таъсиси Шӯрои байниидоравӣ оид ба ҳамоҳангсозии миллӣ оид ба рушди соҳаи сайёҳӣ дар назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба ҳамоҳангсозии кори вазорату идораҳои гуногун мусоидат кард.

Марҳилаи чорум, ки солҳои 2017 то кунунро дар бар мегирад, бо раванди такмили низоми қонунгузории кишвар дар доираи самтҳои нави стратегӣ ва таъсиси ниҳодҳои тозаи идоравӣ пайванд хӯрдааст. Хусусияти асосии ин давра ба қабули санадҳои муҳим, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи туризми дохилӣ» (соли 2017), Қонуни навтарини «Дар бораи фаъолияти туристӣ» (соли 2020), Стратегияи рушди соҳаи туризм дар кишвар то соли 2030 (соли 2018) ва Кодекси нави фарҳангӣ (соли 2022) рост меояд. Дар ин фосила, ташкили Кумитаи рушди туризми назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (соли 2017) ба равандҳои марказигардонии идоракунӣ дар ин бахш ва баланд бардоштани кори самарабахши назорати давлатӣ мусоидат намуд [6, с. 37-43].

Дар ҳамин солҳо, бо пешниҳоди Пешвои миллат, соли 2018 ҳамчун «Соли рушди туризм ва ҳунарҳои мардумӣ» ва давраи солҳои 2019-2021 бо номи «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ» эълон карда шуданд, ки ин амал ба суръат бахшидани пешрафти соҳа ва афзоиши шумораи меҳмонони хориҷӣ ба Тоҷикистон ангезаи қавӣ бахшид [8, с. 65-73]. Дар ин муддат, Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 марти соли 2018, №80 «Дар бораи Барномаи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2020», Стратегияи рушди туризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва Нақшаи чорабиниҳо оид ба иҷрои Стратегияи рушди туризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 барои солҳои 2019-2022 ба тасвиб расиданд.

Ғайр аз ин, дар ин марҳила Тартиби сертификатсияи маҳсулоти сайёҳӣ, мол ва хизматрасонии фаъолияти субъектҳои соҳаи туризм (соли 2022) ҳамчунин Андоза ва тарзи пардохти музди экологӣ дар минтақаҳои табиии махсус муҳофизатшаванда (соли 2024) мавриди тасдиқ қарор гирифтанд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоя ва ҳавасмандгардонии равандҳои сармоягузорӣ» (соли 2025) низ ба рушди равандҳои сармоягузорӣ дар бахши туризм мусоидати бевосита мерасонад. Қонунгузории кунунии соҳаи сайёҳии дохилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз чанд санади асосӣ иборат аст, ки ҳар кадоми онҳо дар танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ вазифаи муайяне ба ӯҳда доранд.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун санади боломартабаи ҳуқуқӣ, заминаҳои ҳуқуқии батанзимдарории муносибатҳои молумулкӣ, кори соҳибкорӣ ва ҳуқуқи шаҳрвандон ба истироҳатро муайян сохтааст. Моддаи 12-и Конститутсия ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро ҳамчун арзиши олӣ эътироф намуда, барои тараққии бахши хизматрасонӣ, аз ҷумла хидматҳои сайёҳӣ, заминаи конститутсионӣ фароҳам овардааст [1, с. 31-47].

Кодекси маданни Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун санади асосии ҳуқуқие, ки муносибатҳои марбут ба амвол ва шартномаҳоро танзим менамояд, дар соҳаи хидматрасонии туристӣ мавқеи муҳим ва беҳтарини худро дорад. Ин кодекс шартномаи хидматҳои пулакиро ҳамчун такягоҳи ҳуқуқии робитаҳои байни мусофир ва шахси фаъолияткунанда дар бахши сайёҳӣ муқаррар намуда, инчунин вазифаҳои ҳарду тараф, раванди баимзорасонии шартнома ва дараҷаи масъулияти онҳоро ба таври дақиқ ба танзим медарорад [3, с. 702-706]. Муқаррароти Кодекси маданӣ оид ба шартномаи хизматрасонии пулакӣ (моддаҳои 702-706) барои муназзам намудани муносибатҳо дар бахши хизматрасонии сайёҳӣ заминаи умумӣ фароҳам овардаанд [3, с. 702-706].

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи истеъмолкунандагон» барои ҳимояи ҳуқуқи сайёҳон ҳамчун истеъмолкунандагони хизматрасонии пулакӣ аҳамияти бузург дорад. Ин қонун ҳуқуқи истеъмолкунандагон ба иттилооти боэътимод, сифати мол ва хидмат, бехатарӣ ва ҷуброни зарарро кафолат медиҳад.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳии дохилӣ» санади махсусест, ки бевосита ба танзими муносибатҳои сайёҳии дохилӣ нигаронида шудааст. Ин қонун мафҳум, намудҳо, хусусиятҳо ва тартиби ташкили сайёҳии дохилиро муайян карда, ҳуқуқу вазифаҳои сайёҳон ва субъектҳои фаъолияти сайёҳиро дар ин самт муқаррар намудааст. Тири моддаи 2-и ин қонун, сайёҳии дохилӣ ҳамчун сафари шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ва шахсони бешаҳрванде, ки дар қаламрави Тоҷикистон истиқомати доимӣ доранд, барои баровардани ниёзҳои маърифатӣ, табобатӣ, варзишӣ, фарҳангӣ ва дигар эҳтиёҷоте, ки ба фаъолияти даромаднок алоқаманд нестанд, муайян гардидааст [9, с. 73-80].

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳӣ» санади аслиест, ки муносибатҳои умумии соҳаи сайёҳиро, аз ҷумла сайёҳии дохилиро, ба танзим медарорад. Ин қонун мафҳумҳои асосии соҳа, принсипҳои танзими давлатӣ, самтҳои дастгирии давлатии сайёҳӣ, ҳуқуқу ӯҳдадориҳои субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ ва сайёҳон, талабот ба бехатарии сайёҳӣ ва масъулияти тарафҳоро муайян мекунад [10, с. 191-196]. Қонуни мазкур дар муқоиса бо қонуни пешинаи соли 2009, муқаррароти тоза, аз ҷумла дар самти суғуртаи сайёҳон, сертификатсияи маҳсулоти сайёҳӣ ва ҳамкории байналмилалӣ, ворид намудааст.

Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 санади стратегии муҳим ба шумор рафта, дар он бахши сайёҳӣ ҳамчун самти авлавии рушди иқтисодии кишвар муайян гардидааст. Ин стратегия се давраи миёнамуҳлат: рушди тез (2019-2022), саноатикунонии босуръат (2023-2026) ва ташаккули иқтидор барои рушди донишмеҳвар ва навоварӣ (2027-2030)-ро дар бар мегирад [6, с. 37-43].

Яке аз омилҳои асосии пешрафти қонунгузории соҳаи сайёҳӣ, ташаккули низоми мақомоти давлатии масъул дар ин бахш мебошад. Дар тӯли солҳои истиқлолият, сохторҳои гуногуни идоракунии давлатӣ дар соҳаи сайёҳӣ таъсис дода шуда, такмил ёфтанд.

Натиҷаҳо. Дар марҳилаи ибтидоӣ, вазифаи роҳбарӣ ва назорат дар бахши туризм ба зиммаи Кумитаи давлатии варзиш ва туризми Ҷумҳурии Тоҷикистон гузошта шуд. Қарори Девони Вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 майи соли 1992, бо рақами 186, сохтори дохилӣ ва низоми идоракунии ин кумитаро ба таври расмӣ мавриди тасдиқ қарор дод. Дар соли 1996, тибқи Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ширкати миллии туризми кишвар бунён гузошта шуд, ки ин тадбир заминаи устуворе барои пешрафти пайвастаи ин соҳа фароҳам овард. Дар соли 2019, бо мақсади густариши бештари фаъолияти туристӣ, баҳрагирии самаранок аз захираҳои мавҷуда, такмили шабакаҳои инфрасохтории сайёҳӣ, беҳсозии сатҳи хидматрасонӣ, васеъ намудани усулҳои танзими давлатӣ ва дастгирӣ аз туризми дохилӣ ва хориҷӣ, ҷалби сармояҳои нав дар ин самт ва омодасозии мутахассисони баландихтисос, Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шуд.

Ин ниҳод ҳамчун мақоми марказии иҷроияи ҳокимияти давлатӣ дар бахши сайёҳӣ, корҳои ташкилию идоракунӣ ва иҷроиро ба ӯҳда дорад. Дар назди Кумита, инчунин, Шӯрои байниидоравӣ оид ба ҳамоҳангсозии миллӣ оид ба рушди соҳаи сайёҳӣ таъсис дода шуд, ки ба ҳамоҳангсозии кори вазорату идораҳо ва дигар ниҳодҳо дар самти татбиқи барномаҳои давлатӣ мусоидат мекунад [6, с. 3].

Баррасии санадҳои қонунгузорӣ аз он дарак медиҳад, ки дар солҳои истиқлол дар соҳаи сайёҳии дохилӣ дастовардҳои назаррас ба даст омадаанд. Дар натиҷаи тадбирҳои амалӣ, даромад аз ин соҳа сол то сол афзоиш ёфта, сохторҳои идоракунӣ такмил ёфтанд. Бунёди инфрасохтори сайёҳӣ, таъсиси меҳмонхонаҳои муосир ва роҳҳои сайёҳӣ, инчунин фаъолияти таблиғотӣ дар самти ҷалби сайёҳон ба пешрафти бахш мусоидат карданд [7, с. 124-137]. Ҳар сол теъдоди зиёди сайёҳон барои боздид аз мавзеъҳои таърихӣ-фарҳангӣ, табиатгаро ва экскурсионӣ ба кишвар ворид мешаванд.

Муҳокима. Бо вуҷуди пешрафтҳо, таҳлили санадҳои мавҷуда нишон медиҳад, ки барои ба сатҳи пешрафтаи ҷаҳонӣ расидан, боз ҳам такмили минбаъдаи қонунгузорӣ зарур аст. Баъзе аз бандҳои Қонуни «Дар бораи сайёҳии дохилӣ» ва Қонуни «Дар бораи сайёҳӣ» такмили иловагиро талаб мекунанд. Масалан, дар қонунҳо механизми дақиқи ҳифзи ҳуқуқи сайёҳ дар сурати вайрон шудани шартнома аз тарафи субъекти фаъолияти сайёҳӣ, ба таври возеҳ муқаррар нашудааст [1, с. 240-250]. Масъалаи ҷавобгарии субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ барои сифати пасти хизматрасонӣ ва бехатарии сайёҳон низ пурра ҳалли наёфтааст [1, с. 240-250].

Ғайр аз ин, дар қонунгузории соҳа ба масъалаи суғуртаи ҳатмии сайёҳон аҳамияти кофӣ дода нашудааст, ки дар кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон яке аз шартҳои асосии ташкили сайёҳӣ

ба ҳисоб меравад [1, с. 240-250]. Масъалаи сертификатсияи хизматрасониҳои сайёҳӣ ва таъмини сифати онҳо низ ба танзими бештар ниёз дорад [5, с. 412]. Инчунин, лозим аст, ки механизми самараноки ҳамкории байниидоравӣ барои ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти гуногун дар соҳаи сайёҳӣ муайян карда шавад [6, с. 37-43].

Дар асоси таҳлили анҷомдодашуда, пешниҳодоти зерин барои беҳбуди қонунгузории соҳаи сайёҳии дохилӣ пешниҳод карда мешаванд:

1. Бознигарии Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳӣ» бо ҳадафи муайян намудани механизми дақиқи ҳимояи ҳуқуқи сайёҳон, хусусан дар бахши ҷуброни зарар ҳангоми вайроншавии шартнома аз ҷониби субъекти фаъолияти сайёҳӣ.

2. Муқаррар намудани суғуртаи ҳатмии масъулияти субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ барои эмин нигоҳ доштани ҳуқуқи сайёҳон ва таъмини ҷуброни зарар дар сурати расонидани осеб ба ҳаёт ва саломатии онҳо.

3. Такмили муқаррароти марбут ба сертификатсияи маҳсулоти сайёҳӣ ва хизматрасониҳо барои кафолати сифати баланди хидмат ва бехатарии сайёҳон.

4. Муайян намудани механизми самарабахши ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти давлатӣ дар бахши сайёҳӣ ва такмили низоми идоракунӣ барои баланд бардоштани самаранокии танзими давлатӣ.

5. Таҳия ва қабули Барномаи давлатии мақсадноки рушди сайёҳии дохилӣ барои солҳои наздик, ки самтҳои афзалиятноки пешрафти ин соҳаро муайян созад.

Ташаккул ва пешрафти қонунгузории Тоҷикистон дар бахши сайёҳии дохилӣ дар тӯли давраи истиқлолият аз чор марҳилаи муҳим гузаштааст. Ин раванд бо қабули санадҳои муҳими меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла Конститутсия, Кодекси маданӣ, қонунҳои махсус ва стратегияҳои рушд сурат гирифтааст. Дар натиҷа, системаи мукаммали санадҳои ҳуқуқӣ ташаккул ёфтааст, ки барои пешрафти самараноки сайёҳӣ, ҳимояи ҳуқуқи иштирокчиён ва таъмини амният дар ин соҳа заминаи ҳуқуқӣ фароҳам овардааст.

Таъсиси мақомоти махсуси давлатӣ, аз ҷумла Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба марказонидани идоракунии соҳа ва баланд бардоштани самаранокии танзими давлатӣ ёрӣ расонд. Эълони солҳои махсус барои рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ ба пешрафти шитобони соҳа ва афзоиши ташрифи сайёҳон мусоидат намуд. Бо вуҷуди дастовардҳои назаррас, барои ба сатҳи пешрафтаи ҷаҳонӣ расидан, боз ҳам зарурати такмили минбаъдаи қонунгузорӣ вуҷуд дорад. Бознигарии Қонуни «Дар бораи сайёҳии дохилӣ» ва дигар санадҳои меъёрӣ, ҷорӣ намудани суғуртаи ҳатмӣ, такмили низоми сертификатсия ва механизми ҳамоҳангсозии байниидоравӣ ба рушди устувори соҳаи сайёҳии дохилӣ дар Тоҷикистон мусоидат хоҳанд кард.

Хулоса. Дар маҷмӯъ, ташаккул ва пешрафти қонунгузории сайёҳии дохилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон намунаи муваффақи сиёсати давлатӣ дар самти таъмини рушди устувори иқтисодӣ, ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандон ва ҳамгироии байналмилалӣ ба шумор меравад.

Адабиёт

1. Сангинов, Д.Ш. Правовое регулирование туристской деятельности в Республике Таджикистан: проблемы и пути их решения: монография / Д.Ш. Сангинов. – Душанбе, 2010. – 180 с.
2. Сангинов, Д.Ш. Туризм в Республике Таджикистан: теория и практика правового регулирования: монография / Д.Ш. Сангинов. – Душанбе, 2013. – 304 с.
3. Маҳмудов, М. А. Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум) / М. А. Маҳмудов, Ш. Т. Тағайназаров, И. Ҳ. Бобоҷонов, Ш. К. Бадалов. – Душанбе : ЭР-граф, 2010. – 1000 с.
4. Сангинов, Д.Ш., Искандари С. Ҳуқуқи сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Васоити таълимӣ – методӣ / Д.Ш. Сангинов. – Душанбе, 2022. – 400 с.
5. Раҳимзода, М. З. Ҳуқуқи соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ / М. З. Раҳимзода, Д.Ш. Сангинов. – Душанбе, 2021. – 400 с.
6. Мирзозода, П.З. Масъалаҳои ҳуқуқии танзими сифати мол, кор ва хизмат дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография / П.З. Мирзозода. – Душанбе, 2021. – 412 с.
7. Сангинов, Д.Ш. Ҳуқуқи сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Васоити таълимӣ-методӣ / Д.Ш. Сангинов, Н.И. Муминов, З.Г. Воҳидов. – Душанбе, 2016. – 458 с.
8. Рофиева, А.Ҳ. Сайёҳӣ ва масъалаҳои такомули қонунгузории он дар Тоҷикистони муосир / А.Ҳ. Рофиева // Масъалаҳои мубрами қонунгузорӣ оид ба рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ. – Душанбе, 2020. – С. 65-73.
9. Ғафурова, Б.Д. Масъалаҳои таъмини ҳуқуқи сайёҳии дохилӣ мувофиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон / Б.Д. Ғафурова // Масъалаҳои мубрами қонунгузорӣ оид ба рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ. – Душанбе, 2020. – С. 73-80.

10. Самизода, Ф.Д. Баъзе таҳлилҳо оид ба мафҳуми “Сайёҳӣ”, “Сайёҳ” ва “Сайёҳат” / Ф.Д. Самизода // Идоракунии давлатӣ. – 2020. – №4/2 (49). – С. 191-196.

ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ҚОНУНГУЗОРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОҲАИ САЙЁҲИИ ДОХИЛӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлили ҳамаҷонибаи ташаккул ва рушди қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи сайёҳии дохилӣ бахшида шудааст. Муаллифон дар асоси таҳлили санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси маданӣ, қонунҳои махсус, санадҳои зерқонунӣ ва стратегияҳои рушд, раванди ташаккули қонунгузории соҳаи сайёҳии дохилиро дар тӯли давраи истиқлолияти давлатӣ мавриди омӯзиш қарор додаанд. Дар мақола марҳилаҳои асосии ташаккули қонунгузорӣ, аз ҷумла марҳилаи бунёди асосҳои ҳуқуқӣ (солҳои 1991-1998), марҳилаи рушди фаъоли қонунгузорӣ (солҳои 1999-2008), марҳилаи мукаммалгардонии қонунгузорӣ ва банақшагирии стратегӣ (солҳои 2009-2016) ва марҳилаи такмили қонунгузорӣ дар асоси стратегияҳои нав (аз соли 2017 то имрӯз) муайян ва тавсиф карда шудаанд. Ба таҳлили санадҳои асосии қонунгузорӣ, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳии дохилӣ» (соли 2017) ва Қонуни нави «Дар бораи сайёҳӣ» (соли 2020), инчунин Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 таваҷҷуҳи хоса зоҳир карда шудааст. Дар мақола таъсис ва фаъолияти мақомоти давлатии масъул дар соҳаи сайёҳӣ, аз ҷумла Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Шӯрои байниидоравӣ оид ба ҳамоҳангсозии миллӣ ва дигар сохторҳо баррасӣ гардидааст. Ҳамзамон, пешрафтҳо ва норасоиҳои қонунгузорӣ дар соҳаи сайёҳии дохилӣ таҳлил карда шуда, роҳҳои такмили минбаъдаи он пешниҳод гардидаанд. Дар натиҷаи тадқиқот, муаллифон ба хулосае омадаанд, ки дар давраи истиқлолият системаи мукаммали санадҳои ҳуқуқӣ дар соҳаи сайёҳии дохилӣ ташаккул ёфтааст, аммо барои ноил шудан ба сатҳи пешрафтаи ҷаҳонӣ, зарурати такмили минбаъдаи қонунгузорӣ, аз ҷумла дар самти механизми ҳимояи ҳуқуқи сайёҳон, суғуртаи ҳатмӣ, сертификатсияи хизматрасониҳо ва ҳамоҳангсозии байниидоравӣ вуҷуд дорад. Мақола барои мутахассисони соҳаи ҳуқуқи сайёҳӣ, кормандони мақомоти давлатӣ, соҳибкорон ва ҳамаи манфиатдорони соҳаи сайёҳӣ аҳамияти илмию амалӣ дорад.

Калидвожаҳо: қонунгузории сайёҳӣ, сайёҳии дохилӣ, танзими ҳуқуқӣ, Кодекси маданӣ, Кумитаи рушди сайёҳӣ, стратегияи рушди сайёҳӣ, мақомоти давлатӣ, ҳимояи ҳуқуқи сайёҳон, суғуртаи сайёҳӣ, сертификатсияи хизматрасониҳои сайёҳӣ, рушди инфрасохтори сайёҳӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ТАДЖИКИСТАНА В СФЕРЕ ВНУТРЕННЕГО ТУРИЗМА

Настоящая статья посвящена всестороннему анализу становления и развития законодательства Республики Таджикистан в сфере внутреннего туризма. Авторы на основе анализа нормативных правовых актов, включая Конституцию Республики Таджикистан, Гражданский кодекс, специальные законы, подзаконные акты и стратегии развития, исследовали процесс формирования законодательства в сфере внутреннего туризма на протяжении периода государственной независимости. В статье определены и охарактеризованы основные этапы становления законодательства, включая этап создания правовых основ (1991-1998 годы), этап активного развития законодательства (1999-2008 годы), этап совершенствования законодательства и стратегического планирования (2009-2016 годы) и этап совершенствования законодательства на основе новых стратегий (с 2017 года по настоящее время). Особое внимание уделено анализу основных законодательных актов, включая Закон Республики Таджикистан «О внутреннем туризме» (2017 год) и новый Закон «О туризме» (2020 год), а также Стратегии развития туризма в Республике Таджикистан на период до 2030 года. В статье рассмотрены создание и деятельность государственных органов, ответственных за сферу туризма, включая Комитет по развитию туризма при Правительстве Республики Таджикистан, Межведомственный совет по национальной координации по развитию сферы туризма и другие структуры. Наряду с этим, проанализированы достижения и недостатки законодательства в сфере внутреннего туризма, а также предложены пути его дальнейшего совершенствования. По результатам исследования авторы пришли к выводу, что в период независимости сформирована комплексная система правовых актов в сфере внутреннего туризма, однако для достижения передового мирового уровня существует необходимость дальнейшего совершенствования законодательства, в том числе в сфере механизма защиты прав туристов, обязательного страхования, сертификации услуг и межведомственной координации. Статья представляет научно-практическую значимость для специалистов в области туристского права, сотрудников государственных органов, предпринимателей и всех заинтересованных лиц в сфере туризма.

Ключевые слова: туристское законодательство, внутренний туризм, правовое регулирование, Гражданский кодекс, Комитет по развитию туризма, стратегия развития туризма, государственные органы, защита прав туристов, туристское страхование, сертификация туристских услуг, развитие туристской инфраструктуры, Республика Таджикистан.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF TAJIKISTAN'S LEGISLATION IN THE FIELD OF DOMESTIC TOURISM

This article is devoted to a comprehensive analysis of the formation and development of the legislation of the Republic of Tajikistan in the field of domestic tourism. Based on the analysis of normative legal acts, including the Constitution of the Republic of Tajikistan, the Civil Code, special laws, by-laws and development strategies, the authors examined the process of formation of legislation in the field of domestic tourism throughout the period of state independence. The article identifies and characterizes the main stages of the formation of legislation, including the stage of creating legal foundations (1991-1998), the stage of active development of legislation (1999-2008), the stage of improving legislation and strategic planning (2009-2016) and the stage of improving legislation based on new strategies (from 2017 to the present). Special attention is paid to the analysis of the main legislative acts, including the Law of the Republic of Tajikistan "On Domestic Tourism" (2017) and the new Law "On Tourism" (2020), as well as the Tourism Development Strategy in the Republic of Tajikistan for the period up to 2030. The article examines the establishment and activities of state bodies responsible for the tourism sector, including the Committee for Tourism Development under the Government of the Republic of Tajikistan, the Interdepartmental Council for National Coordination on the Development of the Tourism Sector and other structures. Along with this, the achievements and shortcomings of legislation in the field of domestic tourism are analyzed, and ways for its further improvement are proposed. Based on the results of the study, the authors came to the conclusion that during the period of independence, a comprehensive system of legal acts in the field of domestic tourism has been formed, however, in order to achieve an advanced world level, there is a need for further improvement of legislation, including in the field of the mechanism for protecting the rights of tourists, compulsory insurance, certification of services and interdepartmental coordination. The article is of scientific and practical significance for specialists in the field of tourism law, employees of state bodies, entrepreneurs and all stakeholders in the field of tourism.

Keywords: tourism legislation, domestic tourism, legal regulation, Civil Code, Committee for Tourism Development, tourism development strategy, state bodies, protection of tourists' rights, travel insurance, certification of tourism services, tourism infrastructure development, Republic of Tajikistan.

Дар бораи муаллифон

Сангинзода Дониёр Шомаҳмад
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ профессор
муовини директор оид ба илм ва таълим
Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупо
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17
Email: doniyor_sanginov@mail.ru

Ҳабибзода Ҳокимҷон
унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи маданӣ
Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Суроға: 734003, Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Саид Носиров 33

Об авторах

Сангинзода Дониёр Шомахмад
доктор юридических наук, профессор
заместитель директора по науке и образованию
Институт изучения проблем государств Азии и Европы
Национальной академии наук Таджикистана
734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17
E-mail: doniyor_sanginov@mail.ru

Хабибзода Хокимджон
Соискатель кафедры гражданского права
Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан
Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саида Носирова, 33.

About the Authors

Sanginzoda Doniyor Shomahmad
Doctor of Law, Professor
Deputy Director for Science and Education
Institute for the Study of Problems of Asian and European States
National Academy of Sciences of Tajikistan
17 Rudaki Avenue, Dushanbe 734025, Republic of Tajikistan
E-mail: doniyor_sanginov@mail.ru

Habibzoda Hokimjon
Research Degree Candidate, Department of Civil Law
Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan
Address: 33 Said Nosirov Street, Dushanbe, 734003, Republic of Tajikistan.

ТДУ 342.7:351.86

ҲАМБАСТАГИИ МЕЪЁРҲОИ ҲУҚУҚИ ИНСОН ВА ВАЗИФАҲОИ ДАВЛАТ ОИД БА ТАЪМИНИ АМНИЯТ

Қозиён Ш. Қ.
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ
Ҳасанзода Л. Қ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқаддима. Яке аз масъалаҳои бунёдии ҳуқуқи муосир, ки ҳам дар сатҳи назариявӣ ва ҳам дар амалияи қонунгузорӣ ва судӣ аҳаммияти фавқулода дорад, тавозун байни ҳуқуқҳои инсон ва амнияти давлатӣ мебошад. Маҳз дар ҳамин нуқта ду арзиши олӣ ҳуқуқ ва озодиҳои шахсият аз як тараф ва амнияти миллӣ, тартиботи ҷамъиятӣ ва суботи конститутсионӣ аз тарафи дигар бо ҳам бархӯрда, муколамаи мураккаби ҳуқуқӣ ва сиёсиро ба вуҷуд меоранд.

Давлат дар низоми ҳуқуқи байналмилалӣ ва миллӣ ҳамзамон ду гурӯҳи уҳдадориҳоро ба зимма дорад: эҳтиром, ҳифз ва таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон, инчунин муҳофизати амнияти шахс, ҷомеа ва давлат. Ҳамбастагии ин уҳдадориҳо зарурати муайян кардани ҳудуди қонунии дахолати давлат ва кафолатҳои пешгирии сӯиистифода аз ваколатҳои ҳокимиятиро ба миён меорад.

Дар ҳуқуқи муосир масъалаи тавозуни байни ҳуқуқи инсон ва вазифаҳои давлат оид ба таъмини амният ба яке аз масъалаҳои калидии назариявӣ ва амалӣ табдил ёфтааст. Давлат, аз як тараф, уҳдадор аст ҳуқуқу озодиҳои инсонро эҳтиром, ҳифз ва таъмин намояд, аз ҷониби дигар бошад, вазифадор аст амнияти миллӣ, тартиботи ҷамъиятӣ ва суботи конститутсиониро таъмин созад. Дар ҳамин замина омӯзиши принсипи мутаносибият, ҳуқуқҳои ғайридерогатсионӣ, меъёрҳои императивии ҳуқуқи байналмилалии умумӣ ва уҳдадориҳои мусбати давлат аҳаммияти махсус касб мекунад.

Таҳаввули ҳуқуқи инсон аз ғояҳои ахлоқию фалсафӣ ба меъёрҳои ҳуқуқӣ дар рушди ҳуқуқи муосир аҳаммияти бунёдӣ дорад. Эъломияҳо, конститутсияҳо ва шартномаҳои байналмилалӣ ин арзишҳоро дар шаклҳои гуногуни ҳуқуқӣ таҷассум намудаанд. Ҳуқуқи байналмилалии ҳуқуқи инсон имрӯз самти мустақили танзими муносибатҳои байналмилалӣ буда, барои давлатҳо доираи уҳдадориҳои мушаххас ва механизмҳои назоратро муайян мекунад. Ҳамзамон, сарчашма, қувваи ҳуқуқӣ ва механизми иҷрои ҳар санад бояд алоҳида муайян карда шавад.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ. Мақсади таҳқиқ аз омӯзиши ҳамаҷонибаи ҳамбастагии меъёрҳои ҳуқуқи инсон ва вазифаҳои давлат оид ба таъмини амният, таҳлили заминаҳои байналмилалӣ ва миллӣ, инчунин пешниҳоди тавсияҳо оид ба такмили механизми ҳуқуқии таъмини тавозуни ҳуқуқ ва амният иборат аст.

Барои расидан ба мақсади илмии мазкур иҷрои вазифаҳои зерин пешбинӣ мегардад:

– баррасии таҳаввули ҳуқуқи инсон аз категорияи ахлоқӣ ба меъёри ҳатмии ҳуқуқи байналмилалӣ ва миллӣ;

– таҳлили ҷойгоҳи ҳуқуқи инсон ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқи байналмилалӣ ва муайян намудани хусусияти императивии баъзе меъёрҳои он ва мавҷудияти уҳдадориҳо дар назди ҷомеаи байналмилалӣ дар маҷмуъ;

– шарҳи равишҳои назариявии монизм ва дуализм дар робита ба татбиқи меъёрҳои байналмилалӣ дар низоми миллӣ;

– таҳқиқи мақоми ҳуқуқи инсон дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунгузории соҳавӣ;

– баррасии механизмҳои миллӣ ва байналмилалии ҳифзи ҳуқуқи инсон, аз ҷумла судӣ ва ғайрисудӣ;

– таҳлили принсипҳои зарурият, мутаносибият ва дерогатсия дар маҳдудсозии ҳуқуқҳо;

– пешниҳоди тавсияҳои амалӣ барои такмили имплементатсияи стандартҳои байналмилалӣ дар низоми ҳуқуқии миллӣ.

Аҳаммияти назариявии таҳқиқ дар дақиқ кардани мафҳумҳои ҳамсоя ва нишон додани робитаи онҳо бо ҳудуди ваколатҳои давлатӣ ифода меёбад. Аҳаммияти амалии он ба имкони истифодаи натиҷаҳо дар таҳияи қонунҳо, асосноккунии қарорҳои маҳдудкунанда, таълими ҳуқуқи инсон ва фаъолияти ниҳодҳои ҳимоявӣ вобаста мебошад.

Маводҳо ва усулҳои таҳқиқ. Асоси маводии таҳқиқро Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои байналмилалии ҳуқуқи инсон, қонунгузории соҳавӣ ва таҷрибаи интихобии судҳои байналмилалӣ ташкил медиҳанд. Методологияи таҳқиқ ба усулҳои

диалектикӣ, системавӣ, мантиқӣ-ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ ва формалӣ-ҳуқуқӣ такя мекунад. Усули диалектикӣ барои омӯзиши ҳамбастагии озодӣ ва амният, усули системавӣ барои муайян кардани робитаи кафолатҳои ҳуқуқӣ ва вазифаҳои давлатӣ, усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ барои муқоисаи меъёрҳои миллӣ ва байналмилалӣ истифода мешавад. Ҳамчунин, усули тафсири ҳуқуқӣ барои муайян намудани мазмуни моддаҳои Конститутсия, санадҳои байналмилалӣ ва қарорҳои судӣ ба кор бурда мешавад. Баррасии таҷрибаи судӣ хусусияти интихобӣ дошта, ҷойгузини таҳқиқоти омории фаъолияти судҳои миллӣ намебошад.

Натиҷаҳои таҳқиқ. Дар натиҷаи таҳқиқ масъалаи ҳамбастагии ҳуқуқ ва амният дар заминаи ягонаи назариявӣ, байналмилалӣ ва миллӣ баррасӣ гардида, аҳаммияти принсипи мутаносибият, кафолатҳои ҳуқуқҳои ғайридерогатсионӣ ва уҳдадориҳои мусбати давлат асоснок карда мешавад. Муайян мегардад, ки маҳдудсозии муқаррарии ҳуқуқҳо аз дерогатсия дар вазъияти фавқулода фарқ дошта, ҳуқуқҳои мутлақро набояд бо тамоми ҳуқуқҳои ғайридерогатсионӣ яксон донист. Натиҷаи дигари таҳқиқ зарурати пайвастани чораҳои амниятӣ бо асосноккунии ҳуқуқӣ, назорати судӣ, дастрасӣ ба воситаҳои ҳимоя ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон мебошад.

Муҳокима. Масъалаи меҳварии таҳқиқ таносуби ду арзиши муҳим - амният ва озодӣ мебошад. Аз як тараф, давлат ва ҷомеа ба таъмини амният манфиатдоранд; аз тарафи дигар, ҳар як тадбири амниятӣ бояд бо кафолатҳои ҳуқуқу озодиҳои шахс мувофиқат намояд. Ин масъала дар шароити рушди технологияҳои рақамӣ, густариши назорати давлатӣ ва афзоиши таҳдидҳои фаромиллӣ хусусияти мураккабтар пайдо мекунад. Дар ин замина самтҳои зерини таҳлил аҳаммияти махсус доранд:

– назорат ва озодии шахсӣ;

– ҷамъоварӣ ва коркарди маълумоти шахсӣ, ҳифзи ҳаёти хусусӣ ва махфияти иттилоот;

– киберамният ва озодии дастрасӣ ба иттилоот;

– танзими ҳуқуқии истифодаи технологияҳо дар фаъолияти амниятӣ;

– амнияти ҷамъиятӣ ва сӯиистифодаи қудрат.

Дар соҳаи рақамӣ ҳамбастагии ҳуқуқ ва амният махсусан ҳангоми назорати муошират, нигоҳдории маълумот ва истифодаи воситаҳои автоматии таҳлил зоҳир мегардад. Танзими чунин фаъолият бояд доираи ваколат, мақсади ҷамъоварии маълумот, муҳлати нигоҳдорӣ, тартиби дастрасӣ ва воситаи шикоятро муайян кунад. Киберамният ҳам ҳифзи инфрасохтор ва ҳам ҳифзи инсон аз дахолати худсарона ба ҳаёти хусусиро тақозо менамояд.

Дар идомаи таҳлил бояд таъкид намуд, ки тавозуни ҳуқуқҳои инсон ва амнияти давлатӣ танҳо масъалаи интихоби яке аз ин арзишҳо нест. Муҳим он аст, ки чораҳои амниятӣ дар доираи низоми ҳуқуқӣ қабул ва татбиқ шуда, ҳамзамон барои истифодаи озодиҳо шароити воқеӣ фароҳам оваранд. Аз ин дидгоҳ, муносибати ҳуқуқу озодиҳои шахсият бо амнияти миллӣ, тартиботи ҷамъиятӣ ва суботи конститутсионӣ муколамаи пайвастаи ҳуқуқӣ ва сиёсиро талаб мекунад.

Давлат дар доираи низоми ҳуқуқи байналмилалӣ ва миллӣ дорои ду уҳдадории асосӣ мебошад:

Уҳдадории инсонмеҳваронаи давлат ба эҳтиром, ҳифз ва таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон равона мебошад. Давлат на танҳо бояд аз нақзи ғайриқонунии ҳуқуқҳо худдорӣ намояд, балки вазифадор аст шароити воқеӣ ва механизмҳои муассири татбиқи онҳоро фароҳам созад [10, с. 5]. Дар ин замина, Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ ва Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ аҳаммияти бунёдӣ доранд. Бо вуҷуди ин, мақоми ҳуқуқии онҳо яксон нест: Эъломия санади эъломиявӣ буда, паймонҳо барои давлатҳои иштирокдор уҳдадориҳои шартномавӣ эҷод мекунанд; мақоми императивии меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии умумӣ бошад, танҳо ба меъёрҳое тааллуқ дорад, ки ба талаботи махсуси ҳуқуқи байналмилалӣ ҷавоб медиҳанд.

Уҳдадории давлат оид ба таъмини амният: ин уҳдадорӣ ба ҳимояи сохтори конститутсионӣ, истиқлолияти давлатӣ, ҳифзи ҳудуд, тартиботи ҷамъиятӣ ва суботи сиёсӣ равона шудааст. Бе таъмини амният давлат наметавонад ҳуқуқҳои инсонро таъмин кунад, зеро амният заминаи амалии истифодаи ҳуқуқҳоро фароҳам месозад. Ҳамин тариқ, амният ва ҳуқуқ дар муносибати иллативу маълулӣ қарор доранд [13, с. 4].

Ҳамбастагии ин ду вазифаро метавон ҳамчун масъулияти дуҷонибаи давлат тавсиф намуд. Дар доираи мақолаи мазкур ин ибора воситаи таҳлили назариявӣ буда, ба маънои мавҷудияти як истилоҳи ягонаи ҳатмии ҳуқуқӣ истифода намешавад. Масъалаи марказӣ муайян кардани он аст, ки давлат то кадом ҳад метавонад бо истинод ба амният ҳуқуқҳои

маҳдудшавандаро маҳдуд созад, бе он ки кафолатҳои конститутсионӣ, ҳуқуқҳои ғайридерогатсионӣ ва манъҳои мутлақро вайрон намояд.

Дар ин ҷо ду нуқтаи калидӣ ба миён меоянд:

Аввал, муайян кардани доираи ҳуқуқҳои мутлақ ва ҳуқуқҳои ғайридерогатсионӣ зарур аст. Манъи шиканҷа ва манъи ғуломдорӣ аз кафолатҳои асосие мебошанд, ки бо истинод ба манфиатҳои амниятӣ бартараф карда намешаванд. Ҳуқуқ ба ҳаёт низ аз ҳуқуқҳои ғайридерогатсионӣ мебошад, аммо мазмуни он пеш аз ҳама манъи маҳрумсозии худсарона аз ҳаёт ва уҳдадориҳои ҳимоявии давлатро дар бар мегирад. Аз ин рӯ, ғайридерогатсионӣ будан ва мутлақ будани ҳуқуқ ҳаммаъно нестанд.

дуввум, зарурати татбиқи принсипи мутаносибият ҳамчун воситаи ҳуқуқӣ барои барқарор сохтани тавозун байни ҳуқуқҳои шахсият ва манфиатҳои амниятии давлат;

Бо ин роҳ, масъалаи тавозуни ҳуқуқ ва амният танҳо як баҳси назариявӣ нест, балки дорои аҳаммияти амалӣ ва конститутсионӣ буда, ба сиёсати қонунгузорӣ, фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва низоми судӣ таъсири мустақим мерасонад.

Ҳуқуқи байналмилалӣ бо эътирофи ҳамзамони ҳуқуқҳои инсон ва амнияти давлатӣ ҳамчун ду пояи асосии низоми ҳуқуқи муосир амал мекунад. Дар воқеъ, ин ду арзиш на ба ҳайси муқобил, балки ҳамчун ду меҳвари ягонаи низоми ҳуқуқӣ шинохта мешаванд, ки бе якдигар наметавонанд мавҷуд бошанд. Ҳуқуққо бе амният амалӣ намегарданд ва амният бе ҳимояи ҳуқуққо маънои воқеии худро аз даст медиҳад.

Моддаи 4-и Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ дар вазъияти фавқулодаи расман эълоншуда, ки ба ҳаёти миллат таҳдид мекунад, имкони муваққатан дур шудан аз баъзе уҳдадориҳои шартномавиро пешбинӣ менамояд. Чунин дуршавӣ дерогатсия номида мешавад ва аз маҳдудсозии муқаррарии ҳуқуқҳо фарқ мекунад. Ҳангоми татбиқи он се гурӯҳи талаботи асосӣ бояд риоя гарданд:

Мавҷудияти вазъияти фавқулодаи таҳдидкунанда ба ҳаёти миллат: хатар бояд хусусияти истисноӣ дошта, вазъият расман эълон гардад. Давлат наметавонад ба таҳдидҳои мавҳум ё сабабҳои умумии сиёсӣ такя намуда, дерогатсияро асоснок созад. Дар шарҳҳои Кумитаи ҳуқуқи инсон зарурати арзёбии мушаххаси хусусият, шиддат ва доираи вазъият таъкид мешавад [15, с. 10].

Зарурияти қатъӣ, мутаносибият ва риояи дигар уҳдадориҳо: чораҳо бояд аз ҳудуде, ки вазъият воқеан талаб мекунад, берун нараванд. Давлат бояд доираи ҳудудӣ, муҳлат ва мазмуни онҳоро асоснок созад ва имкони истифодаи воситаҳои камтар маҳдудкунандаро баррасӣ намояд [1, с. 4]. Илова бар ин, чораҳо набояд ба дигар уҳдадориҳои байналмилалӣ мухолиф ё танҳо бо асосҳои манъшудаи нажод, ранг, ҷинс, забон, дин ё пайдоиши иҷтимоӣ табъизомез бошанд.

Риояи ҳуқуқҳои ғайридерогатсионӣ ва тартиби огоҳонӣ: моддаи 4-и Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ дуршавӣ аз моддаҳои 6, 7, 8 (қисмҳои 1 ва 2), 11, 15, 16 ва 18-ро иҷозат намедиҳад. Ин кафолатҳо ҳуқуқ ба ҳаёт, манъи шиканҷа, ғуломдорӣ ва ҳолати тобеияти ғуломона, манъи ҳабс танҳо барои иҷро накардани уҳдадории шартномавӣ, қонуният дар ҳуқуқи ҷиноятӣ, эътирофи шахсияти ҳуқуқӣ ва озодии фикр, виҷдон ва динро фаро мегиранд. Давлати истифодакунандаи дерогатсия бояд тавассути Дабири кулли СММ дар бораи меъёрҳои дахлдор, сабабҳо ва анҷоми он хабар диҳад.

Моддаи 15-и Конвенсияи аврупоии ҳуқуқи инсон низ барои давлатҳои иштирокдор дар ҳолати ҷанг ё дигар вазъияти фавқулодаи таҳдидкунанда ба ҳаёти миллат дерогатсияро пешбинӣ мекунад. Риояи шартҳои он аз ҷониби Суди Аврупоии ҳуқуқи инсон санҷида мешавад. Тоҷикистон иштирокдори ин Конвенсия нест; бинобар ин, таҷрибаи мазкур дар мақола ҳамчун маводи муқоисавӣ истифода мегардад. Ду парвандаи зерин барои шарҳи ҳудуди чунин ваколат аҳаммият доранд:

Дар парвандаи «Лоулесс бар зидди Ирландия (№ 3)» масъалаи истифодаи моддаи 15 дар робита бо таҳдидҳои фаъолияти созмони мусаллаҳи ғайриқонунӣ ва боздошти бе муҳокима баррасӣ гардид. Суд мавҷудияти вазъияти фавкулода ва ҷавобгӯ будани тадбирҳои мавриди баҳсро ба талаботи вазъият эътироф намуд. Аҳаммияти ин парванда дар муайян кардани меъёрҳои арзёбии таҳдид ба ҳаёти миллат ва ҳудуди чораҳои истисноӣ мебошад, на дар эътирофи ҳар гуна истинод ба амният.

Парвандаи «А. ва дигарон бар зидди Шоҳигарии Муттаҳида»: Суди Аврупоӣ ҳабси бе муҳлат ва бе муҳокимаи шаҳрвандони хориҷӣ дар Британиёро хилофи моддаи 5 Конвенсияи аврупоии ҳуқуқи инсон донист, зеро чораҳои андешидашуда мутаносиб набуданд. Суд таъкид кард, ки ҳатто дар мубориза бо терроризм, маҳдудияти ҳуқуқҳо бояд ба меъёри мутаносибият ҷавобгӯ бошад [4, с. 63].

Ин ду санади бунёдӣ нишон медиҳанд, ки ҳуқуқ ва амният арзишҳои зиддиҳам нестанд. Баръакс, онҳо дар як низоми ҳамбаста қарор доранд:

амният шарти зарурӣ барои амалӣ гардидани ҳуқуқҳо мебошад;

ҳуқуқҳо ҳадду марзи қонунӣ барои фаъолияти амниятии давлатро муайян мекунанд.

Ҳамин тавр, ҳуқуқи байналмилалӣ тавассути муқаррароти Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ ва Конвенсияи аврупоии ҳуқуқи инсон намунаи равшани ҳуқуқи мутавозинро ба миён мегузорад, ки дар он ҳам ҳуқуқ ва ҳам амният ҳамчун арзишҳои ҳамзамон ва иловагӣ ба ҳамдигар шинохта мешаванд.

Барои татбиқи меъёрҳои байналмилалӣ дар сатҳи миллӣ равишҳои монистӣ ва дуалистӣ аҳаммияти назариявӣ доранд. Монизм робитаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилиро дар доираи низоми ягона шарҳ медиҳад; дуализм онҳоро ҳамчун низомҳои фарқкунанда баррасӣ намуда, ба механизмҳои дохилии воридсозии меъёрҳо таваҷҷуҳ мекунад. Тартиби воқеии татбикро бояд аз Конститутсия ва қонунгузории ҳар давлат муайян кард. Барои Тоҷикистон моддаи 10 заминаи муҳим аст, аммо татбиқи ҳар меъёр аз мазмун, эътирофи санад ва талаботи дахлдори ҳуқуқӣ вобаста мебошад.

Принсипи мутаносибият яке аз воситаҳои муҳимми ҳуқуқии арзёбии дахолат ба ҳуқуқу озодиҳои маҳдудшаванда мебошад. Тавассути он судҳо ва мақомоти давлатӣ муносибати байни мақсади қонунии чора ва таъсири он ба ҳуқуқи шахсро таҳлил мекунанд. Ин принсип барои ҳифзи кафолатҳои асосӣ аҳаммият дошта, бо вуҷуди ин, асоси қонунӣ гардондани нақзи ҳуқуқҳои мутлақ, аз ҷумла манъи шиканҷа, шуда наметавонад.

Дар илми ҳуқуқшиносӣ, мутаносибият на танҳо як принсипи умумӣ, балки воситаи санҷиши судӣ мебошад, ки бо он маҳдудиятҳо арзёбӣ мешаванд.

Арзёбии қонунӣ будани маҳдудиятро дар доираи мақолаи мазкур метавон тавассути чор унсури асосӣ шарҳ дод. Қонуният ва ҳадафи қонунӣ шартҳои ибтидоӣ мебошанд; мутобиқати восита ба мақсад, зарурият ва мутаносибият бошанд, мазмуни санҷиши минбаъдаро ташкил медиҳанд. Тарзи гурӯҳбандии ин унсурҳо дар низомҳои гуногуни ҳуқуқӣ метавонад фарқ кунад.

Қонуният. Маҳдудият бояд асоси ҳуқуқии дастрас, равшан ва ба қадри кофӣ пешбинишаванда дошта бошад, то шахс тавонад оқибатҳои ҳуқуқии рафтори худро дарк намояд. Дар парвандаи «Рӯзномаи “Сандей Таймс” бар зидди Шоҳигарии Муттаҳида (№ 1)» Суди Аврупоӣ ба сифати қонун ва имкони пешбинӣ кардани оқибатҳои татбиқи он аҳаммият дод. Ин талабот барои пешгирии ихтиёри номаҳдуди мақомоти давлатӣ ва ҳифзи шахс аз дахолати худсарона хизмат мекунад.

Ҳадафи қонунӣ. Маҳдудият бояд ба яке аз мақсадҳое равона бошад, ки меъёри танзимкунандаи ҳуқуқи дахлдор иҷозат медиҳад. Амнияти миллӣ, тартиботи ҷамъиятӣ, саломатӣ, ахлоқ ва ҳуқуқу озодиҳои дигарон барои ҳамаи ҳуқуқҳо рӯйхати ягонаи универсалӣ намебошанд. Масалан, амнияти миллӣ дар Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ асоси мустақили маҳдуд кардани зоҳирсозии дин ё эътиқод нест; бинобар ин, мақсади ҳар маҳдудият бояд бо моддаи мушаххас санҷида шавад.

Мувофиқат ва зарурият. Давлат бояд нишон диҳад, ки чораи интихобшуда барои расидан ба мақсади қонунӣ қобили мусоидат аст ва воситаи баробарсамари камтар маҳдудкунанда мавҷуд нест. Танҳо истинод ба зарурати умумии мубориза бо таҳдид кофӣ набуда, робитаи байни хатар ва чора бояд асоснок гардад. Ҳангоми мавҷуд будани имкони чораҳои сабуктар, истифодаи маҳдудияти шадид ба санҷиши ҷиддии ҳуқуқӣ ниёз дорад.

Мутаносибият дар маънои танг:

Дар ин марҳила таъсири маҳдудият ба ҳуқуқи шахс бо аҳаммияти воқеии мақсади ҳимояшаванда муқоиса мегардад. Арзёбӣ бояд хусусият ва шиддати дахолат, доираи шахсони таъсирпазир, муҳлати чора ва кафолатҳои пешгирии сӯиистифодаро фаро гирад. Агар ба шахс бори аз ҳад зиёд таҳмил шавад, маҳдудият метавонад ғайримутаносиб дониста шавад. Ин таҳлил нисбат ба ҳуқуқҳои маҳдудшаванда истифода мешавад ва манъҳои мутлақро бартараф намекунад.

«Ҳендисайд бар зидди Шоҳигарии Муттаҳида»: Суди Аврупоӣ эътироф намуд, ки маҳдуд кардани озодии баён барои ҳифзи ахлоқи ҷавонон қонунӣ аст. Бо вуҷуди ин, Суд таъкид кард, ки маҳдудият бояд мутаносиб бо ҳадаф бошад ва озодии баён «яке аз асосҳои ҷомеаи демократӣ» боқӣ мемонад. Ин парванда меъёри мутаносибиятро ба таври амалӣ ба миён гузошт.

«Сёринг бар зидди Шоҳигарии Муттаҳида»: Суд хулоса кард, ки истирдоди шахс ба кишваре, ки дар он хатари муносибати ғайриинсонӣ ё таҳқиромез вуҷуд дорад, хилофи моддаи

3 Конвенсияи аврупоии ҳуқуқи инсон мебошад. Ин парванда нишон дод, ки ҳатто манфиатҳои амниятии давлат наметавонанд ҳуқуқҳои мутлақро маҳдуд кунанд.

Дар парвандаи «Осмон бар зидди Шоҳигарии Муттаҳида» Суди Аврупоӣ меъёри уҳдадории мусбати давлатро оид ба андешидани чораҳои оқилона барои ҳифзи ҳаёт шарҳ дод. Масъала дар он аст, ки мақомот аз хатари воқеӣ ва бевосита ба ҳаёти шахс огоҳ буданд ё мебоист огоҳ мешуданд ва оё дар доираи ваколатҳои худ чораҳои ба таври оқилона интизоршавандаро андешиданд. Ин уҳдадорӣ кафолати пешгирии ҳар гуна зарар нест; дар худи парвандаи «Осмон» нақзи моддаи 2 муқаррар нашуд.

«А. ва дигарон бар зидди Шоҳигарии Муттаҳида»: Суд ҳабси бе муҳлати шаҳрвандони хориҷӣ бо баҳонаи мубориза бо терроризмро ғайримутаносиб донист, зеро чораҳои қабулшуда ба ҳадафи амниятӣ мутаносиб набуданд.

Принсипи мутаносибият дорои ду арзиши калидист:

Назариявӣ: он муносибати динамикии ҳуқуқ ва амниятро нишон медиҳад ва исбот мекунад, ки ҳуқуқ ва амният зиддиҳам нестанд, балки тавассути меъёри қонунӣ ба ҳам тавозун меёбанд.

Амалӣ: он воситаи муассир барои додгоҳҳо ва мақомоти давлатӣ мебошад, то ҳангоми татбиқи маҳдудиятҳо ба меъёрҳои байналмилалӣ ва конститутсионӣ такя кунанд.

Дар сатҳи миллӣ истифодаи принсипи мутаносибият бо сохтори конститутсионӣ ва таҷрибаи судии ҳар кишвар вобаста аст. Дар низомҳои Олмон ва Фаронса шаклҳои санҷиши маҳдудиятҳо инкишоф ёфтаанд. Барои Тоҷикистон низ омӯзиши мутаносибият ҳамчун воситаи тафсири кафолатҳои конститутсионӣ аҳаммият дорад; барои хулосаи мушаххас оид ба истифодаи он аз ҷониби Суди конститутсионӣ таҳлили қарорҳои муайян бо нишон додани сана ва рақами онҳо зарур мебошад.

Принсипи мутаносибият дар низоми ҳуқуқи муосир ҳамчун меъёри санҷиши конститутсионӣ ва байналмилалӣ мавқеи марказӣ дорад. Он механизмест, ки тавассути он давлат уҳдадориҳои дугонаи худро кафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон ва таъмини амният, ба тавозун меорад [17, с. 13].

Дар сатҳи назариявӣ, мутаносибият принсипест, ки маҳдудияти ҳуқуқҳои инсон танҳо вақте иҷозат дорад, ки:

- ба қонун такя кунад (қонуният),
- ба ҳадафи қонунии муҳим равона бошад (ҳадафи қонунии муҳим),
- воқеан зарур бошад (зарурият),
- ва аз ҳад нагузарад (мутаносибият дар маънои танг).

Ин унсурҳо якҷоя барои арзёбии дахолати давлатӣ замина фароҳам меоранд. Шакл ва пайдарҳамии санҷиш дар анъанаҳои романо-германӣ, англосаксонӣ ва механизмҳои байналмилалӣ фарқ карда метавонад. Аз ин рӯ, набояд модели ягонаи мазкурро бе тафовут ба тамоми низомҳои ҳуқуқӣ нисбат дод. Аҳаммияти умумии он дар талаб кардани асоснокии чора ва пешгирии дахолати аз ҳад зиёд мебошад.

Мисолҳои классикӣ аз амалияи Суди Аврупоӣ оид ба ҳуқуқи инсон нишон медиҳанд, ки маҳдудияти ҳуқуқ бояд ҳамеша бо ҳадафи таъинишуда мутаносиб бошад:

«Ҳендисайд бар зидди Шоҳигарии Муттаҳида», маҳдудияти озодии баён бо баҳонаи ҳифзи ахлоқи ҷавонон мутаносиб дониста шуд, аммо Суд таъкид кард, ки озодии баён «асоси ҷомеаи демократӣ» боқӣ мемонад.

«Сёринг бар зидди Шоҳигарии Муттаҳида», амнияти давлатӣ наметавонад истирдодро ба кишваре, ки хатари шиканҷа вуҷуд дорад, қонунӣ гардонад.

«А. ва дигарон бар зидди Шоҳигарии Муттаҳида», ҳабси бе муҳлати шаҳрвандони хориҷӣ дар Британиё хилофи моддаи 5 Конвенсияи аврупоии ҳуқуқи инсон дониста шуд, зеро чораҳо мутаносиб набуданд.

Дар низоми ҳуқуқии Тоҷикистон низ, гарчанде ки истилоҳи «мутаносибият» мустақиман кам зикр мегардад, моҳияти он дар як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ таҷассум ёфтааст:

Муқаррароти конститутсионӣ. Моддаи 5-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон арзиши олии инсон ва вазифаи давлатро дар эътироф, риоя ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳо муқаррар менамояд. Моддаи 14 ба ҳифз ва амали бевositаи ҳуқуқҳо, инчунин мақсадҳои иҷозатдодашудаи маҳдудсозӣ дахл дорад. Талаботи зарурият ва мутаносибиятро бояд дар робита бо маҷмуи кафолатҳои конститутсионӣ ва уҳдадориҳои байналмилалии Тоҷикистон таҳлил кард, на ҳамчун иқтибоси айнан дар моддаи 14 мавҷудбуда пешниҳод намуд.

Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти фавқулодда» барои танзими чораҳои истисноӣ аҳаммият дорад. Чунин чораҳо бояд бо асосҳо, салоҳиятҳо, муҳлатҳо ва кафолатҳои муқаррарнамудаи Конститутсия ва қонунгузорӣ

мувофиқат намоянд. Арзёбии зарурият ва мутаносибияти онҳо ҳамчунин риояи уҳдадориҳои байналмилалиро талаб мекунад. Худи эълони вазъияти фавқулода ба мақомоти давлатӣ ихтиёри номаҳдуд намедиҳад.

Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак» ва «Дар бораи муроҷиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ» самтҳои алоҳидаи ҳимояи ҳуқуқҳоро танзим мекунанд. Таҳлили онҳо барои муайян кардани кафолатҳои ҳифзи гурӯҳҳои осебпазир ва дастрасӣ ба мурофиат аҳаммият дорад. Ҳангоми баррасии мутаносибият бояд мазмуни ҳар меъёри мушаххас, мақсади танзим ва таъсири он ба ҳуқуқи дахлдор омӯхта шавад; танҳо мавҷудияти қонун барои исботи татбиқи ин принсип кофӣ нест.

Дар омӯзиши амалияи Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи санҷиши асоси қонунӣ, зарурияти воқеӣ ва таносуби таъсири маҳдудият бо мақсади ҷамъиятӣ аҳаммият дорад. Барои арзёбии баҳсҳои вобаста ба озодии баён, ҷамъомад ва чорабиниҳои фавқулода бояд қарорҳои мушаххас таҳлил гарданд. Дар доираи таҳқиқи назариявии мазкур ин саволҳо ҳамчун меъёрҳои пешниҳодшавандаи таҳлил баррасӣ мешаванд ва ба маънои тасдиқи истифодаи онҳо дар ҳамаи қарорҳои суд нестанд.

Дар низоми ҳуқуқии Тоҷикистон, ки давлат ҳам ҳимояи ҳуқуқҳо ва ҳам таъмини амниятро ба зимма дорад, мутаносибият метавонад кафолати пешгирии сӯиистифода аз ваколатҳои давлатӣ бошад. Мазмуни он дар талаб кардани далелҳои кофӣ, муайян намудани ҳудуди дахолат ва ҳифзи кафолатҳои мурофиавӣ ифода меёбад. Бо ин роҳ, истиноди умумӣ ба амният набояд ҷойгузини асосноккунии қонунии маҳдудият гардад.

Принсипи мутаносибият ҳамчун санҷиши ҳуқуқӣ ва сиёсӣ имкон медиҳад, ки:

дар сатҳи байналмилалӣ, давлатҳои иштирокдор мутобиқи уҳдадориҳои дахлдори Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ ва, барои тарафҳои Конвенсия, Конвенсияи аврупоии ҳуқуқи инсон амал намоянд;

дар сатҳи миллӣ, мақомоти қонунгузор ва судҳо тавозуни ҳуқуқ ва амниятро таъмин намоянд.

Дар Тоҷикистон робитаи принсипи мутаносибият бо муқаррароти Конститутсия ва қонунгузории махсус бояд пайгирона таҳқиқ ва дар амалияи асосноккунии қарорҳо тақвият дода шавад. Барои арзёбии дараҷаи воқеии истифодаи он омӯзиши матни санадҳо ва қарорҳои судӣ зарур аст. Аз нигоҳи назариявӣ, ин принсип метавонад воситаи пайванди кафолатҳои ҳуқуқи инсон ва чорабиниҳои таъмини амният бошад

Дар ҳуқуқи байналмилалӣ мафҳуми меъёрҳои императивӣ ба қоидаҳои дуршавинопазири ҳуқуқи байналмилалии умумӣ ишора мекунад. Ин меъёрҳо мақоми махсус дошта, дуршавӣ аз онҳо иҷозат дода намешавад. Мавҷудияти онҳо аз иродаи якҷонибаи давлати алоҳида вобаста нест ва санадҳои мухолиф наметавонанд уҳдадории риояи онҳоро бартараф созанд. Дар баробари ин, ҳар меъёри ҳуқуқи инсон танҳо ба сабаби аҳаммияти иҷтимоии худ ба таври худкор меъёри императивӣ ҳисобида намешавад.

Мувофиқи таърифи моддаи 53-и Конвенсияи Вена оид ба ҳуқуқи шартномаҳо ва равиши Комиссияи ҳуқуқи байналмилалии СММ, меъёри императивӣ аз ҷониби ҷомеаи байналмилалии давлатҳо дар маҷмуъ ҳамчун меъёри дуршавинопазир қабул ва эътироф мешавад. Тағйири он танҳо тавассути меъёри баъдии ҳуқуқи байналмилалии умумӣ, ки ҳамон хусусияти императивиро дорад, имконпазир аст. Ин хусусият бояд аз ҳатмияти одии шартномавӣ фарқ карда шавад.

Ҳангоми муайян кардани кафолатҳои бунёдӣ бояд байни намунаҳои меъёрҳои императивӣ ва рӯйхати ҳуқуқҳои ғайридерогатсионӣ тафовут гузошт:

Манъи шиканҷа, ғуломдорӣ, генотсид, апартеид ва табъизи нажодӣ аз намунаҳои эътирофшудаи меъёрҳои императивӣ мебошанд. Ҳуқуқ ба ҳаёт, қонуният дар ҳуқуқи ҷиноятӣ ва эътирофи шахсияти ҳуқуқӣ дар рӯйхати кафолатҳои ғайридерогатсионии Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ ҷой доранд. Бо вуҷуди робитаи зичи ин кафолатҳо, чунин рӯйхатҳо пурра ҳаммаъно нестанд ва асоси ҳуқуқии ҳар яке бояд алоҳида муайян карда шавад.

Дар баробари меъёрҳои императивии ҳуқуқи байналмилалии умумӣ, қонунҳои байналмилалӣ категорияи ҳуқуқҳои ғайридерогатсиониро муайян кардаанд. Онҳо дар ҳуҷҷатҳои асосӣ, ба мисли Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ ва Конвенсияи аврупоӣ оид ба ҳуқуқи инсон мустаҳкам шудаанд.

Ҳуқуқҳои ғайридерогатсионӣ ҳуқуқҳое мебошанд, ки дуршавии фавқулода аз кафолатҳои шартномавии онҳо иҷозат дода намешавад. Ин хусусият маънои онро надорад, ки ҳар яке аз онҳо аз рӯйи мазмун мутлақ аст. Масалан, озодии зоҳирсозии дин метавонад бо шартҳои моддаи 18-и Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ маҳдуд

гардад, аммо озодии дохилии эътиқод аз маҷбуркунӣ ҳифз мешавад. Кафолатҳои зерин аҳаммияти махсус доранд:

– ҳуқуқ ба ҳаёт ва манъи маҳрумсозии худсарона аз он;
- манъи шиканҷа ва муносибати ғайриинсонӣ,
- манъи ғуломдорӣ,

– озодии фикр, виҷдон ва дин бо фарқ гузоштан байни эътиқоди ботинӣ ва зоҳирсозии он;
- принсипи қонуният дар ҳуқуқи ҷиноятӣ.

Дар назари аввал, миёни тадбирҳои таъмини амнияти миллӣ ва кафолатҳои бунёдии ҳуқуқи инсон ихтилоф пайдо шуда метавонад. Аммо меъёрҳои императивии ҳуқуқи байналмилалии умумӣ ва ҳуқуқҳои ғайридерогатсионӣ маҳз барои муайян кардани ҳудуди ваколатҳои давлатӣ аҳаммият доранд. Давлат набояд мавҷудияти хатарро ҳамчун асоси сарфи назар кардани манъҳои мутлақ ё дуршавӣ аз кафолатҳои ҳифзшуда истифода барад.

Давлат метавонад бар асоси ҳолати фавқулода ҳуқуқҳои муайянро маҳдуд кунад, вале наметавонад ҳуқуқҳои ғайридерогатсионӣ ва меъёрҳои императивии ҳуқуқи байналмилалии умумиро вайрон намояд.

Ҳамин тариқ, меъёрҳои императивии ҳуқуқи байналмилалии умумӣ ҳудуди дуршавинопазири фаъолияти давлатро муайян мекунад. Дар робита бо он категорияи уҳдадориҳо дар назди ҷомеаи байналмилалӣ дар маҷмуъ низ аҳаммият дорад: ин мафҳум ба уҳдадориҳое дахл дорад, ки дар назди ҷомеаи байналмилалӣ дар маҷмуъ вуҷуд доранд. Хусусияти императивӣ мақоми иерархии меъёрро тавсиф мекунад, уҳдадорӣ дар назди ҷомеаи байналмилалӣ дар маҷмуъ бошад, доираи манфиати ҳуқуқӣ ва самти уҳдадориро. Аз ин рӯ, мафҳумҳои мазкур алоқаманданд, аммо яксон нестанд.

Амалияи судҳо ин ҳамбастагиро таъкид мекунад:

«Ирландия бар зидди Шоҳигарии Муттаҳида», Суди Аврупоӣ муайян кард, ки ҳатто дар мубориза бо терроризм истифодаи шиканҷа ё муносибати ғайриинсонӣ комилан мамнӯъ аст.

Дар парвандаи «Чаҳал бар зидди Шоҳигарии Муттаҳида» Суд таъкид намуд, ки хориҷ кардани шахс ба кишваре, ки дар он хатари воқеии муносибати мухолифи моддаи 3-и Конвенсияи аврупоии ҳуқуқи инсон вуҷуд дорад, бо истинод ба амнияти миллӣ асоснок карда намешавад. Манъи шиканҷа ва муносибати ғайриинсонӣ ё таҳқиромез хусусияти мутлақ дорад ва бо арзёбии хатарнокии шахс мувозинат карда намешавад.

Парвандаи «Ал-Скейни ва дигарон бар зидди Шоҳигарии Муттаҳида» аҳаммияти ҳифзи ҳуқуқ ба ҳаёт ва гузаронидани тафтиши самаранокро дар шароити амалиёти хориҷии давлатӣ нишон медиҳад. Меҳвари он масъалаи юрисдиксияи берунмарзӣ ва уҳдадориҳои мурофиавии давлат буд [14, с. 6]. Ин парвандаро набояд далели мустақими баробар донистани ҳамаи кафолатҳои ҳуқуқи инсон бо меъёрҳои императивии ҳуқуқи байналмилалии умумӣ шуморид; арзиши он барои мавзуи таҳқиқ дар муайян кардани доираи масъулияти давлат мебошад.

Дар қонунгузории Тоҷикистон низ таъсири меъёрҳои императивии ҳуқуқи байналмилалии умумӣ ва ҳуқуқҳои ғайридерогатсионӣ ба назар мерасад:

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон арзиши олии инсон, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳо ва амали бевоситаи онҳоро эътироф менамояд. Маҳдудсозӣ бояд бо муқаррароти конститутсионӣ, қонунгузорӣ ва санадҳои байналмилалии эътирофнамудаи Тоҷикистон мувофиқат дошта бошад. Талаботи зарурият ва мутаносибият дар чунин таҳлил ҳамчун кафолатҳои пешгирии дахолати беасос аҳаммият пайдо мекунанд.

Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти фавқулодда»: ҳолати фавқулода метавонад маҳдудият ворид кунад, вале ҳуқуқҳои асосӣ ба мисли ҳуқуқ ба ҳаёт ва манъи шиканҷа ҳифз мешаванд.

Қонуни ҶТ «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон»: фаъолияти Омбудсмен низ аз ҳамин меъёрҳо бармеояд, ки давлат уҳдадор аст ҳангоми таъмини амният ҳуқуқҳои асосиро эҳтиром намояд.

Меъёрҳои императивии ҳуқуқи байналмилалии умумӣ ва ҳуқуқҳои ғайридерогатсионӣ дар низоми байналмилалӣ ҳамчун меҳвари устувории ҳуқуқи инсон амал мекунанд. Онҳо ҳадду марзи фаъолияти давлатро муайян менамоянд ва имкон намедиҳанд, ки бо баҳонаи таъмини амният ҳуқуқҳои асосӣ вайрон карда шаванд.

Дар сатҳи миллӣ, Тоҷикистон низ ин меъёрҳоро эътироф кардааст, ки ин ҳамбастагӣ имконият медиҳад тавозуни устувор байни амният ва ҳуқуқҳои инсон таъмин гардад.

Дар илми ҳуқуқи инсон мафҳуми уҳдадориҳои мусбати давлат мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Агар уҳдадориҳои манфӣ аз давлат танҳо талаб кунанд, ки ба ҳуқуқҳои инсон дахолат

накунад, пас уҳдадориҳои мусбат ӯро вазифадор месозанд, ки фаъолона чора андешад, то шароити воқеии амалӣ шудани ҳуқуқҳо фароҳам гардад.

Ба ибораи дигар, давлат наметавонад танҳо бо баҳонаи дахолат накардан худро аз масъулият раҳо созад. Ӯ бояд қадамҳои воқеӣ ва муассир барои ҳимояи ҳуқуқҳо ва ҳамзамон таъмини амният андешад.

Мафҳуми уҳдадориҳои мусбат дар таҳлили мақомоти шартномавӣ ва судҳои байналмилалӣ ба таври густарда рушд ёфтааст:

Суди Аврупоӣ оид ба ҳуқуқи инсон:

Дар парвандаи «Осмон бар зидди Шоҳигарии Муттаҳида» уҳдадории мусбат бо огоҳии воқеӣ ё эҳтимолан зарурии мақомот аз хатари воқеӣ ва бевосита ба ҳаёт пайваст карда шуд. Барои ба миён омадани масъулият бояд арзёбӣ гардад, ки кадом чораҳои оқилона дар доираи ваколатҳои мақомот метавонистанд хатарро пешгирӣ кунанд. Суд ҳамзамон аз таҳмили бори ғайриимкон ё номутаносиб ба мақомот худдорӣ мекунад. Дар ин парванда нақзи моддаи 2 муқаррар нашуд, вале санҷиши ҳуқуқии муҳими ҳимояи ҳаёт шарҳ дода шуд.

«Будаева ва дигарон бар зидди Федератсияи Русия»: уҳдадориҳои мусбат ҳатто дар соҳаи офатҳои табиӣ низ татбиқ мешаванд; давлат бояд механизмҳои пешгирикунанда ва огоҳкунанда дошта бошад.

Кумитаи ҳуқуқи инсони Созмони Милали Муттаҳид: Дар шарҳи умумии № 31 таъкид мешавад, ки давлатҳо на танҳо бояд аз нақзи ҳуқуқ худдорӣ намоянд, балки ҳамчунин уҳдадоранд бо қонунгузорӣ, сиёсати давлатӣ ва механизмҳои муассир ҳуқуқҳоро ҳифз кунанд [8, с. 14].

Уҳдадориҳои мусбат ба давлат имкон медиҳанд, ки ҳуқуқ ва амниятро ҳамчун ду ҷанбаи як низом тавозун диҳад. Ин уҳдадориҳо се самти калидӣ доранд:

Пешгирӣ: давлат вазифадор аст, ки механизмҳои пешгирии таҳдидҳои амниятӣ ва нақзи ҳуқуқҳоро таъсис диҳад (масалан, қонунгузорӣ дар соҳаи муборизаи бо терроризм бо эҳтиромии меъёрҳои ҳуқуқи инсон) [9, с. 7].

Муҳофизат: давлат бояд шахсони осебпазирро аз таҳдидҳои воқеӣ муҳофизат кунад, масалан, муҳофизати қурбониёни хушунати хонаводагӣ, муҳоҷирон ё кӯдакон [7, с. 478].

Таъмини дастрасӣ ба адолати судӣ: давлат бояд механизмҳои самараноки муроҷиат ба суд ё дигар мақомотро фароҳам оварад, то шаҳрвандон тавонанд аз ҳуқуқҳои худ ҳимоят кунанд [11, с. 212].

Дар қонунгузории Тоҷикистон низ уҳдадориҳои мусбат таҷассум ёфтаанд:

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: моддаи 5 вазифаи давлатро дар эътироф, риоя ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳо муқаррар менамояд; моддаи 14 ҳифзи ҳуқуқҳо ва амали бевоситаи онҳоро пешбинӣ мекунад. Дар маҷмуъ, ин муқаррарот на танҳо худдорӣ аз дахолати ғайриқонунӣ, балки фароҳам овардани механизмҳои воқеии ҳимояро низ тақозо мекунанд.

Қонуни ҶТ «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон»: таъсиси Омбудсмен худ нишонаи уҳдадории мусбати давлат барои ҳифзи ҳуқуқҳо мебошад.

Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти фавқулодда»: гарчанде ҳолати фавқулода маҳдудият ворид мекунад, вале давлат уҳдадор аст, ки бо вуҷуди маҳдудиятҳо кафолатҳои ҳуқуқҳои асосиро таъмин намояд.

Назорати конститутсионӣ метавонад барои муайян кардани уҳдадориҳои мусбати давлат ва санҷиши кафолатҳои татбиқи ҳуқуқ аҳаммияти махсус дошта бошад. Арзёбии мавқеи Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин масъала бояд ба қарорҳои мушаххас такя кунад. Дар сатҳи назариявӣ, вазифаи фароҳам овардани шароити истифодаи ҳуқуқ аз маҷмуи муқаррароти инсонмеҳваронаи Конститутсия бармеояд.

Ҳамин тавр, уҳдадориҳои мусбати давлат пайванди амалии ҳуқуқ ва амният мебошанд:

Аз як тараф, давлат уҳдадор аст, ки амниятро таъмин намояд, то шароити истифодаи ҳуқуқҳо фароҳам гардад.

Аз тарафи дигар, давлат бояд ҳуқуқҳоро эҳтиром кунад, то чораҳои амниятӣ худ ба худ ба манбаи нақзи ҳуқуқ табдил наёбанд.

Уҳдадориҳои мусбати давлат собит мекунанд, ки дар низоми муосири ҳуқуқӣ, ҳифзи ҳуқуқҳои инсон ва таъмини амният ду паҳлӯи як воҳиданд. Давлат наметавонад бо баҳонаи амният аз масъулияти ҳуқуқбунёди худ даст кашад ва баръакс наметавонад бо баҳонаи ҳуқуқбунёд амнияти ҷомеаро сарфи назар кунад

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон санади олии ҳуқуқӣ ва сарчашмаи асосии танзими тавозуни байни ҳуқуқҳои инсон ва амнияти давлатӣ мебошад.

Моддаи 5: таъкид мекунад, ки инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олӣ мебошанд.

Моддаи 14 ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро тавассути Конститутсия, қонунҳо ва санадҳои байналмилалии эътирофнамудаи Тоҷикистон муқаррар намуда, амали бевоситаи ҳуқуқҳо ва нақши онҳоро дар фаъолияти мақомоти давлатӣ пешбинӣ мекунад.

Моддаи 16 ба масъалаҳои шаҳрвандӣ ва ҳимояи шаҳрванд дар дохил ва хориҷи кишвар дахл дорад. Амали бевоситаи ҳуқуқҳо ва мақсадҳои иҷозатдодашудаи маҳдудсозии онҳо дар моддаи 14 пешбинӣ шудаанд. Аз ин рӯ, ҳангоми таҳлили таносуби амният ва ҳуқуқ бояд мазмуни ин моддаҳо фарқ карда шавад. Ҳифзи шаҳрванд низ бо вазифаи давлат дар таъмини амнияти шахс робитаи мустақим дорад.

Ин меъёрҳо нишон медиҳанд, ки дар сатҳи конститутсионӣ низ ҳуқуқ ва амният зиддият надоранд, балки ҳамчун ду паҳлӯи як низоми ягона эътироф шудаанд.

Конститутсияи Тоҷикистон ва санадҳои байналмилалии дахлдор барои маҳдудсозии ҳуқуқҳо ҳудуди ҳуқуқӣ муқаррар мекунанд. Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ барои Тоҷикистон ҳамчун давлати иштирокдор аҳаммияти шартномавӣ дорад, Конвенсияи аврупоии ҳуқуқи инсон бошад, дар таҳқиқи мазкур намунаи муқоисавӣ мебошад. Дар арзёбии маҳдудиятҳо унсурҳои зерин бояд ба назар гирифта шаванд:

- Асоси қонунӣ: маҳдудият бояд танҳо бо қонун муқаррар шавад.
- Ҳадафи қонунии муҳим: ҳифзи амнияти миллӣ, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳуқуқ ва озодиҳои дигарон [6, с. 42].
- Зарурат ва мутаносиб: маҳдудият бояд ба андозаи зарурӣ бошад ва аз ҳад зиёд нашавад.

Моддаи 46-и Конститутсия асосҳо ва хусусияти муваққатии эълони вазъияти фавқулодаро муайян мекунад; моддаи 47 бошад, ҳуқуқу озодиҳои пешбининамудаи моддаҳои 16, 17, 18, 19, 20, 22, 25 ва 28-ро аз маҳдудсозии фавқулода ҳифз менамояд. Низоми ҳуқуқии чунин вазъият бо қонуни конститутсионӣ танзим мешавад [5, с. 97]. Ҳамзамон, талаботи Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ оид ба ҳуқуқҳои ғайридерогатсионӣ ва манъҳои императивӣ бояд риоя гарданд. Аз ин рӯ, рӯйхати миллӣ ва рӯйхати шартномавӣ бояд якҷоя ва бо фарқ гузоштан байни асосҳои онҳо таҳлил шаванд.

Ин ҳамон ҳамбастагии конститутсионӣ бо меъёрҳои императивии ҳуқуқи байналмилалии умумӣ ва уҳдадориҳои байналмилалӣ мебошад, ки Тоҷикистон ҳамчун узви СММ ва иштирокдори шартномаҳои байналмилалӣ бар ӯҳда гирифтааст [12, с. 48].

Ҳангоми таҳлили конститутсионии маҳдудиятҳо, аз ҷумла дар омӯзиши фаъолияти Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон, се масъала бояд мавриди санҷиш қарор гирад:

- ба принсипи қонуният ҷавобгӯ бошад;
- ҳадафи қонунии муҳим дошта бошад;
- ва мутаносиб бо ҳадаф бошад.

Чунин равиш имкон медиҳад, ки мутаносибият ҳамчун воситаи таҳлили конститутсионӣ истифода шавад. Барои хулоса дар бораи дараҷа ва тарзи татбиқи воқеии он аз ҷониби суд таҳлили қарорҳои мушаххас зарур аст. Дар мақолаи назариявӣ ин санҷиш ҳамчун равиши асосноки арзёбии маҳдудиятҳо пешниҳод мегардад, на ҳамчун натиҷаи омори пурраи амалияи судӣ.

Дар сатҳи миллӣ робитаи амнияти давлатӣ, тартиботи ҷамъиятӣ ва имконияти воқеии истифодаи ҳуқуқҳоро дар чанд самт мушоҳида кардан мумкин аст:

– ноамнӣ метавонад дастрасии бехатар ва мунтазам ба таълимро халалдор кунад, аммо уҳдадории давлат оид ба ҳифзи ҳуқуқ ба таълим боқӣ мемонад;

– суботи ҳуқуқӣ барои истифодаи озодии баён муҳим аст, вале ноустувории сиёсӣ худ ба худ ин ҳуқуқро бекор намекунад ва ҳар маҳдудият ба асосноккунии алоҳида ниёз дорад;

– ҳифзи ҳаёти инсон бо таъмини амнияти шахс ва пешгирии таҳдидҳои воқеӣ робитаи мустақим дорад [2, с. 6].

Ҳамин тавр, амният ҳамчун шарти зарурӣ барои амалӣ шудани ҳуқуқҳо баромад мекунад, на ҳамчун арзиши муқобил.

Низоми конститутсионии Тоҷикистон бо истифода аз меъёрҳои қонуният, ҳадафи қонунии муҳим, зарурият ва мутаносибият тавозуни ҳуқуқ ва амниятро таъмин менамояд.

Аз як тараф, Конститутсия ҳуқуқҳоро ҳамчун арзиши олӣ эътироф мекунад.

Аз тарафи дигар, бо эътирофи амният ҳамчун шарти зарурӣ, ҳифзи сохтори конститутсионӣ ва тартиботи ҷамъиятӣ низ кафолат меёбад.

Ҳамин тавр, таҳлили асосҳои конститутсионии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки ҳуқуқи инсон ва амният ҳамчун ду самти ба ҳам алоқаманди давлатдории ҳуқуқбунёд баррасӣ шаванд.

Арзёбии натиҷаҳои амалии ин ҳамбастагӣ ба омӯзиши татбиқи қонун, дастрасӣ ба ҳимоя ва самаранокии чораҳои давлатӣ ниёз дорад.

Ҳуқуқҳои инсон ва амният дар заминаи ҳуқуқи муосир арзишҳои зиддиҳам нестанд, балки ду пояи ягонаи низоми ҳуқуқӣ ва давлатдорӣ мебошанд. Ҳар қадаре ки амният таъмин гардад, ҳамон андоза шароити воқеӣ барои амалӣ шудани ҳуқуқҳои инсон фароҳам меояд. Баръакс, бе кафолати ҳуқуқҳо худи мафҳуми амният маънии воқеии худро аз даст медиҳад, зеро амният на танҳо ҳифзи сарҳад ва тартиботи давлатӣ, балки пеш аз ҳама амнияти инсон ҳамчун шахсият мебошад.

Давлат уҳдадор аст ҳам амниятро таъмин кунад ва ҳам ҳуқуқҳоро ҳифз намояд. Принсипи мутаносибият аз истифодаи воситаҳои аз ҳад зиёд маҳдудкунанда пешгирӣ карда, барои интихоби чораҳои зарурӣ дар ҳолати хатари воқеӣ замина фароҳам меорад. Таҷрибаи «Ҳендисайд бар зидди Шоҳигарии Муттаҳида» ва «А. ва дигарон бар зидди Шоҳигарии Муттаҳида» аҳаммияти санҷиши маҳдудиятҳоро нишон медиҳад; «Осмон бар зидди Шоҳигарии Муттаҳида» бошад, бештар ба ҳудуди уҳдадории мусбати ҳифзи ҳаёт ва чораҳои оқилонаи пешгирӣ дахл дорад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асоси ҳуқуқӣ барои тавозуни ҳуқуқ ва амният қавӣ аст:

Моддаи 10-и Конститутсия санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофнамудаи Тоҷикистонро қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳурӣ мешуморад ва дар ҳолати номувофиқатии қонунҳо ба онҳо татбиқи меъёрҳои санадҳои байналмилалиро пешбинӣ менамояд. Ин муқаррарот бо волоияти худи Конститутсия якҷоя таҳлил мешавад. Аз он наметавон ҳатмӣ будани ҳамаи санадҳои байналмилалӣ ё худкорона бевосита татбиқшаванда будани ҳар муқаррароти шартномаро хулоса кард; мазмун, мақом ва шартҳои татбиқи санади дахлдор бояд муайян гарданд.

Моддаҳои 5 ва 14-и Конститутсия дар маҷмуъ вазифаи давлатро дар эътироф, риоя ва ҳифзи ҳуқуқҳо, амали бевоситаи онҳо ва самтгирии фаъолияти мақомоти давлатӣ ба ҳуқуқу озодиҳои инсон муқаррар менамоянд.

Қонунгузории соҳавӣ: қонунҳои «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти фавқулодда», «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак», «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон» ва дигар санадҳо ин муқарраротро ҷорӣ мекунанд.

Бо вуҷуди ин, барои амалисозии муассири ин меъёрҳо зарурати ислоҳ ва тақвият вуҷуд дорад:

Тақвияти назорати судӣ: Судҳо бояд нақши фаъолона дар арзёбии мутаносибияти маҳдудиятҳо дошта бошанд. Ин маънои онро дорад, ки дар ҳолатҳои мурофиавӣ, додгоҳҳо набояд танҳо ба баҳонаи амният ба мақомоти иҷроия имтиёз диҳанд, балки бояд тавозуни ҳуқуқ ва амниятро санҷанд.

Баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ: Ҳуқуқҳои инсон танҳо дар ҳолате самаранок ҳифз мешаванд, ки шаҳрвандон аз ҳуқуқҳои худ ва механизмҳои ҳимояи онҳо огоҳ бошанд. Барои ин барномаҳои таълимӣ дар мактабҳо, донишгоҳҳо ва омӯзишҳои доимии кормандони давлатӣ заруранд.

Механизмҳои муассири назорати қонунӣ дар ҳолатҳои фавқулода:

Дар ҳолати эълони ҳолати фавқулода ё муборизаи бо терроризм, зарур аст, ки назорати қонунгузорӣ ва парлумонӣ тақвият ёбад, то мақомоти иҷроия бо баҳонаи амният ҳуқуқҳои инсонро бе ҳад маҳдуд накунанд. Инчунин, таъсиси комиссияҳои мустақили парлумонӣ ё мақомҳои мониторингӣ метавонад кафолати иловагӣ бошад.

Аз нигоҳи назариявӣ, ҳамбастагии ҳуқуқ ва амният таҷассумгари модели муосири давлати ҳуқуқбунёд аст, ки дар он давлат ҳамзамон ҳомии ҳуқуқ ва кафили амният мебошад. Аз нигоҳи амалӣ, ин ҳамбастагӣ механизми мувозинатро таъмин мекунад:

- агар давлат танҳо ба амният такя кунад, ба давлати салоҳиятҳои фавқулода табдил меёбад;
- агар танҳо ба ҳуқуқҳо такя кунад ва амниятро сарфи назар намояд, ҷомеа ба бесуботӣ ва бесарусомонӣ гирифтор мешавад.

Дар замони муосир, ки ҷаҳон бо таҳдидҳои нави амниятӣ, аз терроризм то ҷиноятҳои кибериӣ, рӯ ба рӯ аст, принсипи ҳамбастагии ҳуқуқ ва амният арзиши стратегии давлатдорӣ мебошад. Тоҷикистон бо такя ба Конститутсия ва уҳдадориҳои байналмилалии худ метавонад намунаи як низоми ҳуқуқие бошад, ки дар он ҳуқуқи инсон ва амният ҳамчун ду ҷанбаи як мақоми умумӣ ҳифзи шахсият ва ҷомеа татбиқ мегарданд.

Барои амалисозии тавсияҳои пешниҳодшуда муайян кардани нишондиҳандаҳои санҷишпазир мувофиқи мақсад аст: асоснокии қарорҳои маҳдудкунанда, дастрасӣ ба воситаҳои шикоят, муҳлати баррасии мурочиатҳо ва мавҷудияти назорати мустақил. Чораҳои

фавқулода бояд аз нигоҳи муҳлат, доираи татбиқ ва зарурати идома давра ба давра бозбинӣ гарданд. Дар сатҳи ҷамъиятӣ, маърифати ҳуқуқӣ бояд шаҳрвандро бо роҳҳои қонунии ҳимоя ва масъулияти эҳтироми ҳуқуқи дигарон шинос намояд.

Хулоса. Дар замони имрӯза ҳамбастагии меъёрҳои ҳуқуқи инсон ва вазифаҳои давлат оид ба таъмини амният самти муҳими устувории сулҳу ваҳдат ва рушди давлат дар тамоми самтҳо маҳсуб меёбад. Дар ин ҷо ҷойгоҳи асосиро албатта тарбияи ҳуқуқӣ мебозад, ки он ба донишҳои ҳуқуқии инсон пайвастагӣ дорад. Баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон яке аз самтҳои муҳими сиёсати давлатӣ ба ҳисоб меравад. Маърифати ҳуқуқӣ ба ташаккули шуури ҳуқуқӣ, эҳтиром ба қонун ва риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ мусоидат намуда, заминаи устувори рушди ҷомеаи демократӣ ва ҳуқуқбунёдро фароҳам меорад. Ҳамзамон, он дар таъмини тавозуни байни амнияти ҷамъиятӣ ва озодиҳои шахсӣ нақши калидӣ мебозад. Аҳаммияти мавзуъ дар он ифода меёбад, ки ҳуқуқи инсон имрӯз аз доираи соҳаи махсуси ҳуқуқ берун рафта, ба меъёри умумии арзёбии қонунгузорӣ, фаъолияти давлат ва сифати давлатдорӣ табдил ёфтааст. Дар шароити муосир давлат пеш аз ҳама аз рӯи сатҳи эҳтиром, ҳифз ва таъмини ҳуқуқи инсон арзёбӣ мегардад. Аз ин ҷиҳат, таҳқиқи мақоми ҳуқуқи инсон дар сохтори ҳуқуқи байналмилалӣ ва миллӣ барои дарки табиати ҳуқуқи муосир, муайян намудани ҷойгоҳи Конститутсия, шартномаҳои байналмилалӣ ва механизмҳои имплементатсия аҳаммияти бунёдӣ дорад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳаммияти мавзуъ боз ҳам бештар аст, зеро моддаҳои 5, 10 ва 14-и Конститутсия арзиши олии инсон, мақоми санадҳои байналмилалии эътирофшуда ва кафолатҳои ҳифзу татбиқи ҳуқуққоро муайян мекунанд. Бартарии татбиқи меъёрҳои чунин санадҳо нисбат ба қонунҳои мухолиф бояд дар доираи низоми конститутсионӣ фаҳмида шавад. Аз ин рӯ, таҳқиқи робитаи меъёрҳои байналмилалӣ ва низоми миллӣ барои такмили қонунгузорӣ, тақвияти фаъолияти судҳо, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон заминаи муҳим фароҳам меорад.

Дар шароите, ки равандҳои ҷаҳонишавӣ, густариши фазои иттилоотӣ ва таҳдидҳои нави иҷтимоӣ ба рафтор ва ҷаҳонбинии ноболиғону ҷавонон таъсир мерасонанд, нақши давлат дар ҳифзи ҳуқуққои онҳо аҳаммияти дучандро касб мекунад. Таҳкими волоияти қонун ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ заминаи асосии пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ миёни ноболиғон ва ҷавонон маҳсуб меёбад. Маърифати ҳуқуқӣ дар ин раванд ҳамчун воситаи таъсирбахши тарбия ва ташаккули эҳтиром ба қонун арзёбӣ мешавад. Татбиқи пайгирона ва масъулиятноки дастуру ҳидоятҳои дар санадҳои сарнавиштсози Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ироашуда метавонад ба ташаккули ҷомеаи адолатмеҳвар, таҳкими давлатдории миллӣ, ҳифзи амнияти миллӣ, рушди устувор ва баланд гардидани мавқеи кишвар дар арсаи байналмилалӣ мусоидат намояд.

Адабиёт

1. Абдуллои Раҳнамо. Як савол ва як хулоса: Аломатҳои як шахси ифротгаро кадоманд ё тасвири портрети ифротгароён // Омӯзгор.-2016.-8 янв. -С.4.
2. Бойназаров Э. Таассуби динӣ ва ифротгароӣ - монеасози пешрафти ҷомеа // Омӯзгор.-2017.-30 март. -С.6.
3. European Court of Human Rights. Lawless v. Ireland (No. 3). - Application No. 332/57. Judgment of 1 July 1961. - Strasbourg: ECtHR. – 45p.
4. European Court of Human Rights. The Sunday Times v. the United Kingdom (No. 1). - Application No. 6538/74. Judgment of 26 April 1979. - Strasbourg: ECtHR. -63p.
5. European Court of Human Rights. Chahal v. the United Kingdom. - Application No. 22414/93. Judgment of 15 November 1996. - Strasbourg: ECtHR. - 97.p
6. Колесов Д.В., Максимов С.В., Соколов Я.В. Что такое терроризм: Научно-популярное издание.-М.:ИГП РАН, 2012. 42с**.**
7. Краткий политический словарь.-М.:Политиздат, 1988. 478с.
8. Universal Declaration of Human Rights. - UN General Assembly Resolution 217 A (III). - New York: United Nations, 1948. – 14p.
9. Маҷидзода Ҷ., Холиқзода А. Назаре ба табиати террор ва терроризм // Садои мардум.-2018.-6 янв. -С.7
10. Назаров А. “Аксари қотилони шахсиятҳои маъруфи Тоҷикистон дастпарварони як таълимгоҳанд”: Мусоҳиба // Ҳақиқати Суғд.-2017.-17 авг. 5с
11. Религиозный экстремизм в Центральной Азии. Проблемы, песпективы. Материалы международной конференции.Душанбе, 25 апреля 2002г.-Душанбе, 2012. 212с**.**

Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, “Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон”. ш. Душанбе, 26 декабри соли 2018. – Душанбе: Шарқи озод, 2019.-48с.

12. Пешвои миллат: «Ислом набояд бо ғаразҳои сиёсӣ омехта карда шавад». Суханронии Эмомалӣ Раҳмон, Президенти Тоҷикистон дар мулоқот бо намояндагони ҷомеаи кишвар ба муносибати фарорасии моҳи шарифи Рамазон, шаҳри Душанбе, 12 майи соли 2018 // Ҷумҳурият.-2018.-14 май. -С.4
13. .Раҳимзода У. Чор омили терроризм аз нигоҳи Жан Кристоф Посел // Тоҷикистон.-2017.-18 окт. -С.6
14. Human Rights Committee. General Comment No. 29: States of Emergency (Article 4). - UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.11. - Geneva: United Nations, 2001. 10p.
15. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳолати фавқулода». - Душанбе, 2004. – 82с.
16. Эмомалӣ Раҳмон. Терроризм ва ифротгарой-зуҳуроти хатарноки аср. Суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар маросими ифтитоҳи Конфронси байналмилалии сатҳи баланд дар мавзӯи «Муқовимат бо терроризм ва ифротгароии хушунатомез», ш.Душанбе, 4 майи соли 2018 // Омӯзгор.-2018.-10 май. - С.13.

ҲАМБАСТАГИИ МЕЪЁРҲОИ ҲУҚУҚИ ИНСОН ВА ВАЗИФАҲОИ ДАВЛАТ ОИД БА ТАЪМИНИ АМНИЯТ

Дар мақола ҳамбастагии меъёрҳои ҳуқуқи инсон ва вазифаҳои давлат оид ба таъмини амният дар заминаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқ мешавад. Таносуби уҳдадориҳои давлат дар эҳтиром, ҳифз ва таъмини ҳуқуқҳо бо вазифаҳои ҳимояи амнияти миллӣ, тартиботи ҷамъиятӣ ва сохтори конститутсионӣ баррасӣ мегардад. Бо истифода аз усулҳои системавӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, формалӣ-ҳуқуқӣ ва таҳлили таҷрибаи интихобии судӣ мазмуни принсипҳои қонуният, зарурият ва мутаносибият муайян карда мешавад. Ба фарқи маҳдудсозии муқаррарии ҳуқуқҳо аз дерогатсия, таносуби ҳуқуқҳои мутлақ ва ғайридерогатсионӣ, мақоми меъёрҳои императивии ҳуқуқи байналмилалии умумӣ ва уҳдадориҳо дар назди ҷомеаи байналмилалӣ дар маҷмуъ таваҷҷуҳи махсус зоҳир мегардад. Аҳаммияти уҳдадориҳои мусбати давлат барои пешгирии таҳдидҳо, ҳимояи шахсони осебпазир ва дастрасӣ ба воситаҳои самараноки ҳимоя асоснок карда мешавад. Дар натиҷа, тавсияҳо оид ба тақвияти назорати судию парлумонӣ, такмили механизмҳои вазъияти фавқулода ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон пешниҳод мегарданд.

Калидвожаҳо: ҳуқуқи инсон, амнияти миллӣ, вазифаҳои давлат, давлати ҳуқуқбунёд, қонуният, зарурият, мутаносибият, дерогатсия, ҳуқуқҳои ғайридерогатсионӣ, ҳуқуқҳои мутлақ, меъёрҳои императивии ҳуқуқи байналмилалии умумӣ, уҳдадориҳо дар назди ҷомеаи байналмилалӣ дар маҷмуъ, уҳдадориҳои мусбат, назорати судӣ, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ВЗАИМОСВЯЗЬ НОРМ О ПРАВАХ ЧЕЛОВЕКА И ОБЯЗАННОСТЕЙ ГОСУДАРСТВА ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ БЕЗОПАСНОСТИ

В статье исследуется взаимосвязь норм о правах человека и обязанностей государства по обеспечению безопасности в контексте международного права и законодательства Республики Таджикистан. Рассматривается соотношение обязательств государства по уважению, защите и обеспечению прав человека с задачами защиты национальной безопасности, общественного порядка и конституционного строя. С использованием системного, сравнительно-правового и формально-юридического методов, а также анализа отдельных примеров судебной практики раскрывается содержание принципов законности, необходимости и соразмерности. Особое внимание уделяется разграничению обычных ограничений прав и отступления от обязательств в условиях чрезвычайного положения, соотношению абсолютных прав и прав, не допускающих отступления, статусу императивных норм общего международного права и обязательств перед международным сообществом в целом. Обосновывается значение позитивных обязательств государства для предотвращения угроз, защиты уязвимых лиц и обеспечения доступа к эффективным средствам правовой защиты. По результатам исследования предлагаются рекомендации по усилению судебного и парламентского контроля, совершенствованию механизмов чрезвычайного положения и повышению правовой культуры граждан.

Ключевые слова: права человека, национальная безопасность, обязанности государства, правовое государство, законность, необходимость, соразмерность, отступление от обязательств, права, не допускающие отступления, абсолютные права, императивные нормы общего международного права, обязательства перед международным сообществом в целом, позитивные обязательства, судебный контроль, Конституция Республики Таджикистан.

THE INTERRELATIONSHIP BETWEEN HUMAN RIGHTS NORMS AND THE STATE'S DUTIES TO ENSURE SECURITY

The article examines the interrelationship between human rights norms and the state's duties to ensure security within the framework of international law and the legislation of the Republic of Tajikistan. It explores the relationship between the state's obligations to respect, protect, and fulfil human rights and its responsibilities to safeguard national security, public order, and the constitutional order. Using systemic, comparative legal, and formal legal methods, alongside an analysis of selected judicial decisions, the article

clarifies the principles of legality, necessity, and proportionality. Particular attention is paid to the distinction between ordinary restrictions on rights and derogation from obligations during a state of emergency, the relationship between absolute and non-derogable rights, and the status of peremptory norms of general international law and obligations owed to the international community as a whole. The importance of the state's positive obligations in preventing threats, protecting vulnerable persons, and ensuring access to effective remedies is substantiated. The study proposes recommendations for strengthening judicial and parliamentary oversight, improving legal mechanisms governing states of emergency, and enhancing citizens' legal culture.

Keywords: human rights, national security, duties of the state, rule-of-law state, legality, necessity, proportionality, derogation from obligations, non-derogable rights, absolute rights, peremptory norms of general international law, obligations owed to the international community as a whole, positive obligations, judicial oversight, Constitution of the Republic of Tajikistan.

Дар бораи муаллиф

Қозиён Шариф Қозӣ
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессори кафедраи ҳуқуқи факултети таърих ва ҳуқуқ.
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121

Ҳасанозода Лочин Қурбоналӣ
унвонҷӯи кафедраи назария ва таърихӣ давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Суроға:734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдаки, 17.
.

Об авторе

Козиён Шариф Кози
Доктор юридических наук, профессор кафедры права факультет история и права.
Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

Хасанозода Лочин Курбонали
соискатель кафедры теории и истории государства и права юридического факультета
Таджикский национальный университет
Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17

About the author

Qoziyon Sharif Qozi
Doctor of Law, Professor Departments of Law, Faculty of History and Law.
Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

Hasanozoda Lochin Kurbonali
Research Applicant, Department of Theory and History of State and Law, Faculty of Law
Tajik National University
Address: 17 Rudaki Avenue, Dushanbe 734025, Republic of Tajikistan

ТДУ 343.8:343.24

МАСОИЛИ АМАЛИСОЗИИ МАҚСАДҲОИ ҶАЗО ҲАНГОМИ ИҶРОИ ОН НИСБАТ БА МАҲКУМШУДАГОН БАРОИ СЕРШУМОРИИ ҶИНОЯТҲО

Каримзода Д.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар ҳуқуқи ҷиноятӣ ҷазо танҳо натиҷаи вокуниши давлат ба кирдори содиршуда нест, балки воситаи мураккаби ҳуқуқию иҷтимоие мебошад, ки бояд бо мақсадҳои муайян татбиқ гардад. Ҳар қадар мақсадҳои ҷазо равшантар муайян ва дар амал дуруст иҷро шаванд, ҳамон андоза самаранокии қонунгузории ҷиноятӣ ва иҷрои ҷазои ҷиноятӣ баланд мегардад. Ин масъала нисбат ба шахсоне, ки барои сершумории ҷиноятҳо маҳкум шудаанд, аҳаммияти бештар дорад, зеро худи сершуморӣ ё такрори кирдорҳои ҷиноятӣ нишон медиҳад, ки таъсири пешинаи қонун, ҳукми суд ё чораҳои ислоҳӣ барои тағйири рафтори шахс кофӣ набудааст.

Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон мақсадҳои ҷазоро дар қ. 2 м. 46 КҶ ҶТ чунин муайян менамояд: барқарор намудани адолати иҷтимоӣ, ислоҳи маҳкумшуда ва пешгирии содиршавии ҷиноятҳои нав [12]. Дар баробари ин, қ. 1 м. 3 КИҶҶ ҶТ мақсадҳои қонунгузории иҷрои ҷазои ҷиноятиро ислоҳи маҳкумшудагон ва пешгирии содир намудани ҷиноятҳои нав аз ҷониби маҳкумшудагон ва дигар шахсон медонад [11]. Аз муқоисаи ин меъёрҳо бармеояд, ки байни ҳуқуқи ҷиноятӣ ва ҳуқуқи иҷрои ҷазои ҷиноятӣ робитаи функсионалӣ мавҷуд аст: суд ҷазоро таъин мекунад, вале натиҷаи иҷтимоии он асосан дар марҳалаи иҷрои ҷазо зоҳир мегардад.

Дар айни замон, дар КИҶҶ ҶТ мақсади барқарор намудани адолати иҷтимоӣ ҳамчун мақсади мустақили иҷрои ҷазо бевосита зикр нашудааст. Ин ҳолат набояд чунин маънидод шавад, ки адолати иҷтимоӣ танҳо дар марҳалаи таъини ҷазо аҳаммият дорад. Баръакс, дар мавриди маҳкумшудагон барои сершумории ҷиноятҳо маҳз иҷрои воқеии ҷазо, риояи тартиби адои он, муносибати қонунӣ ба маҳкумшуда ва таъмини манфиатҳои ҷабрдида метавонад нишон диҳад, ки ҷазо на танҳо эълон, балки воситаи воқеии барқарорсозии тавозуни вайроншудаи иҷтимоӣ мебошад.

Мафҳуми адолати иҷтимоӣ ҳам хусусияти ахлоқӣ ва ҳам хусусияти ҳуқуқӣ дорад. Дар адабиёти фалсафӣ адолат яке аз категорияҳои асосии баҳодиҳии муносибатҳои ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад [30, с. 435]. О.Н. Городнова низ дуруст ишора мекунад, ки ғояи адолат метавонад меъёри арзёбӣ ва такмили қонунгузории ҷиноятӣ бошад [5, с. 25]. Бинобар ин, адолати иҷтимоӣ дар ҳуқуқи ҷиноятӣ танҳо ба таъини ҷазо маҳдуд нест; он мутаносибии ҷазо, муносибати одилона ба ҷабрдида, ҷомеа ва худи маҳкумшударо низ фаро мегирад.

Дар бораи мазмуни мақсади мазкур дар илм андешаҳои гуногун баён шудаанд. Е.В. Благов чунин мешуморад, ки маҳрумият ё маҳдудиятҳое, ки мазмуни ҷазоро ташкил медиҳанд, танҳо ба шахси гунаҳгор таъсир мерасонанд ва худ ба худ наметавонанд он чизеро, ки ба шахси дигар ё ҷомеа тааллуқ дорад, барқарор намоянд [4, с. 98]. Т.Ф. Минязева пешниҳод менамояд, ки адолати иҷтимоӣ бештар ҳамчун принсипи ҷавобгарии ҷиноятӣ фаҳмида шавад, на ҳамчун мақсади мустақили ҷазо [18, с. 48]. Ин назар бо м. 8 КҶ ҶТ, ки принсипи адолатро мустаҳкам мекунад, робитаи бевосита дорад.

Бо вуҷуди ин, пурра хориҷ кардани адолати иҷтимоӣ аз доираи мақсадҳои ҷазо асоснок ба назар намерасад. В.И. Орлов мафҳуми «адолати криминологӣ»-ро истифода бурда, онро бо барқарор намудани ҳуқуқ, манфиат ва уҳдадориҳои вайроншудаи шахс, ҷомеа ва давлат пайваст менамояд [22, с. 107]. В.К. Дуюнов бошад, дар бораи зарурати таъмини тантанаи адолати иҷтимоӣ ва қонеъ намудани ҳисси адолат дар шуури шаҳрвандон сухан мегӯяд [6, с. 79]. Ин андешаҳо нишон медиҳанд, ки мақсади мазкур дорои ҷанбаи иҷтимоӣ низ мебошад: ҷомеа бояд бинад, ки шахси гунаҳгор ба таври қонунӣ, мутаносиб ва одилона ба ҷавобгарӣ кашида шудааст.

Дар шароити сершумории ҷиноятҳо барқарор намудани адолати иҷтимоӣ бояд дар якчанд сатҳ ба амал бароварда шавад. Аввал, аз мавқеи ҷомеа, ҷазо бояд эътимод ба қонун ва судро таъмин намояд. Дуюм, аз мавқеи давлат, ҷазо бояд ба хусусият ва дараҷаи хавфнокии ҷиноятҳо ва шахсияти гунаҳгор мувофиқат кунад. Сеюм, аз мавқеи ҷабрдида, бояд эҳсоси ногузирӣ ва адолатнокии ҷавобгарӣ ба вуҷуд ояд. Чорум, аз мавқеи маҳкумшуда, иҷрои ҷазо бояд ҳуқуқҳои қонунии ӯро поймол накунад ва имконияти ислоҳи воқеиро нигоҳ дорад.

Баҳс дар бораи он ки мақсади барқарор намудани адолати иҷтимоӣ дар кадом марҳала ба даст меояд, то ҳол идома дорад. А.И. Зубков чунин мешуморад, ки ин мақсад аллакай дар вақти таъини ҷазо амалӣ мегардад [28, с. 385-386]. Ю.М. Ткачевский, баръакс, таъкид менамояд, ки бе иҷрои воқеии ҷазо ва бе татбиқи мазмуни сазодиҳии он барқарор намудани

адолати иҷтимоӣ имконнопазир аст [27, с. 12]. Ба назари мо, дар масъалаи сершумории ҷиноятҳо мавқеи дуюм қавитар мебошад, зеро агар ҷазои таъиншуда иҷро нашавад ё иҷрои он хусусияти расмӣ дошта бошад, таъсири он ба маҳкумшуда, ҷабрдида ва ҷомеа нокифоя мемонад.

В.Н. Орлов дараҷаҳои барқароршавии адолатро ҷудо карда, меъёри онро дар риояи ҳуқуқу манфиатҳои шахс, ҷомеа ва давлат, инчунин дар риояи тартибу шароити адои ҷазо мебинад [22, с. 132-134]. Гарчанде чунин гурӯҳбандӣ аз нигоҳи таҳлилӣ қобили тавақҷуҳ аст, дар амал бехтар аст гуфта шавад, ки адолати иҷтимоӣ ё ба таври қобили қабул таъмин мегардад, ё не. Барои маҳкумшудагони дорои сершумории ҷиноятҳо меъёри асосӣ бояд мутаносибии ҷазо, фардисозии иҷрои он ва имкони иҷтимоисозии шахс бошад.

Дар ин замина андешаи В.Е. Южанин муҳим аст. Ӯ таъкид менамояд, ки дар назарияи муосири пенитенсиарӣ бояд на танҳо ба омилҳои берунии иҷрои ҷазо, балки ба омилҳои дохилии психологию педагогӣ тавақҷуҳ карда шавад; маҷбуркунӣ танҳо дар он сурат самарабахш мегардад, ки ба ангезаи дохилии маҳкумшуда барои тағйири худ ва муносибати ӯ бо ҷомеа табдил ёбад [31, с. 156]. Ин хулоса нисбат ба шахсони дорои сершумории ҷиноятҳо махсусан муҳим мебошад, зеро дар онҳо одатан майлҳои зиддиҷамъиятӣ устувортар мебошанд.

Мақсади дигари ҷазо ислоҳи маҳкумшуда аст. Мутобиқи м. 14 КИҶҶ ҶТ, ислоҳи маҳкумшудагон ташаккул додани муносибати эҳтиромона ба инсон, ҷомеа, меҳнат, меъёрҳо, қоидаҳо ва анъанаҳои ҳаёти умумии инсон ва ҳавасманд гардонидани рафтори ҳуқуқӣ мебошад [11]. Аз ин таъриф бармеояд, ки қонунгузории иҷрои ҷазои ҷиноятӣ ислоҳро танҳо худдорӣ аз ҷинояти нав намедонад; он тағйири муносибати шахс ба арзишҳои асосии иҷтимоиро низ дар назар дорад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ нисбат ба имкони ислоҳи шахс тавассути ҷазо мавқеъҳои мухталиф мавҷуданд. С.В. Полубинская имконияти ислоҳи маҳкумшудагонро бо ёрии ҷазо зери шубҳа гузошта, ислоҳро бештар ҳамчун воситаи пешгирии ҷиноят мешуморад [23, с. 93-103]. В.И. Зубкова низ таъкид мекунад, ки ислоҳ дар қонуни ҷиноятӣ бештар воситаи ба даст овардани натиҷаи дилхоҳ дар ҷараёни иҷрои ҷазо мебошад, на мақсади мустақил [9, с. 44-48]. З.А. Камолов ба ҳамин самт ишора карда, зарурати таҳкими мақсади ислоҳи маҳкумшудагонро пеш аз ҳама дар қонунгузории иҷрои ҷазои ҷиноятӣ асоснок менамояд [10, с. 37].

Гурӯҳи дигар аз олимон, аз ҷумла Н.Ф. Кузнесова, А.В. Наумов, А.И. Рарог ва Б.В. Яселенко, ислоҳро ҳамчун натиҷае мефаҳманд, ки шахс баъд аз адои ҷазо дигар ҷиноят содир намекунад [15, с. 744; 20, с. 530; 24, с. 126; 32, с. 187]. Ин назарро метавон ислоҳи ҳуқуқӣ номид. Он нисбат ба ислоҳи маънавӣ маҳдудтар аст, аммо барои амалия меъёри санҷишшаванда медиҳад. Дар мавриди сершумории ҷиноятҳо, маҳз накардани ҷинояти нав нишондиҳандаи аввалиндараҷаи самаранокии ҷазо мебошад, вале он набояд ягона нишондиҳанда бошад.

З.Х. Зокирзода ислоҳи маҳкумшударо ҳамчун мақсади асосии ҷазо ба ислоҳи маънавии шахс, тафаккур ва ҷаҳонбинии ӯ вобаста медонад; ба андешаи ӯ, танҳо бо чунин муносибат метавон пешгирии ҷиноятҳои навро асоснок намуд [8, с. 23]. Ин мавқеъ бо мазмуни м. 14 КИҶҶ ҶТ мувофиқ аст, зеро дар он сухан дар бораи ташаккули эҳтиром ба инсон, ҷомеа, меҳнат ва қоидаҳои зиндагии умумӣ меравад. Аз ин рӯ, ислоҳи ҳуқуқӣ ва ислоҳи маънавӣ бояд ҳамчун ду сатҳи як раванди ягона фаҳмида шаванд.

А.А. Абдурашидов ба таври интиқодӣ менависад, ки давлат ҳарчанд мақсади ислоҳи маҳкумшударо пеш мегузорад, дар амал онро пурра ба даст оварда наметавонад; дар натиҷа имкониятҳои ҷазои ҷиноятӣ аз ҳад зиёд баланд арзёбӣ шуда, мақсади ислоҳ баъзан хусусияти расмӣ пайдо мекунад [1, с. 59]. Ин хулоса дар мавриди маҳкумшудагони сершумории ҷиноятҳо хеле муҳим аст: агар шахс баъди адои ҷазо боз ҷиноят содир кунад, бояд сабабҳои нокифоя будани таъсири ислоҳии ҷазои қаблӣ ҷиддан таҳлил шаванд.

И.Я. Козаченко низ таъкид мекунад, ки ислоҳ кардани инсон танҳо бо ҷазо як андешаи то андозае утопӣ мебошад [13, с. 72]. А.И. Марсев бошад, ислоҳро бештар категорияи ҳуқуқи иҷрои ҷазои ҷиноятӣ мешуморад ва интиқоли пурраи он ба ҳуқуқи ҷиноятиро мушкил медонад [17, с. 59]. Бо вуҷуди ин, таъсири марҳалаи таъини ҷазоро низ набояд рад кард. Ф.Р. Сундуров дуруст қайд менамояд, ки худи муҳокимаи судӣ, эълони ҳукм ва маҳкумкунии давлатӣ метавонанд ба шахс таъсири ислоҳӣ ва пешгирикунанда расонанд [26, с. 114].

Барои воқеӣ гардидани мақсади ислоҳ, воситаҳои он бояд самаранок бошанд. А.Ф. Мискевич дуруст менависад, ки таъсири тарбиявии ҷазо вақте ба мақсад мерасад, ки дар шуури маҳкумшуда муносибати манфӣ ба шаклҳои ҷиноятии рафтор ва омодагӣ ба риояи қоидаҳои умумии рафтор ба вуҷуд ояд [19]. Л.И. Спиридонов бошад, таъкид менамояд, ки

мақсад танҳо дар он сурат воқеӣ аст, ки воситаҳои расидан ба он мавҷуд бошанд; дар акси ҳол, он ба орзуи нек табдил меёбад [25, с. 208]. Ин андеша зарурати такмили низоми воситаҳои ислоҳи маҳкумшудагонро асоснок мекунад.

КИҶҶ ҶТ ҳамчун воситаҳои ислоҳ тартиби муқарраршудаи иҷро ва адои ҷазо, корҳои тарбиявӣ, ҷалб намудан ба меҳнати фоиданоки ҷамъиятӣ, гирифтани таҳсилоти умумӣ, тайёрии касбӣ ва таъсиррасонии ҷамъиятиро пешбинӣ менамояд [11]. Аммо таҷрибаи иҷрои ҷазо нишон медиҳад, ки барои маҳкумшудагони дорои сершумории ҷиноятҳо ин воситаҳо ҳамеша кофӣ нестанд. Дар фаъолияти муассисаҳои ислоҳӣ имрӯз равоншиносӣ, кори иҷтимоӣ ва омодасозӣ ба ҳаёти пас аз озодӣ бояд ҳамчун унсурҳои мустақил ва доимии таъсири ислоҳӣ эътироф шаванд.

Иҷрои ҷазо нисбат ба шахсоне, ки якчанд ҷиноят содир кардаанд ё қаблан суд шудаанд, раванди оддии маъмурӣ нест. Он як фаъолияти мураккаби педагогӣ, психологӣ ва иҷтимоист, ки дар шароити маҳдудияти ҳуқуқу озодӣ анҷом меёбад. Муҳити муассисаи ислоҳӣ на ҳамеша ба таҳкими натиҷаҳои мусбати тарбиявӣ мусоидат мекунад. Аз ин рӯ, танҳо нигоҳ доштани тартиб ё таъмини изолятсия набояд мақсади асосии муассисаи иҷрои ҷазо бошад; мақсади асосӣ бояд коҳиш додани хавфи бозгашт ба ҷиноят гардад.

Мақсади сеюм - пешгирии содиршавии ҷиноятҳои нав мебошад. Дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ пешгирӣ одатан ба умумӣ ва махсус ҷудо мешавад. Пешгирии умумӣ ба тамоми ҷомеа равона гардида, тавассути худи мавҷудияти қонун, таҳдиди ҷазо ва эътимод ба ногузирии ҷавобгарӣ таъсир мерасонад. И.С. Ной таъкид менамояд, ки таъсири умумии пешгирикунанда дар худи мавҷудияти қонуни ҷиноятӣ, ки кирдорро таҳти таҳдиди ҷазо манъ мекунад, зоҳир мегардад [21, с. 156-163].

Дар марҳалаи иҷрои ҷазо пешгирии умумӣ хусусияти ғайримустақим дорад. Риояи қонун, тартиби иҷрои ҷазо, ошкор будани фаъолияти мақомоти давлатӣ ва итминони ҷомеа ба он ки ҳукмҳо воқеан иҷро мешаванд, ба шуури ҳуқуқии шаҳрвандон таъсир мерасонанд. Бо вуҷуди ин, дар мавриди маҳкумшудагон барои сершумории ҷиноятҳо асосан пешгирии махсус аҳаммияти аввалиндараҷа пайдо мекунад, зеро сухан дар бораи шахсе меравад, ки аллакай қонунро вайрон кардааст ва хавфи содир намудани ҷинояти нав дар рафтори ӯ бештар ба назар мерасад.

Н.А. Беляев мақсади пешгирии махсусро бо маҳрум намудани шахс аз имкони ҷисмонии содир кардани ҷиноят ва бо таъсири тарсонандаи ҷазо алоқаманд медонад [3, с. 339]. С.В. Полубинская низ дар қатори воситаҳои пешгирии махсус маҳрум кардани имкони содир кардани ҷиноят, таъсири тарбиявӣ ва тарсонданро зикр мекунад [16, с. 508]. Э.В. Жидков бошад, пешгирии махсусро васеътар фаҳмида, онро маҳдуд кардани имкони содир намудани ҷинояти нав, ташаккули тағйироти мусбат дар шахсият ва омодагӣ ба ҳаёти ҳуқуқӣ баъд аз адои ҷазо медонад [7, с. 13].

Ин андешаҳо арзишманданд, вале нисбат ба сершумории ҷиноятҳо бояд бо эҳтиёт истифода шаванд. Тарсондан на ҳамеша таъсири лозим медиҳад, махсусан нисбат ба шахсоне, ки чандин маротиба суд шудаанд ва ба шароити ҷазо мутобиқ гардидаанд. Дар адабиёт дуруст қайд шудааст, ки ҳар қадар шумораи судимиятҳо зиёд бошад, ҳамон андоза тарси шахс аз ҷазо камтар мегардад [2, с. 5; 14, с. 49-50]. Аз ин рӯ, пешгирии махсус бояд бештар ба тағйири муҳити иҷтимоӣ, ташаккули масъулият ва барқарор намудани робитаҳои қонунии шахс бо ҷомеа такя намояд.

Маҳз ба ҳамин сабаб чораҳои баъди озодшавӣ аҳаммияти калон доранд. КИҶҶ ҶТ расонидани ёрии иҷтимоӣ ба шахсони аз адои ҷазо озодшаванда, назорат ва назоратбарӣ нисбат ба шахсони озодшуда, инчунин назорат аз болои шахсоне, ки нисбаташон шартан татбиқ накардани ҷазо истифода шудааст, пешбинӣ мекунад (м.м. 211, 213, 223-226 КИҶҶ ҶТ) [11]. Ин чораҳо нисбат ба тарсондан самараноктар буда метавонанд, зеро онҳо на танҳо назорат, балки дастгирии иҷтимоиро низ фаро мегиранд.

С.Г. Келина дуруст таъкид менамояд, ки дар мубориза бо ретсидив нақши асосӣ ба хизматрасониҳои иҷтимоисозӣ тааллуқ дорад; онҳо бояд на танҳо рафтори шахси озодшударо назорат кунанд, балки ба ӯ дар масъалаҳои манзил, кор, таҳсил ва мутобиқшавӣ ба ҳаёти озод кӯмак расонанд [29, с. 343]. Ин андеша барои Тоҷикистон низ аҳаммияти амалӣ дорад. Агар робитаи муассисаи ислоҳӣ бо мақомоти иҷтимоӣ, мақомоти шуғл ва ҷомеа заиф бошад, хатари бозгашти шахс ба муҳити ҷиноятӣ бештар мегардад.

Аз таҳлил бармеояд, ки мақсадҳои ҷазо дар нисбати маҳкумшудагон барои сершумории ҷиноятҳо наметавонанд ҷудо аз ҳам баррасӣ шаванд. Барқарор намудани адолати иҷтимоӣ бо иҷрои воқеии ҷазо ва эҳсоси одилонаи ҷомеа алоқаманд аст; ислоҳи маҳкумшуда бо пешгирии махсус пайваст мебошад; пешгирии ҷиноятҳои нав бошад, бе фардисозии иҷрои ҷазо ва

иҷтимоисозӣ натиҷаи устувор намедиҳад. Аз ин рӯ, иҷрои ҷазо бояд на танҳо идомаи ҳукми суд, балки механизми мустақили татбиқи мақсадҳои ҷазо бошад.

Дар масъалаи сершумории ҷиноятҳо бояд ба як хусусияти муҳим таваҷҷуҳ кард: чунин маҳкумшудагон аз лиҳози ҳуқуқӣ як гурӯҳи якхела нестанд. Як шахс метавонад барои якчанд ҷинояти дар як давраи кӯтоҳ содиршуда маҳкум гардад, шахси дигар бошад, баъди адои ҷазои қаблӣ дубора ба ҷиноят баргардад. Аз ин рӯ, ҳангоми иҷрои ҷазо муносибати ягона ва қолабӣ ба ҳамаи ин шахсон наметавонад натиҷаи дилхоҳ диҳад. Мақомоти иҷрои ҷазо бояд сабабҳои сершуморӣ, навъи ҷиноятҳо, алоқаи онҳо бо муҳити иҷтимоӣ, дараҷаи устувории ангезаҳои зиддиҷамъиятӣ ва муносибати шахс ба кирдори содиркардаашро ҷудогона таҳлил намоянд.

Фардисозии иҷрои ҷазо дар ин замина танҳо тағйир додани шароити нигоҳдорӣ ё интихоби реҷаи сахттарро ифода намекунад. Он бояд ҳамчун маҷмӯи чораҳое фаҳмида шавад, ки мақсади онҳо муайян намудани хавфҳои инфиродӣ ва эҳтиёҷоти ислоҳии маҳкумшуда мебошад. Барои баъзе маҳкумшудагон таъсири меҳнатӣ ва интизомӣ аҳаммияти асосӣ дорад; барои гурӯҳи дигар, аз ҷумла шахсоне, ки бо вобастагӣ, бекорӣ, вайроншавии робитаҳои оилавӣ ё муҳити ҷиноятӣ рӯ ба рӯ шудаанд, кори психологӣ ва иҷтимоӣ муҳимтар мегардад. Танҳо чунин муносибат бо м. 14 КИҶҶ ҶТ мувофиқат мекунад, ки ислоҳро ҳамчун ташаккули рафтори ҳуқуқӣ ва муносибати эҳтиромона ба арзишҳои иҷтимоӣ медонад [11].

Масъалаи барқарор намудани адолати иҷтимоӣ дар мавриди сершумории ҷиноятҳо бо манфиатҳои ҷабрдидагон низ зич алоқаманд аст. Агар шахс якчанд ҷиноят содир карда бошад, шумораи шахсони зарардида, ҳаҷми зарар ва сатҳи вайроншавии амнияти ҷамъиятӣ одатан бештар мегардад. Аз ин рӯ, иҷрои ҷазо бояд на танҳо ба маҳрумияти шахси гунаҳгор, балки ба ҷуброни зарар, иҷрои уҳдадориҳои молумулкӣ, узрхоҳӣ, барқарор намудани муносибатҳои иҷтимоӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои ҷабрдидагон равона шавад. Дар ин ҳолат адолати иҷтимоӣ мазмуни воқеӣ мегирад ва аз сатҳи эълони умумӣ болотар меравад.

Дар баробари ин, дар иҷрои ҷазо аз ҳад зиёд боло бурдани унсури сазодиҳӣ низ метавонад натиҷаи манфӣ диҳад. Агар маҳкумшуда ҷазоро танҳо ҳамчун интиқом ё фишори давлатӣ қабул намояд, эҳтимоли ташаккули муносибати манфӣ ба қонун ва мақомоти давлатӣ зиёд мегардад. Аз ин рӯ, сазо бояд бо корҳои фаҳмондадиҳӣ, тарбия, таҳсил ва омодасозии шахс ба ҳаёти минбаъдаи қонунӣ ҳамроҳ бошад. Маҳз дар ҳамин нуқта мақсадҳои адолати иҷтимоӣ ва ислоҳи маҳкумшуда ба ҳам мепайванданд.

Дар қонунгузории Тоҷикистон мақсадҳои ҷазо бо принсипҳои адолат ва инсондӯстӣ робитаи зич доранд. Мутобиқи м. 8 КҶ ҶТ, ҷазо бояд ба хусусият ва дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноят, ҳолатҳои содиршавӣ ва шахсияти гунаҳгор мувофиқ бошад [12]. Моддаи 9 КҶ ҶТ бошад, мазмуни инсондӯстии қонуни ҷиноятиро ифода менамояд. Аз ин рӯ, дар иҷрои ҷазо нисбат ба шахсони дорои сершумории ҷиноятҳо меъёри асосӣ бояд самаранокии ҳуқуқӣ ва иҷтимоии ҷазо бошад.

Муҳим аст, ки дар КИҶҶ ҶТ воситаҳои ислоҳ ба таври нисбатан умумӣ зикр шудаанд. Амалияи муосир, махсусан нисбат ба маҳкумшудагони такроран ҷиноятсодиркарда, талаб мекунад, ки дар баробари воситаҳои анъанавӣ барномаҳои инфиродии ислоҳ, машварати психологӣ, омӯзиши касбӣ, кори мунтазам бо оила ва барномаҳои омодагӣ ба озодшавӣ ҷорӣ карда шаванд. Бе чунин чораҳо ҷазо метавонад танҳо вазифаи нигоҳдорӣ ва назоратро иҷро намояд, аммо ба тағйири сабабҳои шахсӣ ва иҷтимоии ҷинояткорӣ таъсири кофӣ нарасонад.

Аз нуқтаи назари пешгирии махсус, давраи пас аз озодшавӣ яке аз марҳалаҳои ҳалкунанда ба ҳисоб меравад. Агар шахс пас аз тарки муассисаи ислоҳӣ ҷойи истиқомат, кор, дастгирии оилавӣ ё кӯмаки иҷтимоӣ надошта бошад, хавфи бозгашт ба муҳити ҷиноятӣ меафзояд. Бинобар ин, чораҳои пешбинишуда дар м.м. 211 ва 213 КИҶҶ ҶТ бояд на танҳо ҳамчун расмиёти ҳуқуқӣ, балки ҳамчун механизми воқеии мутобиқсозии иҷтимоӣ истифода шаванд [11]. Инчунин ҳамоҳангсозии мақомоти иҷрои ҷазо бо мақомоти шуғл, мақомоти маҳаллӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ зарур мебошад.

Яке аз мушкилоти назариявӣ дар он аст, ки умумияти мақсадҳои ҷазо баъзан ба норавшании меъёрҳои баҳогузории самаранокии онҳо оварда мерасонад. Масалан, агар шахс дар давраи адои ҷазо тартиботро вайрон накунад, ин ҳанӯз маънои ислоҳи устуворро надорад. Ҳамзамон, агар ӯ пас аз озодӣ ба мушкилоти иҷтимоӣ дучор шуда, зери таъсири шароити беруна ҷинояти нав содир кунад, сабаби он танҳо нокифоя будани ҷазо нест. Бинобар ин, самаранокии иҷрои ҷазо бояд тавассути маҷмӯи нишондиҳандаҳо: рафтор дар муассиса, иштирок дар меҳнат ва таҳсил, муносибат ба ҷабрдида, омодагӣ ба зиндагии қонунӣ ва натиҷаҳои назорати баъди озодӣ арзёбӣ гардад.

Дар ин замина пешниҳод мегардад, ки дар амалияи мақомоти иҷрои ҷазо нисбат ба маҳкумшудагон барои сершумории ҷиноятҳо барномаи инфиродии ислоҳ ва пешгирии махсус

таҳия карда шавад. Дар чунин барнома бояд маълумот дар бораи сабабҳои ҷиноятқорӣ, эҳтиёҷоти иҷтимоӣ, сатҳи хавфи ретсидив, воситаҳои зарурии тарбия ва меҳнат, чораҳои психологӣ ва нақшаи пас аз озодшавӣ пешбинӣ гардад. Чунин равиш на танҳо ба мақсади ислоҳ, балки ба барқарор намудани адолати иҷтимоӣ ва пешгирии ҷиноятҳои нав низ мусоидат мекунад.

Дар робита ба ҷазоҳое, ки бо ҷудо нигоҳ доштани маҳкумшуда аз ҷомеа вобаста нестанд, масъалаи мақсадҳои ҷазо боз ҳам нозуктар мегардад. Дар чунин ҳолат шахс аз муҳити иҷтимоии худ пурра ҷудо карда намешавад ва мақсадҳои ҷазо бояд тавассути назорат, меҳнат, маҳдудияти ҳуқуқӣ ва масъулияти шахсӣ амалӣ гарданд. Ин намуди ҷазоҳо, агар дуруст иҷро шаванд, метавонанд ба нигоҳ доштани робитаҳои оилавӣ, идомаи фаъолияти меҳнатӣ ва ҷуброни зарар мусоидат намоянд. Аммо агар назорати иҷрои онҳо заиф бошад, мақсади пешгирии махсус таъмин намегардад.

Дар муқоиса бо маҳрум сохтан аз озодӣ, ҷазоҳои алтернативӣ барои шахсоне, ки хавфи баланди иҷтимоӣ надоранд, самараноктар буда метавонанд. Вале дар мавриди сершумории ҷиноятҳо татбиқи чунин ҷазоҳо бояд бо эҳтиёт ва дар асоси маълумоти муфассал дар бораи шахсияти гунаҳгор анҷом ёбад. Агар шахс чандин маротиба аз ҷазоҳои сабуктар натиҷаи ислоҳӣ нагирифта бошад, суд ва мақомоти иҷрои ҷазо бояд сабабҳои ин ҳолатро муайян кунанд: оё нокифоя будани назорат, набудани кор, муҳити носолим ё муносибати худи маҳкумшуда сабаб шудааст.

Ҳамин тавр, мақсадҳои ҷазо дар сатҳи қонун умумӣ мебошанд, вале дар сатҳи иҷро онҳо бояд хусусияти мушаххас гиранд. Барои як маҳкумшуда мақсади асосӣ метавонад барқарор намудани робитаҳои иҷтимоӣ бошад; барои дигаре - бартараф намудани вобастагӣ аз муҳити ҷиноятӣ; барои сеюм - ташаккули малакаи меҳнатӣ ва масъулияти шахсӣ. Бе чунин мушаххассозӣ мақсадҳои дар қонун зикршуда ба мафҳумҳои абстрактӣ табдил меёбанд ва натиҷаи амалӣ намедиҳанд.

Ба андешаи мо, дар таҳқиқи масъалаи мазкур бояд байни «мақсадҳои таъини ҷазо» ва «мақсадҳои иҷрои ҷазо» фарқ гузошта шавад. Мақсадҳои таъини ҷазо бештар ба адолатнокӣ, мутаносибӣ ва арзёбии ҳуқуқии кирдор вобастаанд. Мақсадҳои иҷрои ҷазо бошанд, бо тағйири рафтори маҳкумшуда, ташкили муҳити ислоҳӣ, назорат ва омодасозии ӯ ба ҳаёти қонунӣ алоқаманд мебошанд. Аз ин рӯ, як ҳукми одилона ҳанӯз кафолати расидан ба мақсадҳои ҷазо нест; он танҳо заминаи ҳуқуқӣ барои фаъолияти минбаъдаи мақомоти иҷрои ҷазоро фароҳам меорад.

Натиҷаи ниҳоии ҷазо бояд дар он зоҳир гардад, ки шахс пас аз адои он ба ҷомеа бо имконияти воқеии зиндагии қонунӣ баргардад. Агар шахс аз муассисаи ислоҳӣ бо таҷрибаи нави ҷиноятӣ, бе касб, бе робитаҳои солими иҷтимоӣ ва бе дастгирии оилавӣ берун шавад, мақсади ислоҳ ва пешгирии махсус ба даст намеояд. Аз ин рӯ, ислоҳ ва иҷтимоисозӣ бояд на ҳамчун чораҳои иловагӣ, балки ҳамчун ҷузъи таркибии иҷрои ҷазо нисбат ба маҳкумшудагон барои сершумории ҷиноятҳо эътироф гарданд.

Хулоса, барои ноил шудан ба мақсадҳои ҷазо дар мавриди сершумории ҷиноятҳо зарур аст: аввал, барқарор намудани адолати иҷтимоӣ на танҳо дар марҳалаи таъини ҷазо, балки дар давраи иҷрои он низ ба таври меъёрӣ ва амалӣ ба назар гирифта шавад; дуюм, фарқияти ислоҳи ҳуқуқӣ ва маънавӣ дар фаъолияти мақомоти иҷрои ҷазо дуруст арзёбӣ гардад; сеюм, воситаҳои ислоҳ бо равоншиносӣ, кори иҷтимоӣ ва иҷтимоисозӣ пурра карда шаванд; чорум, барои ин гурӯҳи маҳкумшудагон пешгирии махсус ҳамчун мақсади асосии иҷрои ҷазо эътироф гардад; панҷум, пас аз озодшавӣ низомҳои дастгирӣ ва назорат тақвият ёбанд. Танҳо дар чунин ҳолат ҷазо метавонад мақсадҳои пешбиникардаи қонунгузории ҷиноятии Тоҷикистонро воқеан таъмин намояд.

Адабиёт

1. Абдурашидов А.А. Наказание по уголовному законодательству Республики Таджикистан (эволюция и современное состояние): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2011. – 190 с.
2. Абельцев С.Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия. – М.: Юнити-Дана, 2000. – 254 с.
3. Беляев Н.А. Избранные труды. – СПб.: Юридический центр «Пресс», 2003. – 540 с.
4. Благов Е.В. Актуальные проблемы уголовного права (Общая часть). – Ярославль: ЯрГУ, 2008. – 192 с.
5. Городнова О.Н. Идея справедливости как критерий оценки и совершенствования уголовного законодательства. – М.: Юрлитинформ, 2015. – 192 с.
6. Дуюнов В.К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике. – Курск, 2000. – 504 с.

7. Жидков Э.В. Частное предупреждение преступлений как цель применения уголовного наказания: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Рязань, 2005. – 24 с.
8. Зокирзода З.Х. Ҷазоҳои асосие, ки бо ҷудо нигоҳ доштани маҳкумшуда аз ҷомеа вобаста намебошанд: масъалаҳои доктриналӣ, ҳуқуқтатбиқкунӣ ва мукаммалгардонии қонунгузорӣ: автореф… дис. ... докт. илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2026. – 82 с.
9. Зубкова В.И. Исправление осужденных: реальность и перспективы // Человек: преступление и наказание. – 2013. – №3(82). – С. 44–48.
10. Камолов З.А. Система наказаний по Уголовному кодексу Республики Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Иркутск, 2009. – 190 с.
11. Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: http://mmk.tj (санаи мурочиат: 06.05.2026).
12. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 1998, №574 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: http://mmk.tj (санаи мурочиат: 26.03.2026).
13. Козаченко И.Я. Понятие уголовного наказания // Межвузовский сборник научных статей. – Самара, 1992. – С. 72.
14. Крайнова Н.А. Проблемы ресоциализации осужденных. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 2004. – 176 с.
15. Кузнецова Н.Ф. Понятие и цели наказания // Полный курс уголовного права: в 5 т. / под ред. А.И. Коробеева. Т. 1. Преступление и наказание. – СПб., 2008. – С. 744.
16. Курс российского уголовного права. Общая часть / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – М.: Спарк, 2001. – 767 с.
17. Марцев А.И. Диалектика и вопросы теории уголовного права. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1990. – 210 с.
18. Минязева Т.Ф. Проблемы правового статуса личности осужденных в Российской Федерации: дис. ... докт. юрид. наук. – М., 2001. – 398 с.
19. Мицкевич А.Ф. Уголовное наказание: понятие, цели и механизмы действия. – СПб., 2005. – 240 с.
20. Наумов А.В. Российское уголовное право. Курс лекций: в 3 т. Т. 1. Общая часть. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – 736 с.
21. Ной И.С. Сущность и функции уголовного наказания в советском государстве. – Саратов, 1973. – 224 с.
22. Орлов В.Н. Наказание: уголовно-правовой и уголовно-исполнительный анализ. – М., 2014. – 480 с.
23. Полубинская С.В. К вопросу о целях наказания // Проблемы совершенствования уголовного закона. – М., 1984. – С. 93–103.
24. Рарог А.И. Понятие и цели наказания. Виды наказаний // Уголовное право. Части Общая и Особенная: курс лекций / под ред. А.И. Рарога. – М.: ТК Велби, Проспект, 2005. – С. 126.
25. Спиридонов Л.И. Социология уголовного права. – М., 1985. – 240 с.
26. Сундуров Ф.Р. Наказание и альтернативные меры в уголовном праве. – Казань, 2005. – 350 с.
27. Ткачевский Ю.М. Соотношение уголовного и уголовно-исполнительного законодательства // Вестник МГУ. Сер. 11. Право. – 1998. – №2. – С. 12.
28. Уголовно-исполнительное право: учебник / под ред. А.И. Зубкова. – М., 1997. – 576 с.
29. Уголовное право. Актуальные проблемы теории и практики: сборник очерков / под ред. В.В. Лунеева. – М.: Юрайт, 2010. – 720 с.
30. Философский энциклопедический словарь. – М., 2000. – 576 с.
31. Южанин В.Е. Реализация наказания в виде лишения свободы. – Рязань, 1995. – 210 с.
32. Яцеленко Б.В. Понятие и цели наказания // Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учебник / под ред. А.И. Рарога. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Проспект, 2004. – С. 187.

МАСОИЛИ АМАЛИСОЗИИ МАҚСАДҲОИ ҶАЗО ҲАНГОМИ ИҶРОИ ОН НИСБАТ БА МАҲКУМШУДАГОН БАРОИ СЕРШУМОРИИ ҶИНОЯТҲО

Мақола ба таҳлили масъалаҳои амалисозии мақсадҳои ҷазо ҳангоми иҷрои он нисбат ба маҳкумшудагон барои сершумории ҷиноятҳо бахшида шудааст. Дар доираи таҳқиқ мазмун ва аҳаммияти барқарор намудани адолати иҷтимоӣ, ислоҳи маҳкумшуда ва пешгирии содир намудани ҷиноятҳои нав дар робита бо муқаррароти Кодекси ҷиноятӣ ва Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ мегардад. Мавқеи олимони ватанӣ ва хориҷӣ оид ба таносуби мақсадҳои ҷазо, хусусиятҳои шахсияти маҳкумшуда ва шароити иҷрои ҷазо таҳлил мешавад. Ба зарурати фардисозии иҷрои ҷазо, ба назар гирифтани хусусият ва дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноятҳои содиршуда, рафтори маҳкумшуда ва эҳтиёҷоти ислоҳии ӯ таваҷҷуҳи махсус зоҳир мегардад. Ҳамчунин, аҳаммияти тақвияти корҳои психологӣ, иҷтимоӣ ва тарбиявӣ, омодасозии маҳкумшудагон ба озодӣ ва мусоидат ба одаткунонии иҷтимоии онҳо асоснок карда мешавад. Дар натиҷа, самтҳои такмили фаъолияти муассисаҳои ислоҳӣ ва ҳамкории мақомоти давлатӣ бо ниҳодҳои ҷомеаи

шаҳрвандӣ пешниҳод мегарданд, ки ба баланд бардоштани самаранокии иҷрои ҷазо ва коҳиш додани хавфи такрори ҷиноят дар оянда мусоидат менамоянд.

Калидвожаҳо: мақсадҳои ҷазо, иҷрои ҷазо, сершумории ҷиноятҳо, адолати иҷтимоӣ, ислоҳи маҳкумшуда, пешгирии махсус, иҷтимоисозӣ, кодеки ҷиноятӣ, кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятӣ, фардисозии ҷазо.

ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ЦЕЛЕЙ НАКАЗАНИЯ ПРИ ЕГО ИСПОЛНЕНИИ В ОТНОШЕНИИ ОСУЖДЕННЫХ ЗА МНОЖЕСТВЕННОСТЬ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Статья посвящена анализу проблем реализации целей наказания при его исполнении в отношении осуждённых за множественность преступлений. В рамках исследования рассматриваются содержание и значение восстановления социальной справедливости, исправления осуждённого и предупреждения совершения новых преступлений во взаимосвязи с положениями Уголовного кодекса и Кодекса исполнения уголовных наказаний Республики Таджикистан. Анализируются позиции отечественных и зарубежных учёных относительно соотношения целей наказания, особенностей личности осуждённого и условий исполнения наказания. Особое внимание уделяется необходимости индивидуализации исполнения наказания, учёта характера и степени общественной опасности совершённых преступлений, поведения осуждённого и его потребностей в исправлении. Также обосновывается значение усиления психологической, социальной и воспитательной работы, подготовки осуждённых к освобождению и содействия их социальной адаптации. По результатам исследования предлагаются направления совершенствования деятельности исправительных учреждений и взаимодействия государственных органов с институтами гражданского общества, способствующие повышению эффективности исполнения наказания и снижению риска повторного совершения преступлений.

Ключевые слова: цели наказания, исполнение наказания, множественность преступлений, социальная справедливость, исправление осуждённого, специальная превенция, социализация, уголовный кодекс, кодекс исполнения уголовных наказаний, индивидуализация наказания.

PROBLEMS OF IMPLEMENTING THE PURPOSES OF PUNISHMENT DURING ITS EXECUTION IN RELATION TO PERSONS CONVICTED OF MULTIPLE CRIMES

The article examines the challenges of achieving the objectives of punishment during the enforcement of sentences imposed on persons convicted of multiple offences. The study considers the substance and significance of restoring social justice, rehabilitating convicted persons, and preventing further offences in relation to the provisions of the Criminal Code and the Code on the Execution of Criminal Sentences of the Republic of Tajikistan. It analyses the views of domestic and foreign scholars on the relationship between the objectives of punishment, the individual characteristics of convicted persons, and the conditions of sentence enforcement. Particular attention is paid to the need to individualize sentence enforcement and consider the nature and degree of social danger posed by the offences committed, the conduct of convicted persons, and their rehabilitation needs. The article also substantiates the importance of strengthening psychological, social, and educational support, preparing convicted persons for release, and facilitating their social adjustment. The study proposes measures to improve correctional institutions and cooperation between state bodies and civil society institutions to enhance sentence enforcement and reduce reoffending.

Keywords: objectives of punishment, sentence enforcement, multiplicity of offences, social justice, rehabilitation of convicted persons, specific deterrence, socialization, criminal code, code on the execution of criminal sentences, individualization of punishment.

Дар бораи муаллиф
Каримзода Даврон
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсия
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17
E-mail: davr_94@list.ru

Об авторе
Каримзода Даврон
кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного права и противодействия коррупци
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр.Рудаки 17
E-mail: davr_94@list.ru

About the author:
Karimzoda Davron
Candidate of Law, Associate Professor, Department of Criminal Law and Anti-Corruption
Tajik National University
734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki ave. 17
E-mail: davr_94@list.ru

ТДУ 347.65:340.15

МАСОИЛИ ТАЪРИХӢ-ҲУҚУҚИИ ПАЙДОИШ ВА РУШДИ ИНСТИТУТИ ҲУҚУҚ БА МЕРОС

Каримҷонзода М. К.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Аҳаммияти омӯзиши масоили таърихӣ-ҳуқуқии пайдоиш ва рушди институти ҳуқуқ ба мерос дар он ифода меёбад, ки ин институт яке аз воситаҳои муҳими таъмини идомаи муносибатҳои молумулкӣ, ҳифзи моликияти хусусӣ ва нигоҳдории манфиатҳои қонунии аъзои оила мебошад. Таҳқиқи заминаҳои таърихии он имкон медиҳад, ки сабабу шароити пайдоиши муносибатҳои меросӣ, хусусиятҳои танзими онҳо ва таъсири дигаргуниҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ ба мазмуни ҳуқуқи меросӣ муайян карда шаванд. Аз ин рӯ, омӯзиши таърихии институти мазкур барои дарки моҳияти муосири ҳуқуқ ба мерос ва муайян намудани самтҳои такмили танзими ҳуқуқии он аҳаммияти назариявию амалӣ дорад.

Баррасии муносибатҳои меросӣ дар давраҳои тоинқилобӣ, шӯравӣ ва истиқлолияти давлатӣ барои ошкор намудани хусусиятҳои ҳар марҳила, унсурҳои пайдарҳамӣ ва тағйироти мазмунии қонунгузорӣ замина фароҳам меорад. Чунин таҳлил имкон медиҳад, ки таъсири меъёрҳои ҳуқуқи мусулмонӣ, сиёсати моликият дар давраи шӯравӣ ва эътирофи гуногунии шаклҳои моликият дар даврони истиқлолият ба ташаккули ҳуқуқи меросӣ ҳамаҷониба арзёбӣ гардад. Дар ин раванд, ҳар як марҳилаи таърихӣ бояд бо назардошти шароити иҷтимоию ҳуқуқии ҳамон давра ва дар асоси сарчашмаҳои боэътимод омӯхта шавад.

Аҳаммияти назариявии мавзуъ ҳамчунин ба зарурати дақиқ намудани мафҳумҳои «ҳуқуқ ба мерос», «ҳуқуқи меросӣ», «мерос», «меросгирӣ» ва «ҳуқуққабулкунии меросӣ» вобаста мебошад. Фарқ гузоштан байни ин мафҳумҳо барои муайян намудани доираи муносибатҳои танзимшаванда, мақоми меросгузору меросгирон ва ҳудуди гузариши ҳуқуқу уҳдадориҳои молумулкӣ мусоидат мекунад. Омӯзиши таносуби ҳуқуқ ба мерос ҳамчун имконияти ҳуқуқии шахс ва ҳуқуқи меросӣ ҳамчун маҷмуи меъёрҳои танзимкунанда барои рушди таҳқиқоти минбаъдаи илмӣ муҳим мебошад.

Аз нигоҳи амалӣ, таҳқиқи мавзуъ барои ҳалли масъалаҳои муайян намудани таркиби мерос, ҷудо кардани ҳиссаи ҳамсар аз молу мулки умумӣ, муқаррар намудани вақт ва асосҳои кушодашавии мерос, инчунин татбиқи меросгирӣ тибқи қонун ва васиятнома аҳаммият дорад. Дақиқии танзими ин масъалаҳо метавонад ба пешгирии баҳсҳои меросӣ, ҳифзи манфиатҳои ворисон ва баланд бардоштани сифати фаъолияти судию нотариалӣ мусоидат намояд. Ҳамзамон, омӯзиши мавзуъ барои баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон ва ташаккули муносибати масъулона ба ихтиёрдории молу мулк аҳаммияти иҷтимоӣ дорад.

Муҳокима. Ҳуқуқи меросӣ ҳамчун яке аз институтҳои муҳими ҳуқуқи граждани дар раванди таърихии ташаккул ва рушди худ марҳилаҳои гуногуни таҳаввулро паси сар намудааст. Омӯзиши таърихи ташаккули муносибатҳои меросӣ дар сарзамини таърихии тоҷикон имкон медиҳад, ки раванди рушди онҳоро шартан ба се давраи асосӣ тақсим намуд:

1. давраи тоинқилобӣ;
2. давраи шӯравӣ;
3. давраи истиқлолияти давлатӣ.

Дар давраи тоинқилобӣ муносибатҳои меросӣ асосан дар заминаи меъёрҳо ва принсипҳои ҳуқуқи мусулмонӣ (фиқҳ) ба танзим дароварда мешуданд. Хусусияти асосии ин марҳила дар он зоҳир мегардид, ки муносибатҳои меросӣ дорои низоми хоси ҳуқуқии худ буда, доираи субъектҳои ворисӣ ва имкониятҳои гузаштани молу мулк тибқи меъёрҳои амалкунанда нисбатан маҳдуд буданд. Дар ин давра низоми ҳуқуқии танзими муносибатҳои молумулкӣ ҳанӯз тамоми талаботи муосири гардиши граждании молу мулкро фаро нагирифта, муносибатҳои меросӣ бештар дар доираи сохтори иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқии ҳамон давра ташаккул меёфтанд.

Зимнан, таҳлили хусусиятҳои ҳуқуқии муносибатҳои меросӣ дар давраи тоинқилобӣ барои муайян намудани заминаҳои таърихию ҳуқуқии ташаккули институти мерос дар низоми ҳуқуқии минбаъда аҳамияти назаррас дорад.

Вобаста ба пайдоиш ва ташаккули ҳуқуқ ба мерос дар адабиётҳо ва маъхазҳои гуногуни ҳуқуқӣ ба мисли Эъломияи Куруши Кабир ва ҳуқуқи граждани маълумотҳои муътамад мавҷуд мебошанд. Дар ин сарчашмаҳои ҳуқуқӣ, ки ба масоили ҳуқуқи граждани бахшида шудааст, роҷеъ ба ҳуқуқи мерос шартномаи фаъолияти якҷоя муқаррароти зиёди меъёрӣ ҷой дорад.

Заминаи асосии конститутсионӣ, ҳуқуқии таъмини ҳуқуқ ба моликият дар эътирофи шаклҳои гуногуни моликият, аз ҷумла моликияти хусусӣ, оммавӣ ва давлатӣ, ифода меёбад.

Эътирофи ҳуқуқии ин шаклҳои моликият барои ба вуҷуд омадан ва татбиқ гардидани ваколатҳои соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ нисбат ба молу мулк заминаи ҳуқуқӣ фароҳам меорад.

Субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии ба мерос алоқаманд меросгузор ва меросқабулкунандаҳо мебошанд. Меросгузор шахсе мебошад, ки молу мулк, инчунин ҳуқуқҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумлкии ӯ пас аз марг ба шахси дигар мегузарад. Меросхӯр бошад шахсе мебошад, ки дар натиҷаи амалӣ намудани ҳуқуқ ба мерос ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳои меросгузор ба ӯ мегузарад [11, с. 204]

Дар низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳуқуқ ба мерос ниҳоятан мураккаб буда, ба яке аз ҷузъҳои ҷудонашавандаи ҳуқуқи шахс дохил мешавад. Масъалаи муайян кардани моликияти ҳар кадоме аз зану шавҳар хусусан татбиқи амалии он дар моддаи 36 Кодекси Оила чунин нишон дода шудааст:

Молу мулке, ки ба зану шавҳар то акди никоҳ тааллуқ дошт, инчунин молу мулке, ки дар давраи заношӯи зан ё шавҳар ҳамчун ҳадия ё мерос гирифтааст, моликияти ҳар кадоми онҳо мебошад. Ашиёи истифодаи шахси (либос пойафзол ва ғайра), ба истиснои ҷавоҳирот ва асбоби дигари зебу зинат, гарчанде дар давраи заношӯи аз ҳисоби маблағҳои умумии зану шавҳар ба даст оварда шудаанд, моликияти шахсии ҳар кадоме аз зану шавҳар ба ҳисоб мераванд [9].

Дар масъалаи муайян кардани субъектони молу мулки зан ва шавҳар суд метавонад дар сурати воқеан қатъ гардидани никоҳ моликияти ҳар кадоми онҳоро эътироф намояд. Тибқи қонун молу мулки ба ҳар як ҳамсар тааллуқдоштаро метавон моликияти муштараки онҳо донист.

Аз инрӯ Т.С. Виноградова ҳуқуқи меросро чунин шакли мураккаб тавсиф намуда ниҳоди ҳуқуқи мерос чунин мешуморад:

1. Ин кафолати давлатӣ ифодаи ҳуқуқи молик ба ихтиёрдории молу мулк ва дигар неъматҳои моддию ғайримоддии ба ӯ таалуқдошта пас аз вафот мебошад, ки тибқи он молик метавонад мутобиқи салоҳдиди худ онҳоро ба мерос гузорад;
2. Ҳангоми набудани васиятнома, ҳуқуқ ба моликият ба шахсе мегузарад, ки қонун онҳоро ҳамчун меросхур муайян кардааст [4].

Гузашта аз ин, тавре ки таҷрибаи ҳуқуқӣ нишон медиҳад, таҳаввулот ва тағйироти дар қонунгузории граждании амалкунанда баамаломада, дар сатҳи назаррас аз меъёрҳо ва принсипҳои конститутсионӣ сарчашма гирифта, дар заминаи онҳо ташаккул ёфтаанд.

Яке аз масъалаҳои баҳснок ин муайян намудани таркиби мерос ба шумор рафта, вобаста ба тартиби амалӣ намудани он тибқи моддаи 1253 Кодекси маданӣ чунин нишон дода шудааст:

1. Ба таркиби мерос ашё ва молу мулки дигар, аз ҷумла ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳои молумулкӣ, ки ба меросгузор дар рӯзи кушода шудани мерос тааллуқ доштанд, дохил мешаванд.

2. Ба таркиби мерос дохил намешаванд:

- ҳуқуқи узвият (иштирок) дар ташкилоти тиҷоратӣ ва ташкилоти дигаре, ки шахси ҳуқуқӣ мебошад, агар дар ҳамин Кодекс, қонун ё ҳуҷҷатҳои таъсисӣ тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад;
- ҳуқуқ ба ҷуброни зараре, ки ба ҳаёт ё саломатӣ расонда шудааст;
- ҳуқуқу ӯҳдадориҳо вобаста ба алиментдиҳӣ;
- ҳуқуқ ба нафақа, кумаки пулӣ ва пардохтҳои дигар дар асоси қонунгузорӣ оид ба меҳнат ва таъминоти иҷтимоӣ;
- ҳуқуқу ӯҳдадориҳои дигаре, ки бо шахсияти меросгузор то ҳадде алоқаманданд, ки гузариши онҳо имконнопазир аст ва ё гузариши онҳоро бо тартиби меросгирӣ ҳамин Кодекс ё қонунҳои дигар иҷозат намедиҳанд.

3. Ҳуҷҷатҳое, ки ба шахсияти меросгузор дахл доранд, дафтари кайдҳо, ашёи дигаре, ки арзиши ғайримоддӣ доранд, ба таркиби мерос дохил нашуда, бо мувофиқаи ҳамаи меросгирон тақсим карда мешаванд. Дар сурати ба мувофиқа наомадан, суд бо назардошти алоқамандии меросгири дахлдор бо чунин ашё баҳсро ҳал менамояд [8].

Ба андешаи ҳуқуқшиноси рус Лукашева Е.А. Ҳуқуқи инсон, ин арзиши ҷудонашаванда ва тақсимнашавандаи тамоми ҷомеаи инсонист [2, с. 4]. Албатта ин андешаҳои ҳуқуқшинос ба маврид буда, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд набояд маҳдуд ва нисбаташ халал расонида шавад.

Таҳлили дидгоҳҳои консептуалии муҳаққиқони соҳаи ҳуқуқшиносӣ нишон медиҳад, ки дар адабиёти илмӣ ба таҳқиқи мафҳум, моҳият ва хусусиятҳои ҳуқуқии мерос таваҷҷуҳи хосса зоҳир гардидааст. Дар аксари таҳқиқоти илмӣ-ҳуқуқӣ мерос ҳамчун маҷмӯи муносибатҳои ҳуқуқие баррасӣ мешавад, ки дар натиҷаи фавти шахс ба вуҷуд омада, ба гузаштани ҳуқуқу

ӯҳдадориҳои молумулкии меросгузор ба ворисон равона мегарданд. Аз ин нуқтаи назар, моҳияти мерос на танҳо дар гузаштани молу мулки шахси фавтида ба дигар шахсон, балки дар идомаи муносибатҳои ҳуқуқии молумулкие ифода меёбад, ки тибқи қонунгузорӣ қобилияти гузаштан ба ворисонро доранд.

Яке аз меъёрҳои муҳими вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд ин кушодашавии мерос буда, мувофиқи моддаи 1255. Кодекси маданӣ он аз чор қисмро дар бар мегирад:

1. Мерос дар натиҷаи вафоти шахси воқеӣ кушода мешавад.

2. Рӯзи кушодашавии мерос рӯзи вафоти меросгузор мебошад.

3. Вафоткарда эълон намудани шахси воқеӣ (моддаи 46 ҳамин Кодекс) боиси ҳамон оқибатҳое мегардад, ки аз вафот бармеоянд, агар аз қонун тартиби дигар барнаояд. Дар чунин ҳолат рӯзи кушодашавии мерос рӯзи эътибори қонунӣ пайдо намудани санади судӣ дар хусуси вафоткарда эълон гардидани шахси воқеӣ ба ҳисоб меравад, агар дар санади судӣ рӯзи дигар нишон дода нашуда бошад.

4. Агар шахсоне, ки ҳуқуқ доштанд яке пас аз дигар мерос гиранд, дар давоми як шабонарӯз вафот карда бошанд, онҳо дар як вақт вафоткарда эътироф шуда, яке пас аз дигар мерос намегирад ва меросгирони ҳар яке аз онҳо ба меросгирӣ даъват карда мешаванд. Қоидаи мазкур танҳо ба муносибатҳои меросӣ дахл дорад. [8].

Бинобар ин, аксари муҳаққиқон институти ворисӣ (меросгирӣ)-ро дар доираи категорияи ҳуқуққабулкунии меросӣ таҳлил намуда, онро ҳамчун механизми ҳуқуқии гузаштани ҳуқуқу ӯҳдадориҳои молумулкӣ аз меросгузор ба ворисон арзёбӣ менамоянд. Дар ин замина, ҳуқуққабулкунии меросӣ ҳамчун унсури муҳими муносибатҳои ҳуқуқии меросӣ баромад намуда, хусусияти ҳуқуқӣ ва мазмуни ворисиро муайян месозад.

Муҳаққиқи тоҷик, Иброҳимзода Муборак дар мақолаи худ падидаи ҳуқуқии меросро чунин арзёбӣ менамояд:

Мазмуни падидавии ҳуқуқ ба мерос нисбат ба имконияти ихтиёрдории объектҳои ҳуқуқ ба моликият васеътар мебошад. [6, с. 127]

Дар баробари ин метавон иброз дошт, ки дар таърихи башарият Эъломияи Куруши Кабир нахустин санади меъёрии ҳуқуқиест, ки ҳуқуқ ба моликиятро расман эълон намуда, мавриди ҳифз қарор мегирад.

Санадҳои ҳуқуқӣ-байналмилалӣ ба ҳуқуқи шахс ба ҳаёт эҳтироми хосса дошта, онро ба ҳар кас кафолат медиҳад. Дар ин замина: ҳар як инсон ба ҳаёт, ба озодӣ ва ба дахлнопазирии шахсӣ ҳуқуқ дорад [12] .

Шоёни зикр аст, ки Эъломияи ҳуқуқи башар, ки бо андешаҳо ва ғояҳои башардӯстонаи Куруши Кабир иртибот дода мешавад, аз лиҳози мазмуну мундариҷа аҳамияти хоссаи таърихию ҳуқуқӣ дорад. Дар он бо забони содаву равон як қатор ғояҳо ва арзишҳои инсонгароёна ифода ёфтаанд, ки масъалаҳои марбут ба эҳтироми ҳуқуқу озодиҳои инсон, адолат, таҳаммулпазирӣ ва муносибати инсондӯстона ба ҷомеаро фаро мегиранд. Аҳамияти ин ғояҳо танҳо ба давраи Бобул, давлатдории Ҳахоманишиён ва дигар ҷомеаҳои дунёи қадим маҳдуд нашуда, дар марҳилаҳои минбаъдаи рушди таърихи башар, аз ҷумла дар асрҳои миёна, давраи нав ва замони муосир низ аҳамияти назариявию арзишии худро нигоҳ доштаанд.

Дар «Фарҳанги ислоҳоти конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» вожаи «ҳуқуқ ба моликияти хусусӣ» чунин баён гардидааст:

Ҳифзи моликияти хусусӣ аз тарафа қонунгузории ҷиноятӣ, маъданӣ, маъмурӣ, ва ғайра амали карда мешавад. Кодекси ҷиноятии ҶТ, ба таври мисол, ҷавобгарии ҷиноятиро барои чунин ҷиноятҳои зидди моликият, ба монандӣ дуздӣ, азонихудкунӣ, қаллобӣ ва ғайраро пешбинӣ мекунад. Кодекси маъданӣ асосҳои бавуҷудоӣ ва қатъгардии ҳуқуқи моликиятро муқаррар мекунад. Баробари ин, қайд кардан зарур аст, ки ҳимояи моликияти хусусӣ аз тарафи давлат танҳо ба даромад ва амволи бо роҳи қонунӣ ба дастомадаи шаҳрвандон паҳн мегардад. [15, с. 358]

Ҳамаи шаҳрвандон дар соҳаи муносибатҳои ҳуқуқии моликият баробаранд. Аз ин лиҳоз Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ду ваколати муҳими ҳуқуқии моликиятро муқаррар мекунад:

- ҳеҷ кас аз амволи худ маҳрум шуда наметавонад, ба ҷуз аз ҳалномаи суд. Ин хусусан маънои онро дорад, ки мақомотҳои давлатӣ ҳуқуқ надоранд ба баҳонаи мақсадҳои гуногун инсонро бар зидди иродаи ӯ аз моликият маҳрум кунанд. Танҳо ҳалнома ё ҳукми суд, ки дар он мусодираи амвол пешбини шудааст, асоси қатшавии маҷбурии ҳуқуқи моликияти хусуси шуда метавонад.

- бегонакунии маҷкуркунии амвол ба манфиатҳои давлатӣ танҳо бо шарти ҷуброни пешакӣ ва баробаразиш шуда метавонад.

Раванди омӯзишии меъёрҳои ҳуқуқи мерос ҳамчун яке аз ниҳодҳои калидии ҳуқуқи граждани барои ҳар як узви ҷомеа аҳамияти муҳим дорад, зеро бо фаро расидани марги воқеии инсон муносибатҳои махсуси ҷамъиятии вобаста ба ҳиссаи меросӣ ва тақдири минбаъдаи молу мулки дар замони ҳаёт соҳибикардаи ӯ ба вуҷуд меоянд. Моҳияти ҳуқуқии ин раванд дар он зоҳир мегардад, ки давлат пас аз фавти шахс гузариши ҳуқуқу уҳдадориҳои молумулкии ӯро ба ворисон кафолат медиҳад.

Дар замони муосир яке аз масъалаҳои мубрами ҷомеаи инсониро ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ташкил медиҳад. Ҳуқуқ ба ҳифзи меърос чун қисми таркибӣ ва ҷудонопазири ҳуқуқи инсон ба шумор рафта, бо пешрафти ҷомеаи башарӣ ва илму техника зарурияти танзими ҳуқуқӣ ва дарки дурусти маънидодкунии мафҳуми ҳуқуқи мазкур ба вуҷуд омадааст.

Ҳуқуқу озодӣ ва вазифаҳои асоси нисбати ҳар як инсон ва шаҳрванд муқаррар карда мешаванд. Ҳамаи дигар ҳуқуқу озодӣ вазифаҳои ғайриасосӣ ба вазъи гуногуни шахс – соҳибмулк, харидор, фурушанда, истеъмолкунанда, иҷорадиҳанда, иҷоракор, меъросгиранда, меъросгузаронда, айбдоршаванда, маҳкумшуда, даъвогар, ҷавобгар, шоҳид ва ғайра вобаста гардонида шудаанд. Дар низоми ҳуқуқу вазифаҳои инсон ва шаҳрванд тафовутгузори нисбатан кам ҷой доранд [7, с. 272].

Ҳангоми рӯ овардан ба санадҳои миллӣ низ чунин ҳолатро мушоҳида намудан имконпазир аст. Дар моддаи 32 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон истилоҳи «соҳиби моликият ва мерос» мавриди истифода қарор гирифтаанд: ҳар кас ҳуқуқ дорад соҳиби моликият ва мерос бошад [10]

Ба андешаи мо муайян намудани мафҳуми ҳуқуқ ба мерос имконият фароҳам меорад, ки дар низоми қонунгузорӣ ва мафкураи ҳуқуқи шаҳрвандон таъсири мусбат ҷиҳати дарки дурусти мафҳуми ҳуқуқи мазкур ба вуҷуд ояд.

Мавриди зикр аст, ки муносибатҳои меросӣ мавзуи танзими ҳуқуқи меросӣ буда, дар сарчашмаҳои илмӣ оид ба ҳуқуқи меросӣ аз ҷониби назарияпардозон вобаста ба муайян намудани мафҳуми муносибати ҳуқуқии меросӣ мубоҳисаҳо бурда мешаванд.

Дар ҳуқуқи меросӣ ҷойи асосӣ ва марказиро мерос ташкил медиҳад ва ҳамаи дигар муносибатҳои меросӣ низ дар атрофи он ба вуҷуд меоянд. Агар мерос вуҷуд надошта бошад, пас гузариши он, яъне меросгирӣ (меросгирон) низ ҷой надорад. Аз ин маълум мешавад, ки мавҷудияти мафҳуми мерос ҳам имконпазир аст. Гарчанде агар мафҳуми мерос дар қонун дода нашуда бошад ҳам, вале дар илми ҳуқуқшиносӣ аз ҷониби олимони ҳуқуқшинос мафҳумҳои гуногуни мерос пешкаш гардидаанд [1, с. 211].

Аз инҷост, ки дар низоми ҳуқуқӣ мерос мавқеи меҳвариро ишғол намуда, ба вуҷуд омадани дигар муносибатҳои меросӣ аз он вобастагӣ дорад. Ҳамон тавре, ки дар ҷараёни омӯзиши мавзуъ ба мо маълум гардид, меросгирии манзили истиқоматӣ имрӯз қариб ки анъана гардидааст.

Дар замони муосир дар Тоҷикистони соҳибистиқлол раванди ташаккули муносибатҳои ҳуқуқӣ рӯз ба рӯз инкишоф ёфта истодаанд, ки на танҳо молу мулки шахсӣ, балки молу мулки хусусӣ ва татбиқи амали он дар низоми ҳуқуқи мавриди баррасии доираи васеъ қарор мегирад. Аз ин рӯ, муносибатҳои меросӣ дар қаламрави Тоҷикистон дар сатҳи зарурӣ инкишоф ёфта истодаанд.

Табиист, ки Бондарева Н.И. зери мафҳуми мерос он ҳуқуқу уҳдадориҳои шахси вафоткардаро мефаҳмад, ки баъди вафоти вай қатъ нагардида, ба дигар шахс мегузаранд [3, с. 3].

Ҳамон тавре маълум мегардад институти мерос дар низоми муносибатҳои ҳуқуқӣ ҳамчун яке аз асосҳои бунёдии пайдоиши ҳуқуқи моликият эътироф мегардад. Мувофиқи қонунгузории мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамаи он чизе, ки ба молу мулки меросгузор тааллуқ дорад, метавонад мавриди меросгузорӣ қарор гирад, ба шарте ки соҳибмулкшавии ворисон метавонад дар асоси иродаи озодӣ меросгузор тавассути васиятнома ва ё дар ҳолатҳои дар қонун пешбинишуда тибқи муқаррарот амалӣ карда шавад.

Муҳаққиқи тоҷик, Ғаниев М., дар мақолаи худ вобаста ба ҳуқуқи мурос чунин андешаи худро баён кардааст:

Мафҳуми ҳуқуқи меросӣ, хусусиятҳои он ҳамчун зерсоҳаи ҳуқуқи граждани яке аз масъалаҳои актуалӣ дар ҷомеаи муосир ба шумор рафта, ҳамчун асоси ба даст овардани моликият дар натиҷаи қабули мерос маҳсуб меёбад.[5, с. 102]

Хотирнишон намудан ба маврид аст, ки мерос яке аз асосҳои ҳуқуқии ба даст овардани ҳуқуқи моликият ба ҳисоб рафта, тибқи муқаррароти қонунгузорӣ ҳуқуқ ба молу мулки меросӣ метавонад ҳам бо васиятнома ва ҳам бо тартиби ворисии қонунӣ ба ворисон гузарад. Дар ин

замина, меросро метавон ҳамчун маҷмӯи ҳуқуқҳои молумулкӣ ва ӯҳдадориҳои марбут ба шахси фавтида арзёбӣ намуд, ки тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорӣ ба ворисони ӯ мегузаранд. Ҳамин тариқ, моҳияти ҳуқуқии мерос пеш аз ҳама дар гузаштани ҳуқуқу ӯҳдадориҳои молумулкии меросгузор ба ворисон ифода меёбад.

Бо дар назардошти ин мерос дар асоси васиятнома амволе мебошад, ки меросгузор ба воситаи васиятномаи шахси фавтида ба меросгир мегузарад. Мерос метавонад ҳуқуқи моликият хусусан ҳуқуқҳои амволӣ ва уҳдадориҳое, ки ба ин амвол зам мешавад, дар бар мегирад.

Хусусан ҳуқуқ ба мерос ба маънои субъективӣ ҳамчун чораи рафтори имконпазири шахси мушаххас ҷиҳати қонеъ намудани манфиатҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла амалӣ намудани ҳуқуқи васият кардан ё қабули мерос фаҳмида мешавад ва татбиқи он бевосита ба иродаву хоҳиши субъект вобаста мебошад.

Қабулкунандаи сингулярӣ на ҳамаи маҷмӯи ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ба фавтида тааллуқ доштаро ба даст медарорад, балки баъзе ҳуқуқҳоро ва онро ҳам бевосита на аз меросгузор, балки аз ворис ба даст медарорад [14, с. 132].

Илова бар ин, ҳуқуқ ба мерос дар илми ҳуқуқшиносӣ, бахусус дар низоми ҳуқуқи конститутсионӣ, ҳамчун ниҳоди мураккаби ҳуқуқӣ эътироф мегардад. Он маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқиеро дар бар мегирад, ки муносибатҳои ҷамъиятиро вобаста ба гузариши ҳуқуқ ва уҳдадориҳои молумулкӣ аз меросгузор ба дигар шахсон (меросхӯрон) танзим менамояд. Ин ниҳод дорои хусусияти байнисоҳавӣ буда, дар мазмуни худ унсурҳои ҳуқуқи хусусӣ ва оммавиро муттаҳид месозад.

Ҳуқуқшинос П. С. Никитюк категорияи махсуси субъекти ҳуқуқии васиятро фарқ намуда, онро дар навбати худ ба ду ҷузъи таркибӣ – қобилияти ҳуқуқдории васиятгузор ва қобилияти амалкунии васиятгузор таснифбандӣ менамояд [13, с. 118].

Ҳуқуқи шаҳрванд ба васият аз лаҳзаи пайдо шудани қобилияти пурраи амалкунии граждани, яъне бо расидан ба синни ҳаждаҳсолагӣ ва ё дар ҳолатҳои истисноии пешбининамудаи қонун, аз замони бастани аҳди никоҳ то расидан ба синни балоғат ба вуҷуд меояд. Мавқеи мазкур аз ҷониби аксари пажӯҳишгарон, инчунин дар таҷрибаи судӣ ва нотариалӣ ҷонибдорӣ меёбад.

Ҳамзамон бояд қайд кард, ки консепсияи дар илми ҳуқуқшиносӣ муқаррар гардида шаҳодат аз он медиҳад, мерос ҳамчун маҷмӯи ягона ва комил дар як вақт ба ворисон интиқол меёфта дар заминаи он муносибатҳои мазкур хусусан принсипи ҳуқуққабулкунии универсалӣ амал мекунад. Ин шаҳодат аз он медиҳад, ки ашёи манқула, аз қабили воситаҳои нақлиёт ё таҷҳизоти маишию электронӣ (яхдон, телевизор ва ғайра), на ба таври қисмӣ, балки ба таври комил ба моликияти ворис мегузаранд.

Илова бар ин, дар зери мафҳуми ҳуқуқи мерос ҳолати назариявии роҳҳо ва усулҳои танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ фаҳмида мешавад, ки ҳамчун қонунгузории рушди иҷтимоӣ қабул гардидаанд.

Дар даврони Истиқлоли давлатӣ низоми ҳуқуқии мерос аз маҳдудиятҳои замони шуравӣ раҳо ёфта, ба арзишҳои давлати ҳуқуқбунёд ва гуногунии шаклҳои моликият мутобиқ гардонида шуд. Баррасии дидгоҳҳои мухталифи олимон оид ба қобилияти амалкунии васиятгузорӣ ва масъалаҳои баҳсноки вобаста ба васияти ноболиғони никоҳбаста зарурати такмили минбаъдаи меъёрҳои қонунгузории гражданиро тақозо менамояд.

Бо назардошти ин, бояд тазаккур дод, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун, давлати демократию ҳуқуқбунёд ва ҷузъи ҷудонашавандаи ҷомеаи ҷаҳонӣ ҷиҳати тақвият ва густариши ҳуқуқи мерос хусусияти инсондӯстидошта пайваста саъй намуда, иқдомҳои мӯҳимро пиёда менамояд. Мантиқан, дар асоси Конститутсияи кишвар моҳияти ҳуқуқи моликият муқаррар шуда, амалишавии ин таъинот дар ҳолати аз ҷониби давлат эътироф, риоя ва ҳифз гардидани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд таҷассум меёбад. Дар ҳамин замина, бевосита амалӣ шудани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд хусусан ҳуқуқ ба мерос кафолат дода шуда, унсури меҳварии фаъолияти мақомоти давлатӣ ба ҳисоб меравад.

Хулоса. Дар натиҷаи таҳлили масъалаҳои таърихӣ-ҳуқуқии пайдоиш ва рушди институти ҳуқуқ ба мерос метавон хулоса намуд, ки ташаккули он бо таҳаввули моликият, муносибатҳои оилавӣ ва сохтори иҷтимоию иқтисодии ҷомеа робитаи зич дорад. Мазмун ва шаклҳои танзими муносибатҳои меросӣ дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ тағйир ёфта, вазифаи таъмини гузариши қонунии молу мулк ва ҳуқуқу уҳдадориҳои гузарандаи шахси фавтидаро иҷро намудаанд.

Якум, ҷудо намудани рушди муносибатҳои меросӣ ба даврaҳои тоинқилобӣ, шӯравӣ ва истиқлолияти давлатӣ барои таҳлили пайдарпайи хусусиятҳои ин институт заминаи

методологӣ фароҳам меорад. Дар давраи тоинқилобӣ таъсири меъёрҳои ҳуқуқи мусулмонӣ, дар давраи шӯравӣ хусусиятҳои низоми моликият ва сиёсати ҳуқуқии давлатӣ, дар даврони истиқлолият бошад, кафолатҳои конститутсионии моликият ва мерос барои муайян намудани мазмуни танзими ҳуқуқӣ аҳаммияти асосӣ доранд.

Дуюм, ҳуқуқ ба мерос бо ҳуқуқи моликият робитаи ногусастанӣ дошта, ҳам манфиати меросгузорро дар ихтиёрдории молу мулк барои ҳолати фавт ва ҳам манфиати ворисонро дар ба даст овардани мерос фаро мегирад. Дар ин замина, озодии васият бояд бо кафолатҳои қонунии ҳимояи дигар шахсони дорои ҳуқуқ ба мерос ҳамоҳанг бошад. Аз ин рӯ, институти мерос танҳо воситаи интиқоли молу мулк набуда, вазифаи ҳимояи манфиатҳои оилавӣ ва таъмини устувории гардиши маданиро низ иҷро менамояд.

Сеюм, муайян намудани таркиби мерос яке аз масъалаҳои меҳварии ҳуқуқи меросӣ мебошад. Ба мерос танҳо он молу мулк, ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳое дохил мешаванд, ки гузариши онҳо тибқи қонун иҷозат дода шудааст. Ҳуқуқу уҳдадориҳои бо шахсияти меросгузор алоқаманди ҷудонопазирро набояд ба таври умум ба таркиби мерос ворид намуд. Ҳамчунин, ҳангоми муайян кардани молу мулки меросӣ бояд ҳуқуқи моликияти ҳамсари зиндамонда ва ҳиссаи ӯ дар молу мулки умумӣ ба назар гирифта шавад.

Чорум, фарқ гузоштан байни ҳуқуққабулкунии универсалӣ ва гузариши ҳуқуқҳои алоҳида барои дарки дурусти моҳияти меросгирӣ зарур мебошад. Хусусияти универсалии ҳуқуққабулкунии меросӣ ба гузариши маҷмуи ҳуқуқу уҳдадориҳои қобили меросгирӣ дахл дорад ва набояд танҳо бо тақсимшаванда ё тақсимнашаванда будани ашёи алоҳида шарҳ дода шавад. Чунин тафовутгузорӣ барои муайян намудани ҳудуди ҳуқуқ ва масъулияти ворисон аҳаммияти назариявию амалӣ дорад.

Панҷум, рушди минбаъдаи танзими муносибатҳои меросӣ ба дақиқии истилоҳот, ҳамоҳангии меъёрҳои қонунгузории маданӣ ва оилавӣ, инчунин татбиқи якхелаи онҳо дар фаъолияти судию нотариалӣ вобаста мебошад. Масъалаҳои қобилияти васиятгузорӣ, аз ҷумла вазъи шахсоне, ки то расидан ба синни ҳаждаҳсолагӣ қобилияти пурраи амалкунӣ пайдо мекунанд, бояд дар робита бо меъёрҳои умумии қобилияти амалкунӣ ва талаботи махсуси васият таҳлил шаванд.

Ҳамин тариқ, омӯзиши таърихӣ-ҳуқуқии институти ҳуқуқ ба мерос барои дарки заминаҳои ташаккули он ва арзёбии танзими муосир имконият фароҳам меорад. Истифодаи натиҷаҳои чунин таҳқиқ дар такмили қонунгузорӣ, фаъолияти судию нотариалӣ ва таълими ҳуқуқӣ метавонад ба ҳифзи муассири ҳуқуқи моликият, пешгирии баҳсҳои меросӣ ва таъмини манфиатҳои қонунии иштирокдорони муносибатҳои меросӣ мусоидат намояд.

Адабиёт

1. Назарализода, Н. И. Нигоҳе ба ҳуқуқи мерос дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Н. И. Назарализода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – №7. – с. 211-216;)
2. Права человека: итоги века, тенденции, перспективы / Под общ. ред. чл.-кор. РАН Е.А. Лукашевой. М.: Норма, 2002. С. 4.)
3. Бондарева, Н.И. О праве на наследство и иго оформлении / Н.И. Бондарева, Э.Б. Эйдинова. - М. Юрид. лит. 1975. -С. 3.
4. Виноградова Т.С. Конституционно- правовые основы права наследования в Российской Федерации: автореф. дисс. канд. юрид. наук.– М., 2007.
5. Ғаниев, М. Б. Мафҳум ва хусусиятҳои ҳуқуқи меросӣ ҳамчун зерсоҳаи ҳуқуқи граждани дар замони муосир / М. Б. Ғаниев // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2019. – №1(29). – с. 100-103.)
6. Иброҳимзода, М. Заминаҳои конститутсионӣ-ҳуқуқии ҳуқуқ ба моликият ва мерос дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М. Иброҳимзода // Қонунгузорӣ. – 2019. – №4(36). – с. 127-131;
7. Имомов, А. Ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ нашри чорум бо тағйиру иловаҳо / А. Имомов. – Душанбе, 2017.-С.-760
8. Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бо қарори Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 16 декабри соли 2022, № 319 .
9. Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 1998, №22, мод. 303; с. 2006, №4, мод. 196; с. 2008, №3, мод. 201; с. 2010, №7, мод. 546; с. 2011, №3, мод. 177, №12, мод. 855; с. 2013, №3, мод. 195; с. 2015, №11, мод. 960; с. 2016, №3, мод.143).
10. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон https:// mfa. tj/tg/main/ tojikiston/konstitutsiya (санаи истифодабарӣ 25.08.2026)
11. Мазарифов, М. К. Мухтасар оид ба таърихи ташаккул ва рушди падидаи мерос аз замони пайдоиш то ибтидои асри XX / М. К. Мазарифов // Идоракунии давлатӣ. – 2024. – №3(68). – с. 239-244.
12. Маҷмӯаи санадҳои асосии байналмилалӣ ва миллӣ оид ба ҳуқуқи инсон. Душанбе, 2018. С.6)

13. Никитюк, П.С. Наследственное право и наследственный процесс. (Проблемы теории и практики) / П.С. Никитюк // Кишинев.:1973. – 220 с.
14. Раҳимов, И. М. Доир ба баъзе масъалаҳои мерос ва қабули он дар ҳуқуқи меросии Ҷумҳурии Тоҷикистон / И. М. Раҳимов // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2022. – №2(42). – с. 131-135.
15. Фарҳанги ислоҳоти конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон / Зери назари узви вобастаи АМИТ, доктори илмҳои ҳуқуқ профессор Насриддинзода Э.С., доктори илмҳои ҳуқуқ профессор Диноршоев А.М. – Душанбе 2024.- 398.

МАСОИЛИ ТАЪРИХӢ-ҲУҚУҚИИ ПАЙДОИШ ВА РУШДИ ИНСТИТУТИ ҲУҚУҚ БА МЕРОС

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи масоили таърихӣ-ҳуқуқии пайдоиш ва рушди институти ҳуқуқ ба мерос бахшида шуда, асосҳои ҳуқуқии институти ҳуқуқи мерос мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф аҳамияти калидии ин ниҳодро дар низоми ҳуқуқи граждани ва нақши онро дар ҳифзи моликияти хусусии шаҳрвандон асоснок менамояд. Дар таҳқиқот ҳуқуқ ба мерос дар ду ҷанбаи ба ҳам алоқаманд – объективӣ ва субъективӣ таҳлил карда шудааст, ки дар он ҷанбаи объективӣ маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқиро ифода намуда, ҷанбаи субъективӣ ба имконияти рафтори шахс, аз ҷумла ҳуқуқи васият кардан ё қабули мерос далолат мекунад. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун сипари ҳуқуқӣ ва таҳкурсии танзими муносибатҳои меросӣ арзёбӣ мешаванд. Ҳамчунин ҳуқуқи мерос як ниҳоди мураккаби байнисоҳавию бунёдӣ буда, муносибатҳои молумулкиро дар ҷомеаи муосир таъмин менамояд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сифати давлати демокративу ҳуқуқбунёд ва узви комилҳуқуқи ҷомеаи байналмилалӣ дар самти эътироф, риоя ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд тадбирҳои наҷиберо роҳандозӣ намуда, ҷиҳати боло бурдани сатҳи эҳтиром ба ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд пайваста тадбирандешӣ менамояд. Дар ин ҷода саҳми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҶТ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон хеле бузург аст. Таъсиси мақомоти Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак ва дигар сохторҳое, ки бевосита ба ҳуқуқи инсон сару кор доранд, самараи ташаббусҳои Пешвои миллат дар бахши таҳкими мақому манзалати инсон ва ҳуқуқу озодиҳои ҳар фард мебошанд. Инчунин, таҳия ва қабул гардидани як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон натиҷаи ташаббусҳои наҷиби давлату ҳукумати кишвар ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: ҳуқуқи мерос, ҳуқуққабулкунии универсалӣ, меросгузор, ворис, васият, қобилияти амалкунӣ, Конститутсия, моликияти хусусӣ.

ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА НАСЛЕДСТВЕННОГО ПРАВА

Данная статья посвящена исследованию историко-правовых вопросов возникновения и развития института наследственного права, а также рассмотрению правовых основ данного института. Автор обосновывает ключевое значение этого института в системе гражданского права и его роль в защите частной собственности граждан. В исследовании право на наследство анализируется в двух взаимосвязанных аспектах – объективном и субъективном, где объективный аспект представляет собой совокупность правовых норм, а субъективный указывает на возможность поведения лица, включая право завещать или принимать наследство. Конституция Республики Таджикистан рассматривается как правовой щит и фундамент регулирования наследственных отношений. Кроме того, наследственное право представляет собой сложный межотраслевой и фундаментальный институт, обеспечивающий имущественные отношения в современном обществе.

Республика Таджикистан, как демократическое, правовое государство и полноправный член международного сообщества, реализует значимые меры в направлении признания, соблюдения и защиты прав и свобод человека и гражданина, систематически предпринимая шаги для повышения уровня уважения к ним. В этом направлении весьма велик вклад Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона. Учреждение института Уполномоченного по правам человека, Уполномоченного по правам ребенка и других структур, непосредственно занимающихся вопросами прав человека, является результатом инициатив Лидера нации в сфере укрепления статуса и достоинства человека, а также прав и свобод каждой личности. Наряду с этим, разработка и принятие ряда нормативных правовых актов в области прав человека признаются результатом созидательных инициатив государства и правительства страны.

Ключевые слова: наследственное право, универсальное правопреемство, наследодатель, наследник, завещание, дееспособность, Конституция, частная собственность.

HISTORICAL AND LEGAL ISSUES OF THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF INHERITANCE LAW

This article is devoted to the study of the historical and legal issues regarding the emergence and development of the institute of inheritance law, as well as the examination of its legal foundations. The author substantiates the key significance of this institution within the civil law system and its role in protecting the private property of citizens. The research analyzes the right to inheritance in two interrelated aspects: objective and subjective. The objective aspect represents a set of legal norms, while the subjective aspect implies the

behavioral capability of an individual, including the right to bequeath or accept an inheritance. The Constitution of the Republic of Tajikistan is assessed as a legal shield and the foundation for the regulation of inheritance relations. Furthermore, inheritance law is a complex interdisciplinary and fundamental institution that ensures property relations in modern society.

The Republic of Tajikistan, as a democratic and rule-of-law state and a full-fledged member of the international community, implements significant measures aimed at recognizing, observing, and protecting human and civil rights and freedoms, consistently taking steps to elevate the level of respect for these rights. In this regard, the contribution of the Founder of Peace and National Unity - Leader of the Nation, President of the Republic of Tajikistan, H.E. Emomali Rahmon, is highly significant. The establishment of the Commissioner for Human Rights, the Commissioner for Children's Rights, and other structures directly dealing with human rights are the outcomes of the Leader of the Nation's initiatives to strengthen human status and dignity, as well as the rights and freedoms of every individual. Additionally, the drafting and adoption of a series of normative legal acts in the field of human rights are considered the result of the constructive initiatives of the state and the government of the country.

Keywords: inheritance law, universal succession, testator, heir, will, legal capacity, Constitution, private property.

Дар бораи муаллиф
Каримҷонзода Манучер Карим
номзади илмҳои ҳуқуқшиноси, дотсент
декани факултети таърих, ҳуқуқ ва муносибатҳои байналмилалӣ
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ
735360, ш. Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи С.Сафаров, 16.

About the author
Karimjonzoda Manucher Karim
Candidate of legal sciences, associate professor,
dean of the Faculty of History, Law, and International Relations
Kulyab State University named after Abuabdulloh Roudaki
735360, Kulyab city, Republic of Tajikistan, S. Safarov Street, 16.

Об авторе
Каримжонзода Манучер Карим
кандидат юридических наук, доцент,
декан факультета истории, права и международных отношений
Кулябский государственный университет имени Абуабдуллохи Рудаки
735360, г. Куляб, Республика Таджикистан, ул. С. Сафарова, 16

ТДУ 343.985:343.9.02

ТАКТИКАИ ГУЗАРОНИДАНИ АМАЛҲОИ ТАФТИШОТӢ ҲАНГОМИ ФОШ НАМУДАНИ ФАЪОЛИЯТИ ГУРӮҲҲОИ МУТАШАККИЛИ ҶИНОЯТӢ

Исмоилов У. Х.

Институти давлат ва ҳуқуқи АМИТ

Мубрамияти мавзуъ: Омӯзиши тактикаи гузаронидани амалҳои тафтишотӣ ҳангоми фош намудани фаъолияти гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ аз зарурати такмили воситаҳои илмӣ ва амалии муқовимат ба ҷиноятқории муташаккил бармеояд. Мураккабии робитаҳои байни иштирокчиён, тақсимоти вазифаҳо, пинҳон намудани манбаъҳои маблағгузорӣ ва истифодаи технологияҳои иттилоотӣ тафтиши чунин ҷиноятҳоро душвор мегардонанд. Дар ин шароит, ошкор намудани амали алоҳидаи ҷиноятӣ барои муайян кардани тамоми механизми фаъолияти гурӯҳ кофӣ нест. Зарур аст, ки сохтори гурӯҳ, нақши ҳар як иштирокчӣ, робитаҳои молиявию иттилоотӣ ва роҳҳои пинҳон намудани осори ҷиноят дар маҷмӯъ таҳқиқ карда шаванд.

Аҳаммияти назариявии мавзуъ дар рушди тасаввуроти криминалистӣ оид ба робитаи банақшагирии тафтишот, таҳияи фарзияҳо, таҳқиқи далелҳои моддию рақамӣ ва тактикаи бозпурсӣ ифода меёбад. Баррасии ин унсурҳо дар доираи «занҷири ягонаи тактикӣ» имкон медиҳад, ки амалҳои тафтишотӣ ҳамчун низоми пайвастаи ҷамъоварӣ, санҷиш ва арзёбии иттилоот фаҳмида шаванд. Чунин муносибат барои асоснок намудани қарорҳои тактикӣ, муқоисаи фарзияҳои алтернативӣ ва пешгирии хулосаҳои пешакӣ замина фароҳам меорад.

Ҷанбаи дигари аҳаммияти омӯзиши мавзуъ ба тағйирёбии муҳити иттилоотии фаъолияти ҷиноятӣ вобаста мебошад. Маълумоти дорои аҳаммияти эҳтимолии далелӣ метавонад ҳам дар дастгоҳҳои электронӣ ва ҳам дар ҳисобҳои корбарӣ ё муҳитҳои абрӣ нигоҳ дошта шавад. Аз ин рӯ, таҳқиқи мафҳуми «инфрасохтори рақамии гурӯҳи ҷиноятӣ» барои муайян намудани манбаъҳои иттилоот, роҳҳои қонунии ҳифзи он ва робитаи маълумоти рақамӣ бо дигар далелҳои парванда аҳаммият дорад. Ҳамзамон, хусусияти рақамии иттилоот зарурати санҷиши аслият, тамомият ва манбаи пайдоиши онро бештар мегардонад.

Аҳаммияти амалии мавзуъ дар имконияти такмили ташкили тафтишот, ҳамоҳангсозии фаъолияти муфаттиш бо мутахассисон ва интихоби пайдарҳамии асосноки амалҳои тафтишотӣ зоҳир мешавад. Натиҷаҳои таҳқиқ метавонанд барои таҳияи тавсияҳои методӣ, баланд бардоштани малакаи касбии кормандони мақомоти тафтишотӣ ва такмили таълими криминалистика истифода шаванд. Арзиши чунин тавсияҳо ба он вобаста аст, ки онҳо дар баробари мусоидат ба ошкор намудани ҷиноят, эътимоднокии далелҳо ва риояи ҳуқуқҳои иштирокчиёни мурофиаро низ таъмин намоянд.

Муҳокима. Барои таҳия ва татбиқи самараноки тактикаи амалҳои тафтишотӣ муфаттиш бояд, пеш аз ҳама, сохтор, хусусиятҳои дохилӣ, тарзи фаъолият ва робитаҳои байни аъзои гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ (ГМҶ)-ро дарк намояд. Дар ин замина, тавсифи криминалистии ГМҶ ҳамчун заминаи иттилоотию таҳлилӣ баромад намуда, ба муфаттиш имкон медиҳад, ки ҳолатҳои эҳтимолии содиршавии ҷиноят, робитаҳои байни иштирокчиён, роҳҳои пинҳон намудани фаъолияти ҷиноятӣ ва дигар ҳолатҳои барои тафтишот аҳаммиятдоштаро муайян намуда, дар асоси онҳо фарзияҳои тафтишотиро таҳия ва санҷад. Аз ин рӯ, бе дарки унсурҳои сохторӣ ва функсионалии фаъолияти ҷиноятии муташаккил интихоби асосноки воситаҳо ва усулҳои тактикии тафтишот душвор мегардад.

Дар назарияи криминалистика гурӯҳи муташаккили ҷиноятӣ аз гурӯҳи тасодуфӣ ё соддаи ҷиноятқорон, пеш аз ҳама, бо устувории нисбии сохторӣ, мавҷудияти робитаҳои дохилии нисбатан муайян, тақсимоти вазифаҳо ва нақшҳо, ҳамоҳангсозии фаъолияти иштирокчиён ва мақсади муштараки ҷиноятӣ фарқ мекунад. Мувофиқи мавқеи назариявии профессор Н. П. Яблоков, ҳангоми тавсифи гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ бояд ба хусусиятҳои ташкилию сохторӣ, усули фаъолияти гурӯҳ ва муносибатҳои байни иштирокчиёни он таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда шавад [3, с. 15].

Дар баробари ин, рушди шаклҳои муосири ҷиноятқории муташаккил нишон медиҳад, ки тавсифи криминалистии чунин гурӯҳҳо бояд бо дарназардошти тағйироти технологӣ ва усулҳои нави иртиботу пинҳон намудани фаъолияти ҷиноятӣ такмил дода шавад. Аз ҷумла, профессор В. М. Быков ба масъалаи рафтори муҳофизатии ҷиноятқорон таваҷҷуҳи махсус дода, нишон медиҳад, ки фаъолияти гурӯҳи муташаккили ҷиноятӣ метавонад на танҳо ба омодагӣ ва содир намудани ҷиноят, балки ба муқовимат ба ошкоркунӣ ва тафтишоти фаъолияти ҷиноятӣ низ равона гардад. Ба чунин амалҳо метавон омода намудани версияҳои

бардурӯғ, таъсиррасонӣ ба шоҳидон, пинҳон ё нобуд намудани осори ҷиноят ва дигар чорабиниҳои муқовиматӣ дохил намуд [4, с. 47].

Дар шароити муосир ҷанбаи дигари муҳим ба истифодаи технологияҳои рақамӣ дар фаъолияти гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ алоқаманд мебошад. Маводи таҳлилӣ ва таҳқиқоти байналмилалӣ, аз ҷумла маводи Дафтари СММ оид ба маводи мухаддир ва ҷинояткорӣ, нишон медиҳанд, ки субъектҳои ҷиноятӣ метавонанд барои иртибот, ҳамоҳангсозии фаъолият, интиқоли маълумот ва анҷом додани амалиёти молиявӣ аз воситаҳои рақамӣ, паёмрасонҳои дорои имкониятҳои рамзгузорӣ, хизматрасониҳои абрӣ ва воситаҳои молиявии рақамӣ истифода баранд [15, с. 29]. Дар натиҷа, қисми муайяни иттилооти дорои аҳаммияти криминалистӣ дар муҳити рақамӣ ташаккул ёфта, метавонад ҳамчун манбаи далелҳои рақамӣ аҳаммият пайдо намояд.

Аз ин нуқтаи назар, фаъолияти ГМҶ-ҳои муосир на танҳо дар муҳити воқеӣ, балки дар фазои рақамӣ низ метавонад ба роҳ монда шавад. Аз ин рӯ, ҳангоми таҳияи фарзияҳои тафтишотӣ муфаттиш набояд танҳо ба ҷустуҷӯ ва таҳлили объектҳои моддӣ - аз қабили силоҳ, маблағ, ҳуҷҷатҳо ва дигар ашёи дорои аҳаммияти далелӣ - маҳдуд гардад. Ҳамзамон зарур аст, ки имконияти мавҷудияти изҳои рақамӣ ва дигар маълумоти электронӣ низ ба назар гирифта шавад.

Бо назардошти ин ҳолат, ба назари мо, дар доираи тавсифи криминалистии ГМҶ метавон масъалаи ҷудо намудани унсури нисбатан мустақил - «инфрасохтори рақамии гурӯҳи ҷиноятӣ»-ро матраҳ намуд. Зери ин мафҳум метавон маҷмӯи воситаҳо, каналҳои иртиботӣ, ҳисобҳои рақамӣ, захираҳои иттилоотӣ ва дигар объектҳои рақамиро дар назар дошт, ки барои ташкили алоқа, ҳамоҳангсозии фаъолияти гурӯҳ, нигоҳдорӣ ва интиқоли иттилоот ё анҷом додани амалиёти молиявӣ истифода мешаванд.

Чунин муносибат имконият медиҳад, ки ҳангоми таҳияи фарзияҳои тафтишотӣ ҳамзамон бо объектҳои моддӣ манбаъҳои эҳтимолии далелҳои рақамӣ низ муайян карда шаванд. Аз ҷумла, вобаста ба хусусияти парвандаи мушаххас, метавон ба маълумоти марбут ба алоқаҳои электронӣ, дастгоҳҳои рақамӣ, ҳисобҳои корбарӣ, захираҳои абрӣ ва амалиёти дорои хусусияти рақамӣ таваҷҷуҳ намуд. Албатта, ҷамъоварӣ, ҳифз, таҳлил ва истифодаи чунин маълумот бояд бо риояи талаботи қонунгузории мурофиавӣ ва қоидаҳои кор бо далелҳои рақамӣ анҷом дода шавад.

Мантиқи чунин пешниҳод дар он ифода меёбад, ки барои ГМҶ-и муосир воситаҳои рақамӣ танҳо воситаи техникии иртибот набуда, метавонанд як қисми инфрасохтори ташкилию функсионалии фаъолияти ҷиноятӣ бошанд. Смартфонҳо, паёмрасонҳо, захираҳои абрӣ ва дигар технологияҳои рақамӣ метавонанд ҳам барои ҳамоҳангсозии фаъолияти иштирокчиён ва ҳам барои пинҳон ё тағйир додани маълумоти дорои аҳаммияти криминалистӣ истифода шаванд. Аз ин рӯ, ба назар гирифтани ҷанбаи рақамӣ метавонад барои муайян намудани робитаҳои байни иштирокчиён, барқарор намудани пайдарҳамии амалҳо ва санҷиши фарзияҳои тафтишотӣ аҳаммияти назаррас дошта бошад.

Ҳамин тавр, рушди технологияҳои рақамӣ зарурати такмили муносибатҳои тактикиро дар марҳилаи ибтидоии тафтишоти ҷиноятҳои марбут ба фаъолияти гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ ба миён меорад. Мақсади ин муносибат набояд танҳо «шикастани сипари рақамии ҷинояткорон» бошад, балки пеш аз ҳама, сари вақт ошкор намудан, ҳифз кардан, ҷамъоварӣ ва таҳлили иттилооти рақамии дорои аҳаммияти криминалистӣ мебошад.

Муайян намудани хусусиятҳои тактикии тафтишоти пешакӣ марҳилаи муҳими гузариш аз муқаррароти назариявии криминалистика ба фаъолияти амалии тафтишотӣ мебошад. Барои таъмини самаранокии тафтишот муфаттиш бояд маҷмӯи воситаҳо ва усулҳои бо ҳам алоқамандро истифода барад. Ба онҳо, пеш аз ҳама, банақшагирии асосноки тафтишот, ташкили саривақтии амалҳои тафтишотӣ ва чорабиниҳои дигари пешбининамудаи қонун, истифодаи воситаҳои техникӣ дар доираи талаботи қонунгузорӣ ва татбиқи усулҳои асосноки психологии муошират ҳангоми гузаронидани бозпурсӣ дохил мешаванд.

Аз ин рӯ, самаранокии тактикаи тафтишоти пешакӣ дар мавриди фаъолияти ГМҶ на танҳо аз интихоби дурусти амалҳои алоҳида, балки аз ҳамоҳангсозии онҳо, ба назар гирифтани хусусиятҳои сохторию функсионалии гурӯҳ, рафтори эҳтимолии муқовиматӣ ва истифодаи технологияҳои муосири рақамӣ вобаста мебошад.

Профессор Л. Я. Драпкин, доктори илмҳои ҳуқуқ ва профессори фахрии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқии Урал (ш. Екатеринбург, Федератсияи Русия), дар назарияи криминалистика ба масъалаи таҳия, тасниф ва санҷиши фарзияҳои криминалистӣ аҳаммияти махсус медиҳад. Ба андешаи ӯ, дар шароити норасоӣ ва номукаммалии иттилооти ибтидоӣ, ки барои марҳилаи аввали тафтишоти ҷиноятҳо хос мебошад, таҳияи фарзияҳои гуногун ва аз ҷиҳати самти

таҳлилӣ фарқкунанда яке аз воситаҳои муҳими рафъи номуайянии иттилоотӣ ба ҳисоб меравад [9, с. 105].

Аҳаммияти ин мавқеъ махсусан ҳангоми тафтиши ҷиноятҳои дорои хусусияти муташаккил бештар зоҳир мегардад. Зеро дар чунин ҳолатҳо муфаттиш аксар вақт бо як ҳодисаи алоҳида не, балки бо низоми мураккаби муносибатҳои ҷиноятӣ, тақсимоти вазифаҳо байни иштирокчиён, робитаҳои пинҳонӣ, усулҳои ниқобпӯшӣ ва кӯшишҳои муқовимат ба тафтишот рӯ ба рӯ мешавад. Дар ибтидои тафтишот на ҳамеша маълум аст, ки ҷиноят аз ҷониби кӣ ташкил карда шудааст, нақши ҳар як иштирокчӣ дар чӣ ифода меёбад, кадом шахс бевосита ҷиноятро содир намудааст ва кадом шахсон ба ташкил, маблағгузорӣ, пинҳон намудани изҳо ё дигар шаклҳои мусоидат ба фаъолияти ҷиноятӣ алоқаманд мебошанд.

Дар чунин шароит фарзияи криминалистӣ ҳамчун воситаи маърифатӣ ва ташкилӣ барои муайян намудани самти тафтишот аҳаммияти муҳим дорад. Фарзия ба муфаттиш имкон медиҳад, ки дар асоси маълумоти мавҷуда эҳтимолияти муайяни воқеа ё ҳолатро пешниҳод намуда, барои санҷиши он маҷмӯи амалҳои тафтишотӣ ва дигар чораҳои қонуниро ба нақша гирад. Ҳамзамон, фарзия набояд ҳамчун хулосаи ниҳоӣ қабул карда шавад; он танҳо як фарзияи асосноки санҷишшаванда мебошад, ки дурустӣ ё нодурустии он бояд дар раванди ҷамъоварӣ, санҷиш ва арзёбии далелҳо муайян карда шавад.

Профессор В. Б. Вехов дар таҳқиқоти худ ба хусусиятҳои криминалистии кор бо иттилооти электронӣ ва дастгоҳҳои дорои маълумоти рақамӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир менамояд. Ба андешаи ӯ, муоина ва таҳқиқи дастгоҳҳои электронӣ аз муфаттиш на танҳо дониши ҳуқуқӣ ва криминалистӣ, балки истифодаи донишҳои махсуси техникӣ ва иттилоотиро низ талаб менамояд. Ин масъала махсусан дар ҳолатҳое аҳаммияти бештар пайдо мекунад, ки маълумоти дорои аҳаммияти далелӣ дар телефонҳои мобилӣ, компютерҳо, воситаҳои нигоҳдории маълумот ва дигар дастгоҳҳои электронӣ нигоҳ дошта мешавад [6, с. 147]. Дар адабиёти криминалистӣ низ таъкид мешавад, ки муоинаи чунин дастгоҳҳо дар бисёр мавридҳо хусусияти таҳқиқи техникиро касб намуда, барои дарёфт ва дуруст арзёбӣ намудани маълумоти рақамӣ истифодаи донишҳои махсусро тақозо мекунад.

Н. И. Порубов дар таҳқиқоти худ ба масъалаи истифодаи усулҳои психологӣ дар раванди бозпурсӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда, нақши муносибатҳои байниҳамдигарӣ ва хусусиятҳои психологии иштирокчиёни фаъолияти ҷиноятиро дар интихоби тактикаи бозпурсӣ муҳим арзёбӣ менамояд [7, с. 97]. Ба андешаи ӯ, ҳангоми бозпурсии аъзои гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ (ГМҶ) муфаттиш бояд на танҳо ба мазмуни маълумоти додашаванда, балки ба муносибатҳои дохилии гурӯҳ, манфиатҳои шахсии иштирокчиён ва фарқияти мавқеи онҳо дар сохтори гурӯҳ низ таваҷҷуҳ намояд.

Ин масъала дар шароити фаъолияти ГМҶ аҳаммияти махсус дорад, зеро чунин гурӯҳҳо одатан бо тақсимоти муайяни вазифаҳо ва нақшҳо байни иштирокчиён тавсиф мешаванд. Дар дохили гурӯҳ мумкин аст ташкилкунанда ё роҳбар, иҷрокунандаи бевосита, миёнарав, шахси таъминкунандаи воситаҳо, маблағгузор ва дигар иштирокчиён мавҷуд бошанд. Ҳарчанд чунин шахсон метавонанд ҳадафи умумии ҷиноятӣ дошта бошанд, манфиатҳои инфиродӣ, дараҷаи масъулият, ҳаҷми маълумоти дар ихтиёрдошта ва муносибати онҳо ба оқибатҳои ҳуқуқии фаъолияти гурӯҳ метавонанд аз ҳамдигар фарқ кунанд.

Мо бо хулосаҳои олимони зикршуда оид ба аҳаммияти банақшагирии тафтишот, истифодаи донишҳои махсус ҳангоми кор бо далелҳои рақамӣ ва татбиқи асосноки усулҳои психологии бозпурсӣ ҳамфикрем. Бо вуҷуди ин, ба назари мо, самаранокии ин унсурҳо дар ҳолати татбиқи ҷудогонаи онҳо маҳдуд буда, онҳо бояд дар доираи як низоми ягонаи ба ҳам алоқаманди тактикӣ амалӣ карда шаванд. Аз ин рӯ, мо мафҳуми «занҷири ягонаи тактикӣ»-ро ҳамчун модели муаллифии ҳамоҳангсозии амалҳои тафтишотӣ пешниҳод менамоем.

Моҳияти «занҷири ягонаи тактикӣ» дар он ифода меёбад, ки банақшагирӣ, кор бо далелҳои рақамӣ ва тактикаи бозпурсӣ бояд на ҳамчун се самти мустақил, балки ҳамчун марҳилаҳои бо ҳам алоқаманди як раванди ягонаи маърифатӣ ва тактикӣ баррасӣ карда шаванд. Яъне, фарзияи таҳиянамудаи муфаттиш самти ҷустуҷӯ ва ҷамъоварии далелҳоро муайян мекунад; натиҷаҳои муоина ва таҳлили далелҳои рақамӣ, дар навбати худ, фарзияҳои мавҷударо тасдиқ, тағйир ё рад менамоянд; маълумоти бадастомада бошад, метавонад барои муайян намудани самти минбаъдаи бозпурсӣ ва санҷиши нақши иштирокчиёни гурӯҳ истифода шавад. Натиҷаҳои бозпурсӣ низ бояд ба низоми умумии далелҳо баргардонида шуда, барои такмили фарзияҳо ва нақшаи минбаъдаи тафтишот истифода шаванд.

Такмили мавқеи В. Б. Вехов: далелҳои рақамӣ ва «нусхабардории фаврии иттилооти абрӣ»

Дар робита ба мавқеи В. Б. Вехов оид ба хусусиятҳои кор бо дастгоҳҳои электронӣ мо чунин мешуморем, ки дар шароити муосир мафҳуми муоинаи дастгоҳи электронӣ набояд танҳо бо гирифтани худи объекти физикӣ маҳдуд карда шавад. Телефони мобилӣ, компютер ё дигар дастгоҳи рақамӣ аксар вақт танҳо яке аз звеноҳои инфрасохтори иттилоотие мебошад, ки дар он маълумоти барои тафтишот аҳаммиятдошта метавонад дар якчанд муҳит нигоҳ дошта шавад.

Аз ҷумла, қисми маълумот метавонад дар серверҳои дурдаст, хизматрасониҳои абрӣ, ҳисобҳои корбарӣ ё дигар низомҳои иттилоотӣ ҷойгир бошад. Аз ин рӯ, гирифтани дастгоҳи физикӣ худ аз худ маънои ба даст овардани тамоми иттилооти марбут ба онро надорад. Ин ҳолат зарурати ташаккули муносибати васеътарро ба мафҳуми объекти муоинаи рақамӣ ба миён меорад.

Дар ин замина, мо ҳамчун пешниҳоди тактикии муаллифӣ истифодаи мафҳуми «нусхабардории фаврии иттилооти абрӣ»-ро пешниҳод менамоем. Зери ин мафҳум бояд маҷмӯи амалҳои саривақтӣ ва қонунан иҷозатдодашуда фаҳмида шавад, ки барои ҳифз, сабт ва гирифтани маълумоти дорои аҳаммияти эҳтимолии далелӣ аз муҳитҳои абрӣ равона гардидаанд. Ҳадафи чунин муносибат пешгирии аз даст рафтан, тағйир ё нобуд шудани маълумоти дахлдор мебошад.

Ҳамзамон, бояд таъкид кард, ки дастрасӣ ба маълумоти дар серверҳои дурдаст нигоҳдошташуда наметавонад худсарона анҷом дода шавад. Вобаста ба хусусияти парванда ва низоми ҳуқуқии амалкунанда, чунин амалҳо метавонанд риояи талаботи махсуси мурофиавӣ, гирифтани иҷозати дахлдор, ҳамкории провайдери хизматрасонӣ ё истифодаи механизмҳои байналмилалии ҳуқуқии ҳамкориро талаб намоянд. Аз ин рӯ, «нусхабардории фаврии иттилооти абрӣ» пеш аз ҳама бояд ҳамчун принсипи саривақтии ҳифзи иттилооти рақамӣ ва ташкили дурусти чораҳои қонунии гирифтани он фаҳмида шавад.

Аҳаммияти ин пешниҳод дар он аст, ки дар тафтиши ГМҶ далелҳои рақамӣ метавонанд хусусияти динамикӣ дошта бошанд. Маълумот метавонад дар натиҷаи фаъолияти корбар, тағйири танзимоти система, истифодаи барномаҳо ё дигар равандҳои техникӣ тағйир ёбад. Аз ин рӯ, муфаттиш бояд дар марҳилаи банақшагирӣ муайян намояд, ки кадом дастгоҳҳо, ҳисобҳои рақамӣ ва муҳитҳои иттилоотӣ эҳтимолан дорои маълумоти барои парванда аҳаммиятдошта мебошанд ва барои ҳифзи онҳо кадом амалҳои қонунӣ бояд сари вақт анҷом дода шаванд.

Дар робита ба андешаҳои Н. И. Порубов оид ба истифодаи имкониятҳои психологии бозпурсӣ мо пешниҳод менамоем, ки таҳлили зиддиятҳои эҳтимолии дохилии ГМҶ ба таври системавӣ бо маълумоти воқеии дар рафти тафтишот бадастомада пайваст карда шавад.

Махсусан, фарқияти мавқеи ташкилкунанда, роҳбар, иҷрокунандаи бевосита ва дигар иштирокчиёни гурӯҳ метавонад барои таҳияи тактикаи инфиродии бозпурсӣ аҳаммият дошта бошад. Ҳар як иштирокчӣ метавонад ҳаҷми гуногуни иттилоот дошта, манфиат ва дараҷаи масъулияти худро дар фаъолияти гурӯҳ ба таври гуногун арзёбӣ намояд.

Бо назардошти ин, мо истилоҳи муаллифии «таҳлили фарқияти манфиатҳо ва нақшҳо»-ро ҳамчун яке аз унсурҳои тактикии бозпурсӣ пешниҳод менамоем. Моҳияти он дар муқоисаи мавқеи воқеии иштирокчиёни гурӯҳ, ҳаҷми фоидаи гирифташуда, дараҷаи иштироки онҳо дар фаъолияти ҷиноятӣ ва масъулияти эҳтимолии ҳар як шахс ифода меёбад.

Масалан, агар дар рафти тафтишот бо далелҳои қонунан бадастомада муайян гардад, ки як иштирокчӣ иҷрокунандаи бевоситаи амалҳои ҷиноятӣ буда, иштирокчии дигар ташкилкунанда ё роҳбари фаъолияти гурӯҳ мебошад, фарқияти нақш ва манфиати онҳо метавонад ҳангоми таҳияи саволҳои бозпурсӣ ба назар гирифта шавад. Муфаттиш метавонад ба шахси бозпурсишшаванда маълумоти воқеии дар парванда мавҷудбударо пешниҳод намуда, аз ӯ шарҳи муносибатҳои байни иштирокчиён, тақсимоти вазифаҳо, маблағгузорӣ ва дигар ҳолатҳои марбут ба фаъолияти гурӯҳро талаб намояд.

Дар ин ҳолат, мо пешниҳод менамоем, ки ба ҷойи мафҳуми нисбатан эҳсосии «шикастани девори хомӯшӣ» мафҳуми илмии «коҳиш додани муқовимати иттилоотӣ тавассути ошкор намудани фарқияти манфиатҳо ва нақшҳо» истифода шавад. Чунин муносибат ба моҳияти ҳуқуқӣ ва криминалистии бозпурсӣ бештар мувофиқ мебошад.

Ҳамзамон, истифодаи ин усул набояд ба фишори ғайриқонунӣ, таҳдид, фиреб ё маҷбуркунии шахси бозпурсишшаванда оварда расонад. Маълумоти рақамӣ ва дигар далелҳо бояд ҳамчун воситаи санҷиши баёнот ва муайян намудани ҳолатҳои воқеии парванда истифода шаванд, на ҳамчун воситаи таъсири ғайриқонунӣ ба шахс. Аз ин рӯ, самаранокии тактикаи мазкур бояд бо риояи принсипҳои қонуният, ҳуқуқи шахси бозпурсишшаванда ва эътимоднокии далелҳо мутобиқ карда шавад.

Ҳамин тавр, синтези банақшагирии тафтишот, ҳифз ва таҳқиқи далелҳои рақамӣ ва тактикаи асосноки бозпурсӣ имкон медиҳад, ки фаъолияти ГМҶ на аз рӯи амалҳои алоҳида, балки ҳамчун як низоми бо ҳам алоқаманди муносибатҳои ҷиноятӣ таҳлил карда шавад.

Модели пешниҳодшавандаро метавон ба таври шартӣ чунин ифода намуд: Фарзия → нақшаи тафтишот → ҷустуҷӯ ва ҳифзи далелҳои моддӣ ва рақамӣ → таҳлил ва муқоисаи маълумот → муайян намудани нақшҳо ва робитаҳои иштирокчиён → бозпурсии мақсаднок → санҷиши фарзияҳо → ислоҳи нақша → фарзияи нав.

Бартарии чунин модел дар он аст, ки натиҷаи ҳар як марҳила ба марҳилаи минбаъда таъсир мерасонад. Яъне, тафтишот ҳаракати яксамта аз «ҷиноят ба далел» нест, балки раванди пайвастаи таҳияи фарзия, гирифтани маълумот, санҷиши он ва такмили қарорҳои тактикӣ мебошад.

Аз ин нуқтаи назар, амалҳои фаврии техникӣ, аз ҷумла муоинаи дастгоҳҳои рақамӣ, бидуни роҳнамоии умумии стратегӣ наметавонанд ҳамеша натиҷаи зарурӣ диҳанд. Баръакс, онҳо бояд ба саволҳои мушаххаси тафтишотӣ ҷавоб диҳанд: кадом маълумот бояд пайдо шавад, барои санҷиши кадом фарзия зарур аст, бо кадом далелҳо муқоиса карда мешавад ва чӣ гуна натиҷаи бадастомада ба самти минбаъдаи тафтишот таъсир мерасонад.

Аз ин рӯ, «занҷири ягонаи тактикӣ» бояд пеш аз ҳама ҳамчун низоми ҳамоҳангсозии қарорҳои тафтишотӣ фаҳмида шавад, ки дар он банақшагирӣ нақши роҳнамо, далелҳои рақамӣ нақши манбаи иттилооти муҳим ва бозпурсӣ нақши воситаи санҷиш ва пурра намудани маълумоти бадастомадаро иҷро менамояд.

Муттаҳидсозии амалҳои тафтишотӣ дар доираи «занҷири ягонаи тактикӣ» нишон медиҳад, ки барои идоракунии самараноки раванди тафтишот муфаттиш ба модели умумии таҳлилӣ ниёз дорад. Ин вазифаро дар илми криминалистика, пеш аз ҳама, назарияи банақшагирии тафтишот ва фарзиясозии криминалистӣ иҷро менамояд.

Логикаи тафтишоти пешакӣ талаб мекунад, ки пас аз муайян намудани хусусиятҳои умумии фаъолияти ҷиноятӣ муфаттиш ба таҳияи низоми фарзияҳои ба ҳам алоқаманд гузарад. Дар мавриди ГМҶ чунин фарзияҳо бояд на танҳо ба масъалаи «ки ҷиноятро содир кардааст?» равона шаванд, балки сохтори гурӯҳ, мақсади он, тарзи ташкил ва идоракунӣ, тақсимоти вазифаҳо, манбаъҳои маблағгузорӣ, робитаҳои дохилӣ ва хориҷӣ, усулҳои пинҳон намудани фаъолияти ҷиноятӣ ва эҳтимолияти мавҷудияти эпизодҳои дигарро низ фаро гиранд.

Аз ин рӯ, нақшакашӣ дар чунин ҳолат танҳо рӯйхати амалҳои тафтишотӣ нест. Он бояд ҳамчун низоми қабули қарорҳои мантиқӣ ва тактикӣ баррасӣ карда шавад, ки дар он барои ҳар як фарзия маҷмӯи маълумоти зарурӣ, манбаъҳои эҳтимолии он, роҳҳои санҷиш ва натиҷаҳои интизоршаванда муайян карда мешаванд.

Таърихи криминалистика низ нишон медиҳад, ки банақшагирӣ ва фарзиясозӣ аз унсурҳои муҳими фаъолияти тафтишотӣ ба шумор мераванд. Аз ҷумла, номи Ганс Гросс бо ташаккули муносибати системавӣ ба фаъолияти муфаттиш ва истифодаи донишҳои криминалистӣ дар амалияи тафтишотӣ пайваст мебошад. Дар марҳилаҳои минбаъдаи рушди криминалистика шаклҳои гуногуни визуализатсияи иттилоот ва банақшагирӣ, аз ҷумла ҷадвалҳо, схемаҳо ва шаклҳои графикии нишон додани робитаҳои байни шахсон ва ҳолатҳои парванда, истифода шудаанд.

Бо рушди технологияҳои иттилоотӣ имкониятҳои чунин банақшагирӣ хеле васеъ гардиданд. Агар пештар муносибатҳои байни шахсон, далелҳо ва эпизодҳои ҷиноятӣ асосан дар шакли ҷадвалҳо ва схемаҳои коғазӣ нишон дода мешуданд, имрӯз онҳо метавонанд тавассути воситаҳои рақамии таҳлилӣ ва моделсозии робитаҳо тасвир карда шаванд. Барои тафтиши ГМҶ чунин моделсозӣ аҳаммияти махсус дошта метавонад, зеро сохтори гурӯҳ ва робитаҳои байни иштирокчиён аксар вақт бисёрсатҳӣ ва мураккаб мебошанд.

Таҳияи фарзияҳо бояд дар асоси таҳлили ҳамаҷонибаи маводи ибтидоӣ ва тарҳрезии мантиқии роҳҳои эҳтимолии рушди воқеа анҷом дода шавад. Муфаттиш бояд фарзияҳои умумиро ба фарзияҳои хусусӣ тақсим намуда, робитаи байни онҳоро муайян кунад. Масалан, фарзияи мавҷудияти ГМҶ метавонад бо фарзияҳо оид ба ташкилкунанда, иҷрокунандагон, манбаи маблағгузорӣ, усули иртибот, ҷойҳои нигоҳдории далелҳо ва дигар ҳолатҳои марбут ба фаъолияти гурӯҳ пайваст бошад.

Дар натиҷа, ҳар як фарзияи хусусӣ бояд ба саволҳои мушаххаси тафтишотӣ табдил дода шавад ва барои санҷиши он амалҳои дахлдори тафтишотӣ ва дигар чораҳои қонунии зарурӣ пешбинӣ карда шаванд. Агар натиҷаи санҷиш фарзияро тасдиқ накунад, он бояд тағйир дода ё рад карда шавад. Агар далелҳои нав ба миён оянд, фарзияҳои иловагӣ таҳия карда мешаванд.

Ҳамин тавр, нақшакашӣ ва фарзиясозӣ дар сохтори «занҷири ягонаи тактикӣ» вазифаи марказиро иҷро менамоянд. Онҳо самти ҷустуҷӯ ва таҳлили далелҳоро муайян намуда,

натиҷаҳои бадастомадаро ба низоми ягонаи мантиқӣ муттаҳид мекунанд. Аз ин рӯ, ҳангоми тафтиши ГМҶ муфаттиш бояд на танҳо рӯйхати амалҳои алоҳидаро тартиб диҳад, балки модели динамикии тафтишотро созад, ки дар он фарзияҳо, далелҳо, амалҳои тафтишотӣ ва натиҷаҳои онҳо пайваста бо ҳам алоқаманд бошанд.

Маҳз чунин муносибат имкон медиҳад, ки «занҷири ягонаи тактикӣ» аз маҷмӯи амалҳои пароканда ба низоми ягонаи идоракунии раванди тафтишот табдил ёбад. Дар ин низом банақшагирӣ самти ҳаракатро муайян мекунад, далелҳои рақамӣ ва моддӣ заминаи иттилоотиро таъмин менамоянд, бозпурсӣ маълумоти бадастомадаро санҷида ва пурра мекунад ва фарзиясозӣ тамоми ин равандро ба як низоми мантиқӣ муттаҳид месозад.

Мисоли амалӣ: Ҳангоми дастгир шудани як 'хаткашон'-и маводи мухаддир, муфаттиш роҳи таҳияи версияҳои бисёрзинагиро пеш мегирад: Аз кӣ фармон гирифт? Пулҳо аз кадом суратҳисоб гузаштанд? Нишонии рақамии (IP) роҳбар дар куҷост?

Зарурати ин амал дар он аст, ки ГМҶ ҳамеша фаъолияти худро пинҳон медорад ва муфаттиш дар шароити норасоии иттилоот қарор мегирад. Бе сохтани фарзия, раванди тафтишот ба бенизомӣ ва гум шудани далелҳо оварда мерасонад.

Манфиати асосии нақшакашии мунтазам - ин рафъи номуайянии иттилоотӣ, сарфаи вақт ва пешгирӣ аз якҷонибагӣ мебошад. Он имкон медиҳад, ки муфаттиш ҳаракатҳои беҳударо нест карда, диққатро ба сохтори марказии мафия равона кунад.

Мисоли амалӣ: Ҳангоми тафтиши ҷиноятҳои иқтисодии ГМҶ, нақшакашии саводнок имкон медиҳад, ки муфаттиш ба ҷои бозпурсии даҳҳо шоҳидони дуюмдараҷа, фавран фарзияи маблағгузориро тафтиш кунад. Манфиати он дар он аст, ки тавассути дарёфти "транзаксияи калидӣ" дар як рӯз метавон ҷойи ниҳонии роҳбари ГМҶ-ро дар хориҷи кишвар ошкор намуд ва ба тамоми парванда нуқтаи зафар гузошт.

Профессор Л. Я. Драпкин дар назарияи вазъиятҳои тафтишотӣ ба хусусияти динамикии банақшагирии тафтишот ва робитаи он бо версиясозӣ аҳаммияти махсус медиҳад [10, с. 203]. Ба назари мо, ин муносибат ҳангоми тафтиши ГМҶ аҳаммияти бештар дошта, нақша бояд вобаста ба вазъияти тафтишотӣ, пайдо шудани далелҳои нав ва натиҷаи санҷиши версияҳо пайваста такмил дода шавад.

Дар шароити муосир банақшагирии тафтиши ГМҶ бояд таҳлили робитаҳои молиявӣ ва рақамиро низ дар бар гирад. Бо ин мақсад мо мафҳуми муаллифии «занҷири молиявию рақамии ГМҶ»-ро пешниҳод менамоем, ки пайгирии робитаи байни иштирокчиён, ҳаракати маблағҳо, ҳисобҳои рақамӣ ва дигар объектҳои дорои аҳаммияти криминалистиро дар назар дорад. Ҳамзамон, истифодаи «моделсозии рафтории фаъолияти ГМҶ» имкон медиҳад, ки шаклҳои такроршавандаи рафтор, робитаҳои байни иштирокчиён ва аломатҳои умумии эпизодҳои ҷиноятӣ муайян карда шаванд. Аммо чунин модел бояд танҳо ҳамчун воситаи таҳияи версия ва муайян намудани самтҳои санҷиш истифода шавад, на ҳамчун асоси пешакӣ барои хулоса дар бораи гунаҳкорӣ.

Ҳамин тариқ, мо пешниҳод менамоем, ки дар доираи «Занҷири ягонаи тактикӣ» се унсур - банақшагирии динамикӣ, таҳлили занҷири молиявию рақамӣ ва моделсозии рафторӣ - ба ҳам алоқаманд карда шаванд. Мантиқи ин низомро метавон чунин ифода намуд: вазъияти тафтишотӣ → версия → нақша → ҷамъоварӣ ва таҳлили далелҳо → санҷиши версия → ислоҳи нақша.

Чунин муносибат имкон медиҳад, ки нақшаи тафтишот ҳамчун низоми тағйирёбанда амал намуда, сохтор, робитаҳо ва механизми фаъолияти ГМҶ дар маҷмӯъ таҳлил карда шаванд.

Мо андешаҳои олимони болозикрро комилан дастгирӣ намуда, ҳисоб мекунем, ки синтези назарияи вазъятии Л.Я. Драпкин бо усулҳои рақамии Ж.К. Ҷероҳ ва К. Россмо имкон медиҳад, ки методологияи тамоман нави нақшакашӣ сохта шавад.

Нисбат ба фикри олимон, муаллиф пешниҳод мекунад, ки фарзияҳои рақамӣ (кибер-версияҳо) ҳамчун фарзияҳои дараҷаи аввал қабул карда шаванд. Зеро дар шароити Тоҷикистон ГМҶ-ҳо бештар аз усулҳои алоқаи виртуалӣ ва транзаксияҳои пинҳонӣ истифода мекунанд ва маҳз ҳамин изҳо нақшаи муфаттишро аз хатогиҳо муҳофизат мекунанд.

1. Усули «Версиясозии матритсавии муқовимат»

Ин усул ба нақша ворид намудани блоки алоҳидаи "Версияҳои мудофиавӣ"-ро пешбинӣ мекунад. Муфаттиш на танҳо ҳаракатҳои худро нақшакашӣ мекунад, балки қадамҳои эҳтимолии ҷиноятқоронро барои халалдор кардани тафтишот пешгӯӣ менамояд.

Асоси илмии усул ба «назарияи бозиҳо ва низоъҳои тактикӣ» вобаста аст. Дар нақша пешакӣ қайд мешавад: *«Агар роҳбари ГМҶ ба шоҳидон фишор орад, кадом чораҳои амниятиро меандешем?»* ё *«Агар адвокатҳо экспертизаи компютериро рад кунанд, кадом*

далели захиравиро пешниҳод мекунем?». Ин усул муфаттишро барои ҳама гуна ҳаракатҳои зиддиҳуқуқии гурӯҳ пешакӣ омода месозад.

Манфиати ин роҳ дар он аст, ки тафтишотро аз ҳолатҳои ногаҳонӣ ҳимоя мекунад. Муфаттиш ҳеҷ гоҳ дар бунбасти тактикӣ (тактический тупик) намемонад, зеро барои ҳар як амали муқовимати ҷиноятқорон нақшаи ҷавобии "Б" ё "В"-ро дар маҳфуз дорад.

3. Усули «Тақсимоти алгоритмии вақт»

Моҳияти ин усул сохтани хати ягонаи хронологӣ мебошад, ки дар он сония ба сония ҳаракатҳои ҳамаи аъзоёни гурӯҳ қайд карда мешаванд. Муфаттиш маълумоти зангҳо, вақти фиристодани паёмҳо дар Telegram ва транзаксияҳои молиявиро дар ҷадвали вақт ҷойгир мекунад.

Илман ин усул ба **«криминалистикаи вақтӣ-фазоӣ»** асос меёбад. Он имкон медиҳад, ки ҳаракатҳои воқеии ҷиноятқорон бо фаъолияти рақамии онҳо муқоиса карда шавад. Ҳар амали содиршуда дар фазои виртуалӣ бо замони дақиқи реалӣ мутобиқ карда мешавад.

Манфиати ин усул дар фош кардани алибии сохтаи ҷиноятқорон мебошад. Агар гумонбар даъво кунад, ки "дар вақти содиршавии ҷиноят дар он ҷо набудам", хати алгоритмии вақт нишон медиҳад, ки телефони ӯ бо кадом манораи алоқа (биллинг) пайваст буд ва дар он сония кадом паёмро ба роҳбари ГМҶ фиристодааст.

4. Усули «Блоки кушодаи кибер-версияҳо» (Open Cyber-Version Block)

Ин усул талаб мекунад, ки муфаттиш дар нақшаи худ фарзияҳои марбут ба фазои интернетиро ҳамчун самти асосӣ интихоб кунад. Нақша на ба ҷустуҷӯи ашёҳои ҷисмонӣ, балки ба дарёфти IP-суроғаҳо, серверҳои абрии хориҷӣ (iCloud, Google Drive) ва калидҳои криптографӣ равона мешавад.

Асоси илмии он ба назарияи **«архитектураи инфрасохтори рақамӣ»** такя мекунад. Муфаттиш марҳила ба марҳила нақша мекашад, ки чӣ тавр ба таври ҳуқуқӣ ба ин серверҳо дастрасӣ пайдо кунад. Ин усул ба воситаҳои нигоҳдории маълумоти виртуалӣ нигаронида шудааст.

Манфиати усул дар он аст, ки аз нобудшавии далелҳо пешгирӣ мекунад. Агар муфаттиш танҳо нақшаи ҷустуҷӯи ҷисмониро пеш барад, ҷиноятқорон аз масофаи дур (удалённо) телефонҳоро тоза мекунанд. Блоки кибер-версияҳо имкон медиҳад, ки далелҳои виртуалӣ пеш аз фаҳмидани ҷиноятқорон муҳосира ва нусхабардорӣ шаванд.

5. Усули «Нақшакашии параллелии табақабандӣ» (Parallel Stratified Planning)

Муфаттиш нақшаи умумиро ба ду қисми мувозинати (параллелӣ) ва махфиятнок тақсим мекунад: бахши кор бо "иҷрокунандагони оддӣ" ва бахши кор бо "ташкилотчиёну роҳбарон". Тактикаи ҳаракат ва сохтани версияҳо нисбат ба ин ду табақа куллан фарқ мекунад.

Илман ин роҳ ба **«назарияи табақабандии иҷтимоӣ-ҷиноятӣ»** асос ёфтааст. Он ба муфаттиш имкон медиҳад, ки психологияи мухталифи аъзоёни гурӯҳро ба назар гирад: иҷрокунандаи оддӣ аз ҷазо метарсад, роҳбар бошад аз гум кардани мақому пул.

Манфиати усул дар нигоҳ доштани сирри тафтишот аст. Ин имкон медиҳад, ки тактикаи кор бо ҳар табақа сиррӣ бошад. Муфаттиш метавонад бо иҷрокунандагон созишномаи муросиавӣ бандад ва бе он ки роҳбарони ГМҶ огоҳ шаванд, нақшаи зарбаи ногаҳониро ба сохторҳои болоии мафия омода созад.

6. Усули «Нақшакашии рефлексивии қарорҳо» (Reflective Decision Modeling)

Ин усул ба психологияи рефлексивӣ асос ёфта, маъноаш "худро ба ҷойи ҷиноятқор гузоштан ва мисли ӯ фикр кардан" аст. Муфаттиш дар нақша модел месозад, ки пас аз дастгир шудани аъзои ГМҶ, роҳбари гурӯҳ кадом ҳаракатҳоро анҷом медиҳад.

Асоси илмии ин усул **«моделсозии рафтории криминалӣ»** мебошад. Муфаттиш қарорҳои эҳтимолии ҷиноятқорро (мисли кӯчидан ба дигар ҷо, тоза кардани ҳамёнҳои крипто ё пинҳон кардани шоҳидон) пешакӣ дар нақша моделсозӣ мекунад.

Манфиати ин роҳ дар ба даст овардани бартарии стратегӣ мебошад. Муфаттиш аз ҳаракатҳои ҷиноятқорон як қадам пеш мегузарад. Қабл аз он ки роҳбари ГМҶ ҳаракате анҷом диҳад, мақомоти тафтишотӣ чораҳои пешгирикунандаро аллакай иҷро намудаанд.

Гузариши мантиқӣ: Таҳияи 'Нақшакашии динамикӣ-сеченака' ва моделсозии рефлексивии қарорҳо имкон медиҳад, ки муфаттиш харитаи зеҳнии тафтишотро комилан омода созад. Аммо, нақша танҳо як модели фикрист, ки амалисозии онро ҳаракатҳои мушаххаси кофтуковӣ ва дастгиркунӣ таъмин мекунанд. Аз ин рӯ, гузариш аз нақшаи стратегӣ ба тактикаи гузаронидани амалиёти тафтишотӣ дар фазои рақамӣ як қадами мантиқӣ ва зарурӣ ба шумор меравад. Агар нақшакашӣ заминаи идеяии тафтишот бошад, пас амалиёти тафтишотӣ ҷавҳари моддӣ ва фошсозандаи он мебошад. Дар ин марҳила, нақшаҳои сохташуда ба воқеият табдил ёфтаанд...

1. **Профессор Р. С. Белкин** - доктори илмҳои ҳуқуқ, олими соҳаи назарияи муосири тактика ва сохтори амалиёти тафтишотӣ (ш. Москва). Ӯ исбот кардааст, ки *"самаранокии кофтуков ва дастгиркунии аъзоёни ГМҶ бевосита аз омили ногаҳонӣ (фактор внезапности) ва ҳамзамонӣ (синхронность) вобаста аст; ҳар як сонияи таъхир ба ҷиноятқорон имкон медиҳад, ки муқовиматро ташкил кунанд"* [5, с. 119].

2. **Профессор Е. Р. Россинская** - доктори илмҳои ҳуқуқ, Президенти Ассотсиатсияи эксперт-криминалистони Русия (Донишкадаи ҳуқуқии Москва ба номи О.Е. Кутафин), олими рақами яки соҳаи экспертизаҳои судӣ-техникӣ ва рақамӣ. Ӯ таъкид мекунад, ки *"дастгоҳҳои электронӣ на ашёи оддии ҷисмонӣ, балки барандаи иттилооти динамикӣ мебошанд; муоинаи криминалистии онҳо бояд тавассути нармафзорҳои махсуси муҳофизатӣ (ба мисли усулҳои бақайдгирии криминалистии "EnCase" ё "Cellebrite") сурат гирад, то қалбакисозии далелҳо дар суд аз ҷониби адвокатҳо истисно карда шавад"* [11, с. 108].

Мо бо хулосаҳои назариявии ин олимони барҷаста ҳамфикрем. Аммо, таҳлили илмии мо нишон медиҳад, ки кофтуков, дастгиркунӣ ва муоинаи оддии телефонҳо имрӯз барои фош кардани ГМҶ **кифоя нест**, зеро **ӯ танҳо "нохуни" ҷиноятро гирифтааст.**

Бинобар ин, муаллиф илман исбот менамояд, ки дар шароити муосир муфаттиш бояд ҳаракатҳои нави тафтишотиро (ё шаклҳои нави тактикиро), ки дар Қонуни мурофиавии ҷиноятӣ мавҷуданд, ба таври зерин ба кор барад:

1. Назорати ҳамаҷонибаи алоқаи электронии аъзоёни ГМҶ: Муаллиф исбот мекунад, ки пас аз дастгир кардани иҷрокунанда, бояд ҳаракати тафтишотии **«Назорати паёмҳои электронӣ ва телеграфӣ»** фавран ба роҳ монда шавад. Аммо на ба таври анъанавӣ, балки тавассути сохтани «акси рақамӣ» (зеркало) -и профили гумонбар. Муфаттиш аз номи ҷиноятқори дастгиршуда алоқаро бо ташкилотчӣ давом медиҳад (усули тактикии "бозии оперативӣ"), то ҷойи ҷойгиршавии роҳбари ГМҶ ва нақшаҳои минбаъдаи онҳоро дақиқ кунад.

Бо вуҷуди ин, ба даст овардани далелҳои моддиву рақамӣ бидуни омили инсонӣ комил нест. Тафтишот ба марҳилае ворид мешавад, ки бояд ин далелҳо дар раванди бозпурсӣ баррасӣ шуда, 'девори хомӯшии' ҷиноятқоронро бишкананд. Эволютсияи раванди тафтишот нишон медиҳад, ки ҳамаи изҳои рақамӣ ва ҳуҷҷатҳои дар марҳилаи кофтуков бадастомада, ҳамчун силоҳи асосии иттилоотӣ дар тактикаи бозпурси истифода мешаванд. Бозпурсии аъзоёни ГМҶ занҷири охирини фошсозии ҷиноят мебошад.

Бозпурсии аъзоёни Гурӯҳи Муташаккили Ҷиноятӣ (ГМҶ) мураккабтарин ва ҳассостарин марҳилаи тафтишоти пешакӣ ба шумор меравад. Ҷиноятқории муташаккили муосир дорои "системаи устувори муҳофизатӣ" мебошад, ки онро адвокатҳои кирояи касбӣ, маблағҳои калони молиявӣ ва фишори дохилигурӯҳӣ таъмин мекунанд. Аъзоёни ГМҶ ҳангоми бозпурсӣ аксар вақт тактикаи "девори хомӯшӣ"-ро пеш гирифта, аз додани нишондод куллан даст мекашанд ё нишондодҳои бардурӯғи пешакӣ ҳамоҳангшударо пешниҳод мекунанд.

Дар таърихи илми криминалистика ва мурофиаи ҷиноятӣ се марҳила ва намуди асосии тактикаи бозпурсӣ ҷой дошт, ки эволютсияи ин ҳаракати тафтишотиро нишон медиҳанд:

1. Тактикаи инквизитсионӣ Ин усули қадимтарин ва асримиёнагӣ мебошад, ки дар он "иқрори гумонбар" калиди асосӣ ба шумор мерафт. Тактика танҳо ба фишори шадиди ҷисмонӣ ва шиканҷа асос меёфт. Ин усул ҳеҷ гуна заминаи илмӣ ва инсондӯстӣ надошт ва боиси ҳукмҳои ноҳақ мегардид.

2. Тактикаи фишори психологии замони шӯравӣ ва амрикоии кӯҳна Бо пайдоиши илми криминалистика дар асри XIX-XX (мактабҳои Г. Гросс ва Р. Белкин), шиканҷаи ҷисмонӣ манъ шуд. Аммо тактикаҳо ба фишори тӯлонии психологӣ, бозпурсиҳои даҳҳосоата, айбдоркунии қатъӣ (Модели Рейд дар ИМА) ва усули "фарсудакунии асабҳо" такя мекарданд.

3. Тактикаи гуманитарии иттилоотӣ (модели муосири байналмилалӣ): Масалан, модели **PEACE**, ки дар Британияи Кабир ва Аврупо истифода мешавад. Он бозпурсиро на ҳамчун "айбдоркунӣ", балки ҳамчун "мусоҳибаи иттилоотӣ" (Investigative Interviewing) баррасӣ мекунад, ки ҳадафаш танҳо дарёфти фактҳост, на маҷбуран иқроркунӣ.

Олимони барҷастаи соҳа, аз ҷумла профессор **Н. И. Порубов** ва профессор **А. Р. Ратинов** исбот кардаанд, ки шикастани ин муқовимат танҳо тавассути идораи рефлексивии андешаронии гумонбар ва истифодаи тактикии зиддиятҳои дохилии гурӯҳ имконпазир аст. Бо назардошти рақамишавии ҷиноятҳо, тактикаҳои кӯҳнашудаи асри гузашта самараи худро гум кардаанд. Аз ин рӯ, таҳияи усулҳои наве, ки технологияҳои рақамиро бо психологияи криминалистӣ муттаҳид мекунанд, мубрамияти калони илмӣ ва амалӣ дорад [7, с. 18; 8 с. 95].

Барои амиқтар ва байналмилалӣ гардонидани заминаи назариявии ин қисмат, мо ба таҷриба ва иқтибосҳои олимони пешқадами соҳаи криминалистика ва психологияи судии Аврупо ва Амрико мурочиат мекунем:

1. Профессор Рэй Булл (Ray Bull): **Профессор Рэй Булл (Ray Bull)** - профессори криминалистика ва психологияи судии Донишкадаи Дерби (Британияи Кабир), созандаи асосии модели умумиҷаҳонии бозпурсии **PEACE**. Ӯ таъкид мекунад, ки *"бозпурсии муосири ҷиноятҳои муташаккил бояд аз фишори психологӣ ва ҷустуҷӯи иқрори оддӣ комилан даст кашад ва ба мусоҳибаи стратегии иттилоотӣ (Investigative Interviewing) табдил ёбад, ки дар он муфаттиш хомӯшии гумонбарро танҳо тавассути пешниҳоди тадриҷӣ ва пайдарпайи далелҳои объективӣ ва техникӣ мешиканад"* [12, с. 59].

2. **Профессор Кристиан Майснер (Christian A. Meissner)** - доктори психология, профессори Донишгоҳи давлатии Айова (ИМА), ки таҳқиқоти бунёдиро барои FBI ва мақомоти кашфи Амрико оид ба методҳои самараноки бозпурсии гурӯҳҳои террористӣ ва мафия гузаронидааст. Ӯ исбот мекунад, ки *"усулҳои анъанавии айбдоркунӣ (ба монанди модели Reid) нисбат ба аъзоёни гурӯҳҳои муташаккил самара надоранд ва аксар вақт ба эътирофҳои сохта оварда мерасонанд; роҳи ягонаи самаранок - ин усули "муқовимати иттилоотии стратегӣ" (Strategic Use of Evidence - SUE) мебошад, ки дар он муфаттиш маълумоти рақамиро дар даст дорад, вале онро то лаҳзаи охирин пинҳон медорад, то гумонбар дар дурӯғи худ печида шавад"* [13, с. 158].

Муаллиф дар асоси воқеияти асри рақамӣ ва синтези андешаҳои олимони хориҷӣ (Р. Булл, К. Майснер) усулҳои навро таҳия ва илман асоснок мекунад, ки бартарии комили иттилоотии муфаттишро таъмин менамоянд:

1. Усули «Инъикоси фоидаи нобаробар»

Роҳ ва усули гузаронидан: Муфаттиш дар раванди бозпурсии иҷрокунандаи оддӣ схемаи графикии ҳаракати маблағҳоро (ки аз таҳлили ҳамёнҳои криптографӣ ва суратҳисобҳои бонкӣ ба миёномадааст) нишон медиҳад. Ба ӯ исбот карда мешавад, ки ташкилотчӣ миллионҳо сомонӣ ба даст оварда, ба иҷрокунанда танҳо 2-3 ҳазор сомонӣ додааст.

Усул ба назарияи "диссонанси когнитивӣ" ва ҳисси адолати иҷтимоӣ асос меёбад. Вақте гумонбар дарк мекунад, ки ӯро танҳо ҳамчун "қурбонии арзон" истифода кардаанд, вафодории психологии ӯ ба роҳбари ГМҶ фавран аз байн меравад ва ӯ ба ҳамкорӣ омода мешавад.

2. Усули «Муқоисаи рақамии нишондодҳо»

Роҳ ва усули гузаронидан: Ба ҷои рӯбарӯкунии (очная ставка) анъанавӣ, муфаттиш ба гумонбар навори видеоии тариқи сохташударо, ки дар он бозпурсии устувортарин аъзои гурӯҳ нишон медиҳад, ки дар он ҷо ӯ тамоми айбро ба дӯши ин шахс бор кардааст.

Сабаби илмии ин усул пешгирӣ аз "таъсири фишори гурӯҳӣ" мебошад. Дар рӯбарӯкунии физикӣ роҳбари ГМҶ бо нигоҳ, имову ишора ё рамзҳои махфӣ ба иҷрокунанда фишор меорад. Рӯбарӯкунии рақамӣ ин имконияти ҷиноятқоронро куллан нест мекунад.

Бартарии ин усулҳо нисбат ба тактикаҳои анъанавии бозпурсӣ:

1. Қонуният ва кафолати эътироф: Тактикаҳои анъанавӣ ба фишори лафзӣ ё таҳдид такя мекарданд. Усулҳои нави муаллиф ба модели гуманитарии байналмилалӣ ва далелҳои объективии рақамӣ асос меёбанд, ки ҳеҷ як адвокат наметавонад онҳоро дар суд рад кунад.

2. **Бехатарии психологӣ:** Рӯбарӯкунии видеоӣ (рақамикунонидашуда) амнияти шоҳидон ва иҷрокунандагонеро, ки ба ҳамкорӣ омодаанд, 100% таъмин месозад ва таъсири роҳбарони мафияро нест мекунад.

Истифодаи 2 усули нави бозпурсии стратегӣ марҳилаи фаъоли тафтишоти пешакиро ба анҷом мерасонад.

Хулоса. Таҳқиқоти ҳамаҷонибаи хусусиятҳои тактикии тафтишоти пешакӣ ва методологияи фош намудани ҷиноятҳое, ки аз ҷониби Гурӯҳи Муташаккили Ҷиноятӣ (ГМҶ) содир мешаванд, имкон медиҳад, ки хулосаҳои зерини илмӣ ва амалӣ пешниҳод карда шаванд:

Фаъолияти ГМҶ дар шароити муосир куллан аз фазои ҷисмонӣ ба муҳити виртуалӣ кӯчидааст. Сохторҳои муосири ҷиноятӣ ба ҷойи иерархияи қатъии амудӣ шакли чандири шабакавиро гирифта, паёмрасонҳои рамзгузоришуда (Telegram, Signal) ва технологияҳои блокчейнро (USDT, Bitcoin) истифода мебаранд. Ин раванд ворид намудани унсури нави «Инфрасохтори рақамии гурӯҳи ҷиноятӣ»-ро ба сохтори назариявии тавсифи криминалистӣ, тақозо мекунад.

Падидаи муқовимат ба тафтишот шакли сифатан нави техникӣ - «муқовимати рақамии криминалистӣ»-ро касб намудааст, ки ба ҷиноятқорон имкони бо яктугма ё аз масофаи дур тоза кардани базаи далелҳоро медиҳад. Барои рафъи ин мушкилот, тактикаи кофтуков ва дастгиркунӣ бояд ба ҳаракатҳои нави тафтишотии пешниҳодшуда асос ёфта, инфрасохтори алоқаи гурӯҳро дар сонияҳои аввал фалаҷ намояд.

Шикастани муқовимат ҳангоми бозпурсӣ: Тактикаи бозпурсии аъзоёни ГМҶ бояд аз усулҳои кӯҳнашудаи айбдоркунӣ (ба монанди модели инквизитсионӣ ё модели Рейд) ба модели байналмилалии мусоҳибаи иттилоотӣ (модели PEACE ва усули стратегии SUE, ки аз ҷониби Р. Булл ва К. Майснер коркард шудаанд) гузарад. 2 усули нави тактикии бозпурсии таҳиякардаи муаллиф илман исбот мекунанд, ки истифодаи зиддиятҳои дохилии ГМҶ дар якҷоягӣ бо конфронтатсияи рақамӣ муқовимати психологии ҷиноятқоронро қонунӣ ва самаранок мешиканад.

Хулоса. Таҳлили масъалаҳои баррасишуда имкон медиҳад, ки тактикаи гузаронидани амалҳои тафтишотӣ ҳангоми фош намудани фаъолияти гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ ҳамчун низоми қарорҳои ба ҳам алоқаманд арзёбӣ гардад. Самаранокии ин низом аз мутобиқати банақшагирӣ ба вазъияти мушаххаси тафтишотӣ, сифати иттилооти ҷамъоваришуда ва санҷиши ҳамаҷонибаи фарзияҳо вобаста мебошад.

Якум, хусусиятҳои криминалистии фаъолияти гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ бояд асоси муайян намудани самтҳои ибтидоии тафтишот қарор гиранд. Омӯзиши сохтор, тақсимоти вазифаҳо, тарзи идоракунӣ, манбаъҳои маблағгузорӣ ва робитаҳои иштирокчиён имкон медиҳад, ки фаъолияти гурӯҳ дар маҷмӯъ таҳқиқ карда шавад. Бо вуҷуди ин, хусусиятҳои маъмулии чунин гурӯҳҳо танҳо барои таҳияи фарзияҳо хизмат намуда, ҷойгузини далелҳои мушаххаси парванда шуда наметавонанд.

Дуюм, банақшагирии тафтишот бояд хусусияти тағйирёбанда дошта бошад. Пайдо шудани маълумоти нав, ошкор гардидани зиддиятҳо ва натиҷаҳои санҷиши фарзияҳо зарурати ислоҳи нақша ва муайян намудани вазифаҳои иловагиро ба миён меоранд. Дар ин раванд, санҷиши фарзияҳои алтернативӣ барои пешгирии якҷонибагии тафтишот аҳаммияти махсус дорад.

Сеюм, таҳқиқи далелҳои рақамӣ бояд бо омӯзиши далелҳои моддӣ, ҳуҷҷатҳо, нишондодҳо ва дигар маълумоти парванда ҳамоҳанг карда шавад. Гирифтани дастгоҳи электронӣ худ аз худ маънои дастрас шудани тамоми иттилооти марбут ба фаъолияти гурӯҳро надорад. Аз ин рӯ, ҳифз ва гирифтани маълумоти дахлдор бояд саривақт, бо иштироки мутахассисон ва риояи тартиби мурофиавӣ анҷом дода шавад. Муайян намудани манбаи пайдоиш ва сабти раванди кор бо чунин маълумот барои санҷиши минбаъдаи эътимоднокии он зарур мебошад.

Чорум, тактикаи бозпурсӣ бояд бо назардошти нақш, ҳаҷми огоҳӣ ва хусусиятҳои инфиродии шахси бозпурсишшаванда таҳия гардад. Таҳлили фарқияти манфиатҳо ва нақшҳои иштирокчиён метавонад барои муайян намудани мазмуни саволҳо ва санҷиши нишондодҳо истифода шавад. Асоси чунин амал бояд маълумоти воқеӣ ва далелҳои қонунан бадастомада бошад. Сохтакории далелҳо, таҳияи сабтҳои қалбакӣ ва фишори ғайриқонунӣ ба мақсади гирифтани нишондод наметавонанд ҳамчун усулҳои қобили қабули тактикӣ пешниҳод шаванд.

Панҷум, модели муаллифии «занҷири ягонаи тактикӣ» метавонад ҳамчун заминаи ҳамоҳангсозии банақшагирӣ, таҳлили далелҳо ва бозпурсӣ пешниҳод гардад. Дар доираи ин модел натиҷаи ҳар як амал барои санҷиши фарзияҳо ва муайян намудани қадамҳои минбаъда истифода мешавад. Бо ин вуҷуд, самаранокии модели пешниҳодшуда ва унсурҳои он ба санҷиши таҷрибавӣ, омӯзиши маводи парвандаҳо ва арзёбии натиҷаҳои татбиқ ниёз дорад.

Шашум, такмили фаъолияти тафтишотӣ омодагии касбӣ дар соҳаи таҳлили иттилооти рақамӣ, робитаҳои молиявӣ, психологияи бозпурсӣ ва ҳамкории байниидоравиро тақозо менамояд. Дар ин замина, таҳияи тавсияҳои методӣ ва машғулиятҳои амалӣ бояд ба омӯзиши ҳолатҳои воқеӣ ва мушкилоти дар ҷараёни тафтишот ошкоршуда такя кунад.

Ҳамин тариқ, меъёри асосии самаранокии тактикаи тафтишотӣ танҳо суръати ошкор намудани ҷиноят ё гирифтани иқрор нест. Он пеш аз ҳама дар муайян намудани ҳолатҳои воқеии парванда, исботи нақши инфиродии ҳар як иштирокчӣ, эътимоднокии далелҳо ва риояи кафолатҳои мурофиавӣ ифода меёбад. Ҳамгироии донишҳои криминалистӣ, имкониятҳои технологӣ ва талаботи қонуният метавонад барои такмили тафтиши фаъолияти гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ заминаи устувори илмӣ ва амалӣ фароҳам оварад.

Адабиёт

1. Абдуллозода К. С. Мушкилоти муосири методикаи тафтишоти ҷиноятҳои муташаккил. // Ҳаёти ҳуқуқӣ (Правовая жизнь). - Душанбе, 2021. - №3. - С. 45-52.
2. Мусулмонзода А. А. Тактикаи ҳамкории муфаттиш бо мақомоти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ. - Душанбе: Дониш, 2019. - 180 с.
3. Яблоков Н. П. Криминалистика: Учебник для вузов. - Москва: Юристъ, 2005. - 718 с.

4. Быков В. М. Преступная группа: криминалистические проблемы. - Ташкент: Узбекистан, 1991. - 142 с.
5. Белкин Р. С. Курс криминалистики. В 3 томах. - Москва: Закон и право, 1997.
6. Вехов В. Б. Особенности расследования киберпреступлений и работа с электронными доказательствами. - Волгоград: ВА МВД России, 2012. - 156 с.
7. Порубов Н. И. Тактика допроса на предварительном следствии. - Минск: Вышэйшая школа, 1998. - 208 с.
8. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. - Москва: Юрлитинформ, 2001. - 352 с.
9. Драпкин Л. Я. Теория следственных версий. - Москва: Юридическая литература, 1972. - 144 с.
10. Лузгин И. М. Моделирование при расследовании преступлений. - Москва: Юрид. лит., 1981. - 152 с.
11. Россинская Е. Р. Судебная экспертология и экспертные технологии в эпоху цифровизации. // Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). - Москва, 2020. - №7. - С. 33-44.
12. Ларин А. М. От следственной версии к истине. - Москва: Юридическая литература, 1976. - 200 с.
13. Bull, R. (2014). Investigative Interviewing: From National to International Standards. // Forensic Psychology, 3(2), 112-125.
14. Meissner, C. A., & Corell, J. (2018). Strategic Use of Evidence (SUE) in Organized Crime Interrogations. // Law and Human Behavior, 42(4), 315-329.
15. UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime). The Use of Cryptocurrency and Encrypted Messengers by Organized Criminal Groups. - Vienna: UN, 2023. - 88 p.

ТАКТИКАИ ГУЗАРОНИДАНИ АМАЛҲОИ ТАФТИШОТӢ ҲАНГОМИ ФОШ НАМУДАНИ ФАЪОЛИЯТИ ГУРӮҲҲОИ МУТАШАККИЛИ ҶИНОЯТӢ

Мақола ба мушкилоти мубрами тактикаи криминалистии тафтишоти пешакии ҷиноятҳое, ки аз ҷониби Гурӯҳҳои Муташаккили Ҷиноятӣ (ГМҶ) дар шароити рақамисозии муосир содир мешаванд, бахшида шудааст. Муаллиф дар асоси таҳлили андешаҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ, ворид намудани унсури нави «Инфрасохтори рақамии гурӯҳи ҷиноятӣ»-ро ба тавсифи криминалистии ГМҶ илман асоснок мекунад. Дар мақола хусусиятҳои нақшакашии сеченака, усулҳои муосири кофтукови техникӣ (Live Data Forensics, Cloud Search) ва тактикаи бозпурсии стратегӣ (модели PEACE, усули SUE) баррасӣ шудаанд. Муаллиф 6 роҳу усули нави нақшакашии сеченака ва 5 усули нави тактикии бозпурсии аъзоёни ГМҶ-ро пешниҳод менамояд, ки бартарии иттилоотии муфаттишро таъмин намуда, девори муқовимати рақамии ҷиноятқоронро самаранок мешикананд.

Калидвожаҳо: Гурӯҳи муташаккили ҷиноятӣ, тафтишоти пешакӣ, тактикаи криминалистӣ, нақшакашии сеченака, версияҳои криминалистӣ, изи рақамӣ, Live Data Forensics, тактикаи бозпурсӣ, модели PEACE, муқовимати рақамӣ, криптовалюта.

ТАКТИКА ПРОВЕДЕНИЯ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ ПРИ РАЗОБЛАЧЕНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНИЗОВАННЫХ ПРЕСТУПНЫХ ГРУПП

Статья посвящена актуальным проблемам криминалистической тактики предварительного расследования преступлений, совершаемых организованными преступными группами (ОПГ) в условиях современной цифровизации. На основе анализа трудов отечественных и зарубежных ученых автор научно обосновывает внедрение нового элемента - «Цифровая инфраструктура преступной группы» - в структуру криминалистической характеристики ОПГ. В статье рассматриваются особенности трехмерного планирования, современные методы технического обыска (Live Data Forensics, Cloud Search) и тактика стратегического допроса (модель PEACE, метод SUE). Автор предлагает 6 новых методов трехмерного планирования и 5 новых тактических приемов допроса участников ОПГ, которые обеспечивают информационное превосходство следователя и эффективно преодолевают цифровое противодействие расследованию.

Ключевые слова: Организованная преступная группа, предварительное расследование, криминалистическая тактика, трехмерное планирование, следственные версии, цифровой след, Live Data Forensics, тактика допроса, модель PEACE, цифровое противодействие, криптовалюта.

TACTICS OF CONDUCTING INVESTIGATIVE ACTIONS IN DISCLOSING THE ACTIVITIES OF ORGANIZED CRIMINAL GROUPS

The article is devoted to the pressing issues of criminalistic tactics in the preliminary investigation of crimes committed by Organized Criminal Groups (OCGs) in the context of modern digitalization. Based on the analysis of domestic and foreign scholarly works, the author scientifically substantiates the integration of a new element - "Digital Infrastructure of a Criminal Group" - into the structure of OCG criminalistic characteristics. The article examines the features of three-dimensional planning, advanced technical search

methods (Live Data Forensics, Cloud Search), and strategic interrogation tactics (the PEACE model, the SUE method). The author proposes 6 new methods of three-dimensional planning and 5 new tactical techniques for interrogating OCG members, which ensure the investigator's informational superiority and effectively overcome digital counteraction to the investigation.

Keywords: Organized criminal group, preliminary investigation, criminalistic tactics, three-dimensional planning, investigative versions, digital footprint, Live Data Forensics, interrogation tactics, PEACE model, digital counteraction, cryptocurrency.

Дар бораи муаллиф
Исмоилов Умар Хайёмидинович
Докторанти PHD-и курси 1-уми Институти давлат ва ҳуқуқ
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Суроға: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33
E-mail: usmon4679@gmail.com

Об авторе
Исмоилов Умар Хайёмидинович
Докторант (PhD) 1-го курса Института государства и права
Национальной академии наук Таджикистана
Адрес: 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33
E-mail: usmon4679@gmail.com

About the author
Ismoilov Umar Khayyomidinovich
1st-year PhD Student, Institute of State and Law
National Academy of Sciences of Tajikistan
Address: 33 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan
Email: usmon4679@gmail.com

ТДУ 316.64:323.28

ТАЪСИРИ ТАФАККУРИ ИФРОТГАРОЙ БА ШУУРИ НАСЛИ НАВРАСУ ҶАВОН

Наботов Б.Ш., Шарипов Р. М.

Донишгоҳи инноватсия ва технологияҳои рақамии Тоҷикистон

Аҳаммияти омӯзиши мавзуъ. Аҳаммияти омӯзиши мавзуи «Таъсири тафаккури ифротгароӣ ба шуури насли наврасу ҷавон» аз зарурати таҳқиқи омилҳо ва механизмҳои таъсиррасонии ғояҳои ифротӣ ба ташаккули шахсият, ҷаҳонбинӣ ва рафтори иҷтимоии ҷавонон бармеояд. Давраи наврасӣ ва ҷавонӣ марҳилаи муҳими худшиносӣ, интихоби арзишҳо ва муайян намудани мавқеи шахс дар ҷомеа мебошад. Дар ин марҳила эҳтиёҷ ба эътироф, мансубият ба гурӯҳ ва дарёфти маънои зиндагӣ метавонад мавриди сӯиистифодаи таблиғгарони ифротӣ қарор гирад. Аз ин рӯ, омӯзиши хусусиятҳои таъсири чунин таблиғот барои таҳияи роҳҳои асосноки пешгирӣ ва дастгирии саривақтии наврасону ҷавонон аҳаммияти махсус дорад.

Аҳаммияти назариявии мавзуъ дар шарҳи робитаи омилҳои иҷтимоӣ, равонӣ, маърифатӣ ва иттилоотии таъсирпазирӣ аз ғояҳои ифротӣ ифода меёбад. Таҳқиқи масъала имкон медиҳад, ки таъсири муҳити оилавӣ, муносибатҳои байниҳамсолон, шароити таълиму тарбия ва эҳсоси канормонии иҷтимоӣ дар ҳамбастагӣ баррасӣ шавад. Ҳамзамон, зарур аст, ки мавҷудияти мушкилоти иҷтимоӣ ё хусусиятҳои синнусолӣ ҳамчун далели ҳатмии майл ба ифротгароӣ арзёбӣ нагардад. Муносибати илмӣ таҳлили маҷмуи омилҳо ва фарқиятҳои инфиродии ҷавононро тақозо менамояд.

Ҷанбаи муҳими омӯзиши мавзуъ ба нақши муҳити рақамӣ дар ташаккули шуур ва низоми арзишҳои ҷавонон вобаста мебошад. Шабакаҳои иҷтимоӣ дар баробари фароҳам овардани имкониятҳои омӯзишу муошират метавонанд барои паҳн намудани иттилооти таҳрифшуда, барангехтани нафрат ва сафед кардани хушунат истифода шаванд. Таҳқиқи роҳҳои таъсиррасонии чунин муҳтаво барои рушди тафаккури интиқодӣ, саводи расонаӣ ва қобилияти санҷиши манбаъҳои иттилоот замина фароҳам меорад. Дар ин самт, ташаккули фарҳанги истифодаи масъулонаи технологияҳои муосир аҳаммияти хос дорад.

Аҳаммияти иҷтимоию тарбиявии мавзуъ дар муайян намудани нақши оила, муассисаҳои таълимӣ ва ҷомеа дар ҳифзи ҷавонон аз таъсири таблиғоти ифротӣ зоҳир мегардад. Муносибатҳои боваринок байни волидону фарзандон, дастгирии омӯзгорон, дастрасӣ ба кумаки равонӣ ва фароҳам овардани имкониятҳои таҳсил, эҷодкорӣ ва иштироки ҷамъиятӣ метавонанд самтҳои муҳими пешгирӣ бошанд. Омӯзиши масъала барои фарқ гузоштан байни тағйироти муқаррарии давраи наврасӣ ва ҳолатҳои воқеан нигаронкунанда низ зарур мебошад, то ки муносибат бо ҷавонон ба тамғагузорӣ ва дуршавии онҳо аз муҳити дастгиркунанда оварда нарасонад.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ дар имконияти истифодаи натиҷаҳои он ҳангоми таҳияи барномаҳои таълимию тарбиявӣ, тавсияҳо барои волидону омӯзгорон ва чорабиниҳои пешгирикунанда ифода меёбад. Чунин тавсияҳо бояд ба рушди маърифати ҳуқуқӣ, таҳаммулпазирӣ, эҳтироми шаъну шарафи инсон, ҳалли осоиштаи ихтилофҳо ва масъулияти шаҳрвандӣ равона гарданд. Омӯзиши мавзуъ ҳамчунин барои таҳкими ҳамкории оила, муассисаҳои таълимӣ, равоншиносон ва дигар ниҳодҳои дахлдор замина фароҳам оварда, ба ташаккули шахсияти мустақиландеш ва иштироки созандаи насли наврасу ҷавон дар ҳаёти ҷомеа мусоидат менамояд.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва бархурди тамаддунҳо инсоният ба як қатор хавфу хатарҳо рӯ ба рӯ гардидааст, ки ин хатарҳо қисме хусусияти табиӣ дошта, аз ҷониби қувваҳои табиат зуҳур намуда, муҷиби аз байнравии дастовардҳои инсонӣ, ҳалокати одамони зиёд ва хисороти моливу ҷониро дар пай дорад. Қисми дигари хатарҳо хусусияти субъективӣ дошта, аз ҷониби аъзоёни ҷомеа ба вуҷуд омада, дар ҷомеа ҷаҳлу харобӣ, қатлу кӯштор ва дигар хисоротҳои ҷониву молиро дар пай дорад. Ин хатарҳо асосан тундгароӣ, ифротгароӣ, терроризм, коррупсия, паҳн намудани бемориҳои сироятӣ ва дигар таҳдидҳо мебошанд, ки таҳдиди ҷиддӣ ба ҷомеа давлатҳо ва умуман инсониятро дар пай доранд. Аз ин лиҳоз, хатарноктарин таҳдидҳои замони муосир ин ифротгароӣ ва терроризм ба шумор меравад.

Барои доираҳои илмҳои ҷомеашиносӣ, махсусан фалсафа, сиёсатшиносӣ, ҳуқуқшиносӣ, равоншиносӣ ва соҳаҳои гуногуни ҷомеашиносӣ масъалаи ифротгароӣ ва мубориза бо он ба масъалаи меҳварии ин илмҳо табдил ёфтааст. Дар ҳоле, ки имрӯзҳо ҳам аз ҷониби олимони ватанӣ ва ҳам аз тарафи олимони хориҷӣ таҳқиқотҳои арзишманди илмӣ анҷом дода шудааст,

ки то як андоза дар шинохти мафҳум, моҳият, омилҳои пайдоиш ва хусусиятҳои он муайяну мушаххас гардидааст. Аммо новобаста ба таҳқиқотҳои анҷомдода, то ҳол ҷанбаъҳои гуногуи масъалаи мазкур ҳоло ҳам таҳқиқоти мукамал ва баҳогузории объективонаро тақозо менамояд. Аз ин рӯ масъалаи мазкур дар шароити имрӯза ҳамчун масъалаи муҳимми ҳаёти иҷтимоӣ дар шароити имрӯза ба шумор меравад.

Муҳокима. Мо дар мақола ба масъалаи таъсири тафаккури ифротгароӣ ба шуури наврасону ҷавонон руҷӯъ менамоем. Аммо сараввал бояд, мафҳум ва моҳияти ифротгароиро баррасӣ намуда, баъдан масъалаи мавриди назарро таҳқиқ намоем.

Ифротгароӣ (экстремизм) [2, с. 14] (лот. extremus-охирин, канора) фаъолияти сиёсие, ки барои амалӣ гардидани мақсадҳои авантюристӣ, моҷароҷӯйӣ, зӯригарии ҷисмонӣ, услубҳои ҳарбӣ, террор ва фитнаро истифода мебаранд. Экстремизм самти осоиштагӣ, муросокорӣ, расмӣ ва қонунии ҳалли зиддиятҳои сиёсиро мушкил гардонида, террорро васеъ истифода мебарад, ба тезутундшавии зиддиятҳои сатҳи гуногун, аз ҷумла зиддиятҳои байналмилалӣ кумак мерасонад ва вонамуд месозад, ки масъалаҳоро ҳал намоянд [6, с. 481].

Аммо дар шароити имрӯза дар ҷомеаи муосир ифротгароии динӣ бештар паҳн гардида, таъсири манфии худро ба рушди босуботи ҷомеа расонида истодааст.

Пас, «ифротгароии динӣ» чист? Аз назари луғавӣ, калимаи «ифрот» аз забони арабӣ буда, аз решаи «фарт», яъне «авҷ» ё «ниҳоят» сохта шудааст. Дар истеъмоли умумӣ, «ифрот» ба маънои аз ҳадду андоза гузаштан, аз эътидол берун шудан ва зиёдаравӣ кардан мебошад. Ибораи «ифрот кардан» низ ба маънои аз ҳад гузаронидан ва аз эътидолу тавозун берун шудан аст. Шахси ифротӣ касест, ки дар тарзи фаҳмиш ва ё тарзи амал дар ягон масъала аз меъёри қабулшуда ва аз ҳадди эътидол мегузарад. Масалан, баъзе инсонҳо дар пурхӯрӣ аз ҳад мегузаранд, яъне ифрот мекунанд, баъзеи дигар дар харҷи беҳудаи пул зиёдаравӣ ва ифрот мекунанд. Дар мавриди ҳамаи ин ҳолатҳо калимаи «ифротӣ»- ро дар маънои луғавии он истифода намудан мумкин аст. Маънои муқобил ё антоними калимаи «ифрот» калимаи «тафрит» аст, ки он низ аз решаи «фарт» буда, ба маънои камравӣ, бепарвоӣ ва камтаваҷҷуҳии беш аз ҳад нисбати чизе мебошад [1, с. 10].

Калимаи «ифротгароӣ» дар забони тоҷикӣ аз решаи «ифрот» буда, аз назари луғавӣ, маънои майл доштан ба ифрот ё гароиш доштан ба зиёдравию оштинопазириро дорад. Феъли тоҷикии «гароидан» ба маънои майл кардан, пайравӣ кардан, гаравиш доштан ва тамоюл намудан буда, «гаро» шакли калимасозӣ он аст. Яъне, «ифротгароӣ» ба маънои майл доштан ба зиёдаравӣ ё пайравӣ кардан аз ифрот ва оштинопазирӣ мебошад [1, с. 10].

Ифротгароӣ дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди экстемизм (ифротгароӣ)» экстремизм – ин изҳори фаъолияти ифротии шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ ба даъвати нооромӣ, дигаркунии сохти конститутсионӣ дар давлат, ғасби ҳокимият ва тасарруфи салоҳияти он, ангезонидани нажодпарастӣ, миллатгароӣ, бадбинии иҷтимоӣ ва мазҳабӣ фаҳмида мешавад [8, с. 10].

Бояд зикр намуд, ки экстремизм тамоюл ба зӯроварии хусусияти сиёсидошта дорад. Инчунин, он барои амалӣ гардонидани сиёсат оиди бо роҳи зӯроварӣ тағйир додани сохти давлатӣ, ғасб намудани ҳокимият, муқаррар намудани низоми фашистӣ ва ё дигар шаклҳои идоракунии диктаторӣ равона карда мешавад. Ба зуҳуроти экстремизм, инчунин, даъват барои мунтазам вайрон кардани ҳуқуқи инсон, фарқгузории одамон аз нигоҳи муносибати онҳо ба дин, мансубии онҳо ба ягон миллат ё нажод ба ҳисоб меравад.

Дар ин раванд, диққати асосӣ бояд ба пешгирӣ намудани терроризму экстремизм, шомилшавии шаҳрвандони мамлакат ба созмону ҳаракатҳои террористиву экстремистӣ ва ба Ватан баргардонидани шахсони гумроҳшуда равона карда шавад» [10].

Нисбати омилҳои паҳншавии экстремизм миёни олимон ақидаҳои гуногун ҷой дорад, масалан В.В. Попов, Д.В. Деккерт ва В.А. Мамедов чунин қайд мекунанд, ки яке аз омилҳои паҳншавии экстремизм ин мухолифатҳо ва зиддияти иҷтимоӣ дар ҳаёти ҷомеаи муосир мебошад. Таҳдид ва зӯроварии маънавӣ барои ба вуҷуд омадани терроризм ва инкишофёбии он оварда мерасонад ва вобаста ба шароитҳои бӯҳрони иқтисодӣ, паст шудани ҳолати моддӣ ва тақсимшавии аҳолӣ ба гурӯҳҳои муттақобил (маънавӣ, моддӣ ва ғ.) ба зиёдшавии тарафдорони терроризм ва экстремизм сабаб мегардад ва бо зиддияти байнимиллӣ, байнидинӣ вобастагӣ дорад [5, с. 60].

Имрӯзҳо ифротгароӣ дар якчанд шаклу намудҳо арзи ҳастӣ дорад, аз ҷумла ифротгароии динӣ, ифротгароии фарҳангӣ, ифротгароии сиёсӣ, ифротгароии наврасон ва ҷавонон, ифротгароии экологӣ, ифротгароии ахлоқӣ, ифротгароии ахлоқӣ, ифротгароии зиддиҷаҳонишавӣ ва ғайра. Шаклҳои номбаршуда дар намудҳои гуногун содир мешавад ва ҳадафҳои гуногунро доро мебошанд.

Аз ҳама шакли ифротгароии хатарнок ифротгароии динӣ ба ҳисоб меравад. Ифротгароии динӣ – ин қатъиян эътироф накардани ғояҳои динии дигар, муносибат ва рафтори хашмгинона нисбат ба пайравони мазҳабҳои дигар, таблиғоти ақидаҳои устувор, «ҳақ будани як таълимоти динӣ», кӯшиши решакан, бартараф намудан ва то ба ҳалокат расонидани намояндагони динҳои дигар мебошад.

Барои мисол салафияи ифротӣ аз ҷараёнҳое мебошад, ки сирф хусусияти ифротгароӣ дошта, худро “исломи ноб” – и бемазҳаб ҳисобида, ҳамаи он мусалмононеро, ки ақида ва тарзи фаҳмиши динии онҳоро қабул надоранд, “кофир” эълон кардааст. Мувофиқи ин назар ҳатто донишмандону фақеҳони исломие, ки умри худро ба омӯхтану хизмати ислом бахшидаанд, ба сабаби қабул надоштани ақидаҳои салафӣ доир ба ислом “кофир” ҳисобида мешаванд. Дар ҳоле, ки барои гуноҳи содирнамуда ислом ҷазо муқарар намудааст ва тибқи шариати ислом ҷазо мебинад. Аз тарафи дигар, тибқи шариати ислом ҳеҷ мусалмоне мусалмони дигарро ҳукуқи ба “куфр” мутаҳам намудан надорад [9, с. 13]. Салафияи ифротӣ дар миёни ҷомеаи тоҷикистонӣ солҳои охир паҳн гардида, ҷавонони зиёдеро, ки дониши кофии диниву дунявӣ надоштанд, ба доми худ кашонида, онҳоро муртакиби ҷинояту ҷиноятқорӣ намудаанд. Ҳамзамон, аъзоёни ҷараёни салафияи ифротӣ бо таблиғи ғояҳои ифротии худ дар шабакаҳои иҷтимоӣ, масҷидҳо ва дигар ҷойҳо ба воситаи афроди таълимдида ва мубалиғони худ, идеологияи ифротиро паҳн намуда, арзишҳои миллӣ, фарҳанги миллӣ, иду маросимҳо, ҷашнҳо ва ҳатто номҳои миллии тоҷикиро инкор намуда, дар миёни мардум тафриқа андохта, ақидаҳои ифротӣ ва арабгароиро ба таври васеъ паҳн менамудаанд.

Нисбати мақсадҳои иттиҳодияҳои динии ифротӣ олимон ақидаҳои гуногун доранд, Баглиев М. ва Баширов Л.А қайд мекунанд, ки иттиҳодияҳои динии ифротаро ҳаракат менамоянд на танҳо муаммоҳои этникӣ ва диниро дигаргун намояд, инчунин ба мақсадҳои сиёсӣ ва истиқлолияти миллии мамлакат, ки сохтори ҳокимияти давлатиро таъғйир медиҳанд, таъсири худро расонанд [3].

Боиси зикри хос аст, ки ғояҳои ифротгароӣ чун сарчашмаи маъмултарини иттилоот дар байни ҷавонон ба воситаи шабакаҳои иҷтимоӣ дар шароити имрӯза дар муҳити зиндагии ҷавонон ба осонӣ ворид мешавад. Аксарияти созмонҳои террористӣ фаъолияти худро пеш аз ҳама бо истифода аз шабакаҳои иҷтимоӣ, васоити ахбори омма, маконҳои серодам, масҷидҳо ва маводҳои нашриётӣ брошюраҳои таблиғотӣ, мақолаҳо, китобҳо, видеороликҳо ва дигар воситаҳо анҷом медиҳанд. Истифодаи ин сарчашмаҳо таъсири ақидаҳои ифротгароиро дар шуури ҷавонон афзоиш медиҳанд.

Дар шабакаи иҷтимоӣ шумораи зиёди сомонаҳое мавҷуданд, ки мустақиман ба созмонҳои террористӣ иртибот надошта бошанд ҳам, вале ақидаҳои худро мубодила мекунанд. Ба андешаи коршиносон муштариёни асливу асосии сомонаҳои ифротгаро ҷавонони аз 15 то 25 - сола ҳастанд, ки аз ҷиҳати равонӣ ба қадри кофӣ ташаккул наёфтаанд. Ифротгароён ҳамеша ҷавононро ба ҳайси иҷрокунандагони асосии амалҳои террористӣ истифода менамоянд. Ин ҷо саволе ба миён меояд, ки: - ҷавононро имрӯз чӣ чиз водор мекунад, ки ба сафи созмонҳои ифротӣ шомил шаванд? Бештари коршиносон ба он андешаанд, ки бетартибиҳои иҷтимоӣ, таҳқир, дарёфти пули муфт, эҳсоси танҳоӣ, оилаи носолим, дур мондан аз таҳсил, бесарпаноҳ мондан, бо одамони тасодуфӣ шиносоӣ ё дӯстӣ пайдо кардан, бекору беназорат мондан, муҳоҷирати меҳнатӣ, истифодаи бемақсадонаи шабакаҳои иҷтимоӣ ва назорат набурдани волидайн аз болои онҳо ва бисёр омилҳои дигар метавонанд ба ин раванд мусоидат намоянд [7, с. 43].

Масъулияти тарбияи насли наврас на танҳо ба дӯши волидайне, ки бешубҳа нақши бузург доранд, балки ба дӯши давлат ва муассисаҳои таълимӣ низ гузошта шудааст. Сиёсати муассири давлатии ҷавонон, ба назари мо, яке аз воситаҳои муҳими ташаккули шаҳрванди фаъол, ёфтани мавқеи мустаҳками иҷтимоӣ, ҳисси ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ мебошад. Ҳамчунин яке аз ҷанбаи муҳими пешгириву ҳифзи ҷавонон аз ифротгароӣ ин пурзӯр намудани корҳои тарбиявӣ дар муҳити оила, муассисаҳои таълимӣ, баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ, назорати ҷиддии наврасону ҷавонон аз тарафи волидон дар интихоби дӯстон, истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ ва ғайра мебошад. Дар замони муосир зарурати ба роҳ мондани муносибати нав ба ташаккули шахсият дар солҳои донишҷӯӣ: таҳияи дастурҳои тарғибкунандаи ақидаҳои аз ҷиҳати ғоявӣ баланд, ташаккули ахлоқи ҷамъиятӣ, такмили сиёсати давлат нисбат ба ҷавонон; мустаҳкаму баланд бардоштани мақоми муаллим ва ғайра хеле ногузиранд. Ҳамзамон, барои муваффақ гардидан дар муқовимат бо ифротгароӣ тарбияи наврасону ҷавонон дар рӯҳияи илмомӯзӣ, китобхонӣ, ширкат дар озмунҳо, олимпиадаҳои фаннӣ, фаро гирифтан ба бозиҳои варзишӣ ва ғайра низ аз омилҳои пешгирии гаравиши наврасону ҷавонон ба ифротгароӣ ва терроризм мебошад.

Вазифаи таълиму тарбия дар ҷомеа бинобар мураккаб шудани сохтори иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва маънавии ҷомеа меафзояд. Нақши асосӣ дар муқовимат бо паҳншавии ғояҳои ифротгароӣ барои ҳама шаклҳои фаъолияти тарбиявӣ тааллуқ дорад. Дар ин шароит ташкилу баргузории чорабиниҳои комплексӣ дар ҳама зинаҳои таълим аз ҷумла, чорабиниҳои фарҳангӣ, маърифатӣ, солимгардонӣ бо ҷалби равоншиносон, омӯзгорон, ходимони фарҳанг ва ғайра хеле зарур аст.

Муҳаққиқони соҳаи амният бар он назаранд, ки созмонҳои ифротгароиву террористӣ ҷиҳати барқарорсозии захираҳои инсонӣ ва таҳкими сафҳои худ ба раванди мунтазами ҷалбкунӣ ниёзи доимӣ доранд. Бино ба таҳлилҳои оморӣ, давомнокии миёнаи фаъолияти амалиётии як аъзои гурӯҳи террористӣ маъмулан камтар аз се солро ташкил медиҳад, ки ин давра бо маҳви физикӣ ва ё бозгашт ва маҳкумшавии онҳо ба анҷом мерасад.

Стратегҳо ва ташкилкунандагони иқдомҳои террористӣ, ҳамчун қоида, ҳадафҳои сиёсиву иқтисодӣ, аз ҷумла дастёбӣ ба ҳокимият ва манобеи молиявиро пайгирӣ менамоянд. Барои амалӣ сохтани актҳои террористӣ ва таркишхо, онхо усулхои гуногуни манипулятсияи равониро истифода бурда, афроди алоҳидаро ё тавассути талқини ғояҳои ифротӣ ва ё бо роҳи пинҳон доштани мақсадҳои ниҳоии худ, ба сафҳои ҷараёнҳои ифротгароӣ ҷалб мекунанд. Бинобар ҳамин ҳам ду категорияи одамон ба гурӯҳҳои террористӣ ҷалб карда мешаванд:

а) мутахассисоне, ки маълумоти муҳандисию техникӣ доранд ва қобилияти ба нақша гирифтану амалӣ сохтани воситаҳои содир намудани амалҳои террористиро доранд;

б) одамони бекасбу кор, беихтисосу бемаълумот, ки барои ба террористон ҳамроҳ шудан ягон сабабу баҳона доранд (ғоявӣ, моддӣ, фанатизм, аз ҷавобгарии ҷиноятӣ гурехтан, қасос гирифтан аз мақомоту сохтори давлатӣ).

Категорияи якум "маводи масрафшаванда" - ро ифода мекунад, ки ё барои истифодаи якдафъаина ва ё барои муддати кӯтоҳе дар сафи террористон пешбинӣ шудаанд. Имрӯзҳо ба ҳама маълум аст, ки маҷмӯи сифатҳои шахсие вуҷуд надорад, ки ӯро бевосита ба созмони террористӣ барад. Баръакс, маҷмӯи хислатҳои пешгирикунандаи шахсият ва шароитҳои иҷтимоӣ вуҷуд дорад, ки он метавонад ба интихоби шахс барои иштирок дар фаъолияти террористӣ таъсир расонад. Ҳар як инсон аз кӯдакӣ орзу дорад, ки номдор, обрӯманд ва ба мардум фоидарасон бошад. Аксари одамон барои расидан ба ин орзуяшон дуру дароз ва сахт меҳнат мекунанд. Дар мактабу донишкада суботкорона дониш меомӯзанд, касб аз худ мекунанд, софдилона меҳнат мекунанд, бо меҳнати худ ба ҷамъият, давлат, хешу табор ва наздикони худашон нафъ мерасонанд. Фақат меҳнат одамро дар ҷамъият номдор ва обрӯманд мегардонад. Аммо, дар ҳама кишварҳо ҳамеша одамоне ҳастанд, ки ҳатто барои манфиати худ кор карда наметавонанд ё намехоҳанд [8, с.36]. Онҳо мехоҳанд мушкили худро бе ягон кӯшиш ба осониву зуд (аксар аз ҳисоби дигарон) ҳал кунанд. Чунин одамонро метавон ба гурӯҳи аввалини хатари даст доштан дар фаъолияти террористӣ шомил кард. Ин гуна одамон дар айёми бачагӣ номи худро дар руи мизи синфхона, девори лифт ё дар болои дарахтҳо менависанд, ба рафиқонашон дар бораи корнамоиҳои сохта нақл мекунанд, ба дигарон тӯҳмат мезананд. Дар илми равоншиносӣ мафҳуми «Комплекси Ҳерострат» маълум аст, ки тибқи он одамоне, ки ба таври зуд шӯҳрат пайдо кардан мехоҳанд, ба ин тоифа дохил мекунанд. Сокини ҷавони шаҳри Эфеси Юнони қадим Ҳерострат мушоҳида кард, ки мардум бештар номи шахсонеро, ки арзишҳоро эҷод мекунанд не, балки онҳое, ки арзишҳоро хароб мекунанд, ба ёд меоранд. Ӯ низ танҳо ба хотири маъруф шудан, бидуни ҳунару истеъдод ва корҳои нек маъбади Артемисро дар шаҳри худ оташ зад. Пас, инсоният яке аз зеботарин офаридаҳои худро аз даст дод. Аз ин пас хоҳиши шахс барои маъруф шудан бо ҳама гуна роҳ, аз ҷумла бо роҳи ҷиноятқорӣ дар илми психология “Комплекси Ҳерострат” номида мешавад. Одамони мансуби ин тоифа ба онҳое, ки аълохонанд дар байни калонсолону рафиқон соҳибобрӯянд ҳасад мебаранд. Ин махсусан вақте сахт зуҳур мекунад, ки онҳо мавриди зӯроварии хонаводагӣ қарор мегиранд, аз ҷониби хешовандон ва шахсони барояшон наздик эътироф намешаванд ва баъзан чунин мешавад, ки хоҳиши онҳо барои шинохтани худ, машҳур шудан ба як "идеяи аз ҳад зиёд арзишманд" табдил меёбад [8, с. 34]. Барои он ки онҳо аз дигарон фарқ кунанд, омодаи иҷрои ҳама гуна амал мебошанд.

Категорияи дуюми одамоне, ки ба амалҳои террористӣ майл доранд, онҳое мебошанд, ки ба осонӣ таслиму талқину тобеъ карда мешаванд. Одатан, чунин одамон зери таъсири идеологияи террористии динӣ қарор мегиранд ва таълимоту эътиқоди бардурӯғи онҳоро зуд “ҷаббида” мегиранд. Воқеан, дар ҷаҳон ягон дине нест, ки барои нигоҳ доштани истисно ва «дурустии» худ душманӣ андохтан миёни мардум, куштани кӯдакону занон, вайрон кардани ҷойҳои обод, оташ задани масҷиду мактаб ва ғайраро тарғиб намояд. Аммо нерӯҳое ҳастанд,

ки барои бедор кардани нафрат ва зӯроварӣ нисбат ба намояндагони ақида ва эътиқодҳои дигар динро сипар мекунанду аз он истифода мебаранд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда аз 10 миллион нафар шаҳрвандон зиндагӣ мекунанд, ки намояндагони беш аз 80 халқу миллатанд. Онҳо эътиқодҳои гуногун, аз ҷумла масеҳият, ислом, яҳудӣ, буддизмро эътироф мекунанд. Дар ҳеҷ кадоме аз онҳо дар бораи зарурати барангехтани адовати байни мардум муқаррарот мавҷуд нест. Дар тамоми китобҳои муқаддас одамон новобаста аз мансубияти диниашон ба сулҳу амонӣ даъват шудаанд. Фарҳанги ҷаҳонӣ низ расидан ба ҳама гуна ҳадафҳои олитарин, агар бо роҳи овардани зарар ба одамони дигар бошад, мухолиф аст.

Ин ғояро ба таври хеле равшану амиқ нависанда, файласуф ва мутаффаккири рус Ф.Достоевский ба ибораи яке аз қаҳрамонони асарҳояш, таъкид карда буд: “Тамоми дониши олам арзише надорад... агар ашки кӯдак ҳангоми талаби ёрӣ назди Худо бирезад”.

Гуруҳи сеюми одамоне, ки метавонанд ба амалҳои террористӣ ҷалб карда шаванд, одамоне мебошанд, ки дар вазъияти душвори зиндагӣ қарор доранд. Ин метавонад бо сабаби аз даст додани ҷои кор ё мақоми иҷтимоӣ, аз даст додани молу мулк, беморӣ, муноқиша бо оилаву дӯстон ва ғайра бошад. Таҷрибаи аз ҳама душвор барои ҳар як шахс ин аз даст додани пайвандону хешовандон ва дӯстони наздик аст, хусусан агар бо сабабу ҳолатҳои беруна (садама, занозанӣ, ҷиноятқорӣ, муноқишаи мусаллаҳона) алоқаманд бошад.

Гурӯҳи чоруми одамоне, ки метавонанд ба амалҳои террористӣ даст зананд, одамони гирифтори бемории руҳӣ ва нашъамандон мебошанд. Ба назари беморони руҳӣ чунин намояд, ки онҳо дар дунё барои иҷрои рисолати махсус таваллуд шудаанд. Чунин “рисолат” онҳоро метавонанд бар зидди намояндагони ягон миллат, эътиқод, касбу кор роҳнамоӣ намояд. Онҳо овозҳоеро мешунаванд, тасвирҳоеро мебинанд, ки воқеан вуҷуд надоранд. Шахсони аз ҷиҳати руҳӣ носолим аз тарафи ташкилотчиёни кирдорҳои террористӣ ба осонӣ ҷалб карда мешаванду барои содир кардани ҷинояте, ки дар бораи оқибати он фикр карда наметавонанд, роҳнамоӣ мекунанд.

Солҳои охир кӯшишҳои ҷалби наврасону ҷавонон ба амалҳои террористӣ, ки тибқи таснифи синну соли Амрико ба гурӯҳи тинейджерҳо дохил мегарданд, мушоҳида мешавад. Истилоҳи "тинейджер" («teen» - бандаки шумораҳо аз 13 то 19, «age» - синну сол) ба гурӯҳи ҷавононе дахл дорад, ки синну солашон аз 13 то 19 сола аст. Таваҷҷӯҳи ҷиноятқорон ба ин гурӯҳи синну сол бо хусусиятҳои равонии онҳо алоқаманд аст, зеро ҷавонони ин синну сол ба таъсири (манипуляция) беруна хеле осебпазиранд.

Тағйироти ҷиддии ҷисмонӣ - дигар шудани овоз, шаклгирии устухон ва мушакҳо боиси бедор шудани «ҳисси камолот» мегардад. Наврасон бо ҳар роҳ кӯшиш мекунанд, ки калонсоли воқеӣ будани худро исбот кунанд. Баъзе аз онҳо ба тамокукашӣ шурӯъ мекунанд, ба нӯшидани машруботи спиртӣ оғоз мекунанд, ибораҳои қабеҳро истифода мебаранд, роҳҳои гуногуни фароғатиро ҷустуҷӯ мекунанд. Дар қатори арзишҳои маънавии наврасон чунин мафҳумҳо «марди ҳақиқӣ», қувват, ҷасорат, далерӣ, устуворӣ, ирода, садоқат, дӯстӣ (братва) пайдо мешаванд [13].

Тағйирот дар рафтори наврасон аксар вақт боиси муноқишаҳо бо волидон ва омӯзгорон, муваққатан халалдор шудани ҳамдигарфаҳмии байни онҳо, талош барои мустақилият аз калонсолон ва қабули қарорҳои мустақил мегардад. Наврасон дар ҷустуҷӯи маъноҳои нави ҳаёт, идеали ҳаётӣ шуда, кӯшиш мекунанд дар байни гурӯҳи ҳамсолон ва одамони калонсол маъруфият касб намоянд.

Таҳлили психологии омилҳои ҷалби наврасон ба гурӯҳҳои ифротӣ нишон медиҳад, ки дар давраи наврасӣ заминаҳои психологӣ ва иҷтимоие ташаккул меёбанд, ки метавонанд раванди шомилшавии афродро ба созмонҳои террористӣ, сектаҳо ва иттиҳодияҳои ғайриқонунӣ таҳрик диҳанд. Омилҳои калидии ин равand иборатанд аз: идеализми иҷтимоӣ (хоҳиши шадиди адолатхоҳӣ), бӯҳрони ҳувият, эҳсоси таҳқири шахсият ва кӯшиши эътироф шудан ҳамчун фарди болиғ. Инчунин, майли наврас ба узвият дар гурӯҳҳои дорои нишонаҳои иерархияи қудрат ва мустақилияти зоҳирӣ аз ҷумлаи омилҳои осебпазирии ин гурӯҳи синнусолӣ ба шумор меравад.

Мубаллиғони созмонҳои ифротгароӣ аз хусусиятҳои синнусолии ҷавонон, аз қабили максимализм, майл ба қаҳрамонсозӣ ва шавқ ба аслиҳа, ба таври мақсаднок истифода мебаранд. Онҳо бо истифода аз усулҳои манипулятсияи идеологӣ ба чеҳраи террорист обуранги романтикӣ дода, онхоро дар шуури наврасон ҳамчун муборизони роҳи озодӣ, фидоиёни мазҳабӣ ва интиқомгирандагони халқ муаррифӣ мекунанд. Чунин тарзи пешниҳоди иттилоот боиси тағйири низоми арзишҳо дар шуури наврас гардида, амалҳои ҷиноятиро ҳамчун иқдоми ҷасурона ва хизмат ба идеалҳо ҷилва медиҳад.

Дар ҷодаи пешгирӣ аз ифротгароӣ, терроризм ва хушунатафканӣ миёни ҷомеа дар ҷаҳони муосир Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон нақши бузург доранду дар пешниҳоди ғояҳои олӣ ҷиҳати оромии вазъи ҷомеа дар сафи бехтаринҳо қарор доранд. Вале, бо вуҷуди ҳамаи азму талошҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон баъзе падидаҳои номатлуб ҷомеаи моро доғдор месозад. Аз ҳама нанговар ин аст, ки ба ин амали шуму таҳрибкорӣ кӯдаконро ҷалб намуда, аз хондану савод омӯхтан, ки асоси ҳамаи ҷараёнҳои инсонпарварона мебошанд, маҳрум месозанд. Дар ҳамаи он кишварҳои исломие, ки ин гурӯҳи одамони ҷаллоду хунхор тарбия карда мешаванд, (махсусан кишварҳои мизбони ифротгароён) аз 40 то 50% кӯдакони синни мактабӣ аз гирифтани хату савод маҳруманд.

Дар раванди ҷаҳонишавӣ, ки бо суръати баланд ҷараён дорад, муқобилат ба густариши ақидаву афкори гуногуни бегона ба амали ғайриимкон табдил ёфта истодааст. Ҷилавгирӣ кардан аз амалҳои террористӣ яке аз омилҳои муҳими ҳифзи ваҳдати миллӣ, суботи ҷомеа ва рушди давлати миллӣ мебошад ва дар ин самт саҳми омӯзгорон хеле бориз аст. Фаъолазани покистонӣ, ҷонибдори ба таҳсил ҷалб кардани занону духтарон, дорандаи ҷоизаи Нобелӣ (соли 2014) Малола Юсуфзой замоне гуфта буд: «Ифротгароён аз китобу қалам метарсанд, қудрати маориф онҳоро метарсонад. Қаламу китоб силоҳе ҳастанд, ки терроризмро мағлуб мекунанд» [7, с. 56].

Барои омӯзгорон ва волидон огоҳӣ аз он нуқта муҳим аст, ки заминаи асосии ҳифзи наврасон аз таъсироти тафаккури ифротгароӣ ва терроризм, татбиқи пайвастаи стратегияҳои пешгирикунанда мебошад. Бино ба тавсияи мутахассисони соҳаи амнияти иҷтимоӣ ва психология, риояи принсипҳои зерин сатҳи осебпазирии наврасонро дар баробари таблиғоти идеологияҳои ифротӣ ба таври назаррас коҳиш медиҳад:

- волидон бояд бо фарзандон муносибатҳои боваринокро ташаккул бояд дод.

Волидайн бояд аз дӯстон ва ҳамсуҳбатони фарзандонашон доимо огоҳ бошанд, онҳоро шиносанд, ки онҳо бо кӣ чи гуна муносибат доранд, вақти худро чи гуна мегузаронанд ва ба чи шавқу рағбат доранд.

Хуб мешавад, волидон ба фарзандон авзои сиёсиву фарҳангӣ, иқтисодиву иҷтимоии замони муосир огоҳ намуда, онҳоро бо донишҳои муосир муҷаҳҳаз намоянд;

- волидон барои фарзандон шароити хуби вақтгузарониро фароҳам оваранд.

Хислатҳои хуби инсонӣ, меҳнатдӯстӣ, илмомӯзӣ, саъю кӯшиши онҳоро ба варзиш, ҳунарҳои бадеӣ, омӯзиши илмҳои дақиқ онҳоро ҷалб намоянд. Дар ин замина волидон бояд муассисаҳои таълимии иловагиро барои фарзандон пайдо намуда, онҳоро ба омӯзиши касбу ҳунар, забон ва варзиш ҷалб намоянд;

- ҳаммаи манбаъҳои иттилоотгирии фарзандон ва шабакаҳои иҷтимоии онҳоро зери назорати ҷиддӣ қарор диҳанд.

Наврасону ҷавононро бештар ба манбаъҳои донишгирии чопӣ мисли рӯзномаву маҷаллаҳо, китобҳо ва дигар воситаҳо таъмин намуда, фарҳанги муносибат бо технологияи муосир ва фарҳанги истифодаи онро омӯзонанд.

- вақти зиёдтар ҷудо намудан дар муносибат бо фарзандон.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки аксарияти наврасону ҷавонone, ки ба сафҳои гурӯҳҳои ифротгароӣ ва террористӣ шомилшуда, дар муҳити оила бо волидон муносибати хуб надоранд, ё барои фарзандони худ вақт ҷудо наменамоянд. Ин ҳама сабаб мегардад, ки ҷавонон ва наврасон бе назорат монда, ба сафҳои гурӯҳҳои ифротгаро ва ҷиноятпеша шомил гарданд.

- ба рафтору гуфтори фарзандон бо диққат назорат бурдан.

Хеч кас ба монанди волидон фарзандонро хубтар намешиносанд. Хуб мешавад, ки тарзи гуфтор, рафтор, либоспӯшӣ ва муносибатҳои фарзандонро аҳамият дода, дар сурати тағйирот пайдо шудан дар хол бояд онро санҷида, пешгирӣ намоянд.

- суҳбатҳо, муносибатҳо ва истифодаи воситаҳои иттилоърасонӣ.

Миқдори суҳбатҳо, ҳамсуҳбатҳо, эродҳо оид ба мавзуъҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва динии фарзандон якбора зиёд мешавад, аломатҳои таҳаммулнопазирӣ коста мегардад ва муҳокимаҳо сахт ҷараён мегирад, дар ин ҳолат дар ҳол онҳоро аз оқибатҳои бади ин рафторашон огоҳ намуда, таҳаммулпазирӣ, сабурӣ ва дигар сифатҳои инсони комилро дар онҳо ҷойгир намоянд.

Хулоса нишонаҳои болозикр бозгӯи он аст, ки фарзандони мо зери таъсири ягон идеологияи ифротӣ афтодааст. Баъд аз ошкор намудани вазъияти мушоҳидашаванда, волидайнро зарур аст бо истифода аз таҷрибаву донишҳои сиёсӣ мавқеи худро нигоҳ доранд ва бо риояи қоидаву қонунҳои танзимкунанда амал намоянд ва фарзандонро ба суи саодат ва

хушбахтӣ роҳнамоӣ намоянд. Ба гуфтаи Бернар Вербер: «Инсон террорист таваллуд намешавад, ӯро дуруст тарбия намедиҳанд.

Аз дидгоҳи антропологӣ ва ҳуқуқӣ, тамоми афроди башар бо ҳуқуқҳои фитрии баробар ва захираи муайяни генетикӣ ба дунё меоянд. Дар низоми ҳар фарҳанг ва миллат, сарфи назар аз мансубияти нажодӣ ва ранги пӯст, таносуби муайяни афроди дорои майлҳои худхоҳона ва шахсиятҳои фидокор мавҷуд аст. Тафовути асосӣ на дар ибтидои биологӣ, балки дар самти тарбия ва таъсири идеологӣ зоҳир мегардад.

Дар як масир, тавассути абзорҳои таблиғотӣ, дар фард рӯҳияи итоаткории мутлақ, саркӯбсозии тафаккури интиқодӣ ва омодагӣ ба хушунат талқин карда мешавад. Дар масири дигар бошад, рушди тафаккури озод, қобилияти эҷодӣ ва истиқлолияти фикрӣ дар авлавият қарор мегирад. Бо назардошти он ки сарчашмаи пайдоиши ҳар ду гурӯҳ ягона аст, нақши волидон ва муҳити оилавӣ дар раванди сотсиализатсияи аввалия ва тақдири минбаъдаи шахсият таъйинкунанда ва калидӣ маҳсуб мешавад.

Ҳамин тариқ, нақши институи оила ва воилидон дар тарбияи фарзандон калидӣ арзёбӣ гардида, оила ҳамчун институти иҷтимоӣ метавонад бо ҳама таҳдидҳо аз ҷумла ифротгароии диннӣ низ мубориза бурда, ғолиб гардад, ҳамзамон барои ташаккули тарбияи инсони комил ва мубориза бо ифротгароӣ саҳми бузург дошта метавонад.

Адабиёт

1. А.Раҳнамо. Хатари гурӯҳҳои ифротгароии динӣ дар чист?. Душанбе. 2015. – 96с.
2. Арбобзода Б. Ифротгароии динӣ: шаклҳо ва сабабҳои пайдоиши он дар ҷомеаи Тоҷикистон. – Душанбе: “Мулквар”. – 2025. – 192. С.
3. Баглиев М. Уроки борьбы с экстремистским исламизмом. - Азия и Африка сегодня. - 2002. - № 12. Борьба с терроризмом: актуальные проблемы законодательного обеспечения. -Сборник научных статей. - Ростов на Дону. - РЮИ МВД России. – 2003; Баширов Л.А. Ислам и этнополитические конфликты в современной России // Религия и культура. - М. – 2000;
4. В.Н. Коновалов. Политология. Словарь. М: РГУ. 2010 г.
5. Д.В. Деккерт, В.А. Мамедов. Роль органов местного самоуправления в предупреждении экстремизма в контексте охраны общественного порядка и обеспечения общественной безопасности. Вестник Челябинского государственного университета. 2009. № 31 (169). Право. Вып. 21. С. 60–63.
6. Зокиров Г.Н. Донишномаи сиёсӣ. Ҷилди 3. Душанбе: Андалеб-Р, 2015.540 с.- С.481.
7. Караваев А.Г. Молодёжь и антитеррор./ Пособие для учащихся средних и старших классов общеобразовательных школ, студентов вузов, их родителей, учителей и специалистов различных областей. М., 2013.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди экстремизм (ифротгароӣ)». Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон с.2003, № 12, м. 695 бо тағироту иловагиҳо дар ҳолати 27.11.2014 № 1146
9. Нурулҳақов Қамар. Салафияи ифротӣ: моҳият ва таҳдиду хатарҳои он. Нашриёти “Сарбоз”, 2018. 148с.
10. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе. 26.12.2018.
11. Паёми Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 23.12.2022 шаҳри Душанбе.
12. Паин Э.А. Социальная природа экстремизма и терроризма //Общественные науки и современность. – 2002 г. - №4.
13. http://kdm44.ru/pages/main/tkstremizm.html - Профилактика экстремизма в молодежной среде «Страх терроризма» http://psyfactor.by.ru/terror.htm 10.12.02 (По материалам книги С. Кара-Мурзы «Манипуляция сознанием» М., 2001)

ТАЪСИРИ ТАФАККУРИ ИФРОТГАРОӢ БА ШУУРИ НАСЛИ НАВРАСУ ҶАВОН

Муаллиф дар мақолаи мазкур масъалаҳои марбут ба ифротгароӣ ва таъсири он ба шуури наврасону ҷавонон мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Ӯ моҳият, мафҳум ва шаклҳои гуногуни ифротгароиро баррасӣ намуда, махсусан ба ифротгароии динӣ ҳамчун яке аз таҳдидҳои хатарноки замони муосир таваҷҷуҳ зоҳир намудааст. Омилҳои асосии паҳншавии ақидаҳои ифротӣ дар ҷомеа, аз ҷумла мушкилоти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, равонӣ, муҳоҷирати меҳнатӣ, истифодаи бемақсадонаи шабакаҳои иҷтимоӣ ва паст будани маърифати ҳуқуқиву динӣ таҳлил гардидаанд. Ҳамчунин роҳу воситаҳои пешгирии гаравиши ҷавонон ба гурӯҳҳои ифротгаро ва террористӣ, аз ҷумла баланд бардоштани сатҳи маърифат, тарбияи ватандӯстӣ, таҳкими корҳои тарбиявӣ дар оила ва муассисаҳои таълимӣ, ҷалби ҷавонон ба илмомӯзӣ, фарҳанг ва варзиш пешниҳод шудаанд. Муаллиф таъкид менамояд, ки мубориза бар зидди ифротгароӣ вазифаи муҳими давлат, ҷомеа ва ҳар як шаҳрванд буда, танҳо тавассути ҳамкории муассир метавон амнияти ҷомеа ва рушди устувори давлатро таъмин намуд.

Калидвожаҳо: ифротгароӣ, терроризм, ҷавонон, наврасон, ифротгароии динӣ, экстремизм, ҷомеа, амният, шуури ҷамъиятӣ, таҳдид, тарбияи ҷавонон, радикализм, фарҳанги сиёсӣ, пешгирии ифротгароӣ, ҷаҳонишавӣ.

ВЛИЯНИЕ ЭКСТРЕМИСТСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА СОЗНАНИЕ ПОДРОСТКОВ И МОЛОДЁЖИ

В данной статье автор анализирует проблемы, связанные с экстремизмом и его влиянием на умы подростков и молодежи. Он рассматривает сущность, концепцию и различные формы экстремизма, уделяя особое внимание религиозному экстремизму как одной из самых опасных угроз современной эпохи. Анализируются основные факторы распространения экстремистских идей в обществе, включая социальные, экономические, психологические проблемы, трудовую миграцию, бесцельное использование социальных сетей и низкий уровень правового и религиозного образования. Также предлагаются пути и средства предотвращения вступления молодежи в экстремистские и террористические группы, включая повышение уровня образования, воспитание патриотизма, усиление воспитательной работы в семье и учебных заведениях, а также привлечение молодежи к науке, культуре и спорту. Автор подчеркивает, что борьба с экстремизмом является важной задачей государства, общества и каждого гражданина, и только посредством эффективного сотрудничества может быть обеспечена безопасность общества и устойчивое развитие государства.

Ключевые слова: экстремизм, терроризм, молодежь, подростки, религиозный экстремизм, экстремизм, общество, безопасность, общественное сознание, угроза, образование молодежи, радикализм, политическая культура, предотвращение экстремизма, глобализация.

THE IMPACT OF EXTREMIST THINKING ON THE CONSCIOUSNESS OF ADOLESCENTS AND YOUNG PEOPLE

In this article, the author analyzes the problems associated with extremism and its influence on the minds of adolescents and young adults. He examines the essence, concept, and various forms of extremism, focusing on religious extremism as one of the most dangerous threats of the modern era. The author analyzes the main factors behind the spread of extremist ideas in society, including social, economic, and psychological problems, labor migration, the aimless use of social media, and the low level of legal and religious education. He also proposes ways and means of preventing young people from joining extremist and terrorist groups, including improving education, fostering patriotism, strengthening educational work in the family and schools, and engaging young people in science, culture, and sports. The author emphasizes that the fight against extremism is an important task for the state, society, and every citizen, and that only through effective cooperation can the security of society and the sustainable development of the state be ensured.

Keywords: extremism, terrorism, youth, teenagers, religious extremism, extremism, society, security, public consciousness, threat, youth education, radicalism, political culture, prevention of extremism, globalization.

Дар бораи муаллифон

Наботов Баҳром Шоабдуллоевич
саромӯзгори кафедраи "Молия ва идора"-и Донишгоҳи инноватсия ва технологияҳои рақамии Тоҷикистон
Суроға: вилояти Хатлон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Борбад, 9 (ҳамчунин кӯчаи 1-уми Май нишон дода мешавад).
Email: nabotovbahrom75@gmail.com

Шарипов Рустамҷон Мирзоевич
Сардори раёсати тарбия, тарғибот ва масоили иҷтимоии
Донишгоҳи инноватсия ва технологияҳои рақамии Тоҷикистон
Суроға: вилояти Хатлон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Борбад, 9 (ҳамчунин кӯчаи 1-уми Май нишон дода мешавад).
Email: javonon.dtmik@mail.ru

Об авторах

Наботов Бахром Шоабдуллоевич
Старший преподаватель кафедры финансов и управления
Таджикский университет инноваций и цифровых технологий
Адрес: Хатлонская область, г. Куляб, ул. Борбада, 9 (также указывается ул. 1-го Мая).
Email: nabotovbahrom75@gmail.com

Шарипов Рустамджон Мирзоевич
Начальник управления по воспитательной работе, пропаганде и социальным вопросам
Таджикский университет инноваций и цифровых технологий
Адрес: Хатлонская область, г. Куляб, ул. Борбада, 9 (также указывается ул. 1-го Мая).
Email: javonon.dtmik@mail.ru

About the Authors

Nabotov Bahrom Shoabdulloevich
Senior Lecturer, Department of Finance and Management, Tajikistan University of Innovation and Digital Technologies.
Address: 9 Borbad Street, Kulob, Khatlon Region (also listed as 1 May Street).
Email: nabotovbahrom75@gmail.com

Sharipov Rustamjon Mirzoevich
Head of the Directorate for Educational Work, Outreach and Social Affairs, Tajikistan University of Innovation and Digital Technologies.
Address: 9 Borbad Street, Kulob, Khatlon Region (also listed as 1 May Street).
Email: javonon.dtmik@mail.ru

ТДУ 343.431

ТАРАФИ СУБЪЕКТИВИИ ҶИНОЯТИ САВДОИ ОДАМОН

Саидзода Ҷ. З.
Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абӯалӣ ибни Сино

Муқаддима. Муайян намудани тарафи субъективии ҷинояти савдои одамон барои бандубасти дурусти кирдор аҳамияти ҳалкунанда дорад. Ҷалб намудани шахс ба кор, интиқоли ӯ, таъмин намудани ҷойи истиқомат ва супоридани ҳуҷҷатҳо метавонанд аз лиҳози зоҳирӣ ҳам дар доираи фаъолияти қонунӣ ва ҳам дар раванди фаъолияти ҷиноятқорона сурат гиранд. Фарқи ҳуқуқии чунин ҳолатҳо танҳо аз шакли берунии амал барнамеояд; пеш аз ҳама, муайян намудани он зарур аст, ки шахси иштироккунанда кадом ҳолатҳои воқеиро дарк менамуд, ба анҷом додани кадом амалҳо ирода дошт ва фаъолияти ӯ ба кадом натиҷаи пешбинишуда равона гардида буд. Аз ин рӯ, таҳлили қасд, мақсад ва ангеза шарти муҳимми муайян намудани ҳудуди ҷавобгарии шахсӣ ба ҳисоб меравад.

Дар адабиёти илмии ватанӣ масъалаи тарафи субъективии ҷинояти савдои одамон асосан дар робита бо тавсифи таркиби ҷиноят, мақсади истисмор ва фарқгузории ин ҷиноят аз кирдорҳои ҳаммонанд мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Дар воситаи таълимии таҳиянамудаи олимони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон қасди бевосита ҳамчун хусусияти асосии ин ҷиноят арзёбӣ гардида, мавқеи мақсади истисмор вобаста ба шакли амал шарҳ дода шудааст [6, с. 75–78]. Г. Ш. Давлатзода масъалаи мазкурро дар робита ба савдои кӯдак мавриди таҳлил қарор додааст [3, с. 195]. Бо вуҷуди ин, татбиқи чунин хулосаҳо нисбат ба савдои одамон муқоисаи сохтори меъёрҳои дахлдор ва ҷудо намудани пешниҳодҳои илмӣ аз мазмуни қонунгузории амалкунандаро тақозо менамояд.

Мақсади таҳқиқот муайян намудани сохтор ва мазмуни тарафи субъективии ҷинояти савдои одамон, таҳлили таносуби қасд бо мақсади истисмор ва таҳияи пешниҳодҳо барои бандубасти асосноки кирдор мебошад. Масъалаи марказии таҳқиқот аз ин иборат аст: кадом хусусиятҳои муносибати равонии шахс бояд исбот карда шаванд, то ҷавобгарии ҷиноятӣ ба кирдори воқеан даркшуда ва иродаи шахс мутобиқат намояд?

Ба андешаи мо, таҳлили тарафи субъективӣ бояд ду вазифаи бо ҳам алоқамандро иҷро намояд: аз як тараф, ҳифзи шахс аз табдил ёфтани ӯ ба объекти муомилоти ғайриқонунӣ ва аз ҷониби дигар, пешгирӣ намудани гунаҳгор донистани иштирокчии воқеан беогоҳ. Ҳалли яке аз ин вазифаҳо аз ҳисоби вазифаи дигар метавонад принсипи ҷавобгарии гунаҳкоронаро заиф намояд. Маҳз ҳамин тавозун меҳвари таҳлили минбаъдаи мақоларо ташкил медиҳад.

Мавод ва усулҳои тадқиқот. Тадқиқоти мазкур хусусияти назариявӣ-таҳлилӣ дошта, ба муқоисаи мавқеъҳои илмӣ ва таҳлили меъёрҳои дахлдори ҳуқуқи ҷиноятӣ асос меёбад. Дар ҷараёни таҳқиқ усули мантиқӣ барои фарқ намудани қасд, мақсад ва ангеза, усули низомӣ барои муайян намудани робитаи тарафи субъективӣ бо дигар унсурҳои таркиби ҷиноят ва усули муқоисавӣ барои арзёбии роҳҳои гуногуни шарҳи мақсади истисмор истифода гардидааст. Манбаъҳои илмии ватанӣ бо таҳқиқоти олимони давлатҳои узви ИДМ муқоиса карда мешаванд. Мисолҳои дар мақола пешниҳодшуда ҳолатҳои шартии таҳлилӣ мебошанд ва ҳамчун маводи парвандаҳои воқеии судӣ истифода намегарданд.

Асоси назариявии таҳқиқро таълимот дар бораи муносибати равонии шахс ба кирдори содирнамуда ташкил медиҳад. Дар курси лексияҳои Т. Ш. Шарипов, Н. Б. Азимов, З. А. Камолов ва М. Н. Насриддинов гуноҳ ҳамчун аломати ҳатмӣ ва ангеза, мақсад ва ҳолати ҳаяҷон ҳамчун аломатҳои иловагии тарафи субъективӣ арзёбӣ гардидаанд; дар таркиби мушаххаси ҷиноят мақоми ҳуқуқии аломатҳои иловагӣ метавонад тағйир ёбад [12, мавз. 9, § 1]. Барои таҳқиқи ҷинояти савдои одамон маҳз ҳамин фарқгузорӣ аҳамияти назаррас дорад. Иловагӣ будани мақсад дар доираи таълимоти умумӣ маънои ғайриҳатмӣ будани онро дар ҳар як таркиби мушаххаси ҷиноят надорад.

Аз лиҳози методологӣ се сатҳи таҳлилро метавон ҷудо намуд. Сатҳи аввал ба мазмуни умумии гуноҳи қасдона дахл дорад. Сатҳи дуюм аломатҳои махсусеро дар бар мегирад, ки ҷавобгарӣ барои амали мушаххасро муайян менамоянд. Сатҳи сеюм ба хусусиятҳои шахсӣ ва ангезаҳои иштирокчӣ марбут буда, метавонад барои фардисозии ҷазо аҳамият дошта бошад. Омезиши ин сатҳҳо метавонад ба он оварда расонад, ки аломати дорои аҳамияти криминологӣ ба шарти ҳатмии ҳуқуқии ҷавобгарӣ табдил дода шавад.

Ба андешаи мо, мавқеи илмӣ дар бораи паҳншавии ангезаи ғаразнок набояд ҷойи исботи гуноҳро ишғол намояд. Ҳатто агар рафтори шахс бо гирифтани манфиати моддӣ алоқаманд бошад ҳам, бояд муайян карда шавад, ки ӯ дар мазмуни воқеии фаъолияти худ чӣ медонист ва кадом амали ҷиноятқоронаро мехост анҷом диҳад. Баръакс, набудани даромади шахсӣ ҳанӯз

далели набудани қасд ба ҳисоб намеравад. Барои арзёбии ҳуқуқӣ мазмуни амали бошуурона аҳамияти ҳалкунанда дорад, на танҳо тарзи тақсим ё гирифтани фоида.

Ин муносибат имкон медиҳад, ки натиҷаҳои таҳқиқ ҳамчун пешниҳодҳои назариявӣ ифода карда шаванд. Онҳо ҳукми судӣ ё тавзеҳи ҳатмии қонунро иваз намекунанд, балки барои муайян намудани масъалаҳое хизмат менамоянд, ки ҳангоми бандубасти кирдор бояд алоҳида мавриди санҷиш қарор гиранд.

Тарафи субъективии ҷиноят маҷмӯи аломатҳое мебошад, ки муносибати дохилии шахсро ба кирдори барои ҷамъият хавфнок ва дар ҳолатҳои дахлдор ба оқибатҳои он тавсиф менамоянд. Гуноҳ, ангеза ва мақсад бо ҳамдигар алоқаманд мебошанд, вале вазифаи якхелаи ҳуқуқӣ надоранд. Гуноҳ нишон медиҳад, ки шахс кирдорро бо кадом муносибати равонӣ содир намудааст; ангеза сабаби дохилии интихоби рафторро ифода мекунад; мақсад бошад натиҷаест, ки шахс тавассути содир намудани амал мехоҳад ба он ноил гардад. Аз ин рӯ, яке аз ин аломатҳо наметавонад бе асос ба ҷойи аломати дигар истифода шавад.

Муллоҷонова Н. А. дар таҳқиқи ҷанбаҳои ҳуқуқӣ-ҷиноятии савдои одамон қасди бевоситаро аломати ҳатмии ин ҷиноят дониста, ангезаро барои таъини ҷазо муҳим арзёбӣ менамояд [7, с. 20–21]. Раҳимов М. С. низ мазмуни қасдро бо дарки хусусияти ғайриқонунии муносибат нисбат ба инсон алоқаманд медонад [8, с. 103]. Ин мавқеъҳо нишон медиҳанд, ки маркази таҳлил бояд муносибати иштирокчӣ ба амали бевосита содиршаванда бошад. Ҳамзамон, тавсифи умумии тарафи субъективӣ бояд бо хусусиятҳои амали мушаххас пурра карда шавад.

Дар ҷинояти савдои одамон муносибати равонии шахс нисбат ба инсон ҳамчун субъекти дорои ҳуқуқу озодиҳо аҳамияти махсус пайдо мекунад. Гунаҳкор танҳо интиқоли ҷисмонии инсонро дарк намекунад. Вобаста ба шакли кирдор ӯ табдил додани шахсро ба объекти муомилоти ғайриқонунӣ, истифодаи воситаи муайяни таъсиррасонӣ ё равона намудани ӯро ба истисмор дарк менамояд. Маҳз ҳамин мазмун фаъолияти ҷинояткоронаро аз хизматрасонии оддии нақлиётӣ ё миёнаравии қонунии шуғл ҷудо менамояд. Бо вуҷуди ин, дарки ҳар як ҷузъи мазкур бояд аз далелҳои мушаххас ва санҷидашаванда бармеояд.

Ба андешаи мо, тарафи субъективии савдои одамон бояд ҳамчун робитаи дарк, интихоби иродавӣ ва самти рафтори шахс таҳлил карда шавад. Дар ин робита, дарк ба ҳолатҳои воқеии кирдор, ирода ба хоҳиши анҷом додани амал ва самти рафтор ба мақсади дар қонун пешбинишуда дахл дорад. Чунин тарзи таҳлил имкон медиҳад, ки аз формулаи умумии «шахс қасд дошт» ба шарҳи мушаххас ва санҷидашавандаи мазмуни қасд гузарем.

Мавҷудияти аломатҳои берунии барои ҷамъият хавфнок худ ба худ барои чунин хулоса кофӣ нест. Онҳо бояд нишон диҳанд, ки шахс ҳангоми анҷом додани амал кадом ҳолатҳоро медонист. Ҳодисаи баъдан баамаломада танҳо дар он сурат барои исботи қасди пешина аҳамият пайдо мекунад, ки робитаи он бо маълумоти дар ихтиёри иштирокчӣ мавҷудбуда ва рафтори қаблии ӯ асоснок карда шавад. Тарафи субъективӣ аз ҳолатҳои беруна муайян карда мешавад, вале бо онҳо айният надорад.

Қасди бевосита нисбат ба таркиби асосии савдои одамон дар ду ҷанбаи бо ҳам алоқаманд зоҳир мегардад. Ҷанбаи зеҳнӣ дарки хусусияти воқеӣ ва барои ҷамъият хавфноки амали содиршавандаро дар бар мегирад. Ҷанбаи иродавӣ хоҳиши содир намудани ҳамин амалро ифода менамояд. Азбаски дар модели таркиби расмӣ фарорасии истисмори воқеӣ шарти ҳатмии анҷомёбии ҳар амали пешбинишуда нест, хоҳиши содир намудани кирдор бояд аз хоҳиши фарорасии оқибатҳои минбаъда ҷудо карда шавад.

Дар воситаҳои таълимии ватанӣ ҳамин хусусият тавассути дарки хавфнокии кирдор ва хоҳиши анҷом додани он шарҳ дода шудааст [6, с. 76]. Барои татбиқи ин мавқеъ бояд аз истифодаи формулаи умумии «огоҳӣ аз ҷиноят» худдорӣ карда шавад. Донистани рақами моддаи қонун ё истилоҳи ҳуқуқии кирдор шарти ҳатмии қасд ба ҳисоб намеравад. Муҳим он аст, ки шахс ҳолатҳои воқеии амалро дарк намояд: чӣ гуна шахс супорида мешавад, муносибат нисбат ба ӯ чӣ хусусият дорад, кадом восита истифода мешавад ва амал ба кадом самт равона гардидааст.

Дар мисоли шартӣ миёнарав ба шахс кори воқеӣ пешниҳод намуда, ҳаққи хизмати худро мегирад. Агар ӯ аз маҳдудкунии минбаъдаи озодӣ ва мақсади истисмор огоҳ набошад, худи гирифтани ҳаққи хизмат қасди содир намудани савдои одамонро исбот намекунад. Дар ҳолати дигар миёнарав медонад, ки ҳуҷҷатҳои шахс гирифта мешаванд, имкони тарки ҷойи кор маҳдуд мегардад ва қарзи сохта барои нигоҳ доштани ӯ истифода мешавад ва бо вуҷуди чунин огоҳӣ интиқолро ташкил менамояд. Дар ин ҳолат мазмуни маълумоти дар ихтиёри миёнаравбуда ва интихоби иродавии ӯ бояд алоҳида арзёбӣ карда шаванд.

Ба андешаи мо, меъёри дурусти муайян намудани қасд аз ҷамъ намудани нишонаҳои танҳо шубҳанок иборат нест. Зарур аст, ки байни маълумоти дастраси иштирокчӣ ва амали интихобнамудаи ӯ робитаи исботшаванда нишон дода шавад. Маҳз чунин робита имкон медиҳад, ки хизматрасонии воқеан беогоҳ аз мусоидати бошуурона ба фаъолияти ҷиноятқорона фарқ карда шавад.

Қасд метавонад пешакӣ ташаккул ёбад ё дар раванди фаъолияти шахс пайдо шавад. Давомнокии омодагӣ ва мураккабии нақша барои тавсифи рафтор аҳамият доранд, вале набояд ба аломатҳои ҳатмии мавҷудияти қасд табдил дода шаванд. Агар ронанда баъд аз оғози сафари қонунӣ аз мақсади ҷиноятқорона огоҳ шуда, сипас бошуурона ба татбиқи он ҳамроҳ гардад, таҳлил бояд амалҳои то лаҳзаи огоҳӣ ва амалҳои баъди огоҳиро аз ҳам ҷудо намояд. Гуноҳи баъдтар пайдошуда нисбат ба давраи пешина ба таври худкор татбиқ намегардад.

Масъалаи ҳудуди мақсади истисмор яке аз масъалаҳои баҳсноки доктринаи ҳуқуқи ҷиноятӣ мебошад. Нисбат ба савдои одамон ё дигар аҳдҳои ғайриқонунӣ ва ҳамчунин нисбат ба пешниҳод, ҷалбкунӣ, интиқол, пинҳонкунӣ, супоридан ё гирифтани шахс вазифаи ҳуқуқии мақсад метавонад яксон набошад. Дар илми ҳуқуқ фарқгузории ин гурӯҳҳои амалҳо барои пешгирӣ намудани талаботи зиёдатии исботӣ ва ҳамзамон маҳдуд намудани ҷавобгарӣ ба доираи воқеии меъёр аҳамияти назаррас дорад [6, с. 77–78].

Дар таҳқиқоти муқоисавии Н. Ю. Скрипченко нишон дода мешавад, ки нисбат ба меъёри қонунгузории Русия интихоби аломатҳои субъективӣ вобаста ба амалҳои алтернативӣ метавонад барои ҳуқуқтатбиққунӣ мушкилот эҷод намояд [11, с. 1091–1092]. Ин хулоса барои Тоҷикистон ҳамчун масъалаи муқоисавӣ аҳамият дорад, аммо натиҷаи шарҳи меъёри хориҷӣ наметавонад бидуни таҳлили матни қонунгузории миллӣ ба муносибатҳои ҳуқуқии Тоҷикистон бевосита татбиқ карда шавад. Барои ҳар як гурӯҳи амалҳо мазмуни диспозитсияи меъёри татбиқшаванда бояд мустақилона муайян карда шавад.

Матни қисми якуми моддаи 130[1] КҶ ҶТ хариду фурӯш ва дигар аҳдҳои ғайриқонуниро аз амалҳое ҷудо менамояд, ки бо мақсади истисмор ё бо тарзи дигар гирифтани фоидаи ғайриқонунӣ анҷом дода мешаванд. Аз сохтори мазкур чунин хулосаи маънидодкунии сохторӣ бармеояд, ки мақсади махсус ба гурӯҳи дуюми амалҳо дахл дорад. Ҳангоми истифодаи чунин шарҳ бояд таҳрири меъёре, ки дар вақти содир шудани кирдор амал мекард, инчунин дигар муқаррароти дахлдори қонунгузорӣ ба назар гирифта шаванд.

Ба андешаи мо, талаб намудани мақсади истисмор барои ҳар гуна хариду фурӯши шахс метавонад мазмуни манъи муомилоти ғайриқонунӣ бо инсонро маҳдуд намояд. Дар чунин аҳдҳо асоси хавфнокӣ худи ба объекти ихтиёрдории ғайриқонунӣ табдил додани шахс мебошад. Аммо аз ин мавқеъ набояд чунин хулоса бароварда шавад, ки барои ҳар як амали интиқоли шахс мақсади махсус аҳамият надорад. Дар гурӯҳи дуюми амалҳо маҳз мақсади махсус вазифаи фарқ намудани амалҳои қонунӣ аз амалҳои ҷиноятқоронаро иҷро менамояд.

Пешниҳоди илмӣ дар ин самт бояд ба равшан намудани доираи ҳар як гурӯҳи амалҳо равона карда шавад. Шарҳи мақсад ҳамчун аломати ҳатмии тамоми шаклҳои савдои одамон ва ё пурра хориҷ намудани он аз ҳамаи шаклҳо ҳар ду ба фарқиятҳои дохилии таркиби ҷиноят таъсири манфӣ мерасонанд. Таҳлили дақиқ ба нигоҳ доштани ҳамин фарқиятҳо ва асоснок намудани натиҷаи ҳуқуқии онҳо ниёз дорад.

Мақсади истисмор натиҷаи пешбинишудаи истифодаи шахс ё меҳнати ӯ дар доираи муносибатест, ки озодии интихоби воқеии қурбониро маҳдуд менамояд. Барои муайян намудани чунин мақсад бояд мазмуни истифодаи пешбинишуда, тарзи ташаккули вобастагӣ ва манфиате, ки аз он ба даст овардани он пешбинӣ шудааст, таҳлил карда шавад. Истисмор метавонад ҳанӯз оғоз нашуда бошад, вале нақшаи он дар вақти содир намудани амали дахлдор ташаккул ёфта бошад. Аз ин рӯ, мақсад ва амалӣ гардидани он мафҳумҳои ҷудогона мебошанд.

Саидзода Ҷ. З. таносуби меъёри миллӣ ва танзими байналмилалиро бо масъалаи мақсад ва шаклҳои истифодаи шахс алоқаманд менамояд [9, с. 128]. С. А. Силаев ва И. В. Ковылов низ робитаи савдои одамонро бо истисмор мавриди баррасӣ қарор медиҳанд [10, с. 61]. Аҳамияти ин таҳқиқот дар ошкор намудани масъалаи ҳудуди манъи ҷиноятӣ зоҳир мегардад. Тавсифи васеи зуҳуроти иҷтимоӣ дар ҳуқуқи ҷиноятӣ бояд ба аломатҳои мушаххаси кирдор табдил дода шавад.

Ба андешаи мо, исботи мақсади истисмор бояд аз муайян намудани имконияти воқеии қурбонӣ барои даст кашидан аз истифодаи пешбинишуда оғоз гардад. Музднок будани меҳнат худ ба худ мавҷудияти истисморро истисно намекунад. Ҳамчунин ройгон будани фаъолият худ ба худ истисморро исбот намекунад. Аҳамияти ҳалкунанда муносибати назоратӣ,

маҷбуркунӣ ё истифодаи ҳолати оҷизии шахс дорад. Ҳангоми таҳлил бояд нишон дода шавад, ки иштирокчӣ маҳз чунин муносибатро пешбинӣ намуда, онро бошуурона дастгирӣ мекард.

Ибораи «бо дигар тарз гирифтани фоидаи ғайриқонунӣ» таҳлили мустақилро тақозо менамояд. Он набояд ҳар гуна даромади ба таври нодуруст расмишуда ё ҳар як вайронкунии қоидаҳои шуғлро ба ҷиноияти савдои одамон табдил диҳад. Робитаи фоидаи пешбинишуда бо амали дар диспозитсияи меъёр номбаршуда, воситаи истифодаи шахс ва дигар аломатҳои ҳатмии таркиби ҷиноят бояд муайян карда шавад. Бидуни чунин робита доираи татбиқи меъёр аз ҳад васеъ ва номуайян мегардад.

Аз нигоҳи мо, равшан намудани маънои фоидаи ғайриқонунӣ бояд ҳам навъи манфиат ва ҳам асоси ғайриқонунӣ будани онро дар бар гирад. Манфиати пешбинишуда метавонад ба манфиати иштирокчии дигар равона шуда бошад, вале ин ҳолат шахси таҳқиқшавандаро аз зарурати исботи муносибати равонии худ озод намекунад. Дар натиҷа, мақсад ҳамчун модели натиҷаи оянда бояд бо мазмуни мушаххаси нақшаи ҷинояткорона асоснок карда шавад.

Ангеза сабаби дохилии рафтор буда, ба саволи «барои чӣ шахс роҳи ҷинояткоронаро интихоб кардааст?» ҷавоб медиҳад. Мақсад бошад натиҷаеро ифода менамояд, ки шахс тавассути ҳамин роҳ ба даст овардани онро мехоҳад. Дар ҷинояти савдои одамон ангезаи ғаразнок метавонад бо мақсади истисмор якҷо бошад, вале ин ду мафҳум ҳаммаъно нестанд. Як иштирокчӣ метавонад аз интиқоли шахс ҳаққи хизмат гирад, дигаре истифодаи меҳнати ӯро пешбинӣ намояд ва сеюмӣ барои нигоҳ доштани вобастагии шахс ба нафъи гурӯҳ кӯшиш кунад. Аз ин рӯ, мазмуни ҳар як аломат нисбат ба ҳар як иштирокчӣ бояд алоҳида муайян карда шавад.

В. М. Гаммаев ангезаро, бар хилофи мақсад, аломати ҳатмии тарафи субъективии таркиби асосии савдои одамон намешуморад. Ба андешаи ӯ, истифодаи истилоҳи «савдо» дар қонун мавҷудияти манфиатдории моддии тарафҳоро дар назар дорад. Бо вуҷуди ин, ангеза ба бандубасти ҷиноят таъсир намерасонад, вале бояд муайян карда шавад, зеро барои таъини ҷазо аҳамияти ҳуқуқӣ дорад [2, с. 135]. Н. А. Муллоҷонова низ бар он ақида аст, ки ангеза дар моддаи 130[1] КҶ ҶТ ҳамчун аломати ҳатмӣ пешбинӣ нашудааст, аммо худи истилоҳи «савдо» сабабҳои ғаразноки содир намудани кирдорро ифода мекунад. Ӯ муайян намудани ангезаро, сарфи назар аз таъсир надоштани он ба бандубаст, барои таъини ҷазо зарур мешуморад [7, с. 20–21].

Ба андешаи мо, мавқеи мазкур дар хусуси зарурати муайян намудани ангеза барои фардисозии ҷазо қобили дастгирӣ мебошад. Бо вуҷуди ин, аз мазмуни истилоҳи «савдо» баровардани хулоса дар бораи ҳатман ғаразнок будани ангезаи ҳар як иштирокчӣ баҳснок ба назар мерасад. Манфиатдории моддии фурӯшанда худ аз худ ангезаи харидор, миёнарав ё дигар шариконро муайян намекунад. Аз ин рӯ, хусусияти ғаразноки ангеза бояд дар асоси ҳолатҳои мушаххаси кирдор ва нисбат ба ҳар як иштирокчӣ алоҳида исбот карда шавад. Чунин фарқгузорӣ имкон медиҳад, ки тавсифи умумии ҷиноят ҷойгузини муайян намудани муносибати равонии шахс нагардад ва ангеза аз мақсади махсуси ҷиноят ба таври дақиқ ҷудо карда шавад.

Аҳамияти амалии ангеза дар фардисозии арзёбии рафтори шахс зоҳир мегардад. Дараҷаи ташаббус, манфиати шахсӣ, устувории нияти ҷинояткорона ва муносибати иштирокчӣ ба ҳолати қурбонӣ метавонанд барои муайян намудани хусусияти рафтор аҳамият дошта бошанд. Аммо чунин омилҳо бояд танҳо дар асоси далелҳои воқеӣ арзёбӣ карда шаванд. Аз мансубияти шахс ба гурӯҳи иҷтимоӣ, касб ё вазъи молиявии ӯ ангезаи ҷинояткорона баровардан мумкин нест.

Мо бар он назарем, ки ҷудогона ифода намудани хулосаҳо оид ба қасд, мақсад ва ангеза дар ҳуҷҷатҳои ҳуқуқтатбиқкунӣ ба асоснокии қарорҳо мусоидат менамояд. Дар ин сурат равшан мегардад, ки кадом аломат шарти бандубаст буда, кадом ҳолат танҳо барои арзёбии шахсияти гунаҳкор аҳамият дорад. Чунин фарқгузорӣ ҳам аз фарз намудани гуноҳ ва ҳам аз сарфи назар намудани хусусиятҳои воқеии иштирокчӣ пешгирӣ менамояд.

Тақсимоти вазифаҳо дар савдои одамон масъалаи ҳудуди қасди ҳар як иштирокчиро мураккаб мегардонад. Ҷалбкунанда, интиқолдиҳанда, таъминкунандаи ҷойи пинҳонкунӣ ва шахси қабулкунанда метавонанд маълумоти гуногун дошта бошанд. Қасди ташкилкунанда метавонад тамоми нақшаи ҷинояткоронаро фаро гирад, дар ҳоле ки қасди иштирокчии дигар метавонад танҳо ба марҳилаи муайяни он дахл дошта бошад. Аз ин рӯ, огоҳии як узви гурӯҳ наметавонад ба таври худкор ба дигар иштирокчиён нисбат дода шавад.

С. А. Силаев ва И. В. Ковылов масъалаи фарқи мақсади шахсии истисмор аз огоҳӣ дар бораи истисморе, ки иштирокчии дигар пешбинӣ кардааст, ба миён мегузоранд [10, с. 60–61]. Ин баҳс нишон медиҳад, ки ҳолатҳои «худи шахс истисмор мекунад», «ӯ ба истисмори шахси

дигар мусоидат менамояд» ва «ӯ танҳо эҳтимоли истифодаи ғайриқонуниро гумон мекунад» аз лиҳози ҳуқуқӣ яксон нестанд. Бандубаст бояд ба меъёри дахлдори қонун, нақши воқеии иштирокчӣ ва аломатҳои субъективии исботшуда такя намояд.

Ба андешаи мо, мақсади махсус ҳатман маънои онро надорад, ки иштирокчӣ бояд шахсан дар марҳилаи ниҳоӣ қурбониро истисмор намояд. Масъалаи ҳуқуқӣ дар он ифода меёбад, ки оё амали ӯ бошуурона ба истифодаи пешбинишуда равона гардида буд ё не. Вале чунин равонагӣ низ ба донистани умумии фаъолияти шубҳаноки дигарон баробар нест. Бояд нишон дода шавад, ки иштирокчӣ истифодаи дахлдорро дарк намуда, амали худро барои ба амал баровардани он интихоб кардааст. Дар ҳолати шартӣ ронанда танҳо масир ва ҳаққи сафарро медонад. Аз он ки мусофир баъдан қурбонии истисмор гардидааст, қасди ҷиноятқоронаи ронанда худ аз худ бароварда намешавад. Агар ӯ бо ташкилкунанда оид ба пинҳон кардани мусофирон, пешгирӣ намудани рафтани онҳо ва супоридани онҳо ба қабулкунандаи муайян мувофиқа дошта бошад, маҷмӯи чунин маълумот метавонад барои арзёбии ҳуқуқии дигар асос фароҳам оварад. Ҳар ду ҳолат таҳлили мустақил ва далелнокро талаб менамоянд.

Ҳудуди қасд нисбат ба оқибатҳои аз доираи нақшаи пешбинишуда берун низ аҳамияти назаррас дорад. Амали зиёдатии як иштирокчӣ наметавонад танҳо бо сабаби узви гурӯҳ будани шахси дигар ба ӯ нисбат дода шавад. Мавҷудияти мувофиқа, мазмуни он ва алоқаи амали шахс бо кирдори умумӣ бояд исбот карда шаванд. Пешниҳоди мо аз он иборат аст, ки ҳангоми арзёбии шарикӣ вақти пайдо шудани огоҳӣ, манбаи гирифтани маълумот ва амали баъдии ҳар як иштирокчӣ ҳамчун се масъалаи мустақили таҳлил муайян карда шаванд.

Розигии шахс ба сафар, кор ё муошират ба маънои розигии ӯ ба маҳдуд намудани озодӣ ва истисмор нест. Шахс метавонад мақсади воқеии ҷалбкунанда, шароити минбаъдаи кор ё воситаҳои нигоҳ доштани худро надонад. Аз ин рӯ, таҳлили тарафи субъективии гунаҳкор бояд муайян намояд, ки ӯ фарқи байни розигии зоҳирии шахс ва имконияти воқеии интихоби озоди қурбониро дарк мекард ё не. Арзёбии муносибат танҳо аз рӯи имзо ё изҳороти ибтидоии шахс наметавонад мазмуни воқеии муносибатро пурра ошкор намояд.

Скрипченко Н. Ю. масъалаи розигиро дар робита бо бандубасти амалҳои савдои одамон таҳлил менамояд [11, с. 1091–1092]. Жуманиёзова З. низ дар таҳқиқи тарафи субъективӣ ба огоҳии иштирокчӣ аз ҳолати осебпазири қурбонӣ таваҷҷуҳ менамояд [4, с. 548–550]. Аз ин мавқеъ бармеояд, ки осебпазирӣ танҳо хусусияти иҷтимоии қурбонӣ набуда, дар ҳолатҳои дахлдор метавонад ба мазмуни дарки гунаҳкор низ алоқаманд бошад.

Ба андешаи мо, камбизоатӣ, надоштани ҳуҷҷат ё вобастагии шахс набояд худ ба худ далели истифодаи ҳолати оҷизӣ ҳисобида шавад. Зарур аст, ки муносибати фаъоли гунаҳкор ба чунин ҳолат муайян карда шавад: ӯ аз вазъият огоҳ буд, онро ҳамчун имконияти назорат истифода намуд ва амали дахлдорро бо чунин дарк анҷом дод. Ин талабот имкон медиҳад, ки омилҳои осебпазирии шахс аз воситаи бевоситаи ҷиноятқорона фарқ карда шаванд. Ҳамчунин розигии баъдӣ муносибати равонии иштирокчиро дар вақти содир намудани амал аз нав муайян намекунад. Агар шахс баъд аз баромадан аз ҳолати вобастагӣ изҳор намояд, ки барои сафар розӣ буд, чунин маълумот бояд дар заминаи шароити ибтидоии муносибат арзёбӣ карда шавад. Аз тарафи дигар, набудани норозигии ошкорро набояд бе далел ҳамчун маҷбурӣ будани тамоми муносибат шарҳ дод. Муҳим он аст, ки воситаи пешбинишуда ва истифодаи бошууронаи он муайян карда шаванд. Мавқеи мо чунин аст: ҳифзи манфиатҳои қурбонӣ ва исботи гуноҳи иштирокчӣ вазифаҳои ҳамдигарро пурракунанда мебошанд. Муайян намудани қурбонӣ метавонад барои расонидани кумак ва ҳимоя асос гардад, аммо ҳукми айбдоркунӣ ба исботи аломатҳои кирдори шахси мушаххас ниёз дорад. Дар таҳқиқ ва амалияи ҳуқуқтатбиққунӣ ин ду сатҳ бояд бо ҳам алоқаманд, вале аз ҷиҳати вазифаи ҳуқуқӣ равшан нигоҳ дошта шаванд. Иштибоҳи воқеӣ тасаввуроти нодурусти шахс нисбат ба ҳолатҳои воқеии амали содиршаванда мебошад. Он метавонад ба мақсади интиқол, навъи муносибати қабулкунанда бо қурбонӣ, синну соли шахс, истифодаи воситаҳои маҷбуркунӣ ё хусусияти аҳд дахл дошта бошад. Аҳамияти ҳуқуқии иштибоҳ аз он вобаста аст, ки ҳолати нодуруст даркшуда барои таркиби ҷиноятӣ татбиқшаванда чӣ вазифа дорад. Аз ин рӯ, на ҳар иштибоҳ ҷавобгарии ҷиноятиро пурра истисно менамояд.

Давлатзода Г. Ш. огоҳии гунаҳкор аз ноболиғ будани қурбониро шарти зарурии ҷавобгарӣ барои савдои ноболиғи бараъло медонад. Ба ақидаи ӯ, чунин огоҳӣ метавонад аз шиносоии қаблӣ бо қурбонӣ, маълумоти ҳуҷҷатӣ, аломатҳои зоҳирӣ ва дигар ҳолатҳои воқеӣ бармеояд. Муаллиф бар он назар аст, ки иштибоҳ нисбат ба синну соли қурбонӣ қасди савдои ноболиғи бараъло иро истисно менамояд ва кирдор бояд тибқи қоидаҳои иштибоҳи воқеӣ бандубаст карда шавад [3, с. 196].

Ба андешаи мо, мавқеи мазкур дар қисми зарурати муайян намудани огоҳӣ аз ноболиғии қурбонӣ асоснок мебошад. Аммо хулосаи муаллиф дар бораи набудани ягон таркиби ҷиноят ҳангоми иштибоҳ нисбат ба синну соли қурбонӣ ба тавзеҳи иловагӣ ниёз дорад. Иштибоҳ дар хусуси синну соли қурбонӣ ва набудани қасд ба анҷом додани муомилоти ғайриқонунӣ бо инсон мафҳумҳои ҳаммаъно нестанд. Шахс метавонад қурбониро болиғ пиндорад, вале хусусияти воқеии хариду фурӯш ё дигар амали ғайриқонунии худро дарк намуда, хоҳиши содир кардани онро дошта бошад. Аз ин рӯ, таъсири иштибоҳ ба аломати синну сол бояд аз таъсири он ба дигар аломатҳои таркиби ҷиноят ҷудогона арзёбӣ карда шавад. Истисно гардидани аломати вобаста ба синну сол худ аз худ барои рад намудани мавҷудияти дигар таркиби ҷиноят кофӣ нест; хулосаи ниҳоӣ бояд ба маҷмӯи аломатҳои кирдор ва мазмуни гуноҳи исботшуда асос ёбад. Фарқ намудани иштибоҳи воқеӣ аз баҳонаи сохта низ аҳамияти муҳим дорад. Изҳороти «намедонистам» бояд бо маҷмӯи маълумоти воқеии мавҷуда муқоиса карда шавад. Мазмуни гуфтугӯҳо, шартҳои ғайриоддии пардохт, рафтори иштирокчӣ, дастурҳои гирифташуда ва тағйири нақша метавонанд дар муайян намудани дараҷаи огоҳӣ аҳамият дошта бошанд. Ҳеҷ яке аз ин нишонаҳо дар алоҳидагӣ ҷойгузини хулосаи асоснок шуда наметавонад. Ҳамин тавр, баҳонаи шахс метавонад рад карда шавад, аммо рад намудани он ҳанӯз маънои исботи худкори тамоми аломатҳои қасдро надорад.

Надонистани номи ҷиноят ё рақами моддаи қонун аз иштибоҳи воқеӣ фарқ дорад. Шахс метавонад истилоҳи «савдои одамон»-ро истифода набарад, вале мазмуни муомилот ва маҳдудкунии озодии шахсро пурра дарк намояд. Аз нигоҳи мо, исбот бояд ба маълумоти воқеии дар ихтиёри иштирокчӣ мавҷудбуда равона карда шавад. Ин усул аз баҳсҳои нолозим оид ба сатҳи донишҳои ҳуқуқии ӯ пешгирӣ намуда, ҳудуди ҷавобгариро бо мазмуни рафтори бошуурона мепайвандад.

Тарафи субъективии таркиби асосӣ ва муносибати равонии шахс ба оқибатҳои вазнин бояд алоҳида таҳлил карда шаванд. Амали савдои одамон метавонад қасдона бошад, дар ҳоле ки муносибат ба оқибати махсуси пешбининамудаи қонун метавонад дар шакли беэҳтиётӣ ифода ёбад. Воситаи таълимии олимони тоҷик ин сохторро нисбат ба таркиби махсусан вазнинкунанда шарҳ медиҳад [6, с. 76–77]. Аз ин рӯ, қасдона будани кирдори асосӣ барои қасдона эътироф намудани ҳар як оқибати он кофӣ нест.

Ҳангоми фарорасии марг ё дигар оқибати вазнин бояд робитаи сababӣ, шакли гуноҳ нисбат ба оқибат ва ҳудуди меъёри татбиқшаванда муайян карда шавад. Агар оқибат бо қасди шахс фаро гирифта шуда бошад, масъала аз модели беэҳтиётӣ фарқ менамояд ва метавонад таҳлили маҷмӯи ҷиноятҳоро тақозо кунад. Агар имкони пешбинӣ ё дигар шарти зарурии гуноҳ мавҷуд набошад, танҳо вазнинии натиҷа барои нисбат додани он ба шахс асос шуда наметавонад.Ба андешаи мо, ибораи умумии «оқибатҳои вазнин фаро расиданд» дар тавсифи кирдор ду саволи мустақилро пинҳон менамояд: оқибат аз кадом амал ба вуҷуд омадааст ва шахс нисбат ба он чӣ муносибати равонӣ доштааст? Бе ҷавоб ба ҳар ду савол сохтори ҷавобгарӣ нопурра мемонад. Нисбат ба шарикон низ бояд саҳми сababӣ ва доираи гуноҳи ҳар як иштирокчӣ мустақилона санҷида шавад.

Дар ҳолати шартӣ ташкилкунанда ба интиқолдиҳанда дастур медиҳад, ки шахсонро дар шароити барои ҳаёт хатарнок пинҳон намояд. Муносибати ҳар як иштирокчӣ ба хавф, имконияти пешгирии он ва рафтори воқеии ӯ метавонад гуногун бошад. Узви дигари гурӯҳ, ки аз чунин шароит огоҳ набуда, дар ба вуҷуд овардани он саҳми дахлдор надоштааст, набояд танҳо дар асоси иштироки пешина барои оқибати мазкур ҷавобгар дониста шавад. Мисоли мазкур зарурати таҳлили инфиродии муносибати равонии ҳар як иштирокчиро нишон медиҳад. Мо пешниҳод менамоем, ки дар тавсифи ҳуқуқии чунин ҳолатҳо аввал гуноҳ нисбат ба амали асосӣ ва сипас гуноҳ нисбат ба оқибати вазнин бо асосҳои алоҳида ифода карда шавад. Чунин тартиб аз омехта намудани қасд ва беэҳтиётӣ пешгирӣ менамояд. Он ҳамчунин барои фарқ кардани оқибати аз нақша берун, амали зиёдатии шарик ва оқибати бо муносибати равонии шахс фарогирифташуда замина фароҳам меорад. Ҳадафи асосӣ мувофиқ намудани вазнинии ҷавобгарӣ ба мазмуни воқеии гуноҳи шахс мебошад. Қасд ва мақсад бевосита ба мушоҳидаи беруна дастрас нестанд. Онҳо тавассути таҳлили нишондодҳо, мукотиба, ҳуҷҷатҳо, пардохтҳо, дастурҳо ва тарзи воқеии иҷрои амал муайян карда мешаванд. Дар таҳқиқи С. Р. Абрамова масъалаи муайянсозӣ ва исботи ҳолатҳои савдои ноболиғон ҳамчун вазифаи махсуси тафтиш мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [1, с. 7–16]. Аз нигоҳи методологӣ, чунин мавқеъ зарурати табдил додани маълумоти пароканда ба саволҳои мушаххаси ҳуқуқиро нишон медиҳад. Нишонаҳои эҳтимолии огоҳӣ метавонанд дар ваъдаҳои бардурӯғ, пинҳон намудани маълумот дар бораи корфармо, мувофиқа оид ба гирифтани ҳуҷҷатҳо ё тартиби назорати қурбонӣ зоҳир шаванд. Аммо чунин нишонаҳо танҳо дар заминаи

ҳолати мушаххас бояд арзёбӣ карда шаванд. Нарх ё пардохти ғайриоддӣ метавонад ба аҳди ҷиноятқорона ишора кунад, вале ҳамчун далели ягона барои муайян намудани мақсади истисмор кофӣ нест. Ҳамин қоида ба рафтори баъдӣ, аз ҷумла пинҳон намудани пайҳои кирдор низ дахл дорад.

Ба андешаи мо, тартиби таҳлил бояд аз муайян намудани мазмуни амали ҳар як иштирокчӣ оғоз гардад. Сипас бояд муайян карда шавад, ки ӯ ҳангоми анҷом додани амал чӣ маълумот дошт, ин маълумотро аз куҷо гирифта буд ва бо вуҷуди доштани чунин маълумот кадом қарорро интихоб намуд. Баъдан аломати махсуси мақсад, агар барои ҳамин шакли амал ҳатмӣ бошад, бояд мавриди санҷиш қарор гирад. Чунин пайдарҳамӣ исботро бо сохтори таркиби ҷиноят алоқаманд намуда, аз истифодаи хулосаҳои умумӣ пешгирӣ менамояд. Дар муҳити рақамӣ низ мукотиба набояд аз контексти умумии муносибат ҷудо карда шавад. Ибораҳои рамзӣ, ҳазф шудани паёмҳо ё истифодаи якчанд ҳисоб метавонанд аҳамияти исботӣ дошта бошанд, вале маънои онҳо, мансубияти онҳо ба шахси муайян ва робитаи онҳо бо амали воқеӣ бояд алоҳида муайян карда шаванд. Аз ҷумла, паёме, ки баъд аз интиқоли шахс навишта шудааст, бояд бо маълумоте муқоиса карда шавад, ки иштирокчӣ дар вақти интиқол дар ихтиёр дошт. Дониши баъдӣ ба дониши пешина баробар нест. Мавқеи мо аз он иборат аст, ки далелҳои зидди фарзияи айбдоркунӣ низ бояд мавриди санҷиш қарор гиранд. Шартномаи воқеии кор, маълумоти ошкор оид ба сафар, имкони воқеии тарки озодонаи муносибат ва рафтори иштирокчӣ баъд аз огоҳӣ метавонанд барои муайян намудани мазмуни қасд аҳамияти муҳим дошта бошанд. Ҳифзи қурбонӣ набояд бо паст намудани талаботи асоснокии хулоса дар бораи гуноҳи шахси дигар амалӣ карда шавад. Баръакс, қарорҳои далелнок ва аз ҷиҳати ҳуқуқӣ асоснок устувории ҳифзи ҳуқуқиро таъмин менамоянд.

Натиҷаҳои таҳқиқот. Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки тарафи субъективии савдои одамон бояд вобаста ба шакли амали содиршуда муайян карда шавад. Қасди бевосита асоси тавсифи таркиби асосии ҷиноятро ташкил медиҳад. Мақсади махсус дар доираи он амалҳое аҳамияти ҳатмӣ пайдо мекунад, ки меъёри ҳуқуқӣ мавҷудияти чунин мақсадро талаб менамояд. Ангеза аз мақсад фарқ дошта, набояд ҳамчун ҷойгузини он истифода шавад. Натиҷаҳои таҳқиқоти С. В. Иванцов ва А. В. Саранов низ аҳамияти мувофиқ намудани сохтори меъёр бо мушкилоти бандубастро дар таҳлили савдои кӯдакон нишон медиҳанд [5, с. 57–72]. Ба андешаи мо, самти аввалини такмил додани амалияи ҳуқуқтатбиққунӣ равшан намудани доираи мақсади махсус дар гурӯҳҳои амалҳои алтернативӣ мебошад. Дар тавзеҳи илмӣ ва фаъолияти ҳуқуқтатбиққунӣ бояд нишон дода шавад, ки хариду фурӯш ва дигар аҳдҳои ғайриқонунӣ чӣ хусусият доранд ва нисбат ба пешниҳод, ҷалбкунӣ, интиқол ё дигар амалҳо кадом самти рафтор бояд исбот карда шавад. Ин пешниҳод ба аз байн бурдани фарқиятҳои сохтории меъёр равона нашуда, балки ба муайян намудани аҳамияти ҳуқуқии чунин фарқиятҳо нигаронида шудааст.

Самти дуюм ба муайян намудани ҳудуди қасди шарикон дахл дорад. Мо зарур мешуморем, ки огоҳӣ аз нақшаи умумӣ, равонагии амали шахс ба истифодаи пешбинишуда ва хоҳиши иҷро намудани саҳми худ алоҳида арзёбӣ карда шаванд. Мақсади шахсан истисмор намудани қурбонӣ ва мусоидати бошуурона ба истисмори ӯ аз ҷониби иштирокчии дигар бояд аз ҳам фарқ карда шаванд. Танҳо аз муносибати касбӣ, хизматӣ ё хешутаборӣ мавҷудияти қасди умумӣ баровардан асоснок нест.

Самти сеюм ба таҳияи меъёрҳои равшани шарҳи мафҳуми фоидаи ғайриқонунӣ равона мегардад. Барои пешгирии татбиқи аз ҳад васеи меъёр бояд робитаи манфиати пешбинишуда бо муомилоти ғайриқонунӣ ё истифодаи шахс муайян карда шавад.

Самти чорум ба ҷудо намудани гуноҳ нисбат ба амали асосӣ ва гуноҳ нисбат ба оқибати вазнин равона карда мешавад. Чунин фарқгузорӣ имкон медиҳад, ки қасд нисбат ба кирдори асосӣ бо шакли гуноҳ нисбат ба оқибати минбаъда омехта карда нашавад.

Самти панҷум тақозо менамояд, ки ҳангоми мавҷуд будани иштибоҳи воқеӣ аломати нодуруст даркшуда ва натиҷаи ҳуқуқии чунин иштибоҳ мушаххас муайян карда шаванд. Ҳар иштибоҳ бояд вобаста ба аҳамияти ҳуқуқии аломате, ки нисбат ба он ба вуҷуд омадааст, алоҳида арзёбӣ гардад.

Хулоса. Ҳамин тариқ, таҳлили дурусти тарафи субъективии ҷинояти савдои одамон аз формулаи умумии «қасди бевосита ва мақсади истисмор» фаротар меравад. Чунин таҳлил муайян намудани мазмуни огоҳии шахс, интихоби иродавӣ, вақти ташаккули қасд, самти рафтор ва ҳудуди мақсади ҳар як иштирокчиро тақозо менамояд. Маҳз чунин муносибат имкон медиҳад, ки ҷавобгарии ҷиноятӣ барои савдои одамон бо зарурати ҳифзи озодӣ ва шаъну шарафи қурбонӣ, принсипи ҷавобгарии гунаҳкорона ва талаботи фардисозии ҳуқуқии арзёбии кирдор мутобиқ карда шавад.

Адабиёт

1. Абрамова, С. Р. Проблемы установления отдельных обстоятельств, подлежащих доказыванию по уголовным делам о торговле несовершеннолетними / С. Р. Абрамова // Криминалистика: вчера, сегодня, завтра. - 2025. № 1. С. 7-16.
2. Гаммаев, В. М. Особенности признаков субъективной стороны торговли людьми / В. М. Гаммаев // Современное право. - 2011. № 7. С. 132-135.
3. Давлатзода, Г. Ш. Унсурҳои субъективии ҷинояти савдои кӯдак / Г. Ш. Давлатзода // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои фалсафа, ҳуқуқ ва сиёсатшиносӣ - 2026. № 2 (22). С. 193-200.
4. Жуманиёзова, З. Особенности субъективной стороны преступления торговли людьми / З. Жуманиёзова // Общество и инновации. Т. 6. Спец. вып. 6. - 2025. С. 546-551.
5. Иванцов, С. В. Современные проблемы противодействия торговле детьми в Российской Федерации и государствах - участниках СНГ / С. В. Иванцов, А. В. Саранов // Всероссийский криминологический журнал. 2022. Т. 16, № 1. С. 57-72. 2022.16(1).57-72.
6. Муқовимат ба савдои одамон: таҳлил, ҳамкории байналмилалӣ ва роҳҳои инкишоф додани амалияи ҳуқуқтатбиққунӣ: воситаи таълимӣ / Т. Ш. Шарипов, З. А. Камолов, А. И. Сафарзода. - Душанбе, 2017. - 400 с.
7. Мулладжанова, Н. А. Уголовно-правовые аспекты торговли людьми на примере Республики Таджикистан: автореф. дис. … канд. юрид. Наук / Н. А. Мулладжанова. Душанбе, 2021. Русская часть двуязычного издания. URL: https://tnu.tj/avtorefi/avtorefMulladzhanovaNA.pdf (дата обращения: 02.10.2026).
8. Рахимов, М. С. Субъективные признаки, характеризующие торговлю людьми по уголовному законодательству Республики Таджикистан / М. С. Рахимов // Вестник Московского университета МВД России. 2014. № 4. С. 102-106.
9. Саидзода, Ҷ. З. Ҷавобгарӣ барои савдои одамон дар ҳуқуқи байналмилалӣ / Ҷ. З. Саидзода // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои фалсафа, ҳуқуқ ва сиёсатшиносӣ - 2026. № 2 (22). С. 125-132.
10. Силаев, С. А. Криминообразующие признаки торговли людьми в международном и российском уголовном праве / С. А. Силаев, И. В. Ковылов // Вестник Кемеровского государственного университета. Серия: Гуманитарные и общественные науки. - 2018. № 1. С. 55-65.
11. Скрипченко, Н. Ю. Ответственность за торговлю людьми по российскому уголовному праву: вопросы законодательной техники и правоприменения / Н. Ю. Скрипченко // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки. 2020. Т. 24, № 4. С. 1078-1099.
12. Шарипов, Т. Ш. Ҳуқуқи ҷиноятӣ. Қисми умумӣ: курси мухтасари лексияҳо / Т. Ш. Шарипов, Н. Б. Азимов, З. А. Камолов, М. Н. Насриддинов. - Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010. - 173 с.

ТАРАФИ СУБЪЕКТИВИИ ҶИНОЯТИ САВДОИ ОДАМОН

Дар мақола масъалаҳои назариявӣ ва амалии муайян намудани тарафи субъективии ҷинояти савдои одамон аз нуқтаи назари ҳуқуқи ҷиноятӣ мавриди таҳлили илмӣ қарор гирифтаанд. Аҳамияти таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки муайян намудани муносибати равонии шахс ба кирдори содиршуда барои бандубасти дурусти ҷиноят, муайян намудани ҳудуди ҷавобгарии ҷиноятӣ ва таъмини рioяи принсипи ҷавобгарии гунаҳкорона аҳамияти ҳалкунанда дорад. Дар таҳқиқот моҳияти қасд, мақсад ва ангеза ҳамчун унсурҳои бо ҳам алоқаманд, вале аз ҷиҳати вазифаи ҳуқуқӣ фарқкунанда, баррасӣ гардидааст.

Муаллифи мақола қасди бевоситаро ҳамчун шакли асосии гуноҳ нисбат ба кирдори савдои одамон таҳлил намуда, ҷанбаҳои зеҳнӣ ва иродавии онро мушаххас менамояд. Диққати махсус ба масъалаи таносуби қасд бо мақсади махсуси истисмор, инчунин ба фарқ намудани мақсади истисмор аз ангезаи ғаразнок равона шудааст. Дар мақола вобастагии мақсади махсус аз шакли мушаххаси амали дар қонун пешбинишуда, аз ҷумла хариду фурӯш, дигар аҳдҳои ғайриқонунӣ, ҷалбкунӣ, интиқол, пинҳонкунӣ, супоридан ва гирифтани шахс таҳлил карда мешавад. Ҳамчунин, хусусиятҳои тарафи субъективии шарикон, ҳудуди огоҳии ҳар як иштирокчӣ аз нақшаи умумии ҷиноятқорона, аҳамияти розигии қурбонӣ ва ҳолати осебпазирии ӯ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Калидвожаҳо: савдои одамон, тарафи субъективии ҷиноят, қасд, қасди бевосита, мақсад, мақсади истисмор, ангеза, гуноҳ, иштибоҳи воқеӣ, қурбонии савдои одамон, ҳолати осебпазир, шарикӣ, ҷавобгарии ҷиноятӣ, бандубасти ҷиноят.

СУБЪЕКТИВНАЯ СТОРОНА ПРЕСТУПЛЕНИЯ ТОРГОВЛИ ЛЮДЬМИ

В статье проведен научно-правовой анализ теоретических и практических вопросов определения субъективной стороны преступления торговли людьми. Актуальность исследования обусловлена тем, что установление психического отношения лица к совершенному деянию имеет определяющее значение для правильной квалификации преступления, установления пределов уголовной ответственности и обеспечения принципа виновной ответственности. Рассматриваются содержание и соотношение умысла, цели и мотива как взаимосвязанных, но имеющих различное юридическое значение признаков субъективной стороны преступления.

Особое внимание уделено прямому умыслу как основной форме вины при совершении торговли людьми, раскрываются его интеллектуальный и волевой элементы. Исследуется соотношение умысла со специальной целью эксплуатации, а также проводится разграничение цели эксплуатации и корыстного мотива. Анализируется значение специальной цели применительно к различным формам преступного поведения, предусмотренным уголовным законодательством, включая куплю-продажу, иные незаконные сделки, вербовку, перевозку, укрывательство, передачу и получение человека. Отдельно рассматриваются особенности субъективной стороны соучастников, пределы осведомленности каждого участника об общем преступном плане, юридическое значение согласия потерпевшего и его уязвимого положения.

Ключевые слова: торговля людьми, субъективная сторона преступления, умысел, прямой умысел, цель, цель эксплуатации, мотив, вина, фактическая ошибка, потерпевший от торговли людьми, уязвимое положение, соучастие, уголовная ответственность, квалификация преступления.

THE SUBJECTIVE ELEMENT OF THE CRIME OF HUMAN TRAFFICKING

The article presents a legal and theoretical analysis of the main theoretical and practical issues concerning the determination of the subjective element of the crime of human trafficking. The relevance of the study is determined by the fact that establishing a person's mental attitude toward the committed conduct is of decisive importance for the proper legal qualification of the crime, determining the limits of criminal liability, and ensuring the principle of culpable responsibility. The study examines the nature and correlation of intent, purpose, and motive as interrelated but legally distinct elements of the subjective side of a crime.

Particular attention is devoted to direct intent as the principal form of guilt in human trafficking, with separate consideration of its intellectual and volitional elements. The relationship between intent and the special purpose of exploitation is examined, and the distinction between the purpose of exploitation and a profit-oriented motive is clarified. The article analyzes the significance of the special purpose in relation to various forms of criminal conduct established by criminal legislation, including buying and selling, other unlawful transactions, recruitment, transportation, harboring, transfer, and receipt of a person. The subjective element of accomplices is also examined, particularly the limits of each participant's awareness of the common criminal plan, as well as the legal significance of the victim's consent and vulnerable position.

Keywords: human trafficking, subjective element of crime, intent, direct intent, purpose, purpose of exploitation, motive, guilt, factual mistake, victim of human trafficking, vulnerable position, complicity, criminal liability, criminal qualification.

Дар бораи муаллифон
Саидзода Ҷумахон Зикриё
Сардори шуъбаи назорати ҳуқуқӣ, ассистенти кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ
Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абӯалӣ ибни Сино
734003, ҶТ, ш.Душанбе, н.Сино, куч.Сино 29-31
Email: jumakhon-1989@mail.ru

Об авторе
Саидзода Джумахон Зикриё
Начальник отдела правового надзора, ассистент кафедры социальных дисциплин
Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино,
734003, РТ, г.Душанбе, р. Сино, ул.Сино 29-31
Email: jumakhon-1989@mail.ru

About the author
Saidzoda Jumakhon Zikriyo
Head of Legal Control Department, lecturer, Department of Social Sciences
Avicenna Tajik State Medical University,
734003, RT, Dushanbe, dist.Sino, str.Sino 29-31
Email: jumakhon-1989@mail.ru

ТДУ 344.3

ХУСУСИЯТҲОИ МУРОФИАИ СУДӢ ДАР СУДҲОИ ҲАРБӢ

Мирзозода Н.Д.

Донишкадаи ҷумҳуриявии такмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф

Муқаддима. Мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ яке аз шаклҳои махсуси амалигардонии фаъолияти мурофиавии судӣ буда, маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва амалҳои мурофиавиро дар бар мегирад, ки тартиби баррасӣ ва ҳалли парвандаҳоро аз ҷониби судҳои ҳарбӣ муайян менамоянд. Моҳияти мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ аз он иборат аст, ки суд бо риояи талаботи қонун масъалаҳои ҳуқуқиро нисбат ба шахсоне баррасӣ менамояд, ки дорои мақоми махсуси хизматӣ мебошанд. Ин мақом пеш аз ҳама ба хизматчиёни ҳарбӣ, шахсони дар сохторҳои ҳарбӣ хизматкунанда ва дигар субъектҳое дахл дорад, ки муносибатҳои онҳо бо талаботи қонунгузории ҳарбӣ танзим карда мешаванд. Дар баробари он ки мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ ба принсипҳои умумии мурофиаи судӣ асос меёбад, он дорои хусусиятҳои махсус мебошад. Ин хусусиятҳо аз табиати муносибатҳои ҳарбӣ, зарурати ҳифзи интизоми ҳарбӣ ва таъмини қобилияти мудофиавии давлат сарчашма мегиранд. Мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ наметавонад танҳо ҳамчун шакли татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқӣ нисбат ба хизматчиёни ҳарбӣ фаҳмида шавад. Он пеш аз ҳама механизми ҳуқуқии таъмини тавозун байни манфиатҳои хизмати ҳарбӣ ва ҳуқуқу озодиҳои шахс мебошад.

Усулҳои таҳқиқот. Асоси методологии таҳқиқоти мазкурро маҷмӯи усулҳои умумии илмӣ ва махсуси таҳқиқоти ҳуқуқӣ ташкил медиҳад. Дар ҷараёни таҳқиқот аз усулҳои диалектикӣ, таърихӣ, мантиқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, таҳлили низомӣ ва муносибати тамаддунӣ истифода гардидааст. Истифодаи усулҳои зикршуда имкон фароҳам овард, ки хусусиятҳои мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ муайян ва ба хонанда пешниҳод гарданд.

Муҳокима. Мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ шакли махсуси амалигардонии адолати судӣ буда, хусусияти он аз мақоми махсуси хизматчиёни ҳарбӣ ва муносибатҳои ҷамъиятии соҳаи мудофиа вобаста мебошад. Хусусияти асосии мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ дар он ифода меёбад, ки ҳангоми баррасии парвандаҳо суд на танҳо меъёрҳои умумии ҳуқуқиро татбиқ мекунад, балки хусусияти муносибатҳои хизматӣ, мақоми махсуси иштирокчиён, мазмуни ӯҳдадориҳои ҳарбӣ ва таъсири кирдорро ба тартиботи ҳарбӣ ба назар мегирад. Ҳамзамон, чунин хусусиятҳо набояд боиси маҳдуд гардидани кафолатҳои мурофиавии шахс шаванд.

Профессор М.С. Строгович дар бораи моҳияти мурофиаи судӣ чунин менависад: «Мурофиаи ҷиноятӣ шакли фаъолияти давлат мебошад, ки тавассути он адолати судӣ амалӣ гардида, масъалаи ҷавобгарии шахс танҳо дар асоси қонун ва далелҳои санҷидашуда ҳал карда мешавад» [10].

Ин мавқеъ ба мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ низ дахл дорад, зеро хусусияти ҳарбӣ наметавонад асоси маҳдуд намудани принсипҳои умумии адолати судӣ гардад.

Мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ дар асоси ҳамон принсипҳое ташкил мегардад, ки барои дигар намудҳои мурофиаи судӣ хос мебошанд. Ба онҳо дохил мешаванд:

- қонуният;
- мустақилияти суд;
- баробарии иштирокчиёни мурофиа;
- ҳуқуқ ба ҳимоя;
- презумпсияи бегуноҳӣ;
- ошкорбаёнии муҳокимаи судӣ;
- арзёбии озоди далелҳо аз ҷониби суд.

Аммо дар баробари ин, хусусияти махсуси муносибатҳои ҳарбӣ ба тартиби мурофиа таъсир мерасонад.

Масалан, ҳангоми баррасии парвандаҳои марбут ба ҷиноятҳои ҳарбӣ суд бояд на танҳо ҳолати умумии содир шудани кирдорро муайян намояд, балки чунин масъалаҳоро низ таҳқиқ кунад:

- мақоми хизматии шахс;
- мавҷудияти ӯҳдадориҳои хизматӣ;
- хусусияти фармон ё супориши додашуда;
- таъсири кирдор ба тартиботи ҳарбӣ.

Яъне, дар мурофиаи судӣ нисбат ба хизматчиёни ҳарбӣ омилҳои махсуси ҳуқуқӣ мавҷуданд, ки дар дигар категорияҳои парвандаҳо камтар аҳамият доранд.

Олими ҳуқуқшинос Ю.И. Ляпунов қайд мекунад: «Хусусияти ҷиноятҳои ҳарбӣ дар он ифода меёбад, ки онҳо ба тартиби махсуси муносибатҳои хизматии ҳарбӣ дахл мекунанд ва аз ин рӯ, ҳангоми татбиқи ҳуқуқ бояд хусусияти ин муносибатҳо ба назар гирифта шавад» [8; 9].

Аз ин рӯ, судяи ҳарбӣ бояд ҳам дониши умумии ҳуқуқӣ ва ҳам фаҳмиши махсуси муносибатҳои ҳарбиро дошта бошад.

Хусусиятҳои баррасии парвандаҳои ҷиноятӣ дар судҳои ҳарбӣ. Қисми асосии фаъолияти мурофиавии судҳои ҳарбӣ ба баррасии парвандаҳои ҷиноятии марбут ба ҷиноятҳои ҳарбӣ вобаста мебошад.

Дар чунин парвандаҳо суд вазифадор аст:

- мавҷудияти ҳодисаи ҷиноятро муайян намояд;
- гунаҳкор будани шахсро санҷад;
- муносибати кирдорро бо вазифаи хизматӣ муайян кунад;
- ҳолатҳои сабуккунанда ва вазнинкунандаи ҷавобгариро ба назар гирад.

Хусусияти муҳими чунин мурофиа дар он аст, ки объекти ҳифзи ҳуқуқӣ танҳо манфиати шахсӣ нест. Дар баробари ҳуқуқи шахси айбдоршаванда, манфиатҳои хизмати ҳарбӣ ва амнияти давлат низ аҳамият доранд.

Масалан, ҳангоми баррасии парвандаи вобаста ба саркашӣ аз хизмати ҳарбӣ суд бояд муайян намояд:

- оё шахс воқеан вазифаи хизматӣ дошт;
- оё ӯ имконияти иҷрои вазифаро дошт;
- сабабҳои иҷро накардани ӯҳдадорӣ чӣ буданд;
- оё кирдор қасдан содир шудааст ё не.

Ин ҳолатҳо хусусияти махсуси таҳқиқи судиро нишон медиҳанд.

Профессор В.М. Лебедев менависад: «Фаъолияти судӣ бояд ба муайян намудани ҳақиқати ҳуқуқӣ равона шуда, қарорҳои судӣ бояд танҳо дар асоси таҳқиқи ҳамаҷониба, пурра ва объективии ҳолатҳои парванда қабул гарданд» [5; 6].

Ин талабот дар мурофиаи судии ҳарбӣ аҳамияти махсус дорад, зеро қарорҳои судӣ метавонанд ба тақдири хизматии шахс ва ҳамзамон ба манфиатҳои хизмати ҳарбӣ таъсир расонанд.

Принсипҳои мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ. Мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ, ҳамон тавре ки дигар шаклҳои фаъолияти судӣ, ба маҷмӯи принсипҳои умумии мурофиавӣ асос меёбад. Ин принсипҳо моҳияти адолати судиро муайян намуда, кафолати риояи ҳуқуқу озодиҳои иштирокчиёни мурофиа мебошанд.

Дар баробари ин, татбиқи онҳо дар судҳои ҳарбӣ дорои хусусиятҳои муайян мебошад, зеро муносибатҳои ҳарбӣ бо низоми махсуси интизом, тобеият ва масъулияти хизматӣ фарқ мекунанд.

1. Принсипи қонуният дар мурофиаи судии ҳарбӣ

Қонуният яке аз принсипҳои асосии фаъолияти судҳои ҳарбӣ мебошад. Мувофиқи ин принсип, суд вазифадор аст қарорҳои худро танҳо дар асоси Конститутсия, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул намояд.

Дар муҳити ҳарбӣ, ки муносибатҳои фармондеҳӣ нақши муҳим доранд, риояи қонуният аҳамияти махсус пайдо мекунад. Ҳеҷ як фармон, супориш ё талаботи хизматӣ наметавонад асоси вайрон намудани ҳуқуқҳои шахс ё сарфи назар намудани меъёрҳои қонун гардад.

Қонуният дар фаъолияти суди ҳарбӣ чунин маъно дорад:

- суд танҳо дар доираи ваколати қонунӣ амал мекунад;
- иштирокчиёни мурофиа ҳуқуқҳои худро тибқи қонун амалӣ менамоянд;
- далелҳо танҳо бо роҳҳои пешбининамудаи қонун ҷамъоварӣ ва баҳогузорӣ мешаванд;
- санади судӣ бояд асоснок ва қонунӣ бошад.

Профессор Н.Б. Зейдер дар бораи аҳамияти принсипҳои мурофиавӣ чунин менависад: «Принсипҳои мурофиаи судӣ на танҳо қоидаҳои умумии ташкил намудани мурофиа мебошанд, балки кафолати татбиқи воқеии адолати судӣ ба ҳисоб мераванд» [4]. Гарчанде ин андеша дар доираи мурофиаи граждани баён шудааст, он нисбат ба фаъолияти судҳои ҳарбӣ низ аҳамияти умумӣ дорад.

2. Принсипи мустақилияти судя дар судҳои ҳарбӣ. Мустақилияти судя яке аз хусусиятҳои муҳимтарини мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ мебошад. Хусусияти муҳити ҳарбӣ дар он аст, ки муносибатҳои хизматӣ ба тобеият ва итоати фармон асос меёбанд. Аммо судяи ҳарбӣ ҳангоми иҷрои вазифаи судӣ ба ягон мақоми фармондеҳӣ ё шахси мансабдор вобаста нест.

Мустақилияти судя аз ду ҷиҳат аҳамият дорад:

Якум, он кафолат медиҳад, ки қарор танҳо дар асоси қонун ва далелҳо қабул карда шавад.

Дуюм, он эътимоди иштирокчиёни мурофиаро ба адолати судӣ таъмин менамояд.

Дар ин хусус профессор М.С. Строгович чунин қайд мекунад: «Мустақилияти суд ва тобеъ будани он танҳо ба қонун шарти ҳатмии адолати судии ҳақиқӣ мебошад» [11]. Дар фаъолияти судҳои ҳарбӣ ин принсип махсусан муҳим аст, зеро баъзан иштирокчиёни парванда метавонанд дар муносибатҳои хизматӣ бо ҳамдигар қарор дошта бошанд. Суд бояд аз чунин муносибатҳо мустақил бошад.

3. Принсипи презумпсияи бегуноҳӣ

Презумпсияи бегуноҳӣ яке аз кафолатҳои муҳими ҳуқуқии шахс дар мурофиаи ҷиноятӣ мебошад. Мувофиқи ин принсип, шахс то замоне ки гунаҳкории ӯ бо ҳукми қувваи

қонунидаромадаи суд исбот нашудааст, бегуноҳ ҳисобида мешавад. Дар судҳои ҳарбӣ ин принсип аҳамияти махсус дорад, зеро шахси ба ҷавобгарӣ кашидашуда метавонад хизматчии ҳарбӣ бошад ва нисбат ба ӯ на танҳо масъалаи ҷазои ҳуқуқӣ, балки масъалаи минбаъдаи фаъолияти хизматӣ низ вобаста бошад.

Масалан, ҳукми суд метавонад ба идомаи хизмати ҳарбӣ; рутбаи хизматӣ; мавқеи иҷтимоӣ; обрӯи шахс таъсир расонад.

Вобаста ба ин, профессор А.В. Смирнов чунин таъкид мекунад: «Презумпсияи бегуноҳӣ кафолати асосии он мебошад, ки шахс танҳо дар асоси далелҳои қонунӣ ва бо риояи тартиби одилонаи судӣ ба ҷавобгарӣ кашида шавад» [9].

Хусусиятҳои иштирокчиёни мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ. Дар мурофиаи судии ҳарбӣ иштирокчиёни асосӣ аз рӯи мақоми мурофиавӣ ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд:

- суд;
- прокурор;
- шахси ба ҷавобгарӣ кашидашуда;
- ҳимоятгар;
- ҷабрдида;
- шоҳидон ва дигар иштирокчиёни мурофиа.

Аммо хусусияти муҳими судҳои ҳарбӣ дар он аст, ки бисёре аз иштирокчиён метавонанд дорои мақоми хизматии ҳарбӣ бошанд

Мавқеи судяи ҳарбӣ. Судяи ҳарбӣ шахси мансабдори мустақил буда, вазифаи асосии ӯ амалӣ намудани адолати судӣ мебошад.

Ҳангоми баррасии парванда судя:

- роҳбарии муҳокимаи судиро анҷом медиҳад;
- риояи ҳуқуқҳои иштирокчиёнро таъмин мекунад;
- далелҳоро мустақилона баҳогузорӣ менамояд;
- қарор қабул мекунад.

Фаъолияти судяи ҳарбӣ аз судяи дигар судҳо бо он фарқ мекунад, ки ӯ бояд хусусияти махсуси муносибатҳои ҳарбиро низ дарк намояд. Ба андешаи профессор В.М. Лебедев: «Судя на танҳо татбиққунандаи қонун, балки кафили барқарор намудани адолат дар ҷомеа мебошад» [5; 6].

Нақши прокурор дар мурофиаи судии ҳарбӣ. Прокурор дар судҳои ҳарбӣ вазифаи таъмини қонуниятро иҷро мекунад.

Дар мурофиаи ҷиноятӣ прокурор:

- айбдоркунии давлатиро дастгирӣ мекунад;
- қонунияти рафти мурофиаро назорат менамояд;
- далелҳоро таҳлил мекунад;
- мавқеи ҳуқуқии худро баён менамояд.

Дар баробари ин, прокурор вазифадор аст танҳо ба манфиати қонун амал намояд, на ба манфиати сохтори ҳарбӣ ё шахсони алоҳида.

Ҳуқуқ ба ҳимоя дар мурофиаи судии ҳарбӣ. Яке аз хусусиятҳои муҳими мурофиаи судии ҳарбӣ таъмини ҳуқуқи шахс ба ҳимоя мебошад.

Хизматчии ҳарбӣ, ки нисбат ба ӯ парванда баррасӣ мешавад, ҳуқуқ дорад:

- ҳимоятгар дошта бошад;
- далел пешниҳод намояд;
- ба амалҳои иштирокчиёни мурофиа эътироз кунад;
- қарорҳои судиро шикоят намояд.

Ҳуқуқ ба ҳимоя яке аз унсурҳои асосии мурофиаи одилона мебошад. Муҳаққиқи ҳуқуқи мурофиавӣ П.А. Лупинская менависад: «Ҳуқуқ ба ҳимоя имконияти воқеии шахс барои истифодаи тамоми воситаҳои қонунии ҳифзи манфиатҳои худро дар мурофиаи ҷиноятӣ таъмин менамояд» [7; 8].

Таҷрибаи хориҷӣ оид ба хусусиятҳои мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ. Таҳлили таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки масъалаи ташкили мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ дар низомҳои гуногуни ҳуқуқӣ бо назардошти хусусиятҳои миллӣ ва анъанаҳои ҳуқуқӣ ҳал карда мешавад. Бо вуҷуди фарқиятҳои мавҷуда, аксари давлатҳо ба як хулосаи умумӣ омадаанд: адолати ҳарбӣ бояд ҳамзамон ду ҳадафи муҳимро таъмин намояд – ҳифзи интизоми ҳарбӣ ва кафолати ҳуқуқу озодиҳои шахс.

Дар давлати ҳуқуқбунёд судҳои ҳарбӣ набояд ҳамчун қисми сохтори фармондеҳии ҳарбӣ баромад кунанд. Онҳо бояд ҳамчун мақомоти мустақили судӣ фаъолият намоянд, ки танҳо ба қонун итоат мекунанд.

Модели мурофиаи судии ҳарбӣ дар Федератсияи Россия. Дар Федератсияи Россия судҳои ҳарбӣ ҳамчун қисми низоми ягонаи судҳои умумӣ фаъолият менамоянд. Мақоми ҳуқуқии онҳо тавассути қонунгузории федералӣ муайян карда мешавад.

Хусусияти асосии ин модел дар он мебошад, ки судҳои ҳарбӣ аз мақомоти идоракунии ҳарбӣ ҷудо мебошанд. Яъне командирон ва мақомоти ҳарбӣ ҳуқуқ надоранд ба фаъолияти судӣ дахолат намоянд.

Судҳои ҳарбии Россия парвандаҳои гуногунро баррасӣ мекунанд:
- парвандаҳои ҷиноятии хизматчиёни ҳарбӣ;
- баҳсҳои граждани бо иштироки хизматчиёни ҳарбӣ;
- шикоятҳо нисбат ба амалҳои мақомоти ҳарбӣ.

Муҳимтарин хусусияти ин низом – татбиқи принсипи умумии адолати судӣ нисбат ба субъектҳои дорои мақоми махсус мебошад. Дар робита ба ин, профессор В.М. Лебедев чунин қайд мекунад: «Мавҷудияти судҳои махсус маънои махсус будани адолати судиро надорад. Ҳамаи судҳо бояд ба талаботи ягонаи қонуният ва адолати судӣ тобеъ бошанд» [5].

Ин мавқеъ нишон медиҳад, ки махсус будани судҳои ҳарбӣ пеш аз ҳама ба мавзӯи парвандаҳо вобаста аст, на ба паст ё баланд будани сатҳи кафолатҳои мурофиавӣ.

Модели Иёлоти Муттаҳидаи Амрико. Дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико низоми адолати ҳарбӣ хусусияти махсус дорад. Он асосан ба Кодекси ягонаи адлияи ҳарбӣ (Uniform Code of Military Justice - UCMJ) асос меёбад.

Дар ин низом мурофиаи судии ҳарбӣ аз якчанд марҳила иборат буда, барои хизматчиёни ҳарбӣ тартиби махсуси баррасии парвандаҳоро пешбинӣ мекунад.

Яке аз хусусиятҳои муҳими модели америкоӣ он аст, ки дар баробари ҳифзи интизоми ҳарбӣ ба ҳуқуқҳои мурофиавии хизматчиёни ҳарбӣ аҳамияти калон дода мешавад.

Хизматчии ҳарбӣ ҳуқуқ дорад:
- аз ҳимоятгар истифода барад;
- далел пешниҳод кунад;
- қарорҳоро мавриди шикоят қарор диҳад;
- муҳокимаи одилона талаб намояд.

Муҳаққиқи ҳуқуқи ҳарбӣ Ричард Габриэл дар робита ба ин масъала чунин таъкид менамояд: «Низоми адолати ҳарбӣ танҳо барои ҷазо додани вайронкунандагони интизом вуҷуд надорад. Он бояд эътимоди хизматчиёнро ба қонуният ва адолат таъмин намояд» [12]. Ин таҷриба барои давлатҳое, ки низоми судҳои ҳарбии худро такмил медиҳанд, аҳамияти назариявӣ дорад.

Таҷрибаи давлатҳои Аврупо. Дар бисёр давлатҳои Аврупо масъалаи судҳои ҳарбӣ бо назардошти талаботи Конвенсияи аврупоии ҳуқуқи инсон ва стандартҳои байналмилалии адолати судӣ танзим карда мешавад.

Дар баъзе давлатҳо судҳои ҳарбӣ ҳамчун низоми мустақил боқӣ мондаанд, дар баъзе давлатҳо бошад, парвандаҳои марбут ба хизматчиёни ҳарбӣ аз ҷониби судҳои умумӣ баррасӣ мешаванд.

Меъёри асосӣ дар ҳамаи ин моделҳо як аст: хизматчии ҳарбӣ бояд ба ҳамон кафолатҳои асосии мурофиавӣ дастрасӣ дошта бошад, ки дигар шаҳрвандон доранд.

Мақоми мустақили суд ва ҳуқуқ ба муҳокимаи одилона дар санадҳои байналмилалӣ, аз ҷумла Конвенсияи аврупоии ҳуқуқи инсон, ҳамчун кафолати асосӣ эътироф шудаанд.

Аҳамияти таҷрибаи хориҷӣ барои такмили мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Омӯзиши таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ барои рушди низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти муҳим дорад. Албатта, таҷрибаи дигар давлатҳо бояд бевосита нусхабардорӣ нашавад, балки бо назардошти хусусиятҳои низоми ҳуқуқии миллӣ истифода гардад.

Дар самти такмили мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ чунин самтҳо аҳамияти махсус доранд.

Якум, таҳкими мустақилияти судҳои ҳарбӣ

Суди ҳарбӣ бояд ҳамчун мақоми мустақили адолати судӣ фаъолият намояд. Ҳар гуна таъсири беруна метавонад ба эътимоди ҷомеа нисбат ба қарорҳои судӣ таъсири манфӣ расонад.

Дуюм, рушди кафолатҳои ҳуқуқи иштирокчиёни мурофиа

Хизматчиёни ҳарбӣ, сарфи назар аз мақоми махсуси худ, бояд тамоми ҳуқуқҳои мурофиавии пешбининамудаи қонунро дошта бошанд.

Сеюм, баланд бардоштани тахассуси судяҳои ҳарбӣ

Судяи ҳарбӣ бояд ҳам донишҳои умумии ҳуқуқӣ ва ҳам дониши махсуси соҳаи ҳуқуқи ҳарбиро дошта бошад.

Аҳамияти мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ барои давлати ҳуқуқбунёд. Судҳои ҳарбӣ дар низоми ҳуқуқии давлат нақши махсус доранд, зеро онҳо дар соҳае фаъолият мекунанд, ки бо манфиатҳои муҳими давлатӣ – мудофиа ва амнияти миллӣ алоқаманд мебошад.

Аммо хусусияти соҳаи ҳарбӣ набояд сабаби маҳдуд шудани принсипҳои асосии адолати судӣ гардад. Баръакс, маҳз дар чунин соҳаҳо аҳамияти қонуният бештар зоҳир мегардад.

Суди ҳарбӣ бояд:
- кафили риояи қонун дар муҳити ҳарбӣ бошад;
- ҳуқуқҳои хизматчиёни ҳарбиро ҳифз намояд;
- ба таҳкими интизоми қонунӣ мусоидат кунад;

- байни манфиатҳои давлат ва ҳуқуқҳои шахс тавозун таъмин намояд.

Ба андешаи С.С. Алексеев: «Қувваи ҳуқуқ дар он зоҳир мегардад, ки он на танҳо тартиботро таъмин мекунад, балки озодӣ ва адолатро низ ҳифз менамояд» [1; 2; 3].

Таҳлил нишон медиҳад, ки хусусиятҳои асосии мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ чунин мебошанд:

- мавҷудияти субъектҳои дорои мақоми махсуси хизматӣ;
- зарурати ба назар гирифтани хусусияти муносибатҳои ҳарбӣ;
- таҳқиқи махсуси ҳолатҳои вобаста ба хизмат;
- аҳамияти баландтари масъалаҳои интизом ва тартиботи ҳарбӣ;
- зарурати таъмини тавозун байни манфиатҳои давлатӣ ва ҳуқуқҳои шахс.

Дар баробари ин, мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ бояд ба ҳамон принсипҳои асосии адолати судӣ асос ёбад, ки барои тамоми низоми судӣ хос мебошанд.

Мустақилияти суд, қонуният, ҳуқуқ ба ҳимоя, презумпсияи бегуноҳӣ ва муҳокимаи одилона бояд асоси фаъолияти судҳои ҳарбӣ бошанд.

Ҳамин тавр, судҳои ҳарбӣ дар давлати ҳуқуқбунёд на танҳо воситаи ҳифзи интизоми ҳарбӣ, балки яке аз кафолатҳои муҳими ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои хизматчиёни ҳарбӣ ба ҳисоб мераванд.

Дар натиҷаи таҳлили масъалаҳои вобаста ба мақоми ҳуқуқӣ, салоҳият, ваколатҳо ва хусусиятҳои мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ метавон ба чунин хулоса омад, ки судҳои ҳарбӣ яке аз унсурҳои муҳими низоми ягонаи ҳокимияти судии Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, барои таъмини қонуният, адолати судӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои хизматчиёни ҳарбӣ нақши муҳим доранд.

Судҳои ҳарбӣ бо назардошти хусусияти махсуси муносибатҳои ҳарбӣ дорои салоҳияти муайян мебошанд. Маҳз хусусияти хизмати ҳарбӣ, зарурати нигоҳ доштани интизоми ҳарбӣ ва ҳифзи қобилияти мудофиавии давлат асоси ташкили чунин судҳоро ташкил медиҳад. Бо вуҷуди ин, фаъолияти онҳо бояд пурра ба принсипҳои умумии адолати судӣ – қонуният, мустақилияти суд, баробарии тарафҳо, презумпсияи бегуноҳӣ ва ҳуқуқ ба ҳимоя асос ёбад.

Таҳлили ваколатҳои судҳои ҳарбӣ нишон медиҳад, ки онҳо танҳо ҳамчун мақомоти татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқӣ амал намекунанд, балки ҳамчун механизми муҳими ҳифзи ҳуқуқи шахс дар муҳити ҳарбӣ баромад менамоянд. Судҳои ҳарбӣ ҳангоми баррасии парвандаҳо бояд байни манфиатҳои хизмати ҳарбӣ ва ҳуқуқу озодиҳои шахсии хизматчиёни ҳарбӣ тавозуни одилона таъмин намоянд.

Таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ низ нишон медиҳад, ки самаранокии фаъолияти судҳои ҳарбӣ пеш аз ҳама ба мустақилияти онҳо, сатҳи касбии судяҳо ва риояи стандартҳои байналмилалии адолати судӣ вобаста мебошад. Судҳои ҳарбӣ бояд на танҳо воситаи нигоҳ доштани интизоми ҳарбӣ, балки кафили қонуният ва адолат дар соҳаи муносибатҳои ҳарбӣ бошанд.

Ҳамин тариқ, такмили минбаъдаи фаъолияти судҳои ҳарбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба таҳкими мустақилияти суд, баланд бардоштани кафолатҳои ҳуқуқии иштирокчиёни мурофиа, такмили қонунгузории соҳавӣ ва истифодаи таҷрибаи пешқадами байналмилалӣ равона карда шавад. Танҳо дар чунин ҳолат судҳои ҳарбӣ метавонанд вазифаи худро ҳамчун мақомоти мустақили адолати судӣ ва яке аз кафолатҳои муҳими давлати ҳуқуқбунёд самаранок иҷро намоянд.

Дар натиҷаи таҳқиқи масъалаҳои назариявӣ ва ҳуқуқии вобаста ба мақом, салоҳият, ваколатҳо ва хусусиятҳои мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ метавон ба хулоса омад, ки судҳои ҳарбӣ яке аз унсурҳои муҳими низоми адолати судии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб рафта, дар таъмини қонуният, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои хизматчиёни ҳарбӣ ва таҳкими тартиботи ҳуқуқӣ дар соҳаи муносибатҳои ҳарбӣ нақши муҳим доранд.

Судҳои ҳарбӣ бо назардошти хусусияти махсуси хизмати ҳарбӣ ва муносибатҳои ҷамъиятие, ки дар ин соҳа ба вуҷуд меоянд, дорои мақоми махсус мебошанд. Махсусияти онҳо пеш аз ҳама дар он ифода меёбад, ки фаъолияти онҳо ба баррасии масъалаҳои ҳуқуқие равона шудааст, ки бо иҷрои ӯҳдадориҳои хизматӣ, риояи интизоми ҳарбӣ, иҷрои фармонҳои қонунӣ ва ҳифзи манфиатҳои мудофиавии давлат алоқаманд мебошанд. Бо вуҷуди ин, судҳои ҳарбӣ қисми таркибии низоми ягонаи ҳокимияти судӣ буда, фаъолияти онҳо бояд ба принсипҳои умумии адолати судӣ асос ёбад.

Таҳлили салоҳият ва ваколатҳои судҳои ҳарбӣ нишон медиҳад, ки доираи фаъолияти онҳо аз рӯи хусусияти парвандаҳо, мақоми ҳуқуқии иштирокчиён ва ҳудуди фаъолияти суд муайян карда мешавад. Судҳои ҳарбӣ дорои ваколати баррасии парвандаҳои марбут ба муносибатҳои ҳарбӣ буда, ҳангоми қабули қарор бояд ҳам талаботи қонунгузорӣ ва ҳам хусусиятҳои махсуси хизмати ҳарбиро ба назар гиранд. Дар ин раванд вазифаи асосии онҳо танҳо татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқӣ нест, балки таъмини адолат ва ҳифзи ҳуқуқҳои шахс мебошад.

Хусусияти муҳими фаъолияти судҳои ҳарбӣ дар он зоҳир мегардад, ки онҳо бояд байни ду арзиши муҳим – таъмини интизоми ҳарбӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон – тавозуни дуруст таъмин намоянд. Таҷрибаи ҳуқуқии муосир нишон медиҳад, ки интизоми воқеии ҳарбӣ

танҳо дар асоси қонун ва адолат метавонад устувор бошад. Аз ин рӯ, судҳои ҳарбӣ набояд ҳамчун воситаи маҳдуд намудани ҳуқуқҳои хизматчиён, балки ҳамчун кафили риояи қонун дар муҳити ҳарбӣ фаъолият намоянд.

Мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ дорои хусусиятҳои махсус мебошад. Ин хусусиятҳо аз зарурати ба назар гирифтани мақоми хизматии шахсон, хусусияти фармондеҳӣ ва тобеият, мазмуни ӯҳдадориҳои хизматӣ ва таъсири кирдор ба тартиботи ҳарбӣ сарчашма мегиранд. Аммо чунин хусусиятҳо набояд боиси маҳдуд гардидани кафолатҳои асосии мурофиавӣ шаванд. Принсипҳои қонуният, мустақилияти суд, презумпсияи бегуноҳӣ, ҳуқуқ ба ҳимоя ва баробарии иштирокчиёни мурофиа бояд ҳамчун асоси фаъолияти судҳои ҳарбӣ боқӣ монанд.

Таҳқиқи масъалаҳои вобаста ба иштирокчиёни мурофиаи судӣ нишон медиҳад, ки нақши судяи ҳарбӣ, прокурор ва ҳимоятгар дар таъмини адолати судӣ хеле муҳим мебошад. Судяи ҳарбӣ бояд ҳангоми баррасии парвандаҳо мустақил ва беғараз бошад, прокурор бояд қонуниятро таъмин намояд ва ҳимоятгар бошад барои ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои қонунии шахс хизмат намояд. Танҳо дар сурати фаъолияти самараноки ҳамаи иштирокчиёни мурофиа имконияти қабули қарорҳои одилона ва қонунӣ таъмин мегардад.

Масъалаи таҳқиқ ва баҳодиҳии далелҳо дар судҳои ҳарбӣ низ хусусияти махсус дорад. Ҳангоми баррасии парвандаҳо чунин омилҳо, ба монанди ҳуҷҷатҳои хизматӣ, фармонҳои ҳарбӣ, мақоми хизматии шахс ва дигар ҳолатҳои вобаста ба муҳити ҳарбӣ аҳамияти муҳим пайдо мекунанд. Вале ҳар як далел бояд аз ҷониби суд мустақилона ва объективона баҳогузорӣ карда шавад, зеро танҳо далелҳои қонунӣ ва санҷидашуда метавонанд асоси қарорҳои судӣ бошанд.

Омӯзиши таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки самти асосии рушди судҳои ҳарбӣ дар ҷаҳон ба таҳкими мустақилияти онҳо, баланд бардоштани кафолатҳои мурофиавӣ ва мутобиқ намудани фаъолияти онҳо ба стандартҳои байналмилалии адолати судӣ равона шудааст. Таҷрибаи кишварҳои гуногун собит месозад, ки махсус будани судҳои ҳарбӣ набояд маънои фарқияти кафолатҳои ҳуқуқии шаҳрвандонро дошта бошад.

Хулоса. Ҳамин тариқ, судҳои ҳарбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун мақомоти махсуси адолати судӣ вазифаи муҳимро иҷро менамоянд. Онҳо на танҳо барои ҳалли парвандаҳои вобаста ба хизмати ҳарбӣ, балки барои таъмини волоияти қонун, ҳифзи ҳуқуқи инсон ва таҳкими эътимод ба низоми судӣ хизмат мекунанд. Такмили минбаъдаи фаъолияти судҳои ҳарбӣ бояд ба рушди қонунгузорӣ, таҳкими мустақилияти суд, баланд бардоштани сатҳи касбии кормандони судӣ ва истифодаи таҷрибаи пешқадами байналмилалӣ асос ёбад.

Дар маҷмуъ, нақши судҳои ҳарбӣ дар давлати ҳуқуқбунёд аз он иборат аст, ки онҳо ҳамчун механизми муҳими таъмини тавозун байни манфиатҳои мудофиавии давлат ва ҳуқуқу озодиҳои шахс амал намуда, барои пойдории қонуният ва адолати ҳуқуқӣ дар соҳаи муносибатҳои ҳарбӣ замина фароҳам меоранд.

Адабиёт:

1. Алексеев, С.С. Общая теория права: учебник 2-е изд. [Текст] / С.С. Алексеев. – М.: Проспект, 2009. – 343 с.
2. Алексеев, С.С. Теория права [Текст] / С.С. Алексеев. – М.: БЕК, 1995. – 320 с.Алексеев, С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования [Текст] / С.С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
3. Зейдер Н.Б. Гражданские процессуальные правоотношения [Текст] / Н.Б. Зейдер**.** – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1965. Лебедев, В.М. Судебная власть в современной России: Проблемы становления и развития [Текст] / В.М. Лебедев. Изд-во Санкт-Петербургский государственный университет, юридический факультет. Лань. 2001. – 384 с.
4. Лебедев, В.М. Судебная власть в Российской Федерации: становление и развитие [Текст] / В.М. Лебедев. – М.: Норма, 2010. – 512 с. Лупинская П.А. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство и практика [Текст] / П.А. Лупинская**.** – Москва: Юристъ, 2006.
5. Ляпунов Ю.И. Воинские преступления: уголовно-правовая характеристика [Текст] / Ф.И. Ляпунов**.** – Москва: Военное издательство, 1986.
6. Смирнов, А.В., Калиновский, К.Б. Уголовный процесс. Учебник для вузов [Текст] / А.В. Смирнов, К.Б. Калиновский. Под общ. ред. А.В. Смирнова. – СПб., 2004. – 142 с.
7. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. Том 1: Основные положения науки советского уголовного процесса [Текст] / М.С. Строгович**.** – Москва: Наука, 1968.
8. Строгович М.С**.** Проблемы судебной этики [Текст] / М.С. Строгович**.** – Москва: Наука, 1974.
9. Gabriel R.A. To Serve with Honor: A Treatise on Military Law. - New York: Greenwood Press, 1982.
10. Силаев, С. А. Криминообразующие признаки торговли людьми в международном и российском уголовном праве / С. А. Силаев, И. В. Ковылов // Вестник Кемеровского

государственного университета. Серия: Гуманитарные и общественные науки. - 2018. № 1. С. 55-65.

ХУСУСИЯТҲОИ МУРОФИАИ СУДӢ ДАР СУДҲОИ ҲАРБӢ

Мақола аҳамияти илмӣ-ҳуқуқшиносӣ дошта, дар он хусусиятҳои мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ муайян ва мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Муаллиф дар қисмати муқаддимавии мақолаи мазкур иброз намудааст, ки мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ яке аз шаклҳои махсуси амалигардонии фаъолияти мурофиавии судӣ буда, маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва амалҳои мурофиавиро дар бар мегирад, ки тартиби баррасӣ ва ҳалли парвандаҳоро аз ҷониби судҳои ҳарбӣ муайян менамоянд. Дар қисмати асосии мақола бошад муаллиф доир ба масъалаи хусусиятҳои мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ ибрози андеша намуда, менависад, ки мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ шакли махсуси амалигардонии адолати судӣ буда, хусусияти он аз мақоми махсуси хизматчиёни ҳарбӣ ва муносибатҳои ҷамъиятии соҳаи мудофиа вобаста мебошад. Хусусияти асосии мурофиаи судӣ дар судҳои ҳарбӣ дар он ифода меёбад, ки ҳангоми баррасии парвандаҳо суд на танҳо меъёрҳои умумии ҳуқуқиро татбиқ мекунад, балки хусусияти муносибатҳои хизматӣ, мақоми махсуси иштирокчиён, мазмуни ӯҳдадориҳои ҳарбӣ ва таъсири кирдорро ба тартиботи ҳарбӣ ба назар мегирад. Дар идома таъкид менамояд, ки чунин хусусиятҳо набояд боиси маҳдуд гардидани кафолатҳои мурофиавии шахс шаванд. Дар бахши хулосавии мақола омадааст, ки судҳои ҳарбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун мақомоти махсуси адолати судӣ вазифаи муҳимро иҷро менамоянд.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, хусусият, мурофиа, судҳои ҳарбӣ, ҳуқуқ, мақомот, адолати судӣ, муқоиса, таҷриба, меъёр, парванда, таъмини интизоми ҳарбӣ, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон.

ОСОБЕННОСТИ СУДЕБНОГО РАЗБИРАТЕЛЬСТВА В ВОЕННЫХ СУДАХ

Статья имеет научно-юридическое значение, в ней выявляются и обсуждаются особенности судебного разбирательства в военных судах. Во введении к статье автор утверждает, что судебное разбирательство в военных судах является одной из особых форм осуществления судебно-процессуальной деятельности, которая включает в себя совокупность правовых норм и процессуальных действий, определяющих порядок рассмотрения и разрешения дел военными судами. В основной части статьи автор выражает свое мнение по вопросу особенностей судебного разбирательства в военных судах, отмечая, что судебное разбирательство в военных судах является особой формой осуществления судебного правосудия, характеристики которой зависят от особого статуса военнослужащих и общественных отношений в сфере обороны. Главной особенностью судебного разбирательства в военных судах является то, что при рассмотрении дел суд применяет не только общеправовые нормы, но и учитывает особенности служебных отношений, особый статус участников, содержание воинской службы и влияние акта на военный порядок. Далее он подчеркивает, что такие особенности не должны приводить к ограничению процессуальных гарантий личности. В заключительной части статьи утверждается, что военные суды в Республике Таджикистан выполняют важную функцию как специализированные органы правосудия.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, характеристики, судебные разбирательства, военные суды, право, органы власти, правосудие, сравнение, опыт, нормы, дело, обеспечение военной дисциплины, защита прав и свобод человека.

FEATURES OF TRIAL IN MILITARY COURTS

The article has a scientific and legal significance, in which the features of the trial in military courts are identified and discussed. In the introductory part of this article, the author states that the trial in military courts is one of the special forms of implementing judicial procedural activities, which includes a set of legal norms and procedural actions that determine the procedure for considering and resolving cases by military courts. In the main part of the article, the author expresses his opinion on the issue of the features of the trial in military courts, writing that the trial in military courts is a special form of implementing judicial justice, the characteristics of which depend on the special status of military personnel and public relations in the field of defense. The main feature of the trial in military courts is that when considering cases, the court applies not only general legal norms, but also takes into account the characteristics of service relations, the special status of the participants, the content of military duties and the impact of the act on military order. He further emphasizes that such features should not lead to a limitation of the procedural guarantees of a person. The concluding section of the article states that military courts in the Republic of Tajikistan perform an important function as specialized bodies of justice.

Keywords: Republic of Tajikistan, characteristics, proceedings, military courts, law, authorities, justice, comparison, experience, norms, case, ensuring military discipline, protection of human rights and freedoms.

Дар бораи муаллиф
Мирзозода Наврӯз Довудхоҷа
номзади. илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, ректор

Донишкадаи ҷумҳуриявии такмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф
Суроға Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, н. Шоҳмансур, кӯч. Нисор Муҳаммад.

Об авторе
Мирзозода Навруз Довудходжа
Кандидат юридических наук, доцент, ректор
Республиканский институт повышения квалификации и переподготовки работников сферы образования.
Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, район Шохмансур, ул. Нисор Мухаммад.
About the Author
Navruz Dovudkhoja Mirzozoda
Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Rector
Republican Institute for Advanced Training and Retraining of Education Personnel.
Address: Nisor Muhammad Street, Shohmansur District, Dushanbe, Republic of Tajikistan.

ТДУ 323 . 33 (575.3)

ТАНЗИМИ ҶАРАЁНИ МУҲОҶИРАТ ОМИЛИ МУҲИМИ УСТУВОРИИ МАСЪАЛАҲОИ ШАҲРВАНДӢ

Раҳмонзода А. З.
Донишгоҳи инноватсия ва технологияҳои рақамии Тоҷикистон
Назарзода П. С.
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ

Ҷараёни рушд ва инкишофи давлатҳои муосир аз бисёр ҷиҳат ба раванди танзими муҳоҷират вобастагии амиқ дорад, ки дар заминаи он имкониятҳо барои устувории масъалаҳои шаҳрвандӣ ба вуҷуд меояд. Муҳоҷиратро аксари муҳақиқон ба сифати падидаи иҷтимоӣ баррасӣ менамоянд ва он бевосита ба фаъолияти инсон пайваст мебошад. Мусаллам аст, ки барои роҳандозии ҷараёни муҳоҷират дар шароити муосир давлатҳоро зарур аст, як навъ системаи нави илман асосноки баҳисобгирии оқибатҳои фаъолияти ин равандро роҳандозӣ намоянд, ки барои таъмини амнияти миллии кишвар мусоидат намояд. Ҳуҷҷати дорои эътибори қонун Конвенсияи Байналмилалӣ оид ба ҳимояи ҳуқуқи ҳамаи муҳоҷирони меҳнатӣ 18 декабри соли соли 1990 аз ҷониби Ассамблеяи генералии СММ қабул гардидааст ва он, ин саннаро рӯзи байналмилалии муҳоҷирон эълон доштааст.

Муҳоҷират ба сифати падидаи иҷтимоӣ, ҳоло тамоми давлатҳои ҷаҳонро фаро гирифтааст ва мутобиқи рақамҳо, ҳар сию панҷумин сокинони сайёра муҳоҷир мебошад. Раванди муҳоҷират аз бисёр ҷиҳат барои ҳалли масъалаҳои иҷтимоии аҳолии давлатҳои ҷаҳон созгор мебошад, ҳамин аст, ки бо маълумоти СММ, дар соли 2009 муҳоҷирон ба кишварашон 240 миллиард доллар интиқол додаанд [14, с. 20]. Таҷрибаи як қатор кишварҳои хориҷӣ собит менамояд дар замони муосир муҳоҷирати меҳнатӣ шакли аз ҳама маъмул буда, пайваста дар рушду инкишоф қарор мегирад. Муҳаққиқони рус Л.О. Тернова ва Г.Г. Гольдин дар заминаи таҳқиқоти илмиашон ин масъаларо баррасӣ намуда, исбот намудаанд, ки нақш ва ҷойгоҳи “муҳоҷирати меҳнатӣ дар нисбати дигар намунаҳои муҳоҷират авлавияти хосаро касб менамояд” [15, с. 152-155].

Хосияти дигари раванди муҳоҷират, ки дар замони муосир то рафт вусъати навро касб менамояд ва он бевосита ба масъалаи муносибати шаҳрвандӣ алоқаманд мебошад, ин аз ҷониби муҳоҷирон гирифтани мақоми шаҳрвандии кишваре мебошад, ки онҳо ба онҷо барои кор омадаанд. Ин раванд бештар дар давлатҳои Европа ва Амрико ба назар мерасад. Барои ба ҳадафи хеш расидан муҳоҷирон дар баъзе мавридҳо бо мушкилоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ мегарданд ва ин дар ҳоле, ки дар баъзе давлатҳо барои осон кардан ва амалӣ гардонидани он чораҳо андешида мешаванд. Низоми шаҳрвандӣ дар давлатҳои ҷаҳон доир ба ин масъала ҳоло хусусияти ягонаро касб накардааст. Аз ҷумла, дар давлати пешсаф ва тавонои Европа – Англия ташкили низоми шаҳрвандӣ тибқи муқаррароти синфӣ сурат мегирад. Низоми шаш синфи шаҳрвандӣ ба ин давлат хос буда, танҳо ба синфи аввалин - «британиёӣ» - ҳуқуқи вуруд ва истиқомати бемамониат дар қаламрави кишварро додаанд. Соли 2009 бо мақсади васеъ ва мукаммал намудани низоми шаҳрвандӣ вазорати корҳои дохилии Англия пешниҳод намуд, ки рӯйхати синфҳои шаҳрвандӣ бо илова кардани мақоми «шаҳрванди шартӣ» васеъ карда шавад. Ба ин гурӯҳ шахсоне дохил мешаванд, ки ҳуқуқи зиндагӣ ва кор дар Англияро доранд ва пас аз чанд сол (ё ҳатто моҳҳо) метавонанд шиносномаи воқеии ин кишварро бо шарти рафтори хуб ба даст оранд. Низоми қаблӣ ба муҳоҷирон имкон медод дар ҳолате, ки панҷ сол дар Англия зиндагӣ намоянд, соҳиби кор бошанд, пайваста андоз супоранд ва тартиботи қонунро риоя намоянд ба онҳо ҳуқуқи пайдо намудани шаҳрвандиро муқаррар мекард. Низоми нави гирифтани шаҳрвандии Англия, тибқи қоидаҳои нав сурат мегирад ва дар нисбати “шаҳрвандии шартӣ” дар баробари донистани забон ва дигар воқеияти англисӣ боз як қатор талаботҳои нави баҳисобгирии холҳоро ба роҳ мондааст. Чуноне, ки ба назар мерасад дар низоми шаҳрвандии Англия ба масъалаи вазъи молиявии муҳоҷир аҳамияти ҷиддӣ зоҳир намегардад. Ҳолати дигаре, ки ба мақоми шаҳрвандӣ ва имкониятҳои молиявии онҳо таваҷҷӯҳ менамоянд ба як қатор давлатҳои ҷазираҳои хурд рост меояд, ки чандон дар ҳолати рушд қарор надоранд, вале дар бисёр мавриди ба масъалаи сафарбар намудани қувваҳои меҳнатии худ аз ҳисоби шаҳрвандонашон аз тариқи бароҳмонии тиҷорати қувваи корӣ аз роҳи фурӯш муввафақ мегарданд. Чунончӣ, барои шаҳрванди ҷазираҳои Сент-Китс ва Невис шудан ба ташкилоти хайриявии «Фонди диверсификатсияи саноати шакар» вобаста ба шумораи аъзои оила аз 200 ҳазор то 400 ҳазор доллар хайрия гузаронидан кофӣ буда, барои коркарди аризаи

шаҳрвандӣ ва гирифтани шиносноma пардохти як чанд ҳазор доллар лозим меояд. Чунин тартиботи ҷоринамудаи ин давлат «сармоягузорӣ ба ивази шаҳрвандӣ» дар замони худ дар бисёр кишварҳои ҷазиравӣ вуҷуд дошт ва он аз ҷониби гурӯҳҳои алоҳидаи ҷиноятӣ ва мафиозӣ барои фурӯши бадаст овардани шаҳрвандӣ мавриди истифода қарор мегирифт. Як замоне, бо ба даст овардани шиносномаи ҷазираи Белиз собиқ мустамликаи Англия дар қисмати Америкаи Марказӣ, шаҳрвандони хориҷӣ метавонистанд бемамониат ба давлатҳои ИМА, Англия ва дигар давлатҳои Иттиҳоди Европа ворид гарданд ва озодона дар он ҷойҳо кору фаъолият намоянд. Бо гузашти чанд сол муқарароти ин низоми шаҳрвандӣ дигаргун гардид, ки мутобиқи он минбаъд ҳатто, шаҳрвандони ин ҷазира имкони ба ин давлатҳо рафтанро аз даст доданд.

Низоми шаҳрвандии ИМА пайваста дар ташаккул ва тағйирёбӣ мебошад. Солҳои охир дар ин низом мустақиман харидорӣ намудани шаҳрвандии ин кишвар ба расмият даромад. Хусусан, дар солҳои охири давраи президентии Ҷ. Буши калонӣ дар қатори дигар расмиёт ва раводидҳои низоми шаҳрвандӣ барои вуруд гардидан ба ИМА раводиди бо истилоҳ EV-5 ҷорӣ мегардад. Муқарароти ин раводид пешбинӣ менамуд ва муҳоҷирро вазифадор мекард, барои ноил гардидан ба шаҳрвандӣ ба корхонаи нави тиҷоратӣ ва ё ба корхонаи мавҷудаи дорои мушкилоти иқтисодӣ бояд 1 миллион доллар сармоягузорӣ намояд. Нишондоди мазкур дар ҳама минтақаҳои ИМА ҳукми ҳатмӣ надошт ва барои баъзе минтақаҳои дорои сатҳи баланди бекорӣ, ҳадди ақали сармоягузорӣ то 500 ҳазор доллар коҳиш ёфта буд. Мутобиқи нишондод пас аз ду сол, сармоягузори муҳоҷир ва аъзои оилаи ӯ ҳуқуқи соҳиб гардидан ба иҷозатномаи истиқомати доимӣ ва сипас шаҳрвандиро дар ин кишвар пайдо мекунад.

Дар баробари ин боз мушкилоти муносибати манфии мақомотҳои дахлдор ва муҳити носозгори аҳли ҷомеа бо муҳоҷирон дар муносибатҳои иҷтимоӣ пайваста ба назар мерасад. Дар айни замон, танҳо тақрибан 10 фоизи муҳоҷирон дар ин кишвар имконият доранд, ки фарзандонашонро ба кудакистон ва мактабҳо фаро гиранд, аз беморхонаҳо, бонкҳо ва ширкатҳои гуногун истифода баранд [3, с. 47; 12, с. 145]. То имрӯз вазъ ба таври куллӣ тағйир наёфтааст. Ҳолати дигари алоқаманд ба муҳоҷиратро дар охири асри XIX муҳақиқон - Ч. Ломброзо ва Г. Тард мавриди омӯзиш қарор дода, робитаи устувори байни муҳоҷират ва афзоиши ҷиноятқориро ошкор намуданд. Муҳоҷирати ғайриқонунӣ ба ташаккули чолишҳо ва таҳдидҳо ба амнияти миллӣ ва байналмилалӣ мусоидат мекунад. Дар муносибатҳои муосир ба фаҳмиши муҳоҷират як қатор мавқеъгириҳои мавриди тавоҷҷӯҳ муайян карда шудаанд. Муҳаққиқони рус - Ж. Зайончковская, В. Переведенцев (1964); Т. Заславская, Л. Рыжаковский (1978) ва дигарон бар ин назаранд, ки муҳоҷират асосан категорияи иқтисодӣ мебошад. Инчунин, ҷанбаи дигари алоқаманд ба муҳоҷират бо асоси этникӣ пас аз пошхурии ИҶШС аз ҷониби муҳаққиқон - В.А. Ионцев ва А.Е. Крухманов (2002) мақоми эътибор пайдо менамояд. Мавҷудияти чунин ихтилофи шадид дар фаҳмиши равандҳои муҳоҷират зарурати ба ин нишондодҳо муайян намудани муносибатро тақозо менамояд. Тоҷикистон ба сифати давлати соҳибистиқлол бо асосҳои бунёди давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд ба ҷомеаи ҷаҳонӣ ворид мегардад. Мусаллам аст, ки бо мақсади иҷрои ин ҳадаф ва иҷрои масъалаҳои иҷтимоӣ дар ҷомеа бо таъсири омилҳои ҷаҳонишавӣ зарурати роҳандозӣ намудани як қатор тадбирҳо ба миён меояд. Дар ин росто, кушиши дар сатҳи давлатӣ ба тартиб даровардани падидаи муҳоҷират ва муайян намудани хусусияти танзимшавандагии он дар шароити муосир барои ҷумҳурии тозаистиқлоли мо, муҳим боқӣ мемонад. Дар робита ба ин, ҳуҷҷате ба монанди «Консепсияи сиёсати давлатии муҳоҷирати Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул гардидааст, ки ба ҷиҳати мазмун ва моҳият маҷмуи масъалаҳои алоқаманд ба муҳоҷиратро баррасӣ менамояд [6].

Амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳолати муҳофизатии манфиатҳои ҳаётан муҳими кишвар аз таҳдидҳои воқеӣ ва эҳтимолии дохиливу берунӣ ба шумор меравад. Мувофиқи Консепсияи амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, манфиатҳои миллӣ «маҷмӯи манфиатҳои мутавозини шахс, ҷомеа ва давлат дар соҳаҳои иқтисодӣ, дохилисиёсӣ, иҷтимоӣ, байналмилалӣ, иттилоотӣ, низомӣ, сарҳадӣ, экологӣ ва дигар соҳаҳо» мебошанд. Санади асосии меъёрӣ-ҳуқуқӣ дар соҳаи таъмини амнияти давлат қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи амният» [8] мебошад, ки мувофиқи он «амнияти миллӣ – ҳолати муҳофизатии манфиатҳои ҳаётан муҳими кишвар аз таҳдидҳои воқеӣ ва эҳтимолии дохиливу берунӣ» мебошад.

Масъалаи дигари алоқаманд ба муҳоҷират, ки дар давлатҳои қабулкунандаи муҳоҷирон ба мушоҳида мерасад, ин содир намудани кирдорҳои ҷиноятӣ аз ҷониби шаҳрвандони хориҷӣ мебошад. Аз ҷумла, тибқи маълумотҳо дар Федератсияи Росия, ки муҳоҷирони зиёд аз ҷумҳуриҳои пасошуравии Осиёи Марказӣ дорад, ин ҳолат бештар ба назар мерасад. Мутобиқи

маълумот дар соли 2004 дар Федератсияи Росия шумораи ҷиноятҳои содирнамудаи шаҳрвандони хориҷӣ (алайҳи шахс 10%, ҷиноятҳо дар соҳаи иқтисодиёт 37%, зидди бехатарӣ ва тартиботи ҷамъиятӣ 16%, зидди ҳокимияти давлатӣ 37%) - ро ташкил медод. Ҷиноятҳои зидди ҳокимияти давлатӣ содирнамудаи шаҳрвандони хориҷӣ бошад ин таҳия ё фурӯши ҳуҷҷатҳои қалбакӣ маҳсуб меёфт, ки дар маҷмӯъ ба 30 фоизи шумораи умумии ҷиноятҳо рост меомад [15, с. 152-155; 14, с.17].

Ҳатто дар рӯзҳои мо, новобаста аз авҷи баланди муҳоҷират, такмилу пешравии маҷмӯи нави ҳамкориҳои байнидавлатӣ дар самти бароҳмонии қонунҳо ҷиҳати ташкили дурусти муҳоҷират ҳоло ҳам шумораи ҳуқуқвайронкуниҳои шаҳрвандони хориҷӣ пайваста меафзояд.

Баъди ба даст овардани истиқлолияти сиёсӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти сиёсати хориҷӣ роҳи «сиёсати дарҳои кушода»-ро пеш гирифт, ки он тақозо мекард «бо ҳамаи кишварҳои дуру наздик робитаҳои дӯстона ва эътирофи манфиатҳои тарафайнро густариш бахшад» [7]. Мусалам аст, ки бароҳмонии раванди муҳоҷират дар кишварамон тибқи нишондодҳои Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 январи соли 2015, №332 ҷараён мегирад. Ин сиёсат имконият фароҳам меоварад шаҳрвандони мо бо мақсади муҳоҷирати меҳнатӣ дилхоҳ давлатҳои ҷаҳонро интихоб намоянд. Дуруст аст, ки дар ин сурат танзими мувофақи раванди муҳоҷират метавонад бо баъзе мушкилот рӯ ба рӯ гардад. Бо назардошти ин барои ҷумҳурии мо зарурат ба миён меояд бо баъзе аз давлатҳо доир ба ҳалли мушкилот ва масъалаҳои сиёсӣ-ҳуқуқии масоили мазкур ҳамкориҳоро ба роҳ монад.

Имрӯзҳо, самти сиёсати муҳоҷират дар баъзе аз давлатҳо ва минтақаҳои ҷаҳон бадтар мешавад. Ҳамаи ин дар сурате, ки аксари кишварҳои ҷаҳони муосир мушкилот ва пешомадҳои раванди муҳоҷиратро хуб эҳсос менамоянд ва ҷиҳати такмили асосҳои сиёсӣ-ҳуқуқии ин раванд тадбирҳо меандешанд.

Сиёсати дарҳои кушод ба ҷиҳати моҳият осор ва оқибати худро дар бисёр давлатҳои пешрафта нишон дод. Аз ҷумла, дар заминаи роҳандозии ин сиёсат дар Англия, тавре ки дар боло оид ба масоили шаҳрвандии ин кишвар мо ишора намуда будем, ба он мусоидат намуд, ки ҳоло ҳар чорумин сокини пойтахти ин кишвар - шаҳри Лондон муҳоҷир аст. Дар баъзе қисматҳои Лондон ин нишондод зиёда аз нисфи аҳолиро ташкил медиҳанд. Ба ақидаи «аборигенҳо», ҳоло бегонагон (омадагон) дар ин давлат ҳуқуқҳои зиёдеро соҳибанд ва аксар вақт аз онҳо сӯиистифода мекунанд. Дар робита ба ин, қувваҳои сиёсии лейбористони ин кишвар солҳои охир борҳо пешниҳод намудаанд, ки системаи нуқтаҳои муҳоҷирон ҷорӣ карда шавад [17, с. 367]. Риояи онҳо таҳти назорати мақомоти ҳифзи ҳуқуқ қарор дорад. Дар баробари тадбирҳои манъкунанда ва маҳдудкунанда барномаҳои кӯмаки иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба муҳоҷирон васеъ истифода мешаванд.

Дар Австралия, Канада, Зеландияи Нав тибқи низоми рейтингӣ танҳо муҳоҷирони баландихтисос ва аз ҷиҳати иқтисодӣ серталаб ба ҷойи истиқомати доимӣ қабул карда мешаванд. Дар ИМА бошад, воситаи муҳими ҷалби «нерӯи ақлӣ» ин ташкили омӯзиши хориҷиён буд, ки дар натиҷа 2/3-и онҳо пас аз хатми таҳсил дар он ҷо монданд [18, с. 55]. Дар Россия ҳам қонунгузорӣ дар бораи муҳоҷирон ва ҳам таҳияи механизмҳои танзими ҳаракатҳои ҳудудӣ дар ҳолати озмоиш ва ташаккул қарор доранд.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар ҷумҳуриҳои пасошуравии ИДМ Федератсияи Россия вобаста ба мавқеи хуби геосиёсиаш дар замони муосир метавонад барои қабули муҳоҷирони меҳнатӣ созгор бошад. Масалан, дар Вилояти Саратов Шурои ҷамъиятӣ [5] оид ба масъалаҳои ҳимояи ҳуқуқи муҳоҷирон таъсис ёфта буд. Ҳамзамон, рақамҳо натиҷаҳои мусбати ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандон аз ҷониби ваколатдорони ҳуқуқи инсон дар вилоятҳои Воронеж ва Омскро таъкид намудаанд [2]. Афзоиши муҳоҷират тибқи маълумоти соли 2012 дар тамоми кишварҳои ҷаҳон 294920 нафарро ташкил дод. Дар ин робита кишварҳои ИДМ аз ҳама «ҳаракаткунанда» маҳсуб меёфтанд [13, с. 10]. Дар танзими муносибатҳои шаҳрвандӣ ба масъалаи кӯдакон низ аҳамияти махсус дода мешавад. Ҳамин аст, ки моддаи 13 қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шаҳрвандӣ» масъалаи «Соҳиб шудан ба шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи таваллуд», дар 9 банд масоили алоқаманд ба шаҳрвандии кӯдаконро то синни 14-сола бар асоси иродаи волидон ва аз синни 14 то 18 соларо бо розигии худи кӯдакон зарур мешуморад. Новобаста аз он ҳоло барои аксари давлатҳои ҷаҳон масоили алоқаманд ба шаҳрвандии кӯдакон муҳим боқӣ мемонад ва ҳаллу фасли масъалаҳои он идома мегирад. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ бо асосҳои беҳдошт ва ҳалли масъалаҳои шаҳрвандӣ, ҳифзи ҳуқуқи кӯдак ва инсон ба ин масъала менигарад. Ҳукумати Тоҷикистон дар ин росто, дар замони соҳибистиқлолӣ вобаста ба ҳаводиси ҷанги шаҳрвандӣ ва минбаъд баъди ҳангомаҳои сиёсии давлати Сурия ва Шом як қатор корҳои аз хориҷи кишвар баргардонидани шаҳрвандони тоҷик дар мисоли мардон, занон ва кӯдакон, ҳифзу ҳимояи сиёсӣ-ҳуқуқии

шаҳрвандони кишварро анҷом дод. Дар баробари фарогирии ҳамватанон ба хориҷа институти шаҳрвандӣ инчунин ба шаҳрвандӣ дохил шудани шаҳрвандони хориҷиро ба танзим медарорад. Банди 2 моддаи 14. «Қабул намудан ба шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон» тартибу низоми кабул намудан ба шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистонро баррасӣ намудааст, ки мувофиқи он метавонад «шаҳрванди хориҷӣ ва шахси бешаҳрванд, ки ба синни ҳаждаҳ расидаанд, новобаста ба миллат, нажод, ҷинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, таҳсил, вазъи иҷтимоӣ ва (ё) моддӣ, ҳуқуқ доранд дар бораи қабул намудан ба шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон дархост пешниҳод намоянд» [9]. Қонуни мазкур тартиби умумӣ ва соддакардашудаи қабули шаҳрвандиро пешбинӣ мекунад. Мувофиқи тартиби умумӣ, гирифтани шаҳрвандӣ барои шаҳрвандоне имконпазир аст, ки муҳлати истиқомати онҳо аз рӯзи гирифтани иҷозатномаи истиқомат то рӯзи муроҷиат бо ариза дар бораи қабул ба шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикисон 5 солро ташкил диҳад. Дар ин ҳолат шаҳрванд метавонад берун аз Тоҷикистон сафар кунад, аммо на бештар аз се моҳ дар давоми як сол. Шаҳрванд вазифадор аст: Конститутсия ва қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистонро риоя намояд, манбаи қонунии воситаҳои зиндагиро дошта бошад, забони давлатиро донад. Масъалаи дигари марбут ба масъалаи шаҳрвандӣ, ки қонун «Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон» баррасӣ намудааст ва он ҷанбаи васеи сиёсӣ-ҳуқуқиро соҳиб мебошад, ин масъалаи асосҳои рад намудани шаҳрвандӣ ба кишвар маҳсуб меёбад, ки ба як қатор асосҳо вобастагӣ дорад.Бештари гирифторони чунин ҳаводис дар аксар маврид муҳоҷироне мебошанд, ки дар давлатҳои дигар қарор доранд. Чунин ҳолатро мо дар нисбати шаҳрвандони кишварамон, махсус дар Федератсияи Россия мушоҳида карда метавонем. Мушкилот ва ҳаводиси солҳои охир ба мислӣ: Ковид-19 [1] ва фоҷиаи амали террористии Крокус дар шаҳри Москва [16] намунаҳои он мебошанд, ки боиси таъқибу фишори муҳоҷирони мо гардида буд. Вобаста ба хусусияти гузариши сарҳадӣ муҳоҷиратро ба берунӣ (байналмилалӣ) ва дохилӣ аз ҳам ҷудо менамоянд. Сиёсати муҳоҷират пеш аз ҳама сиёсати давлат нисбат ба муҳоҷирон мебошад. Он ба чораҳои иҷозатдиҳӣ ва маҳдудкунанда оид ба кӯчонидани шаҳрвандон, фароҳам овардани шароити ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маънавӣ барои якҷоя зиндагӣ кардани муҳоҷирон ва аҳолии бумӣ оварда мерасонад. Қонунгузории муҳоҷирати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти талаботи имрӯз ва ояндабинии рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва демографӣ, манфиатҳои корфармоён ва умуман ҷомеаи тоҷик асос меёбад. Азбаски дар кишвар қувваҳои арзони корӣ зиёд аст, мушкилоти ба ҷойи кор таъмин намудани шаҳрвандон, махсусан ҷавонон ба вуҷуд меояд. Ҳарчанд ба назар мерасад пайваста бо баробари рушду пешравии иқтисод, равнақи соҳаи соҳибкорӣ дар кишвар масъалаи ба ҷойи кор таъмин намудани ин қисми иҷтимоии ҷомеа муҳим боқӣ мемонад. Тарафи дигари масъаларо бояд дар назар дошт, ки солҳои охир бо дарназардошти равнақи муҳоҷирати меҳнатӣ қисме аз ҷавонони соҳибкасби мо ба бозори меҳнати ҷаҳонӣ роҳ ёфтаанд ва минбаъд барои онҳо бозори арзони меҳнати мо хуб ва писандида нест. Бинобар ҳамин зарур аст сиёсати муҳоҷират дар Тоҷикистон бояд бештар барои беҳдошти вазъи муҳоҷирони меҳнатии мо берун аз кишвар нигаронида шавад. Ин албата доираи фаъоли муносибатҳои байнидавлатӣ, ҳамкориҳои судманд ва дипломатияи муваффақро талаб менамояд. Ҳолати дигари масъала ин беҳдошти шароити истеҳсолӣ дар корхонаҳо, таъмини ҷойҳои нави корӣ, маоши арзанда ва дигар масъалаҳое мебошанд, ки метавонанд шиддати ба муҳоҷирати меҳнатӣ фаро гирифтани ҷавонони моро паст намояд.

Мақсад ва ҳадафи таҳқиқот қарор додани институти шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва аз мавқеи сиёсӣ-ҳуқуқӣ таҳлил ва баррасӣ намудани масъалаҳои он метавонад барои пурраю комил гардонидани донишҳои сиёсии муосир нақши муассир дошта бошад. Шаҳрвандӣ ҳамчун институти сиёсӣ-ҳуқуқӣ бояд чунин баррасӣ карда шавад: а) қисми таркибии асосҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон; б) хусусияти муҳими асосҳои мақоми сиёсӣ-ҳуқуқии шахс; в) ҳамчун ҳуқуқи субъективии шахс ба истиқомат; г) ҳамчун институти ҳуқуқии ҳуқуқи конститутсионӣ; д) ҳамчун соҳаи ҳамкории одамон бо ҳокимият ва инчунин бо ҷомеа дар доираи ҳудуди ягонаи муайян. Ҳамин тавр, моҳияти институти шаҳрвандӣ бо қонунгузории ҳам сатҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳам байналмилалӣ, манфиатҳои шаҳрвандон, инчунин давлат ва ҷомеа асос меёбад. Ин пайванди сегонаро устувор бояд нигоҳ дошт, зеро тавре ки таҷрибаи дигар кишварҳо нишон медиҳад, он боиси оқибатҳои вазнини сиёсӣ ва ҳам ҳуқуқӣ мегардад. Дар ҷое, ки чунин муносибат нодида гирифта мешавад ё ба назар гирифта намешавад, хатарҳои сиёсӣ, низоъҳои сиёсӣ ва этнополитикӣ афзун гардида, таҳдид ба соҳибихтиёрии кишвар меафзояд.

Мутобиқи нишондоди Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба мақомоти ваколатдор, ки масъалаҳои шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро баррасӣ менамоянд ниҳодҳои зерин: Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, комиссия оид ба

масъалаҳои шаҳрвандии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти корҳои дохилӣ ва мақомоти корҳои хориҷӣ дохил мешаванд. Ин нишондод дар боби 5 қонуни мазкур «Мақомоти ваколатдор оид ба масъалаҳои шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» баррасӣ гардидааст ва он мутаносибан моддаҳои 30, 31, 32, 33, 34 – ро дар бар мегирад [9].

Дар ин радиф моддаи 31 масъалаи «Салоҳияти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба масъалаҳои шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон» - ро баррасӣ намудааст, ки мутобиқи он дар баробари соҳиб будан ба як қатор салоҳиятҳо, ҳамзамон Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад бе риоя намудани шартҳои дар моддаи 15 Қонуни конститутсионии мазкур пешбинигардида масъалаи қабул намудани шаҳрванди хориҷӣ ва шахси бешаҳрвандро ба шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ намояд.Салоҳиятҳои президент оид ба масъалаҳои шаҳрвандӣ нисбати дигар мақомотҳои ваколатдор васеътар буда, қисме аз онҳо дар шумори умумӣ номбар нагардидаанд. Маҳз бо ҳамин назардошт дар қисмати охири зербанди 1 ҳамин модда таъкид мегардад, ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон салоҳияти онро соҳиб аст, ки «тибқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дигар салоҳиятро оид ба масъалаҳои шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ менамояд».Моддаи 32 «Ваколатҳои комиссия оид ба масъалаҳои шаҳрвандии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон», моддаи 33 «Ваколатҳои мақомоти корҳои дохилӣ оид ба масъалаҳои шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва моддаи 34 «Ваколатҳои мақомоти корҳои хориҷӣ оид ба масъалаҳои шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон» - ро муқаррар намудааст.

Яке аз ваколатҳои нисбатан муҳими мақомоти корҳои дохилӣ оид ба масъалаҳои шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон ин муайян намудани мансубияти шахсони дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқоматкунанда ба шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб меёбад. Ҳамзамон дар баробари ваколатҳои дигар ин мақомот метавонад дар доираи ваколатҳои худ ҳуҷҷатҳои дахлдорро оид ба масъалаҳои шаҳрвандӣ ба расмият дарорад. Ваколатҳои мақомоти корҳои хориҷӣ оид ба масъалаҳои шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон бештар бо асоси нишондод ва риояи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамрадиф буда, пеш аз ҳама ба муайян намудани мансубияти шахсони берун аз ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқоматкунанда ба шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар масъалаҳои алоқаманд ба низоми шаҳрвандии хориҷӣ ва инчунин баҳисобгирии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистонро, ки берун аз ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқомат мекунанд ва бақайдгирии аз даст додани шаҳрвандии онҳо равона гардидааст. Бо қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ваколатҳои Президент хеле васеъ шуданд. Ба сарвари давлат масъалаҳои додани паноҳандагии сиёсӣ, қабул ва барқарор кардани шаҳрвандӣ вогузор карда шуданд. Тавсеаи ваколатҳои президент боиси ташкили сохторҳои махсус гардид, ва ҷиҳати мусбати ин равиш дар он аст, ки мутобиқи он президент мақомоти ёрирасони салоҳиятдорро таъсис медиҳад, ки дар баамалбарории масъалаҳои шаҳрвандӣ ба ӯ кӯмак мерасонанд.

Мусалам аст, ки дар ин давлатҳо идоракунии давлатӣ бо асоси принсипҳои демократӣ ҷараён мегирад. Новобаста аз он, мушкилот ва зарурати ҳалли масъалаҳои шаҳрвандӣ дар замони муосир водор менамояд масъулият бар души сарвари давлат қарор дошта бошад. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар раванди бунёди давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд қарор мегирад. Ҳарчанд дар ин роҳ қадамҳои нахустини худро мегузорад, вобаста ба омилҳои таъсирпазири ҷаҳонишавӣ бо мушкилотҳои зиёди масоили шаҳрвандӣ гирифтор аст.

Салоҳиятҳои комиссия оид ба масъалаҳои шаҳрвандии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбати салоҳияти президент камтар буда, он метавонад қарорҳои тавсиявӣ қабул кунад, шахсони мансабдорро барои муайян кардани ҳолатҳои татбиқи қонунгузории шаҳрвандӣ ба ҷаласаҳои худ даъват кунад, ба мақомоти ваколатдор, ки парвандаҳои шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистонро идора мекунанд, тавсияҳо ва тавзеҳот, масалан, оид ба масъалаи паноҳандагии сиёсӣ фиристад. Вобаста ба ин метавон комиссияи мазкурро ҳамчун мақомоти машваратии назди сарвари давлат эътироф намуд, ки дар ҳалли масъалаҳои нисбатан муҳими масоили шаҳрвандӣ ёвари боэътимоди ӯ маҳсуб меёбад.

Дар сохтори институти шаҳрвандӣ ҳамчун мақомоти сиёсӣ-ҳуқуқӣ нақши мақомоти ваколатдор оид ба идораи равандҳои муҳоҷират дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойгоҳи махсус дорад. Ҳамчун мақоми ҳокимияти иҷроия, он дар татбиқи сиёсати давлатӣ дар соҳаи муҳоҷират нақши муҳим мебозад. Вазифаҳои он иҷрои вазифаҳои ҳуқуқӣ, назоратӣ, инчунин баамалбарории хидматҳои давлатӣ дар соҳаи муҳоҷиратро дар бар мегирад [10].

Дар ин росто метавон Федератсияи Россияро махсус ишора намуд, ки барои аксари ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон бо эътибори доираи муносибатҳои собиқи замони шуравӣ ва шинохту бардошти маҷмуи масъалаҳои замони

муосир ҳамкори муҳими стратегӣ маҳсуб меёбад. Ҳамин аст, ки баъд аз пош хурдани Иттиҳоди шуравӣ Федератсияи Россия ягона мавқеи боэътимоди қабули муҳоҷирон барои шаҳрвандони дигар ҷумҳуриҳои пасошуравӣ шинохта мешавад [14, с. 18-19]. Бо мақсади дуруст ба роҳ мондани низоми шаҳрвандӣ, назорат ва ташкили дурусти муҳоҷирати меҳнатии аҳолӣ, ба тартиб даровардани ҳамкории сохторҳои гуногун, ки ба масъалаҳои мазкур масъул мебошанд, мақсаднок аст. Дар ин радиф метавон мақомоти муҳоҷират ва ВКД – ро ба сифати сохтори идоракунӣ барои таъмини бехатарии давлат ва амнияти шаҳрвандон махсус ишора кард. Тавре ки таҷриба нишон медиҳад, мақомоти корҳои дохила барои ҳимояи манфиатҳои давлат иқтидори кофӣ до рад. Ҳолати мазкур собит менамояд, новобаста аз мавҷудияти далелҳои ғайриқонунӣ дар соҳаи мазкур, ҳоло дар тамоми минтақаҳои ҷумҳур барои таъмин ва устувории низоми шаҳрвандӣ тадбирҳои муҳим роҳандозӣ мегардад.

Адабиёт

1. Влияние пандемии COVID-19 на преступность. [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/ (дата обращения: 18.08.2025).
2. Доклад Уполномоченного по правам человека в Российской Федерации за 2009 г. 21.05.2010. [Электронный ресурс]. URL: http://www:ombudsman.org (дата обращения: 17.04.2025).
3. Зокиров, Г.Н. Хосиятҳои миллии муҳоҷирати аҳолӣ [Матн] / Г.Н. Зокиров. – Душанбе, 1990. – С. 47. 157 с.
4. Ивахнюк, И.В.Комментариик Концепции государственной миграционной политики Российской Федерации на 2019-2025 гг. [Электронный ресурс]. URL: https://yandex.ru/search/?clid=2422918-7&text (дата обращения: 15.07.2025).
5. Информация о социально-экономическом положении России в 2009 году. [Электронный ресурс]. URL: http://www.gks.ru/fru/1309- 00/jss.www.exe/stgld10/8-0.html (дата обращения: 23.03.2025).
6. Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. URL: https://www.mfa.tj/tg/main/view/988/konsepsiyai-sijosati-khorijii-jumhurii-tojikiston (санаи мурочиат: 10.07.2025).
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи амният [Захираи электронӣ]. URL: https://ctsecretariat.tj/images/docs/menu/information/relevant/721_tj.pdf (санаи мурочиат: 17.07.2025).
8. Қонуни ҶТ «Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Захираи электронӣ] / https://majmilli.tj/қонуни-ҷт-дар-бораи-шаҳрвандии-ҷумҳур (санаи мурочиат: 07.02.2025).
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳоҷират» аз 31.12.08 №470 [Захираи электронӣ]. URL: https:///majmilli.tj/қонуни-ҷумҳурии-тоҷикистон-дар-бораи-30/ (санаи мурочиат: 07.02.2025).
10. Собольников, В.В. Незаконная миграция и региональная безопасность [Текст] / В.В. Собольников // Научный вестник Омской академии МВД России. 2007. № 2(26). - С. 17; 18-19; 20
11. Тернова, Л.О., Гольдин, Г.Г. Международно-правовая защита: учебное пособие [Текст] / Л.О., Терновая., Г.Г. Гольдин. – М.: Российская академия адвокатуры и нотариата, 2013. - С. 152; 155. 478 с.
12. Террористы «Крокуса» после бегства хотели перебраться в Афганистан. [Электронный ресурс]. URL: https://www.rbc.ru/society/16/08/2025/ (дата обращения: 18.08.2025).
13. Хабермас, Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы [Текст] / Ю. Хабермас // Нации и национализм. М., 2002. - С. 367; 371; 430 с.
14. Черномордик, Е.Я. К вопросу о двойном гражданстве в иностранном и международном праве [Текст] / Е.Я. Черномордик // Советское государство и право. 1987. № 1. - С. 55.

ТАНЗИМИ ҶАРАЁНИ МУҲОҶИРАТ ОМИЛИ МУҲИМИ УСТУВОРИИ МАСЪАЛАҲОИ ШАҲРВАНДӢ

Дар мақола масъалаҳои шаҳрвандӣ ва танзими муҳоҷират дар шароити муосир бо таваҷҷуҳ ба сиёсати давлатии муҳоҷирати Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ мешаванд. Аҳаммияти танзими муносибатҳои муҳоҷиратӣ барои давлатҳои тозаистиқлол, таҳкими суботи иҷтимоӣ ва ҳифзи манфиатҳои шаҳрвандон нишон дода мешавад. Муаллифон бар он назаранд, ки бо вуҷуди пешрафтҳо дар сиёсати муҳоҷират, масъалаҳои мутобиқшавӣ ва ҳамгироии муҳоҷирон, ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои онҳо ва таъмини амнияти иҷтимоӣ ҳанӯз ҳалли ҳамаҷониба наёфтаанд. Таваҷҷуҳи махсус ба зарурати такмили механизмҳои ҳуқуқӣ ва ташкилии дастгирии муҳоҷирон, дастрасии онҳо ба иттилоот ва хизматрасониҳои иҷтимоӣ зоҳир мегардад. Дар мақола зарурати ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти давлатӣ, густариши ҳамкории байналмилалӣ ва иштироки ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар ҳалли мушкилоти муҳоҷират таъкид мешавад. Пешниҳод мегардад, ки тадбирҳои давлатӣ бо назардошти эҳтиёҷоти муҳоҷирон ва оилаҳои онҳо таҳия шаванд. Чунин муносибат метавонад ба коҳиши осебпазирии иҷтимоӣ, беҳтар гардидани шароити мутобиқшавӣ ва таҳкими кафолатҳои ҳуқуқии шаҳрвандон мусоидат намояд. Натиҷаҳои баррасӣ барои муайян намудани самтҳои такмили сиёсати давлатии муҳоҷират аҳаммият доранд.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, институти шаҳрвандӣ, ҳамгироии муҳоҷират ва шаҳрвандӣ, ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои муҳоҷирон, таъмини амнияти иҷтимоӣ муҳоҷирати меҳнатӣ, танзим, устувории низоми шаҳрвандӣ, сиёсати давлатии муҳоҷират, таъмини амнияти иҷтимоӣ.

РЕГУЛИРОВАНИЕ МИГРАЦИОННЫХ ПОТОКОВ ЯВЛЯЕТСЯ ВАЖНЫМ ФАКТОРОМ СТАБИЛЬНОСТИ В ВОПРОСАХ ГРАЖДАНСТВО

В статье рассматриваются вопросы гражданства и регулирования миграции в условиях современности с акцентом на государственную миграционную политику Республики Таджикистан. Раскрывается значение регулирования миграционных отношений для новых независимых государств, укрепления социальной стабильности и защиты интересов граждан. Авторы полагают, что, несмотря на достижения миграционной политики, проблемы адаптации и интеграции мигрантов, защиты их прав и свобод, обеспечения социальной безопасности пока не получили комплексного решения. Особое внимание уделяется необходимости совершенствования правовых и организационных механизмов поддержки мигрантов, обеспечения доступа к достоверной информации и социальным услугам. Подчёркивается важность координации деятельности государственных органов, расширения международного сотрудничества и участия институтов гражданского общества в решении миграционных проблем. Предлагается разрабатывать государственные меры с учётом потребностей мигрантов и их семей. Такой подход способен содействовать снижению социальной уязвимости, улучшению условий адаптации и укреплению правовых гарантий граждан. Представленные положения имеют значение для определения направлений совершенствования государственной миграционной политики и формирования благоприятных условий для реализации прав мигрантов, их социальной защищённости и участия в общественной жизни.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, институт гражданство, интеграции миграции и гражданство, защита прав и свободы мигрантов, обеспечение социальной безопасности трудовое миграции, надзор, устойчивость системы гражданства, государственная политика миграции, обеспечение социальной защиты.

REGULATION OF MIGRATION PROCESSES AS A KEY FACTOR IN ENSURING THE STABILITY OF CITIZENSHIP ISSUES

The article examines citizenship issues and migration regulation in contemporary conditions, focusing on the state migration policy of the Republic of Tajikistan. It highlights the importance of regulating migration relations for newly independent states, strengthening social stability, and protecting citizens' interests. The authors argue that, despite certain achievements in migration policy, migrant adaptation and integration, the protection of rights and freedoms, and social security remain insufficiently addressed. Particular attention is given to improving legal and organizational mechanisms for supporting migrants and ensuring access to reliable information and social services. The article emphasizes coordination among public authorities, broader international cooperation, and civil society involvement in addressing migration challenges. It proposes developing government measures based on the actual needs of migrants and their families. This approach can help reduce social vulnerability, improve adaptation conditions, and strengthen legal safeguards for citizens. The discussion contributes to identifying priorities for improving migration policy and support.

Keywords: Republic of Tajikistan, citizenship institution, integration of migration and citizenship, protection of migrants' rights and freedoms, social security in labor migration, oversight, stability of the citizenship system, state migration policy, social protection provision.

Дар бораи муаллифон

Раҳмонзода Алӣ Зайнудин
унвонҷӯи кафедраи Ҳуқуқ ва фанҳои гуманитарӣ
Донишгоҳи инноватсия ва технологияҳои рақамии Тоҷикистон
735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш.Кӯлоб,маҳ.Борбад;
E-mail: Aviation9678@gmail.com

Назарзода Пиралӣ Сафар
д.и.с, профессори кафедраи сиёсатшиносӣ
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ
735360 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб кучаи С. Сафаров
E-mail: rahmonov_alijon@mail.ru

Об авторах

Рахмонзода Али Зайнудин
соискатель кафедры право и гуманитарные науки
Таджикский университет инноваций и цифровых технологий.
735360, Таджикистан, г. Куляб, махалля Борбад
E-mail: Aviation9678@gmail.com

Назарзода Пирали Сафар
д.п.н., профессор кафедры политологии
Кулябский государственный университет имени Абуабдулло Рудаки
735360 Республики Таджикистан г. Куляб улица С. Сафаров
E-mail: rahmonov_alijon@mail.ru

About the authors

Rahmonzoda Ali Zaynudin
Applicant of the Department of Law and Humanities,
Tajikistan University of Innovation and Digital Technologies
735360, Tajikistan, Kulob city, str. Borbad
E-mail: Aviation9678@gmail.com

Nazarzoda Pirali Safar
Doctor of Political Sciences, Professor of the Department of Political Science at Kulob State University named by A. Rudaki
735360, Tajikistan, Kulob city, str. 1-may
E-mail: rahmonov_alijon@mail.ru

ТДУ 323.272:330.342.14

ПАЁМАДҲОИ ҲАРАКАТҲОИ ИНҚИЛОБӢ ВА “КАПИТАЛИЗМИ” ФАРОГИР

Шамолов А. А.
Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупо
Зикирзода Ҳ.
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

Аҳаммияти омӯзиши мавзуъ. Аҳаммияти омӯзиши мавзуи «Паёмадҳои ҳаракатҳои инқилобӣ ва “капитализми” фарогир» аз зарурати дарки робитаи дигаргуниҳои сиёсӣ, нобаробарии иҷтимоию иқтисодӣ ва таҳаввули низоми муносибатҳои байналмилалӣ бармеояд. Таҳқиқи ин масъала имкон медиҳад, ки заминаҳои пайдоиши норозигии ҷамъиятӣ, хусусиятҳои ҳаракатҳои инқилобӣ ва таъсири онҳо ба фаъолияти ниҳодҳои давлатӣ, иқтисоди миллӣ ва зиндагии аҳолӣ мавриди баррасии ҳамаҷониба қарор гиранд. Дар ин замина, муайян намудани таносуби омилҳои дохилӣ ва таъсирҳои беруна барои шарҳи илмии дигаргуниҳои сиёсӣ аҳаммияти махсус дорад.

Аҳаммияти назариявии мавзуъ дар муқоисаи равишҳои гуногун ба муносибати давлат, бозор ва ҷомеа зоҳир мегардад. Баррасии масъалаҳои тамаркузи сармоя, таксимоти даромад, масъулияти иҷтимоии соҳибкорӣ ва иштироки шаҳрвандон дар қабули қарорҳо барои мушаххас намудани мазмуни мафҳуми «капитализми фарогир» замина фароҳам меорад. Ҳангоми таҳқиқ зарур аст, ки ин мафҳум аз ҷаҳонишавии иқтисодӣ, капитализми давлатӣ ва капитализми ҷонибҳои манфиатдор фарқ карда шавад. Чунин тафриқа барои пешгирии омехташавии мафҳумҳо ва арзёбии дақиқи пешниҳодҳои ислоҳоти иқтисодӣ муҳим мебошад.

Ҷанбаи дигари аҳаммияти омӯзиши мавзуъ ба арзёбии нақши давлатҳо, созмонҳои байналмилалӣ, корпоратсияҳои фаромиллӣ ва ниҳодҳои молиявӣ дар равандҳои ҷаҳонӣ вобаста аст. Таҳқиқи илмии фаъолияти ин субъектҳо бояд ба санадҳои расмӣ, маълумоти санҷидашаванда ва муқоисаи сарчашмаҳои мустақил такя намояд. Фарқ гузоштан байни ҳамкории институтсионалӣ, таъсиргузории иқтисодӣ ва фарзияҳои тасдиқнашуда имкон медиҳад, ки таҳлил аз умумисозиҳои беасос дур монда, механизмҳои воқеии қабули қарорҳо равшан карда шаванд.

Аҳаммияти амалии мавзуъ барои Тоҷикистон дар муайян намудани роҳҳои таҳкими устувории иқтисодӣ, ҳифзи манфиатҳои миллӣ ва коҳиши осебпазирӣ аз буҳронҳои беруна ифода меёбад. Омӯзиши таҷрибаи дигар давлатҳо метавонад барои такмили сиёсати иҷтимоӣ, дастгирии шуғли аҳолӣ, рушди рақобати одилона ва густариши ҳамкориҳои мутавозини байналмилалӣ истифода шавад. Ҳамзамон, таҳқиқи масъала ба баланд бардоштани маърифати сиёсӣ ва иқтисодии шаҳрвандон, рушди тафаккури интиқодӣ ва дарки масъулонаи иттилооти марбут ба равандҳои ҷаҳонӣ мусоидат менамояд.

Муҳокима. Сарфи назар аз он, ки консепсияи илмии «идоракунии ҷаҳон» аз нимаи дуввуми асри бистум тавассути як силсила муҳаққиқони аврупоӣ ва Россия мавриди таҳлилу баррасии илмӣ қарор гирифтааст [4, 5, 7, 8, 15], лекин то ба ҳол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин масъалаи рӯзмарра чандон таваҷҷӯҳи хос зоҳир нагардидааст. Таҳқиқоти ба таваҷҷӯҳи шумо пешкаш гардида давоми мантиқии рисолаи профессор А.А. Шамолов мебошад, ки дар соли 2015 таҳти унвони «Бозиҳои геополитикӣ» дар нашрияи «Дониш» ба табъ расида буд. Ҳадаф аз он таҳлил, омӯзиш ва баррасии консепсия илмии «идоракунии ҷаҳони муосир», инчунин нақшаҳо ва лоиҳаҳои геополитикӣ, геоиқтисодӣ ва геостратегии кишварҳои абарқудрат дар масъалаи тақсимоти нави кишварҳои Шарқи Наздику Миёна ва ба хонандаи тоҷик баён намудани моҳияти пайдарҳамии мантиқии рӯйдодҳо ва авзои сиёсии минтақаи мазкур тайи даҳсолаҳои охир мебошад. Воқеан ҳам консепсияи илмии идоракунии ҷаҳони муосир бо масъалаҳои омӯзиши паёмадҳои ҳаракатҳои инқилобӣ дар даврони шиддат гирифтани глобализми «бе руҳу ҷон» дар ҷомеаи башарӣ ва дурнамои он робитаи мустақим дошта, инъикоси хусусиятҳои таҳаввули муносибатҳои байналмилалии кишварҳои абарқудрат ва бозингарони минтақа нисбат ба давлатҳои Шарқи Наздику Миёна ва аҳаммияти он дар шароити муосир маҳсуб меёбад.

Қобил ба зикр аст, ки мавқеъ ва муносибатҳои кишварҳои абарқудрат ва бозингарони минтақавӣ дар раванди тақсимоти нави ҷаҳонӣ нақши воқеӣ дошта, дар доираи лоиҳаҳои онҳо дар давоми чанд соли охир ва ба хусус дар соли 2025 ва нимаи аввали соли 2026 воқеаҳои гуногуне ба вуқуъ пайвастанд, ки тасаввуроти ҷомеаи башариро доир ба пасманзари онҳо хеле тағйир доданд. Зеро инсонияти огоҳ ба хубӣ дарк кард, ки тамоми ин зуҳурот ва воқеаҳои пайдарпайи тарҳрезишуда дорои марказҳо ва «субъектҳои идоракунии глобалӣ» буда,

тавассути «менеҷерҳо»-и моҳир қарорҳои бунёдӣ қабул карда мешаванд. Аз ин рӯ, барои он ки ба асли воқеияти мавзуъ ворид гардем, бояд ба таърихи умумии консепсия ва ё дарку фаҳмиши рушди илми идоракунии ҷаҳон рӯй биёрем.

Муҳаққиқону рӯзноманигорон ва ҳатто сарварони кишварҳои мухталиф дар баёноту суханрониҳои худ дар баъзе ҳолатҳо ба мафҳумҳои «Ватикан», «Ҷануби Бузург», «Исроили Нав», «Осиёи Марказии Бузург», «Исроили Бузург», «Тарҳи васеи Саламон», «Турон-халифати ҷадиди туркзабонон», «Ҳазария», «Таҳсимоти нави олам» ва ғайра даст зада, кӯшиш менамоянд дар асоси сарчашмаҳои мухталиф «консепсияи илмии идоракунии ҷаҳон»-ро шарҳу тавзеҳ диҳанд. Лекин агар ба таърихи зуҳур, мақулот, мафҳумот, маънӣ ва технологияи идоракунии ҷаҳон сарфаҳм наравем, бисёр масъалаҳои фундаменталӣ ва бунёдии раванди муосири он барои мо норавшан хоҳанд монд.

Имрӯз дар доираи қонуну меъёрҳое, ки тайи ҳазрсолаҳо дар ҷомеаи башарӣ ва низоми давлатдории кишварҳои ҷаҳон амал мекунанд, башарият қодир нест тарзи мавҷудаи идораи ҷаҳонро тағйир диҳад, зеро то ба ҳол шакли нави идораи ҷаҳон ба пуррагӣ таҳия ва тарҳрезӣ нашудааст. Лекин новобаста аз ин равандҳои ислоҳоти глобалӣ на танҳо олимон ва муҳаққиқони кишварҳои мухталиф, балки бозингарони сатҳи ҷаҳонӣ ва қабл аз ҳама абарқудратонро ба хулосаи мантиқӣ овардааст, ки масъалаи идоракунии ҷаҳон бояд дар доираи лоиҳаҳои геоиқтисодӣ, геополитикӣ ва геостратегии онҳо сурат гирад [7, с. 47]. Зеро таҷрибаи охири беш аз панҷсадсолаи ҷаҳондорӣ на танҳо зарурат ба муносибати лоиҳавӣ, оғози ислоҳоти бунёдӣ ё эъмори низом ва шаклҳои нави муносибати иқтисоди ҷаҳониро ба хотири таҳия ва татбиқи шакли наву муосири идоракунии ҷаҳон ва усулҳои асосии он дорад, балки идеяи ичборан ва зуран «муттаҳидсозанда»-и ҷаҳони муосир таҳти унвони «Низоми сармоядории саросарӣ» бояд ба тадриҷ амалӣ гардад. Тарроҳони ин ғояи тундгаро ҳанӯз дар соли 1920 дар шаҳри Нью-Йорки Амрико ташкилоти ғайриҳукуматии ҷамъиятиеро созмон дода, онро «Шӯрои капитализми фарогир» номгузорӣ карданд, ки таҳти нуфузи бевоситаи Ватикан қарор дошт [15, с. 79].

Ҳадафи асосии таъсиси ин созмон зоҳиран муттаҳид сохтани ҷомеаи шаҳрвандӣ, давлат ва тиҷорат ба шумор рафта, роҳбарони ҳар як сохтори ин шӯро тавассути роҳбарияти Ватикан таъин карда мешуданд. Дар иртибот ба ин гуфтаҳо саволе пайдо мешавад, ки худи мафҳуми калидии «капитализми саросарӣ» ва ё «фарогир» чӣ маъне дорад ва зарурати ин иттиҳод дар асри XXI дар чӣ зоҳир мегардад? Аслан тарҳи истилоҳи мазкур ба иқтисоддони ҳиндӣ, профессори кафедраи «Стратегияи корпоративӣ ва тиҷорати байналмилалӣ»-и Донишгоҳи Миччани Амрико Роберт Эшфорд тааллуқ дошта, вай дар пешгуфтори асари худ бо номи «Саодати зери пирамида» саволе матраҳ карда буд, ки «Чаро мо наметавонем капитализми фарогирро созем?». Ба қавли вай аслан «мафҳуми капитализми фарогир аз низоми иқтисоди «бинарӣ» сарчашма мегирад» [13, с. 74].

Ба ҳамин тариқ, сарфи назар аз мушкилоти мавҷуда, ба хотири бо тадриҷ амалӣ сохтани лоиҳаи бо ном «капитализми фарогир» дар саросари ҷаҳон ширкати америкоии «Sale Force» моделеро офаридааст, ки он модели ояндаи «бозигарон»-и ҷаҳони сармоя буда, доир ба он дар адабиёти касбӣ бо номи «моделӣ фарогир» ёд мешавад. Ин худ чӣ маъно дорад? Ба қавли муассиси он, Марк Бениофф, маънои мафҳуми мазкур баргардонидани 1% маҳсулот ва фоидаи холиси ҳар як ширкатро ба ҷомеа дар бар мегирад [6, с. 17]. Ба мақсади татбиқи лоиҳаи «Ташаббуси капитализми фарогир» дар соли 2012 «Ҷамъияти Ҳенри Ҷексон» таъсис дода шуд ва дар он сохтор ва потенсиали капитализми ҷаҳонӣ бо ҷалби «одамони худӣ» таҳия ва тадвин гардид.

Маблағгузор ва қарздиҳандаи ин лоиҳа оилаи Ротшилдҳо буда, ки дар байни 12,6 млн оилаҳои миллионери кураи замин яке аз машҳуртарин ва пурқувваттарин авлод дар таърихи башарият маҳсуб меёбад. Сарфи назар аз он ки дар байни 15 давлати аз нигоҳи миллионерҳо зиёдтарин Сингапур мақоми аввал (17,1%), Қатар ҷойи дуввум (14,3%) ва Кувайт дар ҷойи севвум (11,8%) қарор доранд, лекин таъсири оилаи Ротшилдҳои яҳудӣ дар иқтисодиёт, сиёсат ва фарҳанги ҷаҳони муосир хеле бузург буда, ягон интихоботи кишварҳои абарқудрат ва таъсиргузори сатҳи ҷаҳонӣ бидуни мудохилаи он намегузарад. Масалан, дар интихоботи навбатие, ки дар соли 2024 дар Амрико сурат гирифт се оилаи маъруфе, ки «қудрат ва ҳокимияти пуштипардагии ҷаҳон» дар дасти онҳо қарор дорад, яъне оилаҳои Рокфеллерҳо, Билл Гейтс ва Ротшилдҳо ҳамин оилаи охиринҳо буд, ки тавонист ҷумҳурихоҳонро бо ҳам муттаҳид сохта, демократҳоро аз майдони сиёсат ба андозае дур созад. Агар дар маҷмӯъ гирем дар Амрикои имрӯза ду маркази глобалӣ мавҷуд буда, онҳо бо демократҳо ва ҷумҳурихоҳон робитаи мустақим дошта, аз як тараф дорои марказҳои қабули қарорҳо дар дохили сохтори худ мебошанд ва аз тарафи дигар аз нигоҳи хешу таборӣ, иқтисодӣ ва дороиҳои активӣ бо ҳам

пайванди ногусастанӣ доранд. «Қувваи аввалӣ» бо ҷумҳурихоҳон робитаи мустақим дошта, таҳти нуфузи идеологияи «протестантҳо» қарор доранд, ки 50% аҳолии ин кишварро ташкил медиҳанд. Аслан дар ҷомеа аз онҳо бо номи «пулҳои куҳна» ёд мекунанд ва маҷмаи ҳарбӣ-саноатӣ таҳти нуфузи ин қувва қарор дошта, активҳои саноатӣ дар дасти олигарҳҳо Рокфеллер, Дюпон ва дигарон маҳфуз мебошанд. Идеологияи онҳоро ҳамон усули «Амрико – шаҳр дар баландӣ» ташкил дода, дар доираи таълимоти протитестантизм, аскетизм ва муҳаббат ба кор боқӣ мондааст. Дар чаҳорчубаи фалсафаи ин усул дар кишвари Амрико мафҳуме вуҷуд дошт, ки ин кишвар мамлакати озод буда, ҳар касе коре зиёд кунад ҳамон қадар соҳиби дороӣ, маблағҳои ҳангуфт хоҳад гашт. Аммо имрӯз ин ақида дар амал аз байн рафта, баъд аз омадани Трамп ҳеҷ кас ба мафҳуми «Амрикои озод» бовар надорад [7, с. 24].

«Қувваи дуюм» бо ҳизби демократии Амрико робитаи мустақим дошта, аз он ба номи «пулҳои нав» ёд мекунанд ва қисмати аъзами аъзоёни ин қувваро бонкирҳои кишвар ташкил додаанд. Ҳамчунин ба ин гурӯҳ Билл Гейтс, Сорос, «Бнай Брит», сионизм, трансгуманизм ва ғайраҳо, ки ҷонибдорони идеология ва динҳои нав мебошанд, шомил мебошанд [15, 16].

«Қувваи сеюм» берун аз Амрико қарор дошта, он аз оилаи молияшиносон Ротшилдҳо, ки дар Аврупо зиндагӣ мекунанд, ташкил ёфтааст. Ин оила Виндзорҳо, яъне Британияи Кабир, Ватикан, «Ашрофзодагони сиёҳи Аврупо» ва баъзе роҳбарони кишварҳо ва шахсиятҳои ин минтақа, аз қабили Президенти Франсия Макрон ва ғайраҳоро роҳбарӣ менамояд.

Дар робита ба гуфтаҳои боло як нуктаро бояд зикр созем, ки ширкати менеҷменти «Eroschild», бо мақсади таҳияи пешниҳодҳо оид ба коҳиш додани оқибатҳои бӯҳрони молиявие, ки дар солҳои 2007-2009 сар зада буд, дар соли 2014 Линда Ротшилд конфронси бузургеро оид ба масъалаи «капитализми фарогир» баргузор намуд ва он бори нахуст дар Лондон бо ширкати 250 раҳбарони корпоративӣ ва молиявии ҷаҳон, ки дар ҳудуди сеяки дороиҳои сармоягузории ҷаҳонро дар ихтиёри худ доранд, доир шуд. Дар навбати худ раиси ХБА Кристин Лагарт, шоҳзода Чарлз, президенти собиқи ИМА Билл Клинтон, лорд – мэри Лондон Феон Вулф ва дигарон дар соли 2021 дар ҳамкорӣ бо «Бунёди Рокфеллер» ва «Фонди Форд» дар бораи оғози консепсияи бо ҳам муттаҳид шуда, барои «капитализми фарогир» иттиҳоди нав барпо карданд, ки муваққатан бо номи «Шартномаи нав байни тиҷорат, ҳукумат ва коргарони амрикоӣ» фаъолияти худро шурӯъ намуд. Дар радифи ин Ватикан ва корпоратсияҳои ҷаҳонӣ як низоми нави иҷтимоӣ таҳти раҳбарии папаи Рим Франсис ва кардинал Питер Турксон таъсис дода, тасмим гирифтанд, ки ба ин шӯро афроди маъруфро ҳамчун посдорони «капитализми фарогир» шомил созанд. Онҳо ҳамасола бо папа Франсис ва кардинал Турксон «мулоқоти ҳамаҷониба» анҷом медиҳанд. Дороиҳои ин гурӯҳ беш аз 10,5 триллион долларро ташкил дода, ширкати онҳо беш аз 200 милион коргарро дар 163 кишвари ҷаҳон идора менамояд. Ин гурӯҳ кӯшиш дорад капитализмро ба сӯи фарогирӣ ва устуворӣ бештар равона созад.

Намояндагони «қувваи сеюм» дар нақша доранд, ки тамоми молия, сиёсат, расонаҳо, неруҳои амниятӣ то ҷангҳои беназорату қаламравҳои зиёд таҳти назорати худ қарор диҳанд. Ҳатто чорабиниҳои муассирри мутамаркази байналмилалӣ бидуни назорати қатъии онҳо гузаронида намешаванд. Муассис ва шарики идоракунандаи «Inclusive Capital Partners Ln Forester Derschil» борҳо таъкид кардааст, ки вақти он расидааст, ки «капитализмро бо модели устувор иваз кунем», зеро Созмони Милали Муттаҳид низ яке аз ҷузвҳои ин капитализми фарогир мебошад. Ин лоиҳа «нобудшавии виртуалии оила» ва коҳиши шумораи аҳолии ҷаҳонро дар назар дорад. Қобил ба зикр аст, ки изҳорот дар бораи усулҳои роҳнамоии «капитализми фарогир» дар вебсайти СММ маҳз дар доираи «Ҳадафҳои рушди устувори» ин созмони бонуфузи сатҳи ҷаҳонӣ ишора гардида, аз он ҳамаҷониба дастгирӣ менамоянд. Шӯрои мазкур худро ҳамчун як созмони тағйирдиҳандаи сайёра дар маҷмӯъ дар зери ниқоби «фарогирӣ ва устуворӣ» эълон кардааст. Дар қисмати болоии «пирамидаи» ин шӯро сохтори идоракунандае бо номи «Посбонҳо» ҷойгир буда, дар маҷмӯъ 27 корпоратсияи трансмиллиро дарбар гирифтааст. Яке аз чунин корпоратсияҳо худи Ватикан мебошад. Агар ба таълимоти масонизм назар афканем, дар он дараҷаи «бисту ҳафтум» бартарияти олӣ буда, усулҳои асосӣ ва ҳифзу риояи онро шахсиятҳои дорои вазифаҳои баланди фармондиҳӣ назорат мекунанд.

Ба «ҳайати посбонон» директори генералии ВН-и Амрико Брайан Моенч, дабири кулли Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ ва рушд Анхел Гурия, раиси вискпоратсия Алфред Келли, президенти Бунёди Рокфеллер Рачив Шоҳ, президенти Бунёди Форд Дарен Уокер ва дигарон шомил мебошанд. Ин равандҳо худ аз он дарак медиҳанд, ки воқеан кӯшиши эълони таъсиси «Ҳукумати ҷаҳонӣ» вуҷуд дошта, он бояд бо як «дини ягонаи ҷаҳонӣ» ҳамкорӣ намояд.

Мутобиқ ба андешаи аксарияти таҳлилгарони масъалаи мазкур, мантиқан дер ё зуд «ҳукумати нави ҷаҳонӣ» бояд президенти худро интихоб намояд ва ӯ ҳамчун роҳбари ягонаи

кураи замин ҳам ҷаҳони дунявӣ ва ҳам диниро идора кунад. Дар ин роҳ Ватикан кӯшиш дорад зери роҳбарии худ як дини ягонаи ҷаҳонии «синкретикӣ»-ро таъсис диҳад. Қадами навбатӣ дар ин самт иттиҳоди Ватикан бо ҷаҳони православӣ хоҳад буд, ки аз ҷониби Фонар муаррифӣ шуда, бартарии Папаи Римро эътироф мекунад. Дар ҳазораи аввали мелодӣ чунин як таҷриба вуҷуд дошт ва онро Патриархи Экуменик Варфоломей дар гуфтаҳо ва навиштаҳои худ борҳо тасдиқ кардааст [9]. Аввалин қадамҳо дар роҳи ин иттиҳод дар рӯзи ҷашни 1700-солагии «Шӯрои якуми Экуменикӣ» ба нақша гирифта шудааст. Таҳлили илмӣ ва амиқи ин гуфтаҳо муҳаққиқонро ба хулосаҳои хеле даҳшатангез хоҳад бурд.

Агар ба тариқи мухтасар зикр созем, аслан бисёр паҳлӯҳои таърихи башарият навишта нашуда, балки ихтироъ шудаанд. Бо ибораи дигар таърих комилан рӯи коғаз, аз сифр, аз ҳеҷ чиз офарида шудааст. Ватикан ҳамчун «маркази дониш», яке аз қудратҳое буд ва ҳаст, ки ба сохтакорӣ машғул буда, дар тамоми воқеаҳои саросари ҷаҳон даст дорад ва то он замоне, ки Ватикан ҳаст тақдиру сарнавишти миллатҳо ва дар маҷмӯъ башарият дар дасти қудратманди он қарор хоҳад дошт.

Мутобиқ ба осори мавҷудаи илмӣ ва китобу васоити дарсӣ капитализм аксар вақт ҳамчун як низоми иқтисодие дар назар дошта шудааст, ки дар он субъектҳои хусусӣ моликиятро мувофиқи манфиатҳои худ роҳбарӣ намуда, нархҳоро дар бозорҳо муқаррар ва ба манфиатҳои ҷомеа хизмат мекунад.

Хусусияти муҳимтарини капитализм аслан ҳавасмандгардонии фоида буда, файласуфи асри 17 ва асосгузори иқтисоди муосир Адам Смит навиштааст, ки «мо на аз хайрхоҳии қассоб, пивопаз ё нонпаз интизори хӯроки шом ҳастем, балки аз эҳтироми онҳо ба манфиатҳои худи онҳо интизор мебошем» [1, с. 34]. Ба ибораи дигар, ба қавли Адам Смит, ҳарду ҷониб қабл аз ҳама дар доираи муомилот манфиатҳои худро мадди назар доранд, аммо нуқтаи нозукаш дар он зоҳир мегардад, ки ҳеҷ яке аз онҳо бе назардошти он чизе, ки ҷониби дигар мехоҳад, ба даст оварда наметавонад. Маҳз ҳамин манфиати дурусту оқилона метавонад ба пешрафти иқтисодӣ оварда расонад. Дар иқтисоди капиталистӣ аслан дороиҳои сармоявӣ, аз қабили заводҳо, конҳо, роҳҳои оҳан ва ғайра метавонанд моликияти хусусӣ бошанд, болотар аз ин заҳмат ва меҳнати инсон бо пул дар шакли музди меҳнат харидорӣ гардида, фоида аз афзоиши сармоя ба сармоядорон мерасад.

Ба мақсади беҳтар намудани низоми сармоядорӣ ва ба тадриҷ амалӣ сохтани он ҳанӯз дар давраи «Депрессияи бузурги иқтисодӣ» тайи солҳои 1930, кишварҳои пешрафтаи капиталистӣ, ки аз бекории оммавӣ азият мекашиданд, иқтисоддони британиёӣ Ҷон Мейнард Кейнс дар асари худ «Назарияи умумии шуғл, фоиз ва пул», ки соли 1936 ба табъ расида буд, изҳор дошт, ки капитализм дар раванди эҳёи худ аз коҳиши сармоягузорӣ душвории зиёд мекашад, зеро иқтисоди капиталистӣ метавонад ҳангоми боло рафтани сатҳи бекорӣ ва афзоиши миқдори бекорон дар ҳолати мувозинат боқӣ бимонад. Бо ибораи дигар ин назарияи иқтисодии Ҷон Кейнсӣ иқтисодчиёнро ба хулосае бурд, ки мутобиқи он капитализми рақобати озод метавонад бидуни дахолати ҳукумат мустақилона ва самаранок фаъолият намуда, талаботи умумиро афзоиш диҳад ва дар муқобили шиддат гирифтани бекории рӯзафзун ва таваррум, ки дар солҳои 1930 масъалаи мубрами ҷомеа буд, мубориза барад. Ҷ. Кейнс пешниҳод карда буд, ки дахолати ҳукумат (тавассути кам кардани андоз ва афзоиши хароҷоти давлатӣ) ба хотири берун овардани иқтисодиёт аз бӯҳрон ногузир мебошад. Ин тарзи масъалагузорӣ аз ҷониби Ҷ. Кейнс барои эҳёи низоми сармоягузорӣ пас аз «Депрессияи бузург» равона шуда, вай мақсад надошт, ки иқтисоди бозоргониро тағйир диҳад, ӯ танҳо зарурати дахолати даврии ҳукуматро ҷонибдорӣ мекард [18, с. 83].

Ҷои шубҳа нест, ки он қувваҳое, ки одатан ба муваффақияти капитализм оварда мерасонанд, метавонанд ба нокомии он низ сабаб гарданд. Бозорҳои озод танҳо дар ҳолате рушд карда метавонанд, ки ҳукуматҳо қоидаҳоеро, ки онҳоро ба танзим медароранд, ба мисли қонунҳое, ки ҳуқуқи моликиятро таъмин менамоянд, муқаррар кунанд ва онҳоро бо инфрасохтори муносиб, аз қабили роҳҳо ва шоҳроҳҳо барои интиқол ва додугирифти молҳо ва одамон дастгирӣ кунанд. Лекин имкон дорад, ҳукуматҳо аз ҷониби гурӯҳҳои муташаккили манфиатдори хусусӣ, ки мекӯшанд қудрати танзимкунандаро барои ҳифзи мавқеи иқтисодии худ ва ба зарари манфиатҳои ҷамъиятӣ истифода баранд, таъсиргузор бошанд [11].

Як нуқтаро бояд таъкид сохт, ки зарурати тамаркузи моликияти дороиҳои истеҳсолӣ барои таъмини рақобат маҳдуд мебошад. Аз сабаби он ки рақобат «ғолибон» ва «мағлубон»-ро ба вуҷуд меорад, бояд ба мағлубшудагон ҷубронпулӣ пардохт карда шавад. Тиҷорати озод ва шиддат гирифтани рақобат бо ширкатҳои муқарраршуда неру ва манофеи ҳарифони пуркудратро маҳдуд месозад. Аз ин рӯ, ҷомеа бояд нозукиҳои бозори озодро дарк намуда, дахолати ҳукуматро дар фаъолияти бозор, ки барои ҳифзи ширкатҳои пуриқтидори мавҷуда

ба зарари рушду тараққиёти умумии иқтисод равона гардидааст, роҳ надиҳад ва муқовимат намояд [11, с. 24].

Чӣ тавре қаблан зикр сохтем неруҳое, ки одатан ба муваффақияти капитализм оварда мерасонанд, метавонанд онро низ ба нокомӣ баранд. Дар иртибот ба ин рушду пешравии иқтисодӣ дар даврони капитализм нисбат ба дигар низомҳои иқтисодӣ ба маротиб болотар буда, нобаробарӣ яке аз хусусиятҳои баҳсбарангези он боқӣ хоҳад монд.

Дар доираи гуфтаҳои боло саволи мантиқие пайдо мешавад, ки «Оё зарур ва ногузир аст, ки дар низоми сармоядорӣ динамикаи таҷамуи сармояи хусусӣ боиси боло рафтани маҷмуи сарват дар дасти чанд нафар гардида, нерӯҳои зидди пешравии рақобат ва технология дар сатҳи нобаробар коҳиш ёбад?» Дар ин самт ҷои шакку шубҳа нест, ки ҳар як иқтисоддон ҳангоми муайян кардани омилҳои нобаробарии иқтисодӣ аз усул ва равишҳои мухталиф истифода менамояд. Ба андешаи мо дар низоми иқтисоди бозоргонии муосир, суръати бозгашти сармоягузорӣ аксар вақт аз рушди умумии иқтисодӣ зиёдтар мебошад. Ҳангоме ки ин нобаробарӣ идома меёбад, сарвати умумии соҳибони сармоя нисбат ба дигар шаклҳои даромад (масалан, музди меҳнат) ба зудӣ афзуда, дар ниҳоят бо фарқияти ва таносуби калон пеш мегузарад. Ин тарзи масъалагузорӣ низ аз нигоҳи мо метавонад мунаққидон ва тарафдорони худро пайдо намояд. Тавассути он метавон эътиқоди васеъ ва паҳншударо дар хусуси он ки иқтисоди капиталистӣ бояд дар доираи сиёсати ҳукумат ва зери таъсири ҷомеа ба самти дуруст равона карда шавад, то таълимоти Адам Смит барои манфиати умумии ҷомеа кор кунад. Ин тарзи масъалагузорӣ худ роҳ ва имконоти васеъро барои рақобатпазирии иқтисодӣ кушода, ҷомеаи башариро ба рушду пешравӣ ҳидоят месозад.

Ҳамин аст, ки асосгузор ва президенти «Форуми иқтисодии ҷаҳонӣ» Клаус Мартин Шваб [12], ки барҷастатарин созмон дар харитаи иқтисодиву сиёсии ҷаҳонӣ буда, ҷаласаҳои солонаи он дар Давоси Шветсария баргузор мегардад, дар асари худ «Капитализм барои некӯаҳволии умумӣ» оид ба масъалаҳои марбут ба рақобатпазирии ҷаҳонӣ, инчунин як қатор мавзӯъҳои вобаста ба ояндаи саноат ва ҷомеа аз нигоҳи сиёсӣ ва иқтисодӣ, дурнамои иқтисодӣ, татбиқи технологияҳои ба истилоҳ «Инқилоби саноатии чорум» ва чӣ гуна тағйир ёфтани ҳаёти ҷомеаи ҷаҳонӣ андешаҳои худро баён кардааст. Вай ҳангоми таҳлили хатарҳои бекорӣ, афзоиши нобаробарии иҷтимоӣ, афзоиши истеъмол, таҳдидҳои экологӣ ва геополитикӣ ва геоиқтисодӣ посухҳои муфассалеро ба саволҳои «Чӣ гуна оянда моро интизор аст?» ва «Чӣ хатарҳое барои некӯаҳволии умумӣ ва иқтисоди ҷаҳонӣ вуҷуд доранд?» ироа намудааст.

Дар қисми аввали китоби худ М. Клаус доир ба таърихи иқтисоди ҷаҳонӣ, ки аслан аз соли 1945 шурӯъ мешавад, таҳқиқоти бунёдии илмӣ гузаронида, вазъияти пас аз ҷангӣ ва низоми иқтисодии Олмонро хеле дақиқ инъикос додааст. Вай масъалаҳои марбут ба вазъият ва хусусияти тиҷорати даврони мазкурро бо истинод ва дар такя ба маълумоти иқтисоддонҳои сатҳи ҷаҳонӣ – Милтон Фридман, Саймон Кузнетс ва дигарон таҳлили интиқодӣ-муқоисавӣ кардааст.

М. Клаус тадриҷан ғояҳои фоидаовару возеҳи капитализм ва назарияи бозори озодро, ки бешубҳа ба рушду пешрафти иқтисодӣ оварда расониданд, инчунин номутаносибияти онро нишон додааст. Аз нигоҳи вай иқтисодиёти аксари кишварҳое, ки ин ғояҳоро пазируфтанд, бешубҳа афзоиш ёфтанд. Аммо, бузургтарин фоидагирандагон гурӯҳҳои нисбатан хурди шаҳрвандон буда, онҳо боз ҳам сарватмандтар шуда, таъсири худро ба дунёи сиёсат хеле афзоиш доданд. Дар айни замон, тавре ки М. Клаус зикр мекунад, ин афзоиши номутаносиб ба сайёраи мо зарарҳои ҷуброннопазир расонда, хисороти онҳо ҳамасола афзоиш меёбанд [12].

Қобил ба зикр аст, ки ин омилҳо хоссатан бо гузашти пандемияи COVID-19 аҳамияти бештар пайдо карданд. Паҳншавии коронавирус боиси бӯҳрони шадиди сиҳатии омма дар аксари кишварҳои ҷаҳон гардида, низоми иқтисодии тамоми мамлакатҳоро зери фишори бузург қарор дод. Карантини маҷбурӣ боиси фалаҷ ва тарзи зиндагии анъанавӣ дар бахшҳои мухталифи иқтисодӣ гардида, сабаби фурӯпошӣ ва аз байн рафтани шумораи зиёди ширкатҳо, мавҷи муфлисшавӣ ва аз кор озод кардани кормандон шуд. Ин раванд дар навбати худ, ба афзоиши назарраси сатҳи бекорӣ, «фирори мағзҳо» ва шиддат гирифтани муҳоҷирати меҳнатӣ, фасоди идорӣ, боишавии роҳбарияти давлатҳои автократӣ ва олигархӣ гардид [12].

Пандемия ҷони миллионҳо одамонро аз байн бурда, теъдоди зиёди аҳоли сайёраро бенаво ва касод кард. Баръакси он миллиардҳо долларҳо барои нигоҳ доштани тиҷорати гурӯҳҳои маҳдуди «интихобшудагон» ва авлодҳои наздик ба гурӯҳҳои тарансмиллӣ ва ҳукуматҳои васал, сарсупурда ва лухтакмонанд сарф шуданд. Нобаробарии иҷтимоии мавҷуда боз ҳам амиқтар шуда, нобаробариҳои чашмгири навро ба майдон оварданд.

Акнун, ки аз оғози бӯҳрон муддати 5-6 сол сипарӣ шудааст, бисёре аз олимону муҳаққикон ва ҳато одамони оддӣ дарк карданд, ки пандемия ва оқибатҳои он бо мушкилоти

низоми иқтисодии мавҷудаи ҷаҳонӣ, ки қисмати аъзами аҳолии сайёра аллакай аз онҳо огоҳӣ ёфтанд, алоқамандии ногусастанӣ доранд. Ин воқияти ҷомеаи муосири ҷаҳонӣ муҳаққиқонро водор сохт ба таҳлилҳои Клаус Шваб ва пешгӯиҳое, ки дар асари «Капитализм барои некӯаҳволии умумӣ» дар атрофи масъалаҳои зикршуда оварда шудаанд, рӯй биёранд. Вай мушоҳидаҳои худро дар бораи афзоиши нобаробарӣ, заъиф гардидани рушди иқтисодӣ, коҳиши маҳсулот, қарзҳои аз ҳад зиёд, фоизҳои номаҳдуди қарзҳои бонкӣ, суръат бахшидан ба тағирёбии иқлим, бадтар шудани мушкилоти иҷтимоӣ ва набудани ҳамкориҳои давлатҳо дар масъалаҳои муҳимтарин ва рӯзмараи сатҳи ҷаҳони муосир баён сохта буд. Ҷойи шакку шубҳа нест, ки шиддати ин масъалаҳо пас аз пандемияи COVID-19 нисбатан кам шуд, аммо раванди бозиҳои геополитикӣ ва геоиқтисодӣ ранги дигар гирифт [12].

Як воқият ва падидаи раднопазир ин аст, ки дар байни аҳли ҷомеаи башар ва роҳбарони тиҷорату баъзе ҳукуматҳо фаҳмише ба вуҷуд омад, ки ҷаҳони беҳтарро метавон танҳо дар доираи ҳамкориҳои муштарак ба даст овард. Дар иртибот ба ин назарияе зуҳур намуд, ки аҳли башар бояд пас аз паҳн шудани COVID-19 бо роҳи дигар пеш равад ва рушд ёбад, зеро таъсири ногаҳонӣ ва маргбори COVID-19 иқтисодонҳоро маҷбур сохт ба хулосае биоянд, ки низоми иқтисодие, ки тавассути гурӯҳҳои маҳдуди «интихобшудагон» ва «манфиатхоҳон»-и тавсиаталаби сатҳи ҷаҳонӣ идора мешавад, ба маротиб аз оқибатҳои тадриҷии тағйирёбии иқлим ва нобаробарии афзояндаи аҳолии сайёра, ноустувортар хоҳад буд. Он нобаробар ва хеле осебпазир буда, эҳтимолияти офатҳои вазнинро ба саломатии инсонҳо, авзои иҷтимоӣ ва экологӣ зиёд мекунад. Тавре ки оқибатҳои сангини COVID-19 нишон дод, эълони ҳолатҳои фавқулодда ба низомҳои иҷтимоӣ ва сиёсиву иқтисодӣ фишору вазниниҳои хеле бузург меоранд.

Мисоли равшани гуфтаҳои боло низоми иқтисодии давлатҳои худкома шуда метавонад, ки фоидаи кутоҳмуддатро ба ҳадди аксар расонида, аз андоз ва танзими он саркашӣ мекунанд ва ба зарарҳои бешумори экологӣ умуман диққат намедиҳанд. Аз ин рӯ ногузир ва зарур аст аз низоми «капитализми саҳҳомӣ», ки дар ним асри гузашта дар Ғарб ва низоми «капитализми давлатӣ» дар Осиё ҳукмронӣ мекарданд, даст кашида, ба низоми «капитализми ҷонибҳои манфиатдор» рӯй оварад. Ин таълимоти калидии Клаус Шваб буда, тавассути он вай кӯшидааст нишон диҳад, ки ин системаро чи гуна метавон сохт?

Клаус Шваб ба воситаи ин асари худ кӯшиш намудааст ба одамон ва давлатдорон гӯшрас намояд, ки зарураст дар иттиҳод ва ҳамдастӣ як низоми иқтисодиеро дар доираи фарогирӣ, устуворӣ ва баробарӣ эҷод карда, бо оқибатҳои COVID-19 ва ба мисли он бо дигар падидаҳои номатлуб мубориза намуд. Сарфи назар аз талафотҳои зиёд, зиндагии ноком ва аз даст додани манбаъҳои даромади худ, шояд ин рӯйдод сабаби он гардад, ки башарият ба сӯи ҷаҳони устувортар равона гардад. Воқеан ҳам ҷаҳони пас аз COVID-19 барои насли имрӯза ҳамон давраеро мемонад, ки Ҷанги дуввуми ҷаҳонӣ баъд аз худ барои насли гузашта боқӣ монда буд. Муттаҳидии аҳли башар пас аз он ҷанг барои одамон ҳамчун ёдраскунандаи возеҳи низоми гузаштаи ҷаҳонӣ хидмат мекард, ки ҳеҷ кас намехост ба он дубора бар гардад, зеро даврони баъдиҷангӣ имконияти эҷоди ҷаҳонеро ифода мекард, ки дар он ҷомеаи башарӣ метавонист ба ҳадафҳои ормонии худ ноил шавад [12].

Таърих гувоҳ аст, ки баъд аз Ҷанги дуввуми ҷаҳонӣ бо пайгирии ҳадафу ормонҳои бузург як низоми «Шартномаи иҷтимоӣ», аз ҷумла «Иқтисоди бозории иҷтимоӣ» дар Аврупо, «Ҷомеаи бузург» дар Амрико ва «Сотсиализми мутаррақӣ» дар Иттиҳоди Шуравӣ ва ҷаҳони сотсиалисти таъсис дода шуданд. Ҳамзамон як низоми бисёрқутбае эҷод гардид, ки он ба хотири ҳифзи сулҳ, пешбурди ҳамкорӣ ва эҷоди як низоми ягонаи молиявӣ, дар симои Бонки Ҷаҳонӣ, Сандуқи Байналмилалии Асъор ва СММ зуҳур карда, ҷомеаи ҷаҳониро ба пешрафтҳои бузург ноил гардонд.

Акнун, давроне расидааст, ки дар марҳилаи давраи барқароршавии пас аз COVID-19 ва ба хотири дар амал татбиқ намудани консепсияи «капитализми некуаҳволии умум» тамоми кишварҳои ҷаҳон барои эҷоди як низоми иқтисодии нави ҷаҳонӣ ва устувору рушдёбанда хидмат намоянд. Таҷрибаи сӣ солаи охир бо сароҳат нишон медиҳад, ки дар ин самт нақши давлати Чин хеле бузург буда, вай ба мақсади хотима бахшидан ба беадолатии саросарӣ дар ҷаҳон ва хоссатан «миллатҳои интихобшуда» ҷасуртарин амали худро дар тӯли даҳсолаҳои охир анҷом дод ва беш аз 500 миллиард доллар вомбаргҳои хазинадории ИМА-ро ба фӯруш гузошт. Ҳадафи асосии ин «зилзилаи иқтисодӣ», ки дорои миқёси таърихӣ буд, қабл аз ҳама тағйир додани мавқеи бозигарони геоиқтисодӣ дар сатҳи ҷаҳон маҳсуб меёбад. Воқияти таърихӣ он аст, ки беш аз 50 соли охир Амрико ва васалҳои вай аз имтиёзи аз ҳад зиёди доллар баҳра бурда, миқдори беинтиҳои долларро чоп (эмиссия) мекунад. Дар ҳоли он ки касри ин эмиссияи долларӣ тавассути ҷомеаи башарӣ маблағгузорӣ мегардад. Чин, ҳамчун бузургтарин

қарздиҳанда, дар авҷи баландтарини тараққиёти бе мисли худ ба маблағи 1,3 триллион доллар ба Амрико қарз дод. Ин маблағ ҳоло то ба 800 миллиард доллар поён омадааст. Саволе пайдо мешавад, ки чаро Чин аз маблағгузории рақиби асосии геополитикии худ дар даврони хеле ҳасоси таърихӣ худдорӣ кард? Воқеан ҳам ин амал як дарси бузург аст, зеро Амрико беш аз 300 миллиард доллари захираҳои Русияро дар соли 2022 аз амалиётҳо боз дошт ва ин дороиҳои долларирo Амрико ҳамчун силоҳи пурқудрат метавонад дар муқобили худи Русия истифода намояд. Чин бо дарки амиқи масъала ва мавҷудияти 800 миллиард доллари вомбаргҳои Амрико ин қувваро дар муҷобили худи Амрико истифода кард. Барои тасдиқи ин гуфтаҳо Амрико дар кишварҳои Шарқӣ ва Осиё «Коалитсияи низомҳо» таъсис дода, тарифҳои нав ҷорӣ карда аст. Ҳамчунин воридоти технологияи навро ба Чин маҳдуд карда, амнияти Тайванро зери хатар қарор додааст [12].

Дар ин самт Чин танҳо набуда, Ҷопон, Арабистони Саудӣ, Русия, Ҳиндустон, Бразилия ва як қатор кишварҳои БРИКС худро аз маҳдудиятҳои низоми савдо дар доираи доллар берун кашида, тиллоро бо қурби баланд харидорӣ менамоянд ва савдоро бо аксар кишварҳо бо асъори маҳаллӣ анҷом дода истодаанд. Ин тарзи бархурд низоми доллarро, ки дар маркази тиҷорати ҷаҳонӣ қарор дорад, заиф гардонидааст. Ҳоло Чин алтернативаҳоро ба CIPS – юани рақамии SWIFT-и худ, ки дорои 260 миллион корбар буда, 250 миллиард муомилотро дар доираи мубодилаи асъор бо даҳҳо кишварҳои ҷаҳон, ки ҳазорҳо тонна тиллоро дар бар мегирад, амалӣ сохтааст. Амрико беш аз ҳарвақта ба харидорон ниёз дорад, зеро касри буҷаи он солона ба триллионҳо доллар расида, пардохтҳои фоизӣ ба таври экспонсиалӣ ба 600 миллиард афзоиш ёфтааст. Ҳамзамон муддати қарзгирӣ ва пардохти фоизҳои он низ тағйир ёфтааст. Бозпардохти қарзҳо, эмиссияи доллар ва таваррум боиси боло рафтани нархи маводи ғизоӣ дар ҳудуди 20-40 дарсад, бензин низ 40-50% афзоиш ёфта, музди меҳнати воқеӣ ба маротиб коҳиш ёфтааст. Дар тамоми ин воқеаҳо сармоядорони калидии Амрико ва Изроил, корпоратсияҳои фаромиллӣ ва бозигарони пуштипардагии ҷаҳони сармоя гунаҳгор мебошанд, зеро доллар дар тули ним асри охир силоҳи фишор ва нуфузи онҳо дар сатҳи ҷаҳонӣ буд. Аз пойгоҳҳои низомӣ дар хориҷ, таҳримҳои молиявӣ ва буҷаи дифоъӣ дар бисёр кишварҳои Шарқу Ғарб шурӯъ карда, дар маҷмӯъ, ҳама чиз аз мавқеи сиёсии доллар вобаста буд ва имрӯз низ ба андозае боқӣ мондааст [12].

Ҳоло вазъият рӯз ба рӯз таназзул ёфта, пирамидаи сохтаи Амрико, Изроил ва Ватикан дар ҳоли шикаст қарор дорад. Эрон синаи худро сипар карда, дар муқобили беадолатӣ, бедодгарӣ ва ғоратҳои молии онҳо бо ҳазорҳо қурбониҳо ба ҷанг баромадааст. БРИКС бошад саҳми бештари иқтисодро нисбат ба G7 ташкил дода, дар бораи асъори муштараки тиҷоратӣ баҳс дорад, бонкҳои рушд бо Ғарб рақобатпазир шуданд, Арабистони Саудӣ ва дигар кишварҳои Шарқи Наздик ва Миёна бо БРИКС ҳамроҳ шуда, нефт ва нефтдолларҳоро ба юан фурӯхта, сутуни қудрати доллarро заиф гардониданд. Саҳми доллар дар захираҳои ҷаҳонӣ аллакай аз 70 фоиз ба 58 фоиз ва то имрӯз ба маротиб ба поён расида, хариди тилло дар сатҳи рекордӣ қарор дорад. Бонкҳои бузургтарини марказии ҷаҳони солона 1000 тонна тилло харидорӣ намуда, рекордҳои пайдарпайро ба даст оварда истодаанд. Имконоти Амрико маҳдуд гашта, мафҳуми ҷаҳони бисёрқутба ба майдони сиёсат ва баҳс кашида шудааст. Фишор ва таҳримҳо раванди гузариши иқтисодиро ба таври хатарнок ба муқовимати геополитикӣ табдил дода, эмиссия пул бо шиддат идома дорад. Қарзҳои бепоёне ҷамъ шудаанд, ки онҳо ба бӯҳрони молиявӣ, парокандашавии давлатҳо, зуҳури блокҳои асъорӣ, ноустуворӣ ва ғайраҳо расониданд. Чин бо ин амалҳои бисёр санҷидашудаи худ ба ҷаҳон ихтиёр додааст, ки дар замони муосир алтернативаҳои дигар мавҷуд мебошанд ва бояд низоми долларӣ пурра баста шавад. Кишварҳои зиёде тарзи ҳаёти берун аз доллarро пешниҳод кардаанд, ки дар он консепсия ва ақидаҳои дигаре мавҷуданд: фурӯши бештар, меъёрҳои баланд, маблағгузориҳои зиёд ва ғайра. Ҷаҳоне, ки аҳоли кураи заминро бе доллар тасаввур намекард бо тадриҷ нопадид гашта, воридот гаронтар мешавад, нархҳо ба боло хоҳад рафт, фоизҳои баландтар, қарзу пул кам, маорифи пешрафта, инфрасохторҳо, хизматрасониҳо ба вуҷуд хоҳад омад. Он ба низоми банақшагирии оянда таъсир расонда, тартиби кӯҳна фурӯ меравад ва дар пеши назари мо ҷаҳони нав ҳувайдо хоҳад гашт.

Хулоса. Баррасии масъалаҳои мавзуъ нишон медиҳад, ки паёмадҳои ҳаракатҳои инқилобӣ ва дурнамои ислоҳоти низоми сармоядорӣ бояд дар робита бо шароити мушаххаси таърихӣ, сиёсӣ ва иҷтимоию иқтисодии ҳар як ҷомеа таҳлил карда шаванд. Шарҳи ин равандҳо тавассути як омили ягона барои муайян намудани сабабҳо ва натиҷаҳои онҳо кофӣ нест.

Якум, ҳангоми арзёбии ҳаракатҳои инқилобӣ бояд байни сабабҳои пайдоиш, ҳадафҳои эълоншуда ва натиҷаҳои воқеии онҳо фарқ гузошта шавад. Норозигии иҷтимоӣ, маҳдуд будани имкониятҳои иқтисодӣ, сатҳи эътимод ба ниҳодҳои давлатӣ ва хусусиятҳои иштироки

сиёсӣ метавонанд дар шаклгирии чунин ҳаракатҳо нақш дошта бошанд. Аҳаммияти ҳар як омил бояд дар асоси далелҳои марбут ба ҳолати мушаххас муайян гардад.

Дуюм, паёмадҳои дигаргуниҳои инқилобӣ хусусияти яксон надоранд. Онҳо метавонанд барои ислоҳоти институтсионалӣ ва васеъ гардидани иштироки ҷамъиятӣ имконият фароҳам оранд, аммо ҳамзамон эҳтимоли заифшавии идоракунӣ, коҳиши фаъолияти иқтисодӣ ва афзоиши низоъҳоро низ ба миён гузоранд. Аз ин рӯ, арзёбии натиҷаҳо бояд ҳам тағйироти кӯтоҳмуддат ва ҳам таъсирҳои дарозмуддатро фаро гирад.

Сеюм, консепсияи «капитализми фарогир» бояд аз рӯйи механизмҳои пешниҳодшаванда ва натиҷаҳои ченшавандаи он арзёбӣ шавад. Меъёрҳои чунин арзёбӣ метавонанд дастрасӣ ба шуғли муносиб, имкониятҳои таҳсил, ҳифзи иҷтимоӣ, рақобати одилона, масъулияти экологӣ ва тақсимоти манфиатҳои рушди иқтисодиро дар бар гиранд. Эълони ҳадафҳои умумии некӯаҳволӣ худ аз худ далели амалӣ гардидани онҳо намебошад.

Чорум, таъсири сармоя ва гурӯҳҳои манфиатдор ба сиёсати давлатӣ масъалаи қобили таҳқиқ аст, вале хулосаҳо дар бораи доираи чунин таъсир бояд бо далелҳо асоснок карда шаванд. Масъулияти қарорҳои мушаххаси сиёсӣ ё иқтисодиро бояд ба субъектҳо ва амалҳои муайян нисбат дод. Мансубияти миллӣ ё динии шахсон асоси хулосабарорӣ дар бораи назорати дастаҷамъонаи равандҳои ҷаҳонӣ шуда наметавонад.

Панҷум, таҳаввули низоми молиявии байналмилалӣ, истифодаи асъорҳои миллӣ ва рушди механизмҳои алтернативии пардохт ба таҳлили пайвастаи маълумоти оморӣ ниёз доранд. Пешгӯии ногузирии фурӯпошии як низом ё бартарии комили низоми дигар бе муқоисаи нишондиҳандаҳо ва баррасии сенарияҳои гуногун асоси кофии илмӣ надорад.

Шашум, барои Тоҷикистон дарки ин равандҳо бояд ба таҳияи чорабиниҳои амалии рушди устувор пайванд дода шавад. Такмили идоракунии давлатӣ, шаффофияти қарорҳои иқтисодӣ, дастгирии соҳибкорӣ, ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ ва гуногунсозии робитаҳои иқтисодии хориҷӣ метавонанд самтҳои муҳими чунин сиёсат бошанд. Дар ин раванд, ҳифзи истиқлолияти давлатӣ ва манфиатҳои миллӣ бо ҳамкории созандаи байналмилалӣ бояд ҳамоҳанг карда шавад.

Арзиши илмии таҳқиқи мавзуъ дар муайян намудани робитаҳои воқеии сабабию натиҷавӣ ва пешниҳоди роҳҳои асосноки коҳиши нобаробарӣ ва ноустуворӣ ифода меёбад. Барои расидан ба ин ҳадаф, таҳлили интиқодии сарчашмаҳо, санҷиши иддаоҳо ва ҷудо намудани воқеият аз фарзия шарти муҳими эътимоднокии натиҷаҳо мебошад.

Адабиёт

1. Адам, Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит; перевод с английского П. Н. Клюкина. – Москва: Эксмо, 2016. – 1056 с.
2. Анилионис, Г.П. Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации / Г.Л. Анилионис, Н.А. Зотова. – М.: Междунар. отношения, 2005. – 676 с.
3. Бек, У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализации. Новая всемирно-политическая экономия / У. Бек; перевод с немецкого А. Григорьева и В. Седельника. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – 464 с.
4. Бек, У. Что такое глобализация? / У. Бек; пер. с нем. А. Григорьева и В.Седельника; общая редакция и послесл. А. Филиппова. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
5. Бжезинский, З. Великая шахматная доска. Господство Америки геостратегические императивы / З. Бжезинский. – М.: Междунар. отношения, 2006. – 256 с.
6. Бениофф, М. Трейлблейзер. Честность и филантропия как основа успеха в бизнесе / М. Бениофф, Л. Адлер; перевод с английского М. Павловой. –Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2020. – 272 с.
7. Гринин, Л.Е. Новый мировой порядок и эпоха глобализации. Ст. 1. Американская гегемония: апогей и ослабление. Что дальше? / Л.Е. Гринин // Век глобализации. – 2015. – №2. – С. 3-17.
8. Делягин, М.Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации: Курс лекций / М.Г. Делягин. - М.: ИНФРА 2003. – 768 с.
9. Косиченко, А. Г. Отношения Русской и Константинопольской православных церквей в XX веке // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения. – 2021. – Т. 21, вып. 2. – С. 159–166.
10. Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М.Кастельс; пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
11. Кейнс, Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс; перевод с английского профессора Н. Н. Любимова. – М.: Гелиос АРВ, 2002. – 352 с.
12. Клаус, Шваб. Капитализм всеобщего блага. Новая модель мировой экономики / К. Шваб; пер. с англ. Е. Калугина. – М.: Бомбора, 2022. – 352 с.

13. Robert Ashford. Binary Economics: The New Paradigm / R. Ashford, R. Shakespeare. – Lanham, Md.: University Press of America, 1999. – 448 p.; Robert Ashford. The Case for a More Inclusive Capitalism by Democratizing the Institutions of Corporate Finance with the Future Earnings of Capital // University of the Pacific Law Review. – 2021. – Vol. 53. – P. 9–32.
14. Сорос, Дж. Мыльный пузырь американского превосходства / Дж. Сорос; пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 192 с.
15. Сорос Дж. Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм / Дж.Сорос; пер. с англ. – М., 2001. – 458 с.
16. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции / Дж. Стиглиц; пер. с англ. – М., 2003. – 300 с.
17. Хантингтон, С. Столкновение цивилизации / С. Хантингтон. - М., 2000. – 603 с.
18. Хардт, М. Множество. Война и демократия в эпоху империи / М. Хардт, А. Негри. – М.: Культурная революция, 2006. – 559 с.
19. Холиков, А.Г. Идея национального государства / А.Г. Холиков. – Душанбе: «Эр-граф», 2013. – 684 с.
20. Холов, Х. К. Особенности национальной безопасности Республики Таджикистан в контексте вызовов и угроз современности: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 /Холов Х. К. – Душанбе, 2011.
21. Шамолов, А.А. Бозиҳои геополитикӣ / А.А. Шамолов. - Душанбе: Дониш, 2015. – 146 с.

ПАЁМАДҲОИ ҲАРАКАТҲОИ ИНҚИЛОБӢ ВА “КАПИТАЛИЗМИ” ФАРОГИР

Масъалаи омӯзиши «Паёмадҳои ҳаракатҳои инқилобӣ дар замони муосир ва «капитализми фарогир»», яке аз масъалаҳои хеле мубрам ва ҷиддии асри XXI ба шумор рафта, дар он мантиқи тағйирёбӣ ва тақсимоти ҷаҳони муосир мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтааст. Муаллифон кӯшидаанд дар асоси таҳлили ҳамаҷонибаи сарчашмаҳо ва осори муҳаққиқони аврупоӣ, Русия ва Шарқи Наздику Миёна ҳадафҳои асосии «бозии бузурги стратегӣ»-е, ки тавассути абарқудратон ва бозингарони минтақавӣ тарҳрезӣ шудааст, таҳлил ва таҷдиди назар намоянд. Воқеаҳои сатҳи ҷаҳонии солҳои охир, аз он ҷумла COVID-19, ҷангҳои байни Изроил-Амрико ва Фаластин, Сурия, Лубнон, Ироқ, Эрон, Афғонистон ва ғ. аз он шаҳодат медиҳанд, ки ин зуҳурот ҳамчун объекти асосии бозиҳои стратегӣ дар доираи нақшаи муайян тавассути Ватикан, Изроил, Амрико ва англосаксҳо тарроҳӣ шуда, ба тадриҷ амалӣ мегарданд.

Калидвожаҳо. Геополитика, геостратегия, паёмадҳо, абарқудратон, бозигарон, субъектҳои идоракунии глобалӣ, капитализми саросарӣ, пасманзар, консепсияи илмии идоракунии ҷаҳон, рақобат, шаклҳои гуногуни рақобат ва ғ.

ПОСЛЕДСТВИЯ РЕВОЛЮЦИОННЫХ ДВИЖЕНИЙ И «ИНКЛЮЗИВНЫЙ КАПИТАЛИЗМ»

Изучение последствий революционных движений в современную эпоху и «инклюзивного капитализма» является одной из наиболее актуальных и серьёзных проблем XXI века. В рамках данной статьи анализируется логика изменений и переформатирование современного мира. Авторы, опираясь на трудов европейских, российских, а также ближневосточных ученых, попытались проанализировать и переосмыслить основные цели «большой стратегической игры», разработанной сверхдержавами и региональными игроками. События мирового масштаба последних лет, в том числе COVID-19, войны и конфликты между Израилем, Америкой, Палестиной, Сирией, Ливаном, Ираком, Ираном, Афганистаном и др., свидетельствуют о том, что данные явления как основные объекты стратегических игр в рамках определённого плана проектируются Ватиканом, Израилем, Америкой и англосаксами и постепенно реализуются.

Ключевые слова: геополитика, геостратегия, последствия, сверхдержавы, игроки, субъекты глобального управления, всеобщий капитализм, фон, научная концепция управления миром, конкуренция, различные формы конкуренции и др.

THE CONSEQUENCES OF REVOLUTIONARY MOVEMENTS AND «INCLUSIVE CAPITALISM»

The study of the consequences of revolutionary movements in the contemporary era and of «inclusive capitalism» represents one of the most pressing and significant issues of the twenty-first century. This article examines the logic of global transformation and the reconfiguration of the contemporary world order. Drawing on the works of European, Russian, and Middle Eastern scholars, the authors attempt to analyze and reinterpret the principal objectives of the «great strategic game» designed by major powers and regional actors. Recent global developments, including COVID-19, as well as wars and conflicts involving Israel, the United States, Palestine, Syria, Lebanon, Iraq, Iran, Afghanistan, and other states, suggest that these phenomena, as key objects of strategic rivalry, are being shaped and gradually implemented within the framework of a particular plan attributed by the authors to the Vatican, Israel, the United States, and the Anglo-Saxon world.

Keywords: geopolitics, geostrategy, consequences, superpowers, actors, global governance actors, universal capitalism, background, scientific concept of world governance, competition, various forms of competition.

Дар бораи муаллифон
ШамоловАбдулвоҳид Абдуллоевич
доктори илмҳои фалсафа, профессор,
сарходими илмии шуъбаи Шарқи Миёна ва Наздики Институти
омӯзишимасъалаҳоидавлатҳои Осиё ва Аврупо
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки, 33

Зикирзода Ҳобилҷон
доктори илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи фаслафа ва фарҳангшиносӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 121
E mail: hobiljon1981@mail.ru

Об авторах
Шамолов Абдулвоҳид Абдуллоевич
доктор философских наук, профессор,
старший научный сотрудник отдела Ближнего и Среднего Востока Института изучения проблем стран Азии и Европы
Академия наук Республики Таджикистан
Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33

Зикирзода Хобилджон
доктор философских наук, доцент кафедры философии и культурологии
Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни
734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121
E-mail: hobiljon1981@mail.ru

About the Authors
Shamolov Abdulvohid Abdulloevich
Doctor of Philosophy, Professor,
Senior Researcher of the Department of the Middle East at the Institute for the Study of Asian and European Countries
Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan
Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 33

Zikirov Hobiljon
Doctor of Philosophy, Associate Professor of the Department of Philosophy and Cultural Studies
Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121
E-mail: hobiljon1981@mail.ru

УДК 323.21:327(575.3).

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО И МЯГКАЯ СИЛА: ОСОБЕННОСТИ ИХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ТАДЖИКИСТАНЕ

Каримов Ш. Т.

Института изучения проблем стран Азии и Европы НАНТ

Актуальность исследования взаимодействия гражданского общества и «мягкой силы» обусловлена возрастающим значением культурных, образовательных и общественных связей в международных отношениях. Привлекательность государства формируется не только посредством официальной дипломатии, но и через деятельность научных учреждений, общественных объединений, профессиональных сообществ и отдельных граждан. Изучение их участия позволяет раскрыть механизмы формирования международного доверия, развития межкультурного диалога и продвижения национальных интересов без применения принуждения.

Для Республики Таджикистан данная проблематика представляет особый интерес в контексте сохранения культурной самобытности, укрепления регионального сотрудничества и расширения гуманитарных контактов. Историческое наследие, таджикско-персидская литература, национальные праздники и традиции общественной солидарности могут рассматриваться как ресурсы международной привлекательности. Вместе с тем наличие культурного потенциала само по себе не обеспечивает внешнеполитического влияния. Необходимы институты, способные поддерживать долгосрочные партнёрства, обеспечивать доступность культурных и образовательных инициатив и учитывать интересы различных общественных групп.

Теоретическая значимость исследования заключается в уточнении роли гражданского общества как самостоятельного участника формирования «мягкой силы». Его деятельность может совпадать с приоритетами государственной дипломатии, дополнять их или развиваться независимо от них. Поэтому научного осмысления требует соотношение государственного регулирования, общественной самостоятельности и доверия к гражданским инициативам. Существенное значение имеет также разграничение культурной привлекательности, информационного продвижения и непосредственного политического воздействия.

Практическая значимость исследования определяется возможностью разработки рекомендаций по совершенствованию взаимодействия государственных органов, общественных объединений, образовательных и культурных организаций. Особого внимания заслуживают поддержка молодёжных обменов, развитие цифровых культурных ресурсов, повышение открытости общественных проектов и укрепление трансграничных профессиональных связей. Анализ этих направлений позволяет определить условия, при которых международное сотрудничество способствует решению местных социальных задач и одновременно укрепляет положительное восприятие страны.

Обсуждения. Мягкая сила (soft power), согласно нойевской трактовки [6], не эмансипируется из военной мощи, но генерируется человеческим капиталом через культурные артефакты, образовательные практики и повседневные межличностные взаимодействия, которые конструируют глобальное восприятие национальных идентичностей. Гражданское общество выступает примордиальным носителем и вектором мягкой силы; однако его потенциал существенно ингибируется государственными регуляциями, дефицитом координации и асимметрией доверия - как на внутреннем уровне, так и в транснациональном измерении. В условиях благоприятной институциональной среды именно сети неправительственных организаций (НПО), культурно-образовательные институты, а также профессиональные и конфессиональные ассоциации продуцируют устойчивые трансграничные связи, тем самым усиливая внешнеполитическое влияние государства без обращения к коэрцитивным механизмам.

В ряде государств и регионов (США, ЕС, Канада, Австралия) интегрированная сеть гражданских акторов - от НПО до академических хабов - выступает ключевым источником нормативной мягкой силы. Через мониторинг, гранты, цифровые кампании и партнерства с ООН они транслируют глобальные стандарты прав человека, демократии, гендерного равенства и верховенства права, легитимизируя внешнюю политику Запада, но вызывая споры о неоколониализме. В этих странах гражданские акторы используют цифровизацию, партнерства с ООН/Советом Европы и "назойливую дипломатию" (naming and shaming авторитарных режимов), усиливая нормативную мягкую силу. Это дополняет государственную публичную дипломатию, создавая "гибридный" эффект: НПО легитимизируют санкции ЕС/США, трансформируя внутренние ценности в транснациональные стандарты. В отличие от "жесткой" мягкой силы Китая/России (инфраструктура, культура), западная опирается на гражданское общество как "мягкого гегемона", но сталкивается с критикой за

"культурный империализм". В Центральной Азии (ЦА), например в Таджикистане, такие сети продвигают реформы через USAID-программы, но эффективность снижается из-за локального сопротивления [1].

В Центральной Азии в целом международные и региональные организации используют образовательные, культурные и правовые проекты как мягкосиловые инструменты, конкурируя за влияние и опираясь как на местные НПО, так и на государственные институт. «Мягкая сила» широко применяется как внешними по отношению к ЦА акторами, так и внутренними. При этом внерегиональные участники используют разные стратегии и оказывают влияние на разные группы населения. Так, Россия ставит задачу работы с русскоязычной аудиторией; США в значительной мере уделяют внимание интернет-технологиям в работе прежде всего с молодёжной аудиторией; США и ЕС ориентируются на разнообразие программ, включая экологические и охрану здоровья; Китай стремится оказывать влияние через официальные каналы, делая акцент на языке и культуре; ЕС и Китай используют «мягкую силу» во многом для реализации экономических интересов. При этом, согласно Лебедевой М.М., государства Центральной Азии являются не просто реципиентами «мягкой силы» внешних акторов, но и сами формируют стратегии поведения, которые являются привлекательными для других [5]. В этом контексте, одним из наиболее ярких и стратегически значимых примеров реализации потенциала мягкой силы в центральноазиатском регионе служит Худжандская историческая встреча, состоявшаяся в дни празднования Навруза-2025. Именно на этой платформе, опираясь на глубокие общие культурные традиции народов Центральной Азии - такие как древние обычаи весеннего возрождения и межэтнического единства, - лидеры Таджикистана, Узбекистана и Кыргызстана подписали ряд ключевых документов. Эти соглашения были направлены на конструктивное разрешение давних спорных вопросов по делимитации и демаркации границ, что не только снизило напряженность в трилатеральных отношениях, но и способствовало укреплению региональной стабильности. Такой подход демонстрирует, как мягкая сила, через культурно-символические события, может эффективно дополнять жесткую дипломатию, продвигая взаимовыгодное сотрудничество без конфронтации.

В Таджикистане взаимодействие гражданского общества [2] и мягкой силы протекает в условиях надлежащего государственного контроля, где НПО нередко позиционируются властями как потенциальные инструменты внешнего влияния, особенно со стороны западных доноров и международных акторов, стремящихся продвигать либеральные ценности. Несмотря на это, НПО играют ключевую роль в укреплении национальной устойчивости: через партнерства с донорами, такими как USAID, ЕС или Азиатский банк развития, они реализуют проекты по развитию образования, здравоохранения, гендерного равенства и экологической устойчивости, что способствует адаптации к внешним вызовам - от экономических санкций до климатических изменений. Государство, в свою очередь, использует мягкую силу для легитимации своего контроля, продвигая нарратив о "суверенной демократии" и направляя деятельность НПО в русло национальных приоритетов, таких как борьба с экстремизмом и укрепление культурной идентичности. В итоге это симбиотическое взаимодействие не только минимизирует риски дестабилизации, но и усиливает резилиентность общества, балансируя между внешними влияниями и внутренними интересами, что делает таджикскую модель уникальной в контексте центральноазиатской геополитики. Например, Aga Khan Foundation в партнерстве с USAID инвестировала $12,1 млн в интегрированное развитие приграничных районов, повышая устойчивость к COVID-19 и экономическим вызовам, а проект EC Civil Society Facility поддерживает проекты по инклюзивному развитию для людей с инвалидностью и молодежи. Однако давление государства воспринимается как защита от "внешнего влияния", что усиливает нарратив о суверенной демократии. Это взаимодействие способствует резилиентности, адаптируя внешнюю мягкую силу к локальным нуждам.

Уникальность и особая привлекательность стратегии применения концепции «мягкой силы» в Таджикистане, по нашему убеждению, коренится в её глубокой ориентации на национальные особенности и исторические традиции таджикского народа. В отличие от многих других постсоветских государств, где внешние модели часто навязываются механически, в Таджикистане «мягкая сила» строится на органичном синтезе локального культурного наследия - включая таджикско-персидскую поэзию, исламские ценности толерантности, традиции гостеприимства и общинного самоуправления (махалла, чойхона) - с передовыми практиками демократических моделей современного мира.

Этот подход позволяет синхронизировать аутентичные элементы таджикской идентичности, такие как коллективная этика солидарности, унаследованная от Великого Шелкового пути и эпохи Саманидов, с универсальными принципами плюрализма, прав человека и гражданского участия, характерными для западных демократий и опыта стран Азии (например, Южной Кореи или Сингапура). В результате формируется не импортированная, а эндогенная модель влияния: культурные дипломатические инициативы, такие как продвижение таджикского фольклора и традиционных

национальных праздников (Навруз, Сада) через международные фестивали, образовательные программы по межкультурному диалогу или цифровизацию национальных архивов, усиливают глобальное восприятие Таджикистана как моста между Востоком и Западом.

Такая синергия не только повышает устойчивость «мягкой силы» к внешним вызовам - геополитическим давлениям из США, России, Китая или Афганистана, - но и способствует внутреннему укреплению гражданского общества, где национальные традиции служат фундаментом для демократических институтов, минимизируя риски культурного отчуждения. В итоге, Таджикистан демонстрирует парадигму «гибридной мягкой силы», где историческая преемственность усиливает привлекательность страны на международной арене, способствуя её интеграции в глобальные процессы без потери идентичности.

Особо следует отметить выдающуюся роль Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона в стратегическом и эффективном применении потенциала гражданского общества и инструментов мягкой силы для продвижения ключевых национальных интересов Таджикистана на внутреннем и международном уровнях. Под его руководством гражданское общество превратилось в мощный механизм реализации государственной политики, способствуя не только экономическому развитию и социальной стабильности, но и укреплению позиций страны в Центральной Азии и за ее пределами [3].

Одним из наиболее ярких и стратегически значимых примеров реализации потенциала мягкой силы в центральноазиатском регионе служит Худжандская историческая встреча, состоявшаяся в дни празднования Навруза по инициативе Лидера нации. Именно на этой платформе, опираясь на глубокие общие культурные традиции народов Центральной Азии - такие как древние обычаи весеннего возрождения и межэтнического единства, - лидеры Таджикистана, Узбекистана и Кыргызстана подписали ряд ключевых документов. Эти соглашения были направлены на конструктивное разрешение давних спорных вопросов по делимитации и демаркации границ, что не только снизило напряженность в трилатеральных отношениях, но и способствовало укреплению региональной стабильности. Такой подход демонстрирует, как мягкая сила, через культурно-символические события, может эффективно дополнять жесткую дипломатию, продвигая взаимовыгодное сотрудничество без конфронтации.

Благодаря дальновидному лидерству Президента Эмомали Рахмона мягкая сила - как совокупность культурных, образовательных и ценностных инициатив - стала неотъемлемой частью таджикской дипломатии. Это проявляется в успешных кампаниях по продвижению таджикской культуры, истории и достижений на глобальной арене, включая международные форумы, такие как Дни культуры Таджикистана за рубежом и участие в глобальных инициативах ООН по устойчивому развитию. Такие усилия не только повышают престиж страны, но и формируют позитивный имидж Таджикистана как надежного партнера в борьбе с глобальными вызовами, такими как изменение климата и водные ресурсы.

Другое ключевое достижение является целенаправленное повышение чувства долга и патриотизма среди граждан. Через государственные программы, молодежные движения и национальные праздники, инициированные под патронажем Лидера нации, таджикский народ сплачивается вокруг общих ценностей независимости, единства и процветания. Это особенно заметно в реализации Национальной стратегии развития до 2030 года, где акцент на патриотическое воспитание помогает преодолевать вызовы постпандемийного восстановления и региональной нестабильности.

Наконец, под руководством Президента Эмомали Рахмона значительно усилилось гражданское образование и правовая культура населения [4]. Масштабные реформы в сфере образования, включая введение обязательных курсов по гражданскому праву, антикоррупционному воспитанию и цифровой грамотности, а также поддержка НПО и волонтерских инициатив, привели к росту правосознания. В результате Таджикистан демонстрирует прогресс в индексах демократии и верховенства права, что подтверждается отчетами международных организаций, таких как ОБСЕ и Всемирный банк. Таким образом, лидерство уважаемого Эмомали Рахмона не только консолидирует внутренние ресурсы, но и закладывает основу для долгосрочного устойчивого развития нации.

Исходя из вышеизложенного, можно утверждать, что взаимодействие гражданского общества и мягкой силы в Таджикистане представляет собой уникальную гибридную модель, где государственный контроль гармонично сочетается с национальными традициями, обеспечивая резилиентность к внешним геополитическим вызовам и внутренним трансформациям. НПО и культурно-образовательные инициативы, опираясь на таджикско-персидское наследие, Шелковый путь и исламские ценности толерантности, не только адаптируют глобальные стандарты к локальным реалиям, но и усиливают внешнеполитическое влияние страны без коэрцитивных механизмов.

Эта парадигма, коренящаяся в стратегическом видении Лидера нации, уважаемого Президента Эмомали Рахмона, превращает гражданское общество в мощный инструмент национальной

дипломатии: от продвижения Навруза и саманидского наследия на глобальной арене до реализации Национальной стратегии развития до 2030 года. Под его лидерством Таджикистан эволюционирует от реципиента внешней мягкой силы к ее активному генератору, балансируя интересы России, Китая, США и ЕС в центральноазиатском контексте.

В перспективе углубление этой синергии - через цифровизацию НПО, межкультурные партнерства и патриотическое воспитание - позволит Таджикистану укрепить позиции как моста между Востоком и Западом, способствуя устойчивому развитию и глобальной стабильности. Такая эндогенная модель не только минимизирует риски культурного империализма, но и задает новый стандарт мягкой силы для постсоветского пространства.

Заключение. Рассмотрение взаимодействия гражданского общества и «мягкой силы» позволяет выделить несколько положений, значимых для дальнейшего исследования и практического применения.

Во-первых, гражданское общество выступает одним из источников международной привлекательности государства. Общественные объединения, научные и образовательные учреждения, культурные сообщества и волонтёрские организации создают каналы непосредственного общения между людьми. Устойчивость таких связей зависит от доверия, взаимной заинтересованности и общественной значимости совместной деятельности.

Во-вторых, потенциал «мягкой силы» Таджикистана целесообразно рассматривать через сочетание культурного наследия и современных общественных инициатив. Продвижение литературы, языка, национальных праздников и исторической памяти может дополняться образовательными обменами, исследовательским сотрудничеством и цифровыми проектами. При этом международная привлекательность предполагает доступное и содержательное представление культуры, открытое для диалога с другими обществами.

В-третьих, результативность взаимодействия государства и гражданских институтов определяется качеством институциональной среды. Понятные правила деятельности, прозрачность финансирования, возможность общественного участия и уважение самостоятельности объединений создают основу для сотрудничества. Чрезмерная зависимость общественных инициатив от административных задач может ограничивать доверие к ним и снижать их самостоятельный потенциал.

В-четвёртых, государства Центральной Азии следует рассматривать как участников формирования региональной гуманитарной повестки. Совместные культурные мероприятия, академические контакты и общественные проекты могут поддерживать взаимопонимание. Однако их вклад в урегулирование межгосударственных вопросов необходимо оценивать отдельно от результатов официальных переговоров и правовых соглашений.

В-пятых, характеристика взаимодействия государства и гражданского общества в Таджикистане как особой модели требует дальнейшего сравнительного и эмпирического обоснования. Для оценки её результативности необходимы данные об устойчивости партнёрств, уровне доверия участников, доступности программ и социальных результатах проектов. Количество мероприятий или объём финансирования сами по себе недостаточны для вывода об эффективности «мягкой силы».

Перспективными направлениями являются развитие межкультурных партнёрств, поддержка общественных инициатив, расширение участия молодёжи и повышение качества цифрового представления национального наследия. Их последовательное осуществление может укреплять международные гуманитарные связи Таджикистана и создавать дополнительные возможности для общественного развития.

Литература

1. Андреев, И. А. «Мягкая сила» на Западе и на Востоке: проблема эффективности [Электронный ресурс] / И. А. Андреев // Власть. - 2021. - Т. 29, № 4. - С. 102–108. - DOI: 10.31171/vlast.v29i4.8387. - Режим доступа: страница статьи (дата обращения: 17.08. 2026). Власть
2. Каримов, Ш. Становление и развитие гражданского общества в Таджикистане / Ш. Каримов. - Душанбе : Дониш, 2023. - 370 с.
3. Каримов, Ш. Ҷасорати сиёсии Пешвои миллат дар истиқрор ва таҳкими сулҳу субот дар минтақа / Ш. Каримов // Тоҷикистон дар сиёсати хориҷии Аврупо ва Амрико : маҷмӯаи мақолаҳо. - Душанбе, 2023. - С. 5–16.
4. Насриддинзода, Э. Образование и процесс расширения правового просвещения в Республике Таджикистан [Электронный ресурс] / Э. Насриддинзода // НИАТ «Ховар». - 2024. - 15 янв. - Режим доступа: страница публикации (дата обращения: 13.07.2026). НИАТ "Ховар"

5. Lebedeva, M. M. Soft Power in Central Asia: Actors and Its Activities / M. M. Lebedeva // MGIMO Review of International Relations. - 2014. - № 2 (35). - P. 47–55. - DOI: 10.24833/2071-8160-2014-2-35-47-55. - На рус. яз.
6. Nye, J. Soft Power and Higher Education [Электронный ресурс] / J. Nye // EDUCAUSE. - 2005. - Режим доступа: страница публикации (дата обращения: 11.09.2026). EDUCAUSE Library
7. Nye, J. Soft Power Matters in Asia [Электронный ресурс] / J. Nye // The Japan Times. - 2005. - 5 Dec. - Режим доступа: Belfer Center.
8. Взаимодействие УНП ООН с гражданским обществом по вопросам наркотиков и преступности [Электронный ресурс] // Управление Организации Объединённых Наций по наркотикам и преступности. - Режим доступа: страница УНП ООН.
9. Общественная дипломатия [Электронный ресурс] // Доклад о состоянии гражданского общества в Российской Федерации за 2022 год / Общественная палата Российской Федерации. - Режим доступа: раздел доклада (дата обращения: 17.10.2025). Общественная дипломатия
10. Каримов, Ш. О диалектике зарождения гражданского общества и государственной поддержки НПО в Таджикистане / Ш. Каримов // Центральная Азия и Кавказ. - 2006. - № 4. - С. 30–38. - EDN: PVNHRL.
11. Пространство для деятельности гражданского общества и система прав человека ООН [Электронный ресурс] / Управление Верховного комиссара ООН по правам человека. - Режим доступа: текст руководства.
12. Report on the participation of civil society organisations pursuing expressions of international solidarity [Электронный ресурс] / OVD-Info. - 2024. - 18 March. - Режим доступа: текст доклада (дата обращения: 03.07.2026).

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО И МЯГКАЯ СИЛА: ОСОБЕННОСТИ ИХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ТАДЖИКИСТАНЕ

Статья анализирует взаимодействие гражданского общества и мягкой силы в Таджикистане как уникальную гибридную модель, сочетающую государственный контроль, национальные традиции и внешние влияния. В отличие от западной нормативной мягкой силы, таджикская модель эндогенна: синтезирует аутентичную идентичность (Навруз, саманидское наследие, махалла) с демократическими практиками, усиливая резилиентность к геополитическим вызовам. Под руководством Президента Эмомали Рахмона гражданское общество интегрируется в национальную дипломатию, реализуя Стратегию развития до 2030 года, продвигая патриотизм и правовую культуру. Модель минимизирует риски культурного империализма, превращая Таджикистан из реципиента в генератора мягкой силы, балансируя интересы внешних акторов в Центральной Азии.

Ключевые слова: мягкая сила, гражданское общество, НПО, Таджикистан, Эмомали Рахмон, Центральная Азия.

ҶОМЕАИ ШАҲРВАНДӢ ВА НЕРӮИ НАРМ: ХУСУСИЯТҲОИ ҲАМКОРИИ ОНҲО ДАР ТОҶИКИСТОН

Мақолаи мазкур масъалаҳои марбут ба ҳамкории ҷомеаи шаҳрвандӣ ва нерӯи нармро дар Тоҷикистон ҳамчун модели беназири гибридӣ, ки назорати давлатӣ, анъанаҳои миллӣ ва таъсири берунаро муттаҳид мекунад, мавриди омӯзиш ва таҳлили илмӣ қарор медиҳад. Бар хилофи қудрати нарми меъёрии Ғарб, модели тоҷикӣ эндогенӣ аст: он арзишҳои аслии миллӣ (Наврӯз, мероси ниёгон, маҳалла)-ро бо амалияҳои демократӣ синтез мекунад ва устувориро дар муқобили мушкилоти геополитикӣ тақвият мебахшад. Таҳти роҳбарии Президент Эмомалӣ Раҳмон ҷомеаи шаҳрвандӣ ба дипломатияи миллӣ ворид шуда, Стратегияи милли рушд барои давраи то соли 2030-ро амалӣ мекунад, ватандӯстӣ ва маърифати ҳуқуқиро тарғиб мекунад. Ин модел хатарҳои империализми фарҳангиро ба ҳадди ақал мерасонад ва Тоҷикистонро аз як истифодабарандаи оддӣ ба генератори нерӯи нарм табдил медиҳад, манфиатҳои субъектҳои дохилӣ ва акторони хориҷиро дар Осиёи Марказӣ ба тавозун меоварад.

Калидвожаҳо: нерӯи нарм, ҷомеаи шаҳрвандӣ, созмонҳои ғайридавлатӣ, Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон, Осиёи Марказӣ.

CIVIL SOCIETY AND SOFT POWER: DISTINCTIVE FEATURES OF THEIR INTERACTION IN TAJIKISTAN

This article analyzes the interaction between civil society and soft power in Tajikistan as a unique hybrid model combining state control, national traditions, and external influences. Unlike Western normative soft power, the Tajik model is endogenous: it synthesizes authentic identity (Navruz, Samanid heritage, mahalla) with democratic practices, strengthening resilience to geopolitical challenges. Under the leadership of President Emomali Rahmon, civil society is integrating into national diplomacy, implementing the Development Strategy 2030 and promoting patriotism, civic education, and legal culture. This model minimizes the risks of cultural imperialism, transforming Tajikistan from a recipient into a generator of soft power, balancing the interests of external actors in Central Asia.

Keywords: soft power, civil society, NGOs, Tajikistan, Emomali Rahmon, Central Asia.

Дар бораи муаллиф
Каримов Шамсиддин Турсунматович
Доктори илмҳои сиёсӣ, сарходими илмии шуъбаи ШМА ва Канадаи Институти омӯзишимасъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупо Аадемияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Email: shamskarimov14@gmail.com
Об авторе
Каримов Шамсиддин Турсунматович
Доктор политических наук, главный научный сотрудник отдела США и Канады Институт изучения проблем государств Азии и Европы Национальной академии наук Таджикистана
Email: shamskarimov14@gmail.com

About the author
Karimov Shamsiddin Tursunmatovich
Doctor of Political Sciences, Chief Researcher of the Department for US and Canadian Studies
Institute for the Study of State Problems of Asian and European Countries
National Academy of Sciences of Tajikistan
Email: shamskarimov14@gmail.com

УДК 314.74:327

ПРОБЛЕМА МИГРАЦИИ КАК ОДНА ИЗ ТЕХНОЛОГИЙ «ГИБРИДНЫХ ВОЙН» НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Сангинов Н.Н., Додихудоев Х.А.
Институт философии и политологии имени А. Баховаддинова НАНТ

Актуальность темы обусловлена возрастающей политизацией миграционных процессов и необходимостью изучения их взаимосвязи с национальной безопасностью, межгосударственными отношениями и гибридным противоборством. Наряду с выполнением социально-экономических функций миграция может становиться предметом политической конкуренции и инструментом воздействия на отношения между государствами. В этих условиях исследование механизмов политизации и целенаправленного использования миграционных потоков приобретает теоретическое и практическое значение.

Для государств Центральной Азии, включая Таджикистан, данная проблематика связана с трудовой миграцией, защитой прав граждан за рубежом, денежными переводами и возможностями внутренней занятости. Зависимость от зарубежных рынков труда способна повышать уязвимость стран происхождения к изменениям миграционной политики принимающих государств. При этом административные ограничения, информационная среда и общественное отношение к мигрантам могут влиять на характер межгосударственного сотрудничества.

Научная значимость исследования заключается в необходимости разграничения объективных социально-экономических причин миграции и случаев её целенаправленного использования для политического давления. Такой подход позволяет рассматривать понятие «миграционные войны» на основе конкретных аналитических критериев, избегая односторонней интерпретации миграции исключительно как угрозы. Практическая значимость темы определяется возможностью разработки мер по снижению миграционной уязвимости, совершенствованию правовой защиты мигрантов и укреплению регионального сотрудничества.

Прежде всего, необходимо подчеркнуть, что понятие «миграция» как и само человечество, имеет древнее происхождение. Она непосредственно связана с активностью человека за весь период его существования.

В политологической науке с данным понятием связано перемещение людей с одного места на другое внутри своей исконной родины, с одной страны в другую в поисках лучших условий жизни, безопасного проживания от гражданских и мировых войн, различных природных катастроф, катаклизмов, разрушительных стихийных бедствий и т. д.

Исходя из чего, по своей причине и происхождению, миграция бывает добровольной и вынужденной, которая, в свою очередь, подразделятся на множество типов как политическая, экономическая, климатическая, воссоединение семей и др.

По правовому статусу, миграция бывает легальной (въезд и пребывание в страну интереса на законном основании) и нелегальной (въезд и пребывание в стране интереса на незаконных основаниях).

Соответственно, наибольшую опасность для любой принимающей страны представляет нелегальная миграция, с которой ведется борьба на международном уровне.

Проблема миграции, особенно таджикской трудовой миграции в Российскую Федерацию, которая на данное время признается единственной страной, способная принять и обустроить мигрантов в большом количестве, всегда находится в центре внимания Правительства Республики Таджикистан во главе с Основателем мира и национального согласия, Лидера нации – Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона.

Данная тема освещается Лидером нации практически во всех его выступлениях на различных уровнях, встречах с руководством Российской Федерации, главами профильных министерств обоих стран и т.д. Благодаря его усилиям сегодня этот вопрос превратился в один из приоритетных направлений государственной политики Республики Таджикистан. Так, Лидер нации постоянно держит в поле своего зрения такие вопросы, как сложные условия жизни и труда трудовых мигрантов за рубежом, случаев смертности среди них; их социально – правовой защищенности, легализация и упрощения получения разрешений на работу в странах пребывания, признание их роли; снижение зависимости от трудовой миграции и т. д.

Вместе с тем, с учетом сложной международной обстановки в мире в последние годы Лидером нации неоднократно указывалось на принятие неотложных мер по снижению

зависимости республики от трудовой миграции. В этом плане, по указанию Лидера нации делается акцент на создание новых рабочих мест внутри стран, обеспечение ими граждан.

Анализ показывает, что термин «миграция» в последние время стал очень политизированным и превратился в один из не военных подтехнологий «гибридных войн» известного под названием «мигрантские войны». В рамках теории «гибридных войн» подтехнология «мигрантских войн» в отличие от классических форм вооруженного противоборства, не предполагают прямого применения военной силы, однако их последствия по уровню деструктивного воздействия могут быть сопоставимы с традиционными войнами. Миграция используется как форма «мягкой» осады. Цель - вызвать системный сбой в логистике, медицине и правоохранительной системе, вынуждая государство-мишень отвлекать колоссальные ресурсы от решения оборонных или экономических задач.

Как известно сам феномен «гибридных войн» является относительно новым явлением в политологии. По мнению основателя теории «гибридных войн» американского ученого Фрэнка Хоффмана они сочетают в себе одновременное использование военных и не военных методов и способов боевых действий, которые имеют конечную цель - получение наибольшего, синергетического (положительного) и психологического эффекта» [1].

Под «мигрантскими войнами» понимается использование миграции как инструмент геополитического, экономического, социального и иного противостояния между мировыми и региональными державами в рамках реализации своих политических, экономических и др. интересов в различных частях планеты. В ряде случаев миграционные потоки целенаправленно стимулируются или перенаправляются для достижения конкретных политических целей, важнейшими из которых признаются:

1.Дестабилизация внутренней обстановки, рост социальной напряженности, ксенофобии, политической поляризации, экономического истощения в странах – объектах «мигрантских войн», которые направлены на ослабление их государственных институтов и социальной системы и т.д.

2.Создание управляемых миграционных кризисов, искусственное обострение конфликтов или ухудшение условий жизни в странах исхода мигрантов, политическое давление на них для принуждения пойти на выгодные им уступки политического, экономического и иного характера.

Для достижения указанных целей миграционныё потоки проходят три нижеследующих этапа реализации:

-информационный (через социальные сети создается иллюзия «открытых дверей» в странах – экспортеров трудовых мигрантов);

-логистический (организуются различные послабления как упрощенный порядок визовых режимов для граждан и средств передвижения и др.);

-политико - дипломатический (как рычаг давления для снятий различных санкций и ограничений т.д.).

В современной мировой политике можно выделить ряд ситуаций, в которых миграционные процессы рассматривались экспертами как элемент гибридного противостояния. В данном ракурсе история знает много примеров. Например, до сих пор периодически наблюдаются массовые перемещение людей в качестве беженцев в Европу, которые в ряде случаев имеют искусственное происхождение с участием отдельных региональных держав.

К искусственному созданию миграционных кризисов в рамках «мигрантских войн» периодически прибегает региональная держава Турция, имеющая свои претензии к ЕС, которая использует нелегальных мигрантов для проникновения в Европу. При этом Турция выступает как транзитное государство, граничащая с ЕС. В американском континенте транзитным государством для нелегального проникновения в США выступает Мексика.

Сегодня аналогичная ситуация наблюдается на иранском театре военных действий, где продолжающая «гибридная война» между США, Израиля, с одной стороны, Ирана, с другой, вызывает отток вынужденных мигрантов из Ирана в сопредельные с н этим государством страны (Армения, Азербайджан, Турция и др.).

Исторически сложилось так, что Российская Федерация до сих пор остается ключевым государством, использующих миллионы трудовых мигрантов - выходцев из Республики Таджикистан, Республики Узбекистан и Кыргызской Республики для решения своих экономических и других вопросов.

В последние годы, трудовые мигранты стали выступать как объекты политических манипуляций российской стороны в рамках логики «мигрантских войн», превратившись в инструмент не военного воздействия на внутреннюю ситуацию и межгосударственные

отношения указанными выше страны Центральной Азии, используя различные рычаги воздействия (ужесточение порядка получения разрешения на работу, получение временной или постоянной прописки и др.). Например, в последние годы наблюдается ужесточение миграционного режима, усиление административного контроля и рост общественно – политической чувствительности к миграционной тематике. В результате трудовые мигранты из ЦА все чаще оказываются в уязвимом положении, становясь объектом не только экономического регулирования, но и политического и информационного давления.

Исходя из чего, можно предположить, что «мигрантские войны» как одна из подтехнологий «гибридных войн» представляют угрозы национальной и региональной безопасности и приобретают комплексный и многоуровневый характер.

В данном контексте следует согласиться с российским ученым, доктором философских наук И. А. Крыловой, которая отмечает следующее: «Современная действительность свидетельствует о том, что рост миграционных потоков, охвативших в новом столетии весь мир, приводит к дестабилизации как развитых, так и неразвитых стран. Происходящие сегодня в мире миграционные процессы носят конфликтогенный характер. Причем проблема миграции в Россию становится все более острой» [2].

Наряду с этим, в экспертной и научной среде существуют различные мнения относительно проблемы миграционных потоков в Российскую Федерацию из Центральной Азии в рамках подтехнологий «мигрантских войн». Так, политический эксперт А. Шустов утверждает, что главная проблема создания, направленного из Центральной Азии в Россию миграционного вала заключается в том, чем он спровоцирован. «Ни локальные теракты, ни нападения отрядов боевиков на границу не способны вызвать массовую эмиграцию, поскольку не затрагивают безопасность большей части населения» [3].

Следует согласиться с А. Шустовым в том плане, что «мигрантские войны» здесь спровоцированы в связи с сохраняющимся трудным экономическим положением региона, способствующим возникновению массовой миграции населения в Россию, Казахстан и другие, более богатые, страны, причём, основная масса все же приходится на долю России. Сейчас эта проблема приобрела актуальность в российско – украинской «гибридной войне».

Российский академик А. А. Бартош уверен, что США и их западные союзники в «гибридной войне» против России активно используют нелегальную миграцию из Центральной Азии: «Предполагается, что наплыв беженцев вызовет внутри нашей страны серьезные экономические трудности, создаст угрозу национальной безопасности и приведет к резкому обострению межэтнической напряженности. Все еще сохраняющаяся прозрачность ряда участков границ в Средней Азии предопределяет высокую вероятность «просачивания» террористов на территорию России. В связи с этим потребуется значительное усиление охраны государственных границ и ужесточение миграционного контроля» [4].

Предположения А. А. Бартоша, как одного из ведущих военных специалистов в области «гибридных войн» вполне оправданы. В последние годы отмечены межэтническая напряженность в России, которую создают трудовые мигранты из государств Центральной Азии. Периодически вспыхивают драки, иногда с применением огнестрельного оружия, между таджиками и кыргызами, узбеками и кыргызами и другими этническими группами, которые негативно влияют на безопасность принимающего государства. Правоохранительные органы очень жестко пресекают подобные факты. Эти обстоятельства, могут быть использованы противниками России в плане искусственного создания миграционных кризисов в Центральной Азии, в рамках «гибридных войн» и создают барьеры для них.

В свою очередь, российский научный эксперт К. Кривошеев считает, что Россия сама создает искусственные препятствия центральноазиатским трудовым мигрантам. В частности, он отмечает: «Оглядываясь назад, 2025 год в России можно смело называть антимигрантским. Разумеется, это более долгосрочный тренд, но именно сейчас количество изменений перешло в качество. Владимир Путин подписал новую концепцию миграционной политики (потому что истек срок прежней) и допустил отмену системы патентов. Кажется, в государстве плотно закрепилось представление о том, как должен выглядеть приезд иностранного работника в Россию. У него должен быть готовый договор с конкретным работодателем, который несет за него полную ответственность. Он приезжает без семьи, чтобы не создавать нагрузку на российские системы здравоохранения и образования. И, разумеется, не претендует на получение ВНЖ или паспорта - если только не хочет записаться в российскую армию. Тогда пожалуйста» [5].

С этой целью Россия постепенно предпринимает шаги по вытеснению трудовых мигрантов и Центральной Азии, и их замене на выходцев из Южной Азии как Индии, Пакистана, Бангладеш и других стран, которые также реализуются в рамках «мигрантских

войн» современности. Данная тенденция обусловлена следующими факторами: стремление диверсифицировать источники рабочей силы, демографическим спадом и дефицитом трудовых ресурсов, а также политико – экономическими соображениями, связанными с расширением внешнеэкономических связей.

На наш взгляд, замещение или частичное вытеснение мигрантов из Центральной Азии альтернативными миграционными потоками может рассматриваться не только как экономический процесс, но и как элемент более широкой стратегии управления миграцией в условиях реализации подтехнологий «мигрантских войн» и усиления гибридных вызовов.

Установлено, что для стран Центральной Азии «мигрантские войны», в зависимости от внешних рынков труда, имеют дополнительные риски, выражающие в сокращении денежных переводов, ростом социальной напряженности и потенциальной политической нестабильности на родине. Поэтому следует констатировать, что проблема миграции приобрело стратегическое значение в качестве ключевого инструмента политического давления. Она очень тесно связана с межэтническими конфликтами и сложной социально-экономической обстановкой в регионе.

В этом плане, особую тревогу вызывает фактор незаконной или нелегальной миграции населения, которая превратилась в последние десятилетия в источник угроз безопасности в принимающих странах. Противодействие данному фактору также реализуется в рамках «мигрантских войн». Необходимо акцентировать, что незаконная миграция является сложным социально-экономическим процессом, влияющим на все стороны жизни страны, и в первую очередь на ее безопасность и социально-экономическое развитие. Она тесно связана с легальной миграцией, являясь ее частью. Так, любое притеснение легальной миграции может увеличить поток нелегальной миграции.

Борьба с нелегальной миграцией в мире на данном этапе не приносит положительных результатов, т.к. принимаемы меры по ее предупреждению не эффективны. На данном этапе такие факты можно наблюдать в США, Канаде и других развитых государств, где пребывает большое количество нелегальных мигрантов. Хотя ими приняты строгие ограничительные меры как укрепление линии границ, ужесточение порядка въезда – выезда граждан, усиление паспортного режима и др.

Это объясняется тем, что в рамках «мигрантских войн» международные криминальные группировки реализуют свои противоправные действия в обход существующих ограничительных мер, к которым в первую очередь следует отнести незаконную торговлю или контрабанду людскими ресурсами.

Резюмируя сказанное, следует прогнозировать, что проблема миграции в обозримом будущем также сохраниться. Детальный анализ складывающейся ныне военно – политическая ситуации в мире показывает, что в краткосрочной и среднесрочной перспективе сохраниться степень конфликтности и воинственности в межгосударственных отношениях. Для реализации своих геополитических интересов мировые и региональные державы будут продолжать использование различных технологий «гибридных войн» как фактор дестабилизации в архитектуре гибридных угроз XXI века.

Соответственно, подтехнология «мигрантских войн» будет иметь свое дальнейшее развитие как один из важных механизмов/ рычагов гибридного воздействия мировых и региональных держав. При этом для создания миграционных кризисов ими будут активно использованы современные высокие технологии как искусственный интеллект (ИИ).

Заключение. Проведённый анализ позволяет рассматривать миграцию как многомерное социально-экономическое явление, которое при определённых условиях приобретает политическое значение. Вместе с тем увеличение миграционных потоков или изменение порядка их регулирования сами по себе не свидетельствуют о реализации гибридной стратегии. Для установления подобной взаимосвязи необходимо выявить политическую цель, согласованность действий, механизмы воздействия и подтверждающие их проверяемые факты.

В рамках исследования понятие «миграционные войны» обозначает целенаправленное использование миграционных потоков либо связанной с ними уязвимости для оказания политического давления. Возможные механизмы такого воздействия охватывают информационные, административные, экономические и политико-дипломатические инструменты. Их изучение требует анализа конкретных ситуаций и доказательного обоснования выводов о намерениях участников межгосударственных отношений.

Литература

1. Хоффман Ф. Гибридная война и её вызовы // Все против всех. Новейшие концепции боевых действий англосаксов. – М., 2016. –С.89-108.
2. Крылова И.А. Легальная и нелегальная миграция в Россию: опасности и угрозы//Электронный ресурс/ Режим доступа/ https://cyberleninka.ru/article/n/legalnaya-i-nelegalnaya-migratsiya-v-rossiyu-opasnosti-i-ugrozy/ Дата обращения: 21.04.2026/.
3. Шустов А. Миграция из ЦА становится средством гибридной войны// Электронный ресурс/ http://www.centrasia.ru/ newsA.php?st=1470 936 540 источник: vpk-news.ru/ Дата обращения: 21.04.2026/.
4. Бартош А. А. Гибридные угрозы Запада// Электронный ресурс/ Режим доступа/ https:// nvo. ng. ru/ gpolit/2017-06-02/1_950_hybrid.html / Дата обращения: 21.04.2026/
5. Кривошеев К. В поисках идеального мигранта: почему индийских рабочих приглашают в Россию// Электронный ресурс/ Режим доступа/https:// www.forbes.ru/mneniya/553172-v-poiskah-ideal-nogo-migranta-pocemu-indijskih-rabocih-priglasaut-v-rossiu/ Дата обращения 19.04.2026/
6. Курманов А. Лукашенко сделал предупреждение Армении, Казахстану, Киргизии и Таджикистану// Электронный ресурс/ Режим доступа /https://paruskg.info/glavnaya/199139/html/ Дата обращения: 01.12. 2022/.
7. МИД РФ предостерёг страны Центральной Азии даже от намека на сворачивание отношений с Россией// Электронный ресурс/ Режим доступа/ https://fergana.ru/news/128719/ Дата обращения: 28.12.2022/.
8. Панфилова В. Германия уступает России и Китаю в Центральной Азии// Электронный ресурс/ Режим доступа/https://www.ng.ru/dipkurer/2024-09-29/9_11_9103_germany.html/ Дата обращения: 25.10.2024/.
9. Революция роз//Электронный ресурс/ Режим доступа/ https://ru. wikipedia.org/wiki/ Дата обращения: 16.10.2024/.
10. Хайдаров Р. Дж. Новые геополитические тенденции в Евразийском пространстве в контексте формирования трехполярного мира//Электронный ресурс/ Режим доступа/ https://cyberleninka.ru/article/n/novye-geopoliticheskie-tendentsii-v-evraziyskom-prostranstve-v-kontekste-formirovaniya-trehpolyarnogo-mira/ Дата обращения: 25.02.2025к/.
11. Чукалина Е. Подрыв в отношениях: почему Украина до сих пор не вышла из СНГ?//Электронный ресурс/ Режим доступа/ https://iz.ru/1440183/ evgeniia-chukalina/podryv-v-otnosheniiakh-pochemu-ukraina-do-sikh-por-ne-vyshla-iz-sng/Дата обращения: 15.10.2024/.
12. Эггерт К. У Си Цзиньпина не выйдет создать "анти-НАТО" в Азии//Электронный ресурс/Режим доступа/https://www.dw.com/ru/ kommenta rij-u-si-czinpina-ne-vyjdet-sozdat-antinato-v-azii/a-63156499/ Дата обращения: 05.01.2023/.

ПРОБЛЕМА МИГРАЦИИ КАК ОДНА ИЗ ТЕХНОЛОГИЙ «ГИБРИДНЫХ ВОЙН» НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В статье рассматривается использование миграционных процессов как потенциального инструмента политического воздействия в условиях гибридного противоборства. Цель исследования заключается в раскрытии понятия «миграционные войны», механизмов политизации миграции и связанных с ними рисков для государств Центральной Азии. Основное внимание уделяется трудовой миграции в Российскую Федерацию, уязвимости мигрантов и зависимости стран происхождения от внешних рынков труда. На основе теоретического анализа представленных материалов рассматриваются информационные, административные и политико-дипломатические аспекты управления миграционными потоками. Разграничиваются экономические причины перемещения населения, государственное регулирование миграции и её целенаправленное использование для политического давления. Подчёркивается, что интерпретация миграционных кризисов как элементов гибридных стратегий требует проверяемых доказательств. Обосновывается необходимость сочетания мер безопасности с защитой прав мигрантов. Делается вывод, что снижение миграционной уязвимости предполагает развитие внутренней занятости, диверсификацию направлений трудовой миграции, совершенствование правовых механизмов и укрепление межгосударственного сотрудничества. Предлагаемые подходы ориентированы на предупреждение дискриминации, обеспечение достоверного информационного обмена и оценку социальных последствий миграционных решений с учётом интересов принимающих государств, стран происхождения и мигрантов.

Ключевые слова: миграция, трудовая миграция, миграционные войны, гибридное противоборство, политизация миграции, национальная безопасность, Центральная Азия, Таджикистан, Российская Федерация, права мигрантов.

МАСОИЛИ МУҲОҶИРАТ ҲАМЧУН ЯКЕ АЗ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ “ҶАНГҲОИ ОМЕХТА” ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Дар мақола масъалаи истифодаи равандҳои муҳоҷират ҳамчун воситаи эҳтимолии таъсиррасонии сиёсӣ дар шароити муқовимати гибридӣ таҳлил мешавад. Мақсади таҳқиқ шарҳи мафҳуми «ҷангҳои муҳоҷиратӣ», механизмҳои сиёсигардонии муҳоҷират ва хатарҳои марбут ба амнияти давлатҳои Осиёи Марказӣ мебошад. Таваҷҷуҳи асосӣ ба муҳоҷирати меҳнатӣ аз минтақа ба

Федератсияи Русия, осебпазирии муҳоҷирон ва вобастагии кишварҳои ирсолкунанда аз бозорҳои хориҷии меҳнат равона мегардад. Дар асоси таҳлили назариявии маводи пешниҳодшуда ҷанбаҳои иттилоотӣ, маъмурӣ ва сиёсиву дипломатии идоракунии ҷараёнҳои муҳоҷират баррасӣ мешаванд. Миёни сабабҳои иқтисодии ҳаракати аҳолӣ, танзими давлатии муҳоҷират ва истифодаи мақсадноки он барои фишори сиёсӣ тафовут гузошта мешавад. Таъкид мегардад, ки нисбат додани буҳронҳои муҳоҷиратӣ ба стратегияҳои гибридӣ далелҳои санҷишпазирро талаб мекунад. Хулоса мешавад, ки коҳиши осебпазирӣ ба ҳифзи ҳуқуқии муҳоҷирон, рушди шуғли дохилӣ, гуногунсозии самтҳои муҳоҷирати меҳнатӣ ва ҳамкории байнидавлатӣ вобаста аст. Ин тадбирҳо бояд бо пешгирии табъиз, мубодилаи иттилооти боэътимод ва арзёбии мунтазами паёмадҳои иҷтимоию иқтисодии қарорҳои муҳоҷиратӣ дар сатҳи минтақавӣ ҳамоҳанг карда шаванд.

Калидвожаҳо: муҳоҷират, муҳоҷирати меҳнатӣ, ҷангҳои муҳоҷиратӣ, муқовимати гибридӣ, сиёсигардонии муҳоҷират, амнияти миллӣ, Осиёи Марказӣ, Тоҷикистон, Федератсияи Русия, ҳуқуқи муҳоҷирон.

MIGRATION AS A "HYBRID WARFARE" TECHNOLOGY IN THE CONTEMPORARY ERA

The article examines the potential use of migration processes as an instrument of political influence within hybrid confrontation. It aims to clarify the concept of “migration warfare,” mechanisms of migration politicization, and associated risks for Central Asian states. Particular attention is paid to labor migration to the Russian Federation, migrants’ vulnerability, and sending countries’ dependence on foreign labor markets. Through a theoretical analysis of the supplied material, the article considers informational, administrative, and diplomatic dimensions of migration governance. It distinguishes economic drivers of population movements and routine migration regulation from the deliberate instrumentalization of migration for political pressure. The analysis emphasizes that interpreting migration crises as components of hybrid strategies requires verifiable evidence. It concludes that reducing migration vulnerability requires protecting migrants’ rights, expanding domestic employment, diversifying labor migration destinations, improving legal safeguards, and strengthening interstate cooperation. These measures should address security concerns without treating migration itself as a threat.

Keywords: migration, labor migration, migration warfare, hybrid confrontation, migration politicization, national security, Central Asia, Tajikistan, Russian Federation, migrants’ rights.

Об авторах

Сангинов Нарзулло Наимович
кандидат политических наук, старший научный сотрудник отдела политических проблем международных отношений
Институт философии и политологии имени А. Баховаддинова
Национальная академия наук Таджикистана
734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33

Додихудоев Хуршед Азамджонович
кандидат политических наук, старший научный сотрудник отдела политологии
Институт философии и политологии имени А. Баховаддинова
Национальная академия наук Таджикистана
734025, Республика
Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33

Дар бораи муаллифон

Сангинов Нарзулло Наимович
номзади илмҳои сиёсӣ, ходими калони илмии шуъбаи масоили сиёсии муносибатҳои байналмилалӣ
Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А. Баҳоваддинов
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 33

Додихудоев Хуршед Азамджонович
номзади илмҳои сиёсӣ, ходими калони илмии шуъбаи сиёсатшиносӣ
Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А. Баҳоваддинов
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 33

About the Authors

Sanginov Narzullo Naimovich
Candidate of Political Sciences, Senior Research Fellow, Department of Political Issues of International Relations
Institute of philosophy and political science named after A.Bahovaddinov
National Academy of Sciences of Tajikistan
33 Rudaki Avenue, Dushanbe 734025, Republic of Tajikistan

Dodikhudoev Khurshed Azamjonovich
Candidate of Political Sciences, Senior Research Fellow, Department of Political Science
Institute of philosophy and political science named after A.Bahovaddinov
National Academy of Sciences of Tajikistan
33 Rudaki Avenue, Dushanbe 734025, Republic of Tajikistan

УДК 327

МЕЛАНХОЛИЯ ТИТАНОВ: ПРИЧИНЫ И СЛЕДСТВИЯ ПАРАЛИЧА ВОЛИ В МИРОВОЙ ПОЛИТИКЕ

Нигматуллина Т. А.
Башкирский институт социальных технологий (филиал)
Образовательного учреждения профсоюзов высшего образования
«Академия труда и социальных отношений»
Терновая Л. О.
Московский автомобильно-дорожный государственный технический университет (МАДИ)

Состояние меланхолии в международных отношениях следует считать не просто проявлением печали среди сообщества лиц, принимающих решения на уровне мировой политики. Также проявление меланхолии нельзя рассматривать как временные трудности, отражаемые в разных сферах государственного управления и влияющие на внешнюю политику. Это - глубокое, затяжное чувство упадка, безысходности и паралича воли даже не у ключевых игроков, а всей системы в целом, начиная с самых низов, на первый взгляд никак не влияющих на мировую повестку. Меланхолия фиксируется не только в негативных статистических позициях, характеризующих важнейшие направления социально-экономического развития, а словно разлита по всему пространству страны, региона, или мира. Она проявляется в унылых красках в одежде людей и их позах, в печальной подаваемой и съедаемой трапезе, нуаре в кинематографе и заунывной музыке. Создается всеобщее ощущение, что «золотой век» давно позади, старые управленческие инструменты не работают, а будущее несет лишь новые угрозы без ясных путей решения.

Пожалуй, впервые это тревожное состояние социума было зафиксировано гением эпохи возрождения Альбрехтом Дюрером (1741 – 1528). В 1514 году он создал одно из самых своих в смысловом отношении запутанных произведений - гравюру на меди «Меланхолию I» (Melencolia). Безусловно, понятие «меланхолия» существовало и раньше, еще со времен Гиппократа. Сначала меланхолией (др.-греч. μελαγχολία) считалось разлитие черной желчи, представлявшейся одной из четырех жидкостей. Но о как сложное философское, социально-психологическое и культурное явление, которое объясняло положение человека в мире, данное понятие оформилось лишь на рубеже XV – XVI столетий. Гравюру Дюрера можно назвать кульминацией и визуальным манифестом этого процесса.

Посмотрим на эту загадочную гравюру глазами искусствоведа Цецилии Нессельштраус (1919 – 2010): «…перед нами морской берег, безграничная даль воды и сумеречное небо, прорезанное радугой и зловещими лучами кометы. На переднем плане, в окружении разбросанных в беспорядке столярных и строительных инструментов, сидит, подперев рукой голову, погруженная в глубокую задумчивость крылатая женщина. В руке у нее раскрытый циркуль, а к поясу привязаны связка ключей и кошель. Неподалеку на земле лежит деревянный шар, дальше виднеется большой каменный многогранник, из-за которого выглядывает плавильный тигель. Позади женщины взобравшийся на жернов угрюмый мальчуган с трудом выводит что-то на дощечке. Рядом свернулась в клубок тощая собака. Справа в глубине возвышается каменное здание, может быть, недостроенное, так как к нему прислонена деревянная лестница. На стенах здания висят песочные часы, весы и колокол и начертан магический квадрат. В небе, в лучах кометы, распростерла крылья огромная летучая мышь. На крыльях мыши надпись: «Меланхолия I» (…) Сразу же чувствуя, что крылатую женщину угнетают сомнения и неудовлетворенность, зритель, однако, становится в тупик перед множеством рассеянных здесь намеков. Почему Меланхолия изображена крылатой, что означает ее бездеятельность, что за мальчик изображен позади, в чем значение магического квадрата, для чего разбросаны вокруг инструменты, в чем смысл цифры «I»?» [5]

Альбрехт Дюрер. Автопортрет и Меланхолия I

Естественно, существует множество интерпретаций этого произведения Дюрера. Одно из наиболее глубоких предложил в начале прошлого столетия немецкий историк искусства Карл Гиелов (1863 – 1913). Он высказал мысль, что мастер своей композицией стремился продемонстрировать сложную игру связей понятий возможного» и действительного, необходимого и случайного, воли и разума, покоя и движения. [13]

Попытаемся прочитать это послание художника и мыслителя через восприятие Дюрером тех тектонических преобразований, которые переживал знакомый ему мир в начале XVI века. Прежде всего, наступала эпоха Великих географических открытий. Наиболее прозорливые жители той части мира, которая будет обозначаться как Старый Свет, предчувствовали масштабные перемены, которые были вызваны открытием Америки. Это были перемены, ожидаемые с Запада. С Востока обострялась другая угроза, связанная с Османской империей и ее войнами с европейскими странами. Все важнейшие события имели пролонгированное значение, повышали общее предчувствие тревожности. Были и конкретные знаки. Непосредственно перед созданием гравюры до ее автора доходили сведения о сильнейшем землетрясении, которое 26 февраля 1513 г. разрушило столицу Португалии Лиссабон. Множились слухи о новом заговоре участников тайного крестьянского союза «Башмака» (нем. Bundschuh) с центром в деревне Леен близ Фрейбурга, в который помимо крестьян были вовлечены другие представители общественной оппозиции, выдвинувшие лозунг упразднения всех властей, кроме императора. Заседал Пятый Латеранский собор, неспособный принять решения по преодоления раскола в Церкви и установления мира между европейскими державами.

Исследователи творчества Дюрера часто трактуют название гравюры, как проявление болезни гения, выражаемой не в бытовой грусти, а через трансляцию зрителю состояние ацедии (др.-греч. ἀκηδία - небрежность, беззаботность, лат. acedia - уныние), т.е. апатии, депрессии без радости, паралича воли и мысли, а иногда просто лени. [3; 9; 14] Все подобные варианты отношения к жизни считались грехом и профессиональной болезнью интеллектуалов и творцов. У Дюрера, наоборот, меланхолия крылата. Она выступает как могущественный, но заблокированный в предлагаемых реальностью обстоятельствах гений. Атрибуты Меланхолии - циркуль, книги, весы, магический квадрат - символизируют полный арсенал человеческого знания, соответствующий математике (геометрии), науке, архитектуре, праву и искусству. Но погруженная в мрачное раздумье, Меланхолия бездействует не в силах применить свои знания.

Главный вопрос мастера состоит в том, почему столь мощный потенциал остается нераскрытым. Сложная, монументальная композиция работы сама дает ответ на него. Проблема заключена не в личности или конкретном месте, где ее можно было бы решить. Сейчас бы мы сказали, что она глобальна. Во времена Дюрера философская лексика содержала другое понятие - «Макрокосм». Художник передает его через изображение города, моря и небес с радугой и кометой. Именно в такой контекст мироздания помещена Меланхолия. Она не может что-либо предпринять, поскольку на то нет позволения закона ни Небес, ни Земли. Кризис потенциального творца носит космический, а в современном понимании, системный характер. Он заключается в неспособности действовать. Природа этого кризиса созвучна излету Ренессанса, времени, когда средневековая картина мира рухнула, а новая, научная, еще только зарождалась. Человек уже чувствовал свою мощь, подобно микельанджеловскому Давиду, хотя он повсеместно сталкивался с ограниченностью своего знания. Меланхолия Дюрера символизирует кризис незнания, трагедию титана, видящего безграничность мира и осознающего конечность своих сил. Исторический процесс для него представляет собой величественный, но только возможно познаваемый порядок, от которого пока он отчужден.

Именно об этом говорит символика гравюры, где каждый знак выступает как загадка или головоломка, требующая расшифровки. Путто (ангел) записывает что-то. Собака, свернувшаяся клубком, символизирует верность или лень? Рассыпанные инструменты указывают на беспорядок в знании. В этой интеллектуальной меланхолии все изображенные предметы становятся ключами к ее пониманию. Но так ли все печально? Дюрер видел историю как величественный, но познаваемый порядок. Он стоял на пороге Нового времени, поэтому его меланхолия была одновременно и порождением входа в новую реальность, и болезнью роста, внутренне обгоняющего время. Человечество, обретшее мощь, столкнулось с трудностью своего предназначения. Мастер указывал на преодолимость кризиса, изображая луч надежды в виде радуги. Давал подсказку, куда идти, в образе магического квадрата, как символа победы порядка над хаосом.

Если перевести эти размышления на модель международных отношений того времени, то меланхолия расшифровывается невозможностью найти ту ось, которая бы смогла структурировать отношения между соперничающими государствами. Все заключенные в тот период договоры не способствовали этому, даже претендующие на решение проблем масштабных пространств, в частности: подписанный вскоре после открытия Америки Тордесильясский договор (1494) , разделивший мир между Испанией и Португалией; Аугсбургский мир (1555) между императором Священной Римской империи Карлом V и силами объединения лютеранских княжеств Шмалькальденского союза (нем. Schmalkaldischer Bund). Точно так же, как не решались вопросы пространства, рушились надежды на прочность договоренностей. Уже тогда, задолго до трактата Иммануила Канта (1724 – 1804) о вечном мире, эта идея погубила себя в Договоре о вечном мире (1502), прекратившем военные действия между Англией и Шотландией, но аннулированным уже в 1513 году. Все же надежда на установления новых правил международных отношений была. Ее проявлением можно назвать Фрибурский договор, более известный как «Вечный мир», подписанный в Фрайбурге 29 ноября 1516 г. между Францией при Франциске I и Швейцарской Конфедерацией Тринадцати Кантонов. В 2025 году этот акт был внесен в Международный реестр «Память мира» ЮНЕСКО. Но, в целом, международные отношения обретут системный характер лишь в 1648 году, когда завершится Тридцатилетняя война и с возникновением Вестфальской системы меланхолия на какое-то время эти взаимодействия покинет.

Несмотря на пессимистическое настроение и горький смысл меланхолии, само это состояние, отмеченное Дюрером, фиксировало существенные изменения, произошедшие в жизни человека. Меланхолия была частью своеобразного портала, через который проходила смена парадигмы: от средневекового теоцентризма к антропоцентризму Возрождения. Человек становился мерой всех вещей. Возникал интерес к внутреннему миру индивида, его творческим силам, сомнениям и противоречиям. Поэтому меланхолия прекращала восприниматься как грех или болезнь, оказываясь атрибутом глубокой, рефлексирующей личности, способной не только оценивать реальность, но и менять ее. Вскоре после создания гравюры эти личности проявят себя в Реформации, начавшейся 31 октября 1517 г. с того, что богослов Мартин Лютер (1483 – 1546) прибьет к дверям Замковой церкви в Виттенберге свои «95 тезисов».

Дюрер зафиксировал момент, когда меланхолия перестала быть медицинским или моральным термином. Она выразилась в культурной и экзистенциальной категории, характеризующей трагическое, но возвышенное положение мыслящего человека в мире, простирающемся между бесконечностью духа и конечностью его земного воплощения. Это явление определило последующую европейскую культуру вплоть до модернизма. В новый социокультурный контекст отлично вписывалось развертывание политической культуры такого длительного периода, фактически до конца XIX столетия. Также в него ложилась системная история международных отношений, позволяя объяснить два сбоя, имеющихся в ее оценках. Первый из них принадлежит выдающемуся американскому дипломату, государственному деятелю Генри Киссинджеру (1923 – 2023), который в фундаментальном труде «Дипломатия» помимо признанных международных систем: Вестфальской, Венской, Версальско-Вашингтонской, Ялтинско-Потсдамской, - отметил появление системы Бисмарка одновременно с рождением Германской империи. [4; с. 7] Второй сбой, ставший естественным результатом процесса переосмысления сути механизма смены международных систем после холодной войны, выразился в том, что все такие модели, возникшие после Вестфальской, стали оцениваться рядом исследователей как подчиненные первой системе, зависимые от нее и не самостоятельные. [12]

По всему этому периоду, несмотря на яркие всплески в виде войн, революций, научных открытий, выдающихся исторических фигур, была разлита меланхолия. Именно в высоком, дюреровском понимании этого состояния наличия сил, но невозможности выплеснуть энергию так и туда именно, где бы она позволяла что-то строить, а не разрушать. Все примеры войн, нагляднее всего представленные Наполеоновскими, все примеры социальных революций, все гигантские последствия революции Промышленной наталкивались на ограничения меланхолии. Они были втиснуты в ее магический квадрат и не могли из него вырваться.

Состояние «золотой клетки» власти можно констатировать на примере духовного кризиса Александра I. После 1815 года, знаменовавшегося победой над Наполеоном, Венским конгрессом и Венской системой международных отношений, император, достигший вершины славы как «освободитель Европы», пережил глубокий внутренний надлом. Будучи идеалистом

и учеником эпохи Просвещения, он столкнулся с трудностями воплощения своих же либеральных проектов. Можно упомянуть реформаторский проект конституции «Государственная уставная грамота Российской империи; (фр. Charte constitutionnelle de l'Empire de Russie), разработанный под руководством графа Николая Новосильцева, и план отмены крепостного права одного из ближайших к императору придворных, графа Алексея Аракчеева. Это породило в императоре разочарование, апатию и усталость от власти. Историки отмечают, что в последние годы жизни Александр I «страдал от депрессии», погрузился в религиозный мистицизм и фактически отошел от активного управления, передоверив внутреннюю политику консерваторам. [1; 2] Легенда о его уходе в Сибирь под видом старца Федора Кузьмича лишь подчеркивает силу этого духовного кризиса и желание отказаться от бремени короны.

Следует заметить, что настроение императора, по сути, транслировало меланхолию, разлитую в обществе. После триумфального заграничного похода русская армия и дворянство воочию увидели европейскую жизнь и политические порядки. Возвращение в Россию с ее крепостным правом и самодержавным укладом вызвало у многих чувство разочарования и духовной пустоты. Именно это состояние Пушкин гениально запечатлел в «Евгении Онегине», назвав его «русской хандрой». Это была не просто модная болезнь, а экзистенциальная тоска поколения, ощущавшего свое бессилие перед лицом государственной системы и не видевшего путей реализации своих идеалов и энергии. Общественная меланхолия стала питательной средой для критической мысли.

Декабристы предпочли перейти от меланхолии к действию. Важно понимать, что сам этот протест был не прямым следствием меланхолии, а скорее попыткой ее преодолеть. Будущие заговорщики, многие из которых были «детьми 1812 года», прошли путь от восторженных надежд до горького разочарования. Их «хандра» сменилась решимостью. Таким образом, меланхолия императора и общественная тоска стали не причиной, а важнейшим условием и катализатором для декабристского заговора. Восстание было актом отчаяния, попыткой разомкнуть порочный круг неопределенности и апатии. Меланхолия после Наполеоновских войн представляла собой сложный социально-психологический фон эпохи, имевший, в том числе, экономические и политические корни.

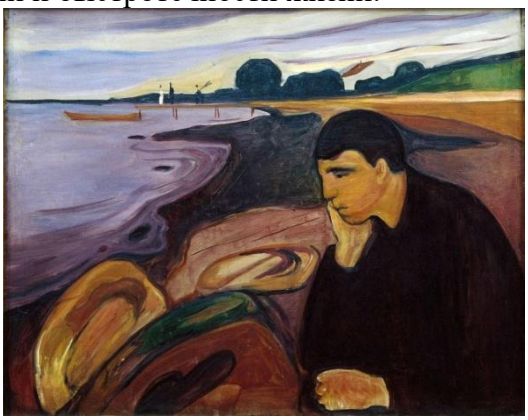
С 1815 года Европа жила под доминирующим влиянием Священного союза, созданного для подавления революций и сохранения легитимного монархического порядка. «Системный консерватизм» политической элиты вступал в противоречие с ожиданиями значительной части общества, во многом продиктованными потребностями выйти из экономической депрессии. Падение цен на сельхозпродукцию, промышленный спад, безработица и голод (особенно в 1846 – 1847 гг.), создавали питательную среду для глубокого социального недовольства. Параллельно распространялись идеи либерализма, национализма и раннего социализма, росла политическая грамотность благодаря развитию прессы. Это рождало надежды, которые система Священного союза была намерена блокировать.

Разрыв между ожиданиями и реальностью породил общеевропейское чувство разочарования и тоски по иному будущему. Напряжение вылилось в революционные волны 1830 года и 1848 – 1849 годов, закончившиеся в большинстве случаев поражением, что усугубило коллективную меланхолию. Поражения этих революций вызвали особое культурно-политическое состояние, которое французский историк-марксист, профессор Корнеллского университета (США) Энцо Траверсо определяет как «левую меланхолию», не просто как уныние, а сложное явление, содержащее память о поражении. Меланхолия в тех условиях превращалась в форму сопротивления, питавшегося рефлексией и помогавшего извлекать уроки из прошлого. [11; 15] Траверсо называет картину «Похороны в Орнане» (фр. Un enterrement à Ornans) выдающегося французского живописца Гюстава Курбе необыкновенной аллегорией революции 1848 года, передающей утешительную меланхолию, неотделимую от надежды и потому только укрепляющую убеждения. Однако желание это сделать и мощь для прорыва накапливались. И вот здесь можно припомнить известное предостережение Фридриха Ницше, что если долго смотреть в бездну, то бездна тоже смотрит в тебя. Если долго находиться в состоянии меланхолии и не реализовывать накопленный потенциал, то само это состояние начнет возвращать к своим истокам и черной желчью разливаться не только по внутреннему миру человека, но и всему окружающему его обществу.

Гюстав Курбе. Похороны в Орнане. 1849 – 1850

Эту смену качеств меланхолии чутко уловил норвежский живописец и график Эдвард Мунк (1863 – 1944), творчество которого охвачено мотивами тоски, одиночества, смерти. При этом в нем нельзя не видеть жажду жизни. У Мунка тоже есть картина «Меланхолия» (норв. Melankoli, 1891). Ее знают под названиями «Вечер», «Ревность», «Яппе на берегу». Последнее из них объясняется тем, что на полотне изображен близкий друг художник Яппе Нильсен, в период написания полотна, переживавший несчастливый роман. Неудивительно, что Мунк запечатлел его сидящим на пустынном берегу в задумчивой позе, в состоянии глубокой тоски, созерцания и безысходности. Но его наполняет не бытовая грусть, а экзистенциальная тоска, ощущение тщетности усилий и быстротечности жизни.

Эдвард Мунк. Меланхолия

Если у Дюрера меланхолия выражала кризис, заключающийся в неспособности действовать, то у Мунка она проявляется в бессмысленности любого действия, выступая как экзистенциальная тоска. Нет ни капли интеллектуального пафоса Дюрера. Здесь меланхолия имеет о чисто эмоциональную, психологическую природу. Это состояние очень точно корреспондируется с ментальным климатом конца XIX столетия, в котором у старавшейся казаться интеллигентной публики туманные эзотерические и оккультные искания затмевали истинные знания. Интерес к оккультизму в этот период был ответом на несколько глубоких изменений в западном обществе: реакцией на науку и секуляризацию; поиском синтеза и универсальной истины, того, что позже назовут «третьим путем», одинаково важным и во внутренней политике и в международных отношениях; новой социокультурной функцией. [7] Хотя прямого воздействия на дипломатию оккультизм не имел, его влияние проявилось в сопутствующих плоскостях: создании транснациональных сетей (Теософское общество и др.); формировании концепций идеального глобального устройства (идея «Синархии», обозначающей мировую гармонию через союз духовной элиты Востока и Запада); активизации ориентализма. Герой картины Мунка так же, как оккультисты, пытается

преодолеть абсурд и одиночество, но для этого у него нет ничего, кроме созерцания не просто сосредоточенного, а точного, сводимого к микрокосму.

Общее с меланхолией, которую преподнес Дюрер, заключается в том, что работа Мунка тоже может быть понята как вход в другое время, иное состояние социума и форму осмысления этого состояния, непохожую на прежнюю. Мунк пытается объяснить особенности кризиса на пороге эпохи мировых войн, крушения империй, зарождения психоанализа и философии экзистенциализма. Согласно Ницше, Бог «умер». Человек остался одиноким перед пугающей свободой и бессмысленностью, у него нет цели, а имеется набор страданий и разочарований. Ответ на вопрос, насколько такая потерянность отдельной личности влияла на весь мир, будет получен только после Первой мировой войны от поколения, которое назовут «потерянным».

Дюрер открыл простор для реализации потенциала, возможно, не в ближней перспективе, но у Мунка ворота заперты, нет ни энергии, ни смысла их открывать. Более того, Мунк последовательно своими работами задвигает новые засовы. После «Меланхолии», свидетельствующей о «Закате Европы», появятся полотна: «Крик» (1893), предвещающий окопный ужас Первой мировой; «Танец жизни» (1899 – 1900), где аллегорические фигуры женщин в хороводе на берегу моря на фоне закатного неба, попытаются успокоить мир через цикличность исторического процесса, в котором все когда-то повторится, включая меланхолию.

Ее следы можно наблюдать и сейчас. Ниже показано, как ее разглядел искусственный интеллект (ИИ). На созданном им рисунке виден зал заседаний некой международной организации. В нем нет ни одного человека. Все дышит забвением и унылостью. Это видение находит подтверждение во множестве мелких кризисов регионального и локального масштаба, и сложной перестройке глобального политического и экономического ландшафтов, о которой президент России Владимир Путин, выступая на пленарной сессии Петербургского международного экономического форума (ПМЭФ) 20 июня 2025 г. сказал, что Россия и КНР не формируют новый миропорядок, а только оформляют его: «Новый миропорядок возникает естественным образом, это все равно, что восход солнца. От этого никуда не деться! А мы его оформляем и, может быть, расчищаем дорогу для этого процесса с тем, чтобы он был более сбалансированным и отвечал интересам подавляющего большинства стран». [8]

Меланхолия в международных отношениях, по версии ИИ

Примеры проявления меланхолии в международных отношениях находятся почти на всех континентах и в мировом сообществе в целом. Причины этого состояния носят системный и философский характер, во многом перекликаясь с картиной Мунка. Безусловно, самой важной из них следует назвать конец краткой эпохи однополярности. Меланхолию порождает кризис либерального международного порядка. В мире идет накопление «нерешаемых» проблем, одной из самых непредсказуемых из которых становится информационная перегрузка и цифровой «шум».

Меланхолия в международных отношениях проявляет себя как психологическое и стратегическое состояние системы, переживающей смену парадигм. Она возникает, когда старый порядок умирает, а новый не может родиться, и ключевые акторы, осознавая это, впадают в состояние созерцательной тоски, ностальгии по прошлому или агрессивного, но

бесцельного отчаяния. Это «крик» всей системы, которая больше не понимает собственных правил.

Можно также представить меланхолию как шаткий ландшафт международных отношений. Например, как длинный частично разрушенный мост между двумя берегами, на каждом берегу просматриваются силуэты, напоминающие разные государства. [10] Тусклое, закатное небо, холодных цветов с вкраплениями потемневшего золота, намекает на былое величие международного сотрудничества. На этом мосту стоят одинокие дипломаты с папками предложений, но они отвернулись друг от друга, а переговоры как будто остановились.

Меланхолия в международной жизни представляет собой архив утраченных утопий. В этом старом, пыльном и запущенном помещении располагаются стеллажи с архивными коробками, на которых с трудом можно разобрать надписи: «разоружение», «новый мировой порядок», «общий европейский дом», «устойчивое развитие». На полу помещений этого хранилища лежит слой пыли, несколько документов упали и частично размыты водой, не столько от дождя, сколько или слез пока не разбежавшихся архивариусов. Лишь маленькое окно с бледным светом в дальнем углу кажется символом слабой, пока еще не исчезнувшей надежды.

Международные отношения всегда лучше понимать с помощью карты. Пригодится она и, чтобы проиллюстрировать меланхолию. Для этого нужна воображаемая карта трещин и шрамов мировой политики. Мир на ней похож на человеческое лицо или сердце, как паззл, составленное из кусочков политической карты. Между государствами проложены не границы, а трещины, похожие на шрамы, часть из них стянута «швами» из нитей посредничества, какие-то - еще свежие и кровоточащие. Цветовая гамма карты составлена из приглушенных охристо-серых тонов, местами выцветших участков, следов забытого процветания. Она передает суть посттравматического миропорядка в эпоху глобальной меланхолии, характеризующегося: во-первых, экзистенциальной тоской в мировой политике; во-вторых, сумерками лидеров Запада; в-третьих, потерей всех других механизмов международного взаимодействия, кроме тех, которые соответствуют политике ностальгии, тоске по прошлому, которая отравляет будущее международных отношений. [6]

Литература

1. Безотосный В. Александр I: Увидеть Париж - и усмирить! Геополитические коллизии в Европе при свержении Наполеона // Родина. 2024. 23 марта [Электронный ресурс]. URL:https://rodina-history.ru/2024/03/23/aleksandr-i-uvidet-parizh-i-usmirit.html.
2. Вандаль А. Наполеон и Александр I: Наполеон и Александр Первый: Франко-рус. союз во время Первой империи / [Соч.] Альбера Вандаля, чл. Фр. акад. наук; Пер. с 6-го фр. изд. В. Шиловой. Т. 1 – 3. Санкт-Петербург: Знание, 1910 – 1913. Т. 2: Второй брак Наполеона; Упадок Союза: С портр. Румянцева и Меттерниха / Пер. с 6 фр. изд. В. Шиловой. 1911. 590 с.
3. Глебкин В.В. Ацедия // Вестник культурологии. 2015. № 1(72). С. 216 – 220.
4. Киссинджер Г.А. Дипломатия / Пер. с англ., послесл. Г.А. Арбатова, с. 824 – 828. М.: Науч.-изд. центр «Ладомир», 1997. 847 с.
5. Нессельштраус Ц.Г. Альбрехт Дюрер. 1471 – 1528. Л.; М.: Искусство, 1961. 226 с. [Электронный ресурс]. URL:https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_006430783.
6. Нигматуллина Т.А., Терновая Л.О. Образ будущего в качестве индикатора настоящего // Вестник БИСТ (Башкирского института социальных технологий). 2024. № 4(65). С. 164 – 173.
7. Носачев П. Оккультизм и романтизм как две формы «Секуляризованного эзотеризма» XIX – начала XX в. // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2015. № 4 (33). С. 204 – 227.
8. Пленарное заседание Петербургского международного экономического форума [Электронный ресурс]. URL:http://www.kremlin.ru/events/president/news/77222.
9. Сороцкий М.С. Метаморфозы уныния: меланхолия, сплин, хандра, ностальгия // Гуманитарные ведомости ТГПУ им. Л.Н. Толстого. 2016. № 1(17). С. 48 – 56.
10. Терновая Л.О. Мосты как символы мира // Государственная служба. 2007. № 4 (48). С. 203 – 207.
11. Траверсо Э. «История левых - это история поражений». Левые на гребне «конца истории»: движения вместо партий? [Электронный ресурс]. URL:https://gefter.ru/archive/21045.
12. Фархутдинов И.З. Доктрина о Вестфальской мирной системе: мифы и реалии // Евразийский юридический журнал. 2019. № 6(133). С. 21 – 31.

13. Giehlow C. Dürers Stich Melencolia I und der maximilianische Humanistenkreis |// Mitteilungen der Gesellschaft für vervielfältigende Kunst. Bd. 26, Nr. 2, 1903, S. 29 – 41; Bd. 27, Nr. 3, 1904, S. 6-18; Bd. 27, Nr. 4, 1904, S. 57 – 78.
14. Jehl R. Melancholie und Acedia: Ein Beitrag zu Anthropologie und Ethik Bonaventuras. Paderborn: F. Schöningh, 1984. XXXIX, 323 S.
15. Traverso E. Left-Wing Melancholia: Marxism, History, and Memory. New York: Columbia University Press, 2017. 312 p.

МЕЛАНХОЛИЯ ТИТАНОВ: ПРИЧИНЫ И СЛЕДСТВИЯ ПАРАЛИЧА ВОЛИ В МИРОВОЙ ПОЛИТИКЕ

Статья представляет собой академический анализ темы меланхолии через призму истории международных отношений, философии искусства, охватывающий периоды от эпохи Возрождения до настоящего времени. Подробно разбираются сложности осуществления творческого взлета человечества после Великих географических открытий, связанные с метальными оковами прежнего периода, что было символически представлено гравюрой Альбрехта Дюрера «Меланхолия I» (1514). Раскрыты влияние этой модели меланхолии не только на состояние умов в XVI – XIX веках, но и на амбивалентные результаты становления Весфальской и Венской систем международных отношений. Кризис последней как результат нового качества меланхолии представлен через анализ работы Эдварда Мунка «Меланхолия» (1891). Отслеживаются причины сохранения этого кризиса в современной мировой политике, где ослаб институт посредничества.

Ключевые слова: меланхолия, гуманизм, международные отношения, мировая система, кризис лидерства, дипломатия, международное посредничество.

МЕЛАНХОЛИЯИ ТИТАНҲО: САБАБҲО ВА ПАЁМАДҲОИ ФАЛАҶИ ИРОДА ДАР СИЁСАТИ ҶАҲОНӢ

Мақола таҳлили илмии мавзӯи меланхолияро аз дидгоҳи таърихи муносибатҳои байналмилалӣ ва фалсафаи санъат дар бар гирифта, давраи аз Эҳё то замони муосирро фаро мегирад. Мушкилоти татбиқи ҷаҳиши эҷодии башарият пас аз кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ, ки бо бандҳои зеҳнии давраи пешин алоқаманд буданд ва дар кандакории Албрехт Дюрер «Меланхолия I» (1514) ба таври рамзӣ тачассум ёфтаанд, ба таври муфассал баррасӣ мешаванд. Таъсири ин шакли меланхолия на танҳо ба вазъи афкори асрҳои XVI–XIX, балки ба натиҷаҳои духӯраи ташаккули низомҳои вестфалӣ ва венагии муносибатҳои байналмилалӣ низ ошкор карда мешавад. Буҳрони низоми охирин ҳамчун натиҷаи пайдоиши сифати нави меланхолия тавассути таҳлили асари Эдвард Мунк «Меланхолия» (1891) шарҳ дода мешавад. Сабабҳои идома ёфтани ин буҳрон дар сиёсати ҷаҳонии муосир, ки дар он ниҳоди миёнаравӣ заиф гардидааст, пайгирӣ мешаванд.

Калидвожаҳо: меланхолия, инсонгароӣ, муносибатҳои байналмилалӣ, низоми ҷаҳонӣ, буҳрони роҳбарӣ, дипломатия, миёнаравии байналмилалӣ

THE MELANCHOLY OF TITANS: CAUSES AND CONSEQUENCES OF PARALYSIS OF WILL IN WORLD POLITICS

This article presents an academic analysis of the theme of melancholy through the lens of the history of international relations and the philosophy of art, spanning periods from the Renaissance to the present. It examines in detail the complexities of humanity's creative rise after the Great Geographical Discoveries, owing to the mental constraints of the previous period, symbolically represented by Albrecht Dürer's engraving "Melancholia I" (1514). The influence of this model of melancholy not only on the state of minds in the 16th–19th centuries but also on the ambivalent results of the development of the Westphalian and Vienna systems of international relations is revealed. The crisis of the latter, as a result of a new quality of melancholy, is presented through an analysis of Edvard Munch's work "Melancholia" (1891). The reasons for the persistence of this crisis in contemporary world politics, where the institution of mediation has weakened, are explored.

Keywords: melancholia, humanism, international relations, world system, leadership crisis, diplomacy, international mediation.

Дар бораи муаллифон

Нигматуллина Танзиля Алтафовна
Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, директор Донишкадаи технологияҳои иҷтимоии Бошқирдистон (филиал)-и Муассисаи таълимии иттифоқҳои касабаи таҳсилоти олӣ «Академияи меҳнат ва муносибатҳои иҷтимоӣ»
Нишонӣ: 450054, Ҷумҳурии Бошқирдистон, шаҳри Уфа, хиёбони Октябр, бинои 74/2 (истгоҳи нақлиёти ҷамъиятии «Беморхонаи роҳи оҳан»)

Терновая Людмила Олеговна
Доктори илмҳои таърих, профессор, профессори кафедраи сотсиология ва идоракунӣ
Донишгоҳи давлатии техникии автомобилу роҳсозии Москва (МАДИ)
Нишонӣ: 125319, шаҳри Москва, хиёбони Ленинград, хонаи 64.

Об авторах

Нигматуллина Танзиля Алтафовна
Доктор политических наук, профессор, директор
Башкирский институт социальных технологий (филиал) Образовательного учреждения профсоюзов высшего образования «Академия труда и социальных отношений»
Адрес: 450054, Республика Башкортостан, г. Уфа, проспект Октября, д. 74/2 (остановка транспорта «Ж/д больница»)

Терновая Людмила Олеговна
Доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры социологии и управления
Московский автомобильно-дорожный государственный технический университет (МАДИ)
Адрес: 125319, г. Москва, Ленинградский проспект, д. 64

About the Authors

Tanzilya Altafovna Nigmatullina
Doctor of Political Sciences, Professor, Director
Bashkir Institute of Social Technologies (Branch) of the Educational Institution of Trade Unions of Higher Education “Academy of Labour and Social Relations”
Address: 74/2 Oktyabrya Avenue, Ufa, Republic of Bashkortostan, 450054, Russia (public transport stop “Railway Hospital”).

Lyudmila Olegovna Ternovaya
Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of Sociology and Management
Moscow Automobile and Road Construction State Technical University (MADI)
Address: 64 Leningradsky Prospekt, Moscow, 125319.

ТДУ 323 . 33 (575.3)

ИНСТИТУТИ ШАҲРВАНДӢ: МАФҲУМ МОҲИЯТ ВА МУНДАРИҶАИ ОН ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Раҳмонзода А. З.

Донишгоҳи инноватсия ва технологияҳои рақамии Тоҷикистон

Дар шароити тағйирпазирии ҷомеа ва ташаккули низоми давлатдории муосир барои побарҷоӣ ва устувории ҷомеа, дар баробари як қатор институтҳои сиёсӣ нақши институти шаҳрвандӣ таъсиргузор мебошад. Мусаллам аст, ки институти шаҳрвандӣ ба ҷиҳати моҳият барои таъмини асосҳои ҳуқуқҳои конститутсионӣ ва озодиҳои шахс мусоидат намудааст. Дар ҳама даврaҳои таърихӣ ва аз ҷумла дар замони муосир низ ин падида бо шакл ва мазмунҳои алоҳида баромад намуда, барои роҳандозӣ намудани масъалаҳои ҳаёти иҷтимоии аҳолӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Ҳамин аст, ки ташкили дурусти бароҳмонии институти шаҳрвандӣ барои дилхоҳ давлатҳои замони муосир мубрам ва муҳим боқӣ мемонад. Назари андеша доир ба мафҳум, моҳият ва мундариҷаи институти шаҳрвандӣ собит менамояд, ки барои таҳким ва рушди ин падида метавонад, як қатор омилҳо таъсиргузор бошанд. Ҳарчанд, дар масири таърих шаклгирии он бо душвориҳо даст дода бошад ҳам, вусъати навро касб намудани институти мазкур, бевосита ба марҳалаи муосири раванди дигаргунсозиҳои демократӣ дар давлатҳо вобастагии амиқ дорад. Хусусан, барои ҷумҳуриҳои тозаистиқлоли мо, ки аз роҳи нисбатан душвори таърихӣ, баъди ба даст овардани истиқлолият, унсурҳои муҳими давлатдории миллиро бунёд менамояд.

Моддаи 15-ҳуҷҷати муҳими сиёсии сатҳи байналмилалӣ «Эъломияи умумиҷаҳонии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон» масъалаи мавҷудияти ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандиро баррасӣ намуда, ишора менамояд, ки ҳар як шахс ҳуқуқи шаҳрвандӣ дорад «Ҳеҷ кас наметавонад худсарона аз шаҳрвандии худ ё ҳуқуқи тағйир додани шаҳрвандии худ маҳрум карда шавад» [1]. Ҷанбаҳои дигари сиёсӣ-ҳуқуқии институти шаҳрвандӣ дар санадҳои меъёрии қонунгузории байналмилалӣ ба мислӣ: «Конвенсия дар бораи халқҳои аслӣ ва халқҳо, ки тарзи ҳаёти қабилавӣ дар кишварҳои мустақил мебаранд» (Конвенсияи № 169), ки 27 июни соли 1989 дар дар Сессияи 36 уми Конференсияи генералии Ташкилоти байналмилалии меҳнат қабул гардидааст, ба сифати Паймони байналмилалӣ эътибор дошта, ҳуқуқҳои шинохташудаи шаҳрвандии ҳамаи халқҳои дар ҳудуди худ ё зери таъсири худ қарор доштаи давлатҳоро бидуни фарқиятҳои дигар эътироф ва таъмин менамояд» [8].

Ҳалли масъалаҳои шаҳрвандӣ аз бисёр ҷиҳат ба қабули қонунҳое вобастагӣ дорад, ки бевосита ба асосҳои ҳуқуқҳои шаҳрвандон ба монандӣ: ҳуқуқи зиндагӣ, озодӣ, муқаддас будани шахс ва амсоли онҳо алоқаманд бошад. Ҳамин аст, ки барои барасмиятдарории ин низом зарурати қабули қонунҳои мувофиқ ва алоқаманд ба меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ба миён меояд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади танзими муносибатҳои ҳуқуқи шаҳрвандӣ як қатор қонунҳоеро ба мислӣ қонуни Конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 8 августи соли 2015, № 1208 қабул намудааст, ки масъалаҳои нисбатан муҳими муносибатҳо оид ба шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба танзим дароварда, асосҳо, принсипҳо, шартҳо ва тартиби соҳиб шудан ва қатъ намудани шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистонро муайян менамояд [12].

Омӯзиши масъалаҳои алоқаманд ба институти шаҳрвандӣ пайваста дар мадди назари муҳақиқони бахши илмҳои ҷомеашиносӣ қарор мегирад. Вусъати нав касб намудани масъалаҳои шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон ба давраи пош хурдани Иттиҳоди шуравӣ ва ибтидои марҳилаи соҳибистиқлолӣ вобастагии амиқ дорад. Оғози ин раванд аз ҷониби дигар ба мавқеъгириҳои сиёсии давлатсозии навини кишварамон дар роҳи бунёди давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ низ алоқаманд мебошад. Метавон ишора кард, ки назари илмии бахши сиёсӣ роҷеъ ба масъалаҳои шаҳрвандӣ дар доираи илмии муосири тоҷик нав буда, то ба имрӯз натавонистааст ин масъаларо ба қадри кофӣ мавриди таҳқиқ қарор дода бошад. Мафҳуми “шаҳрвандӣ” дар забони тоҷикӣ ба ҷиҳати мазмун ва муҳтаво ба ду ифода: “шаҳр” ва “шаҳрванд” асос меёбад. Ин истилоҳ дар забони англисӣ “city-citizenship” ва дар забони олмонӣ “Burger” мазмуни на танҳо шаҳрванд, балки сокини шаҳрро низ ифода намуда, васеъ дар истифодаи умум қарор мегирад.

Шарҳу тавзеҳи падидаи институти шаҳрвандӣ аз мадди назари олимони бахши сиёсатшиносии тоҷик низ дур намондааст. Донишманди тоҷик сиёсатшинос Г.Н. Зокиров дар такя бо назару пешниҳодоти муҳаққиқони хориҷӣ мазмун ва мундариҷаи падидаи шаҳрвандиро баён намуда, нигоштааст, ки «Шаҳрвандӣ мазмуни сиёсию ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ дорад. Дар маънои маҳдуд мафҳуми «шаҳрвандӣ» мансубияти шахсро ба давлати муайян

ифода менамояд. Он алоқаи қавии байни шахс ва давлати муайян аст, ки дар ҳуқуқҳо, уҳдадориҳо ва масъулияти байниҳамдигарӣ ифода мегардад. Институти шаҳрвандӣ хоси сохти ҷумҳуриявӣ ва идоракунии демократӣ мебошад» [7, с. 465]. Қобили зикр аст, ки истилоҳи мазкур дар адабиёти ҷаҳонӣ бо асоси қонунгузории давлатҳо ва таҷрибаи байналмилалӣ бо истилоҳи «шаҳрвандии шахси ҳуқуқӣ» баён меёбад. Аз ҷумла, мутобиқи нишондоди Қонуни "Шаҳрвандии Туркия", истилоҳи «шаҳрванд» инчунин маънои «ҳамаи шахсони ҳуқуқӣ ё ассотсиатсияҳоеро ифода менамояд» [6]. Баррасиҳои нахустини мафҳумҳои шаҳрванд «гражданин» ва «табаа» (поданный) ба ҳам мухолифанд. Ба мислӣ истилоҳи «табаа» ба ҷиҳати мазмун ва мундарича маънои "тобеъ будан", як навъ коҳиши ҳуқуқҳои инсонро ифода намуда, намунае аз сохти сиёсии ғайридемократӣ маҳсуб меёбад. "Шахси тобеъ интихоб надорад, балки вай иродаи бегонаро иҷро менамояд» [7, с. 466].Масъалаи шарҳ ва фаҳмиши мафҳуми шаҳрвандӣ дар баррасии муҳақиқони рус тавзеҳи дигарро касб намуда, онро бо истилоҳи "миллати шахси ҳуқуқӣ"баён намудаанд. Аз ҷумла, М.М. Богусловский дар тавзеҳи худ ишора менамояд, ки "Ба миллати шахси ҳуқуқӣ мансубияти ӯ ба шаҳрвандии муайян фаҳмида мешавад". Ин ҷо дарки мафҳум ба ҳамон робитаи ҳуқуқие алоқаманд мебошад, ки бевосита ба шахс нигаронида шудааст ва метавон онро аз мақоми шартӣ бо истилоҳи "шаҳрвандӣ" ишора намуд [2, с. 125].

Муҳақиқони тоҷик низ дар баёни тавзеҳи мафҳуми шаҳрвандӣ андешаҳои хешро баён доштаанд. Аз ҷумла, ҳуқуқшиносони тоҷик А.М. Диноршоев, С.М. Салоҳодинова дар баёни мазмун ва моҳияти «шаҳрвандӣ» муносибати устувори ҳуқуқии шахс бо давлатро баррасӣ намудаанд, ки аз маҷмуи ҳуқуқ ва уҳдадориҳои тарафайн иборат мебошад. Мутобиқи он, дар ҳолати мазкур "шаҳрвандӣ абадӣ буда, шахс онро тамоми умр соҳиб мебошад ба истиснои ҳолатҳое, ки қонун муқаррар намудааст" [5, с. 225].Ҷаҳони муосир дар рӯзҳои мо бо дарназардошти печидагии равандҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ ва бароҳмонии ҳамкориҳои тарафайни байни давлатҳо намунаҳои мухталифи низоми шаҳрвандиро касб менамояд, ки аз ҳамдигар фарқ менамояд. Ҳамин аст, ки ҳоло дар бисёр кишварҳо, аз ҷумла дар давлатҳои Европа намудҳои гуногуни шаҳрвандӣ амал менамояд. Чунончӣ, дар Нидерландия низоми шаҳрвандии ягона амал намекунад ва шахсонеро, ки дар мулкҳои бо ном голандӣ (мустамликаҳои собиқ Голандия) таваллуд ёфтаанд, онҳо соҳиби ҳуқуқи мақоми тобеияти голандӣ буда, шаҳрвандони комилҳуқуқи нидерландиҳо ин ҳуқуқро надоранд. Чунин ҳолати ҳаммонанд дар низоми шаҳрвандии Британияи кабир (Англия) низ амал менамояд. Дар як қатор давлатҳои федералӣ, аз ҷумла дар ИМА дар баробари шаҳрвандии федералӣ боз шаҳрвандии субъектҳои алоҳида дар мисоли штатҳо амал менамояд. Ҳолати мазкур дар низоми шаҳрвандии давлати Шветсария низ ба назар мерасад, ки дар баробари мавҷудияти шаҳрвандии федералӣ боз шаҳрвандии кантон (шаҳрҳо) ва ҷамоатҳо амал менамояд. Вале дар шинохти сатҳи байналмилалии шаҳрвандии чунин давлатҳо мақоми шаҳрвандии федералӣ эътибор дорад.

Раванди муосири ҷомеаи ҷаҳонӣ, омилҳои таъсирпазири ҷаҳонишавӣ собит менамояд, ки давлатҳои ҷаҳон дар айни замон наметавонанд ба танҳоӣ низоми шаҳрвандии муносибро дар кишвари худ ба роҳ монанд. Ҳамин аст, ки ҳоло ҳамаи давлатҳои ҷаҳон дар асоси санадҳои мансуби низоми шаҳрвандии байналмилалӣ тадбирҳои наҷиб ҷиҳати танзими ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ дар кишвари худро роҳандозӣ менамоянд.

Дар ин радиф метавон ҳуҷҷати нахустини байналмилалӣ «Конвенсияи Гаага дар бораи баъзе масъалаҳои марбут ба бархӯрди қонунҳои шаҳрвандӣ»-ро, ки дар соли 1930 қабул гардидааст, ба сифати намунаи аввали ҳуҷҷати дорои эътибори байналмилалӣ ишора намуд, ки дар он ба масъалаҳои меъёрӣ-ҳуқуқии давлат ҷиҳати қабул ва танзиму баамалбарории низоми шаҳрвандӣ эътибори хоса дода шудааст. Ҳуҷҷати дигари дорои эътибори ҳуқуқи байналмилалӣ ин Низомномае маҳсуб меёбад, ки аз ҷониби Суди Байналмилалии СММ дар қарори парвандаи Ноттебом соли 1955 тасдиқ гардидааст. Нишондоди суд тақозо менамояд, ки низоми қабулнамудаи шаҳрвандии ҳар як давлат ин интихоби озоди он аст ва он наметавонад аз ҷониби дигар давлатҳо мавриди эътироф қарор гирад, зеро ҳар як давлати алоҳида метавонад дорои меъёрҳои марбут ба даст овардани шаҳрвандӣ танҳо дар кишвари худ бошад. Новобаста аз он, масъалаи ҳифз ва ҳимояи шаҳрвандони худ берун аз кишвар, барои дилхоҳ давлатҳо зарур бокӣ хоҳад монд [14, с. 141].

Ҳуҷҷати дигари дорои эътибори баланди ҳуқуқи байналмилалӣ барои ҳама давлатҳо ин "Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд" маҳсуб меёбад, ки дар соли 1948 қабул гардида, ҳуқуқи шаҳрвандии ҳар як шахсро эълон намудааст [4]. Мазмун ва шинохти ин нишондод дар робита ба масъалаи шаҳрвандӣ маънои онро надорад, ки ҳуқуқи талаб кардани шаҳрвандӣ аз давлати мушаххас вуҷуд дошта бошад. Дар ин ҷо, муҳим он аст, ки ҳар як шахс

дорои ҳуқуқи шаҳрвандӣ буда, ҳеҷ кас наметавонад худсарона аз шаҳрвандии худ ё ҳуқуқи тағйир додани шаҳрвандии худ маҳрум гардонида шавад. Аз ҷумла, дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон гуфта шудааст, ки «Шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон шахсе ҳисоб меёбад, ки дар рӯзи қабули Конститутсия шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон буд ё мутобиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ё шартномаҳои байналмилалии Тоҷикистон шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистонро соҳиб шуда бошад» (қисми 1 моддаи 15). Қисми 2 –юми моддаи мазкур масъалаи мансубияти шаҳрвандии Тоҷикистонро баррасӣ намуда, мутобиқи он «мансубияти шаҳрванди Тоҷикистон ба шаҳрвандии давлати дигар эътироф намешавад, ба истиснои мавридҳое, ки дар қонун ё шартномаҳои байнидавлатии Тоҷикистон нишон дода шудааст» [9]. Бо дарназардошти ин метавон андеша бардошт, ки дар замони соҳибистиқлолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаҳои сиёсӣ ва ҳуқуқии муътамади қабули санадҳои асосӣ оид ба масъалаҳои шаҳрвандӣ мавҷуд аст ва мутобиқи он Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон” № 1208, аз 8 августи соли 2015 [12] қабул гардидааст, ки ҷавобгӯйи стандартҳои байналмилалӣ мебошад.

Дар баробари мафҳуми шаҳрвандӣ ҳамзамон мафҳумҳои «бешаҳрвандӣ», «душаҳрвандӣ» ва «шаҳрвандии хориҷӣ» бо мақсади дарки амиқи мазмун ва моҳияти институти шаҳрвандӣ мавриди истифода қарор мегиранд, ки ба ҷиҳати мундариҷа ҳолатҳои алоҳидаи ҳуқуқии масъалаи мазкурро дар бар мегиранд. Мафҳуми “шаҳрвандӣ” дар “Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқӣ» - ҳамчун алоқаи устувори ҳуқуқии инсон бо давлат, ишора мегардад, ки онро қонун пешбинӣ менамояд [17, с. 578]. Бешаҳрвандӣ бошад ҳолати ҳуқуқиест, ки тибқи он шахс шаҳрвандии ягон давлатро надорад [12] (моддаи 1, қисми 4). Чунин шахсонро апатридҳо ва аполидҳо меноманд. Таҷрибаи муносибатҳои масъалаҳои шаҳрвандӣ собит менамояд, ки бешаҳрвандӣ як навъ зуҳури беҳуқуқии шахс буда, бевосита ба ҳуқуқи инсон таъсири ногувор мерасонад. Ҳамин аст, ки ҳуқуқи муосири байналмилалӣ ба ин масъала муносибати манфӣ дошта, пайваста ҷиҳати коҳиши он дар давлатҳои ҷаҳон тадбирҳо роҳандозӣ менамояд. Санади муҳими байналмилалӣ “Конвенсияи дар бораи коҳиши бешаҳрвандӣ”, ки соли 1961 қабул гардидааст, бевосита ба ин масъала бахшида шудааст [11, с.516-521]. Ин ҳуҷҷат давлатҳоро вазифадор мекунад ба ҳар шахсе, ки дар қаламрави он таваллуд шудааст ҳуқуқи шаҳрвандӣ таъмин намояд. Инчунин, бо мақсади беҳтар намудани мақоми ҳуқуқии шахсони бешаҳрванд ва ба мақоми хориҷиён наздик намудани онҳо “Конфенсия дар бораи мақоми ападридҳо” (соли 1954) мусоидат менамояд [10, с. 230-243].

Дар ин маврид, ба назари эътибор гирифтани қонунҳои дохилидавлатӣ дойир ба масъалаи шаҳрвандӣ, ки мутобиқи шартномаҳои байнидавлатӣ сурат мегирад, метавонад барои “душаҳрвандӣ” мусоидат намояд. Аз ҷумла, ҳангоми тавлиди кӯдаке, ки аз шаҳрвандони Тоҷикистон дар қаламрави дигар давлат ба мислӣ: ИМА ва Федератсияи Россия, метавонад шаҳрвандии ҳарду давлатро соҳиб бошад. Ҳолати мазкур ба он нисбият дорад, ки шахс метавонад мувофиқи принсипи “ҳуқуқи хун” шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мувофиқи принсип “ҳуқуқи хок” шаҳрванди дигар давлат бошад. Шахсоне, ки ҳуқуқи душаҳрвандӣ доранд, бипатридҳо номида мешаванд.

Бисёршаҳрвандиро дар замони муосир бо дарназардошти пешгириҳои ихтилофоти миллӣ аксари муҳаққиқон ҳамчун воситаи ҳалли масъалаҳои шаҳрвандӣ арзёбӣ менамоянд. Ҳамин аст, ки дар замони муосир қонунгузории як қатор давлатҳо, масалан, Германия ва Исроил дар расмиёти ҳуқуқии худ иҷозатномаи бисёршаҳрвандиро эътироф намудаанд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ибтидои солҳои 90 –уми асри XX баъди пош хурдани давлати абарқудрати Иттиҳоди шуравӣ истиқлоли сиёсӣ ба даст овард ва роҳи бунёди давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявиро пеш гирифт. Қабули Конститутсияи нахустини Тоҷикистони тозаистиқлол дар соли 1994 имконият фароҳам овард, ки дар баробари дигар масъалаҳои муҳим, инчунин ба масъалаи шаҳрвандӣ аҳамияти ҷиддӣ зоҳир карда шавад. Аз ҷумла, нишондодҳои бандҳои моддаҳои 15 ва 16 – Конститутсия масъалаҳои алоқаманд ба шаҳрвандиро баррасӣ менамоянд.Бояд ишора намуд, ки дар марҳилаи аввали давраи соҳибистиқлолӣ вобаста ба мушкилоти ҳаёти ҷамъиятӣ-сиёсӣ ба роҳ мондани низоми шаҳрвандӣ бар асоси қонунгузории байналмилалӣ ва дар ин замина ҳал намудани масъалаҳои марбути ин соҳа бо монеаҳои зиёд рӯ ба рӯ мегардид. Ҳамин боис гардид, ки такмили низоми ҳуқуқии шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон бо асосҳои қонунгузории Федератсияи Россия мутобиқ гардонида мешавад. Ҳарчанд маълум буд, ки асноди ҳуқуқии низоми шаҳрвандии Федератсияи Россия ба ҳалли мушкилоти худи ин кишвар нигаронида шуда буд. Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади такмили низоми шаҳрвандӣ ва ҳалли масъалаҳои алоқаманд ба муҳоҷирати шаҳрвандон, ки дар замони соҳибистиқлолӣ пайваста дар афзоиш қарор мегирад бо Федератсияи Россия шартнома доир ба мансубияти душаҳрвандӣ ба имзо мерасонад. Ба

анҷом расонидани чунин шартнома имконият фароҳам меоварад, ки ин ҷумҳуриҳо мақоми шаҳрвандии якдигарро эътироф намоянд ва мутобиқи он он вазифаҳои шаҳрвандие дар мисолӣ: андозғундорӣ, адои хизмат дар сафи қисмҳои ҳарбӣ, ки дар як давлат иҷро гардидаанд дар давлати якдигар иҷро намегардад. Таърихи 8-августи соли 2015 Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон" таҳти рақами № 1208, қабул мегардад, ки мутобиқи он «шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки шаҳрвандии дигар давлатро низ дорад, аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо чун шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон дониста мешавад, ба истиснои ҳолатҳое, ки дар шартномаҳои байналмилалии Тоҷикистон нишон дода шудаанд» (банди 1, моддаи 8). «Соҳиб шудан ба душаҳрвандӣ мутобиқи шартномаҳои байналмилалии Тоҷикистон амалӣ карда мешавад» (банди 2, моддаи 8) [12].

Қонуни мазкур дар баробари он масъалаи мафҳуми «шаҳрванди хориҷӣ» -ро баррасӣ менамояд. ки мутобиқи ин, шаҳрванди хориҷӣ шахсеро ифода месозад, ки шаҳрванди кишвари будубош набуда, шаҳрвандии давлати дигарро соҳиб аст. Таъмин, роҳандозӣ ва муайян намудани низоми сиёсӣ-ҳуқуқии ин раванд бевосита ба асосҳои омилҳои ҷаҳонишавӣ вобастагии амиқ дошта, эътироф ва тасдиқи ҳуқуқҳои умумиэътирофшудаи инсониро тақозо менамояд. Боби 2 –и Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон" дар моддаҳои 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 бевосита асосҳо, муҳтаво, нишондод ва низоми ҳуқуқии роҳандозии мушкилоти шаҳрвандиро таҷассум менамоянд. Ин нуктаро бояд ишора кард, ки муқаррароти умумии мақоми хориҷиён, аз ҷониби Ассамблеяи Генералии СММ дар соли 1985 ва ҳуҷҷатҳои дигар «Эъломия дар бораи ҳуқуқи инсон нисбат ба шахсоне, ки шаҳрванди кишвар нестанд» [18, с. 14-47] ва Протоколи № 7 (1984) ба «Конвенсияи Аврупо оид ба ҳимояи ҳуқуқи инсон ва озодиҳои асосӣ» [4] баррасӣ гардидааст. Муҳақиқон се намуди асосии хориҷиён: миллӣ, дорои имтиёзи бештар ва махсусро тақсимбандӣ намудаанд, ки тибқи шартномаҳои байнидавлатӣ низоми ҳуқуқи шаҳрвандии онҳо муайян гардидааст.

Ҳамин тариқ, дарк мегардад, ки мафҳуми институти шаҳрвандӣ пеш аз ҳама дорои моҳияти сиёсӣ-ҳуқуқӣ буда, ҳуқуқшиносон бо ифодаи он маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқиеро баррасӣ менамоянд, ки ба танзими муносибатҳои шаҳрвандӣ мансуб мебошанд [13, с. 232]. Аз ҷумла, муҳаққиқ И.А. Сагов мафҳуми институти шаҳрвандиро тавассути иҷрои вазифаи он муайян намудааст [16, с. 3]. Е.В. Понизова бошад шаҳрвандиро ҳамчун робитаи устувори ҳуқуқии инсон бо давлати худ [15, с. 13], С.А. Авакьян онро аз мавқеи ҳуқуқи конститутсионӣ баҳогузорӣ кардааст [1, с. 5]. Таҳқиқоти анҷомдодаи олимон: Е.И. Козлова., О.Е. Кутафин ин масъаларо аз мавқеи назари сиёсат ва ҳуқуқ ва таҳқиқоти Я.Л. Ванюшин онро комилан аз мавқеи сиёсӣ инъикос намудааст [3, с. 9]. Бояд ишора намуд, ки моҳияти институти шаҳрвандӣ, пеш аз ҳама ба иҷрои вазифаҳои он вобастагии амиқ дорад. Вазифаҳои институти шаҳрвандӣ бояд аз ҳалли масъалаҳои мансубияти шаҳрвандӣ, таъмини паноҳгоҳ ва ҳуқуқу манфиатҳои қонунии шаҳрвандон, ташкили ҷараёни муҳоҷират, фароҳам овардани муҳити мусоиди иҷтимоӣ ба шаҳрвандон пеш аз қабули шаҳрвандӣ ва баъд аз он иборат бошад. Мувофиқи моддаи 14 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон кафили ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Ин вазифаи конститутсиониро Президент дар асоси моддаи 64 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷро мекунад. Қонуни ҶТ «Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон», аз 8 августи соли 2015, № 1208 барои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳалли масъалаҳои қабули шахсони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрвандӣ ба шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон, баркарор кардани шаҳрвандӣ, баромадан аз шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо салоҳияти Президент мустаҳкам мекунад. Дар баробари вазифаҳо, инчунин як қатор принсипҳои эътирофгардида метавонанд барои таҳким ва устувории низоми шаҳрвандӣ таъсиргузор бошанд. Дар Тоҷикистон мутобиқи нишондоди қисми 1 моддаи 4 Қонуни ҶТ «Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон», аз 8 августи соли 2015, № 1208 масъалаҳои принсипҳо ва қоидаҳои шаҳрвандиро баррасӣ менамояд, ки новобаста аз аз рӯйи мансубияти иҷтимоӣ, нажодӣ, миллӣ, забонӣ ё динӣ амалӣ мегарданд. Метавон принсипҳои зерини ягонагӣ ва баробарии шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон; нигоҳ доштани шаҳрвандии Тоҷикистон аз ҷониби шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки берун аз он зиндагӣ мекунанд; ҷудонопазирии шаҳрвандӣ; манъи ихроҷ ба хориҷи кишвар ё додани шаҳрванди Тоҷикистон ба давлати хориҷӣ; кам кардани шумораи шахсони бешаҳрвандӣ, додани шаҳрвандӣ аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ; озодии иродаи шаҳрвандӣ ғайраҳоро ишора намуд, ки дар баробари хусусияти ҳуқуқӣ доштанашон боз дорои хусусияти сиёсӣ низ мебошанд. Дар шароити муосир барои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баробари ин принсипҳо, ҷорӣ намудани принсипи маҳдуд кардани талафоти шаҳрвандӣ низ бо

дарназардошти тамоюли ба хориҷа рафтани шаҳрвандон ба ҷойи истиқомати доимӣ мувофиқи мақсад мебошад. Зеро ҳолати мазкур метавонад боиси талафоти нерӯҳои зеҳнӣ, махсусан аз ҳисоби ҷавонон гардад. Тибқи пурсишҳои Фонди афкори ҷамъиятӣ (июли соли 2023) «Дар бораи муносибати тоҷикон ба одамони миллатҳои гуногун ва муносибатҳои байналмилалӣ», 34% пурсидашудагон мавҷудияти низоъҳои байнимиллалӣ ва даҳяки онҳо аломатҳои миллиро асос шуморидаанд.

Дар баробари ин, бо дастгирии ҷомеаи шаҳрвандӣ тадбирҳои назаррас ҷиҳати кам кардани шумораи ҳиҷрати шаҳрвандон аз Тоҷикистон ба ҷойи истиқомати доимӣ ба хориҷи кишвар андешида шавад. Бо ин мақсад дар мақомоти ҳокимияти давлатии Тоҷикистон ташкили комиссияи кор бо шаҳрвандоне, ки мехоҳанд аз шаҳрвандии Тоҷикистон даст кашанд мувофиқи матлаб аст. Ҳадафи функсионалии ин комиссия гузаронидани машваратҳо, сӯҳбатҳо, пешниҳодҳо барои шаҳрвандоне, ки чунин тасммимро интихоб намудаанд, иборат бошад. Ба кор дар чунин комиссияҳо одамони бонуфуз, донишманд, дорои қобилияти ташвиқотӣ, аз ҷиҳати равони мустаҳкам, дорои маълумоти гуманитариро ҷалб намудан мақсаднок аст. Кишвар барои татбиқи вазифаҳои институтҳои шаҳрвандӣ оғоз аз меҳмоннавозӣ то ба ҳифзи иқтидори нерӯи инсонӣ ба гардиш ниёз дорад, зеро нерӯи инсонӣ сармояи бебаҳои ҳар як кишвар буда, яке аз захираҳои асосии стратегӣ мебошанд. Бо истифода аз «нерӯи нарм» маҳдудиятҳои устувории мавқеи давлати тоҷиконро дар шароити вазъияти мураккаби демографӣ мустаҳкам кардан лозим меояд.

Ҳамин тариқ, дарк мегардад, ки ҳадафи асосии сиёсии институти шаҳрвандӣ аз он иборат аст, ки талошҳои ҳокимият ва ҷомеаро барои ҳалли самараноки масъалаи татбиқи манфиатҳои давлат, ҷомеа ва шаҳрвандон муттаҳид намояд. Маҳз ин сегонагӣ мазмун, моҳият ва мундариҷаи институти шаҳрвандиро ифода менамояд.

Адабиёт

1. Авакьян, С.А. Гражданство Российской Федерации / С.А. Авакьян. - М., 2004. - С. 5; 103. 320 с.
2. Богуславский, М.М., Рубанов, А.А. Правовое положение иностранцев в СССР [Текст] / М.М. Богуславский., А.А. Рубанов. - М., 1990. – С. 15; 39; 45; 125.141 с.
3. Ванюшин, Я.Л. Конституционное право на гражданство и роль органов Федеральной миграционной службы в его реализации [Текст]: автореф. дисс… канд. юрид. наук /12.00.02 / Я.Л. Ванюшин. - Омск, 2006. - С. 9. 23 с.
4. Всеобщей декларации прав и свобод человека [Электронный ресурс].URL:https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (дата обрашения: 29.04.2025).
5. Диноршоев, А.М., Салоҳодинова, С.М. Конституционное право Республики Таджикистан: учебное пособие [Текст] / А.М. Диноршоев, С.М. Салохидинова. - Душанбе, 2017. - С. 225. (327 с).
6. Закон о турецком гражданстве от 11.12.1965 г. № 403 [Электронный ресурс]. URL: http://turk-ok.ucoz.ru (дата обращения: 03.04.2025).
7. Зокиров, Г.Н. Донишномаи сиёсӣ. Р-Я. Ҷилди 3. [Матн] / Г.Н. Зокиров. - Душанбе: «Андалеб-Р», 2015. – С. 440; 465; 466. 540 с.
8. Конвенция о коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах [Конвенция 169] [Электронный ресурс].URL:https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/iol169.shtml (дата обращения: 29.04.2025).
9. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. URL: https://mfa.tj/tg/main/tojikiston/konstitutsiya (санаи мурочиат: 25.06.2025).
10. Конвенция о статусе апатридов (заключена в г. Нью-Йорке 28.09.1954) // Действующее международное право. Т. 1. М.: Московский независимый институт международного права, 1996. - С. 230-243.
11. Конвенция о сокращении безгражданства (заключена в г. Нью-Йорке 30.08.1961) // Международное публичное право. Сборник документов. Т. 1. М.: БЕК, 1996. - С. 516-521.
12. Қонуни ҶТ «Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Захираи электронӣ] / https://majmilli.tj/қонуни-ҷт-дар-бораи-шаҳрвандии-ҷумҳур (санаи мурочиат: 07.02.2025).
13. Мещеряков, А.В. Роль института гражданства в обеспечении конституционных прав и свобод личности (с позиций научных взглядов профессора И.Е. Фарбера). [Текст] / А.В. Мещеряков // Вестник СГЮА. 2014. № 4.- С. 232.
14. Мингазова, И.В. Право собственности в международном праве [Текст] / И.В. Мингазова. - М.: Волтерс-Клувер, 2007. - С. 138. - С.141. 412 с.
15. Понизова, Е.В. Возникновение и развитие института гражданства в России [Текст]: автореф. дисс… канд. юрид. наук /12.00.02/ Е.В. Понизова. - М., 2008. –С. 13. (23 с).

16. Сагов, И.А. Институт гражданства в Российской Федерации: вопросы теории и практики. [Текст]: автореф. дисс… канд. юрид. наук /12.00.02 / И.А. Сагов. - М., 2011.- С. 3. 22 с.
17. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқи конститутсионӣ ва ҳуқуқи маъмурӣ / Зери таҳрири н.и. ҳ Имомов А.И. ва Диноршоев А.М [Матн] /. – Душанбе, 2013. – С. 576. 600 с.
18. Устав Организации Объединенных Наций (принят в Сан-Франциско 26.06.1945) // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. XII. М., 2011. - С. 14-47.

ИНСТИТУТИ ШАҲРВАНДӢ: МАФҲУМ МОҲИЯТ ВА МУНДАРИҶАИ ОН ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Ташкили дурусти институти шаҳрвандӣ дар замони муосир метавонад барои рушд ва инкишофи давлатдории навини мо тоҷикон мусоидат намояд. Ин падида ба ҷиҳати моҳият метавонад барои таъмини асосҳои ҳуқуққҳои конститутсионӣ ва озодиҳои шахс созгор бошад.

Мақолаи мазкур бевосита ба масъалаи ташкил ва рушди институти шаҳрвандии замони муосир бахшида шудааст ва дар он мафҳум, моҳият ва мундариҷаи институти шаҳрвандӣ аз мавқеи илми сиёсӣ баҳогузорӣ гардидааст. Муҳтавои назари илмии муҳаққиқ ба он далолат менамояд, ки ташкили дурусти бароҳмонии институти шаҳрвандӣ метавонад барои рушд ва инкишофи дилхоҳ давлатҳои замони муосир ва аз ҷумла, барои ҷумҳуриҳои тозаистиқлоли Осиёи Марказӣ ба мислӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон созгор бошад.Имрӯзҳо, Ҷумҳурии Тоҷикистон новобаста аз пайваста мурраккаб гардидани авзои сиёсии ҷаҳон бо таъсиру омилҳои ҷаҳонишавӣ, мутобиқ бо асосҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар ин соҳа, баҳри такмил ва мутобиқгардонии асноди ҳуқуқӣ ва устуворию побарҷоии низоми сиёсӣ-ҳуқуқии масъалаҳои шаҳрвандӣ дар кишвар тадбирҳои амалӣ анҷом медиҳад.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, институти шаҳрвандӣ, мафҳум, моҳият, мундариҷа, шаҳрвандӣ, душаҳрвандӣ, ҳуқуқҳои конститутсионӣ, озодиҳои шахс, истиқлолият, Осиёи Марказӣ, замони муосир, омилҳои ҷаҳонишавӣ, ҳуқуқи байналмилалӣ, такмил, низоми сиёсӣ-ҳуқуқӣ, муҳоҷират, ташкил, рушд, устуворӣ, масъалаҳои шаҳрвандӣ.

ИНСТИТУТ ГРАЖДАНСТВА: ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ

Надлежащая организация гражданских институтов в современную эпоху может способствовать развитию и процветанию нашей новой таджикской государственности. Это явление может в значительной степени способствовать обеспечению основ конституционных прав и индивидуальных свобод.

Данная статья непосредственно посвящена вопросу формирования и развития современного гражданского института и рассматривает концепцию,сущность и содержание гражданского института с точки зрения политологии. Содержание научного взгляда исследователья указывает на то, что надлежащая организация гражданского института может способствовать развитию и росту любого современного государства, включая новообразованные независимые республики Центральной Азии, такие как Республика Таджикистан.

Сегодня, несмотря на постоянно возрастающую сложность мировой политической ситуации, обусловленную влияние и факторами глобализации, Республика Таджикистан, в соответствии с принципами международного права в этой области, предпринимает практические меры по совершенствованию и гармонизации правовых инструментов, а также стабилизации и укреплению политико-правовой системы гражданского права в стране.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, институт гражданства, концепция, сущность, содержание, гражданство, двойное гражданство, конститутционные права, личные свободы, независимость, Центральная Азия, современность, факторы глобализации, международное право, миграция , вопросы гражданства.

INSTITUTE OF CITIZENSHIP: CONCEPT, ESSENCE AND CONTENT IN THE MODERN ERA

The proper organization of civil institutions in the modern era can contribute to the development and prosperity of our new Tajik statehood. This phenomenon can significantly contribute to ensuring the foundations of constitutional rights and individual freedoms.

This article specifically addresses the formation and development of modern civil institutions and examines the concept, essence, and content of civil institutions from a political science perspective. The researcher's scientific viewpoint indicates that the proper organization of civil institutions can facilitate the development and growth of any modern state, including newly independent republics of Central Asia, such as the Republic of Tajikistan.

Today, despite the ever-increasing complexity of the global political situation, conditioned by the influence and factors of globalization, the Republic of Tajikistan, in accordance with the principles of international law in this area, is taking practical measures to improve and harmonize legal instruments, as well as stabilize and strengthen the political and legal system of civil law in the country.

Keywords: Republic of Tajikistan, institution of citizenship, concept, essence, content, citizenship, dual citizenship, constitutional rights, personal freedoms, independence, Central Asia, modernity, factors of globalization, international law, migration, citizenship issues.

Дар бораи муаллиф
Раҳмонзода Алӣ Зайнудин
унвончӯи кафедраи ҳуқуқ ва фанҳои гуманитарӣ
Донишгоҳи инноватсия ва технологияҳои рақамии Тоҷикистон
735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Кӯлоб,маҳ.Борбад;
E-mail: Aviation9678@gmail.com

Об авторе
Рахмонзода Али Зайнудин
соискатель кафедры право и гуманитарные науки
Таджикский университет инноваций и цифровых технологий.
735360, Таджикистан, г. Куляб, махалля Борбад
E-mail: Aviation9678@gmail.com

About the author
Rahmonzoda Ali Zaynudin
Applicant of the Department of Law and Humanities
Tajikistan University of Innovation and Digital Technologies.
735360, Tajikistan, Kulob city, str. Borbad
E-mail: Aviation9678@gmail.com

ТДУ 378(575.3):316.42

ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ МИЛЛӢ: ТАҲЛИЛ ДАР ДОИРАИ СИЁСАТИ СОЗАНДАИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ

Шарифзода А. А.

Донишкадаи инноватсионии ш. Душанбе

Дар солҳои Истиқлоли давлатӣ бо таваҷҷуҳу дастгирии ҳамешагии Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо мақсади баланд бардоштани сифати таълим дар зинаи таҳсилоти олии касбӣ корҳои зиёде, аз қабили таҷдиди назар кардани мазмуну муҳтавои таълим, муайян намудани самтҳои афзалиятноки илмӣ, созмони паркҳои технологӣ, таъсиси корхонаҳои хурди илмиву истеҳсолӣ, такмили ихтисоси кормандон ва устодон, ривоҷу равнақ додани робитаҳои байналмилалӣ дар асоси табодули донишҷӯён, кормандони илмӣ, омӯзгорон ва ғайра ба анҷом расонида шудааст. Дар даврони соҳибистиқлолии кишвар шумораи муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ афзуда, раванди ислоҳот дар ин зинаи таҳсилот низ бо татбиқи нақшаву барномаҳои гуногун бомаром амалӣ карда шуд. Агар дар соли таҳсили 1991-1992 дар мамлакат 13 муассисаи таҳсилоти олии касбӣ бо фарогирии 70 ҳазор донишҷӯ фаъолият мекард, пас ин нишондиҳанда дар соли 1999 ба 28 адад ва шумораи донишҷӯён ба беш аз 79 ҳазор нафар баробар гардид [1, с. 56]. Дар соли таҳсили 2015-2016 бошад, теъдоди муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ дар мамлакат ба 38 [1, с. 57] ва дар соли таҳсили 2025-2026 ба 48 муассиса бо наздики 213 ҳазор нафар донишҷӯ расидааст. Ин шумора бо иловаи донишҷӯёне, ки дар хориҷи мамлакат таҳсил менамоянд, 255 ҳазор нафарро дар бар мегирад [6]. Бояд, таъкид дошт, ки аз 48 муассисаи таҳсилоти олии касбии фаъолиятдошта дар мамлакат 6-то муассисаи таҳсилоти олии касбии ғайридавлатӣ (Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент, Донишкадаи илмҳои дақиқ ва технологияи Тоҷикистон дар шаҳри Хуҷанд, Донишкадаи саноат ва хизматрасонӣ, Донишгоҳи Осиёи Марказӣ дар шаҳри Хоруғ, Донишкадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон дар шаҳри Душанбе ва Донишкадаи инноватсионии Душанбе) буда, дар тайёр намудани мутахассисони дорои таҳсилоти олии касбӣ саҳм мегузоранд. Роҳбарияти олии давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди зинаи таҳсилоти олии касбӣ диққати махсус дода, барои ҳалли мушкилоти он тадбирҳои иловагиро рӯи даст гирифт.

Соҳибназарон бар онанд, ки зинаи таҳсилоти олии касбӣ таҳкурсии асосӣ ва муайянкунандаи сатҳи касбияти ҷомеа ва таъмини тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ бо мутахассисони ҳирфаӣ мебошад. Бидуни шак, дастуру ҳидоятҳои Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо фаъолони соҳаи маориф (аз 28 августи соли 1995) барои ислоҳоти зинаи таҳсилоти олии касбии кишвар заминаҳои меъёрию ҳуқуқиро фароҳам оварданд. Бо такя ба онҳо як қатор санадҳои меъёрию ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои соҳаи маорифи кишвар таҳия ва тасдиқ гардид. Аз ҷумла, қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии касбӣ» ва дигар санадҳои меъёрию ҳуқуқии соҳавӣ аз зумраи онҳоянд [3].

Нахустин иқдом ба хотири баланд бардоштани мақоми муассисаи таҳсилоти олии касбӣ дар кишвар табдил додани қисми зиёди донишкадаҳои омӯзгорӣ ба донишгоҳҳои давлатӣ маҳсуб меёбад. Барои тақвияти ҷараёни таълиму тарбияи мутахассисони варзидаи муосир дар назди муассисаҳои таҳсилоти олии касбии ҷумҳурӣ коллеҷҳо ва литсейҳо низ таъсис дода шуданд. Ҳамин тавр, бо иштироки Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бинои нави таълимӣ ва хобгоҳи Коллеҷи тиббии ноҳияи Рашт (27 сентябри соли 2016), биноҳои Коллеҷи технологӣ-фармасевтии Тоҷикистон дар ноҳияи Ёвон (6 сентябри соли 2018), Коллеҷи тиббӣ дар ноҳияи Данғара (5 ноябри соли 2018), Муассисаи давлатии таълимии «Литсейи касбии техникии ноҳияи Данғара» (12 сентябри соли 2019), Литсейи касбии сайёҳӣ ва хидмат дар деҳоти Симиганҷи шаҳри Ваҳдат (8 октябри соли 2020), Коллеҷи тиббии инноватсионии шаҳри Бохтар (24 марти соли 2021), Муассисаи давлатии таълимии “Литсейи касбии саноати кимиё” дар шаҳри Левакант (27 октябри соли 2021), Коллеҷи ҷумҳуриявии ҳунарҳои мардумии шаҳри Истаравшан (10 августи соли 2022), бинои Коллеҷи технологияҳои инноватсионӣ ва иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар шаҳри Кӯлоб (23 октябри соли 2022), Литсейи равияи табиию риёзии Донишгоҳи миллӣ дар шаҳри Душанбе (13 марти соли 2023), Коллеҷи хусусии омӯзгории “Асосгузор” дар шаҳри Турсунзода (24 майи соли 2023), Коллеҷи ҷумҳуриявии хореографии ба номи Малика Собирова ва Коллеҷи санъати шаҳри Душанбе ба номи Аҳмад Бобоқулов (27 августи соли 2024) ба истифода дода шудаанд [5].

Таъсиси Маркази миллии тестии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон №114 аз 5 марти соли 2008 дар мамлакат яке аз дастовардҳои муҳим дар соҳаи маорифи мамлакат мебошад.

Иқдоми ташкили Маркази миллии тестӣ яке аз дурнамоҳои асосии таҷдиди соҳаи маорифи навини Тоҷикистони соҳибистиқлол ба ҳисоб меравад.

20 декабри соли 2013 дар шаҳри Душанбе бо иштироки Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бинои нави Муассисаи давлатии "Маркази миллии тестӣ" ифтитоҳ ёфт.

Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пас аз шиносоӣ бо кори Маркази миллии тестӣ бо роҳбарияти Вазорати маориф ва ректорҳои муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар мулоқот намуда, масоили мубориза бо фасод ва дигар амалҳои номатлуби ин соҳаро мавриди баррасӣ қарор доданд.

Ҳадафи асосӣ аз таъсиси Маркази миллии тестӣ бо идораи марказӣ ва шуъбаҳои минтақавии он одилона ва ба таври шаффоф ба роҳ мондани имтиҳонҳои дохилшавии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ аст.

Барои расидан ба ин ҳадаф ва иҷрои вазифаҳои дар назди ин муассиса гузошташуда, бинои марказӣ ва бахшҳои минтақавии он бо навтарин техникаю таҷҳизот муҷаҳҳаз карда шудаанд.

Ҳамин тариқ, аз соли 2014 имтиҳонҳои дохилшавӣ ба муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври мутамарказ дар шуъбаҳои минтақавии Маркази миллии тестӣ бо истифода аз навтарин техникаву таҷҳизот ва бе дахолати шахсони манфиатдор ба роҳ монда шудааст.

Яке аз дастовардҳои дигари муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ тайи солҳои соҳибистиқлолӣ гузариш ба низоми кредитии таълим мебошад.

Бо назардошти афзалиятҳои низоми кредитии таълим, ки дар аксарияти кишварҳои ҷаҳон бартарии худро нишон дода, дар зинаи таҳсилоти олии касбӣ таҳаввулоти амиқро ворид намудааст, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади ба низом даровардани соҳаи таҳсилоти олии касбӣ ва дар ин замина тибқи талаботи бозори меҳнат омода кардани мутахассисони соҳибкасби рақобатпазир таваҷҷуҳи хоса зоҳир менамояд.

Тавре коршиносон далел меоранд, бо мақсади мутобиқ намудани зинаи таҳсилоти олии касбӣ ба талаботи меъёрҳои байналмилалии таҳсилот ва гузариш ба низоми Болонии таҳсилот, шуруъ аз солҳои 2005-2006 омодагиҳо ба низоми бисёрзинагии таҳсилот ба роҳ монда шуд. Ҳамин тавр, то соли 2015 дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии кишвар дараҷаи академии бакалавр, магистр ва доктор аз рӯйи ихтисос (PhD) роҳандозӣ гардида, муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ба низоми кредитии таҳсилот ворид гардиданд. Дар ин давра шумораи донишҷӯён аз 69,000 ба 220,287 нафар расонда шуд. Айни замон дар мактабҳои олии кишвар аз рӯйи беш аз 600 ихтисос мутахассисон омода карда мешаванд [3].

Бояд гуфт, ки қабули даҳҳо ҳуҷҷати муҳими давлатӣ дар ин самт, аз ҷумла низомномаҳои бакалавриат, мутахассис ва магистратура, Стандарти давлатии таҳсилоти олии касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Низомномаи намунавии ташкили раванди таълим дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити низоми кредитии таҳсилот ва дигарон аз санадҳое мебошанд, ки ба татбиқи ислоҳоти соҳаи таҳсилоти касбӣ ва омода кардани мутахассисони варзида равона шудааст.

Соли 2009 бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон Муассисаи давлатии "Маркази барномаҳои байналмилалӣ" бо мақсади рушд додани неруи инсонӣ, баланд бардоштани савияи донишу маҳорати ҷавонон тариқи таҳсил дар донишкадаву донишгоҳҳои пешқадами хориҷи кишвар ба хотири таъмини пешрафту ояндаи босуботи Тоҷикистон таъсис дода шуд. Хароҷоти таҳсили донишҷӯёни тоҷики тавассути озмуни барномаи мазкур интихобшуда пурра аз ҳисоби Фонди махсуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон пардохт мешавад. Аз ҷумла, маблағи таҳсил, хобгоҳ, стипендияи ҳармоҳа ба маблағи 500 доллари ИМА, суғуртаи тиббӣ, маблағи раводид, тамдиди раводид ва маблағи роҳкиро барои рафтану баргаштан давоми 4 сол пардохт карда мешавад. Тибқи нақшае, ки аз рӯи дурнамои Вазорати рушди иқтисод ва савдо таҳия ва пешниҳод мегардад, солҳои баъдӣ низ донишҷӯён дар хориҷи давлат он ихтисосҳоеро, ки дар муассисаҳои олии касбии ҷумҳурӣ омода карда намешаванд, фаро мегиранд. Бино ба арзёбиҳои коршиносон, дар соли таҳсили 2025-2026 беш аз 885 нафар тавассути Стипендияи байналмилалии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дурахшандагон» ба кишварҳои хориҷи дуру наздик (масалан, Федератсияи Россия 429 нафар, Ҷумҳурии Мардумии Чин – 156, Британияи Кабир – 65, Маҷористон – 20, Туркия – 18 нафар) барои таҳсил фиристода шудаанд. Ҳамзамон, боиси ифтихор аст, ки дар замони соҳибистиқлолӣ ба донишҷӯёни тоҷик дар Англия, Италия ва Олмон дар давоми

таҳсилашон муяссар шуд, ки навгониҳои илмиро аз бар кунанд; онҳо соҳиби дипломҳои байналмилалӣ гаштанд ва ҳамчунин аз рӯи мониторинги муассисаҳои таҳсилоти олии касбии ин давлатҳо ба даҳгона ва рейтинги рақами як шомил шуданд [4].

Маҳз талошу тадбирҳои саривақтии Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон буд, ки дар замони соҳибистиқлолӣ беш аз 117 ҳазор ҷавонони боистеъдоди мамлакат барои таҳсил ба донишгоҳҳои бонуфузи кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон фиристода шуданд. Ва бино ба оморе, ки Пешвои миллат зимни ироаи Паёми худ ба Парлумони ҷумҳурӣ моҳи декабри соли 2024 манзур намуданд, “42 ҳазору 400 нафар ҷавонони мо дар 42 давлати мутараққии дунё таҳсили илм доранд, ки 13 ҳазор нафар ё беш аз 30 фоизи онҳо духтарон мебошанд”. Дурандешии Сарвари давлат дар он аст, ки ба туфайли ҳамгиро кардани донишҷӯёни тоҷик ба низоми таҳсилоти олии касбии давлатҳои мутамаддини ҷаҳони муосир он кас ба вусъатдиҳии донишу ҷаҳонбинии онҳо, азбаркунии илму техника ва технологияҳои баландсифат, рушди равандҳои инноватсия, татбиқи ин дастоварду комёбиҳо барои рушди устувори дохилии кишвар ва ҷалби бештари сармоягузорӣ баръало мусоидат мекунанд.

Эҳтимоми дигари Пешвои муаззами миллат дар замони соҳибистиқлолӣ таъсиси квотаи Президентӣ мебошад, ки он шароити мусоидро барои ба таҳсили дастрас фаро гирифтани духтарону писарони лаёқатманд аз шаҳру навоҳии мамлакат эҷод кард. Феълан ҳам, иқдоми мазкур таконбахши соҳаи маориф гардид ва аз шаҳру ноҳияҳои дурдаст довталабони лаёқатманду боистеъдод дарёфт ва ба макотиби олӣ ҷалб карда шуданд. Ин омил, аз ҷумла, масъалаи норасоии кадриро дар шаҳру навоҳӣ бартараф намуд. Бино ба омори мутахассисони соҳа, тибқи квотаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон то имрӯз зиёда аз 20 ҳазор духтар ва писари болаёқати шаҳру ноҳияҳои кишвар муассисаҳои таҳсилоти олии касбиро хатм намуда, дар соҳаҳои гуногуни иқтисодиёти миллии кишвар ба хотири ободию пешрафти Ватан фаъолият доранд [3].

Қабули даҳҳо санадҳои муҳими давлатӣ дар ин самт, аз ҷумла “Консепсияи миллии маълумоти Ҷумҳурии Тоҷикистон” бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 майи соли 2002, №220, “Барномаи давлатии такмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” бо Қарори Ҳукумати Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 августи соли 2019, №438 ва “Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2020, №526 санадҳоеанд, ки мазмуну мундариҷаи онҳо аз амалӣ кардани ислоҳоти соҳаи таҳсилоти касбӣ ва дар ҳамин асос омода кардани мутахассисони варзида иборат мебошад.

Бар замми ин, як силсила санадҳои меъёрии ҳуқуқии дигари зинаи таҳсилоти олии касбӣ дар таҳрири нав бо инобати меъёрҳои сатҳи байналмилалӣ ва гузариши муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ба низоми таҳсилоти аврупоӣ дар таҳрири нав таҳия ва тасдиқ шуд. Аз ҷумла, Низомномаи аттестатсияи хатм (2015), Низомномаи озмуни ҷумҳуриявии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон зери унвони «Беҳтарин донишҷӯи сол», Низомномаи низоми кредитии таҳсилот дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон (2016), Низомномаи факултети муассисаи таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон (2017), Низомномаи таҷрибаомӯзии педагогии муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон (2017), Низомномаи кафедраи муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон (2017), Низомномаи таҳсилоти фосилавӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон (2017), Низомномаи Шурои ректорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ (2019) ва дигарон. Бино ба иттилои коршиносони соҳа, бо назардошти гузариши муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ба низоми таҳсилоти аврупоӣ ва мутобиқ намудани нақша ва барномаҳои таълимӣ ба низоми мазкур соли 2018 тамоми нақшаҳои таълимии ихтисосҳои амалкунандаи муассисаҳои таълимӣ дар таҳрири нав таҳия ва мавриди татбиқ қарор гирифт. Дар муссисаҳои таҳсилоти олии касбӣ дар баробари гурӯҳҳои таҳсилашон бо забони давлатӣ ҳамзамон гурӯҳҳои таҳсилашон бо забонҳои русӣ ва англисӣ ба роҳ монда шудааст. Ин раванд ба забондонии донишҷӯён шароити мусоид фароҳам оварда, илова бар ин ба табодули донишҷӯён бо муассисаҳои таҳсилоти олии касбии хориҷи кишвар заминагузорӣ мекунад [2].

Дар замони Истиқлоли давлатӣ соҳаи таҳсилоти олии касбӣ бо ҳидояту дастгириҳои ҳамешагии Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон рушд карда, низоми муайянеро ба даст овардааст.

Гузаштани муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ аз аккредитатсияи байналмилалӣ тақозои замон буда, мутобиқ намудани нуфузу эътибори муассисаи таълимӣ ва мавқеъ пайдо намудан дар қатори муассисаҳои таълимии сатҳи байналмилалӣ эътирофшуда мебошад.

Дар ин раванд Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абӯалӣ ибни Сино, Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон ва дигар муассисаҳои таълимӣ имкон пайдо намуданд, ки аз аккредитатсияи байналмилалӣ гузаранд ва соҳиби сертификат ва шаҳодатнома гарданд.

Таснифоти давлатии равия ва ихтисосҳои илмӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 июни соли 2007, №349 тасдиқ карда шуд, ки аз навгониҳои дигари даврони истиқлол дар соҳаи маорифи мамлакат маҳсуб меёбад.

Ин тадбир барои истифодабарӣ дар ҳамаи соҳаҳои фаъолият ва зинаҳои идоракунӣ бо мақсади татбиқи сиёсати давлатӣ дар соҳаи таҳсилоти ибтидоӣ, миёна ва олии касбӣ, инчунин бо мақсади танзими таҳсилоти иловагӣ, пешгӯиҳои иҷтимоӣ, банақшагирӣ ва танзими номгӯи ихтисосҳо, миқдори мутахассисон ва сифати тайёркунии онҳо мувофиқи талаботи ҷомеа ва бозори меҳнат пешбинӣ гардидааст.

Дигар ҷанбаи таъмини сифати таҳсилот ва таҳкими тахассуснокии кадрҳо ин фаъолнокии устодони олиму донишманд мебошад. Дар соли 2024 дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ беш аз 12 ҳазор нафар омӯзгор фаъолият менамуд, ки зиёда аз 5 ҳазору 500 нафар, яъне қариб 45 фоизи онҳо дорои дараҷаҳои илмӣ буданд. Тавре Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо аҳли илму маорифи кишвар таъкид доштанд, устодону омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, бахусус Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ҳамчун муассисаи пешсаф ғайр аз фаъолияти таълимӣ барои пешрафти илми мамлакат низ саҳми худро мегузоранд. Он кас яке аз авлавиятҳои илми донишгоҳиро дар он донистанд, ки омӯзгор ба ҳайси муҳаққиқ барои дар амалияи таълимӣ татбиқ гардидани коркардҳои назариявӣ ва натиҷаҳои илмии бадастовардаи худ имкони бештар дорад. Яъне ӯ қобил аст, ки дар радифи донишҳои назариявӣ таваҷҷуҳи шогирдони худро ба дониши амалӣ ҷалб намояд. Аммо тибқи таҳлилҳо талаботи имрӯзаи соҳаи маориф ва сарбории вазнини таълимии омӯзгорон фурсат намедиҳад, ки онҳо ба фаъолияти самараноки илмӣ машғул бошанд. Аз ин рӯ, ҷиҳати роҳандозӣ намудани таносуби дурусту босамари сарбории таълимӣ ва илмии омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ чораҳои иловагӣ тақозо гардид.

Ба корҳои илмиву таҳқиқотӣ кам ҷалб гардидани ҷавонони лаёқатманду забондон, рушд накардани мактабҳои илмии олимони собиқадор ва ҳавасмандии нокифояи аспирантҳову докторантҳо, хусусан дар самти илмҳои табиӣ ва риёзӣ аз ҷумлаи мушкилоти асосии омода кардани кадрҳои илмӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ мебошад. Баланд бардоштани мақоми илми донишгоҳӣ дар сатҳи байналмилалӣ яке аз масъалаҳои дигари рушди илм дар низоми таҳсилоти олии касбӣ арзёбӣ гардид. Вазорати маориф ва илм вобаста ба ин вазифадор карда шуд, ки фаъолияти худро ҷиҳати такмили пойгоҳи илмиву таҳқиқотии муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва ҷалби сармояи дохиливу хориҷӣ дар самти рушди илм ҷоннок карда, барои ворид шудани муассисаҳо ба рейтингҳои байналмилалӣ тадбирҳои амалгароёна андешад [7].

Мушкили дигаре, ки боиси таваҷҷуҳи Сарвари давлат гардидааст, ин сол ба сол коҳиш ёфтани шумораи довталабон аз ҳисоби ҷавонон дар зинаҳои магистратура ва докторантура ба шумор меравад. Тавре таъкид гардид, таҳсилот дар зинаҳои магистратура ва докторантура аз рӯйи ихтисос заминаи муҳимми омода кардани кадрҳои ҷавони илмӣ ба ҳисоб меравад. Соли 2024 нақшаи қабул ба зинаи магистратура ҳамагӣ 34 фоизро ташкил додааст, ки вазъ басо ташвишовар мебошад. Аз ин рӯ, вазоратҳои маориф ва илм, рушди иқтисод ва савдо, Академияи миллии илмҳо, Агентии назорат дар соҳаи маориф ва илм ва академияҳои соҳавӣ муваззаф шудаанд, ки вобаста ба ислоҳи вазъи бавуҷудомада чораҳои мушаххас ва бетаъхир андешанд [6].

Ҳамзамон дар меҳвари диққати Президенти мамлакат масъалаи тайёркунии кадрҳои омӯзгорӣ дар доираи донишкадаву донишгоҳҳои кишвар қарор дошта, ба қавли ӯ соли 2025 муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва миёнаи касбиро 17 ҳазору 200 нафар мутахассисони ҷавон бо ихтисоси омӯзгорӣ хатм кардаанд. Бинобар ин, Пешвои миллат зимни баромади имсолаи худ дар Рӯзи дониш зарур донистанд, ки бо дарназардошти ҷорӣ намудани иқтисоди рақамӣ, татбиқи чорабиниҳои Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ, муосирсозии раванди таҳсилот, пурра таъмин намудани муассисаҳои таълимӣ бо кадрҳои омӯзгорӣ ва дурнамои омодасозии кадрҳо дар соҳаи омӯзгорӣ барномаи давлатии омода намудани кадрҳои омӯзгорӣ таҳия карда шавад.

Ҳамин тариқ, тавре аз матлабу далелҳои манзуршуда бармеояд, дар даврони соҳибихтиёрии кишвар аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун маърифатпарвар ва тарбиятгари ҷомеаи мутамаддини муосири тоҷик чолишу мушкилоти зиёди соҳаи таҳсилоти олии касбӣ ҳаллу фасл гардида, ҳамзамон ислоҳоти

пешқадам, аз қабили афзоиши шумораи муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, беҳтарсозии чаҳорчӯбаи ҳуқуқӣ ва зарфиятҳои ҳирфаии онҳо, ҷорисозии низоми кредитии таълим, таъсиси маркази тестӣ ва аккредитатсияи байналмилалии мактабҳои олӣ, такмили ихтисосу дараҷаи илмии устодон, таҳсили донишҷӯёни тоҷик дар хориҷи кишвар ва тарғиби омӯхтани забонҳои хориҷӣ ва фанну тахассусҳои мавриди ниёз, татбиқ шуданд. Итминон дорем, ки баракату неъматҳои Пешвои муътабари мо солиёни зиёд пойдор монда, боис ба таҳкими иқтидори зеҳнию маънавии мардуми тоҷик, ободию сарсабзии сарзамини биҳиштии мо ва болоравии нуфузу манзалати байналмилалии кишвар хоҳанд гардид.

Адабиёт

1. Нуриддин С. Рушди маориф ва илм дар даврони истиқлолияти давлатӣ. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 192 с.
2. Қосимӣ С.А. Дастовардҳои таҳсилоти олии касбӣ ва рушди он дар сӣ соли истиқлоли давлатӣ [Манбаи электронӣ] // Сомонаи расмии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ. URL: https://tgpu.tj/index.php?option=com_content&view=article&id=3336%3Adata&lang=en
3. О. Насриддин. Таҳсилоти олии касбӣ дар замони истиқлол [Манбаи электронӣ] // Рӯзномаи «Омӯзгор» (08.09.2023). URL: https://omuzgor-gazeta.tj/?p=5640
4. Файзуллоев М.К. Дастовардҳои таҳсилоти олии касбӣ дар даврони соҳибистиқлолӣ [Манбаи электронӣ] // Сомонаи расмии Агентии назорат дар соҳаи маориф ва илми назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. URL: https://ansmi.tj/markazi-matbuot/navidho/695 (Санаи нашр: 06.09.2025)
5. Сомонаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. URL: www.president.tj
6. Суханронӣ ба муносибати Рӯзи дониш ва Дарси сулҳ [Манбаи электронӣ] // Сомонаи расмии Президенти Тоҷикистон. URL: https://www.president.tj/event/news/52535 (Санаи нашр: 30.08.2025)
7. Суханронӣ дар мулоқот бо аҳли илм ва маорифи кишвар [Манбаи электронӣ] // Сомонаи расмии Президенти Тоҷикистон. URL: https://www.president.tj/event/domestic_trips/37699 (Санаи нашр: 30.05.2024).
8. Сафарҳои дохилӣ [Манбаи электронӣ] // Сомонаи расмии Президенти Тоҷикистон. – Тартиби дастрасӣ: http://www.president.tj/taxonomy/term/5/62 (Санаи мурочиат.10.09.2025)
9. Соли 2025 дар Душанбе 6 муассисаи таҳсилоти миёна ва 9 муассисаи томактабӣ сохта мешавад [Манбаи электронӣ] // АМИТ «Ховар». – Тартиби дастрасӣ: https://khovar.tj/2025/01/soli-2025-dar-dushanbe-6-muassisai-ta-siloti-miyona-va-9-muassisai-tomaktab-sohta-meshavad/ (Санаи мурочиат.16.08.2025)
10. Суханронӣ ба муносибати Рӯзи дониш [Манбаи электорнӣ] // Сомонаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Тартиби дастрасӣ: https://www.president.tj/event/news/47089. (Санаи мурочиат: 01.09.2024).

ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ МИЛЛӢ: ТАҲЛИЛ ДАР ДОИРАИ СИЁСАТИ СОЗАНДАИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ

Дар мақола ташаббус ва дастовардҳои муҳими Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар ҷодаи ҳаллу фасли мушкилоти муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ва ислоҳоти пешқадами соҳа бо такя ба амалияҳои намунавӣ чиҳати беҳтарсозии сатҳу сифати таълим мавриди таҳқиқот қарор гирифтааст. Муаллиф доир ба тадбирҳои Ҳукумати кишвар дар самти афзоиши шумораи муассисаҳои таҳсилоти олӣ дар солҳои гуногун, такмили заминаи ҳуқуқӣ, таъсиси Маркази миллии тестӣ, ҷорисозии низоми кредитии таълим ва аккредитатсияи байналмилалии донишгоҳҳои кишвар, нақши стипендияи байналмилалии Президенти Тоҷикистон “Дурахшандагон” ва квотаҳои Президентӣ дар таълиму тарбияи кадрҳои баландихтисос, инчунин масъалагузориҳо роҷеъ ба рушди иқтидори илмии ҳайати омӯзгорон ва ҳавасмандсозии донишҷӯён ба омӯзиши илмҳои дақиқ ва табиӣ андешаронӣ намудааст.

Калидвожаҳо: Президенти Тоҷикистон, мушкилоти соҳаи маориф, ислоҳоти муассисаҳои таҳсилоти олӣ, сифату муҳтавои таълим, нақшаву барномаҳо, донишгоҳу коллеҷҳо, Маркази миллии тестӣ, низоми кредитии таълим, Стипендияи “Дурахшандагон” ва квотаҳои Президентӣ, омодасозии кадрҳои илмӣ ва мутахассисони ҳирфаӣ.

ВЫСШЕЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ФАКТОР НАЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ: АНАЛИЗ В РАМКАХ КОНСТРУКТИВНОЙ ПОЛИТИКИ ЛИДЕРА НАЦИИ

В статье рассматриваются важные инициативы и достижения Президента Таджикистана Эмомали Рахмона в решении проблем высших профессиональных учебных заведений и проведении реформ в этой сфере на основе образцового опыта в целях повышения уровня и качества образования. Автор представляет свое видение о мерах, принятых Правительством страны в разные годы по увеличению числа высших учебных заведений, совершенствованию нормативно-правовой базы,

созданию Национального центра тестирования, внедрению кредитной системы обучения и международной аккредитации вузов страны, роли международной стипендии Президента Таджикистана «Дурахшандагон» и Президентских квот в образовании и подготовке кадров высшей квалификации, а также о вопросах, связанных с развитием научного потенциала профессорско-преподавательского состава и стимулированием студентов к изучению точных и естественных наук.

Ключевые слова: Президент Таджикистана, проблемы в сфере образования, реформы высших учебных заведений, качество и содержание образования, планы и программы, университеты и колледжи, Национальный центр тестирования, кредитная система обучения, стипендия «Дурахшандагон» и Президентские квоты, подготовка научных кадров и высококвалифицированных специалистов.

HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION AS A FACTOR IN NATIONAL DEVELOPMENT: AN ANALYSIS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE CONSTRUCTIVE POLICY OF THE LEADER OF THE NATION

The article examines the major initiatives and achievements of the President of Tajikistan, Emomali Rahmon, in addressing the challenges facing higher education institutions and implementing reforms in this sector based on best practices to improve educational standards and quality. The author offers an assessment of the measures taken by the Government over the years to increase the number of higher education institutions, improve the legal and regulatory framework, establish the National Testing Centre, introduce a credit-based education system, and secure international accreditation for the country's higher education institutions. The article also explores the role of the President of Tajikistan's "Durakhshandagon" International Scholarship and Presidential Quotas in expanding educational opportunities and training highly qualified personnel, as well as issues related to strengthening the research capacity of academic staff and encouraging students to study the exact and natural sciences.

Keywords: President of Tajikistan, challenges in education, higher education reforms, quality and content of education, plans and programmes, universities and colleges, National Testing Centre, credit-based education system, "Durakhshandagon" Scholarship and Presidential Quotas, training of researchers and highly qualified specialists.

Дар бораи муаллиф
Шарифзода Абдуфаттоҳ Абдуваҳҳоб
муовини аввал, муовини ректор
Донишкадаи инноватсионии Душанбе
доктори илмҳои таърих, профессор, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
E-mail: abdufatoh@yahoo.co.uk,

Об авторе
Шарифзода Абдуфаттох Абдуваххоб
Первый заместитель ректора
Душанбинский инновационный институт
доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана.
E-mail: abdufatoh@yahoo.co.uk

About the Author
Sharifzoda Abdufattoh Abduvahhob
First Vice-Rector
Dushanbe Innovation Institute,
Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Tajikistan.
E-mail: abdufatoh@yahoo.co.uk

ТДУ 316.324.8

ҶОМЕАИ ИТТИЛООТӢ ВА УНСУРҲОИ ХОСИ ОН

Самиев Б.Ҷ.
Институти фалсафа ва сиёсатшиносӣ ба номи А.Баҳоваддинови АМИТ
Расулзод Л.Х.
Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар раванди рушди ҷомеаи муосир ва пешрафти бесобиқаи технологияи иттилоотию коммуникатсионӣ иттилоот ба яке аз захираҳои стратегӣ ва арзиши муҳимтарини соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ табдил ёфтааст. Ҷомеаи муосирро аксар вақт "ҷомеаи иттилоотӣ" ном мебаранд, зеро рушди бемайлони он бевосита ба сатҳи ҷамъоварӣ, коркард, нигоҳдорӣ ва истифодаи иттилоот вобаста мебошад. Аз ин рӯ, омӯзиши мафҳуми "ҷомеаи иттилоотӣ", нишонаҳо, хосиятҳо, унсурҳо ва истифодаи он аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

Дар сатҳи донишҳои илмӣ асосгузорони назарияи ҷомеаи иттилоотӣ дар консепсияҳои илмии худ дар баробари иттилот, инчунин донишро аз унсурҳои муҳимми ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ, ки бозгукунандаи татбиқи ҳукумати электронӣ мебошад, меҳисобанд. Махсусан, муҳаққиқони шинохта ва маъруфи ҷаҳонӣ Э.Тоффлер ва П.Бурде собит карданд, ки сармояи рамзӣ, ба мисли иттилоот ва дониш аз сармояҳои анъанавӣ фарқи куллӣ дорад. Онҳо ин фарқиятро ба таври зайл асоснок менамоянд: «замоне, ки замин ва сармояи моддӣ манбаъҳои маҳдуд мебошанд, дониш ҳамчун сармоя манбаи беохир аст; замоне, ки замин ва сармояи моддӣ бо доираи муайяни истифодабарандагони худ маҳдуд мегарданд, дониш ҳамчун сармоя ба ҳамаи истифодабарандагон дастрас мегардад ва замоне, ки замин ва сармояи моддӣ хосси одамони доро ва қудратманд ҳаст, дониш ҳамчун сармоя ва ҳамчун рамзи инқилоби маънавӣ дастраси ҳам камбизоатон ва ҳам бебизоатон мегардад». [7, с. 669]

Собиқ муовини директори генералии ЮНЕСКО Абдул Воҳид Хон бошад, доир ба масоили иттилоот ва коммуникатсия изҳори андеша карда, ҷомеаи иттилоотиро ба сифати унсури муҳимми «ҷомеаи донишгаро», ки неруи ташаккулдиҳандаи он инсон мебошад, мефаҳмад. Ба андешаи ӯ «ҷомеаи иттилоотӣ бо навовариҳои технологӣ алоқаманд буда, мазмунан унсурҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсию ҳуқуқии ҷаҳони имрӯза, хусусан дастовардҳои нави соҳаҳои мазкурро дар бар мегирад».[2, с. 129]

Таҳлил ва муқоисаи ин ду андеша ошкор мегардонад, ки иттилоот ва дониш унсурҳои хосси ҷомеаи иттилоотӣ ба ҳисоб мераванд ва ҷомеаи иттилоотие, ки бо ТИК ва низоми иттилоотӣ муҷаҳҳаз мебошад, имконияти бо маълумоти саривақтӣ ва донишҳои зарурӣ таъмин намудани аҳолиро дорад. Дар баробари ин, бо истифода аз ин иттилоъ ва донишҳо мардум имкон пайдо мекунанд, ки сатҳу сифати касбиашонро тағйир диҳанд, дар соҳаҳои гуногуни фаъолият ба пешрафт муваффақ мегарданд.

Ҳақиқатан, мафҳуми меҳварии ҷомеаи иттилоотиро «иттилоъ» ташкил медиҳад. Беасос нест, ки донишманди англис Т.Стоунер иттилоотро сармоя намеҳисобад ва қайд намекунад, ки он бояд ба мисли сармоя захира ва ҳифз карда шавад. Дар ҳолатҳои зарурӣ барои ба даст овардани натиҷаҳои дилхоҳ мавриди истифода қарор дода шавад. Ба ақидаи муҳаққиқ ҷомеаи иттилоотӣ манбаъҳои иттилоотии миллӣ, сарчашмаи бузурги сарватҳои он ба шумор мераванд. Аз ин рӯ, дар шароити ҷомеаи имрӯзаи инсонӣ бояд соҳаи нави иқтисодиёт - иқтисодиёти иттилоотӣ таъсис дода шавад.

Дар асл, аз ин фаҳмиш маълум мегардад, ки аз як тараф, дар ҷомеаи иттилоотӣ намуди хизматрасониҳои иттилоотӣ ва истифодаи технологияҳои иттилоотӣ афзалияти бештар доранд. Зеро вобаста ба навъи хизматрасониҳо теъдоди коркардкунандагони иттилоот барои дастрас намудани иттилоъ ба аҳолӣ зиёд мешаванд. Аз ҷанбаи дигар, дар шароити рушди саноати иттилоотӣ ва афзалият пайдо намудани ин соҳа нақш ва мавқеи соҳаи хоҷагии қишлоқ ва раванди истеҳсолот мақоми худро аз даст дода, дуюмдараҷа мегардад ва тағйиротҳое, ки дар соҳаи коркарди иттилоот ва рушди донишҳои нав ба амал меоянд, бешубҳа метавонанд заминаи муҳимми ташаккулёбии ҷомеаи иттилоотӣ гарданд.

Дар фарқият аз донишманди англис Т.Стоунер муҳаққиқи амрикоӣ У.Мартин «нишонаҳои асосии ҷомеаи иттилоотиро бо ба эътибор гирифтани ҳашт омили муҳим дақиқтар мушаххас менамояд:

- тағйиротҳои сохторӣ дар соҳаи иқтисодиёт, аз ҷумла дар раванди тақсимоти қувваи корӣ;
- дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ нақши ҳалкунанда бозидани иттилоот ва технологияҳои иттилоотӣ;
- зиёд гардидани талабот нисбат ба саводнокии донишҳои компютерӣ;
- ба таври васеъ паҳн гардидани технологияҳои иттилоотӣ;

- рушди бемайлони раванди компютерикунонии соҳаҳои гуногун;

- иттилоотонии ҷомеа ва соҳаи илму маориф;

- аз ҷониби давлат дастгирӣ ёфтани рушди телекоммуникатсия ва технологияҳои компютерӣ;

- бо суръати баланд рушд намудани шабакаи интернет, зиёд гардидани истифодабарандагони он ва ҳамзамон зиёд гардидани барномаҳои компютерии зиёновар ва вирусҳои компютерӣ». [8, с. 60-61.]

Муҳаққиқи рус А.И.Ракитов низ дурнамои ташаккул ва рушди ҷомеаи иттилоотиро аз дуруст роҳандозӣ кардани фаъолияти одамон, беҳтар кардани сатҳу сифати хизматрасониҳои мухталифи давлатӣ ва ғайридавлатӣ вобаста медонад. Ба хулосаи ӯ «ҷомеаи иттилоотӣ – ҷомеае мебошад, ки дар он тамоми намуди воситаҳои техникӣ ва технологияҳои иттилоотӣ – компютер, низомҳои иттилоотӣ алоқаҳои ноқилӣ, маҳворавӣ ва навъҳои дигари алоқа, дастгоҳҳои видеоӣ, барномаҳои компютерӣ ва таҳқиқоти илмӣ барои дастраси ҳамагон гардонидани иттилоот бояд хизмат намоянд, то ки иттилоот ва маълумоти зарурӣ дар соҳаҳои гуногуни истеҳсолот ва дар ҳаёти ҳаррӯзаи одамон ба таври фаъол истифода бурда шаванд». [4, с. 74]

Муҳаққиқ Д.Табаров дар кори таҳқиқотии худ андешаҳои донишмандони ватанию хориҷиро таҳлилу муқоиса карда, ба чунин натиҷа мерасад, ки «ҷомеаи иттилоотиро аз рӯйи се хусусияти умумӣ муайян кардан мумкин аст: аввал, дар ин навъи ҷомеа иттилоот ба сифати манбаи иқтисодӣ истифода мегардад. Ташкилот ва ширкатҳои гуногун бо мақсади баланд бардоштани самаранокии фаъолият ва ташаккул додани иқтидори рақобатпазирии худ ҳаҷми хеле зиёди иттилоотро истифода менамоянд. Дуюм, иттилоот барои аҳолии мамлакат ба маҳсулоти истеъмолӣ табдил меёбад. Сеюм, дар соҳаи иқтисодиёт рушди бомароми бахши иттилоотӣ ба амал меояд, ки дар муқоиса бо бахшҳои дигари ин соҳа бо суръати хеле баланд ташаккул меёбад». [5, с. 180]

Ҳамин тавр, технология одатан барои инсон воситаи дастрасӣ ёфтан ба ҳадафи муайян, ба таври сунъӣ офаридани маҳсулот, маводи зарурӣ, ки қонеъкунандаи талаботи рӯзмарраш мебошанд, ба ҳисоб меравад.

Ҳақиқатан, ҷаҳонишавӣ ҳамчун падидаи нави муосир чӣ аз ҷанбаи иҷтимоию сиёсӣ ва чӣ иқтисодию фарҳангӣ барои роҳандозӣ кардани низоми давлатдории ҷомеаҳои муосир ҳам таъсири мусбат ва ҳам манфӣ дорад. Метавонад кишварҳоро ба сӯйи пешрафт барад, ҳамзамон метавонад иллати заволёбии давлатҳо гардад. Бо вуҷуди ин дар ҷомеаҳои муосир, ки сиёсатҳои ноустувор ва тағирёбандаро роҳандозӣ доранд, истифодаи бомароми технологияи иттилоотӣ тақозои замон аст. Кишварҳое, ки ин дастовардҳои техникиро ба манфиати худ ва рушди кишвар истифода мебаранд, ҳатман ба муваффақият ноил мегарданд, саривақт ҷиҳати иваз кардани воситаҳои истеҳсолот ва дигаргун кардани муносибатҳои иҷтимоӣ тадбирҳо меандешанд. Аммо кишварҳое, ки иқтидори моддию зеҳнии истифодаи васоити техникӣ, дастовардҳои технологии муосирро надоранд, ҳамқадами кишварҳои пешрафта шуда наметавонад ва ин иллат кишварро ба сӯйи таназзул равона мекунад. «Равандҳои манфии иқтисоди ҷаҳонӣ ба шиддати иҷтимоӣ, майлонҳои манфии ҳолат ва сохтори ҷиноятқорӣ дар ҳудуди давлат оварда меравонад. Барои ҳамин сарчашмаи асосии гирифтани иттилоот барои аксарияти аҳолӣ ин воситаҳои ахбори омма мебошад». [9, с. 11-12]

Ҳамзамон, омӯзиш ва таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки имрӯз дар раванди пурпечутоби тавсеаи ҷаҳонӣ, фановарии иртиботӣ бо суръати ғайриқобили таввақуҳ пеш рафта истода, тасвири имрӯзаи оламро дигаргун сохтааст. Вусъатёбии низоми муосири иттилоотӣ дар навбати худ тағйиротҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангиро ба дунбол доранд. Бо ин васила фарҳангҳо ба ҳамдигар таъсир мерасонанд ва боиси пайдошавии намунаҳои мухталифи рафтори иҷтимоӣ ва арзишҳои сиёсию фарҳангӣ мешаванд.

Умуман, бинобар пешрафтҳои технологияи иттилоотии муосир таи солҳои охир дар соҳаҳои саноати электронӣ ва васлшавӣ ба шабакаи ҷаҳонии Интернет аз як сӯ, роҳ барои иртибот ва пешрафти иттилоърасонӣ ҳамвор гаштааст, аз сӯйи дигар фоидаву зарарҳои молию фарҳангиро афзоиш дода, сатҳи ҳуввияти миллиро коста намуда, заминаҳоро барои қабули арзишҳои фарҳангу асолати бегонагӣ муҳаё мегардонад. Кишварҳои саноатии абарқудрат бинобар пайдо шудани шароитҳои мусоиди баҳрабардории молию иқтисодӣ, монанди бозорҳои арзон, истеҳсолот ва меҳнати кирояи арзон ин равандро оҳиста-оҳиста тай намуда, бо барқарор кардани марзҳои сунъӣ ва дарёфти муҷавизҳои суднок, аз тарафи ҳукуматҳо ҳуввияти миллӣ ва асолати миллии онҳоро зери суол қарор гузошта истодаанд.

Бо вуҷуди ин, иттилоотикунонӣ вобаста ба талаботи ҷомеаи имрӯзаи давлатдорӣ ҳар як инсонро водор мекунад, ки ба фазои иттилооти глобалӣ роҳ ёфта, имконияти иштирок дар

идоракунӣ, нишон додани роҳҳои ҳалли масоили сарнавиштсози кишвар, ташаккули ҷомеаи шаҳрвандиро пайдо кунад. Ба маънии дигар, иттилоотикунонӣ имконият медиҳад, ки робита дар байни аҳолии қишрҳои гуногун ва сохторҳои давлатӣ мустаҳкам гардида, маълумот аз ҷониби муштариён саривақт ҷустуҷӯ, коркард, интиқол ва қабул карда шавад.

Дар баробари ин, сифат ва дастрасӣ аз хизматрасониҳои мунисипиалӣ, таҳсилот, тандурустӣ, ҳифзи иҷтимоӣ ва ҳуқуқии аҳолӣ ва ғайра аз сатҳи ба талаботи ҷомеаи техногенӣ мувофиқат кардани идоракунии иттилоотии кишвар вобастагӣ дорад. Дар робита бо ин гуфтаҳо, иттилоотикунонӣ ба тамоми соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷамъиятӣ: илм, таҳсилот, тандурустӣ, фарҳанг, иқтисод, тиҷорат, рушди соҳаи хизматрасонии электронӣ, истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ дахл дошта, барои танзими муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳолӣ нақши муассир метавонад мебозад. Соҳаи иттилоот ва коммуникатсия дар тамоми ҷаҳон соҳае ба шумор меравад, ки барои тараққиёт ва пешрафти тамоми соҳаҳои дигари ҷомеа нақши хеле муҳимро мебозад. [10]

Ташаккули нишонаҳои ҷомеаи иттилоотӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз дар охири асри XX оғоз гардида, раванди рушди фаъол ва институтсионаликунонии он ба аввали асри XXI рост омад. Такони муҳимме барои ин раванд ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ буд, ки Тоҷикистонро ба узви комилҳуқуқи ҷомеаи байналмилалӣ табдил дод. Ин имкониятҳои навро барои модернизатсияи инфрасохтори иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ва ҳамгироӣ ба фазои иттилоотии ҷаҳонӣ фароҳам овард. Бо вуҷуди он ки инфрасохтори телекоммуникатсионӣ, ки аз Иттиҳоди Шӯравӣ ба мерос монда буд, дар кишвар, дар ҳолати қариб пурра фарсуда ва ғайри қобили истифода қарор дошт. Барои барқарорсозӣ ва навсозии он талошҳои ҷиддӣ зарур буданд. Аз ин рӯ, «шурӯъ аз соли 1998 дар кишвар рушди фаъоли бозори телекоммуникатсия оғоз гардид, ки ҷорӣ намудани технологияҳои замонавӣ, аз қабили Интернет, IP-телефония ва алоқаи мобилии стандарти GSM-ро дар бар мегирифт». [6, с. 72] Ин қадамҳо асоси гузариш ба ҳукумати электрониро ҳамчун унсури муҳимми ҷомеаи иттилоотиро дар Тоҷикистони соҳибистиқлол гузоштанд.

Таҷрибаи пешқадами кишварҳои рушдёфта нишон медиҳад, ки ҷорӣ намудани ҳукумати электронӣ на танҳо ба наздикшавии шаҳрвандон ва давлат, балки ба баланд шудани самаранокии идоракунии давлатӣ мусоидат мекунад. Дар ин кишварҳо ҳукумати электронӣ ба воситаи ҷудонашавандаи беҳтар намудани вазъи иқтисодӣ, коҳиши хароҷоти вақт ва молиявии шаҳрвандон ва бахши тиҷорат, инчунин баланд бардоштани шаффофият ва ҳисоботдиҳии мақомоти давлатӣ табдил ёфтааст. Истифодаи ин тадбирҳо низ дар шароити ҷомеаи Тоҷикистон саривақтӣ буда, аҳаммияти рушди ин низом дар кишварро таъкид мекунанд.

Ҳарчанд, «Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ», ки дар кишвар қабул шудааст, ташкили низоми муомилоти электронии ҳуҷҷатҳоро пешбинӣ мекунад ва ба пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ ба шаҳрвандон нигаронида шуда мебошад, аммо дар марҳилаҳои ибтидоӣ татбиқи он ба ҳалли ин вазифаҳо маҳдуд буд, консепсия дорои иқтидори назаррасе барои тавсеа мебошад. Он метавонад заминаи бунёдӣ барои ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ гардад, ки дар он ҳамкориҳои шаҳрвандон, муносибатҳои тиҷоратӣ ва давлат ба воситаи технологияҳои рақамии муосир амалӣ карда шаванд. [1, с. 37-41.]

Воқеан, барои ҷомеаи муосир афзалиятҳои асосии ҳукумати электронӣ равшананд. Татбиқи он метавонад механизмҳои замонавӣ ва самараноки муомилоти ҳуҷҷатиро фароҳам орад, дастрасӣ ба хизматрасониҳои давлатиро осон кунад, расмиёти бюрократиро коҳиш диҳад ва сатҳи қаноатмандии шаҳрвандонро аз сифати хизматрасониҳои пешниҳодшуда баланд бардорад. Сиёсати пешгирифтаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати амалӣ намудани ҳукумати электронӣ самти фаъолияти замонавии кишварро барои пайравӣ аз тамоюлҳои муосири ҷаҳонӣ ва рушди инфрасохтори рақамӣ ҳамчун унсури муҳимтарини рушди миллӣ таъкид менамояд. Ё худ, татбиқ намудани ҳукумати электронӣ на танҳо низоми идоракунии давлатиро навсозӣ мекунад, балки барои ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ шароит фароҳам меорад, ки ин ҳадафи стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асри XXI мебошад.

Президенти мамлакат вобаста ба зарурати татбиқи ҳукумати электронӣ, махсусан дар низоми идоракунии давлатӣ ҳанӯз дар соли 2013 низ чунин таъкид намуда буданд, ки «...дар марҳалаи имрӯза бо истифода аз усулҳои ҳукумати электронӣ ҳарчи васеътар ҷорӣ намудани коргузорӣ ва ба сатҳи сифатан нав бардоштани масъулияти хизматчиёни давлатӣ аз ҷумлаи вазифаҳои муҳимтарин ба ҳисоб меравад» [3].

Ногуфта намонад, ки ҳукумати электронӣ ҷойгузин ва такмилсозандаи давлат нест, балки тарзи нави ҳамкории давлат ва ҷомеаро бо истифода аз ТИК муайян мекунад, то ин ки самарабахшии хидматрасониҳои давлатиро афзоиш диҳад.

Ҳамин тавр, татбиқи ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз якчанд ҷиҳат муҳим ва зарур аст. Сарфи назар аз масоҳати начандон бузурги кишвар, аз марказ дар масофаи дур қарор гирифтани аҳолӣ, яъне зиёда аз 70%–и аҳолӣ дар деҳот ва дур аз марказҳои маъмурӣ зиндагӣ менамоянд, татбиқи воқеии ҳукумати электронӣ аввалан, барои ибрози арзу ниёзҳои аҳолӣ ба мақомот ва идораҳои кишвар, ки ба мушкилоти вақтӣ, пулӣ ва ҷисмонӣ рӯ ба рӯ мешаванд, саривақтӣ мебошад.

Дуюм, татбиқи ҳукумати элеткронӣ дар Тоҷикистон тафовут ва мушкилиҳои географиро байни аҳолии деҳот ва шаҳрҳо аз байн хоҳад бурд.

Сеюм, сарфи вақти зиёдро барои иҷрои мушкилӣ ва баровардани ниёзҳо осон гардонида, гузариши воқеӣ ба ҳукумати электронӣ анъанаи дар навбат истоданро ҷиҳати дастрас кардани маводи зарурӣ аз байн мебарад ва ғайра.

Ҳаминтариқ , қайд намудан ба маврид аст, ки дар амал татбиқ кардани ин ҷузъиёт ва дастёбӣ пайдо кардан ба ҳукумати воқеии электронӣ дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ба манфиати рушди кишвар, баланд гаштани сатҳу сифати зиндагии мардум, муваффақ шудан ба зиндагии шоиста буда, дурнамои рушди онро тақвият мебахшад. Аз ин рӯ, вобаста ба талаботи ҷомеаи иттилоотӣ ҳукумати электронӣ ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ (сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ) - кишварро фаро гирифтааст, вале назди масъулин ва муҳаққиқону мутахассисон вазифа пеш мегузорад, ки имкониятҳо ва пайомадҳои мусбату манфии онро барои Тоҷикистон ва аҳолии он ба таври васеъ омӯхта, тавсияву пешниҳодҳои муҳимро манзур доранд.

Адабиёт

1. Алиев Д.Я. Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар соҳаи кор бо ҷавонон // Ҷавонон нерӯи рушди зеҳнии кишвар. – Душанбе: ҶДММ:«Баҳманрӯд», 2015. – С.37-41.
2. Артюхин О.А., Змановский В.В. Политические коммуникации и государственная информационная политика в условиях перехода к информационному обществу //Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. – 2017. – №6 (85). – С.129.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 26 апрели соли 2013. [Захираи электронӣ]. URL: http://www.president.tj/node/4318 (санаи мурочиат: 05.02.2026).
4. Ракитов А.И. Наш путь к информационному обществу // Теория и практика общественно-научной информации. - М.: ИНИОН, 1989. - С. 74.
5. Таваров Д.С. Раванди ташаккулёбии ҷомеаи иттилоотӣ дар шароити муосир (таҷрибаи Тоҷон): дис. барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои сиёсӣ аз рӯйи ихтисоси 23.00.02 – ниҳодҳо, равандҳо ва технологияи сиёсӣ. - Душанбе, 2020. – 180 с.
6. Таджикистан: отчет по оценке готовности страны к экономике, основанной на знаниях [Текст] Нью–Йорк и Женева, 2003. – 72 с.
7. Тоффлер, Э. Метаморфозы власти [Текст] / Э. Тоффлер. – М.: 2003. – 669 с.
8. Фридман М.Ф. Теория глобальной научно-образовательной политики информационного общества: социально-философский анализ и прогноз. Монография. –М.: Изд-во «Перо», 2015. – С.60-61.
9. Шарифзода Ф.Р., Амрудинзода М.А. Организационные и правовые взаимодействия ОВД со средствами массовой информации в сфере противодействия преступности в РТ. Душанбе, 2018. С. 11-12.
10. Sangki, J. Vision of future e–government via new e–government maturity model: Based on Korea’s e-government practices [Text] / J.Sangki // Telecommunications Policy. – 2018. – № 42(10). – p. 860–871.

ҶОМЕАИ ИТТИЛООТӢ ВА УНСУРҲОИ ХОСИ ОН

Дар мақола ҷомеаи иттилоотӣ ва унсурҳои хоси он мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллифон андешаи олимонро дар боби ҷомеаи иттилоотӣ омӯхта, аҳамияти ин гуна ҷомеаро барои ҷомеаи имрӯзаи инсонӣ муҳим медонанд. Дар шароити ҷомеаи иттилоотӣ татбиқи ҳукумати электрониро дар самти сода ва сабук намудани низоми пешниҳоди хизматҳои давлатӣ хеле зарурӣ дониста, бидуни он рушди давлатро имконнопазир арзёбӣ мекунанд. Ҳамзамон, муаллифон марҳилаи ташаккули ҷомеаи иттилоотиро дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дода, инфрасохтори иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ва ҳамгироӣ ба фазои иттилоотии ҷаҳониро дар раванди ҷаҳонишавӣ муҳим мешуморанд.

Калидвожаҳо: ҷомеаи иттилоотӣ, технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, иттилоот, дониш, хизматрасониҳои электронӣ, низоми иттилоотӣ, ҳукумати электронӣ.

ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЩЕСТВО И ЕГО ЭЛЕМЕНТЫ

В статье рассматривается информационное общество и его специфические элементы. Авторы изучают взгляды ученых на информационное общество и считают, что такое общество имеет важное значение для современного человеческого общества. В условиях информационного общества они считают крайне необходимым внедрение электронного правительства в направлении упрощения и облегчения системы предоставления государственных услуг, а без него – развитие государства – невозможным. При этом авторы указывают на стадию формирования информационного общества в условиях Республики Таджикистан и считают информационно-коммуникационную инфраструктуру и интеграцию в глобальное информационное пространство важными в процессе глобализации.

Ключевые слова: информационное общество, информационно-коммуникационные технологии, информация, знания, электронные услуги, информационная система, электронное правительство.

INFORMATION SOCIETY AND ITS ELEMENTS

This article examines the information society and its specific elements. The authors explore scholarly views on the information society and believe that such a society is essential for modern human society. In the context of the information society, they consider the implementation of e-government to be essential in simplifying and facilitating the provision of public services, as without it, state development is impossible. The authors also highlight the development stage of the information society in the Republic of Tajikistan and consider information and communications infrastructure and integration into the global information space to be important in the process of globalization.

Keywords: information society, information and communications technologies, information, knowledge, e-services, information system, e-government.

Дар бораи муаллифон

Самиев Бобо Ҷураевич
Доктори илмҳои фалсафа, профессор,
мудири шуъбаи фалсафаи фарҳанг
Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А. Баҳоваддинов
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон Тел.:
E-mail: samiev.veshab@mail.ru

Расулзод Лоиқ Холиқ
Ходими калони илмии шуъбаи ташкилӣ-илмӣ ва табъу нашр
Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон
734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Мастонгулов 3.
E – mail: rasulzod@inbox.ru

Об авторах

Самиев Бобо Джураевич
Доктор философских наук, профессор, заведующий
отделом философии культуры
Института философии и политологии им. А.Баховаддинова,
Национальная академия наук Таджикистана
E-mail: samiev.veshab@mail.ru

Расулзод Лоик Холик
Старший научный сотрудник организационно-научного и издательского отдела
Академия МВД Республики Таджикистан
734024, Республика Таджикистан г. Душанбе, улица Мастонгулова 3
E – mail: rasulzod@inbox.ru

About the author

Samiyev Bobo Djurayevich
Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of Philosophy of Culture Institute of Philosophy and Political Science named after A. Bahovaddinov,
National Academy of Sciences of Tajikistan
E-mail: samiev.veshab@mail.ru

Rasulzod Loik Kholik
Senior researcher in the organizational, scientific and publishing department
Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan
734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Mastongulov street 3
E – mail: rasulzod@inbox.ru

УДК 35.08(575.3)

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН: ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Эргашева Ф. М.
Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан

В контексте 35-ой годовщины объявления Независимости нового Таджикистан особую актуальность приобретает осмысление пройденного пути и перспектив становления нового формата госслужбы страны как ключевого института государственного управления. Отрадно отметить, что за эти годы была проделана значительная работа по созданию современной системы госслужбы, отвечающей задачам устойчивого развития Таджикистана.

Так, уже на начальном этапе нового Таджикистана формирование эффективной структуры государственной службы было определено одним из ключевых условий стойкого социального и экономического прогресса республики. Сегодня мы констатируем факт того, что это было стратегически верным решением.

Становление независимого таджикского государства сопровождалось последовательным формированием профессионального корпуса государственной службы, способного обеспечивать реализацию приоритетов государственной политики в новых социально-экономических условиях. В условиях формирования новых институтов государственного управления вопросы развития и эффективного использования кадрового потенциала стали одним из важнейших направлений государственной политики. Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон, обращаясь к государственным служащим страны, неизменно подчеркивает важность добросовестного и преданного служения народу: «Будьте честны, будьте вежливы, ведь чести и уважения в обществе можно добиться только через самоотверженное служение народу» [1].

Анализ процесса становления и развития государственной службы Республики Таджикистан позволяет «условно разделить на три периода: 1991–2004 гг. - этап институционального становления, 2004–2012 гг. - этап реформирования, и с 2013 г. по настоящее время - этап развития и модернизации» [2].

Развитие госслужбы Таджикистана сопровождалось формированием современной нормативно-правовой базы, определившей основные направления её реформирования и дальнейшего становления. Существенное значение в данном процессе имело принятие ряда стратегических и нормативных правовых документов, включая Закон Республики Таджикистан «О государственной службе» [3], «Концепцию реформирования государственной службы Таджикистана» [4], «Программу реформирования государственной службы Таджикистана» [5], «Концепцию государственной кадровой политики» [6], «Программу реализации кадровой политики» [7] и другие документы стратегического характера.

Реализация положений указанных документов содействовала формированию современной таджикской модели госслужбы и последовательному внедрению механизмов управления человеческими ресурсами. В результате были институционализированы основные кадровые процедуры, включая конкурсный отбор на госслужбу, аттестацию и оценку деятельности государственных служащих, сформированы подходы к развитию кадрового резерва, внедрены механизмы перемещения руководящих кадров, а также создана система подготовки, переподготовки и повышения квалификации государственных служащих.

Таким образом, проведённые в первые годы независимости преобразования заложили организационные и институциональные основы формирования профессиональной госслужбы Таджикистана и создали предпосылки для её дальнейшего развития и модернизации.

Вместе с тем достигнутые результаты не снижают актуальности дальнейшего совершенствования государственной службы. Современные условия развития страны, возрастающие требования к качеству государственного управления и динамика социально-экономических преобразований обусловливают необходимость постоянного укрепления кадрового потенциала государственных органов и совершенствования механизмов управления человеческими ресурсами.

Одним из актуальных вопросов остаётся наличие вакантных государственных должностей, которое отражается на кадровой обеспеченности отдельных государственных органов. Недостаточная укомплектованность штатов приводит к перераспределению

функциональных обязанностей между действующими сотрудниками, увеличению рабочей нагрузки и дополнительных объёмов работы на кадровый состав. В определённых случаях это может влиять на оперативность исполнения функциональных обязанностей, реализацию государственных программ и эффективность принятия управленческих решений.

Вместе с этим, сохраняющийся уровень вакантности также свидетельствует о необходимости дальнейшего совершенствования механизмов привлечения и удержания квалифицированных кадров на государственной службе. Сегодня особое значение приобретает повышение её привлекательности для молодых специалистов, обладающих современными навыками, цифровыми компетенциями и высоким профессиональным потенциалом. Решение данной задачи требует исключительно комплексного подхода, включающего совершенствование системы оплаты труда, развитие возможностей профессионального и карьерного роста, внедрение современных механизмов мотивации персонала и формирование позитивного имиджа государственной службы в гражданском обществе.

Наряду с этим сохраняет актуальность задача повышения привлекательности государственной службы для талантливой, инициативной и креативно мыслящей молодежи, поскольку привлечение молодых специалистов во все времена являлось важным условием обновления кадрового потенциала и обеспечения устойчивого развития системы государственного управления. Молодые кадры обладают современным видением, высоким уровнем цифровой грамотности, способностью быстро адаптироваться к изменениям и внедрять инновационные подходы в деятельность государственных органов.

Вместе с тем в условиях возрастающей конкуренции на рынке труда государственная служба не всегда рассматривается выпускниками образовательных учреждений как приоритетное направление профессиональной самореализации. В этой связи особое значение приобретают меры, направленные на повышение престижа государственной службы, создание благоприятных условий для профессионального и карьерного роста молодых специалистов, расширение возможностей прохождения стажировок и практик в государственных органах, а также совершенствование механизмов их адаптации и закрепления на государственной службе страны.

Последовательная реализация молодежной кадровой политики имеет важное значение для формирования нового поколения государственных служащих, способных эффективно решать задачи социально-экономического развития страны, внедрять современные управленческие подходы и обеспечивать преемственность кадрового потенциала системы государственного управления. Как справедливо подчеркивает Президент Республики Таджикистан, государственная служба и её кадровый корпус «вносят достойный вклад в укрепление достижений Государственной независимости, защиту границ страны, обеспечение безопасности общества и государства, сохранение мира и стабильности, а также в социально-экономическое развитие государства» [8]. В этой связи привлечение, профессиональное развитие и закрепление молодых специалистов на государственной службе остаются важнейшими задачами государственной кадровой политики.

Не менее значимым направлением развития государственной службы является обеспечение гендерного баланса в системе государственного управления. В своём выступлении на Форуме женщин ШОС «Женское лидерство: роль женщин в принятии политических и общественных решениях» (26–27 июня 2026 г., г. Бишкек) Председатель Комитета по делам женщин и семьи при Правительстве Республики Таджикистан Файзиддинзода Б. отметила, что «в Таджикистане последовательно реализуется государственная политика по обеспечению равных возможностей для женщин и мужчин, развитию женского лидерства и укреплению роли женщин в органах государственной власти, дипломатической службе, судебной системе и органах местного самоуправления» [9]. По её словам, женщины сегодня составляют около четверти государственных служащих страны, а порядка 19 процентов руководящих должностей занимают представительницы женского пола.

Вместе с положительной динамикой расширения участия женщин в государственном управлении сохраняется потенциал для дальнейшего укрепления их позиций на руководящем уровне. Как отмечается в научной литературе, «представительство женщин на ведущих постах, увы, небольшое, несмотря на формальное признание принципов гендерного равенства, однако их присутствие в госструктурах не только разрушает стереотипы, но и делает управление страной более инклюзивным» [10]. В этой связи дальнейшее расширение возможностей для профессионального роста женщин, их продвижения на руководящие

должности и более полной реализации управленческого потенциала рассматривается как одно из перспективных направлений развития государственной кадровой политики.

Отдельного внимания заслуживают вопросы совершенствования основных процедур управления человеческими ресурсами на государственной службе. Это касается механизмов отбора кандидатов на государственную службу, проведения аттестации и оценки деятельности государственных служащих, формирования и эффективного использования кадрового резерва, должностного продвижения и ротации руководящих кадров, а также организации системы профессионального обучения и повышения квалификации.

Несмотря на наличие соответствующей законодательной и нормативно-правовой базы и систематическую работу по совершенствованию кадровых процедур, сохраняется необходимость дальнейшего повышения их объективности, прозрачности и результативности. В отдельных случаях процедуры отбора, оценки и аттестации ориентированы преимущественно на соблюдение формальных требований и недостаточно используются в качестве инструмента выявления профессионального потенциала претендентов на вакантные госдолжности и действующих сотрудников, планирования их карьерного развития, а также повышения эффективности деятельности государственных органов.

В этой связи особую актуальность приобретает укрепление взаимосвязи между результатами оценки деятельности госслужащего, формированием кадрового резерва, принятием решений о должностном продвижении, профессиональном развитии и системой материального и нематериального стимулирования. Более тесная интеграция указанных элементов кадровой работы позволит обеспечить последовательность и преемственность кадровых решений, повысить их обоснованность и эффективность.

Повышение прозрачности кадровых процессов, внедрение современных подходов к управлению талантами, развитие меритократических принципов и совершенствование механизмов оценки деятельности могут способствовать более эффективному использованию кадрового потенциала государственной службы, укреплению мотивации госслужащих к профессиональному развитию и достижению высоких результатов служебной деятельности.

Существенное значение для дальнейшего развития государственной службы имеет цифровая трансформация кадровых процессов. В Послании Парламенту Республики Таджикистан «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» от 16 декабря 2025 года Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон подчеркнул: «Ускоренное продвижение цифровых технологий и расширение возможностей искусственного интеллекта в современном мире требуют, чтобы эти достижения были эффективно использованы во всех производственных и непроизводственных сферах, превратились в дополнительный источник экономического развития и экспорта услуг» [11].

Данный стратегический ориентир определяет необходимость более широкого внедрения современных цифровых решений в практику управления человеческими ресурсами. В числе приоритетных задач следует отметить развитие информационных кадровых систем, автоматизацию кадрового делопроизводства, расширение использования цифровых платформ и внедрение инновационных инструментов управления персоналом. Реализация этих направлений способна повысить эффективность кадровой работы, обеспечить достоверность кадровых данных и создать дополнительные возможности для принятия обоснованных управленческих решений.

Не менее важным направлением дальнейшего совершенствования государственной службы остаётся развитие системы мотивации и стимулирования государственных служащих. В данном контексте особое внимание заслуживают вопросы оплаты труда, социальной защиты и обеспечения жильём, поскольку именно эти факторы во многом определяют привлекательность государственной службы, стабильность кадрового состава и заинтересованность сотрудников в долгосрочной профессиональной деятельности.

В условиях возрастающей конкуренции на рынке труда уровень материального обеспечения и социальные гарантии становятся важными факторами привлечения и удержания квалифицированных специалистов. Для значительной части профессиональных кадров условия оплаты труда, возможности социальной поддержки и перспективы профессионального развития оказывают существенное влияние на выбор места работы и дальнейшую карьерную траекторию.

Поэтому совершенствование механизмов материального и нематериального стимулирования следует рассматривать как один из ключевых факторов укрепления кадрового потенциала государственной службы, повышения её конкурентоспособности на рынке труда и обеспечения устойчивого кадрового развития государственных органов.

Не менее значимым остаётся вопрос обеспечения государственных служащих жильём, особенно молодых специалистов, осуществляющих свою деятельность в отдалённых регионах страны. Расширение мер социальной поддержки, совершенствование жилищных программ и создание благоприятных условий для профессиональной самореализации способны повысить престиж государственной службы, укрепить кадровый потенциал государственных структур и обеспечить более высокий уровень мотивации госслужащих в достижении высоких результатов служебной деятельности.

Как было указано выше, анализ показывает, что на начальном этапе реформ именно наличие стратегических документов обеспечило системность и результативность преобразований в сфере государственной службы Таджикистана.

На данный же момент в системе государственной службы страны нет такого стратегического/программного документа, который был бы направлен на комплексное развитие данной сферы. При этом, есть чёткое понимание того, что в условиях наличия многочисленных вызовов и нерешённых проблем отсутствие стратегического видения ограничивает возможности дальнейшего развития системы и снижает эффективность проводимых мероприятий.

В контексте рассмотренных тенденций особую значимость приобретает вопрос разработки нового стратегического документа в сфере государственной кадровой политики - концепции или программы, определяющей приоритеты, цели, задачи и механизмы дальнейшей модернизации государственной службы Республики Таджикистан.

Данная инициатива ранее уже обосновывалась автором. Так, ещё в 2023 году было предложено «вернуться к вопросу о разработке и принятии стратегического документа по кадровой политике страны, который был бы документом по планомерному и целенаправленному воспитанию профессиональных и компетентных управленцев для государства, определению приоритетных направлений деятельности по вопросу работы с человеческими ресурсами и распределению зон ответственности по реализации мероприятий, включённых в документ» [12]. Одновременно подчёркивалось, что «своевременное определение ответственных за каждое мероприятие станет гарантом рационального использования имеющихся ресурсов и получения ожидаемых результатов. Выработка реальных и измеримых индикаторов мониторинга и оценки послужит действенным инструментом оценки эффективности реализации задач документа. Предварительный анализ результатов выполнения предыдущих программных документов позволит учесть накопленный опыт, реальные возможности государства, а также национальные, культурные и исторические особенности страны» [12].

Сохраняющаяся актуальность вопросов развития кадрового потенциала государственных органов, совершенствования кадровых процедур и внедрения современных подходов к управлению человеческими ресурсами подтверждает целесообразность возвращения к данной инициативе. Новый стратегический документ мог бы обеспечить преемственность государственной кадровой политики, определить долгосрочные ориентиры её развития и способствовать повышению эффективности деятельности государственных органов.

Современный этап развития госслужбы Таджикистана связан с последовательным переходом от преимущественно административных методов кадровой работы к стратегическому управлению человеческими ресурсами, основанному на принципах эффективности, профессионализма, меритократии и развития кадрового потенциала.

Характерно, что на начальном этапе реформирования государственной службы исследователи отмечали: «система органов государственного управления и её человеческие ресурсы не отвечают требованиям рыночной экономики…» [13]. Сопоставление данного вывода с современным состоянием государственной службы позволяет констатировать существенные позитивные изменения. За прошедшие годы в стране сформирована современная нормативно-правовая и институциональная база государственной службы, внедрены механизмы управления человеческими ресурсами, усовершенствованы процедуры отбора, подготовки, оценки и профессионального развития кадров.

Вместе с тем динамично меняющиеся социально-экономические условия, процессы цифровой трансформации государственного управления и возрастающие требования к качеству государственных услуг обусловливают необходимость дальнейшего совершенствования государственной кадровой политики и внедрения современных подходов к управлению человеческими ресурсами на государственной службе.

Сегодня процедуры и механизмы управления человеческим капиталом неразрывно связаны с своевременным обновлением нормативных и правовых актов, и стремительно внедряющейся в кадровые процессы цифровизацией. Элементы искусственного интеллекта, инновационные подходы и цифровизация, переход к компетентностной модели управления, а также повышение прозрачности и объективности кадровых решений – это далеко не полный перечень актуальных вопросов, стоящих перед госслужбой, позволяющих повысить эффективность управления, снизить влияние субъективных факторов и обеспечить более качественное принятие управленческих решений.

Таким образом, в современных условиях развития системы государственного управления Республики Таджикистан возникает объективная необходимость разработки нового стратегического документа, определяющего приоритетные направления дальнейшего совершенствования государственной политики в отношении кадров, механизмов управления человеческим капиталом и развития кадрового потенциала государственной службы. Представляется целесообразным реализация комплекса мер, включающего внедрение единой цифровой системы управления человеческими ресурсами, создание централизованного тестового центра, переход к компетентностной модели управления, совершенствование системы оценки деятельности с привязкой к мотивации, развитие системы материального и нематериального стимулирования, повышение привлекательности государственной службы для молодежи, расширение участия женщин, а также развитие системы карьерного роста и кадрового резерва.

Особая роль в реализации обозначенных задач принадлежит Агентству государственной службы при Президенте Республики Таджикистан, которое выступает уполномоченным государственным органом в сфере государственной службы и осуществляет координацию процессов формирования, развития и эффективного использования кадрового потенциала государственных органов.

Важнейшее значение в системе подготовки кадров для государственного управления имеет также Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан - ведущее и единственное образовательное и научное учреждение страны, обеспечивающее подготовку, переподготовку и повышение квалификации государственных служащих, а также развитие научно-методической базы в сфере государственного управления и управления человеческими ресурсами.

Эффективное взаимодействие Агентства государственной службы и Академии государственного управления создаёт необходимые условия для реализации приоритетов государственной кадровой политики, укрепления кадрового потенциала государственных органов и дальнейшего совершенствования системы государственной службы Республики Таджикистан.

Подводя итоги проведённого исследования, следует отметить, что за годы государственной независимости Республики Таджикистан была сформирована современная система государственной службы, обеспечивающая реализацию задач государственного управления и социально-экономического развития страны. В этот период были созданы нормативно-правовые и институциональные основы государственной службы, внедрены современные механизмы управления человеческими ресурсами, сформированы условия для профессионального развития государственных служащих и повышения эффективности деятельности государственных органов.

Вместе с тем дальнейшее развитие государственной службы Таджикистана связано с необходимостью укрепления кадрового потенциала, совершенствования кадровых процедур, расширения использования цифровых технологий, повышения привлекательности государственной службы для молодёжи, развития системы мотивации персонала и обеспечения более широкого участия женщин в процессах государственного управления.

В современных условиях особую значимость приобретает переход к стратегической модели управления человеческими ресурсами госслужбы страны, ориентированной на долгосрочное развитие кадрового потенциала государства. В этой связи разработка нового стратегического документа в сфере государственной кадровой политики может стать важным инструментом консолидации проводимых мероприятий, определения долгосрочных приоритетов развития государственной службы и повышения эффективности системы государственного управления Республики Таджикистан.

Литературы

1. Эмомали Рахмон, Обращение к госслужащим, 12.02.2024, https://tj.sputniknews.ru/20240212/emomali-rakhmon-obratilsya-k-gossluzhaschim-s-preduprezhdeniem--1061668485.html, дата обращения: 12.05.2026.

2. Эргашева Ф.М., Этапы становления и развития государственной службы Республики Таджикистан: от реформ к развитию, Сборник научных статей и докладов Международной научно-практической конференции «Совершенствование системы обучения государственных служащих: международная практика и опыт стран СНГ», Душанбе, Типография ТНУ, Душанбе, 2019, С. 45-52.
3. Закон Республики Таджикистан «О государственной службе», ст. 1 (в редакции Закона РТ от 26.07.2014г.№1128), https://andoz.tj/docs/zakoni (дата обращения: 27.06.2026).
4. Постановление Правительства Республики Таджикистан от 1 июня 2007 года №289 «О концепции реформирования государственной службы Таджикистана», https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=17483, (дата обращения: 27.06.2026).
5. Программа реформирования государственной службы Таджикистана, утверждена постановлением Правительства РТ, 31.08.2007, №448
6. Указ Президента Республики Таджикистан от 31 декабря 2008 г. №582 «О Концепции государственной кадровой политики Республики Таджикистан». Настольная книга государственного служащего. Нормативные правовые акты государственной службы, - 1-ое изд., -Душанбе: Изд-во «Эчод», 2009, -243 с.
7. Постановление Правительства Республики Таджикистан от 29 апреля 2009 г. №252 «О Программе реализации Концепции государственной кадровой политики». – Режим доступа: https://mmk.tj (дата обращения: 27.04.2026).
8. Эмомали Рахмон, Поздравительное послание по случаю Дня молодёжи Таджикистана, https://khovar.tj/rus/2026/05/pozdravitelnoe-poslanie-prezidenta-respubliki-tadzhikistan-lidera-natsii-uvazhaemogo-emomali-rahmona-po-sluchayu-dnya-molodyozhi-tadzhikistana/(дата обращения: 27.06.2026).
9. Файзиддинзода Б., выступление на Форуме женщин ШОС «Женское лидерство: роль женщин в принятии политических и общественных решений», 26–27 июня 2026 г., Кыргызская Республика, г. Бишкек, Электронный ресурс: https://www.mfa.tj/ru/bishkek/view/18982/tadzhikistan-vystupil-s-initsiativami-po-prodvizheniyu-zhenskogo-liderstva-v-ramkakh-shos, дата обращения: 28.06.2026.
10. Давронова Ф. «Влиятельные женщины в таджикской политике», https://asiaplus.news/2025/03/09/vliyatelnye-zhenshhiny-v-tadzhikskoj-politike/, 09.03.2025, дата обращения: 12.05.2026.
11. Эмомали Рахмон, Послание «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» 16 декабря 2025 года, https://khovar.tj/rus/2025/12/poslanie-prezidenta-respubliki-tadzhikistan-uvazhaemogo-emomali-rahmona-ob-osnovnyh-napravleniyah-vnutrennej-i-vneshnej-politiki-respubliki-4/(дата обращения: 27.06.2026).
12. Эргашева Ф.М., Вклад управления человеческими ресурсами в достижение стратегических целей экономического развития Таджикистана, государственное управление, научно-политический журнал Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, Душанбе, Таджикистан, 2023/No. 42 (64), pp. 423-427.
13. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года, 4. Развитие человеческого капитала. – Душанбе, 2016. – Режим доступа: https://khovar.tj/wp-content/uploads/2017/01/NSR-2030_russkij.pdf (дата обращения: 27.04.2026).

ТАМОЮЛҲОИ МУОСИРИ РУШДИ ХИЗМАТИ ДАВЛАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: САМТҲОИ АФЗАЛИЯТНОК ВА ДУРНАМОҲО

Муаллиф дар мақола марҳилаҳои асосии ташаккул, ислоҳот ва навсозии хизмати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар заминаи 35-солагии Истиқлоли давлатии кишвар баррасӣ менамояд. Таҳлили ташаккули заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва институтсионалии хизмати давлатӣ, ҷорӣ намудани механизмҳои муосири идоракунии захираҳои инсонӣ, инчунин нақши сиёсати давлатии кадрӣ дар таъмини самаранокии низоми идоракунии давлатӣ анҷом дода шудааст.

Таваҷҷуҳи махсус ба тамоюлҳои муосир ва масъалаҳои мубрами рушди хизмати давлатии Тоҷикистон равона гардидааст, аз ҷумла афзоиши шумораи ҷойҳои кории холӣ, баланд бардоштани ҷолибияти хизмати давлатӣ барои ҷавонон, таъмини баробарии гендерӣ дар низоми идоракунии давлатӣ, такмили расмиёти идоракунии ҳайати кадрҳо, аз ҷумла чунин механизмҳо, ба монанди интихоби озмунӣ, баҳодиҳӣ ба фаъолияти хизматчиёни давлатӣ ва аттестатсия, ҷойивазкунии кадрҳои роҳбарикунанда, рушди низоми ҳавасмандгардонии кадрҳо ва рақамикунонии равандҳои кадрӣ.

Дар мақола зарурати таҳияи санади нави стратегӣ дар соҳаи сиёсати давлатии кадрӣ асоснок карда шудааст, ки ба такмили минбаъдаи низоми идоракунии захираҳои инсонӣ ва рушди иқтидори кадрии хизмати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон равона гардидааст. Нақши калидии Агентии хизмати давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар татбиқи вазифаҳои навсозии хизмати давлатӣ ва омода намудани кадрҳои баландихтисос барои низоми идоракунии давлатии кишвар таъкид карда мешавад.

Калидвожаҳо: хизмати давлатӣ, идоракунии захираҳои инсонӣ, сиёсати кадрӣ, рақамикунонӣ, зеҳни сунъӣ, Тоҷикистон.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН: ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Автор рассматривает в статье основные этапы становления, реформирования и модернизации государственной службы Республики Таджикистан в контексте 35-летия государственной независимости страны. Проведен анализ формирования нормативно-правовой и институциональной базы государственной службы, внедрения современных механизмов управления человеческими ресурсами, а также роли государственной кадровой политики в обеспечении эффективности системы государственного управления.

Особое внимание автором уделено современным тенденциям и актуальным вопросам развития государственной службы Таджикистана, включая рост числа вакантных должностей, повышение привлекательности государственной службы для молодежи, обеспечение гендерного равенства в системе государственного управления, совершенствование процедур управления персоналом, включая такие механизмы, как конкурсный отбор, оценка деятельности и аттестация госслужащих, перемещение руководящих кадров, развитие системы мотивации кадров и цифровизацию кадровых процессов.

В статье обоснована необходимость разработки нового стратегического документа в сфере государственной кадровой политики, направленного на дальнейшее совершенствование системы управления человеческими ресурсами и развитие кадрового потенциала государственной службы Республики Таджикистан. Подчеркивается ключевая роль Агентства государственной службы при Президенте Республики Таджикистан и Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан в реализации задач модернизации государственной службы и подготовке высококвалифицированных кадров для системы государственного управления страны.

Ключевые слова: государственная служба, управление человеческими ресурсами, кадровая политика, цифровизация, искусственный интеллект, Таджикистан.

MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE CIVIL SERVICE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: PRIORITY DIRECTIONS AND PROSPECTS\

The article examines the main stages of the establishment, reform, and modernization of the civil service of the Republic of Tajikistan in the context of the 35th anniversary of the country's State Independence. The author analyzes the formation of the legal, regulatory, and institutional framework of the civil service, the introduction of modern human resource management mechanisms, and the role of the state personnel policy in ensuring the effectiveness of the public administration system.

Particular attention is paid to contemporary trends and current issues in the development of Tajikistan's civil service, including the increasing number of vacant positions, enhancing the attractiveness of civil service for young people, ensuring gender equality within the public administration system, improving human resource management procedures, including such mechanisms as competitive recruitment, performance appraisal and attestation of civil servants, managerial staff rotation, the development of employee motivation systems, and the digitalization of HR processes.

The article substantiates the need to develop a new strategic document in the field of state personnel policy aimed at further improving the human resource management system and strengthening the human capital potential of the civil service of the Republic of Tajikistan. The author emphasizes the key role of the Civil Service Agency under the President of the Republic of Tajikistan and the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan in implementing civil service modernization initiatives and training highly qualified personnel for the country's public administration system.

Keywords: civil service, human resource management, personnel policy, digitalization, artificial intelligence, Tajikistan.

Дар бораи муаллиф
Эргашева Фариза Мамадиевна,
номзади илмҳои сиёсӣ, дотсенти кафедраи идоракунии захираҳои инсонӣ дар Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
734003, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Саида Носир, 33
E-mail: farizaerg@gmail.com

Об авторе
Эргашева Фариза Мамадиевна
кандидат политических наук, доцент кафедры управления человеческими ресурсами Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан
734003, г. Душанбе, Республика Таджикистан, ул. Саида Носира, 33,
E-mail: farizaerg@gmail.com

About the author
Ergasheva Fariza Mamadievna
Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Department of Human Resource Management, Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Tajikistan
33 Saidi Nosir Street, Dushanbe 734003, Republic of Tajikistan.
E-mail: farizaerg@gmail.com

ТДУ 327(73:5-15):620.9

АМНИЯТИ ЭНЕРГЕТИКӢ ВА СИЁСАТИ ШМА ДАР ШАРҚИ НАЗДИК

Дороншоева Н. Ш.

Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ

Муқаддима. Амнияти энергетикӣ яке аз унсурҳои асосии амнияти миллӣ ва рушди устувори иқтисодии давлатҳо ба ҳисоб меравад. Мазмуни он танҳо бо мавҷудияти захираҳои нафту газ маҳдуд намешавад. Ин мафҳум дастрасии устувор ба манбаъҳои энергия, қобили қабул будани нархи онҳо, гуногунсозии манбаъҳо, таъминкунандагон ва роҳҳои интиқол, ҳифзи инфрасохтори энергетикӣ, мавҷудияти захираҳои стратегӣ ва қобилияти давлат барои муқовимат ба буҳронҳои энергетикиро дар бар мегирад. Аз ин рӯ, амнияти энергетикӣ падидаи фарогир буда, ҷанбаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, ҳарбӣ, технологӣ ва экологӣ бо ҳам мепайвандад.

Шарқи Наздик дар ташаккул ва таҳаввули сиёсати энергетикии ШМА нақши таърихӣ дорад. Пас аз Ҷанги дуюми ҷаҳон дастрасии устувор ба захираҳои энергетикии минтақа, таъмини амнияти кишварҳои истеҳсолкунандаи нафт ва ҳифзи озодии киштиронӣ дар Халиҷи Форс ба доираи манфиатҳои ҳаётан муҳими Вашингтон ворид гардиданд. Буҳрони нафтии солҳои 1973–1974 нишон дод, ки қатъ ё маҳдуд гардидани интиқоли нафт метавонад на танҳо ба иқтисоди ШМА, балки ба низоми молиявии ҷаҳонӣ ва муносибатҳои Вашингтон бо иттифоқчиёнаш таъсири ҷиддӣ расонад. Аз ҳамин давра гуногунсозии манбаъҳо воридоти энергия, таъсиси захираи стратегии нафт ва тақвияти ҳузури сиёсӣ ва ҳарбии ШМА дар минтақа ба унсурҳои доимии сиёсати энергетикӣ ва амниятии кишвар табдил ёфтанд [1; 2].

Дар даҳсолаҳои охир мавқеи ШМА дар низоми энергетикии ҷаҳонӣ ба таври назаррас тағйир ёфт. «Инқилоби сланетсӣ» боиси афзоиши босуръати истеҳсоли дохилии нафту газ гардид ва ШМА аз соли 2019 ба содиркунандаи холиси энергия табдил ёфт. Дар соли 2024 истеҳсоли нафти хоми ШМА ба ҳисоби миёна 13,2 миллион баррел дар як шабонарӯзро ташкил дода, ба сатҳи рекордӣ расид. [3] Бо вуҷуди ин, коҳиш ёфтани вобастагии мустақими ШМА аз воридоти нафти Халиҷи Форс маънои аз байн рафтани аҳамияти стратегии Шарқи Наздикро надорад. Нафт дар бозори ҷаҳонӣ муомилот мешавад ва ҳар гуна бурҳон дар минтақа метавонад тавассути болоравии нарх, афзоиши хароҷоти суғурта ва ҳамлу нақл, халалдор гардидани занҷираҳои таъминот ва тағйир ёфтани интизориҳои бозор ба иқтисод ва истеъмолкунандагони амрикоӣ низ таъсир расонад.

Ҳадафи мақола муайян намудани ҷойгоҳи амнияти энергетикӣ дар сиёсати муосири ШМА дар Шарқи Наздик ва таҳлили таҳаввули манфиатҳо, воситаҳо ва маҳдудиятҳои ин сиёсат мебошад.

Метод. Таҳқиқот ба равиши системавӣ такя мекунад, ки бозори энергетикиро ҳамчун низоми ягонаи муносибатҳои мутақобилаи истеҳсолкунандагон, истеъмолкунандагон, роҳҳои транзитӣ, ниҳодҳои молиявӣ ва механизмҳои таъмини амният баррасӣ менамояд. Усули таърихӣ барои муайян намудани марҳалаҳои асосии таҳаввулоти сиёсати энергетикии ШМА аз буҳрони нафтии соли 1973 то давраи афзоиши босуръати истихроҷи нафту гази сланетсӣ истифода мешавад. Усули муқоисавӣ имкон медиҳад, ки вобастагии мустақими ШМА аз воридоти захираҳои энергетикии минтақа бо вобастагии ғайримустақими он аз нарх ва вазъи бозори ҷаҳонӣ муқоиса карда шавад. Таҳлили институтсионалӣ барои муайян намудани нақши Вазорати энергетикаи ШМА, Захираи стратегии нафт, муносибатҳои иттифоқӣ бо давлатҳои Халиҷи Форс ва механизмҳои байналмилалии ҳамоҳангсозӣ истифода гардидааст.

Аз нигоҳи назариявӣ, амнияти энергетикӣ дар ду сатҳ баррасӣ карда мешавад. Сатҳи аввал амнияти таъминоти миллиро дар бар мегирад, яъне то калом андоза давлат барои қонеъ гардонидани талаботи дохилӣ ба энергия дорои захираҳо, иқтидорӣ истеҳсолӣ ва инфрасохтори зарурӣ мебошад. Сатҳи дуюм ба устувории бозори байналмилалии энергия дахл дорад, яъне оё дар шароити буҳрон ва низоъ низ интиқоли муттасили захираҳои энергетикӣ, фаъолияти роҳҳои нақлиётӣ ва низоми нархгузорӣ таъмин мегарданд. Барои ШМА сатҳи дуюми амнияти энергетикӣ аҳаммияти рӯзафзун пайдо кардааст, зеро иқтисоди кишвар, сарфи назар аз ҳаҷми баланди истеҳсоли дохилӣ, бо бозори ҷаҳонии энергия робитаи зич дорад. Тағйирёбии нархи ҷаҳонии нафту газ, халалдор гардидани роҳҳои интиқол ва бурҳонҳои геополитикӣ метавонанд ба таваррум, хароҷоти истеҳсолӣ ва вазъи истеъмолкунандагони амрикоӣ таъсир расонанд. Аз ин рӯ, мафҳуми «истиқлолияти энергетикӣ»-ро набояд ҳамчун ҷудоии пурраи ШМА аз бозори ҷаҳонӣ маънидод кард. Он бештар қобилияти кишварро барои коҳиш додани осебпазирии беруна ва муқовимат ба бурҳонҳои энергетикӣ истифода

менамояд. Ташаккули чунин фаҳмиши амнияти энергетикӣ натиҷаи таҷрибаи таърихии сиёсати ШМА дар Шарқи Наздик мебошад.

Пас аз соли 1945 сиёсати ШМА дар Шарқи Наздик тадриҷан дар атрофи се вазифаи асосӣ ташаккул ёфт: пешгирӣ аз таҳти назорати рақиби геополитикӣ қарор гирифтани захираҳои энергетикии Халиҷи Форс, таъмини амнияти давлатҳои шарик ва ҳифзи интиқоли озодонаи нафт ба бозори ҷаҳонӣ. Дар солҳои Ҷанги сард иҷрои ин вазифаҳо пеш аз ҳам бо сиёсати боздоштани густариши нуфузи Иттиҳоди Шӯравӣ алоқаманд буд. Пас аз Инқилоби исломии Эрон дар соли 1979 ва ворид шудани неруҳои Шӯравӣ ба Афғонистон Вашингтон омодагии худро барои ҳифзи манфиатҳои ҳаётан муҳим дар Халиҷи Форс, аз ҷумла бо истифода аз неруи ҳарбӣ, ошкоро таъкид намуд. Ин мавқеъ баъдан дар адабиёти сиёсӣ ҳамчун «доктринаи Картер» шинохта шуд [4].

Ҷанги Халиҷи Форс дар солҳои 1990–1991 робитаи мутақобилаи амнияти минтақавӣ ва амнияти энергетикиро боз ҳам равшантар намуд. Ишғоли Кувайт аз ҷониби Ироқ хатари таҳти назорати як давлат қарор гирифтани қисми назарраси иқтидори истеҳсолии нафти ҷаҳониро ба вуҷуд овард. Эътилофи байналмилалӣ таҳти роҳбарии ШМА амалиёти ҳарбиро на танҳо бо мақсади барқарор намудани соҳибихтиёрии Кувайт, балки барои ҳифзи тавозуни қувваҳо дар минтақа ва пешгирӣ аз халалдор гардидани бозори ҷаҳонии нафт анҷом дод [5]. Ба ин тартиб, омили энергетикӣ бо масъалаҳои ҳифзи тартиботи минтақавӣ, эътимод ба кафолатҳои амниятии ШМА ва таъмини амнияти шарикони он робитаи устувор пайдо намуд.

Пас аз соли 2001 мубориза бо терроризм, ҷанги Ироқ, пешгирии паҳншавии силоҳи ҳастаӣ ва маҳдуд намудани нуфузи Эрон ба самтҳои муҳими сиёсати минтақавии ШМА табдил ёфтанд. Дар ин давра омили энергетикӣ дигар на ҳамеша ягона ё сабаби асосии қабули қарорҳои сиёсӣ ва ҳарбӣ буд. Бо вуҷуди ин, хатари ҳамла ба иншооти нафту газ, баста шудани роҳҳои баҳрӣ ва истифодаи даромадҳои энергетикӣ барои маблағгузории фаъолияти давлатҳо ва гурӯҳҳои рақиб ҳамоно дар арзёбиҳои амниятӣ Вашингтон ҷойгоҳи муҳим дошт.

Ин раванд нишон медиҳад, ки робитаи байни энергетика ва сиёсати хориҷии ШМА хусусияти мустақим ва яксамта нест. Захираҳои энергетикӣ яке аз омилҳои муҳими сиёсати Вашингтон дар Шарқи Наздик мебошанд. Аммо таъсири онҳо дар ҳамбастаги бо масъалаҳои амнияти Исроил, пешгирии паҳншавии силоҳи ҳастаӣ, мубориза бо терроризм, ҳифзи роҳҳои байналмилалии интиқол ва рақобати қудратҳои бузург зоҳир мегардад. Аз ин рӯ, сиёсати ШМА дар минтақаро танҳо бо манфиатҳои нафтӣ шарҳ додан аз ҷиҳати илмӣ кофӣ нест. Омили энергетикӣ бояд ҳамчун ҷузъи низоми васеи манфиатҳои геополитикӣ, иқтисодӣ ва амниятии ШМА баррасӣ карда шавад. Аҳаммияти ин омил, пеш аз ҳама, аз ҷойгоҳи Шарқи Наздик дар низоми ҷаҳонии энергетикӣ бармеояд.

Аҳаммияти минтақа пеш аз ҳама аз ҳаҷми бузурги захираҳо ва истеҳсоли, нафту газ, арзиши нисбатан пасти истихроҷ ва мавҷудияти иқтидори эҳтиётии истеҳсолӣ дар баъзе давлатҳо бармеояд. Тибқи маълумоти Агентии байналмилалии энергетикӣ, соли 2024 Шарқи Наздик тақрибан 30 фоизи истеҳсоли ҷаҳонии нафт ва 17 фоизи истеҳсоли гази табииро таъмин намуд. Ҳаҷми сармоягузорӣ ба соҳаи таъминоти нафту гази минтақа дар соли 2025 тақрибан 130 миллиард доллар арзёбӣ гардид.[6] Ин нишондиҳандаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки қарорҳои давлатҳои истеҳсолкунандаи минтақа ва кишварҳои узви ОПЕК+ метавонанд ба таносуби ҷаҳонии талабот ва пешниҳод, инчунин ба сатҳи нархи захираҳои энергетикӣ таъсири назаррас расонанд.

Гулӯгоҳи Ҳурмуз яке аз муҳимтарин ва осебпазиртарин масирҳои интиқоли энергия дар ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Дар соли 2024 ва семоҳаи якуми соли 2025 тавассути ин гулӯгоҳ зиёда аз чоряки ҳаҷми савдои баҳрии нафти ҷаҳон ва тақрибан панҷяки савдои ҷаҳонии гази табиии моеъ интиқол дода шудааст. Ҳамзамон, 84 фоизи нафти хом ва конденсате, ки соли 2024 тавассути Гулӯгоҳи Ҳурмуз интиқол ёфт, ба бозорҳои Осиё равона гардид [7]. Ин нишондиҳандаҳо ду хулосаи муҳимро асоснок менамоянд. Якум, кишварҳои Осиё дар муқоиса ба ШМА аз интиқоли мустақими нафти Халиҷи Форс бештар вобаста мебошанд. Дуюм, ҳар гуна халалдоршавии ҳаракати киштиҳо дар Гулӯгоҳи Ҳурмуз бинобар хусусияти ҷаҳонии бозор ва низоми нархгузории нафт, ба иқтисоди ҳама кишварҳо таъсир мерасонад.

Гурӯгоҳи Бобулмандаб, Баҳри Сурх ва Канали Суэтс низ дар низоми ҷаҳонии интиқоли энергия аҳаммияти ҳалкунанда доранд. Ҳамла ба киштиҳо ё афзоиши ноамнӣ дар ин минтақаҳо метавонад ширкатҳои боркашониро маҷбур созад, ки киштиҳоро аз атрофи қитъаи Африқо равона намоянд. Тағйир додани масир муҳлати интиқолро дароз карда, хароҷоти сӯзишворӣ, арзиши суғурта ва эҳтимоли таъхири борҳоро зиёд менамояд. Аз ин рӯ, таъмини озодии киштиронӣ барои ШМА танҳо масъалаи воридоти нафт нест. Он ҳамчунин ҳифзи принсипи дастрасии озод ба роҳҳои байналмилалии баҳрӣ, таъмини фаъолияти муътадили

савдои ҷаҳонӣ ва устувории занҷираҳои таъминоти шарикони аврупоӣ ва осиёии ШМА-ро дар бар мегирад.

Омил	Аҳаммият барои ШМА	Паёмади эҳтимолии халалдоршавӣ
Гулӯгоҳи Ҳурмуз	Таъмини устуворii нархҳои ҷаҳонии энергия ва амнияти энергетикии шарикони ШМА	Коҳиши пешниҳоди нафту газ, болоравии нархҳо ва афзоиши хароҷоти суғурта ва ҳамлу нақл
Гулӯгоҳи Бобулмандаб ва Суэтс	Таъмини роҳи кӯтоҳи интиқоли молу энергия байни Аврупо–Осиё	Зарурати давр задани қитъаи Африқо, дароз шудани муҳлати интиқол ва афзоиши хароҷоти нақлиётӣ
Иқтидори эҳтиётии истеҳсол	Коҳиш додани таъсири буҳронҳо ва нигоҳ доштани мувозинати бозори ҷаҳонии энергия	Маҳдуд гардидани имкони ҷуброни камбуди захираҳои энергетикӣ дар бозор
Инфрасохтори нафту газ	Таъмини устуворӣ ва муттасилии истеҳсолу интиқоли заҳираҳои энергетикӣ	Қатъ ё коҳиш ёфтани истеҳсол, халалдоршавии таъминот ва афзоиши ноустуворii бозор

Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти EIA ва IEA [7–9].

Афзоиши истеҳсоли дохилӣ муҳимтарин тағйирот дар заминаи моддии сиёсати энергетикии ШМА ба ҳисоб меравад. Истифодаи технологияҳои пармакунии уфуқӣ ва шикасти гидравликӣ имкон дода, ки истеҳсоли нафту газ, махсусан дар ҳавзаи Перм, босуръат афзоиш ёбад. Аз соли 2019 ҳачми умумии истеҳсоли энергия дар ШМА аз ҳаҷми истеъмоли он бештар гардид [9]. Соли 2024 воридоти нафти хом ва конденсат аз кишварҳои Халиҷи Форс, ки тавассути Гулӯгоҳи Ҳурмуз интиқил меёфт, тақрибан 0,5 миллион баррел дар як шабонарӯзро ташкил дод. Ин нишондиҳанда ҳамагӣ ба 7 фоизи воридоти нафти хоми ШМА ва у 2 фоизи истеъмоли умумии маъсулоти моеи нафтӣ баробар буд. [7]

Ин тағйирот озодии амали Вашингтонро дар сиёсати хориҷӣ ва энергетикӣ бештар намуд. Дар муқоиса ба солҳои 1970 ШМА нисбат эмбаргои нафтӣ ё қатъ гардидани мустақими таъминот аз кишварҳои Халиҷи Форс камтар осебпазир мебошад. Ҳамзамон, кишвар имконият пайдо кард, ки содироти нафту газ, бахусус гази табиии моеъро ҳамчун воситаи иқтисодӣ ва дипломатӣ истифода барад. Бо вуҷуди ин, се маҳдудият асосӣ боқӣ мемонад. Якум, нархи бензин ва дигар маҳсулоти нафтӣ дар дохили ШМА аз тағйирёбии нархи ҷаҳонии нафт вобаста аст. Дуюм, иқтисоди шарикони асосии ШМА, аз ҷумла Ҷопон, Кореяи Ҷанубӣ, Ҳиндустон ва давлатҳои Аврупо, ба воридоти устуворii захираҳои энергетикӣ ниёз доранд. Сеюм, буҳрони энергетикӣ метавонад ба афзоиши таваррум, ноустуворii молиявӣ ва шиддат гирифтани фишорҳои иҷтимоӣ оварда расонад.

Аз ин рӯ, мафҳуми «истиқлолияти энергетикӣ» хусусияти нисбӣ дорад. Афзоиши истеҳсоли миллӣ амнияти таъминоти кишварро аз чиҳати ҳаҷм тақвият медиҳад, аммо иқтисоди онро аз таъсири нархҳои ҷаҳонӣ ҷудо карда наметавонад. Ҳатто давлате, ки содиркунандаи холиси энергия мебошад, аз коҳиши таъминот дар бозори ҷаҳонӣ, тағйирёбии нархҳо ва халалдоршавии шабакаҳои логистикӣ таъсир мебинад. Аз ҳамин сабаб, сиёсати энергетикии ШМА дар Шарқи Наздик тадриҷан аз ҳифзи воридоти мустақими худ ба идоракунии хатарҳои системавии бозори ҷаҳонии энергия мегузарад. Идоракунии чунин хатарҳо истифодаи маҷмӯи воситаҳои ба ҳам алоқаманди сиёсӣ, ҳарбӣ ва иқтисодиро тақозо менамояд.

Барои ҳифзи манфиатҳои энергетикӣ ва таъмини устуворii бозори ҷаҳонӣ ШМА аз маҷмӯи воситаҳои ҳарбӣ, дипломатӣ, иқтисодӣ ва институтсионалӣ истифода мебарад. Дар байни онҳо шарикиҳои амниятӣ, ҳифзи роҳҳои баҳрӣ ва ҳамкорӣ бо давлатҳои истеҳсолкунандаи нафту газ ҷойгоҳи махсус доранд. Яке аз самтҳои муҳимтарини истифодаи ин воситаҳо ташкили шарикиҳои амниятӣ ва таъмини озодии киштиронӣ дар роҳҳои баҳрии минтақа мебошад.

ШМА тавассути ҳамкориҳои ҳарбӣ бо давлатҳои узви Шӯрои ҳамкории кишварҳои арабии Халиҷ, ҳузури неруҳои баҳрӣ ва баргузории амалиёти муштарак ба таъмини амнияти роҳҳои баҳрӣ мусоидат менамояд. Дар изҳороти муштараки ШМА ва Шӯрои ҳамкории кишварҳои арабии Халиҷ озодии киштиронӣ ва амнияти баҳрӣ ҳамчун манфиатҳои муштарак таъкид шудаанд [10]. Барои Вашингтон чунин шарикиҳо, аз як тараф, вазифаи боздорандагӣ дошта, аз амалҳои эътимолие, ки метавонанд ҳаракати киштиҳо ва интиқоли захираҳои энергетикиро халалдор намоянд, пешгирӣ мекунанд. Аз тарафи дигар, онҳо эътимоди иштирокчиёни бозорро ба устуворii роҳҳои интиқол тақвият медиҳанд. Бо вуҷуди ин, нигоҳ доштани ҳузури ҳарбӣ хароҷоти зиёдро талаб мекунад ва метавонад аз ҷониби баъзе қудратҳои минтақавӣ ҳамчун манбаи таҳдид ё омили ташаннуҷ арзёбӣ гардад. Аз ин рӯ, ҳузури ҳарбӣ

бояд бо воситаҳои дипломатӣ ва ҳамкории пайваста бо давлатҳои истеҳсолкунандаи энергия пурра карда шавад.

Муносибатҳои ШМА бо Арабистони Саудӣ, Амороти Муттаҳидаи Араб, Қатар ва дигар давлатҳои Халиҷи Форс доираи васеи масъалаҳои амниятӣ, энергетикӣ, сармоягузорӣ ва технологиро фаро мегиранд. Вашингтон аз ин давлатҳоро на танҳо ҳамчун таъминкунандагони захираҳои энергетикӣ, балки ҳамчун иштирокчиёни муҳими танзими бозори ҷаҳонии энергия, сармоягузорони байналмилалӣ ва шарикони амниятӣ арзёби менамояд. Арабистони Саудӣ ва Аморати Муттаҳидаи Араб аз ҷиҳати иқтидори истеҳсолӣ ва имкони таъсир расонидан ба пешниҳоди нафт аҳаммияти махсус доранд. Қатар бошад, ҳамчун яке аз истеҳсолкунандагон ва содиркунандагони асосии гази табиии моеъ дар таъмини амнияти энергетикии шарикони ШМА нақши муҳим мебозад.

Ҳамзамон, ихтилофҳо вобаста ба ҳаҷми истеҳсол, сатҳи нархи нафт, вазъи ҳуқуқи инсон ва рушди муносибатҳои давлатҳои Халиҷи Форс бо Чин ва Русия нишон медиҳанд, ки шарикӣ маънои мувофиқати пурраи манфиатҳоро надорад. Давлатҳои минтақа сиёсати хориҷии худро гуногунсамт намуда, кӯшиш мекунанд, ки дар муносибат ба қудратҳои бузург озодии бештари амалро нигоҳ доранд. Аз ин рӯ, ШМА маҷбур аст дар баробари истифодаи кафолатҳои амниятӣ манфиатҳои тағйирёбандаи шарикони минтақавиро низ ба назар гирад. Ҳамзамон, Вашингтон барои таъсир расонидан ба давлатҳое, ки онҳоро манбаи таҳдид ба амнияти минтақавӣ ва манфиатҳои худ мешуморад, аз воситаҳои фишори иқтисодӣ истифода мебарад.

Таҳримҳо ва фишори иқтисодӣ. Дар баробари воситаҳои ҳарбӣ ва дипломатӣ, таҳримҳо низ дар сиёсати ШМА нисбат ба минтақа ҷойгоҳи муҳим доранд. Таҳримҳо алайҳи Эрон пеш аз ҳама ба маҳдуд намудани даромадҳои нафтӣ, дастрасии кишвар ба низоми байналмилалии молиявӣ ва имкониятҳои технологии он равона шудаанд. Ёддошти амнияти миллии моҳи феврали соли 2025 сиёсати «фишори ҳадди аксар»-ро барқарор намуда, пешгирии таҳдиди ҳастаӣ, маҳдуд намудани барномаи мушакӣ ва коҳиш додани имкониятҳои шабакаҳои минтақавии Эронро ҳадаф қарор дод. [11] Аз нуқтаи назари амнияти энергетикӣ, таҳримҳо метавонанд содироти нафти Эрон ва ҳаҷми пешниҳоди онро дар бозори ҷаҳонӣ маҳдуд намоянд. Аммо самаранокии онҳо ба ҳамкории давлатҳои харидор, ширкатҳои боркашонӣ ва суғуртавӣ, бонкҳо ва дигар низоми молиявии байналмилалӣ вобаста мебошад. Дар баробари ин, маҳдуд гардидани пешниҳодҳои нафт метавонад ба болоравии нархҳои ҷаҳонӣ ва афзоиши хароҷоти истеъмолкунанлагон оварда расонад.

Таҳримҳо ҳамчун метавонанд паёмадҳои ғайричашмдошт дошта бошанд. Аз ҷумла, онҳо барои ташаккули роҳҳои ғайрирасмии савдо, истифодаи ширкатҳои миёнарав, пинҳон намудани пайдоиши нафт ва татбиқи усулҳои алтернативии пардохт замина фароҳам меоранд. Илова бар ин, фишори тӯлонии иқтисодӣ метавонад ба наздикшавии кишварҳои таҳримшуда бо рақибони геополитикии ШМА мусоидат намояд. Аз ин рӯ, таҳримҳо воситаи муҳим, вале аз ҷиҳати натиҷа маҳдуди сиёсати энергетикӣ ва амниятии Вашингтон ба ҳисоб мераванд.

Дар баробари таҳримҳо ва воситаҳои дипломатӣ, захираи стратегии нафт яке аз механизмҳои дохилии ШМА барои вокуниш ба қатъи шадиди таъминот мебошад. Вазорати энергетикаи ШМА онро дороии муҳими миллӣ арзёбӣ менамояд, ки дар шароити буҳрон ба ҳифзи амнияти энергетикии кишвар мусоидат мекунад [12]. То охири соли 2025 ҳаҷми захира тақрибан 411 миллион баррелро ташкил медод, ки ба тақрибан 125 рӯзи воридоти софи нафти хом баробар арзёбӣ шудааст [13]. Аҳаммияти захираи стратегии нафт дар он аст, ки ҳукумат барои вокуниш ба буҳрон вақти зарурӣ фароҳам меорад. Ба бозор баровардани як қисми захира метавонад пешниҳоди нафтро дар муддати кӯтоҳ афзоиш дода, то барқарор шудани фаъолияти муътадили бозор ё пайдо гардидани манбаъҳо ва масираҳои алтернативии таъминот фишори нархро коҳиш медиҳад. Бо вуҷуди ин, истифодаи такрорӣ ва аз ҳад зиёди захира бе пурра кардани ҳаҷми он метавонад қобилияти давлатро барои вокуниш ба буҳронҳои оянда заиф намояд. Аз ин рӯ, самаранокии ин восита аз нигоҳ доштани мувозинат байни истифодаи фаврӣ ва барқарор намудани ҳаҷми зарурии захира вобаста мебошад.

Технология, содироти гази табиии моеъ ва гузариши энергетикӣ. Дар баробари истифодаи захираҳои стратегӣ, содироти гази табиии моеъ (LNG) ва рушди технологияҳои тоза ба сиёсати энергетикии ШМА мазмуну имкониятҳои нав мебахшанд. Содироти гази америкоӣ метавонад ба гуногунсозии манбаъҳои таъминоти шарикон, коҳиш додани вобастагии онҳо аз таъминкунандагони алоҳида ва таҳкими амнияти энергетикии кишварҳои аврупоӣ ва осиёӣ мусоидат намояд. Аммо бунёд ва истифодаи инфрасохтори LNG сармоягузории бузург, иқтидори махсус қабул ва коркард, инчунин бастани шартномаҳои дарозмуддатро талаб мекунад.

Ҳамзамон, рушди манбаъҳои барқароршавандаи энергия, неруи ҳастаӣ, технологияҳои захиракунии энергия ва баланд бардоштани самаранокии энергетикӣ метавонанд дар дарозмуддат талабот ба сӯзишвории истихроҷшаванда ва вобастагӣ аз воридоти онро коҳиш диҳад Бо вуҷуди ин, гузариш энергетикӣ раванди фаврӣ ва якмарҳалаӣ нест. Агентии байналмилалии энергетикӣ таъкид менамояд, ки ҳатто дар шароити рушди босуръати энергияи тоза хатари қатъ гардидани таъминоти нафт пурра аз байн намеравад [14]. Аз ин рӯ, то замони анҷом ёфтани гузариши энергетикӣ, суботи минтақаҳои асосии истеҳсол ва интиқоли нафту газ, махсусан Халиҷи Форс, барои амнияти энергетикии ҷаҳонӣ аҳаммияти худро нигоҳ хоҳад дошт. Дар ин замина, Эрон ва танишҳои марбут ба он яке аз муҳимтарин манбаъҳои хатар ба ҳисоб мераванд.

Эрон ҳам яке аз истеҳсолкунандагони бузурги нафт ва ҳам давлати соҳилии Гурӯҳгоҳи Ҳурмуз мебошад. Танишҳои байни Теҳрон ва Вашингтон метавонанд се навъи асосии хатарро ба вуҷуд оранд: халалдор гардидани ҳаракати киштиҳо, ҳамла ба инфрасохтори энергетикӣ ва коҳиш ёфтани пешниҳоди нафт дар натиҷаи таҳримҳо ё низои ҳарбӣ. Азбаски қисми зиёди нафт ва гази табиии моеъи кишварҳои Халиҷи Форс тавассути Гулӯгоҳи Ҳурмуз интиқол меёбад, ҳатто таҳдиди баста шудани он метавонад ба нархҳои ҷаҳонии энергия, арзиши суғуртаи баҳрӣ ва хароҷоти ҳамлу нақл таъсир расонад. Қубурҳои Арабистони Саудӣ ва Амороти Муттаҳидаи Араб имкон медиҳанд, ки як қисми нафт тавассути масирҳои алтернативӣ ва бидуни гузаштан аз Гулӯгоҳи Ҳурмуз интиқол дода шавад. Аммо иқтидори озоди ин қубурҳо барои иваз намудани тамоми ҳаҷми интиқоли нафт тавассути гулӯгоҳ кофӣ нест. Идораи иттилоотии энергетикии ШМА (EIA) иқтидори эҳтимолии дастраси чунин масирҳои алтернативиро тақрибан 2,6 миллион баррел дар як шабонарӯз арзёбӣ кардааст [7]. Аз ин рӯ, Гулӯгоҳи Ҳурмуз, сарфи назар аз мавҷудияти роҳҳои алтернативӣ, яке аз нуқтаҳои асосии осебпазирии низоми ҷаҳонии энергетикӣ боқи мемонад

Ҳодисаҳои Баҳри Сурх низ нишон доданд, ки на танҳо давлатҳо, балки гурӯҳҳои ғайридавлатӣ метавонанд ба амнияти энергетикии минтақавӣ ва ҷаҳонӣ таъсири стратегӣ расонанд. Ҳамла ба киштиҳои тиҷоратӣ ширкатҳои боркашони маҷбур мекунанд, ки масирҳои худро тағйир диҳанд. Ин раванд муҳлати интиқолро дароз намуда, хароҷоти сӯзишворӣ, логистика ва суғуртаро афзоиш медиҳад ва метавонад ба нархи ниҳоии молу энергия таъсир расонад.

Дар чунин шароит вокуниши ШМА нигоҳ доштани мувозинатро байни таъмини амнияти киштиронӣ ва пешгирӣ аз густариши низои минтақавӣ тақозо менамояд. Амалиёти ҳарбӣ метавонад таҳдиди фавриро коҳиш диҳад ва ҳаракати киштиҳоро муваққатан ҳифз намояд, аммо агар он бо воситаҳои дипломатӣ, ҳамкории байналмилалӣ ва бартараф намудани сабабҳои сиёсии низоъ ҳамроҳ набошад, амнияти дарозмуддати роҳҳои энергетикиро кафолат дода наметавонд.

Ташаккул ва густариши фаъолияти ОПЕК+ муҳити татбиқи сиёсати энергетикии ШМА-ро мураккабтар намуд. Ҳамоҳангсозии сиёсати истеҳсолии кишварҳои узви ОПЕК бо Русия ва дигар истеҳсолкунандагони берун аз ин созмони имконияти Вашингтонро барои таъсири якҷониба ба ҳаҷми пешниҳоди нафт ва сатҳи нархҳо маҳдуд месозад. Давлатҳои Халиҷ Форс низ сиёсати энергетикӣ ва хориҷии худро бештар дар асоси манфиатҳои миллӣ ва гуногунсозии шарикони байналмилалӣ пеш мебаранд. Дар ин раванд Чин ҳамчун яке аз бузургтарин харидорони нафти минтақа ва сармоягузори и муҳим дар лоиҳаҳои энергетикию нфрасохторӣ нуфузи иқтисодии худро тақвият медиҳад. Ҳиндустон низ бо афзоиши талабот ба энергия аҳаммияти худро ҳамчун яке аз бозорҳои калони содироти нафту гази Шарқи Наздик бештар менамояд. Дар чунин шароит ШМА дигар наметавонад муносибатҳои энергетикиро танҳо дар доираи иттифоқҳои анъанавӣ ва бо истифода аз воситаҳои якҷониба идома намояд. Вашингтон бояд манфиатҳои гуногуни истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагони асосӣ, инчунин таъсири рӯзафзуни қудратҳои дигарро ба назар гирад.

Бо вуҷуди ин, ШМА як қатор бартариҳои назаррас дорад: иқтидори ҳарбӣ ва баҳрӣ, нуфуз дар низоми молиявии байналмилалӣ, имкониятҳои пешрафтаи технологӣ, бозори калон, истеҳсоли дохилии энергия ва шабакаи васеи шарикон. Ин омилҳо ба Вашингтон имкон медиҳанд, ки ба равандҳои энергетикии минтақа ва фаъолияти бозори ҷаҳони таъсири худро нигоҳ дорад. Нуқтаи заифи сиёсии ШМА дар он аст, ки истифодаи аз ҳад зиёди таҳримҳо метавонад давлатҳо ва ширкатҳои мавриди маҳдудиятро ба ҷустуҷӯ ва ташкили низомҳои алтернативии пардохт, нақлиёт, савдо ва суғурта водор намояд. Ҳамчунин фарқияти авлавиятҳо байни Вашингтон ва шарикони минтақавии он метавонад сатҳи эътимод ва самаранокии ҳамкориро коҳиш диҳад. Аз ин рӯ, таъсири устувори ШМА дар минтақа бештар ба омезиши мутавозини дипломатия, кафолатҳои амниятӣ, ҳамкориҳои иқтисодӣ ва

пешниҳоди технологияҳои пешрафта вобаста мебошад. Яке аз самтҳои муҳими истифодаи чунин равиши ҳамгиро густариши ҳамкорӣ бо давлатҳои минтақа дар шароити гузариши ҷаҳонӣ ба низоми нави энергетикӣ мебошад

Давлатҳои Шарқи Наздик низ барои мутобиқ шудан ба давраи коҳиш ёфтани нақши сӯзишвории истихроҷшаванда омодагӣ мебинанд. Онҳо ба рушди энергияи офтобӣ, истеҳсоли гидрогени камкарбон, неруи ҳастаӣ, шабакаҳои барқ, технологияҳои нигоҳдории карбон, инчунин рақамикунонии саноат сармоягузорӣ мекунанд. Барои ШМА ин раванд имконият фароҳам меорад, ки муносибатҳои анъанавии бар пояи мубодилаи «нафт бар ивази амният» ташаккулёфтаро ба шарикии васеътар дар соҳаҳои технология, сармоягузорӣ , инноватсия ва занҷираҳои таъминот табдил диҳад. Стратегияи амнияти миллии ШМА аз соли 2025 низ коҳиш ёфтани вобастагии анъанавии кишвар аз захираҳои энергетикии минтақа ва афзоиши аҳаммияти ҳамкорӣ дар соҳаҳои нерӯи ҳастаӣ, зеҳни сунъӣ ва технологияҳои мудофиавиро таъкид менамояд [15].

Бо вуҷуди ин, гузариши энергетикӣ худ метавонад хатарҳо ва вобастагиҳои навро ба вуҷуд орад. Афзоиши талабот ба маъданҳои муҳим, таҷҳизоти шабакаҳои барқӣ, батареяҳо ва технологияҳои тоза вобастагии давлатҳоро аз манбаъҳои нави ашёи хом, иқтидорҳои истеҳсолӣ ва занҷираҳои таъминоти ҷаҳонӣ зиёд менамояд. Давлатҳои анъанавии истеҳсолкунандаи нафту газ низ метавонанд барои нигоҳ доштани даромад ва мавқеи худ дар бозор ҳаҷм ва сиёсати истеҳсолиро тағйир диҳанд, ки ин ба нархҳо ва устувории бозори ҷаҳонӣ таъсир мерасонад.

Хулоса. Амнияти энергетикӣ дар тӯли даҳсолаҳо яке аз самтҳои асосии сиёсати ШМА дар Шарқи Наздик ба ҳисоб мерафт.. Агар дар нимаи дуюми асри XX ҳадафи асосии Вашингтон таъмини дастрасии устувори иқтисоди америкӣ ба нафти минтақа бошад, дар шароити муосир мазмун ва доираи ин сиёсати васеътар гардидааст. Афзоиши истеҳсоли дохилии нафту газ ва ба содиркунандаи холиси энергия табдил ёфтани ШМА вобастаги мустақими кишварро аз нафти Халиҷи Форс коҳиш дод. Аммо ин тағйирот вобастагии ШМА-ро аз устувории бозори ҷаҳонии энергия пурра аз байн набурд. Тағйирёбии нархи ҷаҳонии нафт, халалдор гардидани роҳҳои баҳрӣ ва бурҳонҳои минтақавӣ ҳамоно метавонанд ба таваррум, хароҷоти истеҳсолӣ ва вазъи истеъмолкунандагони америкӣ таъсир расонанд. Илова бар ин, иқтисоди шарикони асосии ШМА дар Аврупо ва Осиё ба интиқоли устувори захираҳои энергетикии Шарқи Наздик ниёз дорад.

Гулӯгоҳҳои Ҳурмуз, Бобулмандаб, Баҳри Сурх ва Канали Суэтс аҳаммияти геостратегии минтақаро нигоҳ медоранд. Иқтидори асоси ва эҳтиётии истеҳсолии давлатҳои Халиҷи Форс ба таносуби талаботу пешниҳод ва сатҳи нархҳо дар бозори ҷаҳонӣ таъсири назаррас мерасонад. Ҳамзамон, танишҳо бо Эрон, таҳдид ба киштиронӣ, осебпазирии инфрасохтори нафту газ ва рақобати қудратҳои бузург хатарҳои энергетикиро афзоиш медиҳанд. Аз ин рӯ, барои ШМА таъмини амнияти энергетикӣ танҳо масъалаи иқтисодӣ набуда, бо ҳифзи тартиботи минтақавӣ, озодии киштиронӣ, амнияти шарикон ва нигоҳ доштани мавкеи геополитикии Вашингтон робитаи зич дорад. Барои идора намудани чунин муҳити мураккаб ШМА аз маҷмӯи воситаҳои ба ҳам алоқаманд шарикиҳои амниятӣ, ҳузури неруҳои баҳрӣ, дипломатия, таҳримҳои иқтисодӣ, Захираи стратегии нафт, рушди истеҳсоли дохилӣ ва ҳамкориҳои технологӣ истифода мебарад. Ҳеҷ яке аз ин воситаҳо дар алоҳидагӣ амнияти дарозмуддатро таъмин карда наметавонад. Ҳузури ҳарбӣ бе дипломатия метавонад ташаннуҷро афзоиш диҳад, таҳримҳои аз ҳад зиёд метавонанд ба ташаккули низомҳои алтернативии савдо ва молия мусоидат намоянд, афзоиши истеҳсоли дохилӣ бошад иқтисоди ШМА-ро аз таъсири нархҳои ҷаҳонӣ пурра ҳифз намекунад. Аз ин рӯ, самаранокии сиёсати Вашингтон аз истифодаи ҳамоҳанг ва мутавозини ин воситаҳо вобаста мебошад.

Ҳамин тариқ, аҳаммияти энергетикии Шарқи Наздик барои ШМА аз байн нарафта, балки мазмун ва шакли нав пайдо кардааст. Манфиати асосии Вашингтон дигар танҳо ба воридоти нафт барои қонеъ гардонидани талаботи дохилӣ маҳдуд намешавад. Он таъмини фаъолияти муътадили бозори ҷаҳонии энергия, ҳифзи роҳҳои байналмилалии интиқол, пешгирӣ аз истифодаи захираҳои энергетикӣ ҳамчун воситаи фишори сиёсӣ, дастгирии амнияти иқтисодии шарикон ва нигоҳ доштани мавқеи ШМА дар низоми минтақавиро фаро мегирад.

Дар оянда самаранокии ин сиёсат аз он вобаста хоҳад буд, ки Вашингтон то кадом андоза метавонад амнияти таъминоти имрӯзаи нафту газро бо гузариши дарозмуддат ба низоми гуногунсамт ва камкарбони энергетикӣ мувофиқ созад. Густариши ҳамкорӣ бо давлатҳои Шарқи Наздик дар соҳаҳои энергияи барқароршаванда, неруи ҳастаӣ, гидрогени камкарбон, зеҳни сунъӣ ва технологияҳои нигоҳдории энергия метавонад муносибатҳои анъанавии «нафт–амният»-ро ба шарикии васеътару устувори технологӣ табдил диҳад. Аз ин рӯ, Шарқи

Наздик дар сиёсати энергетикии ШМА на танҳо ҳамчун манбаи сӯзишворӣ, балки ҳамчун ҷузъи муҳими суботи бозори ҷаҳонӣ ва шарики эҳтимолӣ дар ташаккули низоми энергетикии оянда боқӣ хоҳад монд.

Адабиёт

1. Yergin D. The Prize: The Epic Quest for Oil, Money & Power. New York: Simon & Schuster, 1991.
2. 2.International Energy Agency. Energy Security. URL: https://www.iea.org/topics/energy-security (санаи мурочиат: 29.08.2026).
3. U.S. Energy Information Administration. In 2024, the United States produced more energy than ever. 09.06.2025. URL: https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=65445 (санаи мурочиат: 29.08.2026).
4. The American Presidency Project. The State of the Union Address Delivered Before a Joint Session of the Congress, 23 January 1980. URL: https://www.presidency.ucsb.edu/documents/the-state-the-union-address-delivered-before-joint-session-the-congress-0 (санаи мурочиат: 29.08.2026).
5. Office of the Historian, U.S. Department of State. The Gulf War, 1991. URL: https://history.state.gov/milestones/1989-1992/gulf-war (санаи мурочиат: 29.08.2026).
6. International Energy Agency. Middle East – World Energy Investment 2025. URL: https://www.iea.org/reports/world-energy-investment-2025/middle-east (санаи мурочиат: 29.08.2026).
7. U.S. Energy Information Administration. Amid regional conflict, the Strait of Hormuz remains critical oil chokepoint. 16.06.2025. URL: https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=65504 (санаи мурочиат: 29.08.2026).
8. U.S. Energy Information Administration. World Oil Transit Chokepoints. Updated 03.03.2026. URL: https://www.eia.gov/international/analysis/special-topics/world_oil_transit_Chokepoints (санаи мурочиат: 29.08.2026).
9. U.S. Energy Information Administration. U.S. Energy Facts Explained: Consumption and Production. URL: https://www.eia.gov/energyexplained/us-energy-facts/ (санаи мурочиат: 29.08.2026).
10. U.S. Department of State. Joint Statement Following the Ministerial Meeting of the United States and the Gulf Cooperation Council. 08.06.2023. URL: https://2021-2025.state.gov/joint-statement-following-the-ministerial-meeting-of-the-united-states-and-the-gulf-cooperation-council-gcc/ (санаи мурочиат: 29.08.2026).
11. The White House. National Security Presidential Memorandum/NSPM-2. 04.02.2025. URL: https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/2025/02/national-security-presidential-memorandum-nspm-2/ (санаи мурочиат: 29.08.2026).
12. U.S. Department of Energy. Strategic Petroleum Reserve. URL: https://www.energy.gov/hgeo/opr/strategic-petroleum-reserve (санаи мурочиат: 29.08.2026).
13. U.S. Department of Energy. SPR Quick Facts. URL: https://www.energy.gov/hgeo/opr/spr-quick-facts (санаи мурочиат: 29.08.2026).
14. International Energy Agency. The Middle East and Global Energy Markets. URL: https://www.iea.org/topics/the-middle-east-and-global-energy-markets (санаи мурочиат: 29.08.2026).
15. The White House. National Security Strategy. Washington, 2025. URL: https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2025/12/2025-National-Security-Strategy.pdf (санаи мурочиат: 29.08.2026).
16. Klare M. T. Blood and Oil: The Dangers and Consequences of America’s Growing Dependency on Imported Petroleum. New York: Metropolitan Books, 2004.
17. Colgan J. D. Petro-Aggression: When Oil Causes War. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
18. O’Sullivan M. L. Windfall: How the New Energy Abundance Upends Global Politics and Strengthens America’s Power. New York: Simon & Schuster, 2017.
19. U.S. Energy Information Administration. U.S. Energy Facts: Imports and Exports. URL: https://www.eia.gov/energyexplained/us-energy-facts/imports-and-exports.php (санаи мурочиат: 29.08.2026).
20. International Energy Agency. Strait of Hormuz: Oil Security and Emergency Response. URL: https://www.iea.org/about/oil-security-and-emergency-response/strait-of-hormuz (санаи мурочиат: 29.08.2026).

АМНИЯТИ ЭНЕРГЕТИКӢ ВА СИЁСАТИ ШМА ДАР ШАРҚИ НАЗДИК

Дар мақола ҷойгоҳи амнияти энергетикӣ дар сиёсати Штатҳои Муттаҳидаи Америка дар Шарқи Наздик таҳлил мешавад. Муаллиф бар он назар аст, ки афзоиши истеҳсоли нафту газ дар ШМА ва

коҳиши воридоти мустақим аз Халиҷи Форс аҳаммияти минтақаро барои Вашингтон аз байн набурда, балки мазмун ва воситаҳои сиёсати онро тағйир додааст. Шарқи Наздик ҳамоно ба нархҳои ҷаҳонии энергия, устувории иқтисоди шарикони ИМА ва амнияти роҳҳои баҳрии Ҳурмуз, Бобулмандаб ва Суэтс таъсири ҳалкунанда мерасонад. Дар асоси усулҳои таърихӣ, муқоисавӣ, системавӣ ва таҳлили санадҳо таҳаввули сиёсати ИМА аз таъмини дастрасӣ ба нафт то ҳифзи озодии киштиронӣ, идоракунии хавфи геополитикӣ, таҳримҳо, шарикии амниятӣ ва пешбурди технологияҳои нави энергетикӣ баррасӣ мегардад. Хулоса мешавад, ки сиёсати муосири ИМА хусусияти дугона дорад: вобастагии дохилии он аз нафти минтақа коҳиш ёфтааст, аммо манфиати стратегиаш ба фаъолияти бехалали бозори ҷаҳонӣ боқӣ мондааст.

Калидвожаҳо: амнияти энергетикӣ, ИМА, Шарқи Наздик, Халиҷи Форс, гулӯгоҳи Ҳурмуз, бозори ҷаҳонии нафт, ОПЕК, таҳримҳо, захираи стратегии нафт, гузариши энергетикӣ.

ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ПОЛИТИКА США НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ

В статье анализируется место энергетической безопасности в политике Соединённых Штатов Америки на Ближнем Востоке. Обосновывается, что рост добычи нефти и газа в США и сокращение прямого импорта из Персидского залива не устранили стратегическое значение региона, а изменили содержание и инструменты американской политики. Ближний Восток сохраняет влияние на мировые цены, экономическую устойчивость союзников США и безопасность морских путей через Ормузский и Баб-эль-Мандебский проливы и Суэцкий канал. Сделан вывод, что современная политика США имеет двойственный характер: прямая энергетическая зависимость страны от региона снизилась, но заинтересованность в устойчивом функционировании глобального энергетического рынка сохраняется.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, США, Ближний Восток, Персидский залив, Ормузский пролив, мировой нефтяной рынок, ОПЕК, санкции, стратегический нефтяной резерв, энергетический переход.

ENERGY SECURITY AND U.S. POLICY IN THE MIDDLE EAST

The article examines the role of energy security in United States policy in the Middle East. It argues that rising U.S. oil and gas production and declining direct imports from the Persian Gulf have not eliminated the region’s strategic importance; instead, they have altered the content and instruments of American policy. The Middle East continues to shape global energy prices, the economic stability of U.S. partners, and the security of maritime routes through the Strait of Hormuz, Bab el-Mandeb and the Suez Canal. The article concludes that contemporary U.S. policy is dual in nature: direct American dependence on regional oil has declined, while the strategic interest in the uninterrupted functioning of global energy markets remains.

Keywords: energy security, United States, Middle East, Persian Gulf, Strait of Hormuz, global oil market, OPEC, sanctions, Strategic Petroleum Reserve, energy transition.

Дар бораи муаллиф
Дороншоева Некбахт Шоқосумовна
номзади илмҳои сиёсӣ, ходими пешбари илмии шуъбаи Шарқи Миёна ва Наздик
Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои
Академяи миллии илмҳои Тоҷикистон
Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33.

Об авторе
Дороншоева Некбахт Шокосумовна
Кандидат политических наук, ведущий научный сотрудник отдела Среднего и Ближнего Востока Института изучения проблем стран Азии и Европы Национальной академии наук Таджикистана.
Адрес: Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33.

About the Author
Doronshoeva Nekbakht Shokosumovna
Candidate of Political Sciences, Leading Research Fellow, Department of the Middle and Near East, Institute for the Study of Asian and European Countries, National Academy of Sciences of Tajikistan.
Address: 33 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan.

ТДУ 323.1:316.347

ҲУВИЯТИ МИЛЛӢ-ШАҲРВАНДӢ ҲАМЧУН ПАДИДАИ СИЁСӢ

Раҷабализода С. Р.
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Муқаддима. Дар шароити дигаргуниҳои босуръати низоми сиёсии ҷаҳон, афзудани тамоюлҳои гуногуни сиёсӣ, ки ба сатҳи руовариҳо ва айнияти намояндагони миллӣ таъсир мерасонанд, густариши иртибототи шабакавӣ ва мураккаб гардидани муносибатҳои давлату ҷомеа масъалаи ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ ба яке аз мавзуъҳои меҳварии доираи илмҳои сиёсии муосир табдил ёфтааст. Ҷомеаи сиёсӣ танҳо аз ҳудуд, дастгоҳи идоракунӣ ва меъёрҳои ҳуқуқӣ таркиб намеёбад. Пойдории он инчунин аз он вобаста мебошад, ки шаҳрвандон то кадом андоза худро узви як умумияти сиёсӣ мешуморанд, ба ояндаи муштараки худ бовар доранд ва ҳуқуқу масъулияти худро дар назди дигар аъзои ҷомеа эътироф мекунанд. Ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ маҳз дар нуқтаи пайванди таҷрибаи таърихии миллат, асосҳои ҳуқуқии шаҳрвандӣ ва муносибатҳои воқеии сиёсии одамон шакл мегирад. Аз ин рӯ, омӯзиши он на танҳо масъалаи маънавию фарҳангӣ, балки вазифаи мустақили таҳлили сиёсат, ҳокимият, қонуният, ҳамгироии иҷтимоӣ ва амнияти миллӣ мебошад. Дар адабиёти илмӣ мафҳумҳои «ҳувияти миллӣ», «ҳувияти шаҳрвандӣ», «ҳувияти давлатӣ», «ҳувияти сиёсӣ», «худшиносии миллӣ» ва «мансубияти этникӣ» гоҳе ба як маъно истифода мешаванд. Чунин омехтани истилоҳҳо барои тавсифи падидаҳои гуногун кофӣ нест. Шахс метавонад шаҳрвандии ҳуқуқии давлатро дошта бошад, вале аз ҳаёти умумии сиёсии он худро дур кунад. Баръакс, метавонад ба меросу таърихи як миллат худро мансуб донад, бе он ки шаҳрвандии давлати марбутаро соҳиб бошад. Аз ин ҷиҳат таҳқиқ бояд ҳам ченаки ҳуқуқии муносибати шахсу давлат ва ҳам ченаки маънавӣ, рамзӣ, эҳсосӣ ва рафтории тааллуқ ба умумияти сиёсиро дар бар гирад. Зарурати таҳқиқи масъала барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳаммияти махсус дорад. Давлати соҳибистиқлол дар раванди ташаккул ва рушди уствори низоми сиёсӣ, эҳёи арзишҳои таърихиву фарҳангӣ, барқарорсозии ваҳдат ва ризоияти миллӣ ва таҳкими ниҳодҳои давлатӣ ҳамзамон бо масъалаи ташаккули ҳисси мансубияти умумии шаҳрвандон рӯ ба рӯ шудааст. Зарур аст, ки байни ҳифзи асолати таърихии миллати тоҷик, эҳтироми гуногунии фарҳангии аҳолӣ ва баробарии мақоми шаҳрвандон иртиботи консептуалӣ пайдо карда шавад. Дар чунин фаҳмиш ягонагии миллӣ маънои аз байн рафтани тафовутҳоро надошта, қобилияти ниҳодҳои сиёсӣ ва аъзои ҷомеаро барои ҳамзистӣ дар доираи қоидаҳои муштарак ифода мекунад [3, с. 21].

Мақсади омӯзиш ва таҳқиқоти илмӣ дар ин ришта аз асоснок намудани моҳияти ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ ҳамчун падидаи мустақили сиёсӣ, муайян сохтани сохтор ва вазифаҳои он, муқоисаи равишҳои асосии назариявӣ, ошкор кардани омилҳои ниҳодию арзишии ташаккулаш ва таҳияи тарҳи тафсирии муносиб барои шароити давлатдории муосири Тоҷикистон иборат мебошад.

Қисмати асосӣ. Истилоҳи «ҳувият» дар маънои васеъ муносибати шахс ё гурӯҳро ба саволи «мо кистем?» ифода карда, ҳам ҷанбаи худшиносӣ ва ҳам ҷанбаи шинохта шудан аз ҷониби дигаронро фаро мегирад. Ҳувият дар баробари мансуб будани маҷмӯи аломатҳои ба фард, шакли тафсири мақом, пайванд, арзиш ва таҷрибаи муштараки иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад. Баъзан дар дабиёти сиёсӣ мафҳуми «айният» ҳамчун ҳаммаънои мафҳуми «ҳувият» истифода мегардад. «Категория «айният» дар фарҳанги забони тоҷикӣ ба маънои аслият, худӣ будан, зоти будан истифода мегардад. Мо бештар ба маънои якум – аслият таваҷҷуҳ менамоем. Аксаран ба ҷои ин мафҳум мафҳуми ҳувият низ истифода мегардад. Аммо истифодаи мафҳуми айният барои мо мувофиқтар мебошад. Муодили он дар луғати тарҷумонии русӣ «идентичность» ва дар луғати англисӣ «identity» буда, маънои нисбият ва аслият ишора мегардад. «Айният хосияти равонии инсон, ки дар шакли мутамарказ ифода ёфта, мансубияти онро ба гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ, иқтисодӣ, миллӣ, касбӣ, забонӣ, сиёсӣ, динӣ, фарҳангӣ, гендерӣ, нажодӣ ва дигар гурӯҳҳо ё ҷомеаҳои дигар ҳамчун таҷассуми хосиятҳои ба ин гурӯҳҳо ё ҷомеаҳо хос, ифода мекунад» [5, с. 201].

Дар низоми донишҳои сиёсӣ андешаҳои марбут ва ҳуввият ва хусусияти сиёсии он мавҷуданд. Ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ падидаи хоси давлатдории муосир буда, решаҳои ғоявии он дар таълимоти классикии сиёсат низ мушоҳида мешаванд. Конфутсий эътимоди мардумро пояи устувории давлат дониста, таъкид кардааст, ки бе боварии шаҳрвандон тартиботи сиёсӣ пойдор намемонад [11]. Афлотун дар асари «Давлат» ваҳдати ҷомеаи сиёсиро аз бузургтарин неъматҳои давлатдорӣ ва парокандагиро аз хатарҳои асосии он медонад [12, с. 462]. Арасту дар китоби «Сиёсат» шаҳрвандиро бо имкони иштирок дар муҳокима ва

баровардани қарорҳои давлатӣ мепайвандад. Бинобар ин, мансубият ба ҷомеаи сиёсӣ дар назарияи ӯ танҳо иқомат дар қаламрав нест [4, с. 22-21]. Ҳарчанд ин мутафаккирон истилоҳи муосири «ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ»-ро истифода накардаанд, андешаҳои онҳо барои шарҳи эътимод, ҳамбастагӣ ва иштироки шаҳрвандӣ заминаи муҳим фароҳам меоранд.

Дар назарияҳои шартномаи ҷамъиятӣ моҳияти сиёсӣ ва ҳуқуқии ин мансубият амиқтар асоснок мешавад. Т. Гоббс дар «Левиафан» давлатро натиҷаи муттаҳидшавии иродаҳои фардӣ ба хотири таъмини сулҳу амният муаррифӣ мекунад. Ҷ. Локк пайдоиши ҷомеаи сиёсиро ба ризоияти шахсони озоду баробар ва ҳимояи ҳуқуқи онҳо вобаста медонад [10, с. 95–96]. Ж.-Ж. Руссо бошад, бо мафҳуми «иродаи умумӣ» нишон медиҳад, ки қарордоди ҷамъиятӣ аз афрод иттиҳоди сиёсӣ ва шахсияти умумии ҷамъиятӣ ба вуҷуд меорад [19]. Аз ин ҷиҳат, ҳувияти шаҳрвандӣ ифодаи робитаи дуҷонибаи шахс ва давлат, огоҳӣ аз ҳуқуқу уҳдадориҳо ва омодагӣ ба иштирок дар ҳаёти ҷамъиятӣ мебошад. Дар афкори тоҷикӣ саҳми С. Айнӣ дар асосноккунии хотираи таърихӣ ва худшиносии миллӣ арзиши хос дорад. Ӯ ба аҳаммияти сиёсию маърифатии «Намунаи адабиёти тоҷик» ишора карда, навиштааст, ки ин асар бо далелҳои таърихӣ ба инкори мавҷудияти миллати тоҷик посух дод [1, с. 95]. Дар даврai соҳибистиқлолӣ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намудаанд, ки: «шаҳрванди Тоҷикистон будан ҳамчун омили муҳимтарини муттаҳидкунандаи аҳли ҷомеа» бояд дар ҷаҳонбинии шахс ҷойгоҳи муассир дошта бошад [14]. Пас, ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ ҳамчун падидаи сиёсӣ пайванди худшиносии таърихиву фарҳангӣ бо мансубияти баробарҳуқуқ ба давлат, эътимод ба ниҳодҳои он ва масъулияти шаҳрвандӣ дар ҳифзи ваҳдату рушди ҷомеа мебошад. Дар сатҳи фардӣ инсон нақшҳои сершумор шаҳрванд, узви оила, намояндаи касб, пайрави анъанаи фарҳангӣ ва сокини минтақаро дорад. Дар сатҳи ҷамъиятӣ ин мансубиятҳо бо тартиби муайян аҳаммияти сиёсӣ пайдо мекунанд. Ҳамин гуногунсатҳӣ нишон медиҳад, ки ҳувияти миллӣ-шаҳрвандиро ҳамчун натиҷаи маънидод шудани муносибати «ман+мо=давлат» дар шуури сиёсӣ ва таҷрибаи рӯзмарраи иҷтимоиву сиёсист [8].

Дар назарияи муносибатҳои иҷтимоӣ ҳувият одатан аз ду раванд ба вуҷуд меояд. Худмансубкунӣ ва мансубдонии берунӣ. Худмансубкунӣ ба он ишора мекунад, ки шахс худро бо кадом умумият пайванд медиҳад. Мансубдонии берунӣ бошад, ба муносибати давлат, муассисаҳои иҷтимоӣ ва дигар гурӯҳҳо нисбат ба мақоми ӯ алоқаманд аст. Номувофиқии ин ду раванд метавонад эҳсоси бегонагӣ ё ноадолатӣ ба бор оварад. Масалан, як фард метавонад худро узви комилҳуқуқи умумияти сиёсӣ (миллат) ҳисобад, вале дар таҷрибаи идорӣ бо муносибати нобаробар рӯ ба рӯ шавад. Аз ин бармеояд, ки таҳкими ҳувият бо ташвиқи шиорҳои ҳамбастагӣ, ба механизмҳои эътирофи баробар, дастрасӣ ба имкониятҳо ва кафолати ҳуқуқӣ такя мекунад. Ҳувият дар ин маъно шакли зеҳнии муносибати воқеии қудрат ва узвият низ мебошад [21, с. 112]. Мафҳуми «миллат» дар сиёсатшиносӣ метавонад ҳам умумияти этнофарҳангии дорои хотираи таърихӣ ва ҳам умумияти сиёсии шаҳрвандони як давлатро ифода кунад. Ҳангоми таҳқиқи ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ зарур аст, ки ин ду маъно ба ҳам омехта нашаванд. Ҳувияти этникӣ бештар бар забон, урфу одат, насаб ва хотираи гурӯҳӣ такя мекунад. Ҳувияти шаҳрвандӣ бошад, ба мансубияти сиёсӣ, қонун, иштирок ва эътирофи ҳуқуқу уҳдадориҳои муштарак. Ҳувияти миллӣ метавонад ҳар ду сатҳро дар бар гирад, зеро дар таҷрибаи давлатҳои муосир умумияти сиёсӣ аз заминаҳои фарҳангӣ ҷудо нест. Мафҳуми таркибии «миллӣ-шаҳрвандӣ» муносибати мутақобилаи ин сатҳҳоро ифода менамояд [22, с. 252]. Дар ин замина байни «шаҳрвандӣ» ва «шаҳрвандмадорӣ» низ фарқ гузоштан зарур аст. Шаҳрвандӣ мақоми муайянкардаи низоми ҳуқуқӣ, муносибати расмии шахс бо давлат ва маҷмӯи ҳуқуқу уҳдадориҳои аз он бармеомада мебошад. Шаҳрвандмадорӣ бошад, омодагӣ ба иштирок дар корҳои ҷамъиятӣ, эҳтироми қонун, масъулият дар назди дигарон ва ҳифзи манфиати умумиро фаро мегирад. Шахс метавонад мақоми расмии шаҳрвандӣ дошта бошад, аммо аз фаъолияти ҷамъиятӣ канор монад, инчунин иштироки фаъолонаи иҷтимоӣ худ ба худ мақоми ҳуқуқии шаҳрвандиро иваз намекунад. Ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ ҳар ду унсурро мепайвандад. Мақоми ҳуқуқиро ба эҳсоси соҳибӣ ба ҷомеа ва таҷрибаи амалии ҳаммасъулиятӣ табдил медиҳад. Таносуби ин унсурҳо яке аз меъёрҳои муҳим барои таҳлили сифати ҳамгироии сиёсӣ мебошад [11, с. 107–113]. Ҳар гуна ҳувияти гурӯҳӣ ҳатман сиёсӣ нест. Пайванди муштарак ба фарҳанг ё маҳалли зист вақте аҳаммияти сиёсӣ пайдо мекунад, ки ба масъалаҳои ҳуқуқ, тақсими захираҳо, намояндагӣ ё тартиби идоракунии ҷамъият иртибот ёбад. Ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ аз оғоз бо чунин масъалаҳо пайваст аст, зеро дорои ҳудуди узвият ба умумияти сиёсӣ мебошад. Он ба шаҳрванд имкон медиҳад, ки худро иштирокдори сарнавишти ҷамъиятӣ эҳсос намояд. Ҳувияти муштараки шаҳрвандӣ бояд имкони гуногунандешии сиёсиро дар доираи қонун ва эҳтироми ҳамдигар нигоҳ дорад. Ҷиҳати дигари

сиёсии ҳувият дар он аст, ки он ҳам объекти сиёсати давлатӣ ва ҳам маҳсули фаъолияти мустақили ҷомеа мебошад. Давлат тавассути маориф, забони давлатӣ, рамзҳои сиёсӣ ва миллӣ, сиёсатҳои иҷтимоӣ ва хотираи таърихӣ барои шаклгирии тасаввури умумияти миллӣ шароит муҳайё месозад. Оила, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, муассисаҳои фарҳангӣ, ВАО ва муошират ҳаррӯза бошанд, онро ба сатҳи тачрибаи зинда мерасонанд. Агар сиёсати расмӣ ба тачрибаи воқеии мардум номувофиқ бошад, байни ҳувияти эълоншуда ва ҳувияти эҳсосшуда фосила ба вуҷуд меояд. Яъне, сиёсати давлатӣ дар самти таҳкими ҳувият бе андозагирии муносибати шаҳрвандон ва бе муколамаи доимӣ пурра самаранок шуда наметавонад [7, с. 498]. Дар назарияи муосир баррасии миллат ба гузариш аз фаҳмиши моҳиятгароёна ба фаҳмиши таърихӣ ва равандӣ такя мекунад. Равиши консервативӣ-таърихӣ ба нақши пайдоиши муштарак, забон, урфу одат ва пайвандҳои аз насл ба насл интиқолёбанда аҳаммият медиҳад. Қуввати он дар он аст, ки эҳсоси воқеии мансубият ва устувории рамзҳои таърихиро сарфи назар намекунад. Аммо маҳдудияти асосӣ дар табиӣ ва тағйирнопазир пиндоштани сарҳадҳои гурӯҳӣ зоҳир мешавад. Тачрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки номгузорӣ, худшиносӣ, забони ҷамъиятӣ ва маъниҳои сиёсӣ дар ҷараёни асрҳо тағйир меёбанд. Бинобар ин, ҳувияти миллӣ-шаҳрвандиро на ҳамчун мероси комилан омода, балки ҳамчун муносибати таърихии пайваста бозтафсиршаванда бояд омӯхт [18, с. 25; 22, с. 252]. Конструктивизм ба нақши маъниофаринии иҷтимоӣ, сохтори муошират, ниҳодҳои маориф ва фаъолияти элитаҳо дар ташаккули миллат диққат медиҳад. Дар ин равиш умумияти миллӣ маҳсули хаёлпардозии беасос нест. Он шакли тасаввури ҷамъиятест, ки миллионҳо нафарро берун аз доираи шиносоии шахсӣ ба ҳам мепайвандад. Андешаи Б. Андерсон дар бораи «умумияти тасаввуршуда» барои фаҳмидани пайванди забони матбуотӣ, фарҳанги хондан ва шинохти «мо»-и сиёсӣ аҳаммияти назариявӣ дорад. Ҳамзамон, ба конструктивизм набояд маънои комилан худсарона сохтани ҳувият дод. Маводи воқеии таърихӣ, хотираи аз сар гузаронидаи одамон, тачрибаи забонӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ барои он ҳудуд ва имконият муҳайё мекунанд. Ташаккули ҳувият бе эътирофи тачрибаи зиндагии ҷомеа ба таблиғоти бенатиҷа табдил меёбад [18, с. 25]. Асоси муҳими таҳлили муосир дар бартараф кардани муқобилгузории мутлақи консерватизм ва конструктивизм аст. В. А. Тишков таъкид мекунад, ки шинохти хусусияти сохташавандаи таснифҳои этникӣ эҳсосоти амиқи мансубияти мардумро инкор намекунад. Аз ин андеша барои таҳқиқи ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ натиҷаи методологӣ бармеояд. Арзишу рамзҳои таърихӣ ҳам мавҷудияти иҷтимоӣ доранд ва ҳам зери таъсири шароити сиёсӣ маънии нав мегиранд. Ҳувияти шаҳрвандии ҷомеа низ ба мероси гузашта такя мекунад, вале ҳадафи он танҳо такрори гузашта нест. Он ташкили фазои муштараки ҳуқуқӣ барои ҳаёти имрӯз ва дурнамои фардоро таъмин месозад. Маҳз пайванди ҳофизаи таърихӣ бо лоиҳаи ояндаи муштарак метавонад ба ҳувият тавоноии ҳамгироии устувор диҳад [18, с. 18].

Равиши инструменталӣ (василагарой) ҳувиятро ҳамчун захираи имкони сафарбаркунии сиёсӣ баррасӣ менамояд. Ҳизбҳо, элитаҳо, ҳаракатҳои ҷамъиятӣ ва дигар бозигарони сиёсӣ метавонанд ба рамзҳои миллӣ, забон ва хотира барои сафарбарнамоии умумӣ ва мутаҳҳид сохтани ҷомеа дар атрофи ҳадафҳои бузурги сиёсӣ такя намоянд. Ин равиш мефаҳмонад, ки чаро дар даврaҳои, бархурдҳои сиёсиву миллӣ, бархурди тамаддунҳо, буҳрони фарҳангиву ахлоқӣ ё рақобати геополитикӣ масъалаи мансубият бештар барҷаста мешавад. Бо вуҷуди ин, агар ҳувият танҳо ҳамчун воситаи мубориза барои қудрат арзёбӣ гардад, мазмуни ахлоқию иҷтимоии он камранг мешавад. Дар адабиёти муқоисавӣ ҷудокунии миллатгароии шаҳрвандӣ аз миллатгароии этникӣ барои тавсифи меъёрҳои шомилшавӣ ба миллат васеъ истифода мешавад. Дар шакли намунавӣ миллати шаҳрвандӣ узвиятро ба қонун, иродаи муштараки сиёсӣ ва арзишҳои умумии ҷамъиятӣ мепайвандад. Миллати этникӣ бошад, бештар ба насаб, пайдоиши муштарак ва мероси фарҳангӣ аҳаммият медиҳад. Ҷ. Коакли, С. Персон нишон додаанд, ки ҷомеаҳои худро шаҳрвандӣ меномида низ аз рамзҳои фарҳангӣ истифода мекунанд, дар ҳоле ки ҷомеаҳои дорои мероси пуркуввати этникӣ метавонанд механизмҳои баробарҳуқуқии шаҳрвандиро инкишоф диҳанд [22, с. 252]. Аз нигоҳи таҳқиқи сиёсӣ масъала дар он аст, ки меъёрҳои воқеии шомилшавӣ чӣ гуна муайян мегарданд. Агар омӯзиши забони давлатӣ барои иштироки баробар дар ҳаёти ҷамъиятӣ шароит муҳайё созад, он воситаи ҳамгироӣ шуда метавонад. Агар фарқи забонӣ ба маҳдудияти беасоси ҳуқуқҳо табдил ёбад, ҳамон раванд эҳсоси хориҷшавиро қавӣ мегардонад. Ҳамин тавр, сиёсати фарҳангӣ на аз рӯйи ном, балки аз рӯйи натиҷаҳои ҳуқуқӣ ва иҷтимоии он баҳо дода мешавад. Ҷамъияти дорои ҳувияти устувор метавонанд гузаштаи хоси таърихӣ дошта бошад, вале қонун ва ниҳодҳои он барои тамоми шаҳрвандон имкони иштирок ва эҳтиромро таъмин менамоянд.

Натиҷаҳо. Дар таҳқиқи ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ муносибати «ягонагӣ-гуногунӣ» бояд аз муқобилгузории содда берун бароварда шавад. Гуногунӣ ба худӣ худ на сабаби парокандагӣ

мебошад ва на кафолати ҳамдигарфаҳмӣ. Он дар шароити мавҷудияти тартиби одилонаи ҳуқуқӣ, муколама ва механизмҳои ҳалли ихтилоф метавонад захираи рушди фарҳангӣ ва эътимоди байнигурӯҳӣ гардад. Ҳамчунин, ягонагӣ на ҳамеша нишонаи ҳамгунӣ аст. Шаҳрванди дорои забон ё мероси маҳаллӣ метавонад дар як вақт худро узви ҷомеаи сиёсии умумӣ бидонад. Тарҳи гуногунфарҳангии К. Чин пешниҳод мекунад, ки мансубияти миллӣ ва эътирофи гуногунӣ ҳатман зиддиҳам нестанд. Масъала аз нав тарҳрезӣ кардани меъёрҳои муштараки узвият мебошад. Чунин мулоҳиза барои бунёди мафҳуми «ҳувияти фарогири миллӣ-шаҳрвандӣ» асос мегузорад [21, с. 129].

Равишҳои меъёрии шаҳрвандӣ. Тарҳи либералӣ шаҳрвандро пеш аз ҳама ҳамчун соҳиби ҳуқуқ ва озодиҳои инфиродӣ мешиносад. Дар он баробарӣ дар назди қонун, дахлнопазирии шахс, озодии виҷдон ва ҳимоя аз дахолати беасоси ҳокимият заминаи мансубияти сиёсӣ ба ҳисоб мераванд. Қуввати чунин тарҳ дар он аст, ки баробарҳуқуқиро меъёри шомилшавӣ ба умумият мегардонад ва имкони баҳс ё мухолифати қонуниро бо эҳсоси шаҳрвандӣ созгор медонад. Вале агар ҳувият танҳо ба муносибати ҳуқуқии фард бо давлат маҳдуд карда шавад, масъалаи ҳамбастагӣ ва масъулияти мутақобила камтар шарҳ меёбад. Аз ҳамин сабаб, дар назарияи муосир равиши либералӣ аксаран бо андешаҳои иштироки ҷумҳурихоҳона ва эътимоди иҷтимоӣ такмил меёбад.

Тарҳи умумиҷумҳуриявӣ ба ширкати фаъоли инсон дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва ба қобилияти ӯ барои шарик будан дар анҷоми рисолати муштараки сиёсии миллат таъкид мекунад. Дар ин ҷо шаҳрванди масъул танҳо истифодабарандаи ҳуқуқ набуда, иштирокдори муҳокима, назорат ва ҳифзи манфиати умумӣ мебошад. Бартарии чунин фаҳмиш дар табдил додани мансубият аз эҳсоси камҳаракатӣ ба таҷрибаи иҷтимоӣ зоҳир мегардад. Ҳувият дар муҳокимаи масъалаҳои маҳаллӣ, ташаббуси ҷамъиятӣ, риояи қонун ва эҳтироми мавқеи дигарон бозофарӣ мешавад. Аммо тафсири аз ҳад зиёди «манфиати умумӣ» метавонад ҳуқуқи ақаллият ва озодиҳои шахсиро зери фишор гузорад. Аз ин рӯ, шаҳрвандмадории фаъол танҳо дар ҳамбастагӣ бо кафолатҳои конститутсионӣ ва меъёри баробарии шаҳрвандон асоснок мегардад [19].

Консепсияи ватандӯстии конститутсионӣ роҳеро барои пайванди умумияти сиёсӣ бо меъёрҳои ҳуқуқӣ нишон медиҳад. Мувофиқи мантиқи ин равиш, ҳадафи муҳаббат ба Ватан метавонад на танҳо симои таърихӣ, балки тартиби одилонаи умумии зиндагӣ, ҳуқуқи инсон, ниҳодҳои намояндагӣ ва қобилияти ҷомеа ба ҳалли мусолиматомези ихтилофҳо бошад. Ин маънои беаҳаммият шудани фарҳангу хотираи таърихиро надошта, дар доираи арзишҳои умумии шаҳрвандӣ бозтафсиргардониро ифода мекунад. Аз нигоҳи сиёсӣ чунин шакли мансубият имкон медиҳад, ки шаҳрванд бо сохторҳои алоҳидаи ҳокимият розӣ набошад, аммо ба ҷомеаи сиёсӣ ва қонунияти конститутсионӣ содиқ бимонад.

Тарҳи гуногунфарҳангии шаҳрвандӣ гуногунии забонӣ, этникӣ ва мазҳабиро чун воқеияти доимии ҷомеаи муосир эътироф мекунад. Аз ин нуқтаи назар, баробарии расмӣ танҳо вақте ба мансубияти воқеӣ табдил меёбад, ки гурӯҳҳои мухталиф худро дар фазои рамзӣ ва муассисаҳои ҷамъиятӣ бегона эҳсос накунанд. Ин тарҳ ҳуқуқҳои инфиродиро бо масъалаи эътирофи фарҳангӣ мепайвандад. Ҳамзамон он ба масъалаҳои душвор рӯ ба рӯ мешавад. Чӣ гуна метавон меъёри умумии шаҳрвандиро нигоҳ дошт, то ки гуногунӣ ба ҷудошавии гурӯҳӣ табдил наёбад. Ҳалли ин зиддиятҳо бо қабули меъёрҳои умумии ҳуқуқ, муносибати кушода ба муколама ва масъулияти тарафайн алоқаманд аст [21, с. 129].

Барои аз тавсифи умумӣ ба таҳлили санҷиданӣ гузаштан, пешниҳод кардан зарур аст, ки ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ аз панҷ асоси бунёдии бо ҳам алоқаманд иборат мебошад: маърифатӣ, эҳсосию арзишӣ, ҳуқуқию меъёрӣ, ниҳодию эътимодӣ ва амалии иштирок. Асоси маърифатӣ шинохти таърих, забони давлатӣ, сохти давлат, ҳуқуқу уҳдадориҳо ва дониши шаҳрвандро дар бораи умумияти сиёсӣ фаро мегирад. Асоси эҳсосию арзишӣ аз эҳтиром ба Ватан, ифтихори солим, ҳисси мансубият ва омодагӣ ба ҳифзи манфиати муштарак таркиб меёбад. Асоси ҳуқуқию меъёрӣ ба қабули принсипи баробарии шаҳрвандон, адолат, ҳифзи ҳуқуқ ва масъулияти қонунӣ марбут аст [6, с. 23; 7, с. 480]. Асоси ниҳодию эътимодӣ аз он сарчашма мегирад, ки шаҳрванд то кадом андоза давлат, низоми адлия, маориф ва ниҳодҳои намояндагиро барои ҳамаи аъзои ҷомеа одил ва пешгӯишаванда медонад. Асоси амалии иштирок фаъолияти шаҳрванд дар интихобот, ташаббусҳои маҳаллӣ, волонтёрӣ, ҳалли масъалаҳои муштарак ва муносибати масъулиятнок ба амволи ҷамъиятиро дар бар мегирад. Бинобар ин, шинохти ҳувият танҳо бо саволи «оё шумо Ватанро дӯст медоред?» ба анҷом намерасад, зарур аст фосилаи байни тасаввур, эътимод ва амалия низ таҳлил шавад [11, с. 113; 13, с. 179].

Робитаи ҳувият бо самаранокии сиёсӣ бе шакл мавҷуд мебошад. Самаранокӣ ва қонуният ё машруияти ҳокимият ба эътирофи ҳуқуқи идоракунӣ аз ҷониби аҳолӣ алоқаманд аст.

Ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ метавонад барои он замина фароҳам оварад, зеро шаҳрванд ниҳодҳои сиёсиро қисми тартиби зиндагии муштараки худ мешиносад. Аммо байни ҳувият ва қонуният муносибати якҷониба вуҷуд надорад. Қонунияти сиёсии устувор аз адолат, қобилияти иҷрои вазифаҳои давлат, қонунмандӣ ва эҳтиром ба ҳуқуққо тақвият меёбад. Ин омилҳо, дар навбати худ, мансубияти шаҳрвандиро устувор месозанд. Агар сиёсат барои ҷуброни камбудиҳои идоракунӣ танҳо ба рамзҳои миллӣ такя кунад, эҳтимол дорад ҳамбастагии кӯтоҳмуддат ба вуҷуд ояд, вале масъалаи эътимоди дарозмуддат ҳалношуда мемонад [6, с. 23; 7, с. 498].

Илми сиёсӣ бояд ду навъи ҳамбастагиро фарқ кунад. Ҳамбастагии ба тарс аз таҳдиди беруна асосёфта ва ҳамбастагии ба арзишҳои муштараку институтҳои эътимодбахш такякунанда. Дар шароити буҳрон хатарҳои беруна метавонанд ҳисси мансубиятро муваққатан афзоиш диҳанд. Ҷомеаи шаҳрвандӣ дар раванди ташаккул ва таҳкими ҳуввияти шаҳрвандӣ-миллӣ нақши миёнарав байни аъзоёни ҷомеа ва давлатро иҷро мекунад. Иттиҳодияҳои касбӣ, созмонҳои ҷамъиятӣ, маҳфилҳои донишҷӯён, ташаббусҳои маҳаллӣ ва гурӯҳҳои ихтиёрӣ ба шаҳрвандон имконият медиҳанд, ки ҳисси масъулиятро дар амал таҷриба кунанд. Забони давлатӣ яке аз захираҳои асосии ташкили фазои умумии иртиботӣ мебошад. Он барои дастрасӣ ба қонун, таҳсилот, идоракунии давлатӣ ва мубоҳисаи умумимиллӣ замина муҳайё мекунад. Дар Тоҷикистон нақши забони тоҷикӣ аз таърихи тӯлонии адабӣ ва фарҳангии он ҷудо нест. Забон ҳам пайванди наслҳоро таъмин мекунад ва ҳам унсури муҳими худшиносии миллӣ мебошад. Вале аз нуқтаи назари ҳуввияти миллӣ-шаҳрвандӣ вазифаи сиёсати забонӣ фароҳам овардани шароити воқеии иштирок барои ҳамаи шаҳрвандон аст. Фаҳмиши сиёсӣ аз забон бояд аз ду ҳолати зиёдаравӣ дур бошад. Зиёдаравии аввал забонро танҳо нишонаи пайдоиши этникӣ меҳисобад ва қобилияти азхудшавии онро аз тарафи дигар шаҳрвандон нодида мегирад. Зиёдаравии дуюм аҳаммияти рамзӣ, эҳсосӣ ва таърихии забонро танҳо ба вазифаи техникии муошират маҳдуд мекунад. Хотираи таърихӣ ва рамзҳои сиёсӣ дар раванди такмили ҳуввияти шаҳрвандӣ-миллӣ нақши маркази ро соҳибанд. Хотираи ҷамъиятӣ аз гузашта барои ҷавоб ба саволҳои имрӯз маъноҳо ҷудо мекунад. Аз ин рӯ, таълими таърих, ёдгориҳо, ҷашнҳо, рамзҳои давлатӣ ва образҳои шахсиятҳои таърихӣ дар ташаккули ҳуввияти миллӣ нақш доранд.

Таҷрибаи давлатдории Тоҷикистон дар давраи соҳибистиқлолӣ ба баррасии осебҳои ҷанги шаҳрвандӣ, арзиши сулҳ ва аҳаммияти ризоияти миллӣ иртиботи бевосита дорад. Дар таҳлили илмӣ сулҳро бояд ҳам натиҷаи созишҳои сиёсиву ҳуқуқӣ ва ҳам шарти бозсозии робитаҳои иҷтимоӣ маънидод кард. Ҳуввияти миллӣ-шаҳрвандии баъдинизоӣ ба фароҳам овардани имкони иштироки умумӣ дар корҳои созандагӣ, таълими таҳаммул, кафолати баробарӣ ва қабули масъулияти муштарак устувор гардида истодааст. Дар Тоҷикистон хотираи сулҳ неруи ҳамгироёна пайдо кардааст, ки ба фарҳанги ҳалли мусолиматомези ихтилоф ва эҳтироми ҳуқуқҳои ҳамдигар табдил ёфтааст. Рамзҳои давлатӣ парчам, нишон ва суруди миллӣ барои таҷассум додани умумияти сиёсӣ арзиши намоён доранд. Онҳо дар муҳити таълимӣ ва расмӣ эҳсоси пайванди шаҳрвандон ба як сарнавишти муштаракро бедор карда метавонанд. Хусусияти сиёсӣ ва ҳуввиятсоҳзии рамзҳо миллӣ дар он аст, ки онҳо бо таърихи миллӣ, ормонҳо ва таҷрибаи муносиби шаҳрвандон ҳамоҳанг гардидаанд. Эҳтиром ба парчам ба арзиши шаҳрвандӣ табдил ёфтааст, ки бо эҳтироми қонун, кори софдилона ва омодагӣ ба хидмат ба ҷомеа пайванд мегардад. Ҳамин тавр, рамзҳои миллӣ ишора ба аҳдномаи маънавии зиндагии муштарак мебошад. Ҷавонон дар таҳкмими ҳуввият ва айнияти шаҳрвандиву сиёсӣ, ва миллӣ мақоми интиқоли байнинаслиро доро мебошанд. Наслҳои гуногун аз таърихи давлат таҷрибаи мухталиф ба даст меоранд. Барои як насл истиқлол ва барқарорсозии сулҳ таҷрибаи мустақими зиндагӣ аст, барои насли дигар ин воқеаҳо пеш аз ҳама тавассути китоб, оила ва муҳити ВАО шиносонида бояд шавад, дар дар шароити Тоҷикистон анҷом дода шуда истодааст. Дар ин шароит роҳи интиқоли ҳувият бо мушкилот, орзуҳо ва забони маърифатии насли ҷавон пайваст карда мешавад. Ҷавоне, ки дар ҳаёти иқтисодӣ, фарҳангӣ ва шаҳрвандӣ имкони худсозиро истифода мебарад, метавонад мансубияти умумиро ҳамчун имкони масъулиятноки оянда низ дарк намояд. Аз ин рӯ, сиёсати ҷавонон ва сиёсати ҳувият аз ҷиҳати таълим, имкониятҳои иҷтимоӣ ва иштирок ҳамоҳанг мебошанд. Дар шароити муосир обзорҳои таҳким ва созиши ҳуввият тавсеа ёфтаанд. Густариши шабакаҳои иҷтимоӣ тарзи вохӯрии шаҳрванд бо рамзҳои миллӣ, гузаштаи таърихӣ ва баҳси ҷамъиятиро дигаргун кардааст. Агар дар муҳити анъанавӣ мактаб, оила ва расонаҳои расмӣ роҳҳои асосии интиқоли маълумот бошанд, имрӯз шахс ҳамзамон ба садҳо манбаи фаромиллӣ дастрасӣ дорад. Ин ҳолат монополияи маънавии як маркази иттилоотиро коҳиш дода, имкони ташаккули ҳувиятҳои чандманбаъинаро метавонад афзояд. Аммо гуногунии

иттилоот ҳатман ба парокандагӣ намеанҷомад. Муҳити рақамӣ метавонад забони модарӣ, мероси фарҳангӣ, муошират шаҳрвандон ва ҳамкории диаспораҳоро густариш диҳад. Натиҷа аз сифати муҳтавои рақамӣ, саводи расонаӣ ва шароити озоди баҳси масъулиятнок вобаста мебошад [20, с. 55]. Дар ин росто глобаликунонӣ ва ҷаҳонишавӣ низ аҳаммияти муҳимро касб менамояд. Ҷаҳонишавӣ ду равиши ба назар муқобилро ба ҳаракат меорад. Аввал, густариши робитаҳои фаромиллӣ. Думю, неруманд шудани талабот ба ҳифзи фарҳанги миллӣ. Аммо ҳар ду раванд метавонанд якҷо вуҷуд дошта бошанд. Фард дар як вақт узви миллат, шаҳрванди давлат, сокини минтақа ва иштирокдори шабакаҳои касбию илмии байналмилалӣ шуда метавонад. Мавҷудияти чунин пайвандҳои бисёрсатҳӣ худ аз худ садоқат ба давлатро кам намекунад. Масъала дар он аст, ки кадом муносибатҳои иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва маънавӣ мансубияти шаҳрвандиро маънодор месозанд. Аз ин ҷиҳат, стратегияи мутобиқ ба ҷаҳонишавӣ бояд ҳувияти миллӣ-шаҳрвандиро ҳамчун қувваи муколама ва навоварӣ бинад. [20, с. 35; 21, с. 129].

Муҳокима. Муҳоҷират масъалаи ҳувиятро ба сатҳи мушаххаси зиндагии одамон меорад. Муҳоҷир метавонад ба бозори меҳнати кишвари дигар пайваст шавад, вале бо оила, забон, фарҳанг ва ҳуқуқҳои шаҳрвандии давлати аслии худ робита нигоҳ дорад. Таҷрибаи муҳоҷират ҳам имкони васеъшавии ҷаҳонбинӣ ва ҳам эҳтимоли эҳсоси дуршавӣ аз ҷомеаи сиёсиро ба миён меорад. Ба ҳамин сабаб, робитаи муассисаҳои давлатӣ бо шаҳрвандони бурунмарзӣ, дастрасии онҳо ба хизматрасонии ҳуқуқӣ ва иттилоотӣ, омӯзиши забон барои фарзандон ва эҳтироми ҳуқуқи иҷтимоӣ метавонанд ҷузъи сиёсати ҳувияти фаромиллӣ бошанд. Хусусияти дигари ҷаҳонишавӣ дар он аст, ки рақобати геополитикӣ ва «бархурди тамаддун» - ҳо ба маъниҳои таърихӣ ва арзишҳои ҳувиятӣ таъсир мерасонад. Давлатҳо ва ҳаракатҳои фаромиллӣ метавонанд тавассути барномаҳои фарҳангӣ, расонаҳо ва бозори иттилоот тарзи тафсири «мо» ва «дигарон»-ро тағйир диҳанд. Ҳадафи сиёсати ҳувияти оқилона рад кардани ҳама таъсири беруна набуда, он қобилияти шаҳрвандро барои интихобу арзёбии мустақил, шинохти манфиатҳои ҷомеаи худ ва иштирок дар муколамаи байналмилалӣ афзоиш диҳад. Аз ин мавқеъ, худшиносии миллӣ бо дониш, забондонӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ ва рақобатпазирии илмӣ пайванд пайдо мекунад. Ҳувияти фарогир метавонад ҳамзамон ҳисси пайвастагӣ ба Ватан ва омодагиро ба ҳамкорӣ бо дигар ҷомеаҳо тақвият бахшад [20, с. 35]. Дар шароити Тоҷикистон фарқ гузоштан байни «миллати тоҷик» ҳамчун воқеияти таърихию фарҳангӣ ва «халқи Тоҷикистон» ҳамчун умумияти сиёсиву ҳуқуқии шаҳрвандон аҳаммияти назариявӣ дорад. Ин ду мафҳум набояд ба ҳам муқобил гузошта шаванд. Мероси забону фарҳанги тоҷикӣ дар ташаккули давлатдорӣ мақоми асосӣ дошта метавонад, ҳамзамон ҳуқуқи баробари шаҳрвандон аз мансубияти этникии онҳо вобаста нест. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки соли 2016 тасдиқ шудааст, пеш аз ҳама санади рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва идоракунӣ мебошад. Онро бе далели кофӣ барномаи махсуси «сохтани ҳувият» номидан дуруст нест. Бо вуҷуди ин, аз нигоҳи назариявӣ афзалиятҳои рушди неруи инсонӣ, беҳтар кардани сифати идоракунӣ ва таъмини имкониятҳои иҷтимоӣ метавонанд шароити воқеии таҳкими мансубияти шаҳрвандиро муҳайё созанд. Шаҳрванде, ки ба ояндаи худ дар дохили ҷомеа умед дорад ва имкони баробарро эҳсос мекунад, барои иштирок ва ҳамкорӣ ангезаи бештар пайдо карда метавонад. Дар ин ҷо муҳим аст, ки робитаи рушди иқтисодӣ ва ҳувият ҳамчун фарзияи таҳлилӣ, на ҳамчун натиҷаи аз пеш исботшуда, баррасӣ гардад.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тарбияи ватандӯстии шаҳрвандон» аз 24 декабри соли 2022 заминаи махсуси ҳуқуқӣ барои сиёсати тарбиявӣ ба вуҷуд овардааст. Мавҷудияти чунин санад имкони таҳлили робитаи ватандӯстӣ ва шаҳрвандмадориро фароҳам меорад. Ватандӯстӣ ҳамчун эҳсоси арзишӣ бо шаҳрвандмадорӣ ҳамчун рафтори масъулиятнок пайваст мешавад. Дар сурати риояи ин робита сиёсати тарбиявӣ метавонад воситаи рушди ҳувияти фарогири миллӣ-шаҳрвандӣ бошад. Дар мероси тоҷикон забон, адабиёт, хотираи таърихӣ ва суннатҳои давлатдорӣ мавқеи шинохташуда доранд. Б. Забеҳулло дар мақолаи «Адабиёт ва ҳувияти миллӣ» нақши мероси адабӣ дар худшиносӣ ва ҳувиятсозии миллиро махсус қайд мекунадл ва ба он ҳамчун омили такмилдиҳанда баҳои баланд медиҳад [20]. Арзиши адабиёт дар он аст, ки ба фард тасаввури пайвастагӣ бо наслҳои гузашта ва масъулият дар назди оянда медиҳанд. Аммо таҷрибаи фарҳангӣ ба сиёсат танҳо дар сурати омӯзиши мутаносиб ва муносибати кушода бо донишҳои муосир таъсири созанда мерасонад. Аз дигар тараф, баъзан, худшиносиро ҳамчун раванд ва неруи маънавии муносибат бо ҷаҳони муосир баррасӣ менамояд. Ин мулоҳиза барои тарҳи пешниҳодшуда муҳим аст. Ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ қобилияти нигоҳ доштани асолат дар муколамаи огоҳона мебошад. Масъалаи ваҳдати миллӣ дар Тоҷикистон ҳамчун равандҳои ҳаррӯзаи барқарорсозии эътимод, ҳаллу

фасли ихтилоф ва ташкил кардани ҳамкории умумӣ таҳқиқ мегардад. Ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ маҷмӯи муносибатҳои ҳамгироиест, ки ҳар насл бояд онро дар муҳити нав таҷдид намояд. Давлат барои таҳкими муҳити умумии ҳуқуқию забонӣ ва таърихӣ воситаҳои фаровон дорад. Рисолати сиёсии давлат дар ташаккули ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ аз фароҳам овардани заминаҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва ниҳодии ҳамгироии шаҳрвандон дар атрофи арзишҳои умумимиллӣ, таҳкими эҳсоси мансубият ба давлат, садоқат ба Ватан ва масъулияти шаҳрвандӣ, сарфи назар аз тафовутҳои этникӣ, забонӣ, динӣ ва иҷтимоӣ, иборат мебошад. Дар ин замина, давлат ҳамчун субъекти асосии сиёсат вазифадор аст, ки тавассути таъмини адолати иҷтимоӣ, баробарҳуқуқии шаҳрвандон, иштироки сиёсии онҳо ва ҳифзи манфиатҳои умумимиллӣ ҳувияти миллӣ-шаҳрвандиро ба омили муттаҳидсозандаи ҷомеа, таҳкими машруияти ҳокимияти сиёсӣ, ваҳдати миллӣ ва пойдории давлатдории миллӣ табдил диҳад.

Хулоса. Таҳлили назариявию консептуалӣ нишон медиҳад, ки ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ падидаи мураккаби сиёсӣ ва иҷтимоӣ буда, он шакли худшиносии инсон ҳамчун узви умумияти сиёсӣ аст, ки бо мероси таърихӣ, арзишҳои ҷамъиятӣ, ҳуқуқу уҳдадориҳои баробар, эътимод ба ниҳодҳо ва иштироки масъулиятнок пайваст мегардад. Сиёсӣ будани ин падида аз он бармеояд, ки он ба сарҳади узвият, қонунияти ҳокимият, тақсимоти ҳуқуқ ва масъулияти муштарак иртибот дорад. Ҳамзамон, воқеияти иҷтимоии он дар муоширати ҳаррӯза, маориф, хотираи ҷамъиятӣ, таҷрибаи забонӣ ва муносибатҳои байнигурӯҳӣ шакл мегирад. Аз ин рӯ, таҳқиқи ҳувият танҳо бо як равиши назариявӣ натиҷаи ҳамаҷониба дода наметавонад. Муқоисаи назария ва равишҳои консерватившизм, конструктивизм, инструментализм, либерализм, ҷумҳурихоҳӣ ва равиши гуногунфарҳангӣ собит месозад, ки ҳар як равиш ҷанбаи муайяни ҳувиятро равшан мекунад, вале ҳеҷ кадоми онҳо барои шарҳи комили тамоми ҷомеаҳо басанда нест. Асоси муносибтар равиши ҳамгироест, ки аҳаммияти воқеии мероси таърихиро бо нақши созандаи ниҳодҳои сиёсӣ, воситаҳои муошират ва таҷрибаи шаҳрвандӣ мепайвандад. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ метавонад дар такя ба мероси таърихию фарҳангии тоҷикон, муқаррароти конститутсионии баробарҳуқуқии шаҳрвандон, таҷрибаи сулҳу ризоияти миллӣ ва вазифаҳои рушди иҷтимоӣ маънии фарогир пайдо кунад. Далели муҳими сиёсӣ дар он аст, ки халқи Тоҷикистон аз шаҳрвандони кишвар новобаста аз мансубияти миллӣ иборат мебошад. Ин асл имкон медиҳад, ки ҳувияти миллӣ дар маънои фарҳангӣ бо ҳувияти шаҳрвандӣ дар маънои сиёсӣ мувозинат пайдо намояд. Ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ бояд ҳамчун раванди доимии худшиносӣ, шомилшавӣ ва ҳаммасъулиятӣ шинохта шавад. Маҳз пайванди мансубияти таърихӣ, баробарии ҳуқуқӣ, иштироки амалӣ метавонад онро аз шиори умумӣ ба захираи воқеии устувории сиёсӣ ва ҳамгироии иҷтимоӣ табдил диҳад.

Адабиёт

1. Айнӣ, С. Осори баргузида. – Ҷ. 1. / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 95 с.
2. Андерсон, Б. Воображаемые сообщества: размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М: Кучково поле, 2016. – 416 с.
3. Анӯшаи Ҷ. Худшиносии миллӣ: заминаҳо ва равандҳо (муаррифии монография) [Манбаи электронӣ] // Китобхонаи миллии Тоҷикистон. – 08.06.2026. – URL: https://kmt.tj/hudshinosii-milly-zaminaho-va-ravandho/ (санаи мурочиат: 08.10.2026).
4. Аристотель. Политика / пер. с древнегреч. С. А. Жебелева, Т. А. Миллер. – М. : АСТ, 2018. – 320 с. – ISBN 978-5-17-103306-4.
5. Асламзода, Н. Айният ва худмуайянкунии геополитикӣ // Мақом ва нақши Ҷумҳурии Тоҷикистон дар инкишофи геополитикии минтақа: маҷмуаи маводи конференсияи илмӣ (Душанбе, 29 августи 2023) / Н. Асламзода. – Душанбе : Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2023. – С. 199–207.
6. Денисов, Ю. П. К вопросу о сущности феномена общероссийской гражданской идентичности: кто мы и что нас объединяет? / Ю. П. Денисов // Вестник Омского государственного педагогического университета. Гуманитарные исследования. – 2023. – № 4 (41). – С. 19–23.
7. Дробижева Л. М. Смыслы общероссийской гражданской идентичности в массовом сознании россиян / Л. М. Дробижева // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2020. – № 4. – С. 480–498.
8. Идентичность: личность, общество, политика : энциклопедическое издание / отв. ред. И. С. Семененко. – М.: Весь Мир, 2017. – 992 с.
9. Конфуций. Лунь юй / пер. с кит. Л. С. Переломова // Переломов Л. С. Конфуций «Лунь юй»: исследование, перевод, комментарий. – М.: Восточная литература РАН, 1998. – 590 с.
10. Локк, Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк. – М.; Челябинск: Социум, 2019. – 494 с.

11. Петрова, Е. И. Социальная и гражданская идентичность в парадигме гражданского общества / Е. И. Петрова, Е. А. Одинцова // Экономические и социально-гуманитарные исследования. – 2024. – № 3 (43). – С. 107–113.
12. Платон. Государство / пер. с древнегреч. А. Н. Егунова. – М.: АСТ, 2023. – 448 с.
13. Растимешина, Т. В. Становление и развитие институтов гражданского общества и их взаимодействие с государством / Т. В. Растимешина, Ф. С. Антонов // Экономические и социально-гуманитарные исследования. – 2019. – № 1 (21). – С. 168–179.
14. Раҳмон Э. Суханронӣ ба муносибати 18-солагии Рӯзи ваҳдати миллӣ (26 июни соли 2015) [Манбаи электронӣ] // Ҷумҳурият. – 27.06.2015. – URL: https://peshina.jumhuriyat.tj/index.php?art_id=19789 (санаи мурочиат: 08.10.2026).
15. Раҳмон Э. Суханронӣ дар ҷаласаи Шӯрои миллии рушд (10 июни соли 2024) [Манбаи электронӣ] // Сомонаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – URL: https://president.tj/event/speeches/37754 (санаи мурочиат: 08.10.2026).
16. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо / пер. с фр. Л. Немановой. – М.: Субъект, 2025. – 144 с.
17. Саидхоҷа, З. Б. Адабиёт ва ҳувияти миллӣ: маҳмуаи мақолот. – Душанбе: Шоҳин, 2025. – 288 с.
18. Тишков В. А. О примирении конструктивизма и примордиализма (оммаж народоведу Андрею Владимировичу Головнёву) // Этнография. – 2023. – № 1 (19). – С. 6–25.
19. Фукуяма, Ф. Идентичность: стремление к признанию и политика неприятия / пер. с англ. А. Соловьёва / Ф. Фукуяма. – М.: Альпина Паблишер, 2019. – 256 с.
20. Borevi, K. The Evolution of the Politics of Integration / K. Borevi, A. Kaya // Migration and the Politics of Integration. – Cham: Springer, 2026. – P. 35–55. – DOI: 10.1007/978-3-032-21785-1_3.
21. Chin, C. Multiculturalism and nationalism: Models of belonging to diverse political community / C. Chin // Nations and Nationalism. – 2021. – Vol. 27, no. 1. – P. 112–129. – DOI: 10.1111/nana.12657.
22. Coakley, J. National identity and the “Kohn dichotomy / J. Coakley // Nationalities Papers. – 2018. – Vol. 46, no. 2. – P. 252–271.

ҲУВИЯТИ МИЛЛӢ-ШАҲРВАНДӢ ҲАМЧУН ПАДИДАИ СИЁСӢ

Дар мақола ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ ҳамчун падидаи мустақили сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар ҳамбастагӣ бо давлатдорӣ, машруияти ҳокимият, умумияти сиёсӣ, баробарии шаҳрвандон ва таҷрибаи таърихию фарҳангии миллат таҳқиқ мешавад. Бо такя ба таҳлили назариявию муқоисавии фарқи мафҳумии ҳувияти этникӣ, миллӣ, давлатӣ ва шаҳрвандӣ асоснок гардида, маҳдудиятҳои ҷудокунии маъмули ҳувияти «этникӣ-шаҳрвандӣ» нишон дода шудаанд. Консерватизм, конструктивизм, инструментализм, либерализм ва гуногунфарҳангӣ ҳамчун равишҳои бо ҳам алоқаманд баррасӣ мегарданд. Муаллифи мақола тарҳи панҷасосаи таҳлили ҳувият, ба монанди: маърифатӣ, эҳсосию арзишӣ, меъёрӣ-ҳуқуқӣ, ниҳодӣ-эътимодӣ ва рафторию иштирокиро пешниҳод мекунад. Ҳамзамон, тарҳи «ҳамгироии масъулиятноки миллӣ-шаҳрвандӣ» дар пайванди мероси таърихию фарҳангӣ, қонунияти ниҳодӣ ва ҳамкории иҷтимоӣ тавзеҳ меёбад. Дар мисоли Тоҷикистон имкониятҳои ҳамоҳангсозии ҳифзи асолати миллӣ бо баробарии конститутсионии шаҳрвандон, таҳкими ҷомеаи шаҳрвандӣ ва рушди фарҳанги иштироки сиёсӣ муайян карда мешаванд. Хулосаҳо хусусияти консептуалӣ дошта, барои таҳияи фарзияҳо ва таҳқиқоти ояндаи таҷрибавӣ замина фароҳам меоранд.

Калидвожаҳо: ҳувияти миллӣ-шаҳрвандӣ, ҳувияти сиёсӣ, давлатдорӣ, қонуният, худшиносии миллӣ, баробарии шаҳрвандон, сиёсати ҳувият, ҷомеаи шаҳрвандӣ, Тоҷикистон, сиёсати давлатӣ, таърих, ҷаҳонишавӣ, тамаддун, бархурди тамаддунҳо, осори фарҳангӣ.

НАЦИОНАЛЬНО-ГРАЖДАНСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ПОЛИТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

В статье национально-гражданская идентичность исследуется как самостоятельный политический и социальный феномен, связанный с государственностью, легитимностью политической власти, политическим сообществом, равноправием граждан и историко-культурным опытом нации. На основе теоретико-сравнительного анализа разграничиваются понятия этнической, национальной, государственной и гражданской идентичности; показаны ограничения их жесткого противопоставления. Консервативный, конструктивистский, инструменталистский, либеральный и мультикультурный подходы рассматриваются во взаимосвязи. Предлагается пятикомпонентная модель анализа идентичности, включающая когнитивное, эмоционально-ценностное, нормативно-правовое, институционально-доверительное и поведенческо-партисипаторное измерения. Кроме того, раскрывается модель «ответственной национально-гражданской интеграции», соединяющая историко-культурное наследие, институциональную легитимность и социальное сотрудничество. На примере Таджикистана обозначаются возможности сочетания сохранения национальной самобытности с конституционным равноправием граждан, укреплением гражданского общества и развитием культуры политического участия. Выводы носят концептуальный характер и создают основу для выдвижения гипотез и дальнейших эмпирических исследований.

Ключевые слова: национально-гражданская идентичность, политическая идентичность, государственность, легитимность, национальное самосознание, равноправие граждан, политика идентичности, гражданское общество, Таджикистан, государственная политика, история, глобализация, цивилизация, столкновение цивилизаций, культурное наследие.

NATIONAL-CIVIC IDENTITY AS A POLITICAL PHENOMENON

The article examines national-civic identity as a distinct political and social phenomenon connected with statehood, the legitimacy of political authority, political community, equality of citizens, and the nation's historical and cultural experience. Through comparative theoretical analysis, it distinguishes ethnic, national, state, and civic identities and identifies the limitations of treating them as strictly opposed categories. Conservative, constructivist, instrumentalist, liberal, and multicultural approaches are considered in relation to one another. The study proposes a five-component analytical model comprising cognitive, emotional and value-based, normative and legal, institutional and trust-based, and behavioral and participatory dimensions. It also explains a model of "responsible national-civic integration" that connects historical and cultural heritage, institutional legitimacy, and social cooperation. In the context of Tajikistan, the article outlines ways to reconcile the preservation of national distinctiveness with constitutional equality of citizens, the strengthening of civil society, and the development of a culture of political participation. The conclusions are conceptual in nature and provide a basis for formulating hypotheses and conducting further empirical research.

Keywords: national-civic identity, political identity, statehood, legitimacy, national self-awareness, equality of citizens, identity politics, civil society, Tajikistan, public policy, history, globalization, civilization, clash of civilizations, cultural heritage.

Дар бораи муаллиф:
Раҷабализода Самандар Раҷабалӣ
Номзади илмҳои сиёсӣ, дотсенти кафедраи сиёсатшиносӣ ва муносибатҳои байналхалқӣ Донишгоҳи давлатии Бохтар номи Носири Хусрав.
735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон,ш. Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67.

Об авторе
Раджабализода Самандар Раджабали
Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии и международных отношений Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрав
735140, Республика Таджикистан, г. Бохтар, улица Айни, 67.

About the author
Rajabalizoda Samandar Rajabali
Candidate of Political Sciences and Associate Professor at the Department of Political Science and International Relations
Bokhtar State University named after Nosir Khusrav
735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, Aini street, 67.

ТДУ 327:328.184

ШАКЛҲОИ ЗОҲИРШАВИИ ЛОББИЗМИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА ТАСНИФОТИ ОНҲО

Абдукаримзода А.А.
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Муқаддима. Дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ ва густариши робитҳои сиёсиву иқтисодии байни давлатҳо, лоббизми байналмилалӣ ба яке аз унсурҳои муҳимми низоми муносибатҳои байналмилалӣ табдил ёфтааст. Ин падида на танҳо ба пешбурди манфиатҳои иқтисодӣ ва сиёсии давлатҳо, ширкатҳои фаромиллӣ ва созмонҳои ҷамъиятӣ мусоидат мекунад, балки ба раванди ташаккули меъёрҳо, қарорҳо ва сиёсати байналмилалӣ низ таъсири назаррас мерасонад. Дар баробари ин, гуногуншаклии субъектҳо ва усулҳои таъсиррасонӣ зарурати омӯзиши амиқи шаклҳои зоҳиршавӣ ва таснифоти лоббизми байналмилалиро ба миён меорад.

Ҳадафи мақола таҳлили заминаҳои таърихии ташаккули лоббизми байналмилалӣ, баррасии шаклҳои асосии он ва муайян намудани хусусиятҳои таснифоти муосири лоббизм дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ мебошад. Таваҷҷӯҳи махсус ба нақши лоббизми тиҷоратӣ, ҷамъиятӣ ва этникӣ, инчунин масъалаҳои ҳуқуқӣ ва сиёсии фаъолияти агентҳои хориҷӣ равона гардидааст.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва афзоиши вобастагии байни давлатҳо лоббизми байналмилалӣ аз миқёси таъсиррасонии иқтисодӣ фаротар рафта, ба як падидаи бисёрҷанба табдил ёфтааст. Мутахассисону субъектҳои (истифодабарандагони) лоббизми муосир стратегияҳои гибридиро фаъолона истифода мебаранд, то ки манфиатҳои иқтисодии хешро бо омилҳои фарҳангӣ, этникӣ ва сиёсӣ муттаҳид кунанд. Чунин таҳаввулот таҷдиди назари моделҳои таснифоти анъанавиро талаб мекунад, зеро онҳо ҳанӯз ҳам ба воқеиятҳои нав мутобиқ карда нашудаанд. Дарки механизмҳои чунин таъсиррасонӣ барои таҳлили равандҳои сиёсӣ ва иқтисодии ҷаҳонӣ муҳим мегардад. Тағйирпазирии муносибатҳои байналмилалӣ дар даҳсолаи охир нишон медиҳад, ки чӣ гуна шаклҳои анъанавии лоббизм таҳти таъсири рақамикунонӣ ва тағйирёбии тавозуни қувваҳо дигаргун мешаванд. Сохторҳои тиҷоратӣ бо диаспораҳо шарикии бештар пайдо мекунанд ва созмонҳои ғайриҳукуматӣ бошанд ҳамчун воситаи дар амал татбиқ намудани манфиатҳои давлатҳои хориҷӣ истифода бурда мешаванд. Чунин муносибатҳои мураккаб механизмҳои нави таъсиррасониро эҷод мекунанд. Онҳо баъзе мавридҳо аз чаҳорчӯбаи муқарраршудаи ҳуқуқӣ берун мераванд. Зарурати ба низом даровардани онҳо на танҳо бо манфиатҳои илмӣ, балки бо ниёзҳои амалии давлатҳо барои ҳифзи соҳибихтиёрии худ низ алоқамандӣ пайдо мекунад.

Қисми асосӣ: *Заминаҳои таърихии пайдоиши лоббизми байналмилалӣ***.** Аввалин амалияҳои лоббистиро метавон ба фаъолияти иттифоқҳои тиҷоратии қадима, ба монанди «Симмахияи Делос» [24, с. 79-83] ва «Лигаи Ҳанза» [8] алоқаманд намуд. Иттифоқҳои мазкур барои муносибатҳои тиҷоратии байни давлатҳо стандартҳои махсусро муқаррар карданд ва барои таъсири дастаҷамъона расонидан ба сиёсат механизмҳои навро эҷод намуданд. Фаъолияти онҳо барои танзими муносибатҳои иқтисодии фаромарзӣ тавассути меъёрҳо ва қоидаҳои мувофиқашуда заминаи институтсионалӣ ба вуҷуд овард. Чунин ниҳодҳо шаклҳои аввалини ҳамоҳангсозии манфиатҳои субъектҳои гуногун дар арсаи байналмилалиро нишон доданд. Дар давраи асримиёнагӣ гилдияҳои тоҷирон ва ҳунармандон чунин амалияҳоро аз сари нав таҳия карда, барои намояндагии манфиатҳои худ дар назди мақомоти давлатӣ системаҳои навро ташаккул доданд. Ташкилотҳои гилдия на танҳо стандартҳои истеҳсоли дохилиро танзим мекарданд, балки ҳокимони хориҷиро барои имтиёзҳои тарифӣ ва имтиёзҳои тиҷоратӣ низ дастгирӣ мекарданд. Чунин сохторҳо ба намунаҳои иттиҳодияҳои муосири саноатӣ табдил ёфтанд, ки минбаъд дар сатҳи фаромиллӣ низ фаъолият мекарданд. Таҷрибаи онҳо барои ноил шудан ба ҳадафҳои иқтисодӣ самаранокии фишори дастаҷамъона ба муассисаҳои давлатиро нишон дод.

Бо ташаккули низоми муносибатҳои байналмилалии Вестфалӣ (дар асри XVII) институтсионализатсияи лоббизм суръат гирифт. Намояндагиҳои доимии дипломатӣ ва муассисаҳои консулӣ барои таблиғи манфиатҳои давлатӣ дар хориҷи кишвар истифода бурда мешуданд. Ин сохторҳо раванди музокироти байнидавлатиро ба расмият даровардand ва барои таъсири мунтазами ҳукуматҳои хориҷӣ шароит ва фазои муносиб фароҳам оварданд. Ҷорӣ шудани намояндагиҳои доимӣ барои қонунӣ гардонидани лоббизм дар низоми ҳуқуқи байналмилалӣ заминаи ҳуқуқӣ ба вуҷуд овард.

«Инқилобҳои саноатии асрҳои XVIII ва XIX усулҳои фишори байналмилалиро тағйир доданд ва ба ташаккули манфиатҳои корпоративии фаромиллӣ мусоидат карданд. Рушди инфрасохтори нақлиётӣ ва технологияҳои коммуникатсионӣ вобастагии байниҳамдигарии иқтисодҳоро афзоиш дод ва ниёз ба воситаҳои нави таъсиррасониро ба вуҷуд овард. Дар чунин шароит, «неруи нарм» (консепсияи пешниҳодкардаи Ҷозеф Най, ки ноил шудан ба ҳадафҳои сиёсати хориҷиро тавассути ҷалби моделҳои фарҳангӣ, арзишҳои сиёсӣ ва сиёсати хориҷӣ пешбинӣ мекунад) ба омили муҳимми рақобати ҷаҳонӣ табдил ёфт» [12, с. 754-764]. Дар чунин шароит гузариш аз шаклҳои ҳукуматӣ ба шаклҳои ғайриҳукуматии лоббизми байналмилалӣ ба амал омад.

*Ташаккул ёфтани механизмҳои таъсиррасонии байналмилалӣ***.** Рушди таърихии лоббизми байналмилалӣ нишон медиҳад, ки ин падида аз моделҳои оддии дуҷониба ба стратегияҳои мураккаби бисёрқабата табдил ёфтааст. Дар аввал, амалияҳои лоббистӣ асосан ба гуфтушуниди созишномаҳои тиҷоратии байни давлатҳои алоҳида нигаронида шуда буданд. Бо мураккаб гардидани муносибатҳои байналмилалӣ ва пайдоиши ниҳодҳои фаромиллӣ зарурати таҳияи механизмҳои танзимкунандае, ки қаламравҳои гуногунро фаро мегиранд, ба миён омад. Ин раванд боиси таҳияи равишҳои муттаҳидшудае гардид, ки таъсири мутақобилаи субъектҳои гуногуни сиёсӣ ва иқтисодиро дар худ фаро мегиранд. Моделҳои муосири лоббизми институтсионалӣ ба системаи бисёрсатҳаи идоракунии ҷаҳонӣ мутобиқ гардидаанд. Онҳо дар сатҳҳои миллӣ, минтақавӣ ва байналмилалӣ ҳамоҳангсозии амалҳоро таъмин мекунанд. Чунин ҳолат имкон медиҳад, ки ба равандҳои қабули қарорҳо таъсири муассиртар расонида шавад. Стратегияҳое, ки ба ҳамкории созмонҳои байниҳукуматӣ ва платформаҳои танзимкунандаи фаромиллӣ нигаронида шудаанд, аҳамияти хоса пайдо мекунанд. Чунин таҳаввулот тамоюли умумии парокандашавии таъсиррасонии сиёсӣ дар низоми байналмилалӣ ва зарурати ба вуҷуд овардани механизмҳои ҳамаҷонибаи ҳамоҳангсозии манфиатҳоро инъикос мекунад.

Возеҳу равшан гардидани василаҳои истифода намудани нуфузи байналмилалӣ дар таҳияи се механизми асосӣ зоҳир шудааст: шабакаҳои коршиносон, фишори эътилофӣ ва моделсозии меъёрӣ. Шабакаҳои коршиносон тавассути доираҳои илмӣ ва марказҳои таҳлилӣ дастрасӣ ба донишҳои махсус ва тартиб додани рӯзномаи сиёсиро таъмин мекунанд. Фишори эътилофӣ барои тақвияти мавқеъҳои гуфтушунид ва сафарбар кардани захираҳо таъсиси иттифоқҳои муваққатӣ ё доимиро ба амал мебароранд. Василаҳои номбаргардида аксар вақт якдигарро пурра мекунанд ва самаранокии маъракаҳои лоббистиро афзоиш медиҳанд. Моделсозии танзимкунанда тавассути пешбурди стандартҳо ва моделҳои ҳуқуқӣ дар амалияи байналмилалӣ ба механизми муҳими таъсиррасонӣ табдил ёфтааст. Чунин механизм ба субъектҳои алоҳида имкон медиҳад, ки ба таври ғайримустақим дар қаламравҳои мақсаднок муҳити танзимкунандаро ташаккул диҳанд ва хароҷоти мустақими сиёсиро ба ҳадди ақалл расонанд. Омезиши таъсири танзимкунанда бо лоббизми коршиносон ва стратегияҳои эътилофӣ таъсири синергетикиро ба вуҷуд меорад. Чунин ҳамгироии усулҳо мураккаб гардидани технологияҳои муосири таъсиррасонии байналмилалиро инъикос менамоянд.

Таснифоти лоббизми муосир. Лоббизми тиҷоратӣ: мақсад, усулҳои фаъолият ва амалияи байналмилалӣ. Лоббизми тиҷоратӣ фаъолияти мақсадноки ширкатҳои фаромиллӣ ва иттиҳодияҳои тиҷоратӣ ба шумор рафта, барои ҳифзи манфиатҳои иқтисодии онҳо дар арсаи байналмилалӣ равона шудааст. Фароҳам овардани шароити мусоиди танзимкунанда барои фаъолияти соҳибкорӣ вазифаи асосии ин навъи лоббизм мебошад. Ин шакли лоббизм ба кам кардани монеаҳои тиҷоратӣ, ҳамоҳангсозии стандартҳои техникӣ ва таъмини дастрасӣ ба бозорҳои нав нигаронида шудааст. Ширкатҳои фаромиллӣ кӯшиш менамоянд, ки ҳам дар сатҳи миллӣ ва ҳам дар сатҳи байналмилалӣ ба қабули қарорҳо таъсир расонанд. Миқёси таъсиррасонии ширкатҳои тиҷоратӣ аз он вобаста аст, ки онҳо дар низоми ҷаҳонӣ чӣ гуна вазни иқтисодӣ доранд. Ба андешаи олимони соҳа: «Даромади умумии 500 бузургтарин ширкати фаромиллии ҷаҳон, тибқи маълумоти маҷаллаи Fortune, дар соли 2020 ба 33,3 триллион доллар баробар будааст, ки ин нишондод ба 38% ММД-и ҷаҳонӣ баробар аст» [20, с. 51-59]. Чунин иқтидори иқтисодӣ ба ширкатҳои фаромиллӣ имкон медиҳад, ки барои пешбурди манфиатҳои худ стратегияҳои ҳамаҷониба таҳия кунанд. Стратегияҳои онҳо ҳам ҳамкории мустақим бо мақомоти қонунгузорӣ ва ҳам усулҳои ғайримустақими таъсиррасонӣ тавассути коршиносон ва марказҳои таҳлилиро дар бар мегиранд.

Амалияҳои байналмилалӣ нишон медиҳад, ки лоббистони тиҷоратӣ барои ҳамкорӣ бо мақомоти давлатӣ стратегияҳои бисёрсатҳаро истифода мебаранд. Иштироки намояндагони ширкатҳои тиҷоратӣ дар гурӯҳҳои корӣ ва шуроҳои машваратии мақомоти давлатӣ нишонаҳои лоббизми мустақим мебошад. Масалан, ширкатҳои энергетикӣ тавассути

пешбарии манфиати истеъмолгарон дар таҳияи сиёсати экологӣ фаъолона иштирок мекунанд. Чунин рафтор ба онҳо имкон медиҳад, ки пеш аз қабули низомномаҳо ба мундариҷаи онҳо таъсири мустақим расонанд. Ҳамоҳангсозии талошҳо тавассути иттиҳодияҳои саноатӣ ва созмонҳои тиҷоратии байналмилалӣ усулҳои ғайримустақими лоббизми тиҷоратӣ мебошад. Палатаҳои тиҷорат ва саноат, иттифоқҳои махсусгардонидашуда ва созмонҳои байналмилалӣ ба муттаҳид кардани манфиатҳои субъектҳои гуногуни бозор мусоидат мекунанд. Тарзи амалкарди Палатаи байналмилалии савдо мисоли равшани гуфтаҳои боло мебошад. Ин ташкилоти байналмилалӣ барои пешбурди тиҷорати байналмилалӣ қоидаҳои ягонаро таҳия мекунад. Чунин муассисаҳо ҳамчун платформаҳои муассир барои пешбурди стандартҳои умумӣ ва кам кардани хароҷоти муомилотӣ хизмат мекунанд.

Дар ин маврид якчанд намунаҳои лобиззми тиҷоратиро ба сифати мисол таҳлил менамоем. Масалан, «пас аз қабули Созишномаи Париж дар соли 2015, як қатор ширкатҳои бузурги нафт ва газ (ExxonMobil, Shell, Chevron, BP, Total) барои маҳдуд ё камтар кардани қоидаҳои экологӣ талошҳои лоббистии худро афзоиш доданд. Ширкатҳои мазкур ҳамзамон изҳороти пуштибонӣ аз гузариш ба иқтисоди сабзро нашр карданд ва ҳамзамон маъракаҳоеро маблағгузорӣ намуданд, ки ба маҳдуд кардани татбиқи қоидаҳои ҳатмии танзими иқлим нигаронида шудаанд. Қисми назарраси ин талошҳо ба таври ғайримустақим, тавассути гурӯҳҳои тиҷоратӣ, ки мавқеи онҳоро ҳамоҳанг мекарданд, анҷом дода шуданд. Ғайр аз ин, ширкатҳои номбаргардида ба маъракаҳое сармоягузорӣ карданд, ки фаврияти амалҳои танзими иқлимро зери суол мегузоштанд ё идеяҳоеро таблиғ мекарданд, ки гузариш бояд хусусияти тадриҷӣ дошта бошад ва ба ҷои танзими қатъӣ ба механизмҳои бозор такя кунад» [3].

Тибқи таҳқиқоти InfluenceMap, дар се соли аввали пас аз қабули Созишномаи Париж, панҷ ширкати бузургтарини нафт ва газ беш аз 1 миллиард долларро барои фаъолиятҳои лоббистӣ сарф карданд, ки умуман ба ҳадафҳои созишнома мухолиф буданд. Чунин амалкарди онҳо як қатор ташаббусҳоро дар сатҳи миллӣ ва байналмилалӣ ба таъхир андохт. Дар заминаи чунин равандҳо муайян намудани фосилаи байни риторикаи корпоративӣ ва амалҳои воқеии сиёсӣ имконпазир мегардад ва ҳамзамон масъалаи стандартҳои дугона дар фаъолияти лоббистӣ ошкор мешавад.

Мисоли дигар дар робита бо баҳси ширкати Apple бо Иттиҳоди Аврупо мебошад. «Комиссияи Аврупо солҳои 2013-2014 созишномаҳои андозиеро, ки байни Apple ва Ирландия баста шуда буданд, тафтиш кард. Дар соли 2016 Комиссия ба хулосае омад, ки Ирландия ба ширкат кумаки ғайриқонунии давлатӣ расонида, ба он имкон додааст, ки меъёри андози хеле пасти муассирро (тақрибан 0,005% аз фоидаи Аврупо) пардохт кунад. Бояд ёдовар шуд, ки Apple аз созмонҳо ва гурӯҳи коршиносоне, ки барои ҳимояи схемаҳои андози корпоративӣ далелҳои зарурӣ омода мекарданд, пуштибонӣ мекард. Бинобар ин, Apple барои ҳимояи худ на танҳо амал мекард, балки тавассути гурӯҳҳои тиҷоратӣ ва саноатӣ барои тақвияти мавқеи худ дар баҳсҳо ба танзими андози байналмилалӣ таъсир мерасонид. Дар рафти мурофиа Apple барои ба баҳс кашидани хулосаҳои Комиссия аз далелҳои ҳуқуқӣ ва сиёсӣ фаъолона истифода мебурд» [1].

Яке аз муҳофизатгарони Apple Тим Кук қарори Комиссияро дар соли 2016 «ҳуҷҷати бемаънии сиёсӣ» номид. Ӯ ба таври мушаххас рақами 0,005%-ро, ки Комиссия барои соли 2014 зикр кардааст, рад кард. Т. Кук иддао карда буд: «Онҳо ин рақамро маълум нест, ки аз куҷо гирифтаанд. Дар соле, ки Комиссия дар бораш гап мезанад, мо 400 миллион доллар пардохт кардем. Мо боварӣ дорем, ки он сол мо бузургтарин андозсупоранда дар Ирландия будем» [2]. Ӯ инчунин бо шарҳи вазири молияи ИМА Ҷейкоб Лю розигии худро иброз медорад. Ба андешаи Ҷейкоб Лю, «Иттиҳоди Аврупо кӯшиш мекунад андозҳоеро, ки бояд ба таври қонунӣ ба хазинаи ИМА ворид шаванд, аз нав тақсим кунад» [21]. Ҳамин тариқ, моҳи июли соли 2020 Додгоҳи олии Иттиҳоди Аврупо қарор кард, ки Комиссия натавонист қонуншиканиро ба қадри кофӣ исбот кунад. Аммо, дар моҳи сентябри соли 2024 Палатаи болоии Додгоҳи адлияи Аврупо ин қарорро бекор кард ва тасдиқ кард, ки шартномаҳои андоз воқеан кумаки ғайриқонунии давлатиро ташкил медиҳанд. Ин парванда нишон медиҳад, ки чӣ гуна ширкатҳои тиҷоратӣ аз стратегияи бисёрқабата - аз таъсири коршиносон то мурофиаи судӣ - барои муқовимат ба танзими фаромиллӣ истифода мебаранд.

Лоббизми ҷамъиятӣ: нақши ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ дар равандҳои байналмилалӣ. Созмонҳои ғайриҳукуматӣ яке аз субъектҳои муҳимтарини лоббизми ҷамъиятӣ ба шумор рафта, байни ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ниҳодҳои байналмилалӣ ба ҳайси миёнарав амал мекунанд. Онҳо тавассути маъракаҳои иттилоотӣ дар ташаккули афкори ҷамъиятӣ нақши муҳим мебозанд ва аз ин рӯ, раванди қабули қарорҳо таъсири амиқ

мерасонанд. Бояд гуфт, ки созмонҳои ғайриҳукуматӣ метавонанд ба сифати субъектҳои идоракунии ҷаҳонӣ низ баромад кунанд, зеро онҳо дар таҳияи меъёрҳои байналмилалӣ нақши системасоз доранд. Чунин хусусияти ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ имкон медиҳад, ки эътирофи талаботи ҷомеаи шаҳрвандӣ дар сатҳи фаромиллӣ таъмин карда шавад. Машваратҳои коршиносӣ (экспертӣ) яке аз механизмҳои таъсиррасони созмонҳои ғайриҳукуматӣ мебошанд. Ба ибораи дигар, созмонҳои ғайриҳукуматӣ ба созмонҳои байналмилалӣ донишҳои махсус ва маълумоти таҳлилӣ пешниҳод менамоянд. Чунин ҳамкорӣ имкон медиҳад, ки ниҳодикунонии мавқеъҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар раванди музокирот ва қабули қарорҳои байниҳукуматӣ таъмин карда шавад. Ин усул махсусан дар соҳаҳои иҷтимоӣ, ба монанди тандурустӣ ё маориф, ки дар онҳо таҷрибаи махсус талаб карда мешавад, самаранок аст. Бо ин роҳ, созмонҳои ғайриҳукуматӣ маҳдудиятҳои анъанавии робитаҳои дипломатиро бо пурра кардани онҳо бо таҷрибаи касбӣ бартараф мекунанд.

Маъракаҳои васеъмиқёс, ки барои ҳифзи ҳуқуқи инсон ва стандартҳои экологӣ роҳандозӣ шуда, дар сатҳи байналмилалӣ зоҳир мегарданд, василаҳои лоббизми ҷамъиятӣ дониста мешаванд. Ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ шабакаҳои гуногуни фаъолони фаромиллиро дар саросари қаламравҳо барои бо ҳам мувофиқ намудани талаботи худ ҳамоҳанг мекунанд ва таъсири ҷаҳонии чунин ташаббусҳоро афзоиш медиҳанд. Масалан, ҷорӣ намудани маҳдудиятҳо дар мавриди истифодаи пластикҳои якдафъаина ва зарару зиёни онҳо ба инсон ва табиат яке аз намунаҳои возеҳи лоббизми ҷамъиятӣ мебошад. Лоббистон тавассути ташаббусҳои ба ин монанд ҳам ба қарорҳои ҳукуматҳои миллӣ ва ҳам ба агентиҳои СММ таъсир мерасонанд. Чунин ташаббусҳо масъалаҳои маҳаллиро ба мавзуъҳои музокироти бисёрҷониба табдил медиҳанд. Бояд гуфт, ки рӯзномаи сиёсии ҷаҳонӣ тавассути таблиғи мунтазами меъёрҳои арзишманд, ба монанди рушди устувор ё баробарии гендерӣ, ташаккул меёбад. Ҷомеаи шаҳрвандӣ аз механизмҳои «ҳуқуқи нарм», ба мисли эъломияҳо, тавсияҳо ва стандартҳои ихтиёрӣ барои ниҳодикунонии минбаъдаи принсипҳои нав истифода мебарад. Хусусияти фарқкунандаи ин раванд эҷоди масъалагузориҳо дар сатҳи минтақавӣ ва баъдан универсализатсияи он тавассути созмонҳои байналмилалӣ мебошад. Ҳамин тариқ, созмонҳои ғайриҳукуматӣ ҳамчун омили табдил додани арзишҳои ахлоқӣ ба ӯҳдадориҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ҳатмӣ амал мекунанд.

Лоббизми этникӣ: диаспораҳо ва манфиатҳои миллӣ дар арсаи байналмилалӣ. «Яке аз шаклҳои дигари лоббизм, ки дар арсаи байналмилалӣ зоҳир мешавад, лоббизми этникӣ мебошад. Бояд гуфт, ки диаспораҳои этникӣ ҳамчун субъектҳои фаромиллӣ амал намуда, манфиатҳои ватани таърихии худро тавассути ниҳодҳои давлатҳои мизбон пеш мебаранд. Онҳо дар равандҳои сиёсии ҷомеаҳои мизбон иштирок намуда, бо мақомоти давлатии кишварҳои мазкур робитаи зич барқарор менамоянд ва дар ташаккули афкори ҷамъиятӣ тавассути ниҳодҳои миллӣ ва маҳаллӣ таъсиргузорӣ мекунанд» [22, с. 331-339]. Дар натиҷа, диаспораҳо тавассути роҳҳои қонунии ҳамкорӣ дар дохили низомҳои ҳуқуқии кишварҳои мизбон ба қабули қарорҳо таъсир мерасонанд. Олими рус П.С. Каневский дар таҳқиқоти худ моҳияти лоббизми этникиро ба таври зерин муайян намудааст: «Лоббизми этникӣ яке аз навъҳои лоббизми байналмилалӣ ба шумор рафта, дар он гурӯҳҳои этникӣ-конфессионалӣ ба сифати фаъолони лоббистӣ баромад менамоянд. Лоббистони этникӣ дар қаламрави як давлати мушаххас ҷойгиранд ва манфиатҳои ҳам диаспораҳои дар он ҷо зиндагикунанда ва ҳам давлатҳоеро, ки ин диаспораҳо бо онҳо робитаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодиро нигоҳ медоранд, пеш мебаранд» [13, с. 33-54]. Хусусияти фаромиллии диаспораҳо ба онҳо имкон медиҳад, ки захираҳои худро дар арсаи байналмилалӣ сафарбар кунанд ва сармояи сиёсиро дар байни ватани таърихии худ ва кишварҳои мизбон (маҳалли зисти худ) интиқол диҳанд. Дар сарчашмаҳои илмӣ низ таъкид мегардад, ки «хусусияти асосии лоббизми этникӣ, ки онро аз дигар шаклҳои лоббизм фарқ мекунонад, робитаи наздики он бо ватани таърихии диаспораҳо аст» [10]. Диаспораҳо ҳамоҳангӣ ва мубодилаи иттилоотро таъмин намуда, самаранокии пешбурди манфиатҳои миллиро дар сатҳи байналмилалӣ афзоиш медиҳанд.

Баъзе аз мавридҳои омӯхташудаи лоббизми этникӣ дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико нишон медиҳад, ки онҳо гурӯҳҳое мебошанд, ки манфиатҳои диаспораи мушаххас ва ватани таърихии онҳоро намояндагӣ мекунанд. Дар таҳқиқоти П.С. Каневский гурӯҳҳои мазкур ба таври зерин нишон дода шудаанд: «диаспораи яҳудиён ва Исроил (Кумитаи корҳои ҷамъиятии Амрико ва Исроил, AIPAC), диаспораи арманиҳо ва Арманистон (Кумитаи миллии арманиҳои Амрико), диаспораи тайваниҳо ва Тайван (Ассотсиатсияи корҳои ҷамъиятии Формоз) ва диаспораи юнонӣ ва Юнон (Иттиҳоди таълимии пешрафтаи юнонии Амрико)» [13, с. 33-54]. Дар баробари гурӯҳҳои номбаргардида боз диаспораҳои дигар низ дар ҷомеаи амрикоӣ хеле фаъоланд.

Масалан, «лоббистони диаспораи кубагиҳо, ки яке аз гурӯҳҳои бонуфузтарини манфиатҳои этникӣ дар ҳаёти сиёсии Амрико ба ҳисоб меравад, бо тарзи хоси ин навъи гурӯҳи лоббистӣ интихобкунандагони аз ҷиҳати этникӣ якхеларо ҷалб мекунанд ва онҳоро барои иштироки фаъоли сиёсӣ сафарбар мекунанд; маъракаҳои интихоботӣ ва интихоботи сиёсатмадоронро маблағгузорӣ мекунанд; бо истифода аз захираҳои интихоботӣ дар соҳаҳои ҳокимияти қонунгузорӣ ва иҷроия лоббистӣ менамоянд» [19, с. 82-105]. Диаспораи украинӣ бошад дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико василаҳои гуногуни таъсиррасониро истифода мебарад. Онҳоро ба таври зерин нишон додан мумкин аст: «якум, созмонҳои аз ҷониби диаспораи украинӣ ташкилшуда кӯшиш мекунанд, ки кори аъзои худро, яъне мансабдорони сатҳи поёнӣ ва миёнаи ҳукуматро, дар ташаккули рӯзномаи сиёсӣ ташвиқ кунанд. Дуюм, диаспораи украинӣ бо дигар диаспораҳои Аврупои Шарқӣ ҳамкорӣ барқарор кардааст. Чунин ҳамкорӣ ба онҳо имкон медиҳад, ки аз имкониятҳои интихоботӣ дар иёлотҳои алоҳида истифода намояд ва ташаббусҳои муштаракро дар муносибатҳояш бо Конгресс пеш барад» [17, с. 165-184]. Чӣ гунае ки мушоҳида гардид, маблағгузории маъракаҳои сиёсӣ ва таъсиси сохторҳои махсуси лоббистӣ механизмҳои асосии таъсиррасонӣ мебошанд, ки дар заминаи он дар кишварҳои мизбон диаспораҳо бо мақомоти қонунгузор ҳамкорӣ мекунанд. Дастгирии молиявии номзадҳо ва ҳизбҳо ба диаспораҳо имкон медиҳад, ки ба равандҳои сиёсӣ дастрасӣ пайдо кунанд ва ба рӯзномаи масъалаҳое, ки ба ватани таърихии онҳо таъсир мерасонанд, таъсиргузорӣ намоянд. Ташкилотҳое, ки дар дохили диаспораҳо таъсис дода шудаанд, байни манфиатҳои ҷомеа ва ниҳодҳои расмӣ ҳамчун миёнарав амал мекунанд ва механизмҳои устувори намояндагиро ташкил медиҳанд.

Дипломатияи фарҳангие, ки тавассути марказҳои фарҳангӣ, барномаҳои таълимӣ ва чорабиниҳои дигар амалӣ карда мешавад ва имиҷи мусбати ватани таърихии диаспораҳоро тақвият медиҳанд, стратегияи асосии лоббистони этникӣ мебошад. Диаспораҳо инчунин ташаббусҳои байналмилалӣ ва лоиҳаҳои байниҳукуматиро низ пеш мебаранд. Чунин амалкард мавқеи ватани таърихии онҳоро дар муассисаҳои байналмилалӣ ва дипломатияи ҷамъиятӣ тақвият медиҳанд. Омезиши стратегияҳои фарҳангӣ ва институтсионалӣ қобилияти ватани таърихии диаспораҳоро барои пешбурди манфиатҳои худ тавассути неруи нарм ва ҳамкории байналмилалӣ афзоиш медиҳанд.

Масъалаҳои ҳуқуқӣ ва сиёсии фаъолияти агентҳои хориҷӣ. Бояд қайд намуд, ки дар бисёре аз мавридҳо ва дар бархе аз кишварҳо гурӯҳҳои лоббистиро агенти хориҷӣ мешуморанд. Дар чунин шароит пеш аз ҳама бояд масъалаи мазкур аз лиҳози ҳуқуқӣ ва сиёсӣ арзёбӣ гардад. Танзими ҳуқуқии фаъолияти агентҳои хориҷӣ дар қаламравҳои мухталиф ба таври назаррас фарқ мекунад. Дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико Қонун дар бораи бақайдгирии агентҳои хориҷӣ аз соли 1938 то инҷониб бақайдгирии онҳоеро тақозо менамояд, ки манфиатҳои хориҷиро намояндагӣ мекунанд. «Қонуни мазкур соли 1938 ҳамчун посухи мустақим ба тасаввуроти шаҳрвандон дар бораи таъсири хориҷӣ дар ИМА қабул шуда буд ва натиҷаи кори Кумита оид ба тафтиши фаъолиятҳои зиддиамрикоӣ буд. Дар аввал, қонуни мазкур бар зидди таблиғгарони Рейхи Сеюм нигаронида шуда буд - ҳадафи он муқовимат ба паҳншавии таблиғоти хориҷӣ, бахусус таблиғоти фашистӣ ва ҳифзи афкори ҷамъиятӣ ва равандҳои сиёсии Амрико аз манипулятсияи беруна буд» [16, с. 25-37]. Иттиҳоди Аврупо дар ин маврид механизми танзими ягона надорад ва масъалаҳои лоббистиро ба салоҳияти қонунгузорони миллӣ вогузор мекунад. Масалан, соли 2024 дар яке аз гузоришҳои Transparency International дар ин бора чунин гуфта шудааст: «Натиҷаҳои таҳлили мо манзараи парокандаи танзими лоббизм дар бозори ягонаро нишон медиҳанд: дар ҳоле ки 15 давлати узви Иттиҳоди Аврупо муқаррароти ҳатмӣ ё қисман ҳатмиро дар бораи лоббизм қабул кардаанд, 12 давлати боқимонда қариб ҳеҷ қоида надоранд, ё танҳо қоидаҳои ихтиёрӣ доранд» [4].

Дар Федератсияи Русия соли 2012 Қонун дар бораи агенти хориҷӣ қабул гардида буд. Қонуни мазкур ба танзими созмонҳои ғайриҳукуматӣ ва шахсони алоҳидае равона шудааст, ки маблағгузории хориҷӣ дарёфт менамоянд ва ба фаъолияти сиёсӣ машғуланд. Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки дар ташаббусҳои қонунгузорӣ давлатҳо кӯшиш менамоянд, ки тавозуни байни амнияти миллӣ ва озодии ҷомеаи шаҳрвандиро нигоҳ доранд. Низомҳои танзимкунандаи Русия ва Венгрия аксар вақт барои маҳдудкунии аз ҳад зиёд танқид карда мешаванд. Ғайр аз ин, равишҳои либералии хоси кишварҳои Скандинавия метавонанд хатари таъсири ношаффофи хориҷиро ба вуҷуд оранд. Бинобар ин, мавриди баррасӣ қарор додани фаъолияти сиёсии лоббистон, бахусус ба инобат гирифтани хусусиятҳои сиёсии лоббизми мустақим ва мубодилаи фарҳангӣ хеле зарур мебошад.

Ҳадафҳои сиёсии лоббизми хориҷӣ аксар вақт бо пешбурди манфиатҳои стратегии давлатҳои донор тавассути равандҳои дохилии кишварҳои мизбон алоқаманд мебошанд. Чунин амалкард таъсир расонидан ба ташаббусҳои қонунгузорӣ, ташаккули афкори ҷамъиятӣ ва дастгирии нерӯҳои мушаххаси сиёсиро дар бар мегирад. Тавре ки коршиносони Маркази Карнеги қайд мекунанд, «воситаҳои неруи нарм дар сурати набудани монеаҳои возеҳи ҳуқуқӣ ба фишанги таъсиррасонӣ табдил меёбанд» [5, с. 23]. Бинобар ин, истифодаи барномаҳои грантӣ ва лоиҳаҳои таълимӣ нигаронии хоса дорад, зеро онҳоро дар аксар маврид барои таъсири ғайримустақим расонидан ба равандҳои интихоботӣ истифода мекунанд.

Мухолифати меъёрҳои ҳуқуқӣ ва воқеияти сиёсӣ хусусияти духура доштани танзими фаъолияти намояндагони хориҷиро нишон медиҳад. Аз як тараф, ҳуқуқи байналмилалӣ озодии иттиҳодияҳоро кафолат медиҳад, аз тарафи дигар, давлатҳо бо мақсади ҳифзи соҳибихтиёрии худ назоратро сахттар мекунанд. Муаллифони гузориши САҲА дар ин маврид чунин хулоса пешниҳод намудаанд: «Номуайянии ҳуқуқӣ барои сӯиистифода аз ҷониби ҳам лоббистҳо ва ҳам мақомоти танзимкунанда заминаи мусоид фароҳам меорад. Ин мушкилӣ махсусан дар танзими созмонҳои ғайриҳукуматӣ, ки ҳам вазифаҳои башардӯстона ва ҳам сиёсиро иҷро мекунанд, бештар ба назар мерасад» [11].

Механизмҳои таъсиррасонии агентҳои хориҷӣ ба истиқлолияти давлатҳо. Бояд гуфт, ки агентҳои хориҷӣ барои пешбурди манфиатҳои субъектҳои беруна аз ниҳодҳои қонунгузорӣ фаъолона истифода мебаранд. Бо пешбурди фаъолияти лоббистӣ ба лоиҳаҳои қонун ва ворид намудани тағйироти стратегӣ таъсир расонида, онҳо муҳити ҳуқуқиеро фароҳам меоранд, ки барои таъсири хориҷӣ мусоид аст. Ҳамкорӣ бо кумитаҳои парлумонӣ ва аъзои алоҳидаи парлумон ба онҳо имкон медиҳад, ки қонунгузории миллиро бо сарфи назар аз расмиёти анъанавии демократӣ тағйир диҳанд. Дар соҳаи ҳокимияти иҷроия агентҳои хориҷӣ барои ворид шудан ба вазорату идораҳои калидӣ талош мекунанд. Тавассути машваратҳои коршиносон ва иштирок дар гурӯҳҳои корӣ онҳо ба қабули қарорҳои стратегӣ дастрасӣ пайдо менамоянд. Ин амалия марказҳои мустақили таъсиррасониро эҷод мекунад, ки дар натиҷа авлавиятҳои миллӣ тадриҷан ба дастурҳои сиёсати хориҷӣ иваз мешаванд.

Таъсиррасонии иттилоотӣ бошад тавассути маблағгузории ВАО ва таъсиси расонаҳои хабарӣ дар дохили ҷомеаи шаҳрвандӣ амалӣ карда мешавад. Агентҳои хориҷӣ бо ташаккули афкори ҷамъиятӣ тавассути ВАО ва созмонҳои ғайриҳукуматии назоратшаванда муҳтавои иттилооти барои онҳо судмандро ба баҳси сиёсӣ ворид мекунанд. Дар чунин шароит усулҳои неруи нарм барои аз байн бурдани арзишҳои анъанавӣ ва аз нав равона кардани талаботи ҷамъиятӣ ба манфиатҳои субъектҳои беруна равона карда мешаванд. Муҳаққиқи рус А.П. Ворочков иброз медорад, ки: «шиддат гирифтани рақобати ҷаҳонӣ ва афзоиши бӯҳронҳо боиси хатари истифодаи баъзан харобиовар ва ғайриқонунии «неруи нарм» мегардад. Онро дар чунин маврид бо мақсади фишори сиёсӣ расонидан ба давлатҳои соҳибихтиёр, дахолат намудан ба корҳои дохилии онҳо ва таҳрифи афкор ва шуури ҷамъиятӣ, аз ҷумла тавассути маблағгузории лоиҳаҳои башардӯстона ва ҳуқуқи инсон амалӣ менамоянд» [7, с. 258-275]. Дар баробари таъсиррасонии иқтисодӣ фишангҳои иқтисодӣ низ аз ҷониби лоббистон истифода бурда мешаванд. Фишангҳои иқтисодӣ қарздиҳии мақсаднок, фишори таҳримҳо ва назорат бар соҳаҳои стратегиро фаро мегирад. Ба андешаи олимон: «Дар чунин ҳолат назорати захираҳо бидуни ягон муқовимат ба ширкатҳои фаромиллӣ интиқол меёбад» [14, с. 68-74]. Чунин амалияҳо боиси аз даст додани соҳибихтиёрии иқтисодӣ мегарданд ва давлатро аз марказҳои қабули қарорҳои беруна вобаста мекунанд.

«Таҳлили муқоисавии дахолат ба равандҳои интихоботӣ хусусияти системавӣ доштани фаъолияти агентҳои хориҷиро нишон медиҳад. Дар кишварҳои Иттиҳоди Аврупо ҳолатҳои таъсири мақсаднок ба маъракаҳои интихоботӣ тавассути маблағгузории нерӯҳои сиёсӣ ва расонаҳои хабарӣ сабт шудаанд. Истифодаи платформаҳои рақамӣ барои паҳн кардани маълумоти бардурӯғ, ки дар таҳқиқоти олимони Олмон ва Фаронса тасдиқ шудааст, махсусан нигаронкунанда аст» [15, с. 402-421]. Чунин амалияҳо устувории институтҳои демократиро зери суол мебаранд. Дар Амрикои Шимолӣ усулҳои шабеҳ зери таъсири инфрасохтори рушдёфтаи лоббистӣ дар шаклҳои мураккабтар зоҳир мешаванд. Агентҳои хориҷӣ аз механизмҳои ҳуқуқии ҳамкорӣ бо мушовирони сиёсӣ ва марказҳои таҳлилӣ фаъолона истифода мебаранд. Ҳолатҳои таъсири ғайримустақим тавассути созмонҳои ғайриҳукуматӣ, ки ҳамчун миёнарав амал мекунанд, низ ба мушоҳида расидаанд. Чунин фаъолиятҳо такмили пайвастаи механизмҳои қонунгузориро барои ҳифзи соҳибихтиёрӣ талаб мекунанд.

Дар Шарқи Наздик фаъолияти гурӯҳҳои лоббистии хориҷӣ аксар вақт бо шиддат гирифтани низоъҳои минтақавӣ алоқаманд мебошад. А.В. Шитов иброз медорад, ки: «Таҳлили фаъолияти созмони Ҷустуҷӯи заминаи муштарак дар давраи Баҳори араб дар Тунис таваҷҷӯҳи

хоса дорад, зеро он созмони фаъолтарин дар самтҳои гуногун буд ва бокӣ мемонад» [23, с. 102-106]. Чунин сохторҳо таъсири сиёсии худро зери шиори ташаббусҳои башардӯстона пинҳон мекунанд ва аз ин рӯ, муайян кардани мақсади асосии онҳо душвор аст. Амалҳои онҳо ба ташаккули руҳияи эътирозӣ ва тағйир додани системаи сиёсӣ равона мегарданд. Дар Аврупои Шарқӣ агентҳои хориҷӣ ба дастгирии ҳаракатҳои ҷудоихоҳ ва пешбурди ҷангҳои иттилоотӣ диққати бештар медиҳанд. Онҳо ба ноустуворсозии вазъи сиёсии дохилӣ тавассути фаъолони маҳаллӣ таваҷҷуҳи махсус равона мекунанд. Маблағгузории барномаҳои таълимӣ ва мубодилаи фарҳангӣ аксар вақт ҳамчун воситаи таблиғи системаи арзишҳои бегона хизмат мекунад. Истифода гардидани чунин усулҳо нишон медиҳад, ки технологияҳои лоббистӣ ба хусусиятҳои минтақаҳои низоъ чӣ гуна худро мутобиқ месозанд.

Низоми муносибатҳои байналмилалӣ ҳамчун муҳити фаъолияти лоббистӣ. Низоми муосири муносибатҳои байналмилалӣ дорои сохтори мураккаб ва бисёрқабата мебошад. Он пеш аз ҳама, аз ниҳодҳои ҷаҳонӣ, минтақавӣ ва миллӣ иборат аст. Созмонҳои ҷаҳонӣ, ба монанди Созмони Милали Муттаҳид ё Созмони умумиҷаҳонии савдо, чаҳорчӯбаи универсалии ҳамкории байни давлатҳоро фароҳам меоранд. Иттиҳодияҳои минтақавӣ, ба монанди Иттиҳоди Аврупо ё АСЕАН, ҳамоҳангии сатҳи байнидавлатиро таъмин мекунанд. Ҳукуматҳои миллӣ ба қабули қарорҳое машғул мегарданд, ки ба манфиатҳои соҳибихтиёрии кишвари онҳо таъсири мусбат мерасонанд. Ҳар як сатҳи низоми байналмилалӣ механизмҳои мушаххаси қабули қарорҳо ва роҳу усулҳои таъсиррасонии худро дорад. Ниҳодҳои ҷаҳонӣ барои таҳияи меъёрҳо ва стандартҳои эътирофшудаи умумиҷаҳонӣ муҳити мусоид фароҳам меоранд. Созмонҳои минтақавӣ ба ҳамгироии амиқтари соҳаҳои мушаххас, аз иқтисод то амният, диққати худро равона месозанд. Ҳукуматҳои миллӣ аз сабаби робитаи мустақими онҳо бо сиёсати дохилӣ ва равандҳои қонунгузорӣ, ҳадафи асосии талошҳои лоббистӣ бокӣ мемонанд.

Бояд эътироф кард, ки меъмории бисёрсатҳаи муносибатҳои байналмилалӣ барои манёврҳои стратегии гурӯҳҳои лоббистӣ шароити мусоид фароҳам меорад. Иштирокчиёни он метавонанд вобаста ба фазои сиёсӣ ва мушаххасоти масъалаҳои баррасишаванда минтақаҳои барои онҳо мувофиқро интихоб кунанд. Масалан, ташаббусҳои экологӣ аксар вақт тавассути форумҳои ҷаҳонӣ пешбарӣ карда мешаванд, аммо баҳсҳои тиҷоратӣ дар сатҳи минтақавӣ ё дуҷониба ҳал мегарданд. Чунин тамоюлот имкон медиҳад, ки тактикаи лоббистон ба шароити тағйирёбанда мутобиқ карда шавад. Тағйирпазирии системаи бисёрсатҳаи муносибатҳои байналмилалӣ аз лоббистҳо талаб мекунад, ки самаранокии механизмҳои гуногуни таъсиррасониро мунтазам таҳлил кунанд. Агар ташаббусҳо дар сатҳи миллӣ бо монеа дучор шаванд, иштирокчиён таваҷҷуҳи худро барои ноил шудан ба ҳадафҳои худ ба муассисаҳои минтақавӣ ё ҷаҳонӣ равона мекунанд. Ҳамкории мувозӣ бо сатҳҳои гуногуни идоракунӣ мавқеи гурӯҳҳои лоббистиро тақвият медиҳад ва барои таъсир расонидан ба равандҳои сиёсӣ имкониятҳои иловагӣ фароҳам меорад. Ин стратегия махсусан дар масъалаҳое, ки ҳалли бисёрҷонибаро талаб мекунанд, муассир аст.

Парокандагии қудрат дар низоми байналмилалӣ дар ғайримарказикунонии қабули қарорҳо байни субъектҳои гуногун инъикос меёбад. Дар равандҳои сиёсии муосир тақсимоти нуфуз дар байни ҳукуматҳои миллӣ, муассисаҳои байниҳукуматӣ ва ширкатҳои фаромиллӣ суръат гирифта истодааст. Чунин фазои бисёрқутба барои лоббистон муҳити мураккаберо эҷод мекунад, ки дар он субъектҳои бонуфуз маҷбур мешаванд, ки бо марказҳои сершумори қудрат ҳамкорӣ кунанд. Ин гуна меъмории муносибатҳои байналмилалӣ барои пайгирии манфиатҳои гурӯҳҳои гуногун шароити комилан навро фароҳам меорад.

Хусусияти номбаргардидаи системаи муносибатҳои байналмилалӣ аз лоббистон талаб мекунад, ки стратегияҳои таъсиррасонии бисёрсамтаро таҳия кунанд. Пешбурди бомуваффақияти манфиатҳо замоне имконпазир мешавад, ки агар лоббистон бо қонунгузорони миллӣ, ҷомеаҳои коршиносони созмонҳои байналмилалӣ ва сохторҳои фаромиллӣ ҳамкорӣ карда тавонанд. Амалияҳои муваффақ зарурати мутобиқ кардани усулҳои муошират ба хусусиятҳои ҳар як сатҳи институтсионалиро нишон медиҳанд. Равишҳои гуногун аз фарқияти расмиёти қабули қарорҳо дар сатҳҳои миллӣ ва фаромиллӣ вобаста мебошанд. Гурӯҳҳои лоббистӣ барои ҳамкорӣ бо мақомоти Иттиҳоди Аврупо, сохторҳои СММ ва иттиҳодияҳои ҳамгироии минтақавӣ тактикаҳои гуногунро таҳия мекунанд.

Дар ҳолати парокандагӣ қарор доштани марказҳои қудрат байни гурӯҳҳои лоббистӣ рақобатро шадидтар мекунад. Онҳо барои дастрас намудани захираҳои маҳдуди таъсиррасонӣ мубориза мебаранд. Набудани имкониятҳо барои таъсиррасонии мустақим байни лоббистони корпоративӣ, иҷтимоӣ ва этникӣ рақобатро ба вуҷуд меорад. Ҳамин тариқ, дар низоми муосири муносибатҳои байналмилалӣ муваффақият аз қобилияти субъектҳо дар мавриди

сафарбар кардани захираҳои коршиносӣ, молиявӣ ва иттилоотӣ, инчунин аз дастрасии онҳо ба муассисаҳои идоракунӣ вобаста аст. Дар баробари таъсиррасонии мустақим гурӯҳҳои лоббистӣ аз таъсиррасонии ғайримустақим низ истифода мебаранд. Яке аз чунин шакли таъсиррасонӣ истифодаи неруи нарм ба шумор меравад.

Неруи нарм ҳамчун воситаи лоббизми ғайримустақим амал намуда, ба равандҳои байналмилалӣ тавассути эҷоди имиҷи ҷолиби давлат ё созмон ба таври ғайримустақим таъсир мерасонад. Бар хилофи фишори мустақими лоббистӣ, ин равиш дар байни аудиторияи мақсаднок эҷоди робитаҳои мусбати пойдорро талаб менамояд. Стратегияи мазкур маҳдудиятҳои фаъолияти расмӣ ва монеаҳои институтсионалии хоси усулҳои анъанавии таъсиррасониро аз байн мебарад. Хусусияти ғайримустақим доштани таъсири неруи нарм натиҷаҳои дарозмуддатро таъмин мекунад. Дар робита ба ин масъала олимони соҳа андешаҳои худро ба таври зерин хулосабарорӣ намудаанд: «Бар хилофи талошҳои якдафъаинаи мустақими лоббистӣ, неруи нарм барои ба даст овардани обрӯ вақти зиёдтарро талаб мекунад, аммо робитаҳо, эътимод ва арзишҳои муштараки эҷодшуда устувортар буда, солҳои зиёд боқӣ мемонанд ва ҳамкории пойдорро тақвият медиҳанд» [18, с. 32-42]. Бар замми ин як гурӯҳ муаллифон таъкид мекунанд, ки «барои эҷоди иқтидори неруи нарм, на танҳо ҷанбаҳои инструменталӣ ё институтсионалӣ, балки ҷанбаҳои дигар - зарурати эҷоди симои ҷолиб, таҳияи модели иҷтимоию иқтисодӣ, ки иқтидори зеҳнӣ ва илмиро ба вуҷуд меорад ва инчунин интиқоли маълумоти объективӣ барои аз байн бурдани стереотипҳои манфӣ ба мадди аввал мебароянд» [6, с. 98-114].

Ҷузъҳои фарҳангӣ, таълимӣ ва аксиологии неруи нарм имкон медиҳанд, ки ба муносибатҳои байналмилалӣ таъсири устувор расонида шавад. «Дар чунин шароит, консепсияи неруи нарм, ки аз ҷониби Ҷозеф Най пешниҳод шудааст ва ноил шудан ба ҳадафҳои сиёсати хориҷиро тавассути ҷалби намунаҳои фарҳангӣ, арзишҳои сиёсӣ ва сиёсати хориҷӣ дар бар мегирад, ба омили муҳимми рақобати ҷаҳонӣ табдил меёбад» [9, с. 102-111]. Мубодилаи фарҳангӣ ва барномаҳои таълимӣ шабакаҳои таъсиррасониро эҷод мекунанд ва ба пешрафти манфиатҳо дар дарозмуддат мусоидат менамоянд. Самтҳои аксиологие, ки тавассути механизмҳои неруи нарм интиқол дода мешаванд, легитимияти қарорҳои сиёсиро дар арсаи байналмилалӣ таъмин мекунанд. Паҳн кардани барномаҳои забонӣ ва дастгирии мероси фарҳангӣ дар байни элитаҳои хориҷӣ ва аҳолии кишварҳои дигар симои ҷолиби давлатро афзоиш медиҳад. Чунин таъсиррасонӣ афзоишёбанда буда, тадриҷан дарки манфиатҳои миллиро дар давлатҳои мақсаднок тағйир медиҳад. Самаранокии механизмҳои татбиқи неруи нарм мустақиман аз мутобиқати онҳо бо ҳадафҳои ҷории сиёсати хориҷӣ вобаста аст.

Хулоса. Таҳқиқоти гузаронидашуда зарурати аз нав дида баромадани равишҳои анъанавӣ оид ба таснифи лоббизми байналмилалиро тасдиқ кард. Таҳлили таҳаввулоти ин падида пайдоиши стратегияҳои гибридиро ошкор кард. Стратегияҳои мазкур манфиатҳои тиҷоратӣ, ангезаҳои этникӣ ва таъсири иҷтимоию сиёсиро дар худ фаро мегирад. Ин гуна шаклҳои мураккаби ҳамкорӣ, ки дар заминаи ҷаҳонишавӣ пайдо шудаанд, таҳияи моделҳои ягонаро талаб мекунанд. Маҳз чунин модели таҳлилӣ имкон медиҳад, ки хусусияти бисёрҷанбаи лоббизми муосир инъикос карда шавад.

Омӯзиши таснифоти фаъолияти лоббистӣ нишон дод, ки онҳо дар амалияи байналмилалӣ бо ҳам наздиканд. Лоббизми тиҷоратӣ, ташаббусҳои ҷамъиятӣ ва таъсири этникӣ аз унсурҳои неруи нарм ва шабакаҳои фаромиллӣ истифода мебаранд. Чунин ҳамгироӣ системаҳои бисёрқабатаи таъсиррасониро ба вуҷуд меорад, ки дар онҳо воситаҳои расмӣ ва ғайрирасмии ҳамкорӣ бо ҳам печида шуда, механизмҳои мураккаби таъсир расонидан ба раванди қабули қарорҳои ҷаҳониро ташкил медиҳанд.

Дар рафти таҳқиқот фаъолияти агентҳои хориҷӣ ҳамчун категорияи махсус муайян карда шудааст, зеро онҳо хатарҳои бештареро барои истиқлолияти давлатӣ ба бор меоранд. Дар раванди омӯзиши ин масъала хусусияти дугона доштани онҳо ошкор гардид. Дар фаъолияти агентҳои хориҷӣ амалияҳои лоббизми ҳуқуқӣ ва таъсири пинҳонии иттилоотӣ ва сиёсӣ муттаҳид карда мешаванд. Чунин хусусияти агентҳои хориҷӣ таҳияи механизмҳои гуногуни танзими ҳуқуқиро талаб мекунад ва ҳам зарурати ҳамкории байналмилалӣ ва ҳам ҳифзи манфиатҳои миллиро бояд дар бар гиранд.

Таснифоти пешниҳодшуда имкон медиҳад, ки хатарҳои таъсиррасонии харобиовар бидуни монеъ шудан ба муколамаи созанда дар муносибатҳои байналмилалӣ ба таври системавӣ арзёбӣ карда шаванд. Ин модел барои таҳияи чораҳои пешгирикунанда дар сатҳҳои миллӣ ва байнидавлатӣ заминаи мусоид фароҳам меорад ва тавозуни байни фаъолияти шаффоф ва ҳифзи соҳибихтиёриро таъмин менамояд.

Адабиёт

1. A Closer Look At Apple’s Victory In EU Tax Case Paris [Electronic resource]. – URL: https://www.forbes.com/sites/taxnotes/2020/08/10/a-closer-look-at-apples-victory-in-eu-tax-case/ (accessed: 21.06.2026)
2. Apple CEO Tim Cook calls EU tax ruling 'total political crap,' cites potential anti-US sentiment Paris [Electronic resource]. – URL: https://appleinsider.com/articles/16/09/01/apple-ceo-tim-cook-calls-eu-tax-ruling-total-political-crap-cites-potential-anti-us-sentiment (accessed: 21.06.2026)
3. Big Oil Invested More Than $1 Billion On Misleading Climate Lobbying Since Paris [Electronic resource]. – URL: https://cleantechnica.com/2019/04/01/claims-big-oil-invested-over-1-billion-on-misleading-climate-lobbying-since-paris-labelled-fanciful/ (accessed: 21.06.2026)
4. Briefing: lobby transparency in the EU [Electronic resource]. – URL: https://transparency.eu/briefing-lobby-transparency-in-the-eu/ (accessed: 21.06.2026)
5. Vakulenko, S. Soft Power and the Law: How Legal Gaps Enable Influence // Carnegie Politika. – 2023. – P. 23.
6. Андреев, А.Л. Россия в современном мире: потенциал мягкой силы [Текст] / А.Л. Андреев, И.А. Андреев // Вестник Института социологии. – 2024. – Т. 15. – № 2. – С. 98–114.
7. Ворочков, А.П. «Мягкая сила» современной России: институциональный аспект / А.П. Ворочков // Теории и проблемы политических исследований. – 2016. – Т. 5. – № 5. – С. 258–275.
8. Ганзейский союз как прообраз грядущего миропорядка [Электронный ресурс]. –URL: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/ganzeyskiy-soyuz-kak-proobraz-gryadushchego-miroporyadka/ (дата обращения: 25.01.2026 г.)
9. Ганощенко, А.А. Как правильно применить концепцию «мягкой силы» / А.А. Ганощенко // Международная жизнь. – 2019. – № 9. – С. 102–111.
10. Гирфанова, А.Р. Этнический лоббизм в России и США: правовые, политические и культурные особенности осуществления деятельности [Электронный ресурс] / А.Р. Гирфанова // nauka.me. – 2019. –№ 4. – URL: https://nauka.me/s241328880007912-7-1/ (дата обращения: 21.06.2026 г.)
11. Доклад о нарушениях и злоупотреблениях в области международного гуманитарного права и прав человека [Электронный ресурс]. –URL: https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/6/a/546557.pdf (дата обращения: 18.06.2026 г.)
12. Ефименко, А.М. Концептуальные и прикладные аспекты реализации российской «мягкой силы» в современных международных отношениях / А.М. Ефименко // Via in tempore. История. Политология. – 2025. – № 3. – С. 754–764.
13. Каневский, П.С. Структура, модели и акторы транснационального лоббизма / П.С. Каневский // Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. – 2022. – № 5. – С. 33–54.
14. Карякин, В.В. Геополитика постмодерна: восприятие гибридных войн и цветных революций в общественном сознании / В.В. Карякин // Гражданин. Выборы. Власть. – 2019. – № 3. – С. 68–74.
15. Колотаев, Ю.Ю. Цифровизация и угроза дезинформации: современные управленческие практики Европейского союза / Ю.Ю. Колотаев // Вестник Санкт-Петербургского университета. Международные отношения. – 2023. – Т. 16. – № 4. – С. 402–421.
16. Лебедев, В.А. Закон США о регистрации иностранных агентов 1938 года: особенности содержания и применения / В.А. Лебедев // Вопросы российской юстиции. – 2023. – № 24. – С. 25–37.
17. Лошкарев, И.Д. Влияние этнонациональных лобби на внешнюю политику США: исторический опыт украинской диаспоры / И.Д. Лошкарев, Д.А. Пареньков, А.А. Сушенцов // Вестник МГИМО Университета. – 2018. – № 2 (59). – С. 165–184.
18. Матосян, А.Э. Публичная дипломатия и мягкая сила: формирование позитивного имиджа государства [Текст] / А.Э. Матосян // Международные отношения. – 2024. – № 4. – С. 32–42.
19. Палей, Д.А. Роль институтов публичной дипломатии и этнического лоббизма в американо-кубинских взаимоотношениях в период 1960–2022 гг. / Д.А. Палей, А.А. Маркосян // Социальное время. – 2023. – № 4 (36). – С. 82–105.
20. Синь Чжан. Развитие системы международных отношений в глобализационных транзакциях / Синь Чжан // Теории и проблемы политических исследований. – 2024. – № 3. – С. 51–59.
21. США обвинили ЕС в «подрыве налогообложения» [Электронный ресурс]. –URL: https://rusvesna.su/economy/1473741238 (дата обращения: 21.06.2026 г.)
22. Титов, А.В. Политико-правовая характеристика лоббизма диаспор: понятие, история развития и современное состояние / А.В. Титов // Державинский форум. – 2023. – № 3. – С. 331–339.

23. Шитова, А.В. Роль международных неправительственных организаций в событиях «арабской весны» в Тунисе (2010–2012) на примере организации «Поиск общей основы» (Search for Common Ground) / А.В. Шитова // Международные отношения. – 2018. – С. 102–106.
24. Шувалов, В.В. К вопросу об отношении афинских союзников к власти Афин в Делосской Симмахии / В.В. Шувалов // Вестник Санкт-Петербургского университета. История. – 2004. – № 3–4. – С. 79–83.

ШАКЛҲОИ ЗОҲИРШАВИИ ЛОББИЗМИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА ТАСНИФОТИ ОНҲО

Мақола ба таҳлили шаклҳои асосии зоҳиршавии лоббизми байналмилалӣ ва масъалаҳои таснифоти онҳо дар шароити муосири муносибатҳои байналмилалӣ бахшида шудааст. Муаллиф таҳаввулоти таърихии лоббизмро аз шаклҳои ибтидоии таъсиррасонӣ дар иттиҳодияҳои тиҷоратии қадим то механизмҳои мураккаби фаромиллии асри XXI мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Дар асоси таҳлили муқоисавии адабиёти илмӣ ва амалияи сиёсӣ хусусиятҳои лоббизми тиҷоратӣ, ҷамъиятӣ ва этникӣ муайян карда шудаанд. Таваҷҷуҳи махсус ба нақши ширкатҳои фаромиллӣ, созмонҳои ғайриҳукуматӣ ва диаспораҳо ҳамчун субъектҳои асосии таъсиррасонӣ дар муҳити байналмилалӣ зоҳир мегардад. Ҳамзамон, масъалаҳои ҳуқуқӣ ва сиёсии фаъолияти агентҳои хориҷӣ, механизмҳои таъсири онҳо ба равандҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ, инчунин робитаи лоббизм бо консепсияи «неруи нарм» таҳлил шудаанд. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки дар шароити ҷаҳонишавӣ шаклҳои гуногуни лоббизм ба ҳамдигар наздик гардида, моделҳои гибридии таъсиррасонӣ ташаккул ёфтаанд. Хулоса карда мешавад, ки таснифоти муосири лоббизми байналмилалӣ бояд хусусияти бисёрсатҳа, шабакавӣ ва фаромиллии ин падидаро инъикос намояд. Аҳаммияти амалии таҳқиқот дар имконияти истифодаи натиҷаҳои он барои такмили механизмҳои танзими ҳуқуқӣ ва ҳифзи соҳибихтиёрии давлатӣ ифода меёбад.

Калидвожаҳо: лоббизми байналмилалӣ, лоббизми тиҷоратӣ, лоббизми ҷамъиятӣ, лоббизми этникӣ, диаспора, агенти хориҷӣ, неруи нарм, созмонҳои ғайриҳукуматӣ, муносибатҳои байналмилалӣ, соҳибихтиёрии давлатӣ.

ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ЛОББИЗМА И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

Статья посвящена исследованию основных форм проявления международного лоббизма и проблем его классификации в современных международных отношениях. Автор рассматривает историческую эволюцию лоббизма от ранних форм воздействия в древних торговых союзах до сложных транснациональных механизмов XXI века. На основе сравнительного анализа научной литературы и политической практики выявлены особенности коммерческого, общественного и этнического лоббизма. Особое внимание уделено роли транснациональных корпораций, неправительственных организаций и диаспор как ключевых субъектов международного влияния. Кроме того, анализируются правовые и политические аспекты деятельности иностранных агентов, механизмы их воздействия на политические и экономические процессы, а также взаимосвязь лоббизма с концепцией «мягкой силы». Результаты исследования показывают, что в условиях глобализации различные формы лоббизма все чаще переплетаются между собой, формируя гибридные модели влияния. Делается вывод о необходимости разработки современной классификации международного лоббизма, учитывающей его многоуровневый, сетевой и транснациональный характер. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования его результатов для совершенствования механизмов правового регулирования и защиты государственного суверенитета.

Ключевые слова: международный лоббизм, коммерческий лоббизм, общественный лоббизм, этнический лоббизм, диаспора, иностранный агент, мягкая сила, неправительственные организации, международные отношения, государственный суверенитет.

FORMS OF INTERNATIONAL LOBBYING AND THEIR CLASSIFICATION

The article examines the main forms of international lobbying and the issues related to their classification in the contemporary system of international relations. The author analyzes the historical evolution of lobbying from its early manifestations in ancient trade alliances to the complex transnational mechanisms of the twenty-first century. Based on a comparative analysis of academic literature and political practice, the study identifies the key characteristics of commercial, public, and ethnic lobbying. Particular attention is paid to the role of multinational corporations, non-governmental organizations, and diasporas as major actors influencing international decision-making processes. The article also explores the legal and political dimensions of foreign agents' activities, the mechanisms of their influence on political and economic processes, and the relationship between lobbying and the concept of soft power. The findings demonstrate that under conditions of globalization, different forms of lobbying increasingly overlap and interact, creating hybrid models of influence. It is argued that a modern classification of international lobbying should reflect its multi-level, network-based, and transnational nature. The practical significance of the study lies in the possibility of

applying its findings to improve legal regulation mechanisms and strengthen the protection of state sovereignty in the context of growing external influence.

Keywords: international lobbying, commercial lobbying, public lobbying, ethnic lobbying, diaspora, foreign agent, soft power, non-governmental organizations, international relations, state sovereignty.

Дар бораи муаллиф
Абдукаримзода Амин Абдукарим
Мутахассиси пешбари раёсати тайёр кардани кадрҳои илмӣ
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33
E-mal: mahmudjon250795@gmail.com

Об авторе
Абдукаримзода Амин Абдукарим
Национальная академия наук Таджикистана
ведущий специалист управления подготовки научных кадров734025, Республика Таджикистан,
город Душанбе, проспект Рудаки, 33
E-mal: mahmudjon250795@gmail.com

About the author
Abdukarimzoda Amin Abdukarim
leading specialist of the department of scientific personnel training
National Academy of Sciences of Tajikistan
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 33
E-mail: mahmudjon250795@gmail.com

ТДУ 341.211:327

АСОСҲОИ ТАЪРИХИЮ СИЁСИИ ТАШАККУЛИ ПРИНСИПИ «РИОЯИ ҲАТМИИ ҲУҚУҚҲОИ СОҲИБИХТИЁРИИ ҲАР ЯК ХАЛҚ»

Шарипов И.А.

Институти фалсафа ва сиесатшиносӣ ба номи А.М. Баҳоваддинови АМИТ

Мафҳуми соҳибихтиёрӣ дар илмҳои мусоири сиёсӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ мавқеи марказӣ дорад. Он принсипҳои мустақилияти давлат, ҳуқуқи давлат ба идора кардани корҳои дохилии худ ва ҳифзи тамомияти арзиро муайян менамояд. Аммо барои дарки пурраи маънои соҳибихтиёрӣ ба решаҳои таърихии он мурочиат кардан ва баррасӣ намудани чигунагии инкишофи ин консепсия дар тули садсолаҳо, зарур мебошад.

Соҳибихтиёрӣ ҳамчун консепсияи мустақилият ва мухтории давлат аз давраи қадимтарини тамаддуни инсонӣ сарчашма мегирад. Симои бузургтарини инсоният Куруши Кабир (солҳои 600-530 то мелод), асосгузори империяи Ҳахоманишӣ, яке аз аввалин шахсонест, ки принсипҳои соҳибихтиёрии давлатро дар таърихи ҷаҳонӣ татбиқ намудааст. Зери роҳбарии ӯ якумин империяи бисёрфарҳангӣ ва бисёрконфессионалӣ ташкил дода шуда буд, ки барои насли ҳукмронҳои оянда намунаи ибрат буд ва ҳаст.

Куруши Кабир худро ҳокими ҳудудҳои бузург, ки Эрон, Ироқ, Осиёи Марказӣ ва якчанд кишварҳои дигари муосирро дар бар мегирифт, эълон карда буд. Консепсияи соҳибихтиёрии ӯ аз бархурдҳои танги миллӣ ё этносентрӣ, ки мансуб ба шоҳигариҳои қадим буд, фарқ дошт. Принсипи асосии ҳукмронии Куруши Кабир эҳтиром ба анъанаҳо, дин ва фарҳангҳои миллӣ буд. Масалан, баъди тасарруфи Вавилон дар соли 539 то мелод Куруши кабир Маншураи машҳури худро эълом дошт, ки аз тарафи олимон якумин санад дар бораи ҳуқуқи инсон дониста мешавад. Дар ин санад ӯ озодии диниро эълон карда, маъбадҳои халқҳои тасарруфкардаашро барқарор намуд [18].

Куруши Кабир дарк мекард, ки неруи воқеии империя на танҳо дар доштани иқтидори ҳарбист, балки дар қобилияти муттаҳид сохтани халқҳои гуногун дар зери ҳукмронии ягона мебошад. Системаи идоракунии вай бар принсипҳои ғайримутамарказонӣ бунёд гардида буд: ҳокимони маҳаллӣ ва сатрапҳо дар ҳудудҳои худ мухтории муайянро бо шарти эътироф намудани волоияти ҳокимияти Куруши Кабир нигоҳ медоштанд. Таърихшинос Пер Брие тасдиқ мекунад, ки чунин тарзи идоракунӣ устувории империяро таъмин мекард, зеро шуришҳои оммавӣ ва муқовиматро ба вуҷуд намеовард.

Зиёда аз ин, ба ақидаи археолог ва коршинос оид ба Эрони қадим доктор Нил Маккей, Куруши Кабир фаҳмиши барои замони худ нодиреро оид ба соҳибихтиёрии байналхалқӣ нишон додааст. Сиёсати вай ба барқарор сохтани тартиботи боадолатона равона гардида, ҳатто аз тарафи онҳое, ки дар ҳолати тобеият буданд, эътироф мегардид. Чунин ҳолат ба Куруши Кабир имкон медод, ки на танҳо мустақилияти империяро нигоҳ дорад, балки онро ба маркази савдои байналхалқӣ ва дипломатия табдил диҳад.

Истилоҳи «соҳибихтиёрӣ» аз калимаи лотинии *superanus бармеояд, ки маънои «волоият»-ро ифода мекунад.* Аввалин бор он асоснокии системавию назариявиро дар таҳқиқоти файласуфи фаронсавӣ Жан Боден дар асри XVI касб кардааст. Дар таҳқиқоти худ «Шаш китоб дар бораи республика» (1576) Боден соҳибихтиёриро ҳамчун «ҳокимияти мутлақ ва доимии давлат» муайян кардааст. Вай тасдиқ мекард, ки соҳибихтиёрӣ сифати ҷудонашавандаи давлат мебошад, идоракунандаи он бошад, ҳокими мутлақ ё ниҳоди дигари олии ҳокимият аст.

Дар асрҳои миёна идеяи соҳибихтиёрӣ аз сабаби мавҷудияти феодализм ва нақши афзалиятноки руҳонияти католикӣ наметавонист инкишоф ёбад. Ҳокимияти сиёсӣ дар он давра дар байни шоҳҳо, феодалҳо ва табақаи руҳоният тақсим гардида буд, ки дар натиҷа шумораи зиёди марказҳои ҳокимиятро ба вуҷуд меовард. Бо вуҷуди ин, як қисми мутафаккирон, ба мисли Фомаи Аквинагӣ масъалаҳои волоияти ҳокимиятро аз нуқтаи назари пайдоиши илоҳии (худоии) он баррасӣ менамуданд. Соҳибихтиёрӣ дар асрҳои миёна бештар ҳамчун уҳдадории маънавӣ ва динӣ фаҳмида мешуд, на ҳамчун категорияи ҳуқуқӣ.

Дар ибтидои асрҳои миёна ҳокимият хусусияти фрагментӣ дошт. Системаи феодалӣ бар принсипи уҳдадориҳои дутарафа байни сюзеренҳо ва вассалҳо асос ёфта буд, ки идеяи сарчашмаи ягонаи ҳокимияти олиро аз байн мебурд. Ҳокимияти шоҳ бо таъсири феодалҳои калон маҳдуд мегардид, тамомияти арзии давлат бошад, дар аксар маврид зери хатар қарор мегирифт.

Жан Боден дар таҳқиқоти худ *«Шаш китоб дар бораи ҷумҳурӣ»* қайд кардааст, ки мавҷуд набудани ҳукумати марказӣ дар системаи феодалӣ ба ташаккулёбии соҳибихтиёрӣ дар фаҳмиши классикии он монеа пеш меовард. Соҳибихтиёрӣ дар марҳалаи мазкур тавассути иртиботи шахсӣ ифода меёфт, на ба воситаи механизмҳои ниҳодина гардида.

Бо вуҷуди предмети таҳқиқоти олимони аз Жан Боден пештар ҳам будани масъалаи соҳибихтиёрӣ, вай тасдиқ менамуд, ки ягон нафар аз файласуфони сиёсатшинос таърифи аниқи онро таҳия ва пешниҳод накардааст. Дар консепсияи худ вай аз истилоҳоти қаблан истифодашаванда кор гирифта, соҳибихтиёриро ҳамчун «ҳокимияти олӣ» тавсиф мекунад. Аз ҷумла, мафҳуми *summum imperium* (аз лот. – фармондеҳии олӣ, ҳокимият)-ро истифода мебарад, ки реша дар ҳуқуқи римӣ дорад. Тибқи анъанаҳои римӣ, ваколати магистратҳо ба *imperium* (ҳокимияти олӣ) ва *potestas* (ҳокимияти умумӣ) тақсим мегардид, дар баробари ин диктатор умедвор буд *summum imperium, ки* тибқи анъанаи римӣ, ваколати магистратҳо ба *imperium* (ҳокимияти олӣ) ва *potestas* (ҳокимияти умумӣ) тақим мегардад, дар баробари ин, ҳоким бовар дошт, ки *summum imperium,* ҳуқуқи баровардани ҳукмҳои қатлро бе имконияти бекор кардани онҳо ҷорӣ намудааст [1].

Файласуф ва таърихшиноси фаронсавӣ Пиер Менар тасдиқ мекунад, ки назарияи соҳибихтиёрии Ж. Боден бар ҳуқуқи римӣ асос ёфта, бо истифодашавии принсипи лотинии *imperium,* тасдиқ мегардад, ки дар асоси консепсияи он иродаи озоди давлат нуҳуфтааст [20]. Лекин ин нуктаи назар аз тарафи як қатор муҳаққиқон рад карда мешавад. Масалан, М. Глимор ва Р. Муне чунин меҳисобанд, ки бо вуҷуди аз тарафи Боден истифода гардидани истилоҳи *imperium,* вай аз сарчашмаҳои калидии ҳуқуқи римӣ, мисли Қонунҳои XII таблитса ё Дигестҳои Юстиниан, иқтибос намеорад. Ин имкони медиҳад, ки ба пурра аз анъанаҳои ҳуқуқии римӣ вобаста будани Боден шубҳа карда шавад [7].

Бояд ба назар гирифта шавад, ки Калисои католикӣ дар ҳаёти сиёсии асрҳои миёнаи Аврупо нақши ниҳоят муҳимро иҷро мекард. Зимнан, попигарӣ ба инкишофи консепсияи соҳибихтиёрӣ таъсири амиқу бузург гузоштааст.

Дар давраи бештари таърихи Аврупо рақиби асосии ҳокимияти дунявӣ, ки ба соҳибихтиёрӣ даъво дошт, калисо буд. Кӯшишҳои ниҳодҳои сиёсӣ барои ҷамъоварии андоз, баровардани қонунҳо ва таъйини мансабдорон ногузир бо мухолифати ташкилотҳои динӣ, ки на танҳо даъво барои аз худ кардани ҳокимияти соҳибихтиёрӣ пеш меовардand, инчунин барои ҳифзи захираҳо ва ҳуқуқашон аз дахолати беруна талош меварзиданд, бархурд доштанд. Таърихи ташаккули соҳибихтиёрӣ ба таври бовармандона фикри Леополд фон Ранкеро дар бораи он ки ҷудоии Калисо аз давлат «бузургтарин ва амиқтарин тавсифи давраи масеҳият» мебошад, тасдиқ мекунад. Муносибатҳои мураккаб, ҳамзамон, ноустувор ва пуртаззод байни ҳокимиятҳои дунявӣ ва динӣ, ба ақидаи вай, «яке аз муҳимтарин омилҳои тамоми таҳаввулоти таърихиро ифода менамоянд» [14, с. 16-17].

Охири асрҳои миёна дар таърихи Аврупо бо пайдоиши консепсияи соҳибихтиёрии дунявӣ маъруф гардида, дар ин замина давраи ҳалкунанда гардид. Заиф гардидани парокандагии феодалӣ, пастшавии универсализми калисои католикӣ ва рушди шоҳигариҳои мутамарказ ба ташаккули сохтори нави сиёсӣ мусоидат намуданд. Ин раванд бо тағйирот дар консепсияҳои фалсафӣ, ҳуқуқӣ ва теологӣ якҷоя ҷараён дошт, ки заминаро барои ташаккулёбии давлати муосир омода мекард.

Давраи Эҳё ва Ислоҳот (асрҳои XIV–XVII) дар афкори ҷомеаи аврупоӣ ва сохторҳои сиёсӣ гардиши куллиро ба вуҷуд овард. Дар ин давра фаҳмиши нави соҳибихтиёрӣ ташаккул ёфт, ки асосҳои консепсияи муосири идоракунии давлатиро гузошт.

Давраи Эҳё бо бозгашт ба арзишҳои қадимӣ ва идеалҳои гуманистӣ маълум буд, ки ба тағйири дарки ҳокимият ва давлат мусоидат менамуд. Никколо Макиавелли дар таҳқиқоти худ «Государь» (Ҳоким) консепсияи ҳокимиятро пешниҳод намуд, ки бар идоракунии амалӣ ва самаранокӣ асос ёфта буд, на бар таълимоти шахшудаи динӣ. Макиавелли тасдиқ мекард, ки роҳбари давлат бояд барои ҳифзи соҳибихтиёрӣ бар ивази ҳар қиммате, ҳатто бо истифодаи воситаҳое, ки зиддимаънавӣ ба ҳисоб мераванд, кушиш кунад. Вай навиштааст: «Мақсад воситаро дуруст мекунад» – идеяе, ки рамзи бархурди прагматикӣ ба ҳокимият гардид [6, с. 119].

Макиавелли аввалин бор давлатро ҳамчун субъекти мустақил ҷудо кард, ки манфиатҳояш аз манофеи шахсӣ ва динӣ боло меистанд. Ин қадами инқилобӣ буд, зеро дар Аврупои асримиёнагӣ ҳокимият ҳамчун ҳуқуқи илоҳии шоҳон фаҳмида мешуд. Ҳамин тавр, давраи Эҳё асосҳои дарки дунявии соҳибихтиёриро гузошт.

Идеяи соҳибихтиёрӣ дар қаринаи Ислоҳот ченаки нав касб кард. Ҳокимони Лютеранӣ, мисли Густав Вас дар Швetсия ва Филиппи II дар Испания, ба таҳкими давлатҳои худ ҳамчун

давлатҳои мустақил аз Рим, шуруъ намуданд. Жан Калвин, дар навбати худ, зарурати итоат ба ҳокимони заминиро таъкид мекард, ки онҳо тибқи иродаи Худо амал мекунанд. Ҳамин тавр, давраи Ислоҳот нақши давлатҳои миллиро афзоиш дод ва марҳилаи муҳим дар роҳи соҳибихтиёрии онҳо гардид.

Файласуфи фаронсавӣ Жан Боден дар таҳқиқоти худ «Шаш китоб дар бораи ҷумҳурӣ» аввалин бор консепсияи муосири соҳибихтиёриро ташаккул дод. Вай соҳибихтиёриро ҳамчун ҳокимияти мутлақ ва доимии давлат дар болои тобеони худ муайян кардааст. Боден қайд мекард, ки соҳибихтиёрӣ аз тарафи неруҳои беруна ва ҳам гурӯҳҳои дохилӣ наметавонад маҳдуд бошад.

Давраи Эҳё ва Ислоҳот нақши калидиро дар ташаккулёбии тасаввуроти муосир дар бораи соҳибихтиёрӣ бозидаанд. Идеяҳои Макиавелли, Лютер ва Боден асосҳои давлати дунявӣ ва мутамаркази дорои қобилияти мустақилона идора кардани корҳои дохилӣ ва хориҷиро гузоштанд. Ба ин нигоҳ накарда, ки равандҳои Эҳё ва Ислоҳот аз рӯйи табиати худ гуногун буданд, онҳоро таъсир ба инкишофи давлатҳои миллӣ ва ташаккулёбии воқеияти сиёсии нав, ки муайян кардани тартиботи ҷаҳониро то ҳануз идома медиҳад, муттаҳид менамояд.

Давраи Маорифпарварӣ (асрҳои XVII-XVIII) бо гузаришҳои амиқ дар фаҳмиши мафҳумҳои калидии сиёсӣ ва фалсафӣ маълум аст, ки дар байнашон соҳибихтиёрӣ мавқеи марказӣро ишғол кардааст. Дар ин давра файласуфҳо, мутафаккирон ва ҳуқуқшиносҳо тасаввурот дар бораи ҳокимият, ҳуқуқ ва муносибатҳои дуҷонибаи байни давлат ва шаҳрвандонро бозбинӣ мекарданд. Идеяи соҳибихтиёрӣ хусусияти бештар умумӣ ва самаранок касб мекард, ки ба даврaҳои минбаъда, аз ҷумла ташаккулёбии давлати муосир, таъсир гузошт.

Идеяи соҳибихтиёрии аз тарафи Жан Боден ҳамчун «ҳокимияти мутлақ ва доимӣ»-и давлат муайянгардида дар ин давра ба шарофати як қатор мутафаккирон, мисли Томас Гоббс, Ҷон Локк, Шарл-Луи де Монтеске ва Жан-Жак Руссо ба тағйироти калон дучор гардид.

Томас Гоббс дар таҳқиқоти худ таҳти унвони *«Левиафан»* (1651) соҳибихтиёриро ҳамчун ҳокимияти мутлақи аз тарафи шаҳрвандон ба ҳоким барои таъмини тартибот ва амният додашуда баррасӣ мекард. Барои Гоббс вазифаи марказии соҳибихтиёрӣ нигоҳ доштани сулҳ дар ҷомеа буда, ба ақидаи вай, ҳолати муқаррарӣ моил ба «ҷанги ҳама зидди ҳама» буд [16, с. 73].

Дар навбати худ Ҷон Локк идеяи соҳибихтиёрии мутлақро ба консепсияи тақсимоти ҳокимият муқобил гузошта, назари дигарро пешниҳод кард. Дар таҳқиқоти худ «Ду рисола дар бораи идоракунӣ» вай тасдиқ мекард, ки ҳокимияти давлат бо ҳуқуқҳои табии инсон – ҳуқуқ ба ҳаёт, озодӣ ва моликият, маҳдуд гардидааст [4]. Локк яке аз аввалин мутафаккирон буд, ки зарурати соҳибихтиёрии конститутсиониро асос гузошт.

Жан-Жак Руссо дар таҳқиқоти худ таҳти унвони «Дар бораи шартномаи ҷамъиятӣ» соҳибихтиёриро ҳамчун иродаи дастҷамъонаи халқ баррасӣ мекард. Вай қайд мекард, ки соҳибихтиёрӣ ба таври истисноӣ ба халқ тааллуқ дорад, ҳокимияти ҳокимон бошад, танҳо доштани ваколат мебошад [3].

Саҳми асосии давраи Маорифпарварӣ дар рушди мафҳуми соҳибихтиёрӣ аз он иборат буд, ки таваҷҷуҳ аз ҳокимияти шоҳ ба ҳокимияти халқ гузашта буд. Руссо истилоҳи «соҳибихтиёрии халқӣ»-ро ворид сохт, ки баъдтар яке аз идеяҳои калидии Инқилоби Фаронса гардид. Вақте ки Гоббс ба нақши марказии давлат исрор мекард, Локк бошад маҳдудиятро барои соҳибихтиёрӣ ворид менамуд. Руссо қайд кардааст, ки халқ сарчашмаи ҳақиқии ҳокимият мебошад.

Давраи Маорифпарварӣ гардиши куллӣ дар рушди консепсияи соҳибихтиёрӣ гардид. Мутафаккирони он замон идеяҳои соҳибихтиёрии халқ, тақсимоти ҳокимият ва маҳдудияти конститутсионии ҳокимияти давлатиро пешниҳод карда, асосҳои давлатҳои муосири демократиро гузоштанд. Ҳамзамон, таҳқиқоти онҳо баҳсҳоеро ба миён оварданд, ки дар асри XXI низ идома доранд.

Ақидаҳои фалсафӣ ва ҳуқуқии Гоббс, Локк ва Руссо барои дарки таҳдидҳои муосир – аз ҷаҳонишавӣ то бухрони давлатҳои миллӣ кумак расонда, то ҳанӯз мубрам боқӣ мемонанд.

Системаи сулҳи Вестфал аз соли 1648 асоси зуҳурёбии расмии соҳибихтиёрӣ ба ҳисоб меравад, зеро маҳз он Ҷанги Сенздаҳсоларо (1618-1648) дар Аврупо хотима бахшид ва тартиботи байналхалқии муосирро оғоз карда, ба гардиши куллӣ дар таърихи муносибатҳои байналхалқӣ табдил ёфт. Тибқи шартномаҳои Вестфал, принсипҳои зерини калидӣ дарҷ гардида буданд:

- соҳибихтиёрии давлатӣ – эътирофи ҳокимияти олии давлатҳо дар дохили ҳудуди онҳо;
- тамомияти арзӣ – манъ будани дастдарозӣ ба сарҳадоти давлатҳо;

- дахолат накардан ба корҳои дохилӣ – ҳар як давлат сиёсати дохилӣ ва масъалаҳои динии худро мустақилона муайян мекунад.

Бо вуҷуди он ки системаи Вестфал асосҳои соҳибихтиёриро муқаррар кард, худи консепсия батағйир намонд. Дар асрҳои XIX ва XX идеяҳои соҳибихтиёрӣ ба бозбинӣ дучор гардиданд. Жан Боден, ҳамчун яке аз аввалин назарияпардозони масъалаи соҳибихтиёрӣ, онро ҳамчун ҳокимияти мутлақ дар дохили давлат баррасӣ мекард. Аммо дар шароити ҷаҳонишавӣ соҳибихтиёрии мутлақ номумкин гардид.

Коршиносони мусоир, ба мисли Стивен Красснер, тасдиқ мекунанд, ки соҳибихтиёрии воқеии давлатҳо аз тарафи равандҳои иқтисодӣ ва сиёсии ҷаҳонишавӣ тахриб карда мешаванд [13].

Мафҳуми соҳибихтиёрӣ, ки комилан мустақил будани давлатро дар идоракунӣ ба корҳои дохилӣ ва сиёсати хориҷии худ дар назар дорад, дар давраи мустамликадорӣ зери фишори ҷиддӣ қарор гирифта буд. Васеъшавии империяҳои аврупоӣ дар асрҳои XV–XX ба ташкилёбии системаи нави муносибатҳои байналхалқӣ оварда расонд, ки дар он идеяи соҳибихтиёрӣ қисман тағйир дода, ба мантиқу манфиати мустамликадорӣ тобеъ кунонида шуда буд. Дар давраи мустамликадории аврупоӣ консепсияи соҳибихтиёрӣ ба раванди гузариш дучор шуд: мустамликадорон заминҳои ғасб кардаашонро ҳамчун ҳудуди маҳрум аз соҳибихтиёрии «қонунӣ» баррасӣ менамуданд, ки истилогарии онҳоро як навъ сафед мекард. Яъне мустамликадорӣ дар аксар маврид стандартҳои дугонаро ба вуҷуд меовард, ки дар он миллатҳои аврупоӣ ҳуқуқ ба истиқлоли комил доштанд, дар ҳоле ки халқҳои мустамлика гардида ба худмуайянкунӣ нолоиқ дониста мешуданд.

Тавре маълум аст, дар давраи мустамликадорӣ давлатҳои мустамликадор, мисли Британияи Кабир, Фаронса, Испания ва Португалия ҳудуди назарраси қитъаҳои Африқо, Осиё ва Америкаро зери назорат гирифта буданд. Маъмурияти мустамликадорӣ тарзи идоракуниеро ҷорӣ мекарданд, ки дар натиҷа ҳуқуқи сокинони маҳаллиро ба худмуайянкунӣ маҳдуд менамуданд, ҳамзамон, ниҳодҳои оид ба тақвият додани вобастагии он ҳудудҳоро созмон медоданд.

Намунаи равшани чунин амал доктринаи terra nullius («замини бесоҳиб») аст, ки барои сафедкунии истилои аврупоиҳо дар қитъаҳои Австралия, Африқо ва Америка истифода мешуд. Ин доктрина дар назар дошт, ки заминҳои аломатҳои системаи идоракунии аврупоӣ надошта, бе розигии сокинони маҳаллӣ тасарруф гардида метавонанд [11].

Дар баробари ин, дар Ҳиндустон системаи идоракунии мустамликавии Британияи Кабир ба таври расмӣ баъзе унсурҳои мухторияти маҳаллиро нигоҳ дошта буд, лекин амалан ваколати ҳокимони маҳаллиро дар қабули қарорҳои мустақилона аз байн бурда буд. Тавре таърихшиноси ҳиндустонӣ Ранаҷив Кҳанна иброз доштааст, «Империяи Британия тарзи равиши ҳифзи соҳибихтиёрии раҷаҳои Ҳиндро истифода карда, ҳамзамон, назорати иқтисодӣ ва ҳарбиро аз болои ҳудуди онҳо ҷорӣ мекард» [12, с. 294].

Ба маҳдудияти соҳибихтиёрии халқҳои мустамликавӣ нигоҳ накарда, дар бисёр минтақаҳо ҳаракатҳои муқовимат ба вуҷуд омаданд. Дар асрҳои XIX–XX ин ҳаракатҳо асоси воқеӣ барои ташкилёбии давлатҳои нав гардиданд. Саҳми назаррасро дар назарияи муқовимати зиддимустамликадорӣ Франс Фанон гузошт. Вай дар таҳқиқоти худ «Заминҳои лаънаткарда» (1961) тасдиқ мекунад, ки барқарор гардидани соҳибихтиёрӣ комилан даст кашидан аз сохторҳои мутамликавӣ ва идеологияи онҳоро талаб менамояд [10].

Консепсияи соҳибихтиёрӣ дар давраи мустамликадорӣ дар ҳолати таззоди доимӣ қарор дошт. Аз як тараф, қудратҳои аврупоӣ онро ба сифати принсипи калидии муносибатҳои байналхалқӣ эълон карда буданд, аз тарафи дигар – фаъолона онро дар минтақаҳои мустамликашаванда тахриб менамуданд. Мубориза барои барқарор намудани соҳибихтиёрӣ қисми муҳимми таърихи ҷаҳонӣ гардид ва ба аз нав дарк кардани ин мафҳум дар шароити муосир оварда расонд. Таҳқиқи таҷрибаи мустамликадорӣ имкон медиҳад, ки таҳдидҳои на танҳо таърихӣ, балки муосири марбут бо мустақилияти сиёсӣ ва худмуаянкунии халқҳо, ҳам ба таври амиқ фаҳмида шаванд.

Ҷанги якуми ҷаҳонӣ (1914-1918) ба пош хурдани якчанд империя – Австро-Венгрия, Усмонӣ, Олмон ва Россия оварда расонд. Ин раванд дарки нави мафҳуми соҳибихтиёрӣ ва ҳуқуқи халқҳоро ба идора кардани тақдири худашон ба вуҷуд овард. Президенти ИМА Вудро Вилсон яке аз аввали роҳбарони сиёсие гардид, ки дар бораи зарурати худмуайянкунии халқҳо ошкоро изҳор дошт. Дар «Нутқи ҷаҳордаҳум»-и машҳури худ (1918) вай таъкид кард, ки «манфиати халқҳо бояд болотар аз манфиати ҳукуматҳо гузошта шавад» [17].

Дар натиҷаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ Лигаи Миллатҳо системаи мандатҳоро тасдиқ намуд, ки кӯшиши ба баъзе халқҳо додани ҳуқуқ ба рушд зери назорати байналхалқӣ буд. Лекин ин

система барои амалан ҳукмронии мустамликадориро қонунӣ сохтан, мавриди танқид қарор гирифт.

Ақидаи коршиносон муҳим будани Ҷанги якуми ҷаҳониро барои инкишофи идеяи худмуаянкунӣ тасдиқ менамояд. Таърихшинос Марк Мазовер қайд мекунад, ки «бо вуҷуди он ки Вилсон ва идеяҳои вай бисёр ҳаракатҳоро барои мустақилият руҳбаланд мекард, худмуайянкунӣ он вақт бештар ҳамчун истисно фаҳмида мешуд, на ҳамчун ҳуқуқи умумӣ» [5, с. 366].

Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ (1939–1945) ба эътирофи ҳуқуқи халқҳо ба худмуайянкунӣ таъсири боз ҳам бештар гузошт. Равиши зиддимустамликадории иттифоқчиён, муборизаи онҳо бар зидди фашизм ва эъломи принсипҳои баробарӣ ва озодӣ кӯшиши халқҳои Осиё, Африка ва Америкаи Лотиниро барои расидан ба Истиқлол тақвият бахшид.

Воқеаи ниҳоят муҳим ва ҳалкунанда ташкил додани Созмони Милали Муттаҳид (СММ) дар соли 1945 буд. Дар Ойинномаи СММ (модаи 1, банди 2) ҳуқуқи халқҳо ба худмуайянкунӣ ҳамчун принсипи асосӣ дарҷ карда шудааст. Раванди аз мустамлика озодкунӣ, ки баъди ҷанг ба вуқуъ омад, ба мустақил гардидани даҳҳо кишвар оварда расонд. Ассамблеяи Генералии СММ дар соли 1960 Эъломия дар бораи додани мустақилият ба кишварҳо ва халқҳои мустамликавӣ (Қатъномаи 1514)-ро қабул кард, ки қадами муҳим дар татбиқи ҳуқуқ ба худмуайянкунӣ буд.

Дар асл, ҷангҳои ҷаҳонӣ таҳрикдиҳандагони эътироф шудани ҳуқуқи халқҳо ба худмуайянкунӣ гардиданд. Ҷанги якуми ҷаҳонӣ асосҳои назариявии ин ҳуқуқро гузошт, Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ ба ниҳодина гардидани он дар сатҳи байналхалқӣ мусоидат кард. Аммо масъалаҳо дар бораи сарҳадҳои татбиқи ҳуқуқи мазкур ва таносуби он бо принсипи соҳибихтиёрӣ мубрам боқӣ мемонанд.

Асри XX давраи устувор гардидани соҳибихтиёрӣ дар сатҳи байналмилалӣ гардид. Лигаи миллатҳо, ки баъди Ҷанги якуми ҷаҳонӣ созмон ёфта буд, аввалин бор принсипи баробарии миллатҳоро эълом дошт. Баъди Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ ин принсип дар Ойинномаи СММ дарҷ гардид, ки дар модаи 1-и он дар бораи ҳуқуқи миллатҳо ба худмуайянкунӣ сухан меравад.

Заминаҳои сиёсии ҳуқуқ ба соҳибихтиёрӣ дар асри XX ҳамчунин муборизаи барои аз мустамлика озоднамоиро дар бар мегирифт. Аксари давлатҳои Африқо ва Осиё бо такя ба принсипҳои дар санадҳои байналмилалӣ дарҷгардида мустақилият ба даст оварданд. Масалан, Эъломия дар бораи додани истиқлол ба кишварҳо ва халқҳои мустамликавӣ, ки аз тарафи Ассамблеяи Генералии СММ соли 1960 қабул шудааст, ҳуқуки ҳамаи халқҳоро ба соҳибихтиёрӣ таъкид кардааст. Эъломия дар бораи додани мустақилият ба кишварҳо ва халқҳои мустамликавӣ [19].

Ҳуқуқи халқ ба соҳибихтиёрӣ яке аз принсипҳои калидии ҳуқуқи байналхалқии муосир ва асоси худмуайянкунии миллӣ мебошад. Соҳибихтиёрии халқ қобилияти халқро барои мустақилона муайян кардани тақдири сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодиаш ифода менамояд. Лекин ташаккулёбии ин ҳуқуқ бо заминаҳои сершумори таърихӣ, сиёсӣ ва фалсафӣ вобаста аст, ки дар давоми садсолаҳо инкишоф ёфтаанд ва тасаввуроти муосирро дар бораи соҳибихтиёрӣ ба вуҷуд овардаанд.

Заминаҳои сиёсии ҳуқуқ ба соҳибихтиёриро ба дохилӣ ва берунӣ ҷудо кардан мумкин аст. Ба заминаҳои дохилӣ ташаккули худшиносии миллиро нисбат медиҳанд. Дар асри XIX инкишофи миллатпарастӣ ба ташаккули идея дар бораи ҳуқуқи ҳар як халқ ба давлатӣ худӣ оварда расонд.

Худшиносии миллӣ – ин падидаи мураккаби иҷтимоию фарҳангиест, ки аз тарафи халқ дарк гардидани ягонагии худаш, анъанаҳои фарҳангӣ, забон, таърихи умумӣ ва кӯшиш барои мустақилияти сиёсиро инъикос менамояд. Дар қаринаи зуҳури ҳуқуқи халқҳо ба соҳибихтиёрӣ худшиносии миллӣ ба сифати омили муҳимтарини ташаккулдиҳандаи кӯшиш барои худмуайянкунӣ ва истиқлол ҳисобида мешавад.

Худшиносии миллӣ ҳамчунин дар раванди аз мустамлика озодшавии халқҳо дар асри XX нақши муҳим бозидааст. Роҳбарони ҳаракатҳои миллӣ-озодихоҳӣ, ба мисли Маҳатма Гандӣ дар Ҳиндустон ё Аҳмад Секутуре дар Гвинея, ба анъанаҳои таърихӣ, фарҳангӣ ва тақдири умумии халқҳои худ рӯй оварданд, ки асос барои ташаккули давлатҳои мустақил гардид.

Соҳибихтиёрӣ, тавре Жан Боден қайд мекард, ҳокимияти олӣ ва ҷудоинопазири дохили давлат аст. Аммо инкишофи ҳуқуки халқҳо ба соҳибихтиёрӣ бо эътирофи худшиносии онҳо зич алоқаманд мебошад. Тибқи ақидаи сиёсатшинос Бенедикт Андерсон, муаллифи китоби «Ҷомеаҳои маҷозӣ», миллат ҳамчун ҷомеа на танҳо бо робитаҳои воқеӣ, балки бо умумияти

маҷозии худшиносӣ низ ташаккул меёбад. Маҳз ҳамин огоҳӣ асос барои худмуайянкунии сиёсӣ мегардад [2].

Тартиботи муосири ҳуқуқи байналхалқӣ худшиносии миллиро ҳамчун ҷанбаи калидӣ барои худмуайянкунӣ баррасӣ менамояд. Ойинномаи СММ (1945) ҳуқуқи халқҳоро ба худмуаянкунӣ асоснок карда, дар назар дорад, ки ҳар як халқ ягонагии худро дарк карда, ба ташкили давлати мустақил ҳақ дорад. Раванди барҳам хӯрдани империяҳои мустамликадорӣ дар асри ХХ, вақте ки худшиносии миллии мустамликаҳои собиқ асос барои эълон кардани соҳибихтиёрӣ гардида буд, ба ин мисол шуда метавонад.

Дар давраи ҷанги сард принсипи соҳибихтиёрӣ бо таҳдидҳои нав дар шароити ихтилофоти ду абарқудрат – ИМА ва ИҶШС дучор гардид. Ба умумияти назариявии соҳибихтиёрӣ нигоҳ накарда, риояи он аксар вақт ба манфиатҳои идеологӣ ва геополитикӣ тобеъ мешуд. Ҳар як тараф барои дастгирии режимҳое кӯшиш мекард, ки ба манфиатҳои сиёсӣ ва иқтисодии вай мувофиқат мекард, ки баъзан ба халалдор гардидани соҳибихтиёрии давлатҳо оварда мерасонд.

Ҷанги сард ҳамчунин давраи фаъолона ташаккулёбии блокҳо ва иттифоқҳо, мисли НАТО ва Аҳдномаи Варшава буд, ки дар баъзе мавридҳо ба заифшавии соҳибихтиёрии миллӣ ба манфиати гурӯҳии блокӣ оварда мерасонд.

Барҳам хурдани ИҶШС дар соли 1991 ба ташкилёбии давлатҳои нави мустақил оварда расонд, ки бисёрашон бо муасъалаҳои соҳибихтиёрӣ бархурданд. Дар сатҳи сиёсӣ ин ба зарурати коркарди конститутсияҳои нави миллӣ, муқаррар кардани сарҳадот ва аз нав дида баромадани уҳдадориҳои байналхалқӣ оварда расонд. Соҳибихтиёрӣ аз нав унсури муҳим дар қаринаи бунёди давлатҳои нав ва интегратсияи онҳо ба ҷомеаи байналмилалӣ гардид.

Марҳилаи муосири ҷаҳонишавӣ хатарҳои навро нисбат ба риояи соҳибихтиёрии давлатҳо меорад. Пурзӯр гардидани азҳамвобастагии иқтисодӣ, иттилоотӣ ва фарҳангӣ, инчунин рушди ташкилотҳои байналхалқӣ ба заифшавии соҳибихтиёрии анъанавӣ ба манфиати ниҳодҳои фаромиллӣ оварда мерасонад.

Корпоратсияҳои фаромиллӣ, созмонҳои байналхалқӣ, ба мисли Созмони умумиҷаҳонии савдо ва Хазинаи байналмилалии асъор таъсири ҳарчи бештар ба сиёсат ва иқтисодҳои миллӣ мерасонанд, ки метавонад соҳибихтиёрии давлатҳоро дар соҳаҳои иқтисод ва иҷтимоӣ маҳдуд намояд.

Лоиҳаҳои минтақавии интегратсионӣ, ба монанди Иттиҳоди Аврупо, низ саҳми худро дар аз нав дарккунии соҳибихтиёрӣ мегузоранд. Дар шароити интегратсия давлатҳо як қисми ваколатҳои худро бо ниҳодҳои фаромиллӣ тақсим мекунанд, ки масъалаи чӣ гуна дар чунин шароит ҳифз кардани соҳибихтиёрии миллиро ба вуҷуд меорад.

Интервентсияиҳои ҳарбӣ, таҳримҳо ва муноқишаҳои байналхалқӣ таҳдиди худро ба принсипи соҳибихтиёрӣ идома медиҳанд. Дахолат ба корҳои давлатҳои соҳибихтиёр бо баҳонаҳои офатҳои гуманитарӣ, вайрон гардидани ҳуқуқҳои инсон ё мубориза бо терроризму ҷинояткории фаромиллӣ боиси баҳсҳо ва мухолифатҳои байналмилалӣ мегарданд, ки масъалаҳо дар бораи машруияти чунин амалҳоро ба вуҷуд меоранд.

Дар ҷаҳони муосир раванди ташаккулёбии худшиносии миллӣ бо як қатор таҳдидҳо, ба мисли ҷаҳонишавӣ, муҳоҷират ва гуногунфарҳангӣ, дучор мегардад. Ин зуҳурот шаклҳои нави худшиносии дастҷамъиро созмон дода, метавонанд тасаввуроти анъанавиро дар бораи ягонагии миллӣ заиф гардонанд. Ба ин Иттиҳоди Аврупо, ки дар он худшиносии миллии кишварҳои аъзо аксаран бо идеяи ягонагии умумиаврупоӣ омезиш меёбанд, мисол шуда метавонад.

Бо вуҷуди ин, худшиносии миллӣ иҷро кардани нақши муҳимро дар мубориза барои ҳуқуқи халқҳо идома медиҳад. Мисол, каталониҳо ва шотландиҳо, бо доштани худшиносии қавии миллӣ, талаботи худро бар асосҳои таърихӣ ва фарҳангиашон асос карда, барои доир сохтани референдумҳо дар хусуси мустақилият талош мекунанд.

Ҳамин тариқ, худшиносии миллӣ ҷанбаи ҷудонашавандаи инкишофи ҳуқуқи халқҳо ба соҳибихтиёрӣ мебошад. Таҳаввулоти он нишон медиҳад, ки аз тарафи халқ дарк кардани ягонагӣ, фарҳанг ва рисолати таърихии худ барои мустақилияти сиёсӣ ва эътирофи байналхалқӣ ба сифати асос хизмат мекунад. Лекин таҳдидҳои муосири глобалӣ аз нав дида баромадани барҳурдҳои анъанавиро ба соҳибихтиёрӣ талаб мекунанд, то ки таносуби байни ҳуқуқи халқҳо ба соҳибихтиёрӣ ва принсипҳои тамомияти арзиро нигоҳ доранд.

Таърихи ташаккули соҳибихтиёрии халқ ҳамчун принсипи асосии ҳокимияти давлатӣ бо равандҳои мубориза бо мутлақият робитаи зич дорад. Мутлақият, ҳамчун шакли ҳокимияти бемаҳдуди шоҳӣ, бо ҷамъ будани тамоми ваколатҳои давлатӣ дар дасти як нафар тавсиф мегардад. Лекин вобаста ба раванди инкишофи таърихӣ, зери таъсири омилҳои иҷтимоӣ,

иқтисодӣ ва идеологӣ, идеяи ҳокимияти мутлақ мавриди танқид қарор гирифт, ки шароитро барои барқарории соҳибихтиёрии халқ ҳамчун шакли олии машруияти ҳокимият фароҳам овард.

Аз тарафи аксари муҳаққиқон мутлақият ҳамчун монеа барои рушди идеяи соҳибихтиёрии халқ дар асрҳои миёна ҳисобида шудааст. Аслан, мутлақият ба сатҳи баландтарини худ дар Аврупо дар асрҳои XVI–XVIII расид. Яке аз мисолҳои равшани он ҳукмронии Людовики XIV дар Фаронса мебошад, ки бо изҳороти зерини худ машҳур аст: «Давлат – ин ман». Дар асоси мутлақият идеяи баромади илоҳӣ доштани ҳокимияти шоҳ нуҳуфта буд, ки имконияти маҳдуд намудан ё ба халқ интиқол додани онро истисно мекард.

Аммо мутлақият таззодҳои иҷтимоӣ ва иқтисодиро ба вуҷуд меовард. Мавқеи имтиёзноки ашрофзодаҳо ва болоравии андозҳо барои деҳқонон ва буржуазия норозигиро ба миён меоварданд, ки дар натиҷаи ниҳоӣ тағйироти инқилобиро таҳрик медоданд. Масалан, Инқилоби Фаронса дар соли 1789 принсипҳои озодӣ, баробарӣ ва соҳибихтиёрии халкро эълом дошта, ба давраи нав оғоз бахшид.

Ҳамин тавр, мубориза бар зидди мутлақият аз чанд марҳилаи калидӣ иборат буд. Яке аз аввалин таҳдидҳо ба мутлақият амалҳои гуманистҳо ва Ислоҳот (Реформация) буд, ки аз тарафи Мартин Лютер дар асри XVI оғоз шуда буд. Ислоҳот нақши калисоро ҳамчун кафолати ҳокимияти ҳокими мутлақ барҳам зада, дастгирии идеологии мутлақиятро суст кард. Гуманистҳо, ба мисли Эразм Роттердамӣ, идеяи шараф ва ҳуқуқи инсонро тасдиқ мекарданд, ки асосҳои ислоҳоти ояндаи демократиро мегузошт.

Зуҳур ва ташаккули ҳуқуқи халққо ба соҳибихтиёрӣ решаҳои амиқи таърихӣ дошта, дар асноди марбут ба ҳуқуқи байналхалқӣ инъикос ёфтаанд. Пеш аз ҳама, дар Ойинномаи СММ (соли 1945) ҳуқуқ ба худмуайянкунӣ дарҷ гардидааст. Аммо барои татбиқи муваффақонаи ҳуқуқ ба худмуайянкунӣ сатҳи баландтари рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ зарур мебошад, зеро бе он мустақилият метавонад ноустувор бошад.

Мафҳуми соҳибихтиёрӣ дар ҳуқуқи байналхалқӣ ба таври анъанавӣ ҳамчун ҳуқуқи давлат ба мустақилият, тамомияти арзӣ ва озод будан аз дахолати беруна тафсир карда мешавад. Аммо бояд таъкид кард, ки барои воқеан амалӣ сохтани соҳибихтиёрӣ мавҷудияти устувории дохилӣ, ки маҳз тавассути рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ таъмин мегардад, зарур мебошад. Тавре файласуфи фаронсавӣ Жан-Батист Дуган (Jean-Baptiste Du Guesclin) қайд мекунад, «соҳибихтиёрӣ бе мустақилияти иқтисодӣ воқеӣ нест» [9, с. 27].

Маориф ва тандурустӣ ҳамчун унсурҳои стратегии ҳуқуқи халқ ба соҳибихтиёрӣ дониста мешаванд. Инҳо ниҳодҳои бунёдии иҷтимоие ҳастанд, ки на танҳо рушди иқтидори инсониро, балки устувории соҳибихтиёрии давлатиро низ таъмин мекунанд. Соҳибихтиёрӣ, ҳамчун қобилияти ояндаи худро муайян намудани халқ, ба таври мустақим аз сатҳи маърифатнокии ҷомеа ва саломатии шаҳрвандони он вобаста мебошад. Дар ҷаҳони муосир ин ду ҷанба ҷузъи ҷудонашавандаи стратегияи таъмини устувории миллатҳо ва ҳифзи ҳуқуқҳои онҳо мебошанд.

Маорифи пешрафта асосро барои иштироки огоҳонаи шаҳрвандон, рушди иқтисоди инноватсионӣ ва мустаҳкамшавии ягонагии миллӣ ташаккул медиҳад. Ба ақидаи файласуф ва педагог Ҷон Дюи, «маориф – ин омодасозӣ ба ҳаёт не, ин худи ҳаёт аст» [8, с.13]. Сатҳи баланди маърифатнокии аҳолӣ шароитро барои рушди мустақилона, паст кардани вобастагӣ аз технология ва донишҳои хориҷӣ фароҳам меорад.

Дар устувору мустаҳкамсозии соҳибихтиёрӣ соҳаи ҳифзи тандурустӣ унсури ниҳоят муҳим ба ҳисоб меравад. Зеро саломатии миллат қобилияти онро ба меҳнати истеҳсолӣ, мудофиаи миллӣ ва рушди устувор, муайян мекунад. Созмони умумиҷаҳонии ҳифзи тандурустӣ таъкид мекунад, ки устувории системаҳои миллии ҳифзи саломатӣ – индикатори калидии соҳибихтиёрии давлат аст [15].

Барои мисол, идоракунии муваффақонаи пандемияи COVID-19 аломати муайянкунандаи самаранокии системаи ҳифзи тандурустии кишварҳои гуногун гардид. Давлатҳое, ки системаи қавии ҳифзи тандурустӣ доштанд (мисол, Кореяи Ҷанубӣ, Олмон), имконияту захираҳои худро идора карда, талафоти иқтисодӣ ва иҷтимоӣро ба ҳадди камтарин расонда тавонистанд. Дар баробари ин, кишварҳои дорои системаи заифи ҳифзи тандурустӣ бо буҳроне дучор гардиданд, ки вобастагиашонро ба ёрии беруна афзоиш дод.

Ҳифзи тандурустӣ ҳамчунин бо амнияти демографӣ, ки устувории миллатро дар ояндаи дарозмуддат муайян менамояд, алоқаи зич дорад. Сиёсати маблағгузорӣ ба тибби аввалия ва пешгирии бемориҳо дар кишварҳои мисли Шветсия ва Япония, нишон медиҳад, ки танҳо аҳолии солим метавонад асоси давлати босубот ва соҳибихтиёр бошад.

Бояд таъкид намуд, ки соҳаҳои маориф ва тандурустӣ дар ҳамбастагӣ фаъолият мекунанд. Аҳолии бомаърифат ба масъалаҳои саломатӣ бештар огоҳона муносибат мекунад,

ки он дар навбати худ сарбории системаи ҳифзи тандурустиро камтар мекунад. Дар натиҷа, ҷомеаи солим ба афзоиши дарозумрӣ ва маҳсулнокии шаҳрвандон мусоидат мекунад, ки он заминаҳоро барои рушди минбаъдаи маориф созмон медиҳад.

Ҳамин тавр, гуфтан мумкин аст, ки маориф ва тандурустӣ – ин абзорҳои стратегии таъмини ҳуқуқи инсон ба соҳибихтиёрӣ мебошанд. Сармоягузорӣ ба ин соҳаҳо на танҳо устувории давлатро қавӣ мегардонанд, балки асосро барои мустақилият, тараққӣ ва амнияти миллӣ созмон медиҳанд. Барои ба даст овардани суботи дарозмуддат ба ҳукуматҳо зарур аст, ки ба рушди маориф ва ҳифзи тандурустӣ ҳамчун унсурҳои пуркунандаи ҳамдигари сиёсати давлатӣ бархурд кунанд.

Барои дастгирии ҳуқуқ ба соҳибихтиёрӣ ҷанбаҳои иҷтимоӣ ҳам мавқеи муҳим доранд. Рушди иҷтимоӣ дастрасии баробар ба маориф, ҳифзи тандурустӣ ва адолати судиро таъмин карда, нақши муҳимро иҷро мекунад. Чунин ҳолат ба камшавии нобаробарии иҷтимоӣ ва ташаккулёбии эҳсоси ваҳдати миллӣ мусоидат менамояд.

Мувофиқи таҳқиқоти Бонки умумиҷаҳонӣ (соли 2020), нишондиҳандаи баланди рушди инсонӣ (НРИ) бо идоракунии муваффақонаи давлат иртиботи зич дорад. Кишварҳои дорои сатҳи баланди саводнокӣ ва дастрасӣ ба захираҳо, ба мисли давлатҳои нимҷазираи Скандинавия, дараҷаи баланди устуворii соҳибихтиёриро нишон медиҳанд.

Дар ин замина, таҳдидҳои муайян ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар роҳи ба даст овардани соҳибихтиёрӣ мавҷуданд, ки бояд мавриди баррасӣ қарор дода шаванд. Ба муҳим будани рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ нигоҳ накарда, бисёр халқҳо бо монеаҳои мисли қашшоқӣ, нобаробарӣ, вобастагӣ аз иқтисоди хориҷӣ ва бесуботии сиёсӣ, дар роҳи расидан ба соҳибихтиёрӣ дучор мегарданд. Мисоли равшани чунин ҳолат муборизаи кишварҳои Африка барои мустақилият дар миёнаи асри ХХ мебошад. Дар он минтақа бо вуҷуди ба даст овардани озодии сиёсӣ, бисёр давлатҳо бо сабаби заифии иқтисодӣ вобастаи мустамликадорони хориҷӣ боқӣ монданд.

Ҳамин тавр, рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ заминаи зарурии ташаккул ва татбиқи ҳуқуқи халқ ба соҳибихтиёрӣ мебошад. Суботи иқтисодӣ ва баробарии иҷтимоӣ ваҳдату ягонагии миллиро мустаҳкам месозанд ва заминаро барои идоракунии самараноки давлати мустақил ба вуҷуд меоранд. Аммо барои татбиқи комили ҳуқуқ ба соҳибихтиёрӣ аз байн бурдани монеаҳо, мисли қашшоқӣ ва вобастагӣ аз хориҷа, ниҳоят зарур мебошад.

Вобаста ба масъалаи мавриди таҳқиқот хулоса кардан мумкин аст, ки худи таърихи инкишофи консепсияи соҳибихтиёрӣ гуногунҷанба ва тағйирёбанда будани онро инъикос мекунад. Аз аввалин зуҳурот дар замони Куруши Кабир, ки асосҳои риоя ва эҳтиром гузоштан ба гуногунрангии фарҳангӣ ва диниро гузошта буд, то бархурди нисбатан системавии Жан Боден дар асри XVI, соҳибихтиёрӣ зери таъсири омилҳои таърихӣ, сиёсӣ ва динӣ ташаккул ва таҳаввул ёфтааст.

Ҳамин тариқ, соҳибихтиёрӣ натиҷаи раванди мураккаби таърихие мебошад, ки дар худ дастовардҳои давраҳо ва фарҳангҳои гуногунро фаро гирифтааст. Тадриҷан инкишоф ёфтани он на танҳо сохтори давлатҳои муосирро муайян кард, балки ба сифати консепсияи калидии муносибатҳои байналхалқӣ ва илмҳои ҳуқуқшиносӣ боқӣ мемонад.

Адабиёт

1. Баязитова, Г. И. В преддверии рождения государства: язык, право и философия в политической теории Жана Бодена / Г. И. Баязитова, Д. С. Митюрева. - Тюмень, 2012.
2. Андерсон, Б. Воображаемые сообщества: размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. - Санкт-Петербург : Наука, 1999.
3. Руссо, Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права / Ж. Руссо. - Москва : Юрайт, 2024. - 146 с.
4. Локк, Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк ; пер. с англ. Е. С. Лагутина, Ю. В. Семенова. - Москва ; Челябинск : Социум, 2014. - 480 с.
5. Мазовер, М. Власть над миром: история идеи / М. Мазовер. - [Б. м.] : Кучково поле, 2022.
6. Макиавелли, Н. Государь / Н. Макиавелли. - Москва : Эксмо, 2021.
7. Beaulac, S. The Social Power of Bodin's "Sovereignty" and International Law / S. Beaulac // Melbourne Journal of International Law. - 2017. - Vol. 5. - P. 48–54.
8. Dewey, J. Democracy and Education / J. Dewey. - New York : Macmillan, 1916.
9. Dugan, J. Sovereignty and Economic Independence / J. Dugan. - [S. l.] : Cambridge University Press, 2014.
10. Fanon, F. Les Damnés de la Terre / F. Fanon. - [S. l. : s. n.], 1961.
11. Fitzmaurice, A. Sovereignty, Property and Empire, 1500–2000 / A. Fitzmaurice. - [S. l.] : Cambridge University Press, 2007.

12. Khanna, R. The Sovereignty Paradox: Colonialism and Independence in India / R. Khanna. - [S. l. : s. n.], 2011.
13. Krasner, S. D. Sovereignty: Organized Hypocrisy / S. D. Krasner. - [S. l.] : Princeton University Press, 1999.
14. Ranke, L. von. Die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten / L. von Ranke. - 3. Aufl. - Cologne : [s. n.], [s. a.]. - S. 16–17.
15. World Health Organization. Health Systems Strengthening: Framework and Strategy / World Health Organization. - Geneva : World Health Organization, 2021.
16. Гоббс, Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского [Электронный ресурс] / Т. Гоббс. - С. 120. - Режим доступа: http://www.civisbook.ru/files/File/Gobbs_Leviafan.pdf.
17. Четырнадцать пунктов Вильсона об условиях мира из его послания конгрессу 8 января 1918 года (извлечение) [Электронный ресурс] // Электронная библиотека исторических документов. - Режим доступа: https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/183663-chetyrnadtsat-punktov-vilsona-ob-usloviyah-mira-iz-ego-poslaniya-kongressu-8-yanvarya-1918-goda-izvlechenie (дата обращения: 16.01.2024).
18. [Материал без указания названия] [Электронный ресурс] // Studfile. - Режим доступа: https://studfile.net/preview/16753319/page:5/.
19. Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам [Электронный ресурс] // Организация Объединённых Наций. - Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/colonial.shtml.
20. Menard, P. L'essor de la philosophie politique au XVI siècle [Электронный ресурс] / P. Menard. - Paris : [s. n.], 1977. - P. 492. - Режим доступа: https://archive.org/details/lessordelaphilos0000mens/ (дата обращения: 14.12.2024).

АСОСҲОИ ТАЪРИХИЮ СИЁСИИ ТАШАККУЛИ ПРИНСИПИ «РИОЯИ ҲАТМИИ ҲУҚУҚҲОИ СОҲИБИХТИЁРИИ ҲАР ЯК ХАЛҚ»

Соҳибихтиёрӣ ҳамчун консепсияи мустақилият ва мухтории давлат аз давраи қадимтарини тамаддуни инсонӣ сарчашма мегирад. Симои бузургтарини инсоният Куруши Кабир (солҳои 600-530 то мелод), асосгузори империяи Ҳахоманишӣ, яке аз аввалин шахсонест, ки принсипҳои соҳибихтиёрии давлатро дар таърихи ҷаҳонӣ татбиқ намудааст. Зери роҳбарии ӯ якумин империяи бисёрфарҳангӣ ва бисёрконфессионалӣ ташкил дода шуда буд, ки барои насли ҳукмронҳои оянда намунаи ибрат буд ва ҳаст.

Ҳуқуқи халқ ба соҳибихтиёрӣ яке аз принсипҳои калидии ҳуқуқи байналхалқии муосир ва асоси худмуайянкунии миллӣ мебошад. Соҳибихтиёрии халқ қобилияти халқро барои мустақилона муайян кардани тақдири сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодиаш ифода менамояд. Лекин ташаккулёбии ин ҳуқуқ бо заминаҳои сершумори таърихӣ, сиёсӣ ва фалсафӣ вобаста аст, ки дар давоми садсолаҳо инкишоф ёфтаанд ва тасаввуроти муосирро дар бораи соҳибихтиёрӣ ба вуҷуд овардаанд.

Калидвожаҳо: соҳибихтиёрӣ, халқ, ҳуқуқ, таърихӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, маориф, иқтисод, тандурустӣ, Куруши Кабир, Ҳахоманишӣ, ҷанг, худмуайянкунӣ, ҷаҳони муосир, худшиносии миллӣ, ҳуқуқи халқ.

ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРИНЦИПА «ОБЯЗАТЕЛЬНОГО СОБЛЮДЕНИЯ СУВЕРЕННЫХ ПРАВ КАЖДОГО НАРОДА»

Суверенитет как концепция независимости и самостоятельности государства берет свое начало в древнейших периодах человеческой цивилизации. Кир Великий (600–530 гг. до н. э.), выдающаяся фигура в истории человечества и основатель Ахеменидской империи, был одним из первых деятелей, применивших принципы государственного суверенитета в мировой истории. Под его руководством была создана первая многонациональная и многоконфессиональная империя, которая служила и продолжает служить примером для последующих поколений правителей.

Право народов на суверенитет является одним из ключевых принципов современного международного права и основой национального самоопределения. Суверенитет народа выражает его способность самостоятельно определять свою политическую, социальную и экономическую судьбу. Однако формирование данного права связано с многочисленными историческими, политическими и философскими предпосылками, которые развивались на протяжении столетий и сформировали современные представления о суверенитете.

Ключевые слова: суверенитет, народ, право, исторический, политический, социальный, образование, экономика, здравоохранение, Кир Великий, Ахеменидская империя, война, самоопределение, современный мир, национальное самосознание, права народов.

HISTORICAL AND POLITICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF THE PRINCIPLE OF “MANDATORY RESPECT FOR THE SOVEREIGN RIGHTS OF EVERY PEOPLE”

Sovereignty as a concept of the independence and autonomy of the state originates from the earliest periods of human civilization. Cyrus the Great (600–530 BC), a great figure in human history and the founder of the Achaemenid Empire, was one of the earliest individuals to implement the principles of state sovereignty in world history. Under his leadership, the first multicultural and multiconfessional empire was established, which served and continues to serve as a model for future generations of rulers.

The right of peoples to sovereignty is one of the key principles of modern international law and the foundation of national self-determination. The sovereignty of a people expresses its ability to independently determine its political, social, and economic destiny. However, the development of this right is associated with numerous historical, political, and philosophical foundations that evolved over centuries and shaped modern perceptions of sovereignty.

Keywords: sovereignty, people, rights, historical, political, social, education, economy, healthcare, Cyrus the Great, Achaemenid Empire, war, self-determination, modern world, national identity, the rights of peoples.

Дар бораи муаллиф
Шарипов Изатулло Амиршоевич
унвонҷӯи шуъбаи сиёсатшиносӣ.
Институти фалсафа ва сиесатшиносии ба номи А.М. Баҳоваддинов
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, бинои 33
E-mail: msharipov-05-07@mail.ru

Об авторе
Шарипов Изатулло Амиршоевич
Соискатель отдела политологии Института философии и политологии имени А. М. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана.
Адрес: Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33.
E-mail: msharipov-05-07@mail.ru

About the Author
Sharipov Izatullo Amirshoevich
Doctoral Candidate, Department of Political Science, Institute of Philosophy and Political Science after named A. M. Bakhovaddinov
National Academy of Sciences of Tajikistan.
Address: 33 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan.
E-mail: msharipov-05-07@mail.ru

ТДУ 327::911.3

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИЮ КОНСЕПТУАЛИИ ОМӮЗИШИ НИЗОМИ НАВИ ҶАҲОНӢ АЗ ДИДГОҲИ ГЕОПОЛИТИКӢ

Мӯминов М.А.

Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муқаддима. Мафҳуми “низоми нави ҷаҳонӣ” дар замони муосир аз ҷониби сиёсатшиносон, ҷомеашиносон ва ҳуқуқшиносону таърихшиносон барои тавсифи ҳолати бавуҷудомадаи низоми ҷаҳонӣ баъди хотимаи ҷанги сард ва фурӯпошии ИҶШС зиёд истифода бурда мешавад. Истифодаи мафҳуми мазкур дар таърих падидаи наве набуда, аксаран онро ба шоири машҳури Рими қадим Вергилий нисбат медиҳанд. Вергилий дар яке аз асарҳои худ барои тавсифи қудрати нави империяи Рими қадим аз ибораи мазкур истифода бурда буд. [13]

Маротибаи дуюм, он аз ҷониби Томпсон дар муҳри давлатии ИМА дар варианти лотинии “novo ordo seclorum” истифода гардидааст. [12] Бояд гуфт, ки истифодаи таъбири мазкур аз ҷониби Томпсон беасос ва рӯякӣ ба вуҷуд наомада, балки натиҷаи ихлосу ҳаводории ӯ нисбат ба эҷодиёти шоири аҳди қадим Вергилий мебошад. Яъне, ин ду истифода айнӣ ва вобастаи ҳамдигаранд.

Давоми ду садсолаи минбаъда мафҳуми “низоми нави ҷаҳонӣ” аз ҷониби сиёсатмадорону муҳаққиқон қариб мавриди истифода қарор нагирифтааст, агар истифода шуда бошад ҳам на ба шакли барҷаставу мушоҳидашаванда. Танҳо баъди Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ, аз тарафи тарроҳони геополитикии низоми баъдиҷангии англосаксонӣ, аниқтараш Вудро Вилсон зимни ироаи 14 банд – пешниҳодаш ба Конгресси ИМА (ҷомеаи ҷаҳонӣ) ҷиҳати азнавтақсимкунии ҷаҳон ба манфиати давлатҳои таллосократӣ (қудрати баҳрӣ), мафҳуми “new world order” истифода гардид, ки бояд воқеияти геополитикии оламро баъди Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ инъикос менамуд. [21] Ҳамин тариқ, мафҳуми “низоми нави ҷаҳонӣ” асосан аз ҷониби давлатҳои ғарбӣ, аниқтараш мамолики баҳрӣ, барои тавсифи низоми ҷаҳоние, ки минбаъд бояд маҳз бо роҳбарии онҳо созмон биёбад, истифода гардидааст.

Қисмати асосӣ. Бояд қайд намуд, ки аз нигоҳи геофалсафӣ (яъне фалсафаи геополитикӣ) ҷаҳонбинии геополитикии мамолики қудрати баҳрӣ (талоссократия) – атлантӣ ва кишварҳои қудрати хушкӣ (теллурократия) аз ҳамдигар ба таври куллӣ фарқ карда, ҳатто муқобили ҳамдигар қарор дорад, ки ин моҳияти қонуни якуми геополитикӣ – дуализми фундаменталиро ташкил медиҳад. Аз ин дидгоҳ истифодаи мафҳуми “низоми нави ҷаҳонӣ” (лот. “novo ordo seclorum” ва англ. “new world order”) асосан хоси атлантизм буда, ҷаҳонеро дар назар дорад, ки натиҷаи бархӯрди қудрати баҳрӣ ва хушкӣ гӯё ногузир бояд бо ғалабаи атлантизм (баҳр) ҷамъбаст шавад, арзишҳои он амсоли идеологияи либерализм, низоми сиёсии демократия ва иқтисоди бозорӣ ҷаҳонӣ (глобалӣ) шаванд (зимнан бояд гуфт, ки мақсади глобализатсия ва тарафдорони он – глобалистон низ ҳамин аст) ва ҷаҳон аз як марказ – ҳукумати ҷаҳоние идора гардад, ки он ҳам зери қудрати баҳрӣ қарор мегирад. Ба андешаи анлантистон дар ҷаҳон ҷангу низоъҳо танҳо ҳамон лаҳза хотима меёбанд, ки натиҷаи бархӯрди қудрати баҳрӣ ва хушкӣ бо ғалабаи қудрати баҳрӣ (айнан ҳолати Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ) ҷамъбаст шавад, ки моҳияти ҳамин гуфтаро яке аз саромадони атлантизм, геополитики машҳури амрикоӣ ва тарроҳи асосии геостратегияи ИМА баъди Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ Николас Спикмэн (1893-1943) дар асари бунёдии худ “Географияи сулҳ” таъкид намуда буд. Андешаҳои геополитикии Н. Спикмэн оиди низоми ҷаҳонӣ асосан дар заминаи осори геополитики машҳури англис Ҳелфорд Маккиндер (1861-1947) шакл гирифта, ҳатто онро комил намудааст. Ҳелфорд Маккиндер аввалин шуда, дар доктринаи геополитикии худ - “Меҳвари ҷуғрофии таърих” давлатҳои ҷаҳонро аз рӯйи қудрати геополитикӣ ба “баҳрӣ” ва “хушкӣ” ҷудо намуда, бар ин назар буд, ки ҷангҳои бузург, хосатан ҷангҳои сатҳи ҷаҳонӣ миёни давлатҳои хушкӣ ва баҳрӣ сурат гирифта, сарҳади муборизаи шадид миёни қадратҳои ҷаҳонӣ маҳз ҳудуди ҷудокунандаи баҳру хушкӣ (Rimland- замини канора) мебошад. Ба назари ӯ “қалби замин” (Heartland) дар хушкӣ ҷойгир буда, аз се тараф (Шимол, Ҷануб ва Шарқ) истеҳкоми табиӣ дорад, аз ин хотир барои давлатҳои атлантӣ дастнорас мебошад. Дар гузашта, барои расидан ба соҳили баҳру уқёнус бошандагон ин минтақа, алахусус халқи турку муғулнажод, забткорию кишваркушоиҳои зиёде намуда, то Аврупоро фатҳ намудаанд, ки дар натиҷаи фирори халқҳои англосакс аз қисмати асосии Аврупо ба ҷазираи Британия сабаби ташкили давлати нави Британия ва ташаккули нажоди нави англосаксон гардид. Яъне, тӯли таърих ин минтақаи меҳварӣ доимо бетағйир ва фатҳношуда боқӣ монда, баръакс ба манотиқи онро иҳотакунанда (Rimland) доимо фишор меовард. Ба андешаи Ҳ.Маккиндер давлатҳои баҳрӣ аз он сабаб, ки захираҳои бузурги

табиӣ маҳз дар ҳамин минтақа (Heartland) ҷойгир шудаанд, бояд онро зери назорати худ қарор диҳанд ва нагузоранд, ки дар минтақаи меҳварӣ (Heartland) қудрати бузург ҷамъ шавад, зеро ба андешаи ӯ, агар дар минтақаи меҳварӣ қудрати бузурге мавҷуд набошад, пас афзалияти қудрати ҷаҳонӣ ба ниммоҳаи дохилӣ – Rimland мегузарад. Танҳо агар дар ниммоҳаи дохилӣ қудрати бузургтар тамаркуз наёфт баъдан маркази қудрати ҷаҳонӣ ниммоҳаи беруна хоҳад буд. Бояд гуфт, ки ИМА-ро ки баъди фурӯпошии низоми дуқутбаи олам, маркази ягонаи ҷаҳони якқутба шинохта шуд, Ҳ.Маккиндер ба ниммоҳаи беруна шомил намуда буд. [9] Бояд зикр намуд, ки 14 банди Вудро Вилсон - собиқ президенти ИМА, ки дар Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ барои тақсимоти нави ҷаҳон ба фоидаи давлатҳои ғолиби “баҳрӣ” пешниҳод шуда буд ва мақсади асосииаш заиф кардани минтақаи Heartland буд, инъикоси моҳияти доктринаи “Меҳвари ҷуғрофии таърих”-и Ҳ. Маккиндер буд. Ҳамзамон бояд гуфт, ки Ҳ.Маккиндер дар асари дигари худ “Идеалҳои демократӣ ва воқеият” андешаву пешниҳодҳои Вудро Вилсонро беасос ва ҳатто аз нигоҳи геополитикӣ ғайривоқеӣ – идеалӣ медонист, зеро муътақид буд, ки дар минтақаи хушкии замин – Heartland ҳам ҷаҳонбинӣ ва ҳам арзиши ҳазорсолаи сокинон аз мамолики “баҳрӣ” куллан фарқ намуда, минталитети миллии халқи ин минтақа вобаста ба хусусиятҳои ҷуғрофии минтақаи континенталӣ шакл гирифтааст, ки ин андешаи Ҳ. Маккиндер дидгоҳи геополитикӣ ба низоми нави ҷаҳонӣ буд. [8]

Ҳамин тавр, ҳамчун геополитики забардаст, Ҳелфорд Маккиндер зидди ғояи демократикунонии тамоми сайёра баромад намуда, ҷаҳонӣ намудани идеалҳои демократиро нодуруст, беасос ва ҳатто аз нигоҳи геополитикӣ ғайриилмӣ медонист. Бояд гуфт, ки маҳз ҳамин идеяи В. Вилсон – ҷаҳоникунонии демократияро роҳбарони ИМА ба таври маҷбурӣ аввал дар Ветнам ва баъди пошхӯрии ИҶШС, дар Шарқи Наздик, сараввал Ироқ, баъдан Ливия, Сурия ва Миср идома дода, ҳамон иштибоҳеро такрор намуданд, ки Вудро Вилсон анҷом дода буду Ҳ. Маккиндер аз он ҳушдор дода буд. Яъне, инсоният боз такроран шоҳиди он гардид, ки нодида гирифтани андешаҳои геополитикӣ дар амалисозии сиёсати хориҷӣ ва махсусан созмондиҳии низоми нави ҷаҳонӣ чӣ гуна мушкиллиҳоро метавонад ба бор орад.

Вақте, замони роҳбарии Ҷорҷ Буши хурдӣ ИМА ба хоки Ироқ бо баҳонаи он ки Саддом Ҳусейн яроқи биологӣ дорад, ворид гардид, ду мақсад дошт: якум нест кардани яроқи биологӣ, ки ба гуфти “доноёни” амрикоӣ хатари асосӣ ба ҷомеаи ҷаҳонӣ дошт ва дуюм паҳн намудани арзишҳои низоми демократӣ дар хоки Ироқ. Ин ҷо ду савол метавонад ба вуҷуд ояд: якум – оё ИМА мутмаин буд, ки Ироқ яроқи бактереологӣ дорад ва дуюм, оё воқеан ҷониби ИМА бовар доштанд, ки метавонанд арзишҳои низоми демократиро дар хоки Ироқ паҳн намоянд. Ба саволи якум, геополитики яҳудитабори амрикоӣ, ки нисбати сиёсати пешгирифтаи ИМА дар ҷаҳон мавқеи оппозитсионӣ дорад, сотсиалист ва марксист, асосгузори назарияи ҷаҳон-системаҳо Иммануэл Валлерштейн ҷавоби қонеъкунанда додааст. Ӯ бар ин назар аст, ки ИМА ба он хотир ба хоки Ироқ даромад, ки бо “гӯшмол” додани Саддом Ҳусейн ба ду давлати дигар – Эрон ва Кореяи Шимолӣ, ки дар сиёсати глобалӣ асосан мавқеи зиддиамрикоӣ дошта, ҳадафи истеҳсоли яроқи ядроиро доштанд, таҳдид намояд, то он ки, онҳо аз ин “ният”-и худ бар гарданд. Вале, қайд менамояд И. Валлерштейн, кор пурра баръакси интизорищои ИМА шуд, зеро Эрон ва Кореяи Шимолӣ ба ин хулоса расиданд, ки ИМА ба Ироқ ба он хотир ҳуҷум кард, ки медонист Саддом Ҳусейн яроқи қатли ом надорад. Аз ин рӯ онҳо (яъне Эрон ва Кореяи Шимолӣ) агар хоҳанд аз таҷовузи ИМА наҷот ёбанд, пас бояд ба таври ногузир ва зуд яроқи худро омода созанд[17]. Ин ҷо ҳамон принсипи реализми сиёсӣ дар муносибатҳои байнадмиллалӣ амал намуд: “Агар сулҳ мехоҳӣ, ба ҷанг омода бош”. Яъне, ҳам дар воқеаи Ветнам ва ҳам дар ҳолати Шарқи наздик ИМА натавонист тариқи ҷорисозии демократия ва ё “демократикунонии маҷбурӣ” арзишҳои сиёсии давлатдории худро дар ин манотиқ ҷорӣ намояд ва ба истилоҳ “низоми нави ҷаҳонӣ” бисозад. Бо баинобатгирии он ки Ҷорҷ Буш дар баромади худ, пеш аз ҳуҷум ба хоки Ироқ зикр намуда буд, ки “низоми нави ҷаҳонӣ бояд дар заминаи харобаҳои Ироқ созмон дода шавад”[4], метавон ба хулосае расид, ки ҷониби ИМА ба хубӣ дарк менамуд, ки ҷорисозии арзишҳои либералӣ-домократии ғарб дар Ироқ ҳадафи ғайривоқеӣ буда, моҳиятан ин нуктаро ҳанӯз Ҳелфорд Маккиндер дар ҳамон мақолаи номдори худ “Идеалҳои демократӣ ва воқеият”[8] таъкид карда буд. Аз инҷо метавон ба хулосае расид, ки демократия барои ИМА дар сиёсати хориҷӣ ҳамчун обзор ва баҳона барои ҳимояи манфиатҳои геополитикӣ ва ташкили низоми нави ҷаҳонӣ хизмат намудааст. Ин нуктаро муҳаққиқи рус Хрусталев М. А. ба таври барҷастатар ифода намудааст: “сиёсати хориҷии роҳбарони давлати демократии ИМА дар роҳи демократикунонии сайёра аз ифротгароёни радикалӣ тафовуте надорад”[20].

Нуктаи дигаре, ки бояд барои ошкортар гардидани аҳамияти донишҳои геополитикӣ дар таҳлил ва ояндабинии низомҳои ҷаҳонӣ зикр гардад, он аст ки аксаран геополитикон

тавонистаанд ояндаи ҷангҳои ҷаҳониро ҳадс бизананд ва роҳи дурусттари мавқеъгириро барои давлатҳои худ нишон диҳанд, ки мисоли барҷастатарини ҳолати мазкурро мо дар мақолаи Ҳ. Маккиндер зери унвони “Ҷаҳони доирашакл ва ноилшавӣ ба сулҳ” мушоҳида мекунем. Ҳ. Маккиндер бо тамоми қатъият ҳанӯз соли 1943 навишта буд, ки давлатҳои баҳрӣ шоҳиди бархӯрди ду қудрати бузурги континенталии Авруосиё – Германияи фашистӣ ва Иттиҳоди Шӯравӣ гардида, ба тахмини муаллиф ин ҷанг в дар умум Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ ду соле баъд, ҷамъбаст хоҳад шуд, вале Британияи Кабир ва дигар давлатҳои баҳрӣ, ки аз нигоҳи геополитикӣ душмани асосии ин ду давлати континенталӣ мебошанд, чӣ бояд кунанд??? Ба ин суол муаллиф ҷавоби хеле аҷиб ва аз нигоҳи манофеи геополитикии қудратҳои баҳрӣ асоснок дода буд: “Мо бояд мувоҷеҳ бошем, ки дар ин муҳориба кадоме аз ин қудратҳо пешдастӣ мекунанд: агар Германия забардастиро соҳиб шавад, мо бояд ба Итиҳоди Шӯравӣ кӯмак кунем ва агар Иттиҳоди Шӯравӣ пешгом шавад, ба Германия дасти кӯмак дароз намоем: бигзор онҳо ҳамдигарро зиёдтар маҳв кунанд”[10].

Ҳамчунин, баъди Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ Ҳелфорд Маккиндер се максимаи машҳури худро, ки қонуни муҳимтарини геополитикӣ маҳсуб ёфта, асоси доктринаи “Меҳавари ҷуғрофии таърих”-ро инъикос мекунанд пешниҳод намуд[8]:

1) Ҳар касе Аврупои Шарқӣ (ниммоҳаи дохилӣ)-ро идора мекунад, ба “қалби замин” (Heartland) тасаллут меёбад;

2) Ҳар касе ба “қалби замин” (Heartland) тасаллут меёбад, ҷазираҳои ҷаҳон (Авруосиё ва Африқо)-ро идора мекунад;

3) Ҳар касе ҷазираҳои ҷаҳонро идора мекунад, тақдири ҷаҳонро дар даст дорад.

Ҳамчунин бояд зикр намуд, ки ба андешаи Ҳ. Маккиндер дар давоми таърих тамоми кӯшишҳои мамолики баҳрӣ ҷиҳати дастёбшавӣ ба минтақаи меҳварӣ буда, ояндаи низоми ҷаҳонӣ ба манфиати ҳамон субъекте хоҳад буд, ки тавассути тасаллут ба “қалби замин” (Heartland) ба идораи ҷазираҳои ҷаҳон ва ба ин роҳ ҳокими мутлақи ҷаҳон хоҳад шуд. Тамоми кӯшиши “дардмандони ҷаҳон” аз давраи таъсиси Лигаи Миллатҳо баъди Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ то оғози Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ маҳз дар заминаи таълимоти геополитикии Ҳ.Маккиндер шакл гирифтааст.

Дар даврони Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ, дар заминаи доктринаи геополитикии Ҳ. Маккиндер – “Меҳвари ҷуғрофии таърих” - Heartland, доктринаи яке аз саромадони геополитикаи классикии амрикоӣ Николас Спикмэн бо номи “Доираи амрикоӣ” – Rimland ба вуҷуд омада ба роҳнамои асосии сиёсати хориҷии ИМА дар нимаи дуюми асри XX, яъне марҳилаи Потсдаммии инкишофи геополитикии низоми ҷаҳонӣ, гардид. Николас Спикмэн дар заминаи доктринаи пешниҳоднамудаи Ҳ. Маккиндер – “Heartland”, андешаронӣ намуда, бар ин назар буд, ки ҳаракати таърихӣ дар минтақаи наздисоҳилии Авруосиё – “Rimland” давоми ҳазорсолаҳо шакл гирифта, аввалин давлатҳо ва тамаддунҳои ҷаҳонӣ маҳз дар ҳамин минтақа ба вуҷуд омадаанд. Аз ин хотир геостратегияи ИМА дар низоми ҷаҳонии нав бояд маҳз ба ҳамин минтақа нигаронида шавад, зеро агар ИМА тавонад минтақаи мазкурро назорат намояд, имкон дорад тамоми Авруосиё ва мувофиқан тамоми ҷаҳонро идора кунад. Николас Спикмэн максимаҳои геополитикии худро чунин тавсиф намуда буд[15]:

1) Ҳар касе ба замини канора (Rimland) тасаллут меёбад, ӯ ба Авруосиё тасаллут меёбад.

2) Ҳар касе ба Авруосиёро тасаллут меёбад, ӯ тақдири ҷаҳонро муайян мекунад.

Бояд гуфт, ки тамоми геополитикони баҳргаро, алалхусус Ҳ. Маккиндер ва Н.Спикмэн бар ин назар буданд, ки дар давоми таърих муборизаи объективӣ миёни мамлакатҳои ҷаҳон, ки имкони тағйирдиҳии тавозуни қудратҳои ҷаҳониро дорад, ин мубориза миёни “қудрати баҳрӣ” ва “қудрати хушкӣ” буда, натиҷаи он низоми нави ҷаҳониро шакл хоҳад дод. Аз ин нуқтаи назар, омили асосии шаклгирӣ ва бавуҷудоии низоми нави ҷаҳонӣ доимо, ин натиҷаи муборизаи беамони “қудрати баҳрӣ” ва “қудрати хушкӣ” буда, чӣ гуна сурат гирифтани он ва ба манфиати кадоме аз тарафҳо ҷамъбаст гардидани мубориза ояндаи низоми ҷаҳониро муайян мекунад. Барои тавсифи раванди “объективии” таърихии мазкур истифода аз таъбири геополитики машҳури олмонӣ К. Клаузевитс муносиб аст: “Таърихи инсоният – таърихи ҷангҳост”[18]. Ин ҷо саволе метавонад пайдо шавад, ки ин ҷанги миёни “қудрати баҳрӣ” ва “қудрати хушкӣ” кай ба анҷом мерасад??? Барои ҷавоб додан ба саволи мазкур Н.Спикмэн дар асари бунёдии худ “Географияи сулҳ” иброз дошта буд, ки ин “мубориза” то он даме давом мекунад, ки мамолики “қудрати баҳрӣ” аз болои мамолики “қудрати хушкӣ” комилан пирӯз шаванд ва низоми ҷаҳони якқутбаеро, ки дар он мамлакатҳои баҳрӣ ҳокими мутлақ хоҳанд буд, созмон медиҳанд, танҳо баъди ин, “мубориза” ҷамъбаст хоҳад шуд ва “сулҳ” дар саросари ҷаҳон тантана хоҳад кард. Аз ин хотир ин навъ “сулҳ” ба андешаи Н.Спикмэн хусусияти

ҷуғрофӣ дорад, зеро заминаи худи “муборизаи беамони баҳру хушкӣ”-ро ихтилофи ҷуғрофӣ ташкил медиҳад. [15]

Баъди Ҷанги Дуюми Ҷаҳон ИМА дар заминаи доктринаи Н. Спикмэн ва шогирдони ӯ - неоатлантистоне ба мисли У. Кирк [6], Д. Мейниг [11], С.Коэн [1], Ҳ. Киссинҷер [7], К. Грэй [2], З. Бжезинский [16] диди худро вобаста ба ояндаи геополитикии низоми ҷаҳонӣ, алалхусус аҳамияти геополитикии Авруосиё баён намуда буданд.

Ҳамин тариқ, назари муҳаққиқони геополитика дар ташаккули низоми нави ҷаҳонӣ муассир буда, дар давраи Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ ва Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ низомсозони ҷаҳон – давлатҳои ғолиби қудрати баҳрӣ, маҳз дар заминаи андешаи геополитиконе амсоли Ҳелфорд Маккиндер ва Николас Спикмэн тарҳи нави геополитикии ҷаҳонро ба манфиати қудратҳои баҳрӣ амалӣ намуда буданд, ки то замони муосир таъсири он дар муайянсозии тавозуни қудратҳо назаррас боқӣ мемонад.

Таъсири назарияҳои неоатлантизм ва мондиализм ба ташаккули низоми нави ҷаҳонӣ. Таълимоти геополитикии неоатлантизм ва мондиализм, ки дар заминаи мактаби Н. Спикмэн дар ИМА ба вуҷуд омад, вобаста ба хусусият ва ҳимояи манфиат, ҳамзамон диди хос нисбати низоми нави шаклгирандаи ҷаҳонӣ ва роҳҳои ҳимояи манфиатҳои геополитикӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Баъди пошхӯрии низоми ҷаҳони дукутба як қатор коршиносони сатҳи ҷаҳонии риштаи сиёсатшиносӣ ва муносибатҳои байналхалқӣ, аз қабили неоатлантистон ва мондиалистон ба ин андеша расиданд, ки дигар даврони идеологии инкишофи таърихи инсонӣ хотима ёфта, низоми нави ҷаҳонӣ дар заминаи муносибатҳои фарқкунандае амсоли “ҷаҳони якқутбаи либералии” консепсияи “некбинонаи” “Хотимаи таърих”-и Ф.Фукуяма [3] ва ё модели “пессимистии” “Бархӯрди тамаддунҳо”-и С.Ф.Ҳантингтон[5] бояд шакл бигирад. Ин ду консепсияи дар назари аввал ба ҳам муқобил, умумияти ягона низ дорад, ки ин ҳам андешаест, ки даврони зиддияти идеологӣ паси сар гаштаву, акнун таззоди идеологӣ дар рушди ҳаёти ҷамъиятӣ нақши ҳалкунанда надорад. Вале як нуктаи муҳимро бояд зикр намуд, ки хулосаи консепсияҳои мазкур баҳсбарангез ва ҳатто ихтилофангез низ ҳаст.

Намояндагони неоатлантизм, ки мақсади асосии онҳо ҳукмрони мутлақ намудани ИМА ва зери қудрати баҳрӣ муттаҳид намудани тамоми сайёра буд, ба ояндаи низоми ҷаҳонӣ нигоҳи духура доштанд. Модели хоси омӯзиши муносибатҳои байналмиллалӣ ва ташаккули низоми нави ҷаҳонии постбиполярӣ ин модели “пессимистонаи” “Бархӯрди тамаддунҳо”-и С.Ҳантингтон мебошад, ки ояндаи низоми ҷаҳониро ҳамчун низоми бархӯрди тамаддунӣ баррасӣ намуда, онро варианти бархӯрди ногузири миёни ҳашт тамаддуни ҷаҳонӣ – тамаддуни чинӣ (1), тамаддуни ҷопонӣ (2), тамаддуни ҳиндуӣ (3), тамаддуни исломӣ (4), тамаддуни словянӣ-провославӣ (5), тамаддуни ғарбӣ (6), тамаддуни амрикоилотинӣ (7) ва (эҳтимолан) тамаддуни африқоӣ (8) тавсиф менамояд. [19, с. 16] Заминаи асосии таҳлили тамаддунии низоми ҷаҳонӣ аз ҷониби С.Ҳантингтон ин диди низоми байналхалқии асри нав аз ҷониби Ҳ.Киссинҷер мебошад. Ҳ. Киссинҷер бар ин назар буд, ки “низоми байналхалқии асри бисту як ҳадди аққал аз шаш давлати абарқудрат – ИМА, Иттиҳоди Аврупо, Чин, Ҷопон, Руссия ва эҳтимолан Ҳиндустон, инчунин давлатҳои хурду миёнаи зиёде таркиб хоҳад ёфт”[7]. Бо ишора ба ҳамин нуктаи Ҳ. Киссинҷер, С. Ҳантингтон ба он таъкид менамояд, ки “шаш давлати абарқудрате, ки Киссинҷер ишора мекунад, мансуби панҷ тамаддуни гуногуни ҷаҳонӣ буда, ғайр аз ин давлатҳои исломие мавҷуданд, ки ҷойгиршавии стратегӣ, аҳолӣ ва захираҳои нафтии зиёд, онҳоро ба бозингарони аҳамиятноки сиёсати глобалӣ табдил медиҳанд”[19, с. 16]. Самюэл Ҳантингтон бар ин назар аст, ки “дар ин ҷаҳони нав сиёсати локалӣ – ин сиёсат вобаста ба мансубияти этникӣ, ва ё нажодӣ буда, сиёсати глобалӣ бошад ин сиёсати тамаддунист. Рақобати абарқудратҳо ба бархӯрди тамаддунҳо табдил гардидааст”[19, с. 16-17]. С.Ҳантингтон бархӯрди дохилитамаддуниро низ инкор намекунад, вале бар ин назар аст, ки онҳо дар умум он қадар амиқ набуда, дер давом намекунанд. Муҳаққиқ ба ин муътақид буд, ки: “Агар ҷанги навбатии ҷаҳонӣ ба вуҷуд ояд, он ҷанги байнитамаддунӣ хоҳад буд”[5].

Ҳамин тавр, нигоҳи геополитикии С. Хантингтон ба низоми нави ҷаҳонӣ заминаи тамаддунӣ дошта, ба андешаи ӯ дар оянда нақши ҳалкунандаро дар сиёсати глобалӣ маҳз мансубияти тамаддунии давлатҳо бозӣ хоҳад кард. Албатта, ҳастанд муҳаққиқоне, ки ба ин андешаи С. Хантингтон розӣ нестанд, вале бо вуҷуди он консепсияи С.Ҳантингтон таббаддулоти инқилобиро вобаста ба ояндабинии низомҳои ҷаҳонӣ ба вуҷуд оварда.

Назарияпардозони мактаби дигари геополитикаи муосири амрикоӣ – мондиализм, вобаста ба тарҳи геополитикии ҷаҳони муосир нигоҳи фарқкунанда доранд. Ба ин мактаб Ф. Фукуяма, З. Бжезинский, Ж. Аттали, К. Санторро ва дигарон мансубанд, ки нуқтаи умумӣ вобаста ба низоми нави геополитикии ҷаҳонро баён намудаанд. Аксари онҳо ҷонибдори

ташкили “Ҳукумти ҷаҳонӣ”-е мебошанд, ки тавонад тамоми сайёраро аз нигоҳи сиёсию идеологӣ, иқтисодӣ ва ҳатто тамаддунӣ муттаҳид намуда, низоми наверо ташкил диҳад. Масалан, Ф. Фукуяма дар заминаи таҳлили назарияи таърихии муборизаи синфии марксизм консепсияи худро пешниҳод намудааст. Муаллиф зикр менамояд, ки аз нигоҳи консепсияи “Раванди таърихӣ”-и Карл Маркс таърих доимо дар ҳаракат буда, раванди ҳаракати онро инқилоб, ки боиси гузариш аз як сохтори ҷамъиятӣ ба сохтори дигари ҷамъиятӣ мегардад, ташкил медиҳад. Сабаби асосии инқилобро муборизаи синфӣ, аниқтараш норозигии синфи поёнӣ аз сохтори мавҷуда ва муборизаи шадиди ӯ барои озод шудан аз истисмор ташкил медиҳад. Аз ин ҷо, ба хулосаи Карл Маркс, норзигии табақаи поёнӣ сабаби инқилоб мегардад, ки ин ҳаракати таърихӣ буда, то он даме давом меёбад, ки ҷомеаи бидуни муборизаи синфии сотсиалистӣ ва иҷтимои бесинфи коммунистӣ ташкил ёбад. Ин марҳилаи ҳаёти инсониро Карл Маркс “хотимаи нахусттаърих ва оғози таърихи воқеии нахустинсон” унвон намуда буд, ки хоси замони коммунистӣ, яъне ҷомеаи бесинф аст, зеро ба андешаи ӯ он равандеро, ки мо таърихи инсонӣ мегӯем, дар асл як навъ пештаърихест, ки заминаҳои омодагӣ ба “таърихи воқеии инсон”- ро мегузорад. Танҳо баъди он, ки инсоният моҳияти инсонии худро бар гардонад, пасон таърихи воқеии ӯ сар мешавад, ки он “хотимаи нахусттаърих ва оғози таърихи воқеии нахустинсон” мебошад. Яъне, агар сабаби ҳаракати таърихӣ инқилоб ва сабаби инқилоб норозигии табақаи поёнӣ ва сабаби норозигӣ ин нобаробарии иқтисодиву иҷтимоӣ бошад, пас ба андешаи Карл Маркс дар ҷомеаи бесинфи коммунистӣ, ки баробарӣ таъмин гардида, зиддият ва муборизаи синфӣ аз байн меравад, инқилоб низ баамал намеояд, ки ин сабаби хотимаи ҳаракати таърихӣ ва “оғози таърихи воқеии абаринсон” унвон карда мешавад. Вале, Ф. Фукуяма дар заминаи таҷрибаи давлатдории Шӯравӣ, ки билохира дар муборизаи идеологӣ истодагарӣ карда натавонист ва барҳам хӯрд, ба хулосае меояд, ки зотан инсон талабгори баробарии иқтисодиву иҷтимоӣ ва ё танҳо шароити зиндагии арзанда набуда, балки арзиши бузургтареро ба мисли “озодӣ” аз ибтидои инкишофи худ то замони муосир ҷӯё будааст, ва аз сабабе, ки давлати Шӯравӣ ин арзиши “муқаддас”-ро ба инсон кафолат дода натавонист, аз миён рафт ва ҳоло тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ бояд зери идеологияи ягонаи ғолиб – идеологияи либералӣ муттаҳид шаванд ва барои расидан ба ҷомеаи либералӣ ҳаракат намоянд, зеро зотан инсон талабгори озодист ва сабаби “ҳаракати таърихӣ” низ ин кӯшиши ҷомеаи инсонӣ барои расидан ба ҳамин озодӣ будааст. Ф. Фукуяма ба хулосае меояд, ки хотимаи таърих ин давраи ғалабаи либерализм дар саросари ҷаҳон ва инсони охирин либералест, ки дар ҷомеаи либералӣ зиндагӣ менамояд. Ҳарчанд ин консепсияи Ф. Фукуяма маври интиқоди зиёд қарор гирифта буд, вале барои ташаккули низоми нави ҷаҳонӣ, баъди фурӯпошии низоми дуқутба, барои мамолики Ғарби либералӣ ба сифати заминаи бузурги фалсафию идеологӣ хизмат кардааст. Акнун метавон сари масъалае андеша намуд, ки оё дар “ҷаҳони нави либералӣ”-и Ф. Фукуяма мавқеи идеология то кучо муҳим мебошад. Ҳарчанд муаллиф зиддияту муборизаи идеологиро да низоми нав аз эҳтимол дур медонад ва ба андешаест, идеологияи либералӣ-демократии Ғарб рақиби арзанда надорад, вале бо вуҷуди ин як нуктаро бояд ба инобат гирифт, ки худи мавҷудияти идеологияи либералӣ-демократии Ф. Фукуяма ҳамчун идеологияи алтернативӣ дар замони муосир, худ далели бебаҳси аҳамияти идеология ва зарурати он барои ташаккулу инкишофи ҷамеа ва давлати муосир мебошад. Яъне, “хотимаи таърих” ҳанӯз “хотимаи идеология” нест.

Донишманди дигаре, ки вобаста ба низоми ҷаҳонии баъди фурӯпошии Иттиҳоди Шӯравӣ андешаронӣ намудааст, геостратеги машҳури амрикоӣ З.Бжезинский мебошад. Ӯ ҳанӯз дар даврони мавҷудияти Иттиҳоди Шӯравӣ назарияии геополитикиро вобаста ба наздикшавӣ ва ба ҳам омадани ду лагери ҷаҳонӣ – капитализму сотсиализм андешаронӣ намуда, назарияи конвергенсияро (наздикшавӣ) пешниҳод намуда буд. Мувофиқи андешаи ӯ ду “қутб” – ИМА ва ИҶШС, ки дар рақобат, зиддият ва ҳатто душмании беамон қарор доштанд, бояд ба ҳам наздик карда шуда, бо ин низоми ҷаҳоние созмон ёбад, ки тавонад дар тамоми сайёра ягонагӣ ва сулҳу салоҳро таъмин созанд. Вале нуктаи ҷолиб он аст, ки З. Бжезинский тақдири низоми нави ҷаҳониро танҳо ба як давлати абарқудрат – ИМА нисбат дода, онро ҳатто зарурати объективӣ ва воситаи ягона барои таъмини тартибот ва низом дар ҷаҳони нав медонад. Ба андешаи ӯ аз соли 1990 сар карда, ИМА се масъалаи асосиеро муаррифӣ намуд, ки принсипҳои асосии ҳамкории ӯро бо ҷаҳони нав муайян менамуд. Дар даврони президентии Ҷорҷ Буш – падар ин принсипҳо дар се вожа – “низоми нави ҷаҳонӣ” ифода ёфтанд. [16, с. 182].

Ӯ бар ин назар аст, ки агар гегемони ягонаи ҷаҳонӣ – Левиафан (истилоҳи Библия, ки Томас Гоббс ба илм ворид карда буд) мавҷуд набошад, “ҷанги ҳама муқобили ҳама” – Армагедон (истилоҳи Библия, ки З. Бжезинский истифода мекунад) дар тамоми сайёра ногузир аст. Аз ин хотир барои таъмини амнияту оромии сартосарии умумисайёравӣ ҷомеаи ҷаҳониро

зарур аст, то “Левиафан”-ero дар симои ИМА қабул кунад, зеро дар замони муосири шаклгирии низоми нави ҷаҳонӣ, ҳеҷ давлати дигаре лоиқи иҷрои функсияи «левиафан»-и ҷаҳонӣ нест. Ҳамин тариқ, дидгоҳи З. Бжезинский нисбати низоми нави ҷаҳонӣ аз қудрати ҷаҳонӣ кардани ИМА маншаъ гирифта, ба андешаи ӯ, ин варианти ягонаи нигоҳдории низому тартибот дар олами нав аст.

Хулоса. Ҳамин тавр маълум мегардад, ки шаклгирии низомҳои ҷаҳонӣ доимо аз мантиқи геополитикӣ сарчашма гирифта, дар дарозои таърих доктринаҳои илмии геополитикӣ ва дидгоҳи геополитикии сиёсатмадорон дар сиёсати глобалӣ асоси ташаккули низомҳои ҷаҳонӣ мебошад. Бо баинобатгирии он, ки ҳам дар Ҷанги якуми ҷаҳон ва ҳам дар Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ иттиҳоди давлатҳои қудрати баҳрӣ дастболо буданд, низомҳои ҷаҳонӣ дар заминаи доктринаҳои геополитикии донишмандони Ғарб шакл гирифтааст.

Адабиёт

1. Cohen, S. B. Geography and Politics in a Divided World / S. B. Cohen. - New York : [s. n.], 1963.
2. Gray, C. S. The Geopolitics of the Nuclear Era / C. S. Gray. - New York : [s. n.], 1977.
3. Fukuyama, F. The End of History? / F. Fukuyama // The National Interest. - 1989. - No. 16. - P. 3–18.
4. Bush, G. H. W. Address Before a Joint Session of the Congress on the Persian Gulf Crisis and the Federal Budget Deficit [Электронный ресурс] / G. H. W. Bush. - 11 September 1990. - Режим доступа: https://bush41library.tamu.edu/archives/public-papers/2217 (дата обращения: 22.03.2026).
5. Huntington, S. P. The Clash of Civilizations? / S. P. Huntington // Foreign Affairs. - 1993. - Vol. 72, no. 4. - P. 22–49.
6. Kirk, W. Geographical Pivot of History / W. Kirk. - Leicester : Leicester University Press, 1965.
7. Kissinger, H. Diplomacy / H. Kissinger. - New York : Simon and Schuster, 1994. - 912 p. - P. 23–24.
8. Mackinder, H. J. Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction / H. J. Mackinder. - London : [s. n.], 1919.
9. Mackinder, H. J. Geographical Pivot of History / H. J. Mackinder // Geographical Journal. - 1904. - P. 26–31.
10. Mackinder, H. J. The Round World and the Winning of the Peace / H. J. Mackinder // Foreign Affairs. - 1943. - Vol. 21, no. 4. - P. 595–605.
11. Meinig, D. W. Heartland and Rimland in Eurasian History / D. W. Meinig // Western Political Quarterly. - 1956. - Vol. 9. - P. 553–569.
12. Harper, D. Novus Ordo Seclorum [Электронный ресурс] / D. Harper // Online Etymology Dictionary. - Режим доступа: https://www.webcitation.org/6Iuj10GDq?url=http://www.etymonline.com/index.php?term=Novus+Ordo+Seclorum.
13. Vergilius Maro, P. Eclogues [Электронный ресурс] / P. Vergilius Maro ; ed. J. B. Greenough // Perseus Digital Library. - Режим доступа: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0056&redirect=true.
14. Samuel, P. H. The Clash of Civilizations? / P. H. Samuel // Foreign Affairs. - 1992. - No. 3. - P. 22–49.
15. Spykman, N. J. The Geography of the Peace / N. J. Spykman. - New York : Harcourt, Brace and Company, 1944. - P. 35–44.
16. Бжезинский, З. К. Выбор: глобальное господство или глобальное лидерство / З. К. Бжезинский ; пер. с англ. - Москва : Международные отношения, 2005. - 288 с.
17. Валлерстайн, И. Геополитические миро-системные изменения: 1945–2025 годы / И. Валлерстайн // Вопросы экономики. - 2006. - № 4. - С. 67–83.
18. Клаузевиц, К. О войне : в 2 т. / К. Клаузевиц ; пер. с нем. - Москва : Государственное военное издательство Наркомата обороны Союза ССР, 1937. - 1000 с.
19. Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева. - Москва : АСТ, 2024. - 640 с. - С. 56.
20. Хрусталев, М. А. Анализ международных ситуаций и политическая экспертиза / М. А. Хрусталев. - Москва : Аспект Пресс, 2015. - 208 с. - С. 125.
21. «Четырнадцать пунктов» Вильсона // Иванян, Э. А. Энциклопедия российско-американских отношений. XVIII–XX века / Э. А. Иванян. - Москва : Международные отношения, 2001. - 696 с.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИЮ КОНСЕПТУАЛИИ ОМӮЗИШИ НИЗОМИ НАВИ ҶАҲОНӢ АЗ ДИДГОҲИ ГЕОПОЛИТИКӢ

Дар мақола асосҳои консептуаливу доктринавии омӯзиши низомҳои ҷаҳонӣ аз дидгоҳи геополитикӣ баррасӣ гардидааст. Муаллиф, дар заминаи таҳлили доктринаҳои классикиву неоклассикии геополитикӣ таъкид менамояд, ки низомҳои ҷаҳонӣ ва тақсимоти нави ҷаҳон хосатан пас аз Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ дар заминаи мантиқи геополитикӣ ва қонунияту доктринаҳои геополитикии пешниҳоднамудаи муҳаққиқони варзидаи ин самт аз қабили Ҳелфорд Маккиндер ва Николас Спикмэн шакл гирифта, ба сиёсати глобалӣ ва низоми ҷаҳонии муосир низ андешаҳои ироанамудаи неоатлантистоне мисли Ҳ. Киссинҷер, С.Ф. Ҳантингтон, Ф.Фукуяма ва З.Бжезинский таъсири назаррас гузоштааст. Зикр мегардад, ки дар натиҷаи ғалабаи Ғарб ва қудрати баҳрӣ дар Ҷанги Сард муддати муайян ИМА дар сиёсати глобалӣ мавқеи ҳалкунанда ва яккатозро касб намуда, дар асоси ғояҳои геополитикони муосири амрикоӣ кӯшиши ҳифзи абарқудратии худро менамояд.

Калидвожаҳо: низоми нави ҷаҳонӣ, геофалсафа, талоссократия, теллурократия, novo ordo seclorum, new world order, қалби замин, манфиатҳои геополитикӣ, ҳимояи манфиатҳо, максима, Rimland, Heartland.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ НОВОГО МИРОВОГО ПОРЯДКА С ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ ТОЧКОЙ ЗРЕНИИ

В статье рассматриваются концептуальные и доктринальные основы изучения мировых систем с геополитической точки зрения. Автор, на основе анализа классических и неоклассических геополитических доктрин, подчеркивает, что мировые системы и новое деление мира сформировались именно после Первой мировой войны на основе геополитической логики и законности геополитических доктрин, предложенных ведущими исследователями этого направления, такими как Хелфорд Маккиндер и Николас Спикман, и что в глобальную политику и современного мирового порядка также оказали значительное влияние идеи неоатлантистов, таких как Х. Киссинджер, С.Ф. Хантингтон, Ф.Фукуяма и З.Бжезинский. Отмечается, что в результате победы Запада и военно-морской мощи в холодной войне США на определенный период заняли решающую и однозначную позицию в мировой политике, стремясь на основе идей современных американских геополитиков сохранить свою сверхдержаву.

Ключевые слова: новый мировой порядок, геофилософия, талоссократия, теллурократия, novo ordo seclorum, сердцевина Земли, геополитические интересы, защита интересов, максима,Rimland, Heartland.

THEORETICAL AND CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF THE NEW WORLD ORDER FROM A GEOPOLITICAL POINT OF VIEW

The article examines the conceptual and doctrinal foundations of studying world systems from a geopolitical point of view. Based on the analysis of classical and neoclassical geopolitical doctrines, the author emphasizes that world systems and the new division of the world were formed precisely after the First World War on the basis of the geopolitical logic and legality of geopolitical doctrines proposed by leading researchers in this field, such as Helford Mackinder and Nicholas Speakman, and that global politics and the modern world order were also influenced by significant influence of the ideas of neo-Atlanticists such as H. Kissinger, S.F. Huntington, F. Fukuyama and Z.Brzezinski. It is noted that as a result of the victory of the West and naval power in the cold war, the United States for a certain period took a decisive and unambiguous position in world politics, striving to preserve its superpower based on the ideas of modern American geopoliticians.

Keywords: new world order, geophilosophy, talossocracy, tellurocracy, novo ordo seclorum, new world order, core of the Earth, geopolitical interests, protection of interests, maxim, Rimland, Heartland.

Дар бораи муаллиф
Мӯминов Мустақим Абдувакилович
унвонҷуйи кафедраи сиёсатшиносӣ ва робита бо ҷомеа
Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.
Суроға: 734003, Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Саид Носиров 33
E-mail: muminovmustaqim@gmail.com

Об авторе
Муминов Мустаким Абдувакилович
Соискатель кафедры политологии и связей с общественностью Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан.
Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саида Носирова, 33.
E-mail: muminovmustaqim@gmail.com

About the Author
Muminov Mustaqim Abduvakilovich
Research Degree Applicant, Department of Political Science and Public Relations, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan.
Address: 33 Said Nosirov Street, Dushanbe, 734003, Republic of Tajikistan.
E-mail: muminovmustaqim@gmail.com

ТДУ 327(5-191.2)

ПАЙГИРИ МАНФИАТҲОИ МИЛЛӢ ДАР ФАЗОИ ГЕОПОЛИТКИИ МИНТАҚАИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Муродова Г.Р.
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар ибтидои асри 21 минтақаи Осиёи марказӣ ба яке аз муҳимтарин марказҳои геополтикии ҷаҳони муосир табдил ёфтааст. Пеш аз гузаштан ба таҳлили пайгирии манфиатҳои миллӣ дар фазои геополитикии Осиёи Марказӣ бояд заминаҳои геополитикии ин минтақа муайян карда шавад. Зеро проблемаҳои геополитикӣ дар минтақаи “Осиёи Марказӣ” муҳим боқӣ мемонанд. Бори аввал минтақаи Осиёи Марказиро географӣ немис Гумболдт А. соли 1843 ба унвони минтақаи алоҳида ҷудо намудааст. Мувофиқи тафсири ӯ, ин минтақа “ҳудудҳои ҷанубии Олтой то нишибеи шимолии Ҳимолой”-ро дар бар мегирад [15]. Дар даврони ИҶШС дар харитаи сиёсии ҷаҳон минтақаи “Осиёи Марказӣ” вуҷуд надошт, вале дар ҳудуи давалати ягонаи Шӯравӣ истилоҳи “Осиёи Марказӣ ва Қазоқистон” истифода мешуд. Марҳилаи муҳим дар муайян намудани сарҳад ва истилоҳот дар робита ба ин минтақа пас аз пошхӯрии ИҶШС барраси гардид, ин мулоқоти сарони панҷ давлати минтақа- Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қазокистон, Қирғизистон, Узбекистон ва Туркменистон дар соли 1993 буд, ки дар ин ҷаласа истилоҳи “Осиёи Марказӣ” хусусияти истифодаи байналмилалиро соҳиб гардид. Кишварҳои нави пасошӯрави координати геополитикии худро муайян карданд.

Фазои геополитикии Осиёи Марказӣ як қаламрави васеъ аст. Он тақрибан 10% қаламрави қитъаи Осиёро ишғол менамояд ва дар қисми марказии Авруосиё ҷойгир аст. Минақаи Осиёи Марказӣ дар ғарб бо Аврупо, дар шарқ бо кишварҳои Осиё, дар шимол бо Федератсияи Руссия ва дар ҷануб бо кишварҳои ҷаҳони мусулмонӣ сарҳади умумӣ дорад. Аҳамияти фазои геополитикии минтақа бо муҳимияти байниминтақъавии он барои тиҷорат ва дигар муносибатҳои байни кишварҳои Аврупо, Шарқи наздик ва Осиё муайян карда мешавад. Аз ин минтақа таърихан роҳи бузурги абрешим гузаштааст. Дар шароити муосир минтақаи Осиёи Марказӣ аз ҳисоби мавҷудияти захираҳои бузурги карбогидридҳо, тилло, мис, уран, металлҳои вазнин ва ҷойгиршавии масирҳои транзитию коммуникатсионӣ инчунин геополитикӣ таваҷҷуҳи кишварҳои пешрафтаи ҷаҳонро эҳсос мекунад.

Минтақаи Осиёи марказӣ як гиреҳи нодиригеополитикӣ мебошад, ки чаҳор “қудрати ҳастаӣ”- Руссия, Чин, Ҳиндустон ва Покистонро мепайвандад. Аз ин рӯ ба назари мо муҳим аст, ки давлатҳои Осиёи Марказӣ ба такягоҳи сулҳу субот табдил ёфта, ба терроризми байналмилалӣ ҷиноятҳои муташаккил муқовимат карда тавонанд. Проблемаи амнияти минтақавӣ хусусияти глобалӣ ва аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Вазифаи стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи кунуни бахотири пайгирии манфиатҳои миллӣ дар фазои геополитикии Осиёи марказӣ, аз он иборат аст, ки робитаҳои нав дар низоми муносибатҳои байнамилалиро бо қудратҳои ҷаҳон пайгири намояд.

Диқати асоси ба ҳали мушкилотҳои амнияти миллӣ ва минтақавӣ равона карда шавад. Бояд зикр кард, ки ба истиснои давлатҳои Руссия, Чин, Ҳиндустон, Покистон инчунин Ҷопон, Эрон, Туркия, Арабистони Саудӣ, Кореяи Ҷанубӣ ва кишварҳои Иттиҳоди Аврупоро метавон ба сифати қудратҳои нав барои ҳамкориҳои минтақавию байналмилалалӣ дар пайгирии манфиатҳои миллӣ барои кишвари Тоҷикистон дохил кард. Мақсади асоси давлатҳои зикргардида аз нигоҳи геополитикӣ назорат ба фазои марказии Авруосиё ва аз нуқтаи назари геоиқтисодӣ назорат аз болои захираи минтақа ва робитаҳои нақлиётии минтақа мебошад. Аз ин рӯ Тоҷикистонро лозим меояд, ки ҳамкориҳои судмандро бо баинобатгирии манфиати миллӣ, мавқеи геополититкӣ ва мавқегирии геополитикиаш нисбати давлатҳои номурда равона намояд ва вобаста набудани давлатро дар арсаи фаъолияти байналмилалӣ таъмин созад [14].

Бояд қайд намуд, ки минтақаҳои ноустувори геополитикие дар фазои геополитикии минтақаи Осиёи Марказӣ вуҷуд доранд, ки кушиш нигоҳ доштан, мутттаҳид кардан ё васеъ кардани доираи таъсирро васеъ мегардонанд. Махсусан канорагирии сиёсӣ ба хотири *“безараргардонии объективӣ”* нисбати мушкилиҳои геополитикии минтакавӣ. Кишварҳои дар боло зикргардида дар муносибати худ бо Осиёи Марказӣ принсипҳои муайянеро риоя мекунанд, ки дар байни онҳо присипи минтақагароии геополитикӣ барҷаста аст. [3, с. 68-79].

Ин принсип ба мо имконият медиҳад, ки фазои геополитикии минтақаи Осиёи Марказиро ҳамчун фазои ягонаи геополитикӣ, қаламравӣ дорои манфиатҳои умумии сиёсӣ ва иқтисоди барассӣ намоем. Фаъолияти фаъолонаи байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон бо соҳибии истиқлолият ва тавонии мустақилона муайян кардани афзалиятҳою самтҳои сиёсати

хориҷӣ бахотири пайгирии манфиатҳои миллӣ дар фазои геополитикии имрӯзаи минтақа муайян мегардад. Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ҳамкории фаъол бо созмонҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ манфиатдор аст. Зеро ташкили бесуботии сиёсӣ дар минатқа дар асоси муносибатҳои субъективии давлатҳои абарқудрат истисно нест. Дар навбати дигар минтақаро терроризму экстермизми байналмилалӣ, қочоқи маводи мухаддир, ҷиноятҳои муташаккил ва мушкилоти таназзули муҳити зист ҳамроҳи менамояд.

Вазъияти этнодемографиро низ дар фазои ин минтақа, ки хавфи бузургеро хамроҳ аст, метавон мураккаб арзёбӣ кард. Шумораи умумии аҳолии Осиёи Марказӣ мувофиқи омори дар соли 2021 74.5 миллион нафарро ташкил медиҳад, ки ин аҳолиро зиёда аз 100 намуди халқиятҳо фаро мегиранд. Мисол водии Фарғона дар ин минтақа зичии зиёди аҳолиро дар мегирад, ки дар он тоҷикҳо, узбекҳо ва кирғизҳо зиндагӣ мекунанд. Мувофиқ ба ин води Фарғона байни Тоҷикистон, Узбекиситон ва Қирифизистон тақсим гардидаст. Дар ин шароит бачуд омадани танишҳо қавмӣ дар водии Фарғона бавуҷуд омада, хуруҷи хушунатҳои этникиро ташаккул медиҳад. Бо вуҷуди мураккабии вазъияти геоплотикии минтақа Ҷумҳурии Тоҷикистонро лозим аст, ҷиҳати пайгири манфиатҳои миллӣ дар ин фазои пуртазод вазифаҳои зеринро ба анҷом расонад:

а) бо ҳукуматҳои кишварҳои минтақа ва ҷонибҳои дахлдор оид ба ҳалли масъалаҳои дар асоси дипломатияи пешгирикунанда ҳакори намояд;

b) вазъро дар маҳал назорат ва таҳлил намуда, иттилоотҳои заруриро оид ба кушишҳои пешгирии низоъ ба шарикони рушди минтақа пешниҳод намояд;

c) Бо САҲА, ИДМ, Созмони Ҳамкории Шанхай ва дигар созмонҳои минтақавӣ робитаи худро нигоҳ дорад, кушишҳо ва ташаббусҳои сулҷуёнаи онҳоро дастгири намояд ва ба ҳамоҳангсозию табодули иттилоот бо назардошти ваколатҳои мушаххаси онҳо мусоидат намояд.

Бояд қайд намуд, ки яке аз роҳҳои фаъоли дигари пайгирии манфиатҳои миллӣ дар фазои геополиткии имрӯзаи минтақа барои Тоҷикистон ҳамкориҳои фаъол ба тамоми минтақаҳои чаҳон ва созмонҳои байналмилалӣ аст. Зеро ташкили созмонҳои минтақавӣ, ки уҳдаи иҷрои вазифаҳои пешгӯзошта намешавад вазъро то чанд дар фазои геополитикии Осиёи Марказӣ мушкилу мураккаб мегардонанд. Ҳадаф аз гуфтаи боло фаъолияти “Ташкилоти ҳамкории Осиёи Марказӣ” ба шумор меравад, ки дар аввали ташкил гардидан иҷрои вазифаҳои бузург дар минтақа дошт. Аз ҷумла вазифаи аввалиндараҷаи ин созмон ташаббусҳои минтақавӣ буд: эҳёи Роҳи бузурги абрешим, ҳалли мушкилоти экологии баҳри Арал, даъвати Машварати ҳамкорӣ ва тадбирҳои боварӣ дар Осиё, ба этидол овардани вазъ дар Афғонистон, мубориза ба терроризми байналмилалӣ ва ифротгароии динӣ, қочоқи маводи мухаддир, ғайриқонунии муҳоҷират, камбизоатӣ ва ғайра. Аммо бо далели паст будани самаранокии фаъолият дар ин созмон соли 2005 он бо созмони САҲА хамроҳ карда шуд. [13].

Аз ин рӯ афзалияти Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар пайгирии манфиатҳои миллӣ дар заминаи бархурди мафиатҳои геополитикии минақа ширкат дар сохторҳои бузурги байналмилалӣ аст, на ҳамгироии маҳдуд дар дохили минтақаи худ.

Фазои геополитикии минтақаи Осиёи Марказӣ таваҷҷуҳ талаб аз ҷониби тамоми қудратҳои ҷаҳони имрӯз буда, Тоҷикистонро лозим менамояд ба хотири пайгири манфиатҳои миллӣ дар ин шароит нақш ва мақоми худро дар фазои геополитикии минтақа муайян намояд. Зеро ташаккули манзараи геополитикии Осиёи Марказӣ дар марҳилаи фаъол қарор дорад. Махсусан бисёре аз кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон Руссия, Чин, ИМА, Ҳиндустон, Покистон, Ҷопон ва ҷаҳони давлатҳои аврупоӣ ба ин минтақа аз ҷиҳати захиравӣ ва ҷолибияти стратегӣ таваҷҷӯҳ зоҳир менамоянд.

Пайгирии манфиатҳои миллӣ дар фазои воқеияти геополитикии Осиёи Марказӣ масъалаи асосии идора барои давлатҳо мавқегирифтаи ин минтақа дар замони пуртазоди имрӯз ба ҳисоб рафта назари мувафақ ва иродаи устувори сиёсиро аз ҷониби субъектҳои аввал талаб менамояд. Зеро фазои геополитикии Осиёи Марказӣ системаи қонунҳои объективиеро дар худ таҷассум менамояд, ки рушди давлатҳои минтақаро вобаста ба мавқеи ҷуғрофӣ мушахас месозад ва ба сиёсати дохилӣ ва хориҷии онҳо таъсир мерасонад. Марҳилаҳои инкишофи геополитикӣ махсусан марҳилаи “*беловежӣ*” фазои геополитикии Осиёи Марказӣ вобаста ба манфиатҳои миллӣ ва ҳадафҳои геополитикию геостратегии ИМА ва Аврупо мавриди назари дигар қарор дод. Махсусан татбиқи сиёсати яккутбаи ҷаҳон.

ИҶШС давлати абарқудрати ҷаҳон дар қарни 20-ум буд ва мавқеи геополитикии Осиёи Марказӣ фазои геополитикии он ба шумор мерафт. Бад шудани мавқеи геополитикии ИҶШС дар солҳои 80-ум, набудани стратегияи миллии самарабахши давлат ва баҳо надодан ба чолишҳои геополиткии давлатҳои зид дар асосҳои рақобатҳои идеологӣ ва сиёсӣ боиси

нобудгардидани ин давлат аз харитаи сиёсии олам шуд. Дар ин замина муносибатҳои нави геополитикӣ аз ҷониби давлатҳои манфиатдор махсусан ҷаҳони Аврупо ва ИМА нисбат ба фазои геополитикии Осиёи марказӣ мушахас гардид. Муносибати геополитикии ИМА ва НАТО ба консепсияи сиёсати якқутбаи ҷаҳон пас аз пошхурии ИҶШС асос ёфт, ки рақиби асосии ин навъи сиёсати ҷаҳонӣ Руссия ба шумор меравад. Муносибати ИМА ва НАТО дар асоси ин навъи модели геополитикӣ таъминкунандаи чунин муносибатҳои мушахас барои татбиқи сиёсати якқутбаи ҷаҳон аст:

1. Ба иттиҳоди ҳарбию сиёсӣ НАТО кушиши муттаҳид намудани мамлакатҳои дар канори уқёнуси Атлантика воқеъгардида;
2. Муқарар намудани назорат аз болои коммуникатсияҳои баҳрии ҷаҳон;
3. Афзудани таҳдидҳои баҳрӣ пеш аз ҳама ба Руссия, Чин, Ҳиндустон инчунин кишварҳое, ки ядрои Авруосёро ташкил медиҳанд.

Дар шароити нави геополитикӣ вазъи Осиёи Марказӣ ва давлатҳои мавқеъдошта аз ду даҳ сола пеш тоҷанд таваҷҷуҳталаб гардида, мавқегирии геополитикии Руссия ва ИМА-ро дар асоси бархурди манфиатҳои геополитикӣ ва геострагӣ муайян менамоянд. Руссия давалати абарқудрати минтақаи Осиё дар низоми муносибатҳои минақавию байналхалқӣ ишора гардида, дастраси ба ҳадафҳои геополитикиашро дар ин минтақа зидди ИМА ва шарикони стратегии он муайян менамояд. Ҳадафи геополитикии Руссияро мовофиқ ба ақидаи назариятчиёни Ситоди генералии Қуввахоии Мусаллаҳи Федератсияи Руссия пешгирии васегардии минтақаи манфиатҳои геополитикӣ ва ҷаҳонии ИМА ва бунёди ҷаҳони бисёрқутбӣ ташкил менамояд [10, с. 12]. Дар ин равандҳои пурҷараёни геополитикӣ, ки майдони фаъолияти геополитикии давлати абарқудрати ҷаҳонро ба монанди Федератсияи Руссия, ҶМЧ, ИМА, Покистон ва Хиндустонро муайян мекунад мавқегирии геополитикӣ давлатҳои минтақаро душвор менамояд. Зеро пайваста таваҷҷуҳ ба як давлати абарқудрат ба сифати шарики стратегӣ вазъиятро мушкил месозаду вобастасозии сиёсиро дучанд ва дар навбати дигар муносибати субъективии ИМА-ю шарикони стратегии он давлатҳои минтақаро ба нобоварӣ нисбати фаъолияти онҳо водор менамояд.

Бояд тазаккур дод, ки пайгирии манфиатҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фазои геополитикии Осиёи Марказӣ рузмара гардида, интихоби шарики стратегии тоандозае боэтимодтар талаб менамояд. Тоҷикистон бинобар мавқеи ҷуғрофии худ дар доираи бархурди манфиатҳои геополитикӣ ва байналмилалӣ қарор дорад. Тиҷорати ғайриқонунии маводи мухаддир, терроризм, зуҳурии хатарҳои навъи геополитикӣ (ба сари қудрат омадани ташкилоти террористии Толибон дар Ҷумҳурии исломии Афғонистон) ва глобализм мушкилотро актуалӣ намуда, онҳоро ба категорияи таҳдидҳо ба амнияти миллӣ пайваст менамояд. Дар айни замон тамоюлии объективии геополитикӣ паст гардидани нақши давлатҳои миллӣ дар баробари афзудани аҳамияти иттиҳодияҳои байналмилалӣ ба шумор меравад [12].

Дар баробари ин тадбирҳои амалии андешидашудаи олигархияи байналхалқӣ ва элитаи сиёсӣ дар соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, ки мақсади амалии онҳо дар минтақаҳои олам ва давлатҳо ба фоидаи максималӣ нигаронида шудааст, хавфии ҷиддии геополитикиро барои Тоҷикистон дар шароити имрӯз ба миён меорад. Дар ин доираи муносибатҳои геополитикӣ фишори иқтисодӣ, технологияи мураккаби иттилоотӣ ва қуввахои низомӣ истифода мешавад, ки мафҳуми “истиқлолияти миллӣ”- ро рад менамояд. Ҳамаи ин фазои фаъолият дар доираи як калима “глобализм” анҷом мешавад. Дастраси ба манфиатҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фазои геополитикии Осиёи Марказӣ дар раванди глобализм мушкилиҳои зиёдро пеш мегузорад. Мавқеи ҷуғрофии Тоҷикисон аз як даҳсола пеш дида муносибати мушахасро дар рушди соҳаҳои ҳаётти ҷамъияти талаб менамояд.

Ҳимояи манфиатҳои миллӣ дар замони муосир давлати Тоҷикистонро ҳамчун субъекти мустақил дар низоми муносибатҳои навъи геополитикӣ муарифӣ менамояд. Манфиатҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон метавон тавре муайян кард, ки ба ниёзҳои бақо, амният, рушди кишвар, арзишҳои меросии таърихию фарҳангӣ, тарзи ҳаёти тоҷикӣ, саъю кушиш ва ҳавасмандии фаъолияти субъектҳои сиёсати давлатӣ, ба баланд бардоштани қудрати миллӣ дар тамоми ҷузъҳои асосии он (иқтисодӣ, илмию техникӣ, маънавӣ, ҳарбӣ) инчунин баланд бардоштани сатҳи зиндагии шаҳрвандон таъсир месозад, муайян мегарданд. Истилои манфиатҳои миллӣ аксар вақт дар ду шакли фаҳмиш таҳлил мешавад:

- Манфиатҳои миллӣ ҳамчун категорияи марказӣ бо масъалаҳои сиёсати хориҷӣ таҳлил мешавад, зеро манфиатҳои миллӣ имиҷи сиёсии давлатро муайян менамояд ва бояд дар арсаи байналмилалӣ ҳимоя гарданд;

- Манфиатҳои миллӣ бо сиёсати дохилӣ алоқаманд аст. Дар шакли дуюми таҳлил манфиатҳои миллӣ ҳамчун роҳи таҳлилии сиёсати беруна амал мекунад, ки чунин муносибат ба мактаби реализми сиёсии ИМА алалхусус Моргентау Г., хос аст. [1, с. 98].

Пайгирии манфиатҳои миллӣ, ки объекти асосии ҳадафҳои геополитикӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони имрӯзаи ҷаҳонӣ ва минтақавӣ башумор меравад, бояд таҳлили ҳамаҷонибаю объективияти фаҳмишро аз ҷониби муҳақиқону субъектҳои сиёсӣ соҳиб бошад ва вобаста ба самти таҳлили илмӣ мавриди таҳлил ва таҳқиқ қарор гираду дар раванди амалии муносибатҳои идораи давлатӣ татбиқ гардад. Ба сифати манфиатҳои миллӣ, ки пайроҳаи фаъолиятиро дар фазои имрӯзаи геополитикии Осиёи марказӣ ба давлати миллии Тоҷикистон муайян мекунанд метавон чунин нишон дод: ҳифзи истиқлолият ва тамомияти арзии Ҷумҳурии Тоҷикистон; таъмини амнияти миллии давлат дар соҳаи сиёсӣ, иқтисодӣ, ҳарбӣ-стратегӣ, илмӣ-техникӣ, иттилоотӣ ва экологӣ, нигоҳдории ризоияти ҷамъиятӣ ва суботи сиёсӣ дар кишвар; таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, фаъолияти устувори ниҳодҳои давлатӣ, таҳким ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти онҳо; дахлнопазирии сохтори конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷумла истиқлолияти давлатӣ ва воҳиди сохторӣ, тарбияи ватандӯсти ва таҳкими ваҳдати мардуми Тоҷикистон; нигоҳдори ва такмили арзишҳои моддӣ ва маънавии ҷомеъаи Тоҷикистон; тараққиёти иқтисодиёт ба манфиати тамоми Тоҷикистон; таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд; рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ дар асоси шарикӣ.

Пайгирии манфиатҳои миллӣ барои Тоҷикистон дар шароти имрузаи геополитикии минтақа вобаста ба рушду инкишофи давлат сурат мегирад. Махсусан мавқегирии мушахаси геополитикиро барои ҳифзи манфиатҳои миллӣ нисбат ба муносибати Руссия, ҶХХ ва ИМА дар минтақа бояд муайян сохт. Зеро бархурди манфиатҳои миллии давлатӣ рубаинкишоф нисбат ба давлати абарқудрат фазои номусоиди сиёсию иқтисодиро ба миён мегӯзорад. Ҳамгироии фаъолият бахотири ҳимояи манфиатҳои миллӣ бо ҶХХ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фазои имрӯзаи геополитикии минтақа муносибати таҳлилгардида ва омӯхташударо талаб месозад. Тибқи андешароиҳои худи сиёсатмадорони чиноӣ дар сиёсати хориҷии ин давлат ду ҳадафи асосии стратегӣ бояд татбиқ гардад: фароҳам овардани шароити мусоиди беруна барои навсозии рушди давлат; таъсиси ҶХХ ҳамчун яке аз қутбҳои ҷаҳони бисёрқутбӣ. [10, с. 13-14].

Ҳадафи аввал ҳали ду масъаларо дар бар мегирад, ба дастрасии манфиатҳои миллии давлатҳои дигар ҳатман монеа эҷод менамояд. Масъалаи аввал пешгирии иштироки ҶХХ дар задухурдҳои мусалаҳона дониста шуда, масъалаи дуюм бошад рушди робитаҳои тиҷорӣ ва иқтисодиро барои ҷалби сармоя, технология ба кишварҳо ва кушодани бозорҳои навро ташкил медиҳад. Ҳадафи дуюми стратегии сиёсати хориҷии Чин ташаккули ҷаҳони бисёрқутбӣ ва таъсиси Чин яке аз қутбҳои этирофшуда мебошад. Ба гуфтаи коршиноси сиёсати хориҷии чини Дин Шичуаня, дар шароити бисёрқутбӣ Чин имкони бештаре барои бозӣ дар зиддиятҳои байни дигар кишварҳо пайдо мекунад, ва ҳамзамон кушиш менамояд, ки аз маҳдудиятҳои ҷорикардаи бисёрқутбӣ бо тамоми қудрат канорагирӣ намояд [9, с. 136].

Афзоиши таъсир ба олами беруна тавассути “қувваи якҷоя”-и мамлакат дар Чин “интихоби нав” номида шуд, ки зарурати васеъ кардани майдони истиқоматии ЧМЧ-ро берун аз ҳудуди миллӣ асоснок менамояд. Агар образнок карда гуем, Чин ба ин ҷаҳон тамом дохил шудани нест, вай тамоман ҷаҳонро ба худ даровардани мешавад. Бесабаб нест, ибораи зерин дар байни синологҳо маъмул аст: “Чин кишвари дигар нест, Чин башари дигар аст” [2, с.128].

Инчунин маълум аст, ки робитаҳои шарикии Тоҷикистон аз ибтидои солҳои 92-юм бо Чин бавуҷуд омад, ки мавқеи муайяни иқтисодиро ишғол намуд. Ҷумҳурии мардумии Чин аслан дастраси ба манфиатҳои геополитикӣ ва миллиашро дар асоси вобастасозии иқтисодӣ равона намуда, назорати геополитикиашро аз болои давлатҳои қарздор татбиқ месозад. Махсусан барои Тоҷикистон, ки қарздиҳандаи асоси давлат ва бонкҳои Чинӣ башумор мераванд, хатарҳои иқтисодиро барои ҳимояи манфиатҳои миллӣ ва истиқлолияти сиёсӣ пешниҳод менамояд. Бояд тазаккур дод, ки равандҳи сиёсии минақавӣ аз ҷонибӣ давлатҳои абарқудрат дар фазои геополитикии минтақа тавре роҳандозӣ гардидааст, ки танҳо дар марказӣ диқати онҳо манафиатҳои миллӣ ва геополитикиашон қарор мегиранд. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар раванди пайгирии манфиатҳои миллӣ дар фазои геополитикии минтакаи Осиёи марказӣ ба инобат гирифтани заминаҳои эҳтимолии таҳдидҳои дохилӣ ва хориҷӣ ниҳоят муҳим аст:

- конфигуратсияи (ҷойгиршавӣ) майдони геополитикии Тоҷикистон фазоест, ки системаи сохтори дохилӣ ва хориҷии давлатро ба сохтори тағйирёбандаи муҳити сиёсати байналмилалию минтақавӣ мепайванд. Дар ин раванд мувозинати шарикии стратегӣ бо

баинобатигирии манфиатҳои миллӣ ба давлатҳои абарқудрат ва ташкилотҳои минтақавӣ бояд ба роҳ монда шавад, зеро эҳтимоли ташкили хатарҳои хориҷӣ аз ҷониби давлатҳои абарқудартӣ минтақавӣ ва ҷаҳонӣ нисбати ҳимояи манфиатҳои миллии кишвар дар равандҳои сиёсии минтақавӣ ва дохили давлатӣ истисно намегардад;

- ҷойгиршавии андозаи ҳудуди давлат аз нуқтаи назари ташкилӣ нисбат ба таъмини амнияти миллӣ тадбирҳои мудофиявии аҳамияти стратегӣ доштаро дар минаҡа (Осиёи Марказӣ) талаб дорад ва ин омил нигоҳ доштани бетарафии сиёсиро дар миқёси минтақа барои Тоҷикистон махсусан вобаста ба ҳаводиси имрӯзаи минтақавӣ, вазъи Афғонистон инчунин Руссия ва Украина мушкил мегардонад, ки сарзадани хатарҳои хориҷӣ нисбат ба ҳимояи манфиатҳои миллии кишвар дар сатҳи байналмилалӣ ва минтақавиро истисно намесозад;

- камбудани аҳолии Тоҷикистон мушкилоти зичии пасти аҳолиро дар қаламрави кишвар ба вуҷуд меорад, ки ба иқтидори мудофиявӣ таъсири манфӣ расонида, хавфи хатарҳои дохилӣ ва хориҷиро нисбат ба авзои давлат ва павйгирии манфиатҳои миллӣ фароҳам менамояд;

- ҷиҳати муҳими пайгирии манфиатҳои миллии мамлакати мо бавуҷуд овардани асосҳои худидоракунии ҳарбию стратегии Тоҷикистон мебошад. Аз ин лиҳоз вазифаи асоси бунёди Қувваҳои Мусаллаҳ аст, ки қодир ба таъмини амнияти миллӣ аз таҳдидҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва идеологию фарҳангӣ дар миқёсӣ минтақавӣ бошад. Истифодаи имкониятҳои иқтисодӣ ва демографии давлат дар ин раванд бояд мушахас ва саривақтӣ гардад. Қувваҳои Мусаллаҳ бояд қисмҳо, отрядҳои сайёр ва кадрии кифояи ба ҷанг тайёрро дар бар бигирад.

Пайгирии манфиатҳои миллӣ заминаи дарки равандҳои геополитикиро дар асоси муносибат ва фаъолиятҳои давлатҳои абарқудрат нисбат ба ҷаҳони давлатҳои пуриқтидори минтақавӣ ва рубаинкишофи он муайян намуда, моҳияти геополиткаи давлатро пешниҳод месозад. Аз ҷумла мафҳуми сиёсии давлат бо хусусиятҳои сиёсати дохилию хориҷӣ, доктринаи ҳарбӣ, рушди иқтисод, сохтмони қувваҳои мусаллах вобаста ба мақеи ҷуғрофии кишвар, сатҳи рушди қувваҳои истеҳсолкунанда (аз ҷумла илм), таркиби минталитети мардум, фарҳанг, низоми иҷтимоӣ, суботи сиёсӣ ва хусусияти муносибатҳои байнидавлатии кишварро муарификунанда, геополитикаи давлат шинохта мешавад .

Ҷумҳурии Тоҷикистонро вобаста ба сатҳи рушду инкишоф пайгири манфиатҳои миллӣ дар заминаи фазои геополитикии минатаҡа, пайваста фоъол менамояд. Махсусан нигоҳдошти тамомияти арзӣ назорати сарҳад, истифодаи нуқтаҳои ҳудуди давлатии аҳамияти геополитикӣ дошта пайгирии манфиатҳои миллиро дар фазои геополитикии имрӯзаи минтақа мураттаб сохта, давлатро ба сифтаи давлати тавоно, ки қодир аст робитаи зичи байниминтақаи марзии худ ва назорати геопотикии худро нигоҳ дорад ба ҷомеаи ҷаҳонӣ пешниҳод менамояд. Ҳар гуна тамоюлҳои заиф кардани ҳамкорӣ давлатро маҷрӯҳ сохта, боиси аз даст додани назорати геоплолитикии он мегардад.

Хулоса пайгирии манфиатҳои миллӣ дар фазои геополитикии Осиё марказӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи рӯзмара дар идораи давлатӣ буда, ҷиҳати пайгирии онҳо пешниҳодҳои зеринро муаллиф лозим мешуморанд:

1. Давлати Тоҷикистон дар нашуънамои худ бояд кушиш намояд, ки унсурҳои пурқимати муҳити ҷуғрофиашро аз худ намояд ва истифодаи миллиро татбиқ созад;

2. Аввалин такони афзоиши ҳудудии фаъолиятро вобаста ба вазъияти минтақа дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятию давлатӣ, ки аз маданияти сиёсии олии гуруҳи ҳукумрон бар меояд бароҳ монад;

3. Тамоюлҳои умумии мутаҳидшавии давлатҳои минтақаро вобаста ба эҳтироми истиқлолияти сиёсӣ, назорати фазои геополитикии минтақа ҳамроҳи намояд, то давлати миллӣ қувватро дар пайгирии манфиатҳои миллӣ соҳиб гардад.

4. Шароити имрӯза ва ояндаи Тоҷикистонро дар соҳаи иқтисодӣ ва ҳарбӣ бояд омухт, тавсияҳои илман асосноку коркаршуда дар асоси таҳлилу омӯзиши доктринаҳои геополтикии давлатҳои абарқудрати ҷаҳонию минтақа ба роҳ монда шавад то заминаи рушди геополитикаи кишварро дар асоси тактикаю стратегияи идораи давлатӣ осон намояд;

5. Пайгири манфиатҳои миллӣ дар раванди муносибатҳои сиёсии байни давлатҳо дар минтақа бо баинобатгирии авъзои геополитикӣ ба абарқудратҳои ҷаҳон бароҳ монда шавад. Зеро фазои геополитикии минтақа бархурди манфиатҳои геополитикии давлатро вобаста ба ҷойгиршавии ҷуғрофи истисно намекунад ва хатари калони минтақавиро барои давлати Тоҷикистон дар асоси соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангию манавӣ муратаб менамояд;

6. Ҳамкориҳои хориҷӣ бо тамоми давлатҳои ҷаҳонӣ дар асоси пайгирии манфиатҳои миллӣ вобаста ба вазъи минтақаю ҷаҳон.

Адабиёт

1. Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Сусоколов А.А. Этносоциология.—М.,1998. http://www.politnauka.org /library/uchebnik/ethnosoc.php
2. Галенович Ю. Китай и сентябрьская трагедия Америки. - М.: - 2002. С. 167.
3. Гэ Х. Современное возрождение геополитических исследований и его значение для Китая // Международный обзор. 2015. № 2. С. 68–84. 葛汉文.地缘政治研究的当代复兴及其中国 意义 .《国际展望》 2015年第2期68– 84.共17页.
4. Дергачев, В. Геополитическая трансформация международных транспортных коридоров / В. Дергачев // Вестник аналитики - №3. – 2006
5. Кустарёв, А. Государственный суверенитет в условиях глобализации // Pro et Contra. 2006. Т. 10. № 4. / А. Кустарёв // Вестник РУДН, серия Политология, 2010, № 1
6. Лу, Г. Переосмысление китайской внешней политики в отношении стран Центральной Азии на фоне « одного пояса и одного пути» / Г. Лу // Изучение и дискуссия.2016. №1.С.87-91.
7. Межуев, Б.В. Моделирование понятия «национальный интерес» (На примере дальневосточной политики России конца XIX начала XX в.) / Б.В. Межуев // Полис. 1999. № 1.
8. Межуев, Б.В. Понятие «национальный интерес» в российской общественно-политической жизни / Б.В. Межуе // Полис. 1997. № 1.
9. Свешников, А.А. Концепции КНР в области внешней политики и национальной безопасности / А.А. Свешников // Китай в мировой политике. М.: РОССПЭН. -2001. -С. 136.
10. Точка зрения Цзян Цзэминя на вопрос развития и интеграции мировой архитектоники - высказывания Дэн Сяопина // Шицзе цзинцзи юй чжэнчжи. -1999 - № 11. -С. 12
11. Цыганков, Л.П. Ганс Моргентау: взгляд на внешнюю политику / Л.П. Цыганков // Власть и демократия: зарубежные ученые о политической науке. М., 1992.
12. Ш.С.Утяпов Геополитика Национальная безопасность г. 2010 город Алматы. https://articlekz.com/article/11054.
13. Laumullin M. *Where Central Asia moves?* [Kuda dvizhetsya Tsentral'nayaAziya?][Electronicresource].URL:http://carnegieendowment.org/2013/09/23/куда-движется-центральная-азия/gnwr? reloadFlag
14. Lu H. Reconsideration of the Chinese foreign policy concerning the countries of Central Asia against the background of «One belt and one way» [Pereosmyslenie kitaiskoi vneshnei politikiv otnoshenii stran Tsentral'noi Azii na fone «Odnogo poyasa i odnogo puti»] // Studying and a discussion [Izuchenie i diskussiya]. 2016. N 1. P. 87–91.
15. Murataliyeva N. T. History of emergence of the concept «Central Asia» [Istoriya vozniknoveniya ponyatiya «Tsentral'naya Aziya»] [An electronicresource].URL: http://www.easttime.ru/reganalitic/1/193.html.

ПАЙГИРИ МАНФИАТҲОИ МИЛЛӢ ДАР ФАЗОИ ГЕОПОЛИТКИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Дар мақолаи мазкур пайгирии манфиатҳои миллӣ дар фазои геополитикии Осиёи Марказӣ (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон) мавриди омузиш қарор дода шууаст. Муаллиф дар асоси таҳлили адабиётҳои илмӣ заминаи омузиши масъаларо мазкурро мавриди таҳқик карор додаанд. Ба андешаи муаллифон пайгирии манфиатҳои миллӣ дар шароити имрӯзаи геополитикии минтақа вобаста ба авзои имрӯзаи фазои геополитикӣ масъалаи муҳими таҳқиқию таҳлилӣ ва ташкилӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Инчунин дар мақолаи мазкур роҳҳои дастраси ба пайгирии манфиатҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фазои геополитикии Осиёи марказӣ дар асоси муносибатҳои давлати бо давлатҳои абарқудрат баррасӣ гардидааст. Ҳамзамон нақш ва мавқеи манфиатҳои миллӣ дар муайянсозии мавқеи геополитикии кишвар низ мавриди таҳлил қарор гирифтаст.

Калидвожаҳо: манфиатҳои миллӣ, фазои геополитикӣ, Осиёи Марказӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, давлатҳои абарқудрат, хатарҳои геополитикӣ, сиёсати минтақавӣ, мутаҳидшавии давлат, амнияти миллӣ, мавқеи геополитикӣ, суботи сиёсӣ.

ПРЕСЛЕДОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ НА ГЕОПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В данной статье исследуется преследование национальных интересов на геополитическом пространстве Центральной Азии. На основе анализа научной литературы автор решил выделить основу изучения данного вопроса. По мнению автора, преследование национальных интересов в современных геополитических условиях региона является важным исследовательским, аналитическим и организационным вопросом для Республики Таджикистан. Также в данной статье рассматриваются доступные пути реализации национальных интересов Республики Таджикистан в геополитическом пространстве Центральной Азии на основе отношений государства со сверхдержавами. При этом также проанализированы роль и место национальных интересов в определении геополитического положения страны.

Ключевые слова: национальные интересы, геополитической пространство, Центральная Азия, Республика Таджикистан, геополитческие угрозый, региональная политика, государственное обьединение, национальная безапасность, геополитческое , политческая стобильность.

THE PURSUIT OF NATIONAL INTERESTS IN THE GEOPOLITICAL SPACE OF CENTRAL ASIA

This article examines the pursuit of national interests in the geopolitical space of Central Asia (on the example of the Republic of Tajikistan). Based on the analysis of scientific literature, the authors decided to highlight the basis for studying this issue. According to the authors, the pursuit of national interests in the current geopolitical conditions of the region is an important research, analytical and organizational issue for the Republic of Tajikistan. Also, this article discusses the available ways to implement the national interests of the Republic of Tajikistan in the geopolitical space of Central Asia based on the relations of the state with the superpowers. At the same time, the role and place of national interests in determining the geopolitical position of the country is also analyzed.

Keywords: national interests, geopolitical space, Central Asia, Republic of Tajikistan, geopolitical threats, regional policy, state unification, national security, geopolitical, political stability.

Дар бораи муаллиф
Муродова Гулчеҳра Ризобоевна
номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент, мудири кафедраи сиёсатшиносии
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ
735360 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб кучаи С. Сафаров

Об авторе
Муродова Гулчехра Ризобоевна
Кандидат политических наук, доцент, заведующий кафедрой политологии
Кулябский государственный университет имени Абуабдулло Рудаки
735360 Республики Таджикистан г. Куляб улица С. Сафаров

About the author
Muradova Gulchehra Ruziboevna
dotcent, associate professor, head of the Department of Political Science of
Kulyab State University name Abuabdullo Rudaki
735360 RT city Kulob street S. Safarov

УДК 1.101.1

РОЛЬ САМАНИДОВ И ТАДЖИКСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ТАДЖИКСКОЙ НАРОДНОСТИ И НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ

Бабаев К.

Таджикский международный университет иностранных языков имени С. Улугзода

В истории любой страны есть эпохи, которые занимает особое место. В нашей отечественной истории таковой является эпоха Саманидов, которая служит точкой отсчёта становления первой формы нашей национальной государственности, положив начало процессу формирования таджикской народности. Именно государство Саманидов проторила дорогу к дальнейшей эволюции институциональных основ той суверенной государственности таджикского народа, которая сформировалась после победы Великой Октябрьской социалистической революции, изменившая не только весь прежний уклад жизни таджикского народа в направлении прогресса, в результате которой впервые на политической карте мира появилась государство под названием «Таджикистан», но и стала поворотным моментом в истории человечества в XX в.

С эпохой Саманидов связан также и процесс формирования национального самосознания. Раскрывая личностный аспект сущности самосознания и самопознания, российский философ А.Г. Спиркин отмечает: «Способность к самосознанию и самопознанию – исключительное достояние человека, который в своём самосознании осознаёт самого себя как субъекта сознания, общения и действия, становясь в непосредственное отношение к самому себе» [14, с. 141]. Данное суждение вполне применимо к национальному самосознанию, представляющее собой осознание народом принадлежности к своей этнической общности, её места среди других народов и положения в системе сложившихся общественных отношений. Экстраполируя отмеченное на эпоху Саманидов, можно констатировать, что именно в этот период в силу сложившихся определённых исторических условий, приведших с одной стороны к ослаблению влияния Арабского Халифата в Среднеазиатском регионе, а с другой – к усилению влияния и восхождения во властную пирамиду местных политических элит, ориентированных на суверенность региона, происходит формирование национального самосознания. Одновременно с этим начался процесс формирования стремления к национальному самопознанию, т.е. процесс осмысления, усвоения и воспроизводства таджикским народом традиций, культуры, языка, проявляющийся в сознательном выборе и поддержании системы ценностей своего ближайшего этнического окружения, определение по отношению к нему своей собственной позиции. Этот процесс, инициированный государством Саманидов, не прекращался даже тогда, когда это государство в силу объективных и субъективных факторов прекратило своё существование.

В дальнейшем свой заметный след в этом процессе во второй половине XIX - начале XX в. оставил опыт таджикского просвещения по формированию национального самосознания и побуждения стремления к национальному самопознанию, повышения его уровня, придав этому новый импульс, продвигая идею прогресса на основе просвещения народа, воспитания чувства уважения к национальной культуре и культуре других народов.

Эпоха таджикского просвещения одухотворена подвижнической деятельностью его выдающихся представителей, которая, занимая не столь продолжительный, но достаточно содержательный временной промежуток, внесла огромный вклад в процесс формирования и повышения уровня национального самосознания и развития национального самопознания, начавшийся ещё в эпоху Саманидов.

Данный процесс, охватив длительный исторический период, продолжается и сегодня в новых исторических условиях в эпоху суверенного развития Республики Таджикистан, наполнившийся новым содержанием, когда страна встала на путь демократических преобразований, став частью мирового сообщества и заняла в нём свою достойную нишу.

Анализируя проблемы национальной независимости через призму роли Саманидов в формировании таджикской народности, Эмомали Рахмон отметил: «Национальная независимость Таджикистана приобрела соответствующие основы для функционирования в современном мире, сложились предпосылки для предельно научного осмысления истоков нашей истории и культуры. Изучение опыта Саманидов по созданию централизованного государства и усвоение его исторических уроков может оказаться очень полезным для молодых стран Центральной Азии, образовавшихся после распада Союза ССР. Эти уроки чрезвычайно важны и для современного Таджикистана» [16].

В новых социально-политических и геополитических условиях, которые сложились после распада СССР, пришло осознание того, что построение нового независимого государства невозможно без формирования национального самосознания и национального самопознания, без учёта опыта становления таджикской государственности, оставленного нашими предками и предшествующими поколениями нашего недавнего прошлого в период нахождения республики в составе единого многонационального федеративного государства.

Осмысливая исторический опыт пребывания таджикского народа в различных государственных образованиях, его славное прошлое и перспективы суверенного бытия, Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон, пишет: «В наше судьбоносное время, когда многие нации и народности оказались перед историческим выбором, и нам, таджикам, с обретением независимости, важно проанализировать своё давнее и ближайшее прошлое, вынести уроки из истории, определить своё место и роль в мировом сообществе» [15, с. 32-33].

В свете того, на чём акцентирует внимание глава нашего государства, его суждения во многом связаны с эпохой Саманидов, являющейся одним из наиболее значимых периодов в историческом прошлом таджикского народа. Анализ и изучение опыта функционирования Саманидского государства важен потому, что с ним, как было отмечено выше, связан процесс становления первой формы таджикской государственности и формирования таджикской народности, а также наиболее значимые достижения в различных сферах жизни, и в частности это касается такого уникального явления, получившего мировое признание, как классическая персидско- таджикская литература, роль которой в формировании национального самосознания огромна. В концентрированной форме это нашло отражение в бессмертной поэме Фирдоуси «Шахнаме». Величайшую роль Саманидов в формировании таджикского народа показал Садриддин Лини, который отметил: «Тем, что они (ираноязычные народы – К.Б.) после арабского завоевания сохранились как одна нация со своим языком, литературой, культурой, таджикский и иранский народы обязаны именно Саманидам» [1, с. 53].

Саманидское государство было первым и наиболее содержательным опытом таджикской государственности, возникшее в эпоху средневековья в IX веке, когда Аббасиды передали управление восточными областями (Хоросан и территория современной Средней Азии - К.Б.) в руки представителей местной земледельческой аристократии. Относительно данного факта академик Гафуров Б.Г. в своём фундаментальном труде «Таджики» отмечает: «Роль этой аристократии особенно возросла с 821 г., т.е. с приходом к власти в Хоросане Тахиридов, а затем Саманидов» [8, с. 40]. В наибольшей степени этот регион достиг своего расцвета в период правления династии Саманидов. И хотя это государство носило название Саманидского, тем не менее, по своей сути, оно было таджикским, т.к. именно с государством Саманидов в IX-X вв. связан процесс образования таджикской государственности и завершения формирования таджикской народности. В этом государстве в качестве государственного литературного языка был таджикский язык (порси-и дари). Как пишет академик Гафуров Б.Г.: «Таджикский язык (порси-и форси) исторически сформировался и вышел на широкую арену политической и культурной жизни в Хоросане, Систане и Мавераннахре, где сложились первые независимые от халифата государственные образования восточно-иранских народностей» [8, с. 88]. Приход к власти династии Саманидов был обусловлен объективными факторами, связанными с ослаблением влияния Арабского Халифата в Средней Азии в начале IX века из-за постоянных народных выступлений, которые были ориентированы на достижение суверенности от арабского ига.

Характеризуя роль и значение Саманидов в отечественной истории можно применить к их деятельности по созданию таджикской государственности и формированию таджикской народности (этноса) понятие «пассионарность», введённое в науку русским учёным Л.Н. Гумилёвым, который отмечал, что «пассионарность – это способность и стремление к изменению окружения» [9, с. 71]. Согласно Гумилёву «люди, обладающие пассионарностью, инициируют образование новых этносов» [11, с. 424]. Именно такой пассионарностью, обладал основатель Саманидского государства Исмоил Сомони, с деятельностью которого связано завершение упомянутого выше процесса формирования таджикской народности (этноса). Создатель Саманидского государства Исмоил Сомони реализовал объективную потребность таджикского и других народов, проживавших в этом государстве народов, в консолидации и тем самым явился выразителем того, что именуется национальными интересами, которые он отстаивал.

Учитывая то, что Саманидское государство это государство феодального типа, то объективных условий для перехода к более сложной форме этнической общности на том

историческом этапе ещё не сложились. Поэтому относительно эпохи Саманидов можно говорить лишь о такой этнической общности, как народность и констатировать роль Саманидов в формировании таджикской народности. Что же касается нации как высшей формы эволюции этнической общности, то нация это продукт более развитого капиталистического общества, формировавшаяся в условиях образования национального и международного рынка, для которой главным признаком выступает общность экономической жизни. В Таджикистане формирование таджикской нации, как и других наций Средней Азии, связано с переходом от феодализма к социалистическому обществу в первой четверти XX в.

Вопрос о сущности нации является дискуссионным. Однако в социально-политической мысли сегодня преобладают два основных теоретических подходов к пониманию сущности нации: конструктивистский и примодиалистский. В целом в науке на постсоветском пространстве, в частности и в отечественной науке преобладающим подходом в понимании сущности нации является примордиалистский подход. Мы также придерживаемся данного подхода в понимании сущности нации, в котором «особое значение имеют этногенетические факторы, и прежде всего язык, традиции и обычаи, акцентирующие внимание на общности происхождения людей, факторах кровного родства и духовной солидарности данной группы населения» [13, с. 171]. Сущность этого подхода выразил немецкий учёный XIX в. Отто Бауэр, который писал, что «Нация – это вся совокупность людей, связанных в общность характера на почве общности судьбы» [7, с. 139].

Большой вклад в разработку теории этногенеза внёс Л.Н. Гумилёв. Выделенное им самосознание этноса является важным для анализа процесса формирования таджикского этноса, его самосознания и развития национального самопознания.

Чтобы понять сущность национального самосознания необходимо всесторонне проанализировать прошлое, чтобы, погружаясь в своё «Я», задуматься о том, кто мы есть, что мы собой представляем и что мы можем сделать для нашей Отчизны. Именно в этом состоит смысл того, к чему призывал Сократ, который был первым в древнегреческой философии, кто поставил вопрос о формировании самосознания и самопознания, переориентировав тенденцию развития философии в плоскость изучения человеческой субъективности, т.е. внутреннего мира человека, его души в противоположность тому, чем занимались древнегреческие натурфилософы, акцентировавшие внимание на изучении природы, ставя её в центр своей онтологии и гносеологии. Отсюда следует знаменитое изречение Сократа «Познай самого себя». В этом, собственно, заключается сократовская установка на самопознание, ибо, следуя учению Сократа невозможно сделать нечто, не зная, что оно собой представляет, т.е., не зная, кто мы есть, мы не поймём смысл нашего предназначения в этой жизни и будем не способны осознать свою культурную и этническую идентичность. В этом смысле правомерна мысль Френсиса Бэкона, который утверждал: «Мы столько можем, сколько знаем» [10]. Это особенно важно, когда речь идёт о таджикской молодёжи, выросшей в эпоху независимости, которая, являясь объектом воздействия массовой культуры и социальных сетей, порой не делает правильные выводы из потребляемой информации, получаемой ими из источников, искажающих истину, которые пропагандируют ценности чуждые таджикскому менталитету и национальной культуре.

Сказанное позволяет утверждать, что время возникновение Саманидского государства, его функционирование, расцвет и упадок требует своего осмысления и, соответственно, необходимость извлечения исторического урока, как для современного этапа развития страны, так и для её будущего. При этом следует иметь в виду, что опыт образования государства Саманидов не есть истина в последней инстанции и не есть идеальная модель, которую надо слепо копировать, перенося то, что было характерно для феодального общества в наш современный XXI век информационных технологий. Но изучать этот опыт необходимо с поправкой на современность с её цифровой экономикой для того, чтобы не совершать ошибок, за которые будут расплачиваться будущие поколения.

Эпоха Саманидов, начав строительство первой формы таджикской государственности и, завершив формирование таджикской народности, создала фундамент, на котором последующие пассионарные личности различных эпох, которые, являясь носителями «импульса пассионарности», продолжили развитие начатого Саманидами процесса формирования национального самосознания и повышения уровня национального самопознания. К числу таких личностей принадлежали представители движения таджикского просвещения второй половины XIX – начала XX в., роль и значение которого состоит в том, что оно явилось закономерным следствием общественной потребности в необходимости

утверждения демократической культуры на основе просвещения и приобщения таджикского народа к достижениям мировой культуры.

Уникальность и своеобразие таджикского просвещения состоит в том, что оно в отличие от европейского Просвещения формировалось и функционировало в условиях сложной социально-политической и идеологической обстановки, сложившейся в Бухарском эмирате, где власть находилась в руках Мангытской династии, которая не заботилась о национальных интересах страны и преследовала лишь свои эгоистические интересы. Действия властей, направленные на препятствование реформам, не могли остановить объективный запрос общества на обновление в различных сферах жизни, которое было подготовлено объективно сложившимися политико-культурными факторами. Одним из таких факторов, приведших к возникновению таджикского просвещения является процесс присоединения во второй половине XIX века Средней Азии к России. В свою очередь таджикское просвещение, ориентируясь на прогрессивную русскую культуру, подготовило условия для будущих социально-экономических и политических преобразований в первой четверти XX века, кардинально изменивших жизненный уклад таджикского народа. Своим приходом в Среднюю Азию Россия сократила цивилизационный разрыв, существовавший между Европой (читай Евразией – К.Б.) и Средней Азией. При всех своих издержках процесс присоединения Средней Азии к России в целом носил прогрессивный характер, имевший под собой культурно-цивилизационную основу. Этот процесс способствовал активному взаимодействию культур и цивилизаций, благодаря которому народы Средней Азии осуществили своего рода цивилизационный прорыв в будущее и ощутили благотворное влияние передовой русской культуры на развитие национальной культуры региона, которая, преодолевая региональную, этническую и религиозную замкнутость, обогащалась новыми культурными образцами, что, так или иначе, оказало воздействие на национальное самосознание таджиков и стимулировало национальное самопознание.

Отмечая роль русской культуры в пробуждении национального самосознания таджикского и других народов Средней Азии, возникает потребность провести исторические параллели между эпохой эллинизма и эпохой таджикского просвещения, которые, несмотря на большую временную отдалённость, тем не менее, имеют много общего, что обусловлено сходством их целей и задач, в основе которых лежат геополитические и культурно-цивилизационные факторы:

1) обе эти эпохи связаны с тем, что в соответствующие исторические периоды была осуществлена аннексия Средней Азии Греко-македонской империей с одной стороны и Российской империей – с другой;

2) обе империи, завоевавшие Среднюю Азию - Греко-македонская и Российская, распространили в этом регионе свою культуру – культуру эллинизма как своеобразный синтез греческой и восточной культур и русскую культуру;

3) Образование империей Македонского на завоёванной территории в Средней Азии Греко-Бактрийского государства, а Российской империей -Туркестанского генерал-губернаторства.

4) Обе империи, устремившись на Восток, расширили геополитическое пространство: Греко-македонская империя сняла угрозы, исходившие от Ахеменидской державы, а Российская империя предотвратила проникновение в Среднюю Азию Британской империи.

Благодаря грекам в IV в. до н.э. в эпоху эллинизма Средняя Азия приобщилась к многообразию философских идей греко-эллинистической традиции и открыла для себя великих мыслителей античности Платона и Аристотеля. Их идеи оказали большое влияние на становление и развитие средневековой философской мысли таджикского народа, воплощением чего явилась философия восточного перипатетизма (аристотелизма), выдающимися представителями которой были Аль-Фароби и Ибн Сино, творчество которых приходится на эпоху Саманидов.

В отличие от греков русская культурная экспансия в Средней Азии носила более масштабный характер, последствия которой ощутимы и сегодня в XXI веке, в результате которой народы этого региона открыли для себя имена таких гениев русской классической литературы, как Пушкин, Гоголь, Достоевский, Толстой и др. По сути, приход России в Среднюю Азию предвосхитил не только появление движения таджикского просвещения, но и ускорил процесс трансформации таджикской народности на пути к более высокому уровню этнической общности, т.е. от народности к нации, что произошло после победы Великой Октябрьской социалистической революции. В этом смысле правомерным является утверждение Фридриха Энгельса в соотнесении с той эпохой, которая была нацелена на

преобразования, что «Россия действительно играет прогрессивную роль по отношению к Востоку (в том числе к Средней Азии – К.Б.)” [10, с. 211].

Сопоставляя эпоху Саманидов и эпоху таджикского просвещения через призму рассматриваемой проблемы, можно констатировать следующее:

- во-первых, у Саманидов были более благоприятные условия для реализации заявленных целей, которые широко использовали административный ресурс, в то время как таджикские просветители свою деятельность по реализации поставленных целей осуществляли в сложных политических и идеологических условиях;

- во-вторых, если в эпоху Саманидов завершился процесс формирования таджикской народности и стартовал процесс формирования национального самосознания и национального самопознания, то в эпоху таджикского просвещения это процесс получил новый импульс, ускорение которому придал приход во второй половине XIX века в Среднюю Азию России. При этом таджикское просвещение, ставшее результатом прихода России в этот регион и формировавшееся под влиянием прогрессивной русской культуры, было идеологической основой продвижения процесса формирования национального самосознания и национального самопознания.

Следует отметить, что русская культура, которую болезненно воспринимало реакционное мусульманское духовенство, не отменяло и не заменяло национальную культуру, наоборот, она стимулировала её развитие, способствуя формированию национального самосознания. Самым последовательным сторонником русской культуры был основоположник просветительского движения в Бухарском эмирате Ахмад Дониш, который, по мнению известного советского востоковеда Е.Э. Бертельса, является отцом новой таджикской литературы, сформировавшейся под влиянием передовой русской культуры. В связи с этим Е.Э. Бертельс пишет: «Приступая к таджикской литературе XIX в., мы, прежде всего, сталкиваемся с яркой фигурой «отца» новой таджикской литературы - Ахмади Каллэ, деятельность которого наложила свой отпечаток на всю последующую литературу эпохи и даже после Октябрьской революции продолжала оказывать известное воздействие на формирование советской таджикской литературы» [4, с. 9].

Дониш высоко оценивал присоединение Средней Азии к России, находясь под впечатлением достигнутых ею успехов в процессе осуществления социальной реформы. В связи с этим таджикский философ А.М. Богоутдинов, пишет: «В своей Бухаре он мечтал видеть порядки пореформенной России» [6, с. 363]. По словам С. Айни, именно труды Дониша производили среди передовой части студентов медресе «настоящую духовную революцию...» [2, с. 62-63].

Предвосхищая события великих преобразований в XX в. по упразднению ненавистной и деспотической власти эмира, Ахмад Дониш в своём главном произведении «Редчайшие происшествия», написал: «Будет великая битва и произойдут поразительные изменения» [3, с. 252]. Спустя 20 лет после смерти Дониша сбылись его пророческие слова - в России победила социалистическая революция, а в жизни народов Средней Азии произошли кардинальные изменения.

В условиях современного периода развития Республики Таджикистан опыт Саманидов и таджикских просветителей должен быть востребован в процессе формирования национального самосознания подрастающего поколения и повышения уровня их национального самопознания.

Литература

1. Абдулатипов, Р. Мой таджикский народ / Р. Абдулатипов. – Москва, 2011. – 272 с.
2. Айни, С. Коротко о моей жизни / С. Айни. – Сталинабад, 1958. – 127 с.
3. Ахмад, Д. Редчайшие происшествия / Д. Ахмад. – Сталинабад, 1957. – 193 с.
4. Бертельс, Е.Э. Рукописи произведений Ахмада Каллэ / Е.Э. Бертельс Е.Э. – Т. III. 1936. – 20 с.
5. Бауэр, О. Национальный вопрос и социал-демократия / О. Бауэр. СПБ., 1909. – 600 с.
6. Богоутдинов, А.М. Избранные произведения / А.М. Богоутдинов. – Душанбе: “Дониш”, 1980. – 418 с.
7. Бэкон, Ф. Новый Органон / Ф. Бэкон. – М.: “Рипол-Классик”, 2018. – 364 с.
8. Гафуров, Б.Г. Таджики / Б.Г. Гафуров. Кн. II. – Душанбе: “Ирфон”, 1989. – 480 с.
9. Гумилёв, Л.Н. Этногенез и биосфера Земли [Текст] / Л.Н. Гумилёв. – М., 1994. – 236 с.
10. Маркс, К., Энгельс, Ф. Сочинение / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 21. – М., 1986. – 376 с.
11. Никитич, Л.А. Философия / Л.А. Никитич. – М., – 575 с.

12. Рахмонов, Э.Ш. Выступление на международном семинаре «Вклад Саманидов в культурное наследие Центральной Азии» / Э.Ш. Рахмонов // Народная газета. – 1998. – 26 июня.
13. Соловьёв, А.И. Политология: политическая теория, политические технологии / А.И. Соловьёв. – М., 2003. – 559 с.
14. Спиркин, А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. – М., 1972. – 303 с.
15. Рахмонов, Э. Таджики в зеркале истории / Э. Рахмонов. – Душанбе, 1996. – 80 с.
16. Рахмонов, Э. Выступление на международном семинаре «Вклад Саманидов в культурное наследие Центральной Азии» / Э. Рахмонов // Народная газета. – 1998. – 26 июня.

РОЛЬ САМАНИДОВ И ТАДЖИКСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ТАДЖИКСКОЙ НАРОДНОСТИ И НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ

Статья посвящена анализу одной из важных проблем отечественной истории, которая связана с процессом формирования таджикской народности, завершившегося в эпоху государства Саманидов, представляющего собой первую форму таджикской государственности. Отмечается, что государство Саманидов стало фундаментом последующей эволюции институциональных основ суверенной государственности таджикского народа после победы Октябрьской революции, а апогеем этого процесса стало обретение Таджикистаном государственной независимости в 1991 г. Автор обосновывает идею о том, что формирование таджикской народности, завершившееся в эпоху Саманидов, положило начало формированию национального самосознания и самопознания. По мнению автора, другой эпохой, внесший большой вклад в процесс формирования и повышения уровня национального самосознания и развития национального самопознания, начавшийся ещё в эпоху Саманидов, является период таджикского просвещения, которое придала этому процессу новый импульс, продвигая идею прогресса на основе просвещения народа, воспитания чувства уважения к национальной культуре и культуре других народов.

Ключевые слова: государство Саманидов, национальное самосознание, национальное самопознание, таджикская народность, таджикское просвещение, идентичность, этнос, нация, этническая общность, государственность, суверенитет, Средняя Азия.

НАҚШИ СОМОНИЁН ВА МАОРИФИ ТОҶИК ҲАМЧУН ЗАМИНАИ ТАШАККУЛИ ХАЛҚИ ТОҶИК ВА ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ

Мақола ба таҳлили яке аз масъалаҳои муҳимми таърихи ватанӣ бахшида шудааст, ки бо раванди ташаккули халқияти тоҷик робита дорад. Ин раванд дар замони давлати Сомониён, ки нахустин шакли давлатдории тоҷикон маҳсуб мешавад, ба анҷом расидааст. Қайд карда мешавад, ки давлати Сомониён барои рушди минбаъдаи асосҳои ниҳодии (институсионалии) давлатдории соҳибистиқлоли халқи тоҷик пас аз пирӯзии инқилоби октяр замина гузошта, авҷи ин раванд, ба даст овардани истиқлоли давлатии Тоҷикистон дар соли 1991 маҳсуб мегардад. Муаллиф ин андешаро асоснок мекунад, ки ташаккули тадриҷии халқи тоҷик дар замони Сомониён поягузори худшиносӣ ва худогоҳии миллӣ гардид. Ба андешаи муаллиф, давраи дигаре, ки ба таҳким ва баланд бардоштани сатҳи худогоҳии миллӣ (ки ибтидои он ба замони Сомониён мувофиқ аст) саҳми бузург гузоштааст, давраи маорифпарварии тоҷик мебошад. Маорифи тоҷик бо пеш бурдани ғояи пешрафт дар асоси маърифати халқ ва тарбияи ҳисси эҳтиром ба фарҳанги миллӣ ва фарҳанги дигар халқҳо, ба ин раванд такони тоза бахшидааст.

Калидвожаҳо: давлати Сомониён, худшиносии миллӣ, худогоҳии миллӣ, халқияти тоҷик, маорифи тоҷик, ҳувият, этнос, миллат, ҷомеаи этникӣ, давлатдорӣ, соҳибистиқлолӣ, Осиёи Миёна.

THE ROLE OF THE SAMANIDS AND TAJIK ENLIGHTENMENT IN THE FORMATION OF THE TAJIK NATIONALITY AND NATIONAL IDENTITY

The article analyzes a crucial issue in national history concerning the formation of the Tajik nationality, which was completed during the era of the Samanid state the first form of Tajik statehood. It is noted that the Samanid state laid the foundation for the subsequent evolution of the institutional bases of the sovereign statehood of the Tajik people following the victory of the October Revolution, with the apogee of this process being Tajikistan's attainment of state independence in 1991. The author substantiates the proposition that the formation of the Tajik nationality, completed during the Samanid era, initiated the development of national identity and self-awareness. According to the author, another pivotal era that made a major contribution to fostering and elevating national self-awareness which began in the Samanid period is the era of Tajik enlightenment. This movement gave a new impetus to the process by promoting the idea of progress grounded in public education and the cultivation of respect for both national culture and the cultures of other peoples.

Keywords: Samanid state, national identity, national self-awareness, Tajik nationality, Tajik enlightenment, identity, ethnos, nation, ethnic community, statehood, sovereignty, Central Asia.

Об авторе
Бабаев Кенджа
Кандидат политических наук, доцент кафедры философии и политологии
Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзода
734049, Республика Таджикистан, город Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6.
Email: bekon_1954@mail.ru

Дар бораи муаллиф
Бабаев Кенҷа
Номзади илмҳои сиёсӣ, дотсенти кафедраи фалсафа ва сиёсатшиносӣ
Донишгоҳи байналмиллалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода
734049, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6.
E-mail: bekon_1954@mail.ru

About the autor
Babaev Kenja
Candidate of Pulitikal, Docent
Department of Philosophy and Political Science
Tajik State Universiti international foreign languages named after Sotim Ulugzoda
734019, Dushanbe city, st. Mukhammadiev 17/6.
Email: bekon_1954@mail.ru

ТДУ 327.7(575.3)

МАҚОМИ СОХТОРҲОИ ХАМГИРОИИ ФАЗОИ ГЕОСЁСИИ АВРУОСИЁИ БУЗУРГ ДАР СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Нурализода С.
Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи Аҳмадҷон Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.

Ташкилотҳои минтақавӣ ва нақши онҳо дар сиёсати байналмилалӣ асри XX-ум бештар аҳамият пайдо намуданд. Тақвияти мавқеъгирии сохторҳои минтақавӣ дар сиёсати байналмилалӣ ба андозаи бештар пас аз Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ ба амал омад. Аммо ташаккули назариявии ин ҷараён ҳамчун яке аз навъҳои минтақашиносӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ дар ибтидои асри XX-ум ба вуқӯъ пайвастааст.

Дар ин давра дар кишварҳои ғарбиаврупоӣ сараввал иттиҳодияҳои гумрукӣ таъсис дода шуданд, ки ба бозори британиёӣ дастрасии имтиёзнок гирифта, маҳз ҳамон вақт низоми тиҷорати бисёрҷониба ба вуҷуд омада буд ва ин инъикоси минтақашиносӣ гардид. Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки дар ибтидо созмонҳои минтақавӣ, ки ҳадафи онҳо ҳамгироии кишварҳо дар дохили минтақа буд, хусусияти иқтисодӣ доштанд.

Омили дигари беруна ҷаҳонишавии иқтисодиёт вобаста бо пайдоиши типи нави минтақашиносӣ ва минтақасозии иқтисодиёт дар солҳои 90-ум мебошад. Ҷаҳонишавӣ парадигмаи тиҷоратиро аз байналмилалӣ то ҷаҳонӣ дигаргун намуд. Бо тараққӣ ёфтани равандҳои ҷаҳонишавӣ дар олам мустақилона ва берун аз доираи гурӯҳҳои ҳамгироии иқтисодӣ иштирок кардан дар тиҷорати байналмилалӣ барои давлат хеле душвор аст. Набудани боҷи гумрукӣ ва монеаҳо барои рушди равобити тиҷорию иқтисодӣ кӯмаки калон мебошад. Чолишҳо ва таҳдидҳои муосир фаромарзнокии моҳияти онҳоро муайян кард. Терроризм, ифротгароӣ, ҳамлаҳои киберӣ, қочоқи маводи мухаддир тарҳ ва чаҳорчӯбаи ҷуғрофӣ надоранд.

Ҳангоми таҳлили нақш ва мавқеи созмонҳои минтақавӣ, пеш аз ҳама, фаҳмидан зарур аст, ки минтақаҳо чӣ гуна ташкил ва азнавсозӣ карда мешаванд, барои чӣ ва чӣ гуна субъектҳои давлатӣ ва ғайридавлатӣ дар шароити минтақавии расмӣ ва ғайрирасмӣ дар қаринаи ҷаҳонишавӣ муттаҳид мешаванд. Муаллифони гуногун ба муҳиммияти омилҳои берунӣ дар бунёди актор будан дар сатҳи минтақа ишора мекунанд.[1, с. 316] Дар асоси ин, мо метавонем тахмин кунем, ки пайдоиши созмонҳои минтақавӣ ҳамчун иштирокчиёни ниҳодҳои идоракунии ҷаҳонӣ вобаста аст аз:

1. таъсири мутақобилаи омилҳои дохилӣ ва хориҷӣ;
2. тағйирот дар муҳити беруна ва ниҳодикунонии минтақавӣ.

Гузашта аз ин, олимони ба масъалаҳои минтақашиносӣ машғулбуда, қатъиян ба он бовараанд, ки ҷаҳонишавӣ ва тағйироти сохторӣ боиси дигаргунсозии минтақавӣ мешаванд. Ҳамин тариқ, фаъолияти минтақавӣ як вокуниши ниҳодӣ ба тағйирот дар муҳити беруна мегардад.

Аз нуқтаи назари сиёсӣ созмонҳои минтақавӣ механизмҳои ҳалли мушкилоту таҳдидҳои муайянеро пешниҳод намуда, раванди қабули қарорҳои сиёсати хориҷиро суръат мебахшад. Дар муносибатҳои муосири байналмилалӣ як қатор мушкилот ва вазифаҳое мавҷуданд, ки ҳамоҳангсозии ҳам миқёси минтақавӣ ва ҳам ҷаҳониро тақозо менамоянд. Аз ин рӯ, Тоҷикистон дар баробари ҳамкориҳои дуҷониба барои пешбурди сиёсати хориҷӣ ва ҳимояи манфиатҳои миллии худ, бояд муносибатҳои мутақобиларо бо кишварҳои минтақа дар шакли сохторҳои ҳамгироии минтақавӣ густариш диҳад. Чунон ки маълум аст, ҷумҳуриҳои шӯравӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ бо ҳам алоқаманд ва ба ҳам вобаста буданд. Пас аз пошхӯрии ИҶШС дар назди ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ вазифа гузошта шуд, ки маҷмӯи робитаҳои минтақавӣ, аз ҷумла ҷомеаи иқтисодӣ, нақлиётӣ ва энергетикиро дигаргун созанд. Вобастагии иқтисодӣ метавонад омили таҳдид дар воқеияти нави геополитикии ташаккулёбанда гардад. Дар натиҷаи ин ҳамгироии минтақавӣ дар дохили минтақа ба нақшаи дуюм афтода, хусусияти декларативӣ гирифт. Қайд намудан зарур аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамеша ҷонибдори ҳамкориҳои минтақавӣ буд. Ҳамкории зичи минтақавӣ барои ҷалби технологияҳои нав ва сармоягузориҳо ба саноати кишвар такони иловагӣ хоҳад буд.

Аз рӯи вазифа ва мақсадҳои функсионалии ташкилотҳои минтақавӣ, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар онҳо намояндагӣ дорад, иштироки Тоҷикистонро метавон ба чанд қисмат (сегмент) ҷудо карда шавад.

1. Қисмати (Сегменти) сиёсии ИДМ. Тавре маълум аст, ИДМ як навъ сохтори давраи гузариш гардид, ки дар соли 1991 бо мақсади ҳифзи ҳамкориҳои мутақобилаи сиёсӣ, фарҳангӣ, тиҷоратию иқтисодӣ ва нақлиётию энергетикии кишварҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ таъсис ёфтааст. Дар соли 1991 асоси ташкилот бо имзои Созишномаи Беловеж, ки аз 14 банд иборат буд, гузошта шуд. Ба масъалаи қатъ намудани фаъолияти ИҶШС ҳамчун субъекти ҳуқуқи байналхалқӣ банди алоҳида бахшида шуд буд.

Бақайдгирии институтсионалиро ИДМ соли 1993 бо имзо шудани Оинномаи Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, ки ҳуҷҷати асосии ташкилот гардид, гирифт [2.] Пас аз имзои Оиннома раванди бақайдгирии қонунгузории ташкилот оғоз ёфта, мақсад ва вазифаҳо, принсипи қабули давлатҳои нав ба ташкилот, ҳамкорӣ бо дигар созмонҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ ва ғайра муайян карда шуданд. Заминаи қонунгузории ИДМ ба як қатор созишномаҳо асос ёфтааст, ки қариб тамоми соҳаҳои ҳаёти давлатро ба танзим медароварданд. Ҳуҷҷатҳои бунёдии ИДМ Созишнома дар бораи таъсиси Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (08.12.1991), Эъломияи Алмаато (21.12.1991) ва Оинномаи Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (22.01.1993) мебошанд [3]

То имрӯз дар доираи соҳаи ҳуқуқи ИДМ зиёда аз 3000 санади ҳуқуқӣ ба имзо расидааст, ки зиёда аз 500 онҳо шартнома мебошад. Ин шартномаҳо доираи васеи муносибатҳои байнидавлатиро ба танзим медароранд ва онҳо инчунин ба ҳамоҳангсозии қонунгузории миллии давлатҳои узви ИДМ нигаронида шудаанд. Чунин рӯйхати бузурги шартномаҳо ба сифати шартномаҳои имзошуда таъсир нарасонида наметавонистанд. Бисьёре аз онҳо бе тайёрии дақиқи лоиҳаҳои шартномаҳо имзо гардида буданд, ё шартномаҳои имзошуда механизми амалишавии онро надоштанд. Мушкилии дигар он гардид, ки як қисми муайяни шартномаҳои дар доираи ИДМ баимзорасида хусусияти меъёрӣ доштанд ва муқаррароти танзимкунандаи ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳои иштирокчиёни онҳо дар ин ё он соҳаи муносибатҳои байналмилалиро дар назар надоштанд, ки дар ниҳоят дар амал татбиқ гардонидани онхо мушкилоти муайянеро ба вуҷуд меовард. [4]

ИДМ муносибатҳоро дар фазои кишварҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ танзим намуда, ҳадафҳо ва афзалиятҳои худро эълон кард:

- ҳамкорӣ дар самтҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, экологӣ, гуманитарӣ, фарҳангӣ;
- ҳамкорӣ ва ҳамгироии байнидавлатӣ;
- волоияти қонун ва ҳуқуқи инсон;
- ҳамкории байни давлатҳои узв дар таъмини сулҳу амнияти байналмилалӣ;
- ба амал баровардани тадбирҳои самарабахши кам кардани яроқу аслиҳа ва хароҷотҳои ҳарбӣ, барҳам додани яроқи ядроӣ ва дигар навъҳои яроқи қатли ом, ноил шудан ба ярокпартоии пурра ва умумӣ;
- ёрирсонӣ ба шаҳрвандони кишварҳои узв дар иртибот, муносибот ва ҷойивазкунии озод дар қаламрави Иттиҳод;
- кӯмаки мутақобилаи ҳуқуқӣ ва ҳамкорӣ дар соҳаҳои дигари муносибатҳои ҳуқуқӣ [5].

Ба ақидаи мо, дар асоси таҳлили мақсадҳои ташкилот, мо ба чунин хулоса омада метавонем, ки вай вазифаҳои конкретӣ надошт, мақсадҳои ба миён гузошташуда хеле абстрактӣ буданд. ИДМ ташкилоти байналмиллалӣ эълон карда шуд, аммо низоми ташкили айнияти нав, ки хоси ин гуна ассотсиатсия аст, фикр карда нашуда буд. Худи ғояи ҳамгироии нав то охир таҳлил нагардида буд. Дар доираи сохтори нави ИДМ бисёр шартномаю созишномаҳо механизми дурусти амалигардонӣ ва татбиқи онҳоро надоштанд. Набудани ҷараёни мусбат дар ҳамгироии шакли (формати) ИДМ ба сатҳҳои гуногуни рушди иқтисоди кишварҳои узви ИДМ алоқаманд буд, гузашта аз ин, пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ тақрибан ҳар як ҷумҳурии собиқ Шӯравӣ ба мушкилоти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ дучор шуд. Набудани робитаҳои пурраи иқтисодӣ ба аз нав дида баромадани афзалиятҳои иқтисоди берунии кишварҳо оварда расонид. Аз ҷумла, таваҷҷӯҳ ба кишварҳои сеюме, ки омода буданд лоиҳаҳои бузурги сармоягузориро рушд диҳанд, дода шуда буд. Ҳамаи ин омилҳо ба он далел сабаб шуданд, ки ИДМ иттиҳоди номиналии ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ гардид.

Омили дигари муҳим, ки ба таназзулёбии ИДМ оварда расонид, ба назари мо, он аст, ки дар ташкилот суръати ягонаи ҳамгироӣ ва инкишофи мушобеҳи иқтидори иқтисодӣ набуд. ИДМ ба ҳамгироии гуногунсуръат ва бисьёрҷабҳа равона карда шуд. [6, с. 55-59].

Сарфи назар аз камбудихои назаррас дар сохтмони ин гуна сохтори ҳамгироӣ, натиҷаҳои мусбат низ ба даст оварда шудаанд. Аҳамияти таърихии ташкилот дар навбати аввал бо он муайян карда мешавад, ки дар ибтидои солҳои 90-уми асри XX ИДМ платформаи барпо намудани шакли нави муносибатҳои мутақобила бо субъектҳои нави муносибатҳои байналхалқӣ гардид. Чунон ки маълум аст, дар замони мавҷудияти ИҶШС қариб ҳамаи ҷумҳуриҳои советӣ ҳуқуқи сиёсати мустакили бероториро надоштанд, дар кишварҳо қоидаи

маросими дипломатӣ вуҷуд надошт. Иштирок дар шакли ИДМ, ки дар рафти он аввалин шартномаҳои дуҷониба ва бисёрҷониба ва чорабиниҳои сатҳи баланд ташкил ва баргузор карда шуданд, ба кишварҳои собиқи шӯравӣ имкони андӯхтани таҷрибаи сиёсӣ фароҳам овард. Хусусияти муҳими ИДМ он мебошад, ки он барои ҷумҳуриҳои пасошӯравӣ фазои транзитӣ ё гузаштан ба дигар дараҷаҳои сифатноки рушд гардид, ки ҳоло дар шакди давлатҳои соҳибистиқлол аст.

Дар марҳалаи ҳозира ИДМ ташкилотест, ки ҷомеаи ниҳодию ташкилӣ ва то андозае меъёрию ҳуқуқии миёни давлатҳои пасошӯравиро таъмин менамояд. ИДМ ҳамасола нишастҳои (саммитҳо) сарони кишварҳои узви Иттиҳоди Давлатҳои Мустақилро баргузор менамояд, ки онҳо як навъ нишондиҳандаи рушди муносибатҳои мутақобилаи дохили иттиҳодия мебошанд, дар ҷараёни ин нишастҳо баъзан ихтилофҳо ба амал меоянд, ки бо баррасии мавқеъи кишварҳо дар формати ИДМ алоқаманданд. Аз ҷумла, дар соли 2007 дар рафти Нишасти Сегонаи ИДМ дар Душанбе Президнти Гурҷистон аз имзои як қатор санадҳо худдорӣ карда, ин далелро расман бо он шарҳ дод, ки дар чаҳорчӯбаи ИДМ ҳеҷ яке аз “меъёрҳои мусбат” нисбат ба Гурҷистон амал намекунад [7].

Ҳамаи гуфтаҳои болоро хулоса намуда, мо метавонем қайд намоем, ки барои кишварҳои Осиёи Марказӣ шароити объективӣ муносибатҳои мухталифро ба самтҳо ва суръати ҳамгироӣ дар доираи ИДМ муайян мекард, аммо зиддиятҳо ва мушкилоте, ки ҳал намудан зарур буд, ба фаъол гардонидани ҳамкории кишварҳои Осиёи Марказӣ байни ҳамдигар кӯмак намуданд. Иқтидори ҳамгироии Осиёи Марказӣ дар таъсиси Иттиҳоди Осиёи Марказӣ (ИОМ) зоҳир гардид.

Бахши амнияти СПАД (ОДКБ). Пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ кишварҳои Осиёи Марказӣ ба як қатор таҳдидҳо ва чолишҳои ҷиддии дохиливу хориҷӣ дучор гардиданд. Дар тӯли рушди таърихии худ ҳар як кишвар ба ин таҳдидҳо ба таври худ вокуниш нишон додааст, аммо хусусияти фаромиллии аксари чолишҳо ба яке аз асосҳои муттаҳидсозии захираҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ барои ҳалли самараноки онҳо гардид. Воқеияти муосир шароити нави таъмини амнияти минтақаро тақозо мекунад. Ҳар як низоми амнияти миллӣ бояд як ҷузъи низоми минтақавӣ ва низоми минтақав, дар навбати худ, ҷузъи низоми амнияти ҷаҳонӣ гардад. Ба ибораи дигар, таъмини амнияти миллии ҳар як кишвари минтақа бояд маъбари таъмини амнияти минтақавӣ бошад.

Осиёи Марказӣ ба самти таъмини амнияти СПАД шомил мебошад, ки мафҳуми таъмини амнияти дастаҷамъӣ аз он асос ёфтааст. СПАД самарабахшии худро намоиш медиҳад. Ин созмон, ки соли 1992 таъсис ёфтааст, ҳадафи асосии дифоъи дастаҷамъонаро аз таҳдидҳои муштараки ҳам берунӣ ва ҳам дохилӣ эълон кардааст.

Созмони Паймони Амнияти Дастаҷамъӣ дорои заминаи бунёдии шартномавию ҳуқуқӣ, мақомот, платформаҳо ва сохторҳои мухталифе, ки фаъолияти ин созмонро ба танзим медароранд, аз ҷумла, Шӯрои Вазирони дифои СПАД, Шӯрои Вазирони корҳои хориҷии СПАД ва Кумитаи ҳарбӣ мебошад. Агар бо дигар созмонҳои минтақавӣ, ки дар Осиёи Марказӣ фаъолият мекунанд, қиёс кунем, метавон хулоса кард, ки СПАД сохтори бо зинанизоми ҳокимиятии мураттаб сохташуда мебошад.

Дар соли 2009 Нерӯҳои дастҷамъонаи вокуниши фаврӣ (НДВФ) таъсис дода шуд, ки ҳадафи он на танҳо мубориза бо таҷовузи беруна, муқовимат бо қочоқи маводи мухаддир, ифротгароӣ ва терроризм, балки бартараф намудани оқибатҳои ҳолатҳои фавқулодда низ мебошад. [8.2] Дар сохтори СПАД Қувваҳои сулҳпарвар, Нерӯҳои дастаҷамъии ҳавоӣ ва Нерӯҳои дастҷамъонаи вокуниши фаврӣ (НДВФ, ҳудуди 18 ҳазор нафар) амал мекунанд, ки қувваи асосии зарбдори созмон маҳсуб мешаванд.

СПАД ҳадафҳои асосии худро эълон кард:

- таҳкими сулҳ, таъмини амнияти байналмилалӣ ва минтақавӣ;
- ҳамоҳангсозӣ ва муттаҳидсозии кӯшишҳо дар мубориза бар зидди терроризми байналхалқӣ ва дигар таҳдидҳои муосири амниятӣ;
- муҳофизат дар асоси истиқлолияти дастаҷамъона, тамомияти арзӣ ва соҳибихтиёрии давлатҳои узв.[9]

Ба ақидаи мо, яке аз ҷузъҳои муҳими фаъолияти СПАД ҳамкориҳо бо чунин созмонҳо ба монанди СҲШ ва САҲА мебошад. Азбаски созмонҳо дар доираи як майдони ҷуғрофӣ ҳамкорӣ мекунанд, ҳамкории созмонҳо ба сохторҳо имкон медиҳад, ки кори якдигарро такрор накунанд ва муҳимтар аз ҳама, як қатор мушкилоти гуногунро тавассути кӯшишҳои муштарак ҳал кунанд. Имрӯз СПАД ва САҲА Лоиҳа доир ба идоракунии сарҳадот дар Осиёи Марказӣ аллакай амалӣ кардаанд, ки ки максад аз он ҳамкории зич дар сохаи таҷҳизоти техникии сархадхои байни Афгонистон ва мамлакатхои Осиёи Миёна буд.[10]

Бояд қайд кард, ки ҳангоми таҳлили фаъолияти СПАД, як қатор омилҳое мавҷуданд, ки масири ояндаи рушди ин созмонро муайян мекунанд:

Аввалан, дар макони ҳудудии СПАД фазои ягонаи амниятии Авруосиё (дар мисоли НАТО) вуҷуд надорад, он пароканда, норавшан ва дохилан мухолиф боқӣ мемонад.

Дуюм, барои таҳкими мавқеъи СПАД ҳамчун ташкилоти минтақавии амнияти дастаҷамъӣ, ба он зарур аст, ки ҷузъи сиёсиро рушд диҳад, низоъҳо дар қаламрави кишварҳои иштирокчиро ба танзим дарорад, мониторинги пеш аз низоъ гузаронад ва арсенали тадбирҳо ва таҳримҳои пешгирикунандаро инкишоф диҳад, равандҳои гуфтушунид ва банизомдарории пас аз низоъро ташкил намояд.

Сеюм, фаъолияти сулҳпарвариро бояд пурзур кард. "Созишнома дар бораи фаъолияти сулҳҷӯёна" ва "Низомнома дар бораи қувваҳои муштараки сулҳофари СПАД" танҳо дар сурате маъно доранд, ки агар СПАД ҷои худро барои миёнаравии фаъолона дар ҳалли низоъҳо, ҳадди ақал дар қаламрави кишварҳои узв муайян кунад.

Комилан равшан аст, ки дар чанд соли наздик мубориза бо терроризм, ифротгароӣ ва қочоқи маводи мухаддир буд ва дар оянда ҳамчун омили низомтаъсисдиҳандаи ҳамкориҳои ҳарбию сиёсӣ боқӣ хоҳад монд. Ва маҳз дар ҳамин самтҳо бояд фаъолияти СПАД ҳам мустақилона ва ҳам дар иртибот бо созмонҳои дигаре, ки дар назди худ вазифаҳои шабеҳ гузоштаанд, пеш аз ҳама СҲШ ва СААШ, вусъат дода шавад. Ҳодисаҳои чанд соли охир нишон медиҳанд, ки ин низоми амниятӣ табадуллотро аз сар мегузаронад. Ҳадди ақал, низоми амниятии Осиёи Марказӣ метавонад ба равандҳои геополитикӣ эътино намояд, ки ин далели тағйири Паймони амнияти дастаҷамъӣ ба Созмони Паймони Амнияти Дастаҷамъӣ мебошад.

Созмони ҳамкориҳои Шанхай. Дар доираи макроминтақаи Авруосиёи Созмони Ҳамкориҳои Шанхай тамсилаи нави пайвандӣ ё омехтаи шарикии минтақавии байнидавлатӣ мебошад. Ба назари мо, бартарии асосии СҲШ дар он аст, ки он як созмони кушодаест, ки ба ҳамкориҳои густурдаи байналмилалӣ, аз ҷумла имкони тавсеаи узвияти он нигаронида шудааст. Исботи он, ки СҲШ умедбахш ва афзалиятнок мебошад, дар он аст, ки бисёре аз кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ хоҳиши ба сафи он дохил шуданро изҳор кардаанд. Дар солҳои 2004-2005 Муғулистон, Ҳинд, Покистон ва Эрон мақоми нозирро гирифта, Беларус, Непал ва Шри-Ланка низ дар бораи хохиши ба даст овардани он иброз намуданд. Котиботи СҲШ якҷоя бо кишварҳои узв барои таъсиси шаклҳои қобили қабули ҳамкорӣ бо нозирон кор мекунанд. Соли 2017 Ҳиндустон ва Покистон ба сифати аъзои комилҳуқуқ ба сафи СҲШ пазируфта шуданд. Бо муттаҳид кардани чаҳор қудрати ҳастаӣ (Ҳиндустон, Чин, Русия ва Покистон) – нисфи клуби ҳастаии ҷаҳон – шакли СҲШ унсури иловагии пуштибон дар низоми нигоҳдории суботи стратегии ҷаҳонӣ гардид. СҲШ бо ҳашт кишвари узв санги асосии континенти авруосиёӣ гардид.

Соли 2004 СҲШ мақоми нозирро дар Маҷмаи Умумии СММ ба даст оварда, робитаҳои доимии он бо Барномаи Рушди Созмони Милали Муттаҳид (БРСММ) ва Комиссияи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ барои Осиё ва Уқёнуси Ором (КИИОУО) дастгирӣ карда мешавад. Солҳои 2005-2007 бо Ассотсиатсияи кишварҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ (АКОҶШ), Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ), Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё (ИИАврОс) ва Созмони Паймони Амнияти Дастаҷамъӣ (СПАД) ёддоштҳои ҳусни тафоҳум дар бораи ҳамдигарфаҳмӣ баста шуда буданд, ки ҳоло айнан ҳамин хел ҳуҷҷатҳо бо Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ (СҲИ) ва Машварати ҳамкорӣ ва тадбирҳои боварӣ дар Осиё (МҲТБО) дар марҳилаи коркард қарор доранд.

Ҳодисаи муҳим дар таърихи СҲШ дар соли 2002 таъсис додани Сохтори минтақавии зиддитеррористӣ (СМЗТ) гардид. СМЗТ мақоми ташкилоти доимо амалкунанда бо намояндагӣ дар шаҳри Тошканди Ҷумҳурии Ӯзбекистон дорад. Аҳамияти аввалиндараҷа ба идомаи ҳамкорӣ дар мубориза бар зидди маводи мухаддир ва таҳдиди террористӣ, ки аз қаламрави Афғонистон бармеояд, таъсиси "камарҳои амниятии зидди маводи мухаддир" дар атрофи он ва илова намудани онҳо ба "камарбанди амнияти молиявӣ" бо мақсади пешгирии интиқоли даромад аз қочоқи маводи мухаддир ба маблағгузории терроризм дода мешавад. Дар ин замина корҳои муштарак дар доираи «Созишномаи давлатҳои аъзои СҲШ оид ба ҳамкорӣ дар мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳои онҳо» аз 17 июни соли 2004 пурзӯр карда мешавад.

Ташаббуси "Як камарбанд – Як роҳ" такони иловагӣ барои таҳкими ҳамкориҳои иқтисодӣ ва тиҷоратии байни аъзоёни СҲШ гардид. Аз соли 2013 то соли 2017 Чин аз кишварҳои узви Созмони ҳамкориҳои Шанхай ба маблағи беш аз 340 млрд. доллар мол ворид кардааст, сармоягузории мустақими корхонаҳои чинӣ дар ин кишварҳо ба ҳудуди 15 млрд расида буд, [11]ки СҲШ намунаи тарҳи нави муносибатҳои байналмилалӣ мебошад. Созмон гуногунрангии фарҳангӣ ва арзишҳои иҷтимоии аъзои худро эҳтиром мекунад, ба таври қатъӣ

мутобиқи Оинномаи Созмони Милали Муттаҳид ва дигар меъёрҳои эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ баромад ва амал мекунад ва тарафдор ба кори барпо намудани тартиботи одилона ва мутаносиби байналхалқӣ мебошад.

Ҳоло дар доираи СҲШ самтҳои нави фаъолият – ҳавасмандгардонии робитаҳои тиҷоратию иқтисодӣ, сармоягузорӣ, рушди мубодилаи фарҳангию башардӯстона, ҳалли муштараки масъалаҳои истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зист аз худ карда мешаванд. Ҳамкориҳои наздисарҳадии байни кишварҳои Осиёи Марказӣ ва ҶМЧ, ва маҳз таъсиси минтақаҳои махсуси иқтисодии сарҳадӣ метавонад назаррас гардад. Хусусан, ба назари мо, ҳамкорӣ дар соҳаҳои энергетика, нақлиёт ва транзит ояндадор аст. Барои ин дар кишварҳои СҲШ тамоми заминаҳои зарурӣ – захираҳои бузурги маъданҳои табиӣ, шабакаи рушдёфтаи қубурҳои содиротӣ, инфрасохтори босуръат инкишофёбандаи саноати нефту газ ва нерӯи барқ мавҷуд аст.

Бо ин мақсадҳо Қазоқистон пешниҳод намуд Стратегияи энергетикии Осиёӣ қабул карда шавад ва бозори ягонаи энергетикии СҲШ, ки ба кишварҳои аъзо имкон медиҳад, захираҳоро ба манфиати худ самаранoктар истифода баранд таъсис дода шавад; минтақаҳои тиҷорати наздисарҳади байни давлатҳои узв бо ҳамоҳанг сохтани нақшаҳои рушди дарозмуддати ноҳияҳои наздисарҳадӣ ташкил карда шавад; инчунин инфрасохтор ва робитаҳои наклиётиро якҷоя истифода мебаранд. Дар бораи тамоюлҳои охирин дар рушди СҲШ сухан ронда, нуфӯзи афзояндаи байналмилалии ин созмонро низ таъкид кардан зарур аст.

Бахши машваратӣ – Машварати ҳамкорӣ ва тадбирҳои боварӣ дар Осиё (МҲТБО) – Форум оид ба таҳкими ҳамкорӣ. Дар Оинномаи Созмон ҳадаф ва вазифаҳои он муфассал чунин оварда шудааст**:**

1. вусъат додани ҳамкорӣ бо роҳи кор карда баромадани муносибатҳои бисьёрҷониба барои таъмини сулҳ, амният ва субот дар Осиё;
2. мубориза бар зидди истеҳсол ва гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир;
3. тавсеаи ҳамкориҳои тиҷоратию иқтисодӣ ба манфиати шукуфоӣ ва субот дар Осиё;
4. мубориза бар зидди терроризм дар ҳама шакл ва зуҳуроти он;
5. ҳамкорӣ доир ба ҳама масъалаҳои марбут ба ҳифзи муҳити зист;
6. пешгирии паҳншавӣ ва мунтазам барҳамдиҳии яроқи қатли ом;
7. таҳияи тадбирҳои таҳкими эътимод дар ҷанбаи башардӯстона;
8. таҳкими эҳтироми мутақобила, ҳамдигарфаҳмӣ ва таҳаммулпазирӣ дар муносибатҳои байни тамаддунҳо;
9. татбиқи тадбирҳои эътимод байни давлатҳои узв. [12]

МҲТБО сохтори беназир дар Осиё гардид, ки барои ҳамкорӣ ва муколамаи доимии кушода байни давлатҳо дар доираи макромантақа майдони васеъ фароҳам овард. Идеяи таъсиси ин сохтор дар иҷлосияи 47-уми Асамблеяи Генералии СММ дар соли 1992 эълон шуда буд. Ин ташаббус аз ҷониби як қатор давлатҳои Осиё дастгирӣ ёфт. Соли 1999 нахустин вохӯрии Вазирони кишварҳои узви МҲТБО баргузор шуд, ки аз рӯи натиҷаҳои он ҳар як кишвари узв барномаҳо ва лоиҳаҳои мақсадноки худро барои сохторбандии созмон омода кард. Соли 2002 аввалин Самити МҲТБО баргузор гардид, ки дар доираи он Оинномаи созмон, заминагузори ҳуқуқии сохтор қабул карда шуд.

Принсипҳои асосии Созмон волоияти қонун, дахолат накардан ба корҳои дохилии кишварҳои узв, инчунин ҳамкорӣ дар самтҳои иқтисод, фарҳанг ва соҳҳаои иҷтимоӣ гардиданд. Хусусияти ризоияти қабули қарорҳо асос барои вусъат додани ҳамкорӣ тавассути коркарди равишҳои бисьёрҷанбае гардид, ки ба таъмини сулҳ, амният ва субот дар Осиё нигаронида шудааст.

Узвият дар Созмон аз рӯи мансубияти территориявӣ ба Осиё муайян карда мешавад. Понздаҳ давлате, ки ба ин меъёр ҷавобгӯ буданд, ба Эъломияи принсипҳои танзимкунандаи муносибатҳои байни кишварҳои узви МҲТБО, ки дар вохӯрии якуми Вазирони корҳои хориҷӣ соли 1999 қабул шуда буд, имзо гузоштанд ва давлатҳои асосгузори МҲТБО гардиданд.

То имрӯз ба ҳайати МҲТБО 27 давлати Осиё шомил буда, мақоми назоратчӣ дар созмонро Созмони Милали Муттаҳид (СММ), Лигаи кишварҳои араб (ЛКА), Созмони Байналмилалии Муҳоҷират (СБМ), Созмони Амният ва ҳамкории Аврупо (САҲА) ва Ассамблеяи парлумонии кишварҳои туркзабон (АПТурк) доранд. Дар иҷлосияи 62-юми Асамблеяи Генералии СММ дар соли 2007 МҲТБО мақоми нозир дар СММ-ро гирифт.

Барои таҳкими иқтидори худ ва рушди шарикӣ бо дигар созмонҳои байналмилалӣ, МҲТБО бо Созмони ҳамкории иқтисодӣ (СҲИ) ва Созмони Байналмилалии Муҳоҷират (СБМ), Ассамблеяи Халқҳои Қазоқистон (АҲҚ), Созмони Ҳамкории Шанхай (СҲШ), Идораи

Созмони Милали Муттаҳид оид ба маводи мухаддир ва ҷинояткорӣ (ИММҶ СММ), Сохтори минтақавии зиддитеррористии Созмони ҳамкории Шанхай (СМЗТ СҲШ) ва Донишкадаи таҳқиқоти байналмилалии Шанхай Ёддоштҳои ҳусни тафоҳум ба имзо расонидааст.

Татбиқи амалии фаъолияти МҲТБО пеш аз ҳама бо ҳамкории зичи кишварҳои узв алоқаманд аст. Имрӯз барои татбиқи лоиҳаҳо давлатҳо ҳамчун кишварҳои ҳамоҳангсоз ва бо ҳамоҳангсозон дар чунин самтҳо, ба монанди терроризм, идоракунии назорати сарҳад, хариду фурӯши одамон ва рушди низомҳои бехатар ва самараноки долонҳои нақлиётӣ; мубориза бар зидди маводи мухаддир; идоракунии офатҳои миллӣ; техналогияи иттилоот; амнияти энергетикӣ; рушди соҳибкории хурду миёна; туризм баромад мекунанд. Барои ба тартиб даровардан ва сохторбандии фаъолият дар доираи Созмон консепсияҳо дар соҳаҳои гуногун қабул гардидаанд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2019-2020 раиси МҲТБО гардид. Тоҷикистон ҳадафи асосии фаъолияти худро ҳамчун раисикунанда, таъмини сулҳу субот, инчунин рушди устувор дар асоси Рӯзномаи ҷаҳонӣ эълон намуд. Фаъолиятҳои террористӣ ва экстремистӣ тавассути сарҳадҳои миллӣ паҳн мешаванд ва мушкилоти глобалии амниятро, ки кишварҳо дар танҳоӣ наметавонанд онро ҳал кунанд, дар худ ифода менамоянд. Ин мушкилот ҳамкории бисёрсоҳавӣ, ҳамаҷониба ва муассири байни субъектҳои миллӣ, минтақавӣ ва байналмилалиро ҳангоми таҳияи стратегияҳои вокуниш тақозо мекунанд. Раёсати Тоҷикистон вобаста ба ин дидгоҳи корияи худро бо дарназардошти зарурати татбиқи тадбирҳои таҳкими эътимод дар самтҳои мухталиф таҳия мекунад. Тоҷикистон инкишоф меёбад ва вазифаҳои ба он гузошташударо иҷро мекунад. Тоҷикистон таҳкими иқтидори МҲТБО (Conference on Interaction & Confidence Building Measures in Asia-CICA), (Конфронси ҳамкорӣ ва тадбирҳои боварӣ дар Осиё-МҲТБО), баргузории ҷаласаи гурӯҳҳои махсуси корӣ ва кумитаи мансабдорони олимақомро афзалиятнок баён мекунад. Душанбе тасмим гирифтааст, ки кишварҳои роҳбарикунандаро ба татбиқи тадбирҳои таҳкими эътимод дар соҳаҳои дахлдор даъват кунад ва онҳоро ҳамоҳанг созад. Ин ҳамкорӣ метавонад дар ҷанбаи низомию сиёсӣ, дар мубориза бо чолишҳо ва таҳдидҳои нав, табодули доимии иттилоот байни давлатҳои узв, мубориза бо терроризм дар ҳама шаклу зуҳуроташ, инчунин дар самти пешгирии терроризм фаъолияти ташкилотхои сепаратистӣ ва экстремистӣ амалӣ карда шавад.

Дар асоси ин метавон хулоса кард, ки Тоҷикистон дар давраи раёсати худ ҳадафҳои мушаххасеро таҳия кардааст, аммо пеш аз ҳама бояд механизмҳои иҷрои вазифаҳо ва назорати минбаъдаи иҷрои онҳо таҳия карда шавад. Аз рӯи натиҷаҳои Саммити МҲТБО-и 15 майи соли 2019 дар Душанбе баргузоршуда, ки дар он сарони ҳукуматҳои кишварҳои узви МҲТБО ва нозирон ширкат доштанд, Эъломияи аз 49 банд иборатбуда ва фаъолияти кишварҳо дар соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии ҳамкорӣ дар доираи МҲТБО-ро танзимкунанда қабул карда шуд. [13]

Минтақаи васеъ ба душвориҳои нав дучор мегардад, ки дар он тақдири таърихии халқу миллатҳо дар саъю кӯшиш ба вусъати пуриқтидори иқтисодиёт, рушди устувори муштарак ва пешрафт алоқамандии зич дорад. Дар ин замина МҲТБО ҳамчун платформаи муҳим барои табодули ошкоро ва васеи ақоид оид ба роҳҳои таҳкими ҳамкориҳои амалӣ ба хотири таъмини сулҳу субот ва ҳамдигарфаҳмӣ хизмат мекунад. Самаранокии фаъолияти МҲТБО бо пешрафти назаррас дар иҷрои вазифаи асосии МҲТБО – татбиқи тадбирҳои эътимод тасдиқ карда мешавад. [14, с. 3]

Ба андешаи мо, афзалиятнокӣ ва аҳамиятнокии созмонҳои дар боло зикршуда дар ояндаи наздик дар минтақаи Осиёи Марказӣ афзоиш хоҳад ёфт. Агар ташкилотҳоро аз рӯи ҷадвали қиёси авлавиятнокӣ ва аҳамиятнокӣ дида бароем, ба акидаи мо, мавқеи якумро СҲШ ишғол мекунад. Ин пеш аз ҳама бо он вобаста аст, ки дар Созмон мавқеъҳои ду актори асосӣ (Федерацияи Россия ва Чин), ки бо равандҳои сиёсию иқтисодӣ дар минтақаи Осиёи Миёна робитаи зич доранд, ифода ёфтаанд. Аксари раҳбарони Осиёи Марказӣ Чинро на чандон чун давлати бузурги алтернативии сарпарастикунандаи Русия мебинанд, он қадаре, ки чун шарики иловагӣ барои расонидани кӯмак ба онҳо дар боздоштани ҳукмронии Москва, инчунин дар мусоидат ба пешрафти иқтисодии онҳо. СҲШ ниҳоди қобили ҳаёт боқӣ мемонад.

Дуюм дар ҷадвали қиёси аҳамиятнокии мо СПАД меистад. Бешубҳа, СПАД дар меъмории амнияти Авруосиё нақши муҳим дорад, имрӯз он ба як созмони минтақавии бисёрфункционалӣ мубаддал шудааст, ки доираи салоҳияти он таъмини амнияти ҳамгироиро дар бар мегирад, аммо дар байни аъзоёни СПАД, бахусус кишварҳои Осиёи Марказӣ, мушкилоти объективие вуҷуд доранд, ки ба маркази минтақавӣ гардидани ташкилот монеъ мешавад.

Дар ҷадвали қиёси мо ҷои сеюмро ИДМ ишғол мекунад, ин пеш аз ҳама бо он шарҳ дода мешавад, ки дар доираи ИДМ як қатор сохторҳо ва мақомоти ҳамоҳангкунандаи самтҳои гуногуни ҳамкорӣ вуҷуд доранд. ИДМ аз ибтидо барои рушди ҳамкориҳои пасошӯравӣ дар бахшҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва амниятӣ пешбинӣ шуда буд. Аммо бо мурури замон қисмати сиёсии иттиҳодия ба баробар шудан шурӯъ кард, давлатҳои аъзои ИДМ на ба фаъолияти мутақобила дар доираи Созмон, балки ба ҳамкории дуҷониба афзалият доданд. Мамлакатҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ дар марҳалаи сохтмони давлатҳои нави соҳибихтиёри худ буданд. Онҳо мехостанд иқтисод, инфрасохтор, амният, сиёсати хориҷӣ ва муҳимтар аз ҳама, ҳуввияти нави худро инкишоф диҳанд, аз ин рӯ, таваҷҷӯҳ ба ҳамкориҳои дуҷониба зоҳир карда шуд. [15].

ИДМ мунтазам ба як созмони расман амалкунанда табдил ёфт, ки созишномаҳо ва қарорҳои он хусусияти расмӣ доштанд. Ба андешаи мо, ИДМ имкони бозсозии худро дорад ва мавқеи худро ҳамчун актори минтақавӣ мустаҳкам намояд, вале танҳо ба он шарте, ки фаъолияти мақомоти байнидавлатии ИДМ, бахусус Кумитаи иҷроияи созмон муносиб гардонида шавад. Ҳамчунин таҳким ва густариши ҳамкорӣ бо дигар акторони минтақавӣ, аз қабили СҲШ ва СПАД хеле муҳим мебошад.

Дар сафи охири ҷадвали қиёси мо МҲТБО меистад. Ташкилоти мазкур дар муқоиса бо ташкилотҳои болономбаршуда сохтори нисбатан ҷавон аст. Мубрамият ва аҳамияти сохтори мазкур пеш аз ҳама ба он вобаста аст, ки ин аввалин ташкилоти амниятӣ на дар зерминтақаҳои алоҳида, балки дар тамоми ҳудуди Осиё мебошад.

Имрӯз дар макроминтақа ташкилоте нест, ки фаъолияти он ба васеъ намудани доираи манфиатҳои умумии давлатҳои дорои консепсияҳои гуногуни сиёсати хориҷӣ, ки ба манфиатҳои ҳамаи давлатҳои минтақаи Осиё дахл дорад, нигаронида шуда бошад. [16, с. 4] Чуноне маълум аст, Осиё сераҳолиитарин минтақаи ҷаҳон мебошад, дар қаламрави он як қатор низоъҳои ниҳонӣ ва фаъол вуҷуд доранд, ки даҳсолаҳо боз ҳал нашудаанд. Аз ин рӯ, минтақа ба чунин созмон ниёз дошт, ки ҳадафи аслии он таъмини амнияту субот аст, аммо оё ин созмон муваффақ хоҳад шуд, ба сохтори дигари расман амалкунанда, ки тасмимаш хусусияти расмиятӣ дорад, табдил намеёбад. Ба ақидаи мо, дар ояндаи наздик МҲТБО наметавонад вазифаҳои дар наздаш гузошташударо ҳал намояд ва иктидори ҳамкориро пурра ба амал барорад. Пеш аз ҳама, ин ба он вобаста аст, ки масъалаҳо дар самти бехатарӣ дар Осиё бо миқдори зиёди хавфу номуайянӣ бештар мураккаб ва гуногунршакл мегардад.

Низоҳои мазҳабӣ ва байниконфесионалӣ, мушкилоти терроризм, паҳн накардани силоҳи ҳастаӣ ва рақобат барои захираҳои обӣ дар оянда бояд вазифаҳои фаъолияти ояндаи МҲТБО гарданд. Саволи табии ба миён меояд, ки оё кишварҳои ширкаткунанда барои ҳалли ин мушкилот захираҳои кофӣ ва муҳимтар аз ҳама иродаи сиёсӣ доранд.

Воқеиятҳои имрӯза инҳоянд: тағйир додани таносуби қувваҳо дар миқёси ҷаҳонӣ ва минтақавӣ, ба вуҷуд омадани гурӯҳҳои нав ва тавсеаи гурӯҳҳои ҳамгироии мавҷуда, зиёд шудани шумораи навъҳои гуногуни низоъҳо. Ин дигаргуниҳои куллӣ низоми муносибатҳои байналмилалиро ба таври ҷиддӣ тағйир дода, ба ташаккули «ҳалқаҳои мутамарказ» дар саросари ҷаҳон, қудратҳои минтақавӣ ва субминтақавии сайёра мусоидат намуданд**.**

Ҳамгироии иқтисодии минтақавии кишварҳо ҳанӯз дар солҳои аввали ба даст овардани истиқлолият мавзӯи барномаи сиёсии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон гардид. Тоҷикистон талошҳои кишварҳои ҳамсояро барои густариши равобити анъанавии байни онҳо комилан дарк, эҳтиром ва дастгирӣ мекунад, вай инчунин зидди вуруди нерӯҳои хориҷӣ ба ин минтақа аст. Ҳамгироӣ дар доираи созмонҳои байналмиллалӣ (ИДМ, СҲШ, САД, МҲТБО ва ғайра) инкишоф ёфта истодааст ва дар ин замина Ҷумҳурии Тоҷикистон бо давлатҳои Чин, Русия, Ҳиндустон, Эрон, Туркия, ШМА ва гайра, ки ба такмили механизми ин ташкилотхо мусоидат мекунанд, ҳамкории зич дорад. Ин барои тамоми давлатҳои минтақа судманд буда, боиси оромиву субот дар ин минтақаи ҷаҳон мегардад. Механизми ҳамкории байни ин созмонҳо қобили ҳаёт аст ва аз ин рӯ, он бояд инкишоф ёбад.

Адабиёт

1. Bretherton, C. The European Union as a Global Actor / C. Bretherton, J. Vogler. - [S. l.] : Psychology Press, 1999. - 316 p.
2. Устав Содружества Независимых Государств (г. Минск, 22 января 1993 года) [Электронный ресурс] // Исполнительный комитет Содружества Независимых Государств. - Режим доступа: http://www.cis.minsk.by/page/180.

3. Сомонаи расмии Вазорати корҳои хориҷии Федератсияи Русия [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://www.mid.ru/bg/integracionnye-struktury-prostranstva-sng/-/asset_publisher/rl7Fzr0mbE6x/content/id/537790.
4. Сомонаи расмии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://e-cis.info/cooperation/3216/78098/.
5. Сомонаи расмии Кумитаи иҷроияи Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://cis.minsk.by/page/174.
6. Доленко, Д. В. Россия и СНГ: интересы, цели политики и проблемы взаимоотношений / Д. В. Доленко, Ж. Д. Кониченко // Вестник МГУ. - 2010. - № 3. - С. 55–59.
7. Тройной саммит в Душанбе обнажил разногласия и обновил кадры [Электронный ресурс] // Deutsche Welle. - Режим доступа: https://www.dw.com/ru.
8. Искандаров, А. Безопасность и интеграция в Центральной Азии: роль ОДКБ и ШОС / А. Искандаров // Центральная Азия и Кавказ. - 2013. - № 2.
9. Устав Организации Договора о коллективной безопасности от 7 октября 2002 года [Электронный ресурс]. - Ст. 3. - Режим доступа: http://odkb.gov.ru/b/azg.htm.
10. Сомонаи расмии Созмони Паймони амнияти дастаҷамъӣ [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://odkbcsto.org/news/smi/odkb_i_obse_nachinayut_proekt_po_upravleniyu_granitsami_v_tsentralnoy_azii/.
11. Liu Jinsong. Afghanistan Needs Shanghai Cooperation Organization [Электронный ресурс] / Liu Jinsong. - 2019. - 10 June. - Режим доступа: http://outlookafghanistan.net/topics.php?post_id=23814.
12. Сомонаи расмии Машварати ҳамкорӣ ва тадбирҳои боварӣ дар Осиё [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.s-cica.kz/page.php?page_id=65&lang=2 (санаи мурочиат: 05.01.2022).
13. Сомонаи расмии Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.mfa.tj (санаи мурочиат: 05.01.2022).
14. Курбанов, Р. А. Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии / Р. А. Курбанов // Пробелы в российском законодательстве. - 2016. - № 3.
15. Kubicek, P. The Commonwealth of Independent States: An Example of Failed Regionalism? / P. Kubicek // Review of International Studies. - 2009. - Vol. 35, suppl. 1. - P. 237–256. - DOI: 10.1017/S026021050900850X.
16. Воронович, В. Первый саммит Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии: итоги и перспективы / В. Воронович // Белорусский журнал международного права и международных отношений. - 2002. - № 4.

МАҚОМИ СОХТОРҲОИ ҲАМГИРОИИ ФАЗОИ ГЕОСЁСИИ АВРУОСИЁИ БУЗУРГ ДАР СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола нақши Ҷумҳурии Тоҷикистон дар равандҳои ҳамгироии минтақавӣ ва таҳкими ҳамкориҳои бисёрҷониба баррасӣ мегардад. Таваҷҷуҳи асосӣ ба фаъолияти ИДМ, СҲШ, САД ва МҲТБО ҳамчун механизмҳои таъмини амният, субот ва рушди устувор равона шудааст. Мавқеи Тоҷикистон нисбат ба густариши робитаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангию гуманитарӣ бо давлатҳои минтақа таҳлил мешавад. Зарурати истифодаи иқтидори дохилии кишварҳо дар ҳалли масъалаҳои минтақавӣ таъкид мегардад. Ҳамчунин, аҳамияти ҳамоҳангсозии фаъолияти созмонҳо ва такмили механизмҳои ҳамкорӣ нишон дода мешавад. Хулоса мегардад, ки тавсеаи ҳамгироӣ ва шарикии мутақобилан судманд метавонад ба таҳкими эътимод, пешгирии ноустувории геосиёсӣ ва таъмини рушди дарозмуддати минтақа мусоидат намояд ва манфиатҳои муштараки давлатҳоро самаранок ҳифз кунад.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, ҳамгироии минтақавӣ, Осиёи Марказӣ, ИДМ, СҲШ, САД, МҲТБО, амнияти минтақавӣ, ҳамкории бисёрҷониба, рушди устувор.

РОЛЬ ИНТЕГРАЦИОННЫХ СТРУКТУР ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА БОЛЬШОЙ ЕВРАЗИИ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматривается роль Республики Таджикистан в процессах региональной интеграции и укреплении многостороннего сотрудничества. Основное внимание уделяется деятельности СНГ, ШОС, ОДКБ и СВМДА как механизмов обеспечения безопасности, стабильности и устойчивого развития. Анализируется позиция Таджикистана относительно расширения экономических, политических и культурных связей с государствами региона. Подчёркивается необходимость использования внутреннего потенциала стран для решения региональных проблем. Раскрывается значение согласования деятельности организаций и совершенствования механизмов взаимодействия. Делается вывод, что углубление интеграции и взаимовыгодного партнёрства способствует укреплению доверия, предотвращению геополитической нестабильности и обеспечению долгосрочного развития региона. Координация совместных усилий рассматривается как важное условие эффективной защиты общих интересов государств и формирования устойчивой системы регионального сотрудничества в современных условиях.

Ключевые слова: Таджикистан, региональная интеграция, Центральная Азия, СНГ, ШОС, ОДКБ, СВМДА, региональная безопасность, многостороннее сотрудничество, устойчивое развитие**.**

THE ROLE OF INTEGRATION STRUCTURES IN THE GEOPOLITICAL SPACE OF GREATER EURASIA IN THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article examines Tajikistan's role in regional integration and strengthening multilateral cooperation. It focuses on the CIS, SCO, CSTO, and CICA as mechanisms for ensuring security, stability, and sustainable development. Tajikistan's approach to expanding economic, political, and cultural ties with regional states is analysed. The importance of mobilising countries' internal capacities to address regional challenges is emphasised. The article also highlights organisational coordination and improved cooperation mechanisms. It concludes that deeper integration and mutually beneficial partnerships can strengthen trust, prevent geopolitical instability, support regional development, and protect shared interests through coordinated efforts and effective multilateral engagement under contemporary international conditions.

Keywords: Tajikistan, regional integration, Central Asia, CIS, SCO, CSTO, CICA, regional security, multilateral cooperation, sustainable development**.**

Дар бораи муаллиф
Нурализода Сафар Нуралӣ
Унвонҷӯи кафедраи сиёсатшиносӣ.
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ
Суроға: 734003, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121;

Об авторе
Нурализода Сафар Нурали
Соискатель кафедры политологии
Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни.
Адрес: 734003, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121.

About the Author
Nuralizoda Safar Nurali
Research Degree Applicant, Department of Political Science,
Tajik State Pedagogical University after named Sadriddin Ayni.
Address: 121 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734003, Republic of Tajikistan.

ТДУ 327(575.3)

СИЁСАТИ «ДАРҲОИ БОЗ» ҲАМЧУН МОДЕЛИ СТРАТЕГИИ СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мирзоев Н. С.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар шароити муосири рушди муносибатҳои байналмилалӣ, ки бо амиқшавии равандҳои ҷаҳонишавӣ, ташаккули низоми бисёрқутбӣ ва афзоиши рақобати геосиёсӣ тавсиф меёбад, масъалаи интихоби модели стратегии сиёсати хориҷии давлатҳо аҳамияти хоса касб менамояд. Барои давлатҳои хурд ва миёна, бахусус кишварҳои тозаистиқлол, сиёсати хориҷӣ на танҳо воситаи муаррифии байналмилалӣ, балки механизми калидии ҳифзи манфиатҳои миллӣ, таъмини амнияти миллӣ ва мутобиқшавӣ ба муҳити тағйирёбандаи байналмилалӣ ба ҳисоб меравад. Дар ҳамин замина сиёсати «дарҳои боз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун модели стратегии сиёсати хориҷӣ ташаккул ёфта, рафтори байналмилалии давлатро дар шароити бисёрсамтии муносибатҳои байналмилалӣ муайян менамояд. Ин равиш ба муаррифии Тоҷикистон ҳамчун субъекти фаъолу масъули низоми байналмилалӣ мусоидат намуда, барои густариши ҳамкориҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва дипломатӣ бо доираи васеи давлатҳо ва созмонҳои байналмилалӣ заминаи устувор фароҳам овард.

Зарурати ташаккули чунин модели стратегии сиёсати хориҷӣ бо пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ дар охири соли 1991 иртиботи мустақим дорад, ки ба дигаргуншавии куллии муҳити сиёсӣ ва геосиёсии ҷаҳонӣ оварда расонд. Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқлолияти давлатии худро дар шароити мураккаби сиёсӣ, буҳрони иҷтимоию иқтисодӣ ва ноустувории амниятӣ ба даст оварда, дар чунин вазъ сиёсати хориҷиро ба яке аз воситаҳои муҳими ҳифзи истиқлолияти давлатӣ, таъмини амнияти миллӣ ва воридшавӣ ба ҷомеаи байналмилалӣ табдил дод. Маҳз дар ҳамин шароит сиёсати «дарҳои боз» тадриҷан ташаккул ёфта, ҳамчун посухи мантиқӣ ба равандҳои ҷаҳонишавӣ, шаклгирии низоми бисёрқутбии ҷаҳон ва афзоиши рақобати геосиёсӣ пазируфта шуд.

Аз ин лиҳоз, таҳлили илмии сиёсати «дарҳои боз» имкон медиҳад нақши сиёсати хориҷии фаъол ва чандсамтаро дар таҳкими мавқеи байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистон, таъмини рушди устувор ва ҳифзи амнияти миллӣ ҳамаҷониба арзёбӣ намояд. Омӯзиши раванди ташаккул ва рушди ин сиёсат дорои аҳамияти ҳам таърихӣ ва ҳам назариявию амалӣ дорад, зеро он нишон медиҳад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон тавонист сиёсати хориҷии худро ҳамчун стратегияи мутобиқшавӣ ва рушди устувор дар муҳити тағйирёбандаи байналмилалӣ ташаккул диҳад.

Муҳим аст таъкид намоем, ки сиёсати «дарҳои боз» танҳо як консепсияи назариявӣ нест, балки дар санадҳои стратегии давлатӣ низ инъикоси худро пайдо кардааст. Аз ҷумла, тибқи Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, «ҳадафҳои асосии сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳифзи манфиатҳои миллӣ, рушди устувор ва таҳкими соҳибихтиёрии давлат мебошанд» [4]. Ин нукта собит месозад, ки сиёсати «дарҳои боз» ҳамчун модели стратегии сиёсати хориҷӣ ба таъмини манфиатҳои миллӣ ва суботи дарозмуддати давлат равона гардидааст.

Ташаккули сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лиҳози ҳуқуқӣ ҳанӯз дар аввали истиқлолияти давлатӣ оғоз ёфта, бо қабули як қатор санадҳои муҳими сиёсӣ ва ҳуқуқӣ заминаи устувори худро пайдо кард. Ин раванд барои ташаккули минбаъдаи сиёсати хориҷӣ ҳамчун модели стратегӣ аҳамияти калидӣ пайдо кардааст. Аз ҷумла, Иҷлосияи ғайринавбатии Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 сентябри соли 1991 дар ин замина нақши ҳалкунанда бозид. Дар ҷараёни ин иҷлосия бо ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Эъломия дар бораи истиқлолияти давлатӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон худро расман ҳамчун субъекти мустақили ҳуқуқи байналмилалӣ эълон намуд. Ин иқдом пояи ҳуқуқии сиёсати хориҷии мустақилро гузошта, доираи фаъолияти байналмилалии давлати тозаистиқлолро муайян кард. Қабули санади мазкур ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи мустақилона барқарор ва рушди муносибатҳои дипломатӣ, консулӣ, иқтисодӣ ва дигар шаклҳои ҳамкории байналмилалиро фароҳам овард. Дар натиҷа, кишвар имконият пайдо кард сиёсати хориҷии худро бидуни вобастагӣ аз марказҳои қаблии сиёсӣ роҳандозӣ намуда, манфиатҳои миллиро дар сатҳи байналмилалӣ ҳимоя намояд. Ба андешаи С. Н. Шокирова, маҳз эътирофи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун субъекти мустақили ҳуқуқи байналмилалӣ барои он шароити мустақилона ба роҳ мондани равобити дипломатӣ, консулӣ, иқтисодӣ ва дигар муносибатҳои байналмилалиро муҳайё сохт [14, с. 83].

Ин заминаи ҳуқуқӣ воридшавии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба низоми муносибатҳои байналмилалӣ ҳамчун давлати соҳибихтиёр таъмин намуда, имкон дод, ки кишвар ба созмонҳои байналмилалӣ шомил гардад, равобити дуҷониба ва бисёрҷонибаро рушд диҳад ва сиёсати хориҷиро тадриҷан ҳамчун яке аз самтҳои муҳими сиёсати давлатӣ ташаккул диҳад. Маҳз дар ҳамин раванд унсурҳои ибтидоии сиёсати хориҷии стратегӣ ва дурнамоӣ ба вуҷуд омаданд.

Марҳалаи минбаъдаи рушди сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо баргузории Иҷлосияи XVI Шурои Олӣ иртиботи мустақим дорад, ки дар шароити ниҳоят мураккаби сиёсӣ ва иҷтимоӣ, ҳамзамон бо авҷи буҳрони дохилӣ ва оғози низои шаҳрвандӣ баргузор гардид. Ин иҷлосия дар таърихи давлатдории навини Тоҷикистон аҳамияти сарнавиштсоз дошта, дар он самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар муайян карда шуданд. Дар он шароит вазифаи асосии сиёсати хориҷӣ ҷалби дастгирии ҷомеаи байналмилалӣ ҷиҳати ҳифзи тамомияти арзӣ, коҳиш додани паёмадҳои низои дохилӣ, барқарорсозии суботи сиёсӣ ва пешгирии шиддатёбии вазъи амниятӣ маҳсуб мешуд. Ҳамзамон, сиёсати хориҷӣ бояд ба кишвар дар баромадан аз бунбасти сиёсӣ ва барқарор намудани эътимоди шарикони хориҷӣ мусоидат менамуд. Дар ҳамин марҳала масъалаи ворид намудани Ҷумҳурии Тоҷикистон ба фазои қонунии муносибатҳои байналмилалӣ аҳамияти хоса касб кард. Ҳадаф аз ин раванд, эътирофи расмии давлат, муаррифии Тоҷикистон ҳамчун субъекти комилҳуқуқи ҳуқуқи байналмилалӣ ва узви масъули ҷомеаи ҷаҳонӣ буд. Дар натиҷа, сиёсати хориҷӣ ба воситаи муҳими ҳифзи манфиатҳои миллӣ ва таҳкими мавқеи байналмилалии кишвар табдил ёфт.

Қадами муҳими дигар дар ин раванд қабули «Муроҷиатнома ба халқи шарифи Тоҷикистон» аз 19 ноябри соли 1992 ба шумор меравад. Ин санад дар шароити ниҳоят ҳассоси сиёсиву иҷтимоӣ қабул гардида, нахустин кӯшиши ҳадафманди роҳбарияти кишвар барои муайян намудани самтҳои асосии сиёсати хориҷӣ ҳамчун равиши стратегӣ маҳсуб мешавад. Дар «Муроҷиатнома» воридшавии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳамчун вазифаи муҳимми давлатдорӣ арзёбӣ гардида, рушди муносибатҳои баробарҳуқуқ бо кишварҳои хориҷӣ, густариши равобити дӯстона ва ҳамкории судманд, инчунин аъзоият дар созмонҳои байналмилалӣ ба сифати ҳадафҳои стратегӣ муайян шуданд. Ин усул нишон медиҳад, ки роҳбарияти кишвар сиёсати хориҷиро танҳо муносибатҳои расмӣ ё дипломатӣ намешуморид. Баръакс, он ҳамчун воситаи муҳимми ҳифзи манфиатҳои миллӣ, таъмини амнияти давлат, таҳкими истиқлолият ва муаррифии шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ арзёбӣ мегардид. Ин мавқеъ дар таҳқиқоти А. Х. Алиҷонова низ ҷонибдорӣ ёфтааст, ки сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун абзори ҳифзи манфиатҳои миллӣ ва воситаи муаррифии босамари давлат дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ ба ҳисоб меравад [1, с. 116].

Бо вуҷуди ин, дар ибтидои солҳои 1990 татбиқи амалии сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо маҳдудиятҳои ҷиддии молиявӣ ва институтсионалӣ рӯ ба рӯ гардид. Ноустувории вазъи сиёсӣ, буҳрони амиқи иқтисодӣ, заъфи сохторҳои давлатӣ ва норасоии мутахассисони касбӣ дар соҳаи дипломатия имкониятҳои воқеии давлатро ба таври назаррас маҳдуд менамуданд. Дар чунин шароит роҳандозии сиёсати хориҷии фаъол ва густариши ҳузури дипломатии кишвар дар хориҷ бо мушкилоти ҷиддӣ ҳамроҳ буд. Роҳбарияти олии давлат ин вазъиятро ошкоро эътироф намуда, таъкид мекард, ки «яке аз масъалаҳои душвортарини татбиқи сиёсати хориҷӣ таъсиси намояндагиҳои дипломатӣ дар хориҷи кишвар мебошад» [12, с. 4]. Ин нукта дар таҳқиқоти Т. Назаров ва А. Сатторзода низ инъикос ёфтааст, ки онҳо ташаккули дипломатияи муосири тоҷикро маҳсули шароити маҳдудияти захираҳо ва тағйироти шадиди геосиёсӣ арзёбӣ менамоянд [8], ки ин ҳолат мушкилоти ибтидоии ташаккул ва рушди сиёсати хориҷии кишварро ба таври возеҳ нишон медиҳад.

Ҳамчунин, Эмомалӣ Раҳмон дар Иҷлосияи XVII Шурои Олӣ (26 июни соли 1993) таъсиси сафоратҳо ва намояндагиҳои хориҷиро яке аз самтҳои мураккабтарини сиёсати хориҷӣ арзёбӣ намуда, махсусан ба норасоии захираҳои кадрӣ ва молиявӣ ишора кардааст. Бо вуҷуди чунин маҳдудиятҳо, давлат марҳила ба марҳила ба ташкили заминаҳои устувори сиёсати хориҷӣ иқдом намуд. Аз ҷумла, таъсиси сохтори нави Вазорати корҳои хориҷӣ дар соли 1993 ба таҳкими асосҳои ташкиливу идоракунии сиёсати хориҷӣ мусоидат карда, шароити инкишофи сиёсати хориҷии мутамарказ, пайгирона ва касбиро фароҳам овард. Аз ҳамин давра сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон оҳиста-оҳиста хусусияти низомманд, дарозмуддат ва стратегӣ касб намуд.

Дар марҳалаи нави рушди сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати чандсамта ва фарогир устувор гардид ва дар ниҳоят бо қабули расмии сиёсати маъруф ба «дарҳои боз» ҷамъбаст шуд. Аз 31 декабри соли 2002 сиёсати хориҷии кишвар ба таври расмӣ ҳамчун

сиёсати «дарҳои боз» муаррифӣ ва роҳандозӣ гардид [3, с. 113]. Қабули ин сиёсат оғози марҳалаи сифатан навро дар сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ифода намуда, омодагии давлатро ба пешбурди сиёсати хориҷии фаъол, чандсамта ва мутобиқ ба шароити тағйирёбандаи байналмилалӣ тасдиқ намуд. Ташаккули сиёсати «дарҳои боз» ба даврае рост меояд, ки пас аз анҷоми «ҷанги сард» низоми байналмилалӣ ба марҳалаи бисёрқутбӣ ворид шуд. Дар чунин шароит, дар баробари қудратҳои бузург, нақши давлатҳои хурд ва миёна афзоиш ёфта, имкониятҳои нави иштироки онҳо дар равандҳои байналмилалӣ пайдо гардид. Дар ин вазъ маҳдуд кардани ҳамкорӣ танҳо ба доираи муайяни кишварҳо дигар ба манфиати давлатҳои тозаистиқлол мувофиқ набуд. Аз ин рӯ, Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати хориҷии чандсамтаро интихоб намуд, ки имкон медод бо кишварҳо ва созмонҳои байналмилалӣ, новобаста аз мавқеи сиёсӣ ё геосиёсии онҳо, муносибатҳои мутавозин ва судманд барқарор карда шаванд.

Дар адабиёти илмӣ сиёсати «дарҳои боз» ҳамчун шакли фаъолонаи сиёсати хориҷии давлат тавсиф мешавад, ки моҳияти он дар омодагии кишвар ба ҳамкорӣ бо ҳамаи субъектҳои муносибатҳои байналмилалӣ бар пояи баробарҳуқуқӣ, эҳтироми мутақобила ва манфиатҳои муштарак ифода меёбад. Ҳадафи асосии чунин муносибат фароҳам овардани фазои кушодаи сиёсӣ, иқтисодӣ ва дипломатӣ мебошад, то давлат битавонад аз имкониятҳои низоми байналмилалӣ ба таври самаранок истифода намояд.

Барои давлатҳое, ки захираҳои иқтисодӣ, молиявӣ ва сиёсӣ маҳдуд доранд, чунин модели сиёсати хориҷӣ аҳамияти махсус касб менамояд. Дар шароити ҷаҳонишавӣ такя танҳо ба имкониятҳои дохилӣ наметавонад рушди устуворро таъмин намояд. Аз ин рӯ, сиёсати «дарҳои боз» барои Ҷумҳурии Тоҷикистон на як интихоби муваққатӣ, балки зарурати стратегии таъмини соҳибихтиёрӣ, рушди устувор ва ҳифзи манфиатҳои миллӣ гардид. Тавассути густариши ҳамкориҳои байналмилалӣ кишвар имконият пайдо кард сармоя, технология, таҷрибаи идоракунӣ ва дастгирии сиёсиро ҷалб намояд. Аз нигоҳи сиёсӣ, сиёсати «дарҳои боз» ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон дод, ки дар минтақаи Осиёи Марказӣ мавқеи мутавозин ва мустақилро нигоҳ дорад. Ин сиёсат кишварро аз ҳамроҳ шудан ба иттиҳодҳое дур нигоҳ дошт, ки метавонистанд ба вобастагии сиёсӣ ё иқтисодӣ оварда расонанд. Ҳамзамон, он барои густариши ҳамкорӣ бо кишварҳо ва созмонҳои гуногун шароити мусоид фароҳам овард. Дар натиҷа, сиёсати «дарҳои боз» тадриҷан ба яке аз воситаҳои асосии ҳифзи истиқлолият ва мустақилияти сиёсӣ табдил ёфт.

Муҳим аст таъкид кард, ки сиёсати «дарҳои боз» маънои бетараф будани давлатро надорад. Баръакс, ин сиёсат иштироки фаъол, мақсаднок ва масъулиятноки давлатро дар муносибатҳои байналмилалӣ нишон медиҳад. Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти ҷойгиршавии ҷуғрофӣ, вазъи амниятии минтақа ва мавҷудияти хатарҳое чун терроризм, экстремизм ва қочоқи маводи мухаддир, ин сиёсатро ҳамчун роҳи мутавозини таъмини амнияти миллӣ интихоб намуд. Дар ин замина таъкид мешавад, ки терроризми байналмилалӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ба хатари ҷиддии амниятӣ табдил ёфта, ҳамкории муштараки давлатҳоро талаб мекунад [13, с. 26].

Сиёсати «дарҳои боз» на танҳо аз лиҳози сиёсӣ, инчунин аз ҷиҳати ҳуқуқӣ низ бар пояи мустаҳкам қарор дорад. Асоси ҳуқуқии ин равиш дар моддаи 11-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ифода ёфтааст, ки тибқи он «Тоҷикистон сиёсати сулҳҷӯёнаро пеш гирифта, соҳибихтиёрӣ ва истиқлолияти дигар давлатҳоро эҳтиром менамояд» [5]. Ин меъёри конститутсионӣ бо принсипҳои бунёдии ҳуқуқи байналмилалӣ, аз ҷумла баробарҳуқуқии давлатҳо, эҳтироми соҳибихтиёрӣ, дахолат накардан ба корҳои дохилӣ ва ҳалли мусолиматомези баҳсҳо, мутобиқати пурра дорад. Р. Р. Алиева низ таъкид менамояд, ки ташаккули сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон бар асоси принсипҳои соҳибихтиёрӣ, баробарҳуқуқии давлатҳо ва манфиати мутақобила амалӣ мегардад [2, с. 253-260].

Дар ҳамин замина сиёсати «дарҳои боз» ҳамчун шакли амалии татбиқи уҳдадориҳои байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистон баромад менамояд. Моҳияти он танҳо ба эъломи омодагӣ ба ҳамкорӣ маҳдуд намешавад, балки риояи масъулияти байналмилалӣ, иштироки фаъол дар ҳалли масъалаҳои ҷаҳонӣ ва саҳмгузории созандаи кишварро дар таҳкими амнияти минтақавӣ ва байналмилалӣ дар назар дорад. Бо ин васила сиёсати «дарҳои боз» пайванди мантиқии меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва амалияи воқеии сиёсати хориҷии давлатро таъмин менамояд.

Дар амал татбиқи сиёсати «дарҳои боз» ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон фароҳам овард, ки дар муҳлати нисбатан кӯтоҳ мавқеи худро дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ таҳким бахшад ва худро ҳамчун давлати фаъолу ташаббускор муаррифӣ намояд. Яке аз самтҳои калидии ин раванд иштирок дар фаъолияти Созмони Милали Муттаҳид мебошад. Пас

аз шомилшавӣ ба СММ дар соли 1992, Тоҷикистон сиёсати сулҳҷӯёнаро ҳамчун унсури меҳварии сиёсати хориҷии худ муаррифӣ намуда, манфиатҳои миллиро дар сатҳи байналмилалӣ ба таври мунтазам ҳимоя ва таблиғ мекунад. Дар доираи ҳамин сиёсати стратегӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон тадриҷан ҳамчун давлати ташаббускор дар баррасии масъалаҳои глобалӣ, пеш аз ҳама дар соҳаи об, рушди устувор, амнияти экологӣ ва ҳамкории байналмилалӣ шинохта шуд.

Бо ибтикори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи Созмони Милали Муттаҳид як қатор ташаббусҳои муҳими байналмилалӣ қабул гардидаанд, ки аҳамияти назаррас дар рушди ҳамкории глобалӣ дар соҳаи об доранд. Аз ҷумла, Соли байналмилалии оби тоза (2003), Даҳсолаи байналмилалии амал «Об барои ҳаёт» (2005–2015), Соли байналмилалии ҳамкорӣ дар соҳаи об (2013) ва Даҳсолаи байналмилалии амал «Об барои рушди устувор» (2018–2028) ба таҳкими дипломатияи об, идоракунии устувори захираҳои обӣ ва баррасии об ҳамчун омили сулҳ, амният ва рушди устувор равона шудаанд. Татбиқи ин ташаббусҳо мавқеи Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун субъекти фаъоли муносибатҳои байналмилалӣ ба таври назаррас тақвият бахшид.

Илова бар ин, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон таъкид намудаанд, ки Тоҷикистон дар ҳалли масъалаҳои мубрами рӯзномаи ҷаҳонӣ мавқеи фаъол ва масъулона ишғол менамояд. Дар ин замина, баргузории конфронси байналмилалӣ оид ба ҳифзи пиряхҳо ва қабули як қатор қатъномаҳои СММ дар бораи ҳифзи пиряхҳо ва криосфера ҳамчун иқдомҳои саривақтӣ ва дорои аҳамияти стратегӣ арзёбӣ мегарданд, зеро онҳо ба мушкилоти тағйирёбии иқлим ва афзоиши таҳдидҳои экологӣ посухи муассир медиҳанд. Ҳамзамон, қабули қатъномаи СММ оид ба нақши зеҳни сунъӣ дар рушди устувори Осиёи Марказӣ гувоҳи мутобиқшавии сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба равандҳои муосири технологӣ ва рақамисозӣ мебошад. Дар қатори дастовардҳои дигари байналмилалӣ, ворид гардидани мероси фарҳангии Хуттали қадим ба Феҳристи мероси ҷаҳонии ЮНЕСКО ҳамчун унсури муҳими дипломатияи фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи сиёсати «дарҳои боз» арзёбӣ мегардад. Кабули қатъномаи СММ дар бораи эълон гардидани соли 2027 ҳамчун «Соли байналмилалии маърифати ҳуқуқӣ» бо ибтикори Ҷумҳурии Тоҷикистон дастоварди муҳими сиёсӣ-ҳуқуқӣ ба шумор рафта, нақши кишварро дар пешбурди волоияти қонун, рушди фарҳанги ҳуқуқӣ ва таҳкими ҳифзи ҳуқуқи инсон дар сатҳи байналмилалӣ боз ҳам тақвият мебахшад[10].

Дар маҷмӯъ, ҳамаи ин ташаббусҳо гувоҳӣ медиҳад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи сиёсати «дарҳои боз» на танҳо иштирокчии фаъол, балки ташаккулдиҳандаи самтҳои муҳими рӯзномаи ҷаҳонӣ мебошад. Онҳо собит месозанд, ки сиёсати хориҷии кишвар дорои хусусияти фарогир буда, соҳаҳои обу экология, амният, технологияҳои нав, фарҳанг ва маърифати ҳуқуқиро муттаҳид намуда, ба таҳкими нуфузи байналмилалӣ ва пешбурди манфиатҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон равона гардидааст.

Ҳамзамон, сиёсати «дарҳои боз» ба густариши ҳамкориҳои минтақавӣ ва иқтисодӣ низ мусоидат намуд. Т. Н. Назаров таъкид менамояд, ки «ҳамкории байналмилалӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ омили калидии рушди устувор ва воридшавии давлат ба низоми иқтисоди ҷаҳонӣ ба шумор меравад» [7]. Ҷалби сармояи хориҷӣ, татбиқи лоиҳаҳои муҳими инфрасохторӣ ва барқарорсозии иқтисоди миллӣ дар давраи пас аз ҷанги шаҳрвандӣ нишон доданд, ки сиёсати хориҷии фаъол метавонад ба яке аз омилҳои асосии рушди дохилӣ ва таҳкими иқтидори иқтисодии давлат табдил ёбад.

Таҳлили илмӣ-сиёсии сиёсати «дарҳои боз» собит месозад, ки он дар сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон на як шиори декларативӣ, балки модели стратегии мукаммал ва амалкунанда мебошад. Дар ҳамин робита Ш. И. Қурбонова ба ҳақ таъкид менамояд, ки «ташаккул ва татбиқи сиёсати хориҷӣ, ки меҳвари онро сиёсати дарҳои боз ташкил медиҳад, яке аз дастовардҳои бузурги давлати миллии мо дар замони соҳибистиқлолӣ ба шумор меравад» [6, с. 158]. Ин мавқеъ дар ҳуҷҷатҳои расмии давлатӣ низ инъикоси возеҳ ёфтааст. Аз ҷумла, дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид гардида буд, ки «Тоҷикистон дар заминаи сиёсати хориҷии дарҳои боз омодагии худро барои таҳкими ҳамкориҳои гуногунҷанба бо ҷомеаи ҷаҳонӣ изҳор менамояд» [9].

Дар маҷмӯъ, сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, чунонки дар таҳқиқоти илмӣ ва ҳуҷҷатҳои расмӣ таъкид мегардад, ба таъмини амнияти миллӣ ва рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ равона шудааст [11, с. 4–5]. Ин самтгирӣ моҳияти стратегии сиёсати «дарҳои боз»-ро ба таври возеҳ инъикос намуда, онро ҳамчун яке аз дастовардҳои калидии сиёсати хориҷии кишвар муаррифӣ мекунад.

Таҳлили илмӣ-сиёсии сиёсати «дарҳои боз» нишон медиҳад, ки он дар сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон на як шиори декларативӣ, балки модели стратегии мукаммал ва амалкунандаи рафтори байналмилалии давлат мебошад. Дар шароити ташаккули низоми бисёрқутбии муносибатҳои байналмилалӣ, ин модел ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон фароҳам овард, ки мавқеи худро ҳамчун давлати соҳибихтиёр, фаъол ва масъули арсаи байналмилалӣ таҳким бахшад. Натиҷаҳои таҳқиқ собит менамоянд, ки сиёсати «дарҳои боз» ба таҳкими амнияти миллӣ, густариши ҳамкориҳои байналмилалӣ ва болоравии нуфузи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ мусоидат намудааст. Ин равиш ба давлат имкон дод, ки дар шароити рақобати геосиёсӣ ва афзоиши таҳдидҳои фаромиллӣ сиёсати мутавозин ва мустақилро пеш барад. Бо назардошти ин, сиёсати «дарҳои боз» ҳамчун модели стратегии сиёсати хориҷӣ дорои аҳамияти устувори назариявӣ ва амалӣ буда, таҳқиқи ҳамаҷонибаи он ба рушди минбаъдаи илмҳои сиёсӣ, бахусус таҳқиқоти сиёсати хориҷӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ, саҳми назаррас мегузорад.

Адабиёт

1. Алиджанова А. Х. Некоторые аспекты внешней политики Республики Таджикистан на современном этапе // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук. – 2011. – № 3. – С. 116–121.
2. Алиева Р. Р. Формирование основополагающих принципов внешней политики Республики Таджикистан // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки. – 2014. – № 4 (41). – С. 253–260.
3. Бобозода Ф. Т. Сущность, необходимость и перспективы политики «открытых дверей» в Таджикистане // Ахбори Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2013. – С. 113.
4. Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон : санади расмӣ аз 27 январи соли 2015, № 332. – Душанбе, 2015. https://mfa.tj/tg/main/view/4255/konsepsiyai-sijosati-khorijii-jumhurii-tojikiston
5. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон : қабул 6 ноябри соли 1994 (бо тағйиру иловаҳо). – Душанбе, 2003. – Моддаи 11.
6. Қурбонова Ш. И. Сиёсати «дарҳои боз» ва консепсияи муқовимат бо буҳрони геосиёсии ҷаҳон // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – 2024. – № 4. – С. 158–163.
7. Назаров Т. Н. Иқтисоди бозорӣ ва ҳамкории байналмилалӣ. – Душанбе : Ирфон, 2007.
8. Назаров Т., Сатторзода А. Дипломатияи муосири тоҷик. – Душанбе : Ирфон, 2006. – С. 65.
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». – Душанбе, 28 декабри соли 2024.
10. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». – Душанбе, 16 декабри соли 2025.
11. Раҳмон Э. Сиёсати хориҷии Тоҷикистон дар масири истиқлолият. – Душанбе : Ирфон, 2011. – С. 4–5.
12. Раҳмон Э. Суханронӣ дар Иҷлосияи XVII Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (26 июни соли 1993). – Душанбе, 1993. – С. 4.
13. Савельев В. Н. Международный терроризм в системе глобальных отношений: религиозный аспект // Религиозный экстремизм и фундаментализм : справочное издание. – Москва, 2008. – С. 26.
14. Шокирова С. Н. Заминаҳои таърихию сиёсии пайдоиши сиёсати «дарҳои боз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – 2020. – № 4. – С. 83.

СИЁСАТИ «ДАРҲОИ БОЗ» ҲАМЧУН МОДЕЛИ СТРАТЕГИИ СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақола ба таҳлили илмӣ-сиёсии сиёсати «дарҳои боз» ҳамчун модели стратегии сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар он заминаҳои таърихӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқии ташаккул ва рушди сиёсати хориҷии кишвар дар шароити ташаккули низоми бисёрқутбии муносибатҳои байналмилалӣ ва амиқшавии равандҳои ҷаҳонишавӣ баррасӣ гардидааст. Муаллиф нишон медиҳад, ки сиёсати «дарҳои боз» ҳамчун механизми мутобиқшавии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муҳити тағйирёбандаи байналмилалӣ, воситаи ҳифзи манфиатҳои миллӣ, таъмини амнияти давлатӣ ва таҳкими мавқеи байналмилалии кишвар хизмат менамояд.

Дар мақола марҳилаҳои асосии ташаккули сиёсати хориҷии Тоҷикистон аз давраи аввали истиқлоли давлатӣ, заминаҳои ҳуқуқии он, нақши санадҳои стратегии давлатӣ ва иштироки кишвар дар созмонҳои байналмилалӣ таҳлил карда шудаанд. Ҳамзамон, аҳамияти сиёсати чандсамта дар

густариши ҳамкориҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва дипломатӣ, ҷалби сармоя ва рушди устувори миллӣ асоснок гардидааст.

Хулосаҳои таҳқиқ нишон медиҳанд, ки сиёсати «дарҳои боз» дар сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо консепсияи назариявӣ, балки модели амалкунандаи рафтори байналмилалии давлат буда, ба таҳкими истиқлолияти давлатӣ, болоравии нуфузи байналмилалӣ ва рушди ҳамкориҳои минтақавӣ ва ҷаҳонӣ мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: сиёсати хориҷӣ, сиёсати «дарҳои боз», манфиатҳои миллӣ, амнияти миллӣ, муносибатҳои байналмилалӣ, ҳамкории байналмилалӣ, ҷаҳонишавӣ, дипломатияи Тоҷикистон.

ПОЛИТИКА «ОТКРЫТЫХ ДВЕРЕЙ» КАК СТРАТЕГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Статья посвящена научно-политическому анализу политики «открытых дверей» как стратегической модели внешней политики Республики Таджикистан. В работе рассматриваются исторические, политические и правовые основы формирования и развития внешней политики страны в условиях становления многополярной системы международных отношений и углубления процессов глобализации. Автор показывает, что политика «открытых дверей» выступает механизмом адаптации Республики Таджикистан к изменяющейся международной среде, средством защиты национальных интересов, обеспечения государственной безопасности и укрепления международных позиций страны.

В статье проанализированы основные этапы формирования внешней политики Таджикистана с периода обретения государственной независимости, её правовые основы, роль стратегических государственных документов и участие страны в международных организациях. Одновременно обосновано значение многовекторной политики в расширении политического, экономического и дипломатического сотрудничества, привлечении инвестиций и обеспечении устойчивого национального развития.

Выводы исследования показывают, что политика «открытых дверей» во внешней политике Республики Таджикистан является не только теоретической концепцией, но и действующей моделью международного поведения государства, способствующей укреплению государственной независимости, повышению международного авторитета и развитию регионального и глобального сотрудничества.

Ключевые слова: внешняя политика, политика «открытых дверей», национальные интересы, национальная безопасность, международные отношения, международное сотрудничество, глобализация, дипломатия Таджикистана.

THE “OPEN DOOR” POLICY AS A STRATEGIC MODEL OF THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article is devoted to a political and scientific analysis of the “Open Door” policy as a strategic model of the foreign policy of the Republic of Tajikistan. It examines the historical, political, and legal foundations of the formation and development of the country’s foreign policy in the context of the emerging multipolar system of international relations and the deepening processes of globalization. The author demonstrates that the “Open Door” policy serves as a mechanism for Tajikistan’s adaptation to the changing international environment, a tool for protecting national interests, ensuring state security, and strengthening the country’s international position.

The article analyzes the main stages of the formation of Tajikistan’s foreign policy since the early period of state independence, its legal foundations, the role of strategic state documents, and the country’s participation in international organizations. At the same time, the importance of a multi-vector policy in expanding political, economic, and diplomatic cooperation, attracting investment, and ensuring sustainable national development is substantiated.

The research findings indicate that the “Open Door” policy in the foreign policy of the Republic of Tajikistan is not only a theoretical concept but also a functioning model of the state’s international behavior, contributing to the strengthening of state independence, enhancement of international prestige, and development of regional and global cooperation.

Keywords: foreign policy, “Open Door” policy, national interests, national security, international relations, international cooperation, globalization, diplomacy of Tajikistan.

Дар бораи муаллиф
Мирзоев Неккадам Сайдамирович
Унвонҷӯи кафедраи сиёсатшиносии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ
735360, ҶТ, ш.Кӯлоб, к.С.Сафаров-16.

Об авторе
Мирзоев Неккадам Сайдамирович
соискатель кафедры политологии Кулябский государственный университет имени Абуабдуллохи Рудаки, 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, ул. С. Сафарова, 16.

About the author
Mirzoev Neqqadam Saydamirovich
Applicant (doctoral candidate) at the Department of Political Science, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki
735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, 16 S. Safarov Street

ТДУ 327(569.1):323.27

СУРИЯ ДАР ПАСМАНЗАРИ ХАВОДИСИ “БАХОР”-И АРАБ

Холназаров Н.М.

Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ

Мубрамияти омӯзиши мавзуи «Сурия дар пасманзари ҳаводиси “Баҳор”-и араб» бо зарурати таҳлили сабабҳо, хусусиятҳо ва паёмадҳои яке аз буҳронҳои печидаи сиёсӣ ва низомии Шарқи Наздик муайян мегардад. Ҳаводиси Сурия нишон доданд, ки мушкилоти иҷтимоию иқтисодӣ, маҳдуд будани имкониятҳои иштироки сиёсӣ, зиддиятҳои дохилӣ ва рақобати қудратҳои минтақавию ҷаҳонӣ метавонанд дар ҳамбастагӣ заминаи густариши низоъро фароҳам оваранд. Табдил ёфтани эътирозҳои иҷтимоӣ ба муқовимати мусаллаҳона зарурати омӯзиши механизмҳои пешгирии хушунат ва ҳалли мусолиматомези ихтилофоти сиёсиро бештар менамояд.

Аҳамияти илмии мавзуъ дар муайян намудани таносуби омилҳои дохилӣ ва хориҷии буҳрони Сурия, нақши иштирокчиёни давлатӣ ва ғайридавлатӣ, инчунин таъсири рақобатҳои геосиёсӣ ба раванди таҳаввулоти сиёсӣ ифода меёбад. Дар ин замина, таҳлили масъалаҳои ҳифзи соҳибихтиёрӣ, тамомияти арзӣ, фаъолияти ниҳодҳои давлатӣ ва таъмини амнияти аҳолӣ ҷойгоҳи махсус дорад. Паёмадҳои башардӯстонаи ҷанг, аз ҷумла муҳоҷирати иҷборӣ, харобшавии инфрасохтор ва коҳиши имкониятҳои рушди иқтисодӣ, омӯзиши мавзуъро аз ҷиҳати амалӣ низ муҳим мегардонанд.

Барои Тоҷикистон ва дигар кишварҳои Осиёи Марказӣ таҷрибаи Сурия аз ҷиҳати дарки хатарҳои ифротгароӣ, густариши фаъолияти гурӯҳҳои мусаллаҳи фаромиллӣ ва осебпазирии ҷомеа дар шароити буҳрони сиёсӣ аҳамият дорад. Аз ин рӯ, омӯзиши ин таҷриба метавонад барои таҳкими ваҳдати миллӣ, густариши муколамаи давлату ҷомеа ва такмили механизмҳои таъмини амнияти миллӣ муфид бошад.

Муҳокима. Сурия аз назари мавқеи ҷуғрофиёии хеш мамлакатест дар Шарқи Наздик. Ҳудуди ин кишвар 185,2 ҳазор километри мураббаъро дар бар мегирад. Аҳолиаш тибқи маълумоти соли 2021 бештар аз 21,32 млн.нафар буда, дар он арабҳо аксариятро ташкил медиҳанд (90%). Ғайр аз арабҳо дар ин кишвар боз курдҳо, арманиҳо, черкессҳо, ассирийсҳо ва яҳудиҳо низ умр ба сар мебаранд. Пойтахти давлат шаҳри Димишқ буда, бештар аз 2 млн нафар аҳолӣ дорад. Забони давлатии Сурия-забони арабӣ буда, таркиби динии он аз сунниҳо, шиаҳо, алавиҳо, друзҳо (85%) иборат буда ва 15%-и дигарро христианҳо ташкил медиҳанд.

То ҷанги якуми ҷаҳонӣ, Сурия чун дигар давлатҳои хурду калони минтақа ба ҳайати империяи Усмонӣ дохил буд. Аз соли 1920 Сурия ба зермандати ҳудуди Франсия дохил шуда, 27 сентябри соли 1941 расман Ҷумҳурии мустақил эълон шуда бошад ҳам, истиқлолияти томро дар 17 апрели соли 1946, баъд аз хориҷ шудани қувваҳои ҳарбии бегона аз хоки кишвар ба даст овард. Ин рӯз ба Иди миллии мамлакат табдил ёфта, бо номи “Рӯзи эвакуатсия”ҳар сол ҷашн гирифта мешавад.

18 марти соли 1963 ба сари қудрат ПАСВ-Ҳизби наҳзати сотсиалистии араб омад. Ин таърих дар кишвари Сирия ҳамчун ҷашни инқилоб таҷлил мегардад.

Охири солҳои 1970 роҳбарии ҳизбро Ҳофиз Асад ба уҳда гирифт.Дар ҳамин давра дар Сурия тағйиротҳои бузурги сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба вуҷуд омада, корхонаҳои бузург, бонкҳо ва ширкатҳои бимавӣ ва дигарҳо миллӣ кунонида шуда, реформаи аграрӣ гузаронида шуд. Марти соли 1972 дар кишвар Ҷабҳаи прогресивии миллӣ (ҶПМ) таҳти сарварии Ҳ.Асад таъсис дода шуд. Ҳуҷҷати аслии барномавии ин ҷабҳа Хартия буда, мардумро барои мубориза бар зидди империализм ва сионизм, таҳким бахшидан ба фаъолияти ягона ва муштараки Сурия бо мамолики дигари араб ва пештару бештар аз ҳама бо кишварҳое, ки низоми прогрессивӣ доранд, ҳамчунин бо давлатҳои сотсиолистӣ ва дигар қувваҳои прогрессивии олам даъват менамояд.[9, с. 239-242]

Дар бахши сиёсати дохила роҳбарияти ҷумҳурии арабии Сурия диққати асосиро бештар ба рушди иқтисоди миллӣ дода, дар он нақши сектори давлатиро ҳамчун нақши пешбар ба эътибор мегирад. Дар баробари он ба сектори шахсӣ ҳам иҷоза дода шудааст, ки дар зери назари давлат фаъолият намояд. Бо мақсади рушди иқтисодӣ иҷоза дода мешавад, ки сармоягузории хориҷӣ низ ҷалб карда шавад.

Дар саҳнаи байналхалқӣ бошад, Сурия ба таври фаъол ба гузаронидани сиёсати зиддиимпериалистӣ, таҳкими муносиботи дӯстона бо мамолики сотсиолистӣ ва дар навбати аввал бо Иттиҳоди Шӯравиро дар амал пиёда менамуд.

8.10.1980 бо ташаббуси ҷониби Сурия Қарордод дар бораи дӯстӣ ва ҳамкорӣ миёни ИҶШС ва ҶАС ба имзо расид, ки барои рушди муносиботи фимобайн нақши муҳиммеро бозӣ намуд.

Аз 23 то 25.04 1987 Котиби Генералии Ҳизби наҳзати социолистии Араб, Президенти ҶАС Ҳофиз Асад бо сафари расмии дӯстона ба Иттиҳоди Шӯравӣ омад ва дар фарҷом миёни Шӯравӣ ва ҶАС изҳороти муштарак қабул карда шуд. ҶАС -аъзои Лигаи давлатҳои араб мебошад.[9, с. 239-242]. Дар солҳои 1558-1560 сафари ҳайати русии меҳмон (тоҷир) Позняков ба Миср сурат гирифт ва дар ин давра Сурия ҳануз тобеи Миср буд. Дар ҳамин сафар ӯ куртаи курку ва дигар тӯҳфаҳои Иван Грозныйро ба Патриархи православии Искандария Йоахим ва дайрҳои Миср супорид ва бо маълумот дар бораи ин кишвар ба Россия баргашт. Тавре, ки Позняков дар “Хождении”-и худ қайд кардааст... “Ва биёбонҳои онҳо аз они мо нестанд, дар биёбонҳои онхо ҷангал, алаф, одамон ва об вуҷуд надорад”[8],

Сурия то соли 1517 таҳти ҳокимияти Миср қарор дошт, яъне то замони ба сари қудрат омадани Султон Салими 1-и турк. Дар замони ҳукмронии туркҳо Сурия аз чор вилоят иборат буд ва ҳар як вилоят губернатори худро дошт ва ин губернаторҳо мустақиман ба маъмурияти Истанбул итоат мекарданд.

Дар даврai Ҷанги Ҷаҳонии аввал, арабҳо (пеш аз ҳама ҳиҷозиҳо) дар якҷоягӣ бо англисҳо барои аз зери итоати усмониҳо баровардани Сурия ба мубориза бархостанд. Вақте ки артиши арабҳо таҳти фармондеҳии Файсал ибни Ҳусейн дар октябри соли 1918 ба Димишқ ворид гардид, аҳолии маҳаллӣ ӯро ҳамчун озодкунанда пешвоз гирифт.

Соли 1920 Франсия баъд аз он ки дар Сан-Ремо мандати идораи Сурияро ба даст овард, бо як лашкари 60 ҳазор нафара ба Димишқ ворид гардида, Файсалро бо артиши 8 ҳазор нафарааш аз Димишқ ронд. Дар охирҳои декабри соли 1947 ва аввалҳои соли 1948 дар Фаластин, ки дар он мавқеъ таҳти ҳукмронии Британиёи Кабир қарор дошт, миёни фаластину Исроил муноқишаҳо бештар ва тундтар гардиданд. Дар ин муноқишаҳо Сирия аз Фаластин ҳимоят ба амал оварда, 10 январи соли 1948 як баталиёни худро барои дастгирӣ аз Фаластин вориди хоки ин кишвар намуд. 18 январ аввалин задухӯрдҳо байни баталиёни Сурия ва дастаҳои Яроқноки Исроил ба амал омаданд ва ин муноқишаҳо тавассути низомиёни Британияи Кабир хомӯш карда шуданд. 18 майи соли 1948 қувваҳои низомии Сурия дар минтақаи озоди Твириад ҷангида, Кибуци Шаар-ха- Голан ва Дганияро забт карданд, вале тобистони ҳамон сол исроилиҳо вазъиятро ба фоидаи худ тағйир доданд. Аз ин рӯ, 20 июни 1948 оид ба натоиҷи ҷанг миёни Сурия ва Исроил Тавофуқномаи оштӣ ба имзо расид.[9]

Солҳои 50-уми асри гузашта, агарчӣ аксарияти кишварҳои арабӣ сҳибистиқлол шуда бошанд ҳам, боз ҳам хавфу хатарҳои аз даст додани истиқлолияти ин кишварҳо аз байн нарафта буд. Аз ин рӯ, идеяи муттаҳидшавии кишварҳои арабӣ ба миён омад. Яке аз ин кишварҳои муттаҳидкунанда Миср ба ҳисоб мерафт. Ва ин муттаҳидшавӣ бояд давра ба давра сурат мегирифт. Қишварҳои Иордания, Ироқ ва Сурия кишварҳои мттаҳидшавандаи даври аввал буданд. Баъди муттаҳид шудан, кишвар бояд Ҷумхурии Муттаҳидаи Араб номида мешуд. Роҳбари онвақтаи Миср Ҷамол Абдулносир яке аз тарафдорони муттаҳид шудани кишварҳои арабӣ ба шумор мерафт.

Сурия баъди ба даст овардани истиқлолият, соли 1958 кушиш намуд, ки ба Миср ҳамроҳ гардида,Ҷумҳурии Муттаҳидаи Арабро ба вуҷуд ованд. Дар ин марҳала, бо кӯмак ва дастгирии Иттиҳоди Шуравӣ ҳизби коммунистии Сурия ба яке аз ҳизбҳои пуркудрат дар ин кишвар табдил ёфт. Ҳизби коммунист дар тамоми соҳаҳо тарафдорони худро дошт. Дар артиш бошад, Сардори ситоди Қуввахои Мусаллаҳи Сурия генерал Афиф Бизри яке аз пуштибонҳои ин ҳизб ба шумор мерафт. Акнун замоне фаро расида буд, ки муттаҳид шудани кишварҳои арабиро тақозо менамуд. Миср таҳти роҳбарии Ҷамол Абдулносир ҳамчун маркази муттаҳидсозанда дар ин марҳила бояд нақши асосиро мебозид. Бештар аз ҳама Сурия аз ба сари қудрат омадани ҳизби коммунистӣ тарсида, пешниҳоди муттаҳидшавиро қабул дошта, барои омӯхтани масъалаи мазкур ва тасмими ниҳоӣ гирифтан 2 ҳайати бонуфузро ба Қоҳира равон намуд. Дар марҳалаи аввал бояд Сурия ва Ироқ ба Миср ҳамроҳ мегардиданд. Соли 1958 Сурия ба Миср ҳамроҳ гардид, вале Ироқ бо баҳонаҳои зиёде ҳамроҳ нагардид. Аммо ин муттаҳидшавӣ дер давом накард. Баъди ҳамроҳ шудани Сурия ба Миср мушкилоти дохилӣ ва хориҷӣ бештар гардиданд. Бар асари наёфтани роҳҳалҳои мувофиқ, ин иттиҳод соли 1961 аз байн рафт [4]. Баъд аз марги Ҳ. Асад писараш Башор Асад ба сари қудрат омад ва ӯ то соли 2025 Президенти Сурия буд.

Бар асари нобаробариҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ дар кишвар, роҳбарии ақаллият бар аксарият, муноқишаҳои диниву мазҳабӣ дар мамлакат, соли 2011 дар Сурия аввал шӯриш ба амал омад. Шӯриш рафта-рафта ба ҷое расид, ки дар доираи ҳаводиси “Баҳори Араб” ва бо

кӯмак аз хориҷа дар Сурия ҷанги дохилӣ (ҷанги шаҳрвандӣ) роҳандозӣ гардид. Ин ҷанг бо он фарқ мекард, ки чанд ҷониба ва чанд қабата буд. Ин ҷанг оҳиста-оҳиста аз як муноқиша ба ҷанге табдил ёфт, ки пурра бар зидди низоми Башор Асад равона гардида буд ва ҷанги мазкур бо гузашти андак замоне на танҳо кишварҳои минтақаро ба худ ҷалб намуд, балки диққати созмону ташкилотҳои байналхалқӣ, гурӯҳҳои ҳарбӣ-сиёсӣ ва абарқудратҳои ҷаҳониро ҳам ба худ ҷалб намуд, яъне аз норизогии баъзе гурӯҳҳо сар шуда, ҳаҷман васеъ гардида, диққати тамоми ҷаҳонро ба худ ҷалб кард.[3]

Ширкаткунандагони асосии муноқиша Қувваҳои Мусаллаҳи доимоамалкунанда (ё собит) ва ташкилоту созмонҳои ҳарбикунонидашуда (аз ҷонибдорони Башор Асад), яъне Қувваҳои Мусаллаҳи Сирияи араб, қувваҳои мудофиаи миллӣ ва дигарон аз як тараф ва аз ҷониби дигар қувваҳои мухолифини муътадил, дастаҳои мусаллаҳи қавмҳои суннӣ, Артиши Озоди Сурия, курдҳои ҷудоихоҳ, дастаҳои худмуҳофизаи халқӣ, қувваҳои демократии Сурия, ҳамчунин қувваҳои исломист ва ҷиҳодистӣ - террористии ДИИШ: “Ҷабҳат-ан-Нусра”-айни замон “Ҳайат-Таҳрир-аш-Шом” ва дигарон, яъне созмонҳое, ки дар сафҳояшон теъдоди зиёди ихтиёриёнро аз кишварҳои хориҷ ҷалб намудаанд, карор гирифтанд. Ҳам мухолифин ва ҳам қувваҳои мусаллаҳи давлатӣ то имрӯз аз хориҷа пуштибонӣ ва дастгирӣ меёбанд. Агар ба қувваҳои давлатӣ Россия ва Эрон кӯмак намоянд, ба мухолифин ҷониби Туркия, давлатҳои шоҳигарии атрофи халиҷи Форс ва абарқудратҳои манфиатҷӯ кӯмак мекарданд. Инчунин ба қувваҳои давлатӣ дастаҳои низомикунонидашуда ва аз ҷониби мутахассисони Эронӣ машқу омӯзиш дидаи шиа, ки бо ибтикори Эрон омӯзиш дидаанду бо яроқу аслиҳа, хӯрока ва либос таъмин карда шудаанд, дохил мегарданд. Аз он, ки миқдори зиёди хориҷиён ба ин муноқишот ҷалб карда шудаанд, коршиносон ин ҷангро ҷанг байни қудратҳои бузург номидаанд. Тибқи сенарияи қаблан тарҳрезӣ шудаи қудратҳои бузург, онҳо аввал дар шаҳрҳои мухталифи Сурия шӯришҳои зидди ҳукуматиро роҳандозӣ намуда, дар марҳалаи дувум ин шӯришҳоро ба бетартибиҳои оммавӣ табдил дода, оқибат тобистони соли 2011 ин бетартибиҳоро то ба муноқишоти яроқноки бузург расониданд. Коргардонони хориҷӣ дар фосилаҳои гуногуни замонӣ ҳамин тарзи фаъолиятро ҳамчун формула дар ҳаводиси Украина, Қирғизистон, Ироқ, Ливия ва дигар ҷойҳо низ истифода намуда буданд ва ҳоло ҳам аз он истифода менамоянд. Масалан, соли 2003 пеш аз ҳамлаи Амрико ба Ироқ тавассути хадамоти махфии Амрико ба яке аз шахсони наздики Саддом Ҳусейн “хабари умедворкунандае” ба Саддом расонида шуда буд ва дар он ба Саддом хабар дода мешуд, ки ӯ бояд дар ин амалиёт бепарво бошад, зеро на ба ӯ ва на ба ҳокимияташ зарараре расонида намешавад. Агар ин тавр намебуд, вай бояд пешакӣ чораандешӣ мекард, пеши танкҳои амрикоро ақаллан тавассути тарконидани пулҳо гирифта намегузошт , ки танкҳои душман бо он осонӣ аз дарё убур намуда,ҷониби Бағдод ҳаракат намоянд, Барои чӣ якбора муқобиляти артиш қатъ гардид, кӣ фармон дод. Барои чӣ Горди миллӣ, ки яке аз воҳидҳои маҳорати баланди ҷангидошта ва мусаллаҳу муҷаҳҳаз (тибқи баҳои мутахассисони амрикоӣ) буд, муқовимат накард? Саволҳо ниҳоят зиёданд, вале ҷавоб нест.Шояд рӯзе ҷавоб пайдо шавад.[7].

Шӯришгарон чӣ мехостанд? Талаботи асосии шӯришгарон пеш аз ҳама, аз истеъфои Башор Асад, бекор кардани “ҳолати фавқулодда” дар тамоми мамлакат, ки аз соли 1962 ба ин ҷониб идома дошт ва дар кишвар гузаронидани дигаргуниҳои демократӣ иборат буданд. Ғайр аз ин, ИМА ва Исроил,ки ташкилкунанда ва маблағгузорандаи ин ошубҳо мебошанд ва ҳамдигарро итифоқчии стратегӣ медонанд, дар симои Сурия душман ва иттифоқчии вай Эронро мебинанд. Дар сурате, ки Сурия ва Эрон кайҳо боз, яъне ҳануз аз замони ҷанги Эрону Ироқ ба ҳам наздик гардида буданд, боз ҳамдигарфаҳмии мазҳабӣ низ доштанд. Ба хусус, Исроил, ки аз дастрасӣ пайдо намудани Эрон ба яроқи ядроӣ нигаронии зиёд дорад, дар ҳама ҷо ва дар ҳама ҳолат Теҳронро ҳамчун душман мешиносад. ИМА ва Исроил борҳо Эрнро дар маъракаҳои кучак ва бузурги сиёсӣ ба хотири пуштибониаш аз “Ҳамос” ва “Ҳибуллоҳ”ҳамчун тарафдор ва ё пуштбони “терроризм” ном бурдаанд. [2]

Дар аввал ҷанг миёни неруҳои давлатӣ ва гурӯҳи ҳарбикунонидашудаи “Артиши озоди Сурия”(АОС) сурат мегирифт. Ташкилкунандаи ин ҳама бетартибиҳо ва беназмиҳои оммавӣ “Шӯрои миллии Сурия”(ШМС) ба шумор мерафт, ки дар ҳамон ибтидо ҳамаи гурӯҳ, дастаҳо ва ташкилотҳои мухолифро дар атрофи хеш ҷамъ карда буд. Баъдҳо дар сафҳои мухолифин зиддиятҳо ба амал омад ва аввалин шуда дастаҳои мусаллаҳи курдӣ, ки дар Курдистони Сурия созмон дода шуда ва ба ҳайати “Шӯрои Олии .Курдистон” дохил мешуданд, аз “Шӯрои миллии Сурия” ҷудо шуданд.[11] Соли 2013 боқимондаи мухолифин, ки аз гурӯҳҳои экстремистӣ- радикалии исломӣ иборат буданд,”Ҷабҳаи исломӣ”-ро таъсис доданд.Ҷудоихоҳӣ дар сафҳои шӯришчиён мавқеи АОС-ро бисёр заиф гардонд. Нақши пешбарандаро дар мубориза бо қувваҳои давлатӣ гурӯҳҳои ҳархелаи исломӣ ба даст оварданд. Дар миёни ин

гурӯҳҳо қобилияти ҷангии “Ҷабҳат-ан-Нусра” баландтар буда, бахши суриягии “ал-Қоида”ва “Давлати исломӣ”низ ба он ҳамроҳ шуданд.

Ҳамлаи бошитоби ДИ ва забти ҳудуди миқёсан калони хоки Сурия ва Ироқ дар соли 2014 сабаби оғози интервенсияи ИМА ва иттифоқчиёнаш гардид. Аз сентябри соли 2014 сар карда, ИМА ва иттифоқчиёнаш аввалин зарбаҳои ҳавоиро ба мавқеи исломистҳо анҷом доданд ва ҳамзамон онҳо (ИМА ва ҷонибдорнаш) ба омӯзиш .ва яроқнок кардани гурӯҳҳои мухолифини “муътадил” пардохтанд.[5]

30 сентябри соли 2015 тибқи қарордод миёни Башор Асад ва президенти Россия В.В.Путин, қувваҳои ҳавоӣ-кайҳонии Федератсияи Россия якҷоя бо қувваҳои ҳавоии Сурия ба амалиёти муштрак алайҳи ДИИШ пардохтанд.

Октябри соли 2015 ба қувваҳои ҷонибдори давлат, қи амалиёти ҳарбӣ мегузрониданд, қувваҳои ҳарбӣ-баҳрӣ-кайҳонии Россия расман ҳамроҳ гардид. Киштиҳои ҳарбии Флотилияи Каспий дар ҳоли ҳаракат ба объектҳои инфрасохтори ДИИШ дар Сурия зарбаҳои марговар' заданд. Чунин тарзи зарба заданро дар таърих касе ёд надорад. Дар натиҷаи чунин зарбаҳои устокорона заводҳои истеҳсоли снаряд ва маводи тарканда, нуқтаҳои фармондеҳӣ (НФ), амборҳои яроқу аслиҳа, муҳимот ва маводи сӯхту молиданӣ ва пойгоҳҳои омодасозии террористҳо аз байн бурда шуданд.

Ҳодисаи аз ҳама муҳими соли 2016 дар Сурия-ин муваффақияти неруҳои давлатӣ ва иттифоқчиёнаш дар задухӯрдҳо барои озодсозии шаҳри Алеппо маҳсуб мешуд. Дастаҳои мухолифин қисмати шарқии ин шаҳри аз назари стратегӣ бисёр муҳимро дар шимоли Сурия тайи 4 сол дар даст доштанд. Аз ин рӯ, ба онҳо дар ин шаҳр зарбаҳои марговар расонида шуд. Шаҳри мазкур аз дигар шаҳрҳои аз ҷониби мухолифин забт гарида бо он фарқ мекард, ки муҳосираи ин шаҳр бисёр тӯлонӣ буд ва қувваҳои ҳукуматӣ аз усулҳои классикии гурусна нигоҳ доштани аҳолӣ, қатъ кардан ва бастани роҳҳои воридотии озуқа, об, муҳимот ва дигар намуди кӯмакҳо ба шаҳрро истифода бурданд. Қувваҳои мухолифин маҷбур шуданд, ки шаҳрро тарк кунанд. Ҳамла ба Алеппо чунон сахт ва пуршиддату босуръат сурат гирифт, ки исломиён фурсати андешидани чораҳоро наёфта аз шаҳр хориҷ гардиданд. Ҳамин ҷанг сабаби тағйир ёфтани ҷараёни ҷанг гардида, бартариро ба қувваҳои ҳукуматӣ дод.

Соли 2017 барои Сурия таҳаввулоти зиёдеро ба бор овард. Дар мамлакат ва минтақа вазъият куллан тағйир ёфт. Натиҷаи мусбати соли 2017 пеш аз ҳама аз он иборат буд, ки дастаҳои ДИИШ. ки аз соли 2015 ба ин тараф як қисмати калони ҳудуди Сурияро забт карда буданд, аз тарафи Қувваҳои Мусаллаҳи Сурия торумор гардиданд. Шикасти ДИИШ дар Сурия ба он сабаб гардид, ки Россия дар охири соли 2017 тасмим гирифт, то қувваҳои ҳарбӣ-кайҳонии худро аз Сурия барорад. Аммо баъдан маълум гардид, ки пас аз ба охир расидани фазаи фаъоли амалиёти муҳорибавӣ, дар Сурия оромӣ ва сулҳ барқарор нагардид. Нерӯҳои мухолифи Сурия ва пуштибонони хориҷии онҳо бо истифода аз хориҷ шудани қувваҳои ҳарбӣ-кайҳонии Россия эълон намуданд, ки то Башор Асад дар сари қудрат ҳаст, онҳо ба барқароркунии баъдиҷангии кишвар ширкат нахоҳанд кард [2].

Дар ҳолати то миёнаи соли 2018 ҷангиёни ДИИШ дар вилояти Даръа фаъол буда, як қисми ҳудуди онро таҳти назорати хеш қарор дода буданд. Ҳамчунин, онҳо чандин маҳалҳои зистро дар соҳили шарқии Евфрат, воқеъ дар байни шаҳрҳои Ал-Букамал ва Дейр-аз-зорро зери назорати хеш доштанд. Бар болои ин, ДИИШ-иҳо дар саҳроҳои Сурия дар қисмати сарҳади вилоёти Хомс ва Дейр-аз-зор ва Хомс-эс-Сувейра низ ҳузур доштанд.

Дар аввалҳои соли 2018 Қувваҳои Мусаллаҳи Туркия якҷоя бо дастаҳои дар ҳудуди Туркия омода намудаи ба ном артиши Миллии Сурия як амалиёте бо номи “Шохаи зайтун” анҷом доданд. Дар натиҷаи амалиёт шаҳри Африн бо ҳудуди гирду атрофаш ба дасти ин қувваҳо гузашт. Дар тули ин сол ба неруҳои давлатии Сурия муяссар гардид, ки як ҳудуди калонеро дар марказ, дар ҷануб ва ҷанубу ғарби Сурия аз вуҷуди ДИИШ-иҳо пок сохта, ин мавзеъҳоро ба даст ованд. Аз чаҳор зонаи қобили амалиётӣ, ки дар ҳудуди Сурия бо миёнаравии кишварҳои Россия, Туркия ва Эрон ташкил гардида буд, дар охири соли 2018 танҳо як зона дар дасти ДИИШ бокӣ монд, ки вилояти Идлиб ва навоҳии шимолии Хама-ро дар бар мегирифт. Ин зона дар дасти гурӯҳҳои рақобаткунандаи “Ҳайят-Таҳрир аш-Шом”(ҲТШ), “Ҷабҳат Таҳрир Сурия” ва дигар гурӯҳҳо боқӣ монд ва дар ин ҷо постҳои тафтишотӣ-назоратии қувваҳои Туркия фаъолият менамуданд.

Ноҳияҳои курднишини этникӣ дар шимоли Алеппо бар асари чандин амалиёти ҳарбӣ ба муқобили дастаҳои яроқноки туркӣ аз ҷониби ҷузъу томҳои артиши Туркия ва дастаҳои артиши миллии Сурия, ки аз ҷониби Туркия маблағгузорӣ ва мусаллаҳ мешуданд, муқовимати сахт нишон медоданд.[11].

Манотиқи курднишини вилоятҳои шимолии Сурия зери назари “Қувваҳои демократии Сурия”, ки таъсисдиҳанда ва маблағгузорандаашон ИМА буд, қарор доштанд. Ин қувваҳои худхонда низ як қисми вилояти Эр-ракка ва қисме аз ҳудуди вилояти Дейр-аз-Зорро, ки аксарияти аҳолияшон суннимазҳаб ва боқимондаҳои ДИИШ буданд, дар даст доштанд.[5] Моҳи октябри соли 2019 дар натиҷаи ҳамлаи Туркия ба шимоли Сурия, тибқи қарордод бо маъмурияти худмухтори Шимолу Шарқи Сурия, ҳудуди зери дасти дастаҳои худмуҳофизатии курдҳо ба берун аз зонаи 30 км-рии хориҷ аз сарҳад бароварда шуданд. Дар ин минтақа амниятро пулиси ҳарбии Россия якҷоя бо артиши Туркия таъмин менамуд. Дар минтақае, ки зикри номаш рафт, боқимондаҳои ДИИШ ба ҷанги партизанӣ гузаштанд. Мутахассисон ҷои аз ҳама беҳтар барои эҳёи дубораи ДИИШ-ро дар қисмати сарҳади Сурия ва Ироқ пешбинӣ намуда буданд, яъне хатар ҳануз ҳам вуҷуд дошт.

Дар ин муддат Қувваҳои давлатӣ ва мухолифин ҳудуди Сурияро ба чунин шакл байни худ тақсим карда буданд: Дар ҳолати то 31 марти соли 2020 Қувваҳои Мусаллаҳи Сурия-63,57% (албатта тайи се-чор соли баъдӣ саҳми давлат бештар гардид), Қувваҳои демократии Сурия-25,57%, Гурӯҳи шуришиёни Сурия (аз он ҷумла ХТШ+Туркия)-9, 72%, ва ДИИШ-1,14% хоки Сурияро ҳануз ҳам дар даст доштанд.

Тибқи омори СММ дар соли 2015 бар асари ҷанг наздик ба 220 ҳазор нафар одамон кушта шуданд. Ҷанги дохилии ин кишварҳо (пеш аз ҳама Сурия) сабаби муҳоҷирати дастаҷамъонаи аҳолӣ ба Аврупо гардид ва ин ҷанг ба иқтисодиёт ва инфрасохторҳои ин мамолик низ зарари зиёд расонид. Мутобиқи аснод ва далелҳои низомиёни Россия то охири соли 2018, дар муддати ҷанги дохилӣ, шурӯъ аз соли 2011 6,9 миллион нафар Сурияро тарк гуфтаанд. Тибқи маълумоти Раёсати Комиссари СММ дар ҳолати то 01 декабри соли 2018 6.664. 415 нафар гурезаи суриягӣ ба қайд гирифта шудааст. Аз он ҷумла: занҳо 1 999 325 нафар ва кӯдакон 3 398 415 нафар ба ҳисоб гирифта шудаанд.

Қисми аъзами муҳоҷирон ба кишварҳои зер ҳиҷрат кардаанд: Туркия- 3,5 млн нафар, Ливан- наздик ба 1млн нафар, Иордания-наздик ба 674 ҳазор нафар, Олмон-534 ҳазор нафар, Ироқ-252 ҳазор нафар. Аз оғози декабри соли 2018 дар ҳудуди Сурия низ 412 маҳалли маскунӣ, ки нисбатан камтар зарар дидаанд, барои қабули гурезаҳо тақрибан барои 1,5 млн нафар ҷой омода карда шуда буд.[6] Фарқ байни Россия ва эътилофи ғарбиҳо дар ин низоъ он аст, ки Россия тибқи хоҳиш ва розигии ҳукумати қонунии Сурия ба ин низоъ ҳамроҳ гардида, кишварҳои ғарбӣ бошанд, бе розигии роҳбарияти давлату ҳукумати расмии Сурия, танҳо барои манфиатҳои шахсӣ ва кишварҳояшон худсарона ба ин низоъ ҳамроҳ гардиданд. Ин манфиатҳо иборатанд аз ғорати боигариҳо (аз ҷумла, боигариҳои табиӣ: нефту газ) ва ашёву амволи таърихӣ.

Тобистони соли 2015 Россия пешниҳод намуд, ки қувваҳои мусаллаҳи Сурия низ ба мубориза бар зидди ДОИШ ҷалб карда шаванд ва ҳамзамон Россия дар чаҳорчӯби ҳамкориҳои ҳарбӣ-техникӣ дар як муддати кӯтоҳ ба Сурия миқдори зиёди яроқу аслиҳаи оташфишон, гранатамёт, мошинҳои зиреҳии БТР-82А, мошинҳои боркаши “Урал” ва дигар намуди нақлиёти ҳарбиро, ки барои кашонидани бор ва ҳайати шахсӣ зарур мебошанд, дод. Ин ҷо як нозукӣ ё эҳтимол мавҷуд буд ва ин ҳам бошад, шӯришиёни суннӣ буданд, ки Асад хоҳ-нохоҳ ин яроқу аслиҳаро ба муқобили онҳо истифода мебурд. Онҳо бошанд, аксарияти кулли аҳолии Сурияро дар бар гирифта, эҳтимоли сар задани норозигиҳо ва митингҳои мусалмонони кишварҳои гуногун бар зидди Россияро ба миён меовард. Россия бошад, дар марҳалаи ҳассос ва нозук қарор дошта, барои терроризми исломӣ нисбат ба ғарбиҳо ҳадафи хело ҳам мувофиқ ба шумор мерафт.Чӣ тавре, мо шоҳид ҳастем, ба бахти Россия ва фоидаи Сурия то имрӯз чунин ҳодисот рух надодаанд ва дода ҳам наметавонанд.

Дар давоми соли гузашта мухолифини режими Башор Асад бо кӯмаки пуштибонони хориҷияшон ва бо истифода аз техникаву яроқҳои нави ҳозиразамон бо суръати баланд, ба қувваҳои давлатӣ ҳамла оварда, қувваҳои тарафдори Башор Асадро маҷбур ба ақибнишинӣ намуданд. Шоҳидон ривоят медиҳанд, ки мухолифин дар ин ҷанг низ аз ҳамон усули дар Ироқ ва дигар кишварҳо истифода намудаашон кор гирифта, фармондеҳон ва масъулини баландпояи артиши давлатии Сурияро бо додани маблағҳои калон ва ваъдаи додани вазифаҳои калидӣ ҳам дар артиш ва ҳам дар сатҳи давлат ба худ моил карданд. Дар натиҷа, Б.Асад бо кӯмаки воҳидҳои низомии дар Сурия мустақар будаи Россия маҷбур ба фирор гардид. Бо ҳамин давраи ҳукмронии сулолаи Асадиҳо дар Сурия ба охир расид.

Айни ҳол роҳбарии ҳукумати муваққати Сурияро собиқ фармондеҳи гурӯҳи “Ҳайат-таҳрир-аш-Шом (Ҳайат-аш-Шом)Аҳмад Алӣ Шараа ё Муҳаммад-ал-Ҷулонӣ ба уҳда дорад. Аз ин ҷанг танҳо Исроил бурди калон дошт. Вақте гурӯҳи Ҷулонӣ ба сари қудрат омад ва ҳама саргарми тақсими вазифаҳо дар ҳукумат буданд, Исроил аз фурсат истифода карда, тамоми

фурӯдгоҳҳо, амборҳо, роҳҳои оҳан ва дигар муассисаҳои аҳамияти ҳарбӣ доштаи Сурияро бомбаборон намуда, ҳамаро аз кор бароварда худашро аз хавфу хатари аз ҷониби Сурия таҳдидкунанда барои муддатҳо осуда намуд.[1]

Хулоса. Таҳлили мавзуъ нишон медиҳад, ки буҳрони Сурияро танҳо бо таъсири ҳаводиси «Баҳор»-и араб ё дахолати неруҳои хориҷӣ шарҳ додан кофӣ нест. Заминаҳои он дар маҷмуи мушкилоти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии дохилӣ ташаккул ёфта, зери таъсири рақобатҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ печидатар гардиданд. Гуногунии ҳадафҳои иштирокчиён ва пуштибонии беруна аз неруҳои мухталиф ба тӯлонӣ гардидани ҷанг ва душвор шудани созиши сиёсӣ мусоидат намуданд.

Таҷрибаи Сурия ҳамчунин нишон медиҳад, ки дастовардҳои низомӣ худ аз худ сулҳи устуворро таъмин намекунанд. Барқарории амният ба ташаккули ниҳодҳои фарогир, иштироки гурӯҳҳои гуногуни ҷомеа дар ҳаёти сиёсӣ, ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандон ва бартараф намудани сабабҳои иҷтимоию иқтисодии низоъ вобаста мебошад. Дар баробари ин, мубориза бо терроризм бояд бо ҳифзи аҳолии осоишта, риояи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва пешгирии ифротгароӣ ҳамоҳанг сурат гирад.

Паёмадҳои башардӯстонаи буҳрон зарурати барқарорсозии инфрасохтор, таъмини хизматрасониҳои асосӣ ва фароҳам овардани шароит барои бозгашти ихтиёрӣ, бехатар ва шоистаи гурезаҳоро ба миён мегузоранд. Ҳалли ин масъалаҳо ҳамкории созандаи неруҳои дохилӣ ва ҷомеаи байналмилалиро тақозо мекунад.

Ҳамин тариқ, дарси асосии буҳрони Сурия зарурати ҳалли саривақтии мушкилоти ҷамъиятӣ, таҳкими эътимоди шаҳрвандон ба ниҳодҳои давлатӣ ва бартарӣ додан ба муколамаи сиёсӣ мебошад. Сулҳи дарозмуддат дар заминаи ҳифзи соҳибихтиёрӣ ва тамомияти арзии кишвар, оштии миллӣ ва мувофиқаи васеи иҷтимоӣ имконпазир мегарда

Адабиёт

1. Ахмедов, В. Военный и политический ислам на Ближнем Востоке / В. Ахмедов // Восток. - 2010. - № 7. - С. 80–87.
2. Война и мир Сирии: восстановлению страны мешает раскол между двумя «антитеррористическими коалициями» // Коммерсантъ. - 2020. - 29 декабря.
3. Долгов, Б. Сирийский кризис и радикальный исламизм / Б. Долгов // Азия и Африка сегодня. - 2016. - № 2. - С. 7–12 ; № 4. - С. 2–8.
4. Зиёев, Н. С. Ташаккул ва густариши ҳамкориҳои мутақобила миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Арабии Сурия дар замони истиқлол / Н. С. Зиёев // Осиё ва Аврупо. - 2023. - № 2 (14).
5. Зиёев, Н. С. Омилҳои пайдоиш ва рушди «Ал-Қоида» ва «Давлати исломӣ» дар Ироқ ва таъсири онҳо дар минтақа / Н. С. Зиёев, Ф. Г. Давлатова // Осиё ва Аврупо. - 2023. - № 4 (16).
6. Информационный бюллетень Центра по примирению враждующих сторон и контролю за приёмом, распределением и перемещением беженцев. - 2018. - 29 декабря.
7. Примаков, Е. М. Ближний Восток: на сцене и за кулисами / Е. М. Примаков. - Москва : [б. и.], 2016. - С. 250–410.
8. Позняков, В. Хождение по Востоку гостя В. Познякова с товарищи / В. Позняков // Библиотека литературы Древней Руси. - [Б. м. : б. и.], [б. г.]. - С. 69.
9. Страны мира : справочник. - Москва : Политиздат, 1987. - С. 239–242.
10. Труивцев, К. Сирийская тройка: как Россия балансирует между Турцией и Ираном / К. Труивцев // РБК. - 2018. - 3 апреля.
11. Турция продолжит подготовку бойцов умеренной сирийской оппозиции // Интерфакс. - 2015. - 23 ноября.
12. Fountain, H. Researchers Link Syrian Conflict to a Drought Made Worse by Climate Change / H. Fountain // The New York Times. - 2015. - 2 Marc

СУРИЯ ДАР ПАСМАНЗАРИ ХАВОДИСИ “БАҲОР”-И АРАБ

Дар мақолаи мазкур оид ба мавқеи ҷойгиршавӣ, масоҳат, аҳолӣ, таркиби динӣ, забон ва таърихи мухтасари муборизаҳои халқи Сурия барои ба даст овардани Истиқлолият, ҳамкорихо бо кишварҳои низоми прогрессивӣ дошта, алалхусус бо Иттиҳоди Шуравӣ, муттаҳидшавӣ бо кишвари Миср тибқи идеяи “муттаҳидшавии мамолики араб”, кӯмакҳои низомии Сурия ба Фаластин ва ба сари қудрат омадани Ҳофиз Асад, Сурияи даврони ӯ то замони баъд аз маргаш ва ба ҷойи ӯ нишастани писараш Башор Асад маълумот дода шудааст.

Ҳамчунин, дар мақола оид ба низоъҳои дохилию хориҷӣ дар кишвар, таъсири “Баҳори Араб” ба Сурия, муборизаи қувваҳои тарафдори Башор Асад ба муқобили Давлати Исломӣ ва мухолифини дохилӣ, ташкили эътилофҳо ва муборизаи онҳо ба хотири манофеъи шахсию давлатӣ ва муносибати Сурия таҳти сарварии Б.Асад бо кишварҳои ҳамсоя ва минтақа, нақши қувваҳои низомии Россияву

Эрон дар мубориза бо ДИ сухан рафтааст. Ҳамчунин муаллиф оид ба фарори Башор Асад ва ба охиррасии ҳукмронии Асадиҳо дар Сурия ва бурди Исроил аз ин ҷанг иттилоъ додааст.
Калидвожаҳо*:* Ҳудуд, забон, дин, инқилоб, истиқлолият, Сурия., қувваҳои давлатӣ, мухолифин, “Баҳори Араб”, Россия, Туркия, курдҳо, Эрон, қувваҳои эътилофӣ.

СИРИЯ НА ФОНЕ “АРАБСКОЙ ВЕСНЫ”

В данной статьи даётся краткая информация по Сирийской арабской республике, его географическое место расположение, территория, население, язык, религия, борьбы народов Сирии за Независимость, сотрудничество с государствами с прогрессивным режимом, особенно с Советским Союзом, короткое (по времени) объединение с Египтом под влиянием идеи «Объединения арабских народов и государств», военную помощь Палестину, переход власть в руках Хафиза Асада и после его смерти к Башару Асаду.

Также идёт речь в данной статьи о внешных и внутренных конфликтах в Сирии, влияние «Арабская весна» в разжигании гражданская и международная война в Сирии , борьба государственные силы и силы поддерживающего Б.Асада против ИГ и внутренняя оппозиция и организация коалиционные силы в угоду организаторов, а также отношение Сирии с соседными и региональными государствами, также роль России и Ирана в борьбе против ИГ.Статья заканчивается с прихдом новой власти в Сирии и воздушные удары Израиля по военным оъектам в Сирии.

Ключевые слова: территория, язык, религия, революция, независимость, Сирия, правительственные силы, оппозиция, «Арабская весна», Россия, Турция, курды, Иран, коалиционные силы.

ARAB SPRIING” AND ITS IMPACT ON SYRIA

Senior researcher at the Institute for the Study of Problems of Asian and European Countries. This article provides brief information on the Syrian Arab Republic, its geographical location, territory, population, language, religion, the struggle of the people of Syria for Independence, cooperation withstates with a progressive regime, especially with the Soviet Union, a short (in time) unification with Egypt under the Influence of the idea of the “Unification of Arab Peoples and States”, military assistance to Palestine , the transfer of power in the hands of Hafiz al-Assad and after his death to Bashar al-Assad, etc. This article also discusses external and Internal conflicts in Syria, the influence of the “Arab spring” in inciting civil and international war in Syria, the struggle of state forces and supporting B. Assad against ISIS and the internal opposition and organization of coalition forces to please the organizers, as well as syria’s relations with neighboring and regional states, also the role of Russia and Iran in the fight against ISIS.
Keywords: territory, language, religion, revolution, independence, Syria, government forces, opposition, “Arab Spring,” Russia, Türkiye, Kurds, Iran, coalition forces.

Дар бораи муаллиф
Холназаров Назар Мирзоевич
ходими илмии Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупо.
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Суроға:734025,ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33.

Об авторе
Холназаров Назар Мирзоевич
Научный сотрудник Института изучения проблем стран Азии и Европы
Национальной академии наук Таджикистана.
Адрес: 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33.

About the Author
Kholnazarov Nazar Mirzoevich
Research Fellow, Institute for the Study of Asian and European Countries,
National Academy of Sciences of Tajikistan.
Address: 33 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan.

ТДУ 331.556:316.356.2(575.3)

МУҲОҶИРАТИ МЕҲНАТӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАҒЙИРЁБИИ НАҚШҲОИ ИҶТИМОӢ ДАР ОИЛАҲОИ ТОҶИКИСТОН

Каримова З.

Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон

Муқаддима Муҳоҷират ҳамчун падидаи иҷтимоӣ дар назар сода менамояд, вале дар асл раванди мураккаб буда, омилҳои гуногун онро ба вуҷуд меоранд. Ҳар яке аз ин омилҳо муносибатҳои махсуси забонӣ, равонӣ, фарҳангӣ ва ҳуқуқиро тақозо менамояд. Инсон ҳангоми муҳоҷират макони доимии сукунати худро тарк намуда, ба муҳите мегузарад, ки шароити табиӣ, муҳити иҷтимоӣ, тарзи идоракунии давлатӣ, забон ва фарҳанги он аз муҳити пешина фарқ мекунад. Аз ин рӯ, муҳоҷират ҳам барои худи муҳоҷир ва ҳам барои кишвари қабулкунанда масъалаҳои зиёдеро ба миён меорад.

Муҳаққиқони амрикоӣ М. Бойд ва Э. Грико таъкид мекунанд, ки “назарияҳои анъанавии муҳоҷират аз сабаби таваҷҷуҳи танҳо ба сабабҳои умумии кӯч бастан, ҷанбаҳои гендериро нодида гирифтаанд, дар сурате, ки раванди муҳоҷират дар асл хусусиёти гендерӣ дошта, барои мардон ва занон шароит ва оқибатҳои мухталиф эҷод мекунад. Бинобар ин, новобаста аз мушкил назарияи ягона ба сабаби гуногунии намудҳои муҳоҷират ва равишҳои илмӣ, дохил кардани омили гендерӣ барои фаҳмидани равандҳои муосир, аз ҷумла муҳоҷирати кории занон ва паноҳандагӣ, амри зарурӣ мебошад” [1].

Омилҳое, ки инсонҳоро барои муҳоҷират кардан водор месозанд, гуногунанд. Масалан офатҳои табиӣ, хушксолӣ, заминларза, сардшавии ҳаво, паҳншавии касалиҳои сирояткунанда, муноқишаҳои сиёсӣ, ҷангҳои шаҳрвандӣ, зиддиятҳои наздисарҳадӣ ва хатари гузариши онҳо аз сарҳадҳо, танг гаштани фазои муҳити зист, рафтори номуносиби шахс ва аз вай ҷойи сукунати доимӣ ронда шудан, ба шартномаи байни давлатҳо ба кор ҷалб намудани қуввaҳои кории зиёдатӣ, барои таҳсил ва баланд бардоштани дараҷаи дониши касбӣ, дар ватани худ пурра истифода бурда натавонистани дараҷаи дониш ва тахассус ва ниҳоят набудани ҷойи кор ва ба хотири дарёфти музди меҳнат, барои таъмини зиндагӣ сабаби муҳоҷирати меҳнатӣ мегардад.

Ин омилҳоро асосан ба ду гурӯҳ ҷудо кардан зарур аст:

Гурӯҳи якум: офатҳои табиӣ ва муноқишаҳои сиёсӣ мисли ҷангҳои шаҳрвандӣ, вазъи нооромии наздисарҳадӣ, гурезаи сиёсӣ. Ин намудҳои муҳоҷират аз он хотир сурат мегиранд, ки дар чунин шароит имконияти бехатар зиндагӣ намудан кам аст ва агар чунин намебуд, мардум ба ҷойи дигар кӯч намебастанд. Аммо ҳиҷрате, ки сабабаш муноқишаҳои сиёсӣ, ҷанги шаҳрвандӣ мебошад, муҳоҷирон аз тарси ҷон гурехта, дар ҷойи ором дур, аз муноқишаҳо буданро афзалтар медонанд. Чунин шакли ҳиҷрат аз ҳиҷрати офатҳои табиӣ мазмуни дигар дошта, сабабаш омили инсонист.

Дар байни муҳоҷирон, гурезагони сиёсӣ мавқеи хоса дошта, онҳоро давлатҳое қабул менамоянд, ки нисбат ба ҳокимияти сиёсии ин қабил муҳоҷирон муносибати хушбинона надошта, дар симои гурезагони сиёсӣ ҷонибдорони ояндаи худро мебинанд.

Гурӯҳи дуюм: барои такмили ихтисос, таҳсил ва ба кор рафтан ба таври шартномаи байнидавлатӣ. Ин қабил муҳоҷирон дар ҷобаҷошавӣ, пайдо намудани ҷойи таҳсилу кор, ба қайдгирӣ ва ғ. душворӣ намекашанд.

Аммо набудани ҷойи кор, мувофиқи дараҷаи касбӣ ва дониш, наёфтани кор дар ватани хеш муҳоҷирро маҷбур месозад, ки бо роҳҳои гуногун тарки ватан карда, аз як муҳити табиию иҷтимоӣ ва миллӣ ба муҳити дигари табиию иҷтимоӣ ҳиҷрат намояд.

Аз рӯйи хусусиятҳо муҳоҷират дарозмудат, миёнамуҳлат ва каммуҳлат шуданаш мумкин аст.

Аз рӯйи мақсади муҳоҷирон бошад, онҳо чунинанд:

- ёфтани ҷойи кор барои таъмини рӯзгори оилавӣ;
- бо пайдо шудани имконият он ҷо мондан ва қабули шаҳрвандӣ;
- барои пайвастан ба ҳамсар ва якҷояшавии оилаҳо;
- барои ёфтани ҷуфти худ;
- барои самаранок истифода бурдани дониши касбӣ, маҳорат, малакаи касбӣ ва дар ин ҷода муайян намудани ҷойи худ буда метавонад.

Яке аз масъалаҳои муҳимми муҳоҷират интихоби ҷойи ҳиҷрат аст. Аксаран ба он ҷойҳое ҳиҷрат менамоянд, ки музди меҳнат баланд, имконияти ишғоли пайдо намудани сатҳи баланди иҷтимоӣ ва фазои нисбатан ороми сиёсӣ мавҷуд бошад. Ҷиҳати дигари интихоби ҷойи муҳоҷират то андозае ба ҳам мувофиқии психологияи миллӣ ва эҳсоси наздикӣ доштан аст.

Масалан аксарияти ҷавонони тоҷик ҳатто онҳое, ки дар замони соҳибистиқлолӣ тавлид ёфтаанд, дар мусобиқаҳои гуногуни варзишӣ мухлиси варзишгарони Русия мебошанд. Кинофилмҳои русиро бештар тамошо менамоянд. Бо вуҷуди он ки тоҷикон бо эрониҳо ҳамзабонанд ва таъриху фарҳанги муштарак доранд, хоҳиши ба Эрон рафтан надоранд. Бо арабҳое, эътиқодоти исломӣ доранд, он наздикиеро ки бо халқи рус доранд, вуҷуд надорад. Яъне барои ҷавонони тоҷик дин ҳамчун омили наздики психологӣ бо арабҳо буда наметавонистааст. Агар мушкилоти забониро ҳамчун омили монеъшавӣ ҳисобем, он гоҳ ҷавони деҳоти тоҷик ҳамон қадаре, ки дар зери таъсири забону фарҳанги араб ҳастанд, дар зери таъсири забону фарҳанги рус нестанд, аммо барояш русҳо наздиктаранд.

Тавре ки муҳаққиқ Г.Н. Зокиров қайд мекунад, ки “хусусиятҳои муҳоҷирати одамонро тарзи муносибатҳои мавҷудаи байни онҳо, тарзи истеъмол, сатҳи инкишофи иҷтимоию иқтисодӣ, шароити табиию географӣ, хосиятҳои таърихӣ, маданӣ, муносибатҳои миллӣ ва падидаҳои дигари ҷомеа муайян менамояд” [4, с. 341]. Аз ин нуқтаи назар, муҳоҷиратро наметавон танҳо ҳамчун ҷойивазкунии ҷуғрофии аҳолӣ арзёбӣ намуд. Он бо тағйироти иҷтимоӣ, фарҳангӣ, равонӣ ва иқтисодии ҳаёти шахс ва ҷомеа алоқаманд мебошад.

Масъалаи муҳоҷирати меҳнатӣ барои ҷомеаи Тоҷикистон аҳаммияти махсус дорад. Набудани ҷойи кор мувофиқи дараҷаи касбӣ ва дониш, имконияти маҳдуди истифодаи тахассус дар дохили кишвар ва зарурати таъмини рӯзгор инсонро водор месозад, ки муҳити табиӣ, иҷтимоӣ ва миллии худро тарк намуда, ба муҳити дигар гузарад. Дар ин раванд мақоми иҷтимоии муҳоҷир низ тағйир меёбад ва ин тағйирот метавонад ба муносибатҳои оилавӣ, нақши зану мард ва тарбияи фарзандон таъсир расонад. Ҳадафи аслии пажуҳиш низ маҳз ҳамин нуктаҳо мебошад.

Мавод ва усулҳои таҳқиқот. Объекти таҳқиқотро оилаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити равандҳои муосири муҳоҷирати меҳнатӣ ташкил медиҳанд. Предмети таҳқиқот иборат аз раванд, хусусиятҳо ва самтҳои асосии тағйирёбии нақшҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла вазифаҳои гендерӣ, тарбиявӣ, иқтисодӣ ва идоракунӣ дар сохтори дохилиоилавӣ зери таъсири муҳоҷирати меҳнатӣ мебошад. Доираи омӯзиш таҳлили муқоисавии вазъи масъала дар сатҳи ҷаҳонӣ ва таваҷҷуҳи марказиро ба хусусиятҳои хоси Тоҷикистон фаро мегирад, ки дар он додаҳои омории манбаъҳои расмии байналмилалӣ мавриди таҳлили амиқи илмӣ қарор гирифтаанд.

Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили иҷтимоӣ, муқоисавӣ, тавсифӣ ва таҳлили манбаъҳои илмӣ истифода гардидаанд. Барои муайян намудани таъсири муҳоҷирати меҳнатӣ ба мақоми иҷтимоии шахс ва муносибатҳои оилавӣ хусусиятҳои муҳоҷират аз рӯи сабаб, мақсад, муҳлати будубош ва шароити иҷтимоии муҳоҷирон мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

Асоси таҳқиқотро маводи назариявӣ ва таҳлилии марбут ба муҳоҷират, равандҳои иҷтимоӣ, муҳоҷирати меҳнатӣ ва тағйирёбии муносибатҳои оилавӣ ташкил медиҳад. Дар таҳлил аз андешаҳои муҳаққиқони соҳаи муҳоҷират ва ҷомеашиносӣ, аз ҷумла Г.Н. Зокиров [4], Д.В. Полетаев [7] ва дигарон истифода шудааст.

Таҳқиқоти марбут ба муҳоҷирати занон дар даҳаи 80-уми асри гузашта раванди афзоиши муҳоҷирати мустақилонаи онҳоро, бахусус ҳамчун қувваи корӣ муайян намуда, заминаро барои ба илм ворид кардани консепсияи «феминизатсияи муҳоҷират» муҳайё сохт. Ин мафҳум минбаъд дар пажуҳишҳои марбут ба муҳоҷират ва гендер ба як ақидаи устувор ва пазируфташуда табдил ёфт, ки аз даҳсолаи охири асри гузашта ба ин сӯ камтар зери шакку шубҳа қарор гирифтааст. Бо вуҷуди ин, таҳлили амиқи тамоюлҳо ва нишондиҳандаҳои муҳоҷират дидгоҳи мазкурро ба бозбинӣ ва дақиқсозӣ вадор месозад. Азбаски пойгоҳҳои маълумоти ҷаҳонӣ маълумотро дар бораи муҳоҷирони дорои ҳувиятҳои гуногуни гендерӣ фаро намегиранд, истифодаи омори ҷаҳонӣ бар пояи таҷзия аз рӯйи ҷинс барои фаҳмиши тамоюлҳои демографӣ дар чорчӯбаи дихотомияи ҷинсӣ фоидаовар боқӣ мемонад.

Далелҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки “шурӯъ аз соли 1990 теъдоди занони муҳоҷир дар ҷаҳон пайваста афзоиш ёфтааст. Гузориши ҷаҳонӣ дар бораи муҳоҷират нишон медиҳад, ки ҳиссаи занони муҳоҷир аз соли 2000 инҷониб аз 49,4 фоиз то 48,1 фоиз коҳиш ёфтааст. Ба ин тартиб, тафовути миёни теъдоди мардон ва занони муҳоҷир аз 1,2 фоизи соли 2000 то 3,8 фоиз дар соли 2020 расидааст” [10, с. 4].

Намояндагии Созмони байналмилалии муҳоҷират дар Тоҷикистон бори охир соли 2023 вобаста ба муҳоҷиарти занон омори дақиқро дар ҳисоботи худ пешниҳод кардааст. “Дар соли 2023 97 210 зан ба муҳоҷират рафтаанд, ки ин нисбат ба соли 2022 (121 162 нафар) 19,8% кам мебошад (яъне суръати коҳиши муҳоҷирати занон нисбат ба мардон бештар буд). Федератсияи Россия чун ҳамеша ҳадафи асосии зиёда аз 90%-и муҳоҷирони тоҷик боқӣ мемонад” [9, с. 7].

Дар таҳқиқоти сотсиологии муосир муҳоҷирати меҳнатии мардон ҳамчун муҳаррики асосии тағйирёбии сохтори оила ва нақшҳои анъанавии гендерӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда мешавад. Аз ҷумла, муҳаққиқони рус таъкид мекунанд, ки ҷудоии дарозмуддати ҷисмӣ ва васеъ гардидани миқёси муҳоҷират ба пайдоиши ду сенарияи калидии мутобиқшавии иҷтимоӣ сабаб мегардад: гузаштани худи занон ба фаъолияти касбии берун аз кишвар ва ё ба дӯши занони дарватанмонда афтодани вазифаҳои идоракунӣ ва таъминоти молиявии хоҷагӣ. Муҳаққиқон нишон медиҳанд, ки новобаста аз ҳифзи меъёрҳои патриархалӣ дар ҷомеа, занон амалан ба иҷрои нақши «сарвари хоҷагӣ» ҷалб мегарданд. Бо вуҷуди ин, тадқиқотчиён аён месозанд, ки чунин тағйироти нақшҳо на аз рӯйи озодии иҷтимоӣ, балки аз рӯйи зарурати иқтисодӣ ва бе сабук кардани бори анъанавии хонагӣ сурат гирифта, ба пайдоиши феномени «бори дучанд» барои занон ва фишор ба устувории муносибатҳои оилавӣ оварда мерасонад [8, с. 2].

Ҳамзамон, ҷанбаҳои амалӣ ва иқтисодии ин раванд дар бахши кишоварзии деҳот аз ҷониби муҳаққиқони Донишгоҳи Макгилли Канада (2022/2023) дар асоси таҳлили эмпирикии хоҷагиҳо мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Муҳаққиқон ишора мекунанд, ки муҳоҷирати мардон ба раванди «феминизатсияи кишоварзӣ» мусоидат намуда, занонро ба мудирони асосии захираҳои хоҷагӣ, аз ҷумла дар корҳои вазнини обёрӣ, хариди ашёи хами кишоварзӣ ва музокирот бо ниҳодҳои маҳаллӣ табдил медиҳад. Махсусан, тадқиқотчиён ба нақши калидии интиқоли пулӣ “дар таъмини амнияти ғизоии оилаҳо таваҷҷуҳ намуда, собит месозанд, ки даромади муҳоҷирон хавфи гуруснагӣ ва рафторҳои шадиди мутобиқатиро дар хоҷагиҳо ба таври назаррас коҳиш медиҳад, вале ҳамзамон масъулияти идоракунии истеҳсолиро пурра ба дӯши занон мегузорад” [2, с. 3].

Таҳлили муқоисавии нигоҳи тадқиқотчиён нишон медиҳад, ки муҳоҷирати меҳнатӣ дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон хусусияти дугона дорад. Аз як тараф, чуноне ки дар сарчашмаҳои илмӣ қайд карда мешавад, ин раванд ба устувории молӣ ва рафъи норасоии амнияти ғизоӣ мусоидат намуда, мавқеи занонро дар қабули қарорҳои оилавӣ ва ҷамъиятӣ устувор мегардонад. Аз тарафи дигар, муҳаққиқон ба ин назаранд, ки тағйири нақшҳои иҷтимоӣ бо сарбории шадиди физикӣ, заиф гардидани пайвандҳои наслӣ ва зарурати алоқамандии бештари сиёсати иҷтимоиву кишоварзӣ бо воқеияти нави гендерии кишвар ҳамроҳӣ карда мешавад.

Натиҷаҳо. Муҳоҷирати меҳнатӣ, ки сабаби асосии он набудани ҷойи кор ва имконияти истифодаи тахассус дар дохили кишвар мебошад, муҳити иҷтимоии шахсро тағйир медиҳад. Муҳоҷир аз муҳити шиноси табиӣ, иҷтимоӣ ва миллӣ ба муҳити дигар ворид мешавад. Аз ин рӯ, мутобиқшавии ӯ ба забон, фарҳанг, урфу одат, муносибатҳои иҷтимоӣ ва бозори меҳнати кишвари қабулкунанда аҳаммияти муҳим пайдо менамояд.

Аз рӯйи мақсад муҳоҷират метавонад барои пайдо намудани ҷойи кор ва таъмини рӯзгори оилавӣ, мондан ва гирифтани шаҳрвандӣ, пайвастан ба ҳамсар ва якҷояшавии оилаҳо, инчунин барои самаранок истифода намудани дониш, маҳорат ва малакаи касбӣ сурат гирад. Интихоби макони муҳоҷират низ ба як қатор омилҳо вобаста аст. Музди меҳнат, имконияти ишғоли мақоми иҷтимоӣ, вазъи сиёсӣ ва наздикии равонию фарҳангии ҷомеаи қабулкунанда аз ҷумлаи чунин омилҳо мебошанд.

Яке аз натиҷаҳои муҳимми таҳлил он аст, ки муҳоҷирати меҳнатӣ метавонад ба тағйирёбии мақоми иҷтимоии зан таъсири назаррас расонад. Зани тоҷик, ки дар муҳити хонаводагӣ корҳои зиёди бемуздро анҷом медод, ҳангоми муҳоҷират метавонад ҳамин меҳнатро дар бозори меҳнат ба фаъолияти музднок табдил диҳад. Кор ба ҳайси доя, нигоҳубинкунандаи кӯдакон ё пиронсолон, ошпаз, хизматрасон ва корҳои дигари хонагӣ барои ӯ манбаи даромад мегардад. Ҳамин тариқ, меҳнате, ки дар дохили оила аксар вақт арзиши иқтисодии он ба таври кофӣ ба назар гирифта намешавад, дар муҳити дигар ба фаъолияти музднок табдил меёбад.

Тағйирёбии мақоми иқтисодии зан ба муносибатҳои дохили оила низ таъсир мерасонад. Агар зан дар таъмини рӯзгори хонаводагӣ саҳми бештар пайдо намояд, тақсимоти анъанавии нақшҳо байни зану мард тағйир меёбад. Мард маҷбур мешавад як қисми корҳои пештар ба зиммаи занбудаи хонаро ба уҳда гирад. Дар натиҷа, тақсимоти нави меҳнат байни зану мард ташаккул меёбад.

Дар баробари ин, тағйирёбии нақшҳои иҷтимоӣ метавонад ба муносибатҳои оилавӣ мушкилоти нав ворид намояд. Агар фарҳанги муносибатҳои оилавӣ ва эҳтироми байниҳамдигарӣ ба сатҳи нави муносибатҳо мутобиқ нашавад, ихтилофҳо метавонанд афзоиш ёбанд. Аз ин рӯ, устувории оила дар шароити тағйирёбии мақоми иҷтимоии зану мард ба сатҳи

фарҳанги оиладорӣ, масъулияти ҳарду ҷониб ва қабули арзишҳои нави муносибатҳои оилавӣ вобаста мегардад.

Муҳоҷират инчунин ба тарбияи фарзандон таъсир мерасонад. Ҳангоми ба кор машғул шудани ҳарду волид вақти онҳо барои тарбияи фарзандон метавонад кам шавад. Агар яке аз волидон дар муҳоҷират қарор дошта бошад, масъалаи робитаи доимӣ бо фарзандон ва иштироки ӯ дар тарбия боз ҳам муҳимтар мегардад. Дар ҳолате ки муҳоҷири оиладор пас аз рафтан ба кишвари дигар робитаи худро бо оила қатъ мекунад, зану фарзандон метавонанд дар вазъияти мушкили иҷтимоӣ қарор гиранд.

Дар ин замина, сатҳи касбият ва донистани забони кишвари қабулкунанда аҳаммияти калон дорад. Донистани забон барои зудтар мутобиқ шудан ба муҳити иҷтимоии нав ва пайдо намудани кори муносиб мусоидат менамояд. Аммо надоштани ихтисоси рақобатпазир боиси он мегардад, ки қисми зиёди муҳоҷирзанон дар соҳаи хизматрасонӣ ва корҳои каммузд фаъолият намоянд.

Масъалаи дигаре, ки он таҳдиди назарро талаб менамояд, аз қафои ҳамсаронашон ба муҳоҷират рафтани занон мебошад. Тарки ҷойи зисте, ки дар он ҳамаро мешиносӣ ва туро мешиносанд, ба ҷойе, ки шароити табиӣ ва муҳити иҷтимоияш, забони муошират ва урфу одат, анъанаҳо ва динаш дигар аст ва дар он ҷо ба ту ҳамчун «бегона» назар менамоянд, ба зудӣ одат намудану бо онҳо омехта шудан хеле мушкил аст. Ба ин пеш аз ҳама надонистани забони муоширати ин давлат, надоштани касби барои маҳали интихобнамуда зарурӣ сабаб мешавад. Надоштани дониши дурусти касбии ба бозори меҳнати он ҷо мувофиқ ва рақобатпазир, ҳамаи ин боиси он мегардад, ки зан боз як мушкилии дигарро бо ҳамсараш илова менамояд.

Аз ҳама мушкилтар барои муҳоҷир масъалаи ҷойи зист ва ба қайдгирӣ буда, он хароҷоти хеле зиёдеро талаб менамояд. Агар боз занҳо бо кӯдаконашон ҳиҷрат намоянд, масъала мушкилтар мегардад, ба шарте, ки ҳиҷрат ошкоро набошад. Як мушкили дигар дар муассисаҳои таълимию тарбиявӣ ҷой намудани кӯдакон аст. Агар онҳо ба мактаб ҷалб карда нашаванд, аз ҳамсолон қафо монда, бесавод мешаванд.

Тавре мебинем, як мушкилӣ боз мушкили дигареро эҷод менамояд. Пас муҳоҷиратро ҳамчун зуҳуроти пешқадами замони муосир шумурдан ғайри имкон аст. Дар Аврупо зан тавлид кардан намехоҳад. Барои оилаи аврупоӣ доштани фарзанд арзиш надорад. Барои онҳо тавлид ва тарбияи фарзанд мушкилии хонавода ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, қабули муҳоҷирони меҳнатӣ барои аз кор намондани саноат барои сармоядор арзонтар аст.

Давлат ба умеди он ки ин раванд умумиҷаҳонӣ ва объективӣ мебошад, оқибатҳои бади онро бояд пешакӣ дарк намояд. Ҳокимияти сиёсӣ бояд бидонад, ки то даме шумораи зиёди аҳолии қобили меҳнаташ дар давлати дигар аст, хоҳ нохоҳ ба он давлат вобаста аст ва дар муносибатҳои байналмиллалӣ вай мустақил буда наметавонад.

Барои ҳамин зарур аст, ки давлат ва муассисаҳои таҳсилоти он вобаста ба эҳтиёҷоти бозори меҳнати ҳамон давлатҳое, ки муҳоҷирони меҳнатиашон мераванд, кадрҳои баландихтисос тайёр намоянд, ки онҳо барои саноати он давлат ҳаётан заруранд.

Муҳаққиқи рус Д. В. Полетаев дар ин бора менависад: «Ба бозори меҳнати хонагӣ баромадани занони муҳоҷири меҳнатӣ ба занони Русия имконият медиҳад, ки ба бозори меҳнат, ки дар бозори меҳнати Русия занон хеле зиёданд, машғул шаванд» [7, с. 71], пас чаро зани тоҷик, ки тамоми рӯз ба кори хона банд аст, дар ҷойи дигар барои иҷрои ин корҳо музд мегирад. Яъне кораш фоидаовару дар хона баръакс бошад? Чаро мо зани тоҷикро қашшоқу бемузд меҳисобем. Агар зан берун аз хона ба коре машғул бошаду музди меҳнат бигирад, шояд каме бошад ҳам даромади оилаҳо бештар шаванд, вале он гоҳ нақши волидайн дар тарбияи фарзанд, насли ҷавон камтар ва аз ин рӯ ҳурмату эҳтироми байниҳамдигарӣ сустар мегардад, ки ин ҳам бар зарари оила ва ҳам бар зарари ҷамъият ҳаст.

Агар марду зан ҳар ду коргар бошанд, фарзанди доштаашонро бояд ба доя диҳанд. Аммо доя мадору эҳсоси модарро ба фарзанди каси дигар дода наметавонад. Ин ҷо се субъект – зан, мард, фарзанд, ҳангоме ҳар ду зану мард, ки ба кор мебароянд, сеюмӣ, ки объекти тарбия буд, бе саробон мемонад. Зану шавҳар, ки ҳар ду дар кор бандand, дигар фарзанд дар назорати доимӣ нест. Ҳатто вақте ба хона бар мегарданд, як ҳиссаи ҳушашон ба корашон банд ҳаст. Агар боз онҳо роҳбар бошанд, барои фардо нақша мекашанд. Фарзандон дар ин ҳолат ҳам ҳарчанд волидайн ҳар ду дар хонаанд, ҳамоно ба сари худ монда, навозиши самимии падару модарро намебинанд. Муҳаббаташ ба волидайн суст шуда, бо ҳамин рафтори ғайри қобили қабулиро пеша карданаш имконпазир мегардад. Чун дар хона ҳам марду ҳам зан ҳар кадом дар бораи ҷойи кораш, нақшаш, муносибаташ ба ҳамкорон андеша менамоянд, дар майнаи ҳар кадом фикру хаёли гуногун пайдо мешаанд, ки онҳо дар баҳо додан ба рафтору кирдори ҳамдигар аз назари муносибатҳои ба онҳо кардаи ҳамкорон баҳо медиҳанд.

Ба хусус занҳо, ки эҳсосотианд, ба ҳамсараш аз назари рафтор ва муҳаббати байниҳамдигарии ҳамкорон баҳо медиҳанд. Онҳо агар аз марде сухани хуши беҳтар бишнавад ё эҳтиромашро нигоҳ дорад, онро ба ҳамсараш муқоиса менамояд. Мард низ ҳамин тавр. Оқибат вобаста ба дараҷаи фарҳанги занушавҳарӣ андешаҳояш тағйир меёбад. Зан аз тағйир ёфтани ҳиссиёти ҷузъии мард ивазшавии ҳолати рӯҳии ҳамсарашро эҳсос менамояд. Акнун ки зан имконияти на танҳо худро хӯронидану пӯшонидан, балки фарзандонашро низ пайдо намудааст, худро озод ҳис намуда, аз вайроншавии оила наметарсад. Бароям ҳамсарӣ бо марде, ки ҳиссиёти пештараи ба ҳамсараш доштаро камтар кардааст, ба осонӣ аз ҳамсар ҷудо шудан имконият медиҳад. Яке аз омилҳои зиёдшавии бекор намудани ақди никоҳ ҳамин аст, ки он ё бо ташаббуси зан ва ё мард сурат мегирад. Аҷиб он аст, ки бекор шудани ақди никоҳ на танҳо дар оилаҳои ҷавон балки собиқадорон низ дида мешавад. Даҳҳо заноне, ки фарзанди калонсол доранд, фарзандонашонро ба мард монда, худ ба хонаи марди дигар меравад, ки ин ташвишовар аст. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24-уми апрели соли 2010 қайд намуданд, ки дар панҷ соли охир (солҳои 2005-2009) бекор кардани ақди никоҳ аз 2900 адад ба 5850 расид [6].

Муҳокима. Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки муҳоҷирати меҳнатӣ равандест, ки мақоми иҷтимоии шахс, муносибатҳои ӯ бо муҳити иҷтимоӣ ва муносибатҳои дохили оиларо низ тағйир медиҳад. Дар ин раванд интихоби кишвари муҳоҷират ба наздикии равонӣ ва фарҳангӣ низ нақши муҳим дошта метавонад. Муҳити иҷтимоии нав аз муҳоҷир талаб менамояд, ки худро ба забон, урфу одат, фарҳанг ва муносибатҳои нави иҷтимоӣ мутобиқ созад. Аз ин рӯ, омодагии пешакӣ ба муҳоҷират бояд яке аз самтҳои муҳими сиёсати иҷтимоӣ бошад.

Махсусан омодагии касбии муҳоҷирон аҳаммияти муҳим дорад. Зарур аст, ки муҳоҷирони эҳтимолии меҳнатӣ пеш аз рафтан ба хориҷи кишвар соҳиби касб ва ихтисосе гарданд, ки дар бозори меҳнати кишвари қабулкунанда талабот дошта бошад. Дар ин ҳолат муҳоҷират метавонад аз раванди одии ҷустуҷӯи кор ба воситаи гирифтани таҷриба, дониш ва малакаи нав табдил ёбад.

Дар ин самт муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ва олӣ метавонанд фаъолияти худро ба талаботи бозори меҳнати кишварҳои қабулкунандаи муҳоҷирони меҳнатӣ мутобиқ намоянд. Омӯзиши касбҳои талаботнок, забонҳои хориҷӣ ва технологияҳои муосир имконият медиҳад, ки муҳоҷир ҳангоми ворид шудан ба бозори меҳнати хориҷӣ ҳамчун мутахассиси рақобатпазир баромад намояд.

Донистани забон, махсусан забони русӣ ва англисӣ, барои ворид шудан ба муҳити иҷтимоии нав ва бозори меҳнат аҳаммияти калон дорад. Тибқи маълумоти дар манбаи истифодашуда овардашуда, “46,7 фоизи муҳоҷирони меҳнатии Тоҷикистон забони русиро хуб медонанд. Ҳамзамон, надоштани ихтисоси муайян боис мегардад, ки қисми зиёди муҳоҷирзанон дар корҳои хизматрасонӣ фаъолият намоянд” [3, с. 27].

Аз ин рӯ, омодасозии муҳоҷирони меҳнатӣ бояд ҳамзамон касбӣ, забонӣ ва иҷтимоӣ бошад. Муҳоҷир бояд пеш аз рафтан ба хориҷ дар бораи талаботи бозори меҳнат, қоидаҳои бақайдгирӣ, ҳуқуқу уҳдадориҳои меҳнатӣ ва хусусиятҳои муҳити иҷтимоии кишвари қабулкунанда маълумоти зарурӣ дошта бошад.

Муҳимияти масъала дар он аст, ки муҳоҷирати меҳнатӣ метавонад ба тағйирёбии муносибатҳои байни зану мард дар оила оварда расонад. Агар тағйирёбии мақоми иқтисодӣ ва иҷтимоии зан бо баланд шудани фарҳанги муносибатҳои оилавӣ ҳамроҳ гардад, тақсимоти нави меҳнат метавонад ба манфиати оила истифода шавад. Дар акси ҳол, тағйирёбии нақшҳо метавонад боиси ихтилофҳои оилавӣ гардад.

Дар фарҳанги оиладорӣ ҳарду ҷинс бояд онро ба эътибор бигиранд, ки дар оила ба ғайр аз фарзандон боз падару модарони ҳарду ҷинс агарчӣ оилаҳо ҷудоянд, ҳастанд ва ба муносибати зану мард баҳо медиҳанд. Яъне дар назди зану марди коргар ба ғайр аз кори берун аз хонагӣ ӯҳдадориҳои муайяни умумиоилавӣ вуҷуд дорад. Дар ин оила фарзандон ва калонсолон ҳар кадом муносибатҳои гуногунро талаб менамоянд. Барои ҳамин масъулияти ҳарду ҷинс чӣ дар оила ва чӣ дар корхона меафзояд. Аниқтараш тарзи ҳаётеро ки онҳо мехоҳанд, на ҳамеша ба манфиати оила ва ҷамъият, балки ба худи акторҳои муносибатҳои иҷтимоӣ мувофиқат наменамоянд, чунки ду ҷинс даъвои пешвоӣ мекунанд. Зеро “Зан ба муносибатҳои эгалитарӣ дар оила ва баробарии ҳиссаи ҳуқуқию уҳдадориҳо дар қатори намояндагони калонсол доштан хоҳад, мард аз рӯи майл (инерсия) нақши пешвоии ғайрирасмӣ, агар набошад ҳам даъво менамояд. Заруриятҳое, ки сабабашон дар дараҷаи ҳаётидоркунии ҷинсҳо қарор дорад ва он яке барои эътирофи хеш ҳамчун субъекти асосӣ ва

дигаре аз рӯи мавқеи доштаашро нигоҳ доштан ба вуҷуд омадааст, ногузир ба ҳолати ногувори ахлоқию-равонии аъзоёни оила ва худи онҳо мебарад. Аз он ки ин зиддият чигуна ҳал карда мешавад, устувории оила вобаста аст” [5].

Аз ин лиҳоз, фарҳанги оиладорӣ бояд ба тағйирёбии шароити иҷтимоӣ мутобиқ гардад. Ҳарду ҷинс бояд дарк намоянд, ки масъулият дар назди оила ва фарзандон бо тағйирёбии мақоми иқтисодӣ ё иҷтимоӣ аз байн намеравад. Устувории оила ба андозаи даромад ё мақоми иҷтимоии яке аз аъзои он вобаста набуда, ба сатҳи эҳтиром, масъулият, муҳаббат ва ҳамдигарфаҳмӣ низ вобастагӣ дорад.

Масъалаи бозгашти муҳоҷирон низ аҳамияти муҳим дорад. Агар муҳоҷир дар хориҷ танҳо ба корҳои муваққатии камтахассус машғул шуда, касбу малакаи нав аз худ накунад, пас имконияти истифодаи таҷрибаи муҳоҷират дар рушди иқтисодии кишвар маҳдуд мегардад. Аз ин рӯ, ҳадафи муҳоҷирати меҳнатӣ бояд гирифтани таҷриба, аз худ намудани технологияҳои муосир ва такмили ихтисосро низ дар бар гирад.

Дар маҷмӯъ, муҳоҷирати меҳнатӣ ҳам паёмадҳои иқтисодӣ ва ҳам иҷтимоию фарҳангӣ дорад. Аз як тараф, он барои таъмини рӯзгори оила ва гирифтани даромад имконият фароҳам меорад. Аз ҷониби дигар, дурӣ аз оила, тағйирёбии нақшҳои иҷтимоӣ, мушкилоти мутобиқшавӣ, набудани кори муносиб, осебпазирии муҳоҷирзанон ва қатъ гардидани робитаҳои оилавӣ метавонанд мушкилоти нав ба вуҷуд оваранд.

Хулоса. Таҳлил нишон медиҳад, ки муҳоҷирати меҳнатӣ яке аз падидаҳои мураккаби иҷтимоӣ буда, таъсири он ба ҳаёти инсон аз доираи муносибатҳои иқтисодӣ берун меравад. Мавҷи аввали муҳоҷират асосан ба муҳоҷирати иҷбории давраи ҷанги шаҳрвандӣ рост омада, мавҷи дуюм бештар бо набудани ҷойи кор, ноустувории иҷтимоию сиёсӣ ва омилҳои дохилӣ алоқаманд буд. Мавҷи сеюми муҳоҷират дар шароити нисбатан ороми сиёсӣ ва дар заминаи камбуди ҷойҳои корӣ ва сатҳи музди меҳнат ташаккул ёфта, қисми назарраси он дар асоси муносибатҳои байнидавлатӣ сурат гирифт.

Муҳоҷират дар ҷомеаи мо пеш аз ҳама ба тафаккури иҷтимоӣ таъсир гузоштааст. Тағйирёбии нақшҳои иҷтимоӣ дар сатҳи институти ҷамъиятии оила маҳз аз тағйирёбии архишҳои фикрӣ ва маънавӣ оғоз меёбад. Ҷомеаи мо низ аз ин равиш истисно нест. Муҳоҷирати меҳнатӣ ба тағйирёбии мақоми иҷтимоии зану мард ва муносибатҳои оилавӣ таъсир мерасонад. Аз ин рӯ, дар шароити тағйирёбии нақшҳои иҷтимоӣ баланд бардоштани фарҳанги муносибатҳои оилавӣ, масъулияти падару модар дар тарбияи фарзандон ва эҳтироми байниҳамдигарӣ аҳамияти бештар пайдо мекунад.

Яке аз роҳҳои муҳимми коҳиш додани мушкилоти муҳоҷират омодасозии касбӣ ва забонии муҳоҷирони эҳтимолии меҳнатӣ мебошад. Муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ва олӣ бояд дар асоси талаботи бозори меҳнати дохилӣ ва хориҷӣ кадрҳои рақобатпазир омода намоянд. Донистани забонҳои хориҷӣ, аз худ намудани технологияҳои муосир ва касбҳои талаботнок имконият медиҳад, ки муҳоҷир дар муҳити нави иҷтимоӣ мақоми устувортар пайдо намуда, баъди бозгашт таҷриба ва дониши андӯхтаашро дар рушди кишвар истифода барад.

Ҳамин тариқ, муҳоҷиратро бояд ҳамчун раванде омӯхт, ки дар он тағйироти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, равонӣ ва оилавӣ бо ҳам алоқаманд мебошанд. Нигоҳ доштани устувории оила ва истифодаи самараноки иқтидори муҳоҷирон аз сатҳи омодагии шахс ба муҳити нави иҷтимоӣ, фарҳанги муносибатҳои оилавӣ, касбият, забондонӣ ва имконияти истифодаи таҷрибаи андӯхташуда дар бозори меҳнати дохилӣ вобаста мебошад.

Адабиёт

1. Бойд М., Гриеко Э. Занон ва муҳоҷират: ворид намудани масъалаи гендер ба назарияи муҳоҷирати байналмилалӣ // Migration Information Source. - Вашингтон: Институти сиёсати муҳоҷират, 2003. - 28 с.
2. Гимире Т., Ҳару А. П., Баласубраманя С. Муҳоҷират, тақсимоти меҳнат аз рӯи ҷинс ва амнияти озуқаворӣ дар Тоҷикистон // Food Policy. - 2023. - Ҷ. 116. - С. 1–16. - DOI: 10.1016/j.foodpol.2023.102438.
3. Зайончковская Ж. А., Карачурина Л. Б., Мкртчян Н. В., Полетаев Д. В., Флоринская Ю. Ф. Женщины-мигранты из стран СНГ в России / под общ. ред. Е. В. Тюрюкановой. - М.: МАКС Пресс, 2011. - 184 с.
4. Зокиров Ғ. Н. Донишномаи сиёсӣ. Ҷилди 2. - Душанбе: Андалеб-Р, 2015. - 536 с.
5. Крюкова А. В., Дёмина А. В. Изменение социальных ролей мужчин и женщин в современной российской семье и феномен отцовства // Экономика и социум. 2014. № 4–6 (13).

6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, 24 апрели соли 2010. - Душанбе: Шарқи озод, 2010. - 48 с.
7. Полетаев Д. В. Женская трудовая миграция из Таджикистана и Киргизии в Россию // Народонаселение. - 2018. - Т. 21. - № 4. - С. 68–78.
8. Рязанцев С. В., Письменная Е. Е., Максимова А. С., Гафурова Ш. Ш. Трансформация социальных ролей женщин в Таджикистане в условиях трудовой миграции // Женщина в российском обществе. - 2018. - № 2 (87). - С. 64–74.
9. Созмони байналмилалии муҳоҷират (СБМ). Тоҷикистон - Ҳисобот дар бораи вазъияти муҳоҷират № 1 (моҳи январ–декабри соли 2023). - Душанбе: СБМ, 2024. - 17 с.
10. Созмони байналмилалии муҳоҷират (СБМ). Ҳисоботи ҷаҳонӣ оид ба муҳоҷират - 2024. Боби 6. Гендер ва муҳоҷират: тамоюлҳо, камбудиҳо ва чорабиниҳои таъхирнопазир. - Женева: СБМ, 2024. - 46 с.

МУҲОҶИРАТИ МЕҲНАТӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАҒЙИРЁБИИ НАҚШҲОИ ИҶТИМОӢ ДАР ОИЛАҲОИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола муҳоҷирати меҳнатӣ ҳамчун падидаи мураккаби иҷтимоӣ, ки зери таъсири омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, равонӣ ва ҳуқуқӣ ташаккул меёбад, мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллиф ба хусусиятҳои муҳоҷирати меҳнатӣ, сабабу мақсадҳои он, интихоби кишвари муҳоҷират, мутобиқшавии муҳоҷир ба муҳити нави иҷтимоӣ ва таъсири муҳоҷират ба тағйирёбии мақоми иҷтимоии шахс таваҷҷуҳ менамояд. Дар меҳвари таҳлил масъалаи тағйирёбии нақши зану мард дар оила дар шароити муҳоҷирати меҳнатӣ қарор дорад. Нақши муҳоҷират дар тағйирёбии муносибатҳои оилавӣ, тақсимоти меҳнат байни зану мард, тарбияи фарзандон, устувории оила ва тағйирёбии арзишҳои иҷтимоию фарҳангӣ баррасӣ мегардад. Ҳамчунин таъсири муҳоҷирати меҳнатӣ ба вазъи иҷтимоии муҳоҷирзанон, мушкилоти шуғл, сатҳи тахассус, донистани забон ва мутобиқшавии онҳо ба бозори меҳнати кишвари қабулкунанда таҳлил мешавад. Дар мақола зарурати омодасозии касбӣ ва забонии муҳоҷирони эҳтимолӣ, истифодаи таҷрибаи андӯхташуда дар хориҷи кишвар ва фароҳам овардани шароити муносиб барои бозгашти онҳо ба бозори меҳнати дохилӣ таъкид шудааст.

Калидвожаҳо: муҳоҷират, муҳоҷирати меҳнатӣ, муҳоҷир, мақоми иҷтимоӣ, оила, зан, мард, муносибатҳои оилавӣ, бозори меҳнат, мутобиқшавии иҷтимоӣ, арзишҳои миллӣ.

ТРУДОВАЯ МИГРАЦИЯ КАК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦИИ СОЦИАЛЬНЫХ РОЛЕЙ В СЕМЬЯХ ТАДЖИКИСТАНА

В статье анализируется трудовая миграция как сложное социальное явление, формирующееся под влиянием экономических, социальных, политических, культурных, психологических и правовых факторов. Автор уделяет внимание особенностям трудовой миграции, её причинам и целям, выбору страны миграции, адаптации мигранта к новой социальной среде и влиянию миграции на изменение социального статуса личности. В центре анализа находится вопрос изменения ролей женщины и мужчины в семье в условиях трудовой миграции. Рассматривается роль миграции в трансформации семейных отношений, разделении труда между женщиной и мужчиной, воспитании детей, устойчивости семьи и изменении социально-культурных ценностей. Также анализируется влияние трудовой миграции на социальное положение женщин-мигрантов, проблемы их занятости, уровень квалификации, знание языка и адаптацию к рынку труда принимающей страны. В статье подчёркивается необходимость профессиональной и языковой подготовки потенциальных мигрантов, использования накопленного за рубежом опыта и создания соответствующих условий для их возвращения на внутренний рынок труда.

Ключевые слова: миграция, трудовая миграция, мигрант, социальный статус, семья, женщина, мужчина, семейные отношения, рынок труда, социальная адаптация, национальные ценности.

LABOR MIGRATION AS A FACTOR IN THE TRANSFORMATION OF SOCIAL ROLES IN TAJIK FAMILIES

he article analyzes labor migration as a complex social phenomenon shaped by economic, social, political, cultural, psychological, and legal factors. The author focuses on the characteristics of labor migration, its causes and objectives, the choice of destination country, the adaptation of migrants to new social environments, and the impact of migration on changing an individual's social status. Central to the analysis is the shift in female and male roles within the family in the context of labor migration. The role of migration in transforming family relationships, the division of labor between men and women, child upbringing, family stability, and changes in socio-cultural values is examined. Furthermore, the article analyzes the impact of labor migration on the social status of female migrants, addressing issues related to employment, qualification levels, language proficiency, and their integration into the receiving country's labor market. The study emphasizes the necessity of professional and language training for prospective migrants, the utilization of skills acquired abroad, and the provision of favorable conditions for their reintegration into the domestic labor market.

Keywords: migration, labor migration, migrant, social status, family, woman, man, family relations, labor market, social adaptation, national values.

Дар бораи муаллиф
Каримова Зарафшон Ҳафизовна
муаллими калони кафедраи фанҳои гуманитарӣ
Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон.
Суроға: ш. Душанбе, кӯчаи Деҳотӣ 1/2.
E-mail: zarafshon.karimova.75@mail.ru
Об авторе
Каримова Зарафшон Хафизовна
Старший преподаватель кафедры гуманитарных дисциплин
Таджикский государственный университет коммерции.
Адрес: г. Душанбе, ул. Дехоти, 1/2.
E-mail: zarafshon.karimova.75@mail.ru

About the Author
Karimova Zarafshon Hafizovna
Senior Lecturer, Department of Humanities,
Tajik State University of Commerce.
Address: 1/2 Dehoti Street, Dushanbe, Republic of Tajikistan.
E-mail: zarafshon.karimova.75@mail.ru

ТДУ 323:316.46(575.3)

ПЕШВОИ МИЛЛАТ ВА ВАҲДАТИ МИЛЛӢ ДАР НИЗОМИ СИЁСИИ ТОҶИКИСТОНИ МУОСИР

Зокиров Х.И

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

Муқаддима. Ваҳдати миллӣ аз масъалаҳои бунёдии рушди давлатҳои соҳибистиқлол ба шумор меравад. Аҳаммияти он дар ҷомеаҳое бештар зоҳир мегардад, ки ташаккули давлатдории онҳо бо буҳрони сиёсӣ, коҳиши эътимоди иҷтимоӣ ва ихтилофи манфиатҳои гурӯҳӣ ҳамроҳ шудааст. Дар чунин шароит таъмини ҳамбастагии шаҳрвандон вазифаи танҳо фарҳангӣ ё маънавӣ набуда, ба масъалаи ташкили ҳокимият, танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ва таъмини устувории давлат табдил меёбад.

Дар Тоҷикистон масъалаи ваҳдати миллӣ бо таҷрибаи мураккаби солҳои аввали соҳибистиқлолӣ, ҷанги шаҳрвандӣ ва ҷустуҷӯи роҳҳои оштии сиёсӣ пайванди мустақим дорад. Зарурати барқарорсозии фаъолияти ниҳодҳои давлатӣ, ба ҳам овардани гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва фароҳам сохтани заминаҳои рушди минбаъда ба ғояи сулҳу ҳамдигарфаҳмӣ аҳаммияти стратегӣ бахшид. Дар ин раванд нақши роҳбарии сиёсӣ, аз ҷумла фаъолияти Эмомалӣ Раҳмон, ҳамчун яке аз омилҳои муҳимми ҳамоҳангсозии талошҳои сулҳҷӯёна мавриди таваҷҷуҳ қарор мегирад.

Мубрамияти мавзуъ дар зарурати шарҳи робитаи омили шахсият ва омилҳои ниҳодии таҳкими ваҳдати миллӣ ифода меёбад. Тавсифи ин масъала танҳо тавассути баррасии хусусиятҳои шахсии роҳбар кофӣ нест. Он таҳлили муносибати байни қарорҳои сиёсӣ, механизмҳои муколама, иштироки ҷомеа ва устувории сохторҳои давлатиро тақозо мекунад. Аз ин рӯ, дар мақола нақши Пешвои миллат дар доираи раванди васеътари барқарорсозии ҳамбастагии иҷтимоӣ ва рушди низоми сиёсӣ баррасӣ мешавад.

Мақсад ва методологияи таҳқиқ. Мақсади таҳқиқ муайян намудани нақши Пешвои миллат дар таҳкими ваҳдати миллӣ ва шарҳи аҳаммияти он барои рушди низоми сиёсии Тоҷикистони муосир мебошад. Барои расидан ба ин мақсад мазмуни сиёсии ваҳдати миллӣ, робитаи роҳбарии сиёсӣ ва оштии миллӣ, инчунин заминаҳои ниҳодию иҷтимоии пойдории ҳамбастагии шаҳрвандон таҳлил мешаванд.

Асоси методологии мақоларо равиши системавӣ ташкил медиҳад. Дар доираи он ваҳдати миллӣ дар робита бо фаъолияти ҳокимият, муносибатҳои давлат ва ҷомеа, арзишҳои шаҳрвандӣ ва вазифаҳои рушди миллӣ баррасӣ мегардад. Усули таърихию сиёсӣ барои шарҳи масъала дар заминаи таҳаввулоти давлатдории соҳибистиқлол истифода мешавад. Усули мафҳумию мантиқӣ бошад, ба муайян намудани тафовути байни ваҳдат ҳамчун арзиш, раванди иҷтимоӣ ва меъёри фаъолияти сиёсӣ мусоидат мекунад.

Таҳқиқ хусусияти назариявию таҳлилӣ дорад. Маводи он аз андешаҳо ва иқтибосҳои дар манбаъҳои истифодашуда инъикосёфта иборат буда, хулосаҳо ба шарҳи робитаҳои мафҳумӣ ва иҷтимоию сиёсии мавзуъ такя мекунанд.

Ваҳдати миллӣ ҳамчун заминаи устувории низоми сиёсӣ

Ваҳдати миллӣ маҷмуи муносибатҳо ва арзишҳоеро фаро мегирад, ки шаҳрвандонро дар доираи фазои ягонаи сиёсӣ ва ҳуқуқӣ ба ҳам мепайванданд. Асоси онро эътирофи манфиатҳои умумимиллӣ, эҳсоси мансубият ба давлат ва омодагӣ ба ҳамкорӣ ташкил медиҳад. Чунин фаҳмиш ваҳдатро аз ягонагии зоҳирии мавқеъҳо фарқ карда, онро ҳамчун қобилияти ҷомеа ба танзими ихтилофҳо ва нигоҳ доштани ҳамбастагӣ маънидод менамояд.

Аз нигоҳи сиёсӣ ваҳдат ду вазифаи ба ҳам алоқаманд дорад. Аввалан, он заминаи ҳамгироии иҷтимоиро фароҳам месозад ва ба коҳиши муқобилгузории манфиатҳои маҳаллӣ, гурӯҳӣ ва минтақавӣ мусоидат мекунад. Дувум, он барои фаъолияти устувори ниҳодҳои давлатӣ муҳити мусоид ба вуҷуд меорад. Дар шароити эътимод ва ҳамдигарфаҳмӣ қабули қарорҳо, татбиқи барномаҳои давлатӣ ва сафарбарсозии имкониятҳои ҷомеа осонтар мегардад.

Дар таҷрибаи Тоҷикистон ғояи «Ваҳдати миллӣ ва эҳёи Тоҷикистон» ба масъалаҳои барқарорсозии ҳамбастагӣ ва ҳифзи давлатдорӣ пайваст мебошад [14, с. 220]. Мазмуни сиёсии ин ғоя дар ҳамоҳанг сохтани ду вазифа ифода меёбад: рафъи оқибатҳои низоъ ва ташаккули дурнамои муштараки рушди кишвар. Аз ин рӯ, ваҳдати миллӣ дар низоми давлатдорӣ ҳам арзиши муҳофизаткунанда ва ҳам иқтидори созанда дорад.

Ҳамчун арзиши стратегӣ ваҳдат самти дарозмуддати рушди давлатро муайян мекунад. Ҳамчун меъёри сиёсӣ бошад, он аз субъектҳои сиёсӣ масъулият, омодагӣ ба муколама ва ба эътибор гирифтани паёмадҳои иҷтимоии қарорҳоро талаб менамояд. Пайвастагии ин ду ҷанба шарти ба амалияи сиёсӣ табдил ёфтани ғояи ваҳдат мебошад.

Роҳбарии сиёсӣ дар раванди оштӣ ва ҳамгироии ҷомеа

Дар марҳилаҳои буҳронӣ аҳаммияти роҳбарии сиёсӣ дар муайян намудани афзалиятҳои умумӣ ва фароҳам овардани имкони созиш бештар зоҳир мегардад. Роҳбар дар чунин вазъият вазифаи ҳамоҳангсозиро иҷро мекунад: аз як тараф, масъалаи барқарорсозии фаъолияти давлатро пеш мебарад ва аз тарафи дигар, барои муколамаи неруҳои мухталиф замина фароҳам меорад.

Дар баррасии нақши Эмомалӣ Раҳмон ба масъалаҳои сабурӣ, ботамкинӣ, бахшиш ва авф таваҷҷуҳ зоҳир шудааст [3, с. 79]. Аҳаммияти сиёсии ин сифатҳо дар он аст, ки онҳо метавонанд ба коҳиши фазои муқовимат ва ташаккули омодагӣ ба ҳамдигарфаҳмӣ мусоидат намоянд. Дар айни замон, натиҷаи сиёсӣ ҳангоми ба қарорҳо ва механизмҳои амалии созиш пайваст гардидани чунин мавқеъ ба даст меояд.

Маводи марбут ба солҳои 1992–1993 фаъолияти Эмомалӣ Раҳмонро бо талошҳои барқарорсозии субот ва тақвияти умед ба ояндаи давлатдорӣ алоқаманд месозад [10, с. 185]. Дар ин замина мулоқот ва гуфтугӯ бо мухолифини давр дар Хусдеҳи Афғонистон ҳамчун яке аз мавридҳои ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли сиёсӣ арзёбӣ мешавад [15, с. 25]. Аз мавқеи таҳлили сиёсӣ аҳаммияти чунин муколама дар гузариш аз мантиқи муқобилгузорӣ ба ҷустуҷӯи имкони ҳамоҳангсозии манфиатҳо ифода меёбад.

Оштии миллӣ раванди якҷониба нест. Он омодагии иштирокдорон ба гузашт, эътирофи зарурати ҳамзистӣ ва ташаккули кафолатҳои амалии иҷрои созишҳоро тақозо мекунад. Аз ин рӯ, нақши роҳбарии сиёсӣ дар ин раванд бояд дар робита бо саҳми иштирокдорони музокирот, ниҳодҳои давлатӣ ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ баррасӣ шавад.

Дар адабиёти истифодашуда ҷонибдорӣ аз сиёсати сулҳ ва эҳёи давлатдорӣ ҳамчун мавқеи фаъолонаи ҷамъиятӣ инъикос мегардад [4, с. 56]. Аз ин дидгоҳ, пуштибонии ҷомеа ҷузъи муҳимми амалишавии қарорҳои сиёсӣ мебошад. Қарори роҳбарӣ танҳо дар сурати ҳамоҳангӣ бо фаъолияти ниҳодҳо ва иштироки шаҳрвандон метавонад ба раванди устувори иҷтимоӣ табдил ёбад.

Ҳувияти миллӣ ва заминаҳои фарҳангии ваҳдат

Таҳкими ваҳдат ба эҳсоси мансубияти муштарак такя мекунад. Хотираи таърихӣ, забон, фарҳанг ва тасаввурот дар бораи ояндаи давлат аз унсурҳое мебошанд, ки ин эҳсосро бозтавлид менамоянд. Бо вуҷуди ин, нақши онҳо танҳо дар нигоҳдории мерос маҳдуд намешавад. Арзишҳои фарҳангӣ метавонанд барои ташаккули масъулияти шаҳрвандӣ ва пайванди манфиати шахсӣ бо манфиати ҷомеа хизмат кунанд.

Дар ин замина муроҷиат ба мероси давлатдории тоҷикон, аз ҷумла таъбири ба амир Исмоили Сомонӣ нисбатдодашудаи «то зинда ҳастам, девори Бухороям», мазмуни рамзии ҳифзи давлат ва масъулият дар назди ҷомеаро ифода мекунад [13, с. 732]. Аҳаммияти чунин рамзҳо дар фароҳам овардани пайванди маънавӣ байни таҷрибаи таърихӣ ва вазифаҳои давлатдории муосир мебошад.

Маросимҳои умумимиллӣ низ метавонанд фазои муштараки муошират ва ҳамбастагиро тақвият диҳанд. Тавсифи ҷашни Наврӯз дар адабиёти истифодашуда аз ҷойгоҳи эҳсоси ҳамбастагӣ ва муносибати мусбати иштирокдорон ба роҳбарии сиёсӣ шаҳодат медиҳад [7, с. 348]. Дар ин сатҳ арзиши таҳлилӣ ба таҷрибаи муштараки иҷтимоӣ ва бозтоби рамзии ягонагӣ тааллуқ дорад.

Ҳамзамон, ҳувияти миллӣ бояд бо мазмуни фарогири шаҳрвандӣ пайваст бошад. Ваҳдат дар сурате устувор мегардад, ки гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ худро иштирокдори ҳаёти умумӣ эҳсос намоянд. Аз ин рӯ, мансубияти шаҳрвандӣ ва имкони саҳмгузорӣ дар рушди кишвар заминаи муҳимми таҳкими ҳамбастагии миллӣ мебошанд.

Арзишҳои ахлоқӣ ва масъулияти роҳбарии сиёсӣ

Мавқеи арзишҳои ахлоқӣ дар муносибатҳои сиёсӣ аз таъсири онҳо ба эътимод, масъулият ва арзёбии фаъолияти роҳбарон бармеояд. Дар манбаъҳои истифодашуда ибораи «нияти нек беҳ аз амал» барои таъкиди самти созандаи фаъолияти сиёсӣ оварда мешавад [1, с. 442]. Дар таҳлили академӣ мазмуни ин андеша метавонад ҳамчун таъкиди аҳаммияти ҳадафгузории ахлоқӣ шарҳ дода шавад. Аммо арзёбии фаъолияти сиёсӣ баррасии ҳамзамони ҳадаф, восита ва натиҷаро тақозо мекунад.

Масъулияти роҳбарӣ аз эълони ният фаротар рафта, дар тарзи қабули қарор, муносибат ба манфиатҳои ҷомеа ва натиҷаҳои фаъолияти ниҳодҳо зоҳир мегардад. Аз ин рӯ, эътимоди иҷтимоӣ ба пайвастагии сухан ва амал, муайянии вазифаҳо ва қобилияти ҳалли масъалаҳои ҷамъиятӣ вобаста аст.

Дар андешаи сиёсии таърихӣ низ масъалаи вазифаи иҷтимоии ҳокимият ҷойгоҳи муҳим дорад. Муҳаммад Ғаззолӣ дар иқтибоси овардашуда таъкид мекунад: «Бидон ва огоҳ бош, ки Худои таоло аз байни одам ду гурӯҳро баргузид (интихоб кард) ва ин ду гурӯҳро бар дигар фазл ниҳод: яке пайғамбарон ва дигар мулук (подшоҳон). Аммо пайғамбаронро фиристод ба бандагони хеш, то эшонро (онҳоро) ба вай роҳ намоянд ва подшоҳонро баргузид, то эшонро аз якдигар нигоҳ доранд ва маслиҳати зиндагии эшон дар эшон баст ба ҳикмати хеш ва маҳалле бузург ниҳод эшонро» [11, с. 147].

Дар идомаи ҳамин анъана ибораи «ассултону зиллу-л-лоҳи фил-арз», яъне «Султон-Подшоҳ сояи Худо дар рӯи замин аст» оварда мешавад [8, с. 268]. Ин тасаввурот ба муҳити таърихии афкори сиёсӣ тааллуқ доранд. Ҷанбаи барои мавзуи мазкур муҳимми онҳо таъкиди вазифаи ҳокимият дар танзими

муносибатҳо ва ҳифзи зиндагии ҷомеа мебошад. Дар низоми муосир ин вазифа тавассути ниҳодҳо, қонун ва масъулияти мансабӣ мазмуни амалӣ мегирад.

Мазмуни ахлоқию иҷтимоии сулҳ дар суханони зерини ба Эмомалӣ Раҳмон нисбатдодашуда низ ифода ёфтааст: «ба кулли мардуми шарифи Тоҷикистон саломатӣ ва тавфиқу комёбиҳо орзу намуда, ба даргоҳи Худованди мутаол ва Офаридгори замину осмонҳо дуо мекунем, ки амну амонии мулкамон, сулҳу суботи мардуми кишварамон ва хонаободии ҳар сокини Ватани маҳбубамонро поянда гардонанд. Ҳамаи моро ба роҳи рост ҳидоят намояд, мамлакати моро аз офатҳо нигаҳбон бошад ва раҳмату баракати худро ба ин сарзамин зиёда гардонад. Мардуми ин диёрро зиндагии орому саодатмандона насиби рӯзӣ созад, ҷавонони ин миллатро дар паноҳи худ нигаҳбон бошад ва ба онҳо тавфиқи зиндагӣ ато фармояд!»

Дар ин иқтибос сулҳ бо амнияти рӯзмарра, некуаҳволии оила ва ояндаи ҷавонон пайванд мегирад. Чунин пайванд нишон медиҳад, ки мазмуни иҷтимоии ваҳдат аз доираи муносибатҳои байни неруҳои сиёсӣ васеътар буда, шароити зиндагии шаҳрвандонро низ фаро мегирад.

Муҳити иттилоотӣ ва иштироки шаҳрвандон дар таҳкими ваҳдат

Дар ҷомеаи муосир муносибат ба равандҳои сиёсӣ тавассути фаъолияти расонаҳо ва шабакаҳои иттилоотӣ ташаккул меёбад. Дар манбаъҳои истифодашуда масъалаи таъсири маводи интернетӣ ба муносибати ҷомеа ба давлат ва сиёсати он матраҳ шудааст [6, с. 203]. Ин масъала аҳаммияти фарҳанги баҳс, эътимоднокии маълумот ва масъулияти иштирокдорони фазои иттилоотиро бештар менамояд.

Таҳкими ваҳдат дар муҳити иттилоотӣ ба паҳн намудани маълумоти санҷишпазир ва фароҳам овардани шароит барои баррасии далелноки масъалаҳо вобаста аст. Аз нигоҳи назариявӣ, танқиди асоснок метавонад барои муайян намудани мушкилот ва такмили фаъолияти ниҳодҳо аҳаммият дошта бошад. Аз ин рӯ, байни ихтилофи назар ва амалҳое, ки ба барангехтани душманӣ равона мешаванд, бояд тафовут гузошта шавад.

Дар адабиёти мавриди истифода ҳамчунин ба масъалаи ҳифзи сулҳу ваҳдат дар баробари омилҳои халалрасон таваҷҷуҳ зоҳир мегардад [9, с. 207]. Мазмуни амалии чунин масъалагузорӣ пешгирии шиддатёбии ихтилофҳо, тақвияти фарҳанги муколама ва рушди саводи расонаиро дар бар мегирад.

Ҷанбаи дигари мавзуъ робитаи шаҳрвандони бурунмарзӣ бо ҳаёти кишвар мебошад. Баҳсҳо дар бораи фаъолияти онҳо [5, с. 186] зарурати таҳкими каналҳои ҳамкорӣ ва нигоҳ доштани фазои муштараки фарҳангиро пеш мегузоранд. Саҳми шаҳрвандон дар рушди Ватан, новобаста аз маҳалли иқомат, метавонад тавассути фаъолияти илмӣ, фарҳангӣ, иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ амалӣ гардад. Дар ин замина масъулият дар назди ҷомеа ҳамчун яке аз унсурҳои ҳамбастагии миллӣ аҳаммият пайдо мекунад [2, с. 172].

Дар муносибат ба ҳадафҳои рушди миллӣ низ пайвастагии эътимод ва иштироки фаъол муҳим аст. Таъкиди дастгирии ташаббусҳои созанда дар манбаъҳои истифодашуда [16, с. 50] метавонад бо зарурати баррасии касбии воситаҳои татбиқи онҳо пурра карда шавад. Чунин равиш имкон медиҳад, ки пуштибонии шаҳрвандӣ бо масъулият ва арзёбии натиҷаҳо ҳамоҳанг гардад.

Аз роҳбарии сиёсӣ то таҳкими ниҳодҳои давлатӣ

Устувории низоми сиёсӣ ба қобилияти он дар табдил додани ташаббусҳо ба тартиботи мунтазами фаъолият вобаста аст. Аз ин рӯ, нақши роҳбарии сиёсӣ танҳо дар қабули қарорҳои муҳим маҳдуд намегардад; аҳаммияти он дар ташаккули заминаҳое низ зоҳир мешавад, ки иҷро ва идомаи қарорҳоро таъмин мекунанд.

Ишора ба қонун «Дар бораи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат» дар манбаи истифодашуда [12, с. 187] масъалаи эътирофи ҳуқуқии нақши роҳбариро ба миён мегузорад. Аз ҷиҳати назариявӣ чунин эътироф як ҷанбаи ниҳодинашавии мақоми сиёсӣ мебошад. Ҳамзамон, таҳкими ваҳдат фаъолияти пайвастаи сохторҳои давлатӣ, иҷрои уҳдадориҳо ва иштироки ҷомеаро талаб мекунад.

Дар ин раванд маориф низ аҳаммияти махсус дорад. Таълим ва тарбия метавонанд ба ташаккули фарҳанги ҳамзистӣ, шинохти таҷрибаи сулҳ ва тақвияти масъулияти шаҳрвандӣ мусоидат намоянд. Пайванди дониш, хотираи таърихӣ ва малакаи муколама заминаи иҷтимоии ваҳдатро дар байни наслҳо бозтавлид мекунад.

Ҳамин тавр, робитаи роҳбарӣ ва ниҳодҳо хусусияти мутақобил дорад. Роҳбарии сиёсӣ метавонад самт ва суръати тағйиротро муайян намояд, дар ҳоле ки ниҳодҳо барои устуворӣ ва татбиқи пайвастаи он замина фароҳам меоранд. Дар ин пайвастагӣ ваҳдати миллӣ аз ҳадафи марҳилавии сиёсӣ ба шарти давомдори рушди давлатдорӣ табдил меёбад.

Хулоса. Ваҳдати миллӣ дар низоми сиёсии Тоҷикистони муосир падидаи бисёрҷанба буда, мазмуни сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ниҳодиро дар бар мегирад. Аҳаммияти он дар муттаҳид сохтани шаҳрвандон дар атрофи манфиатҳои умумӣ, коҳиши заминаҳои муқовимат ва фароҳам овардани шароит барои рушди давлатдорӣ ифода меёбад.

Нақши Эмомалӣ Раҳмон дар таҳкими ваҳдати миллӣ дар робита бо пешбурди ғояи сулҳу оштӣ, ҳамоҳангсозии талошҳои сиёсӣ ва тақвияти самти давлатсозӣ баррасӣ мегардад. Мазмуни ин нақш ҳангоми пайваст намудани омили роҳбарӣ бо саҳми ҷомеа ва фаъолияти ниҳодҳои давлатӣ равшантар мешавад. Аз ин рӯ, роҳбарии сиёсӣ ва иштироки иҷтимоӣ ҳамчун омилҳои ба ҳам алоқаманди пойдории ваҳдат арзёбӣ мешаванд.

Таҳкими минбаъдаи ваҳдат пайвастагии арзишҳои миллӣ ва амалияи идоракуниро талаб мекунад. Риояи қонун, муколамаи давлат ва ҷомеа, иштироки шаҳрвандон, дастрасии маълумоти эътимоднок ва рушди фарҳанги баҳси далелнок аз самтҳое мебошанд, ки мазмуни амалии ҳамбастагиро тақвият медиҳанд. Дар ин замина ваҳдати миллӣ ҳамчун натиҷаи таҷрибаи оштӣ ва ҳамчун захираи стратегии рушди ояндаи Тоҷикистон аҳаммияти худро нигоҳ медорад.

Тадқиқоти мазкур дар асоси Барномаи фаъолияти таҳқиқотии илмии кафедраи умумидонишгоҳии сиёсатшиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ барои солҳои 2025-2030 таҳти унвони "Таҳқиқи масъалаҳои сиёсии сиёсати ҳарбӣ, ҷавонон, энергетикӣ, экологӣ, муносибатҳои миллӣ, элита ва дигар равандҳои сиёсӣ. Таҳлили ҷанбаҳои сиёсии ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ дар доираи муносибатҳои дуҷониба ва бисёрҷониба дар самтҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, ҳарбӣ, экологӣ" (аз 30.01.2025 сол таҳти №1) гузаронида шудааст.

Адабиёт

1. Маҳмадов, А.Н. Сиёсатшиносӣ. [Матн]: / А.Н.Маҳмадов. – Душанбе: Ирфон, 2010.- 442 с.
2. Мамадазимов, А. Новый Таджикистан. Вопросы становления суверенитета [Текст]: / А.Мамадазимов. – Душанбе: Шарки озод, 2018. – 172 с.
3. Масальский, В.И. Россия полное географическое описание нашего отечества. Туркиетанский край [Текст]: / В.И. Масальский, Том 19. Санкт-Петербург: 1874 г. С.79
4. Маҳмадов, А.Н. Истиқлолияти сиёсӣ неъмати бебаҳост: [Матн]: / А.Н. Маҳмадов. Ба қуллаҳои дониш. 2009. С.56
5. Мухаббатов, А., Нуридинов, Р. Асосҳои сиёсатшиносӣ [Матн]: / А.Мухаббатов, Р.Нуриддинов. –Душанбе: Ирфон, 2006 с. – 186 с.
6. Минаев, И.С. Свидения о странах по верховьям Аму-Дари [Текст]: / И.С.Минаев. (По1878год). С-Петербург: 1879 с. – 203 с.
7. Муҳаммадҷон Шакурӣ. Пантуркизм ва сарнавишти таърихии тоҷикон: [Матн]: / Ш.Муҳаммадҷон. – Душанбе: Адиб, 2010. - 348 с.
8. Метюз, Д. Политика для народа. Граждане в поисках своего места в политике [Текст]: / Д.Метюз. -М: 1995. С. 268 с.
9. Назаров, Т.Н. Сатторзода, А. Дипломатияи муосири тоҷик [Матн]: / Т.Н.Назаров, А.Сатторзода. – Душанбе: 2006.-268 с.
10. Набиева, Р. А., Зикриёев, Ф. Б., Зикриёева, М.Ф. Таърихи халқи тоҷик [Матн]: / Р.А.Набиева, Ф.Б. Зикриёев, М.Ф.Зикриёева. Нашри дуюм. – Душанбе: Собириён, 2010. – С. 185-188 с.
11. Нӯъмон Неъматов. Давлати Сомониён. Тоҷикон дар асрҳои IX-X [Матн]: / Нн.Неъматов. – Душанбе: Ирфон, 1989. - 147 с.
12. Николай Владимирович Ханыков (1822- 1878), известный учёный ориенталист [Текст]: / Ханыков Н.В. Записки по этнографии Персии Москва: Наука, 1977 с. - 187 с.
13. Назриев, Д., Саттаров, И. Республика Таджикистан: история независимости (хроника событий) [Текст]: / Д.Назриев, И.Сатторов. В 3т. – Душанбе: Ирфон, 2002-2006. – Т. 2 (год 1992-й). – 732 с.
14. Н. Зоҳидӣ, В. Ниятбеков, А. Камолов. 25 қадам дар паҳнои олам: Зери назари Сироҷидин Аслов, Хайати тахририя [Матн]: / Зоҳиди Н., Ниятбеков В. – Душанбе: Ирфон, 2016. - 220 с.
15. Олимова, С., Олимов, М. Независимый Таджикистан: трудный путь перемен [Текст]: / С.Олимова, М.Олимов. Восток, 1995. №1-С.25.
16. Қозиён, Ш.Қ. Нақши Пешвои миллат дар таҳкими Ваҳдат. Душанбе – 2004. 44-50.

ПЕШВОИ МИЛЛАТ ВА ВАҲДАТИ МИЛЛӢ ДАР НИЗОМИ СИЁСИИ ТОҶИКИСТОНИ МУОСИР

Дар мақола нақши Пешвои миллат дар таҳкими ваҳдати миллӣ ва рушди низоми сиёсии Тоҷикистони муосир таҳлил мешавад. Мақсади таҳқиқ муайян намудани робитаи роҳбарии сиёсӣ, оштии миллӣ ва устувории давлатдорӣ мебошад. Асоси методологии таҳқиқро усулҳои системавӣ, таърихию сиёсӣ ва мафҳумию мантиқӣ ташкил медиҳанд. Ваҳдати миллӣ ҳамчун арзиши стратегӣ, раванди ҳамгироии иҷтимоӣ ва меъёри фаъолияти сиёсӣ баррасӣ мегардад. Нақши Эмомалӣ Раҳмон дар пешбурди муколама, таҳкими ҳамдигарфаҳмӣ ва барқарорсозии эътимоди иҷтимоӣ дар робита бо фаъолияти ниҳодҳои давлатӣ ва иштироки шаҳрвандон шарҳ дода мешавад. Ҳамчунин, аҳаммияти ҳувияти миллӣ, хотираи таърихӣ, арзишҳои ахлоқӣ ва муҳити иттилоотӣ дар пойдории ҳамбастагии

ҷомеа муайян мегардад. Хулоса мешавад, ки таҳкими ваҳдати миллӣ пайвастагии роҳбарии сиёсӣ, фаъолияти самараноки ниҳодҳо, риояи қонун ва иштироки фаъоли шаҳрвандонро тақозо мекунад.

Калидвожаҳо: Пешвои миллат, ваҳдати миллӣ, роҳбарии сиёсӣ, низоми сиёсӣ, давлатдории миллӣ, оштии миллӣ, ҳамгироии иҷтимоӣ, ҳувияти миллӣ, суботи сиёсӣ, Тоҷикистон.

ЛИДЕР НАЦИИ И НАЦИОНАЛЬНОЕ ЕДИНСТВО В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОГО ТАДЖИКИСТАНА

В статье анализируется роль Лидера нации в укреплении национального единства и развитии политической системы современного Таджикистана. Цель исследования заключается в определении взаимосвязи политического лидерства, национального примирения и устойчивости государственности. Методологическую основу составляют системный, историко-политический и понятийно-логический методы. Национальное единство рассматривается как стратегическая ценность, процесс социальной интеграции и норма политической деятельности. Роль Эмомали Рахмона в продвижении диалога, укреплении взаимопонимания и восстановлении общественного доверия раскрывается во взаимосвязи с деятельностью государственных институтов и участием граждан. Определяется значение национальной идентичности, исторической памяти, нравственных ценностей и информационной среды для сохранения общественной сплочённости. Делается вывод, что укрепление национального единства требует согласованного взаимодействия политического руководства, эффективно действующих институтов и активного гражданского участия при соблюдении законности.

Ключевые слова: Лидер нации, национальное единство, политическое лидерство, политическая система, национальная государственность, национальное примирение, социальная интеграция, национальная идентичность, политическая стабильность, Таджикистан.

LEADER OF THE NATION AND NATIONAL UNITY IN THE POLITICAL SYSTEM OF MODERN TAJIKISTAN

The article examines the role of the Leader of the Nation in strengthening national unity and developing the political system of contemporary Tajikistan. It aims to identify the relationship between political leadership, national reconciliation, and the stability of statehood. The study employs systemic, historical-political, and conceptual-logical methods. National unity is considered a strategic value, a process of social integration, and a guiding norm of political activity. Emomali Rahmon’s role in promoting dialogue, mutual understanding, and restoring public trust is examined in relation to state institutions and citizen participation. The article also explores the significance of national identity, historical memory, moral values, and the information environment for social cohesion. It concludes that strengthening national unity requires coordinated political leadership, effective institutions, adherence to the rule of law, and active civic participation.

Keywords: Leader of the Nation, national unity, political leadership, political system, national statehood, national reconciliation, social integration, national identity, political stability, Tajikistan.

Дар бораи муаллиф
Зокиров Хуршед Исмоилович
унвонҷӯи кафедраи сиёсатшиносӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121.
E mail: zokirov.khurshed01@gmail.com

Об авторе
Зокиров Хуршед Исмоилович
соискатель кафедры политологии
Таджикский государственный педагогическогий университета имени Садриддина Айни.
734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121.
E mail: zokirov.khurshed01@gmail.com

About the Author
Khurshed Ismoilovich Zokirov
Applicant of the Department of Political Science
Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121.
E mail: zokirov.khurshed01@gmail.com

ТДУ 9(575.3)

СИЁСАТИ ҲАРБӢ ДАР ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛИ ДАВЛАТӢ: НАТИҶАҲО ВА ДУРНАМОИ РУШДИ ОН

Амиров Т.Ш.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

Мубрамияти мавзуъ. Мубрамияти мавзуъ ба зарурати таҳкими иқтидори мудофиавии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити тағйирёбии муҳити амниятӣ ва рушди босуръати технологияҳои ҳарбӣ вобаста мебошад. Гуногуншавии таҳдидҳо, афзоиши аҳаммияти амнияти иттилоотӣ ва тағйири шаклу усулҳои муқовимат тақозо мекунанд, ки сиёсати ҳарбӣ бо имкониятҳои илмӣ, техникӣ, иқтисодӣ ва кадрии давлат ҳамоҳанг карда шавад. Дар чунин шароит омӯзиши робитаи сиёсати ҳарбӣ, рушди Қувваҳои Мусаллаҳ ва илми ҳарбӣ аҳаммияти назариявию амалӣ пайдо мекунад.

Барои Тоҷикистон масъалаи мазкур бо хусусиятҳои ташаккули Артиши миллӣ дар давраи соҳибистиқлолӣ, зарурати ҳифзи соҳибихтиёрӣ, тамомияти арзӣ ва таъмини амнияти миллӣ алоқаманд аст. Таҳлили таҷрибаи ташкили Қувваҳои Мусаллаҳ, такмили заминаҳои ҳуқуқӣ, омодасозии кадрҳо ва ҳамкориҳои ҳарбию техникӣ имкон медиҳад, ки самтҳои афзалиятноки рушди минбаъдаи низоми мудофиа муайян карда шаванд.

Аҳаммияти илмии мавзуъ дар зарурати асоснок намудани гузариш аз навсозии ҷузъии техника ба рушди ҳамоҳанги низоми мудофиа ифода меёбад. Чунин рушд такмили идоракунӣ, тақвияти таҳқиқоти илмӣ, баланд бардоштани сатҳи омодагии касбӣ ва истифодаи мақсадноки захираҳоро дар бар мегирад. Аз ин рӯ, баррасии масъалаи рушди илми ҳарбӣ ва пайванди он бо амалияи фаъолияти Қувваҳои Мусаллаҳ барои таҳияи қарорҳои асоснок ва баланд бардоштани самаранокии сиёсати мудофиавӣ муҳим мебоша

Муҳокима. Сиёсати ҳарбӣ мустақиман бо рушди ҳарбӣ, таъсиси Қувваҳои Мусаллаҳ алоқаманд аст. Сиёсати ҳарбии давлатҳо дар асоси доктринаҳо ва стратегияҳои низомии онҳо муайян карда мешавад. Сиёсати ҳарбӣ асосан вазъияти ҳарбӣ-сиёсиро муайян мекунад ва ба муносибатҳои байни давлатҳо ва эътилофҳои давлатҳо, инчунин байни ташкилотҳо, сохторҳо ва гурӯҳҳои низомии таҳти назорати онҳо қарор медиҳад.

МущокимаБаъд аз пош хӯрдани давлати абарқудраи Иттиҳоди Шӯравӣ кишварҳои навтаъсис, алалхусус давлатҳои мустақили Осиёи Марказӣ дар шароити ороми сиёсӣ ва дар заминаи биною иншооти аҳамияти ҳарбидошта, Қувваҳои Мусаллаҳи хешро бунёд карданд ва аз Артиши пурқудрати Шӯравӣ, техникаҳои мухталифи ҷангӣ ва силоҳу муҳиммоти гуногуни низомиро ба мерос гирифтанд. Вале мутаассифона, вазъи душвори ҳарбӣ-сиёсии он солҳо имкон надод, ки Тоҷикистон аз мероси Артиши Иттиҳоди Шӯравӣ бархурдор гардад. Зеро кишвари моро вазъи печидаи ҳарбӣ-сиёсӣ ё худ муноқишаҳои дохилӣ фарогир буд. Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бисёр мураккаби низоъи дохилӣ, дар ҷойи холӣ ва аз сифр бунёд карда шуд. Яъне, 18-уми декабри соли 1992 аз ҷониби Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон Қарор «Дар бораи таъсиси Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба имзо расид.

Бо вуҷуди шароити бисёр душвор 23-юми феврали соли 1993 бори аввал дар майдони “Дӯсти”-и пойтахт гузашти низомии қисму воҳидҳои навтаъсиси Артиши миллӣ доир гардида, рӯзи 23-юми февралро ҳамчун рӯзи таъсисёбии Қувваҳои мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон эълон намуд. Аз рузҳои таъсисёбии Қувваҳои Мусаллаҳ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои такмили низоми қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳарбӣ як чанд қонунҳо аз ҷумла, қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мудофиа», «Дар бораи Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи уҳдадориҳои ҳарбӣ ва хизмати ҳарбӣ» ва як қатор ҳуҷҷатҳои дигареро, ки барои таъмини амнияти ҳарбии давлат равона шудааст, қабул карда шуд. Дар воқеъ, таъмини амнияти ҳарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳифзи пояҳои истиқлоли сиёсӣ дар шароити тағйирпазирии вазъи геополитикии минтақа ва ҷаҳон аҳамияти ҳаётан муҳим касб намудааст. [5]

Сиёсати ҳарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусияти комилан мудофиавӣ дошта, барои ҳифзи соҳибихтиёрӣ, тамомияти арзӣ ва таъмини амнияти миллии кишвар нигаронида шудааст. Тоҷикистон ҳеҷ як давлати ҷаҳонро ҳамчун душман эътироф намекунад ва бо ҳамаи кишварҳо муносибатҳои дӯстонаро бар пояи эҳтироми мутақобила устувор менамояд. Асоси ҳуқуқии ин сиёсатро Доктринаи ҳарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳад, ки ҳадафҳо, вазифаҳо ва самтҳои асосии таъмини амнияти ҳарбиро муайян мекунад.

Дар даврони истиқлоли давлатӣ чунин самтҳои асосии сиёсати ҳарбии Тоҷикистон муайян карда шуд:

Хусусияти мудофиавӣ – Тоҷикистон аввалин шуда амалиёти ҳарбиро бар зидди ҳеҷ як кишвар оғоз намекунад ва бартарии ҳарбиро ҷӯё нест. Силоҳ ва нерӯҳои мусаллаҳи худро танҳо барои дафъи таҷовузи беруна ва ҳифзи марзу буми худ истифода мебарад. Мубориза бо таҳдидҳои муосир: Таваҷҷуҳи асосӣ ба муқовимат бар зидди терроризми байналмилалӣ, экстремизм, сепаратизм ва қочоқи ғайриқонунии маводи мухаддир нигаронида шудааст. Бо назардошти вазъи мураккаби Афғонистон, мустаҳкам кардани Сарҳади давлатӣ авлавияти аввалиндараҷа мебошад.

Ҳамкориҳои ҳарбӣ-сиёсӣ – Тоҷикистон узви фаъоли Созмони Аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ (САД) ва Созмони Ҳамкории Шанхай (СҲШ) мебошад. Кишвар дар доираи ин созмонҳо ва инчунин дар асоси созишномаҳои дуҷониба (хусусан бо Федератсияи Русия, ки Пойгоҳи ҳарбии 201-уми он дар Тоҷикистон ҷойгир аст) ҳамкориҳои зичи ҳарбӣ ва ҳарбӣ-техникӣ дорад.

Мусоидат ба сулҳи байналмилалӣ – артиши Тоҷикистон дар доираи созмонҳои байналмилалӣ, аз ҷумла Созмони Милали Муттаҳид (СММ), дар амалиётҳои посдори сулҳ (peacekeeping) ширкат меварзад. Модернизатсияи Қувваҳои Мусаллаҳ: Навсозии техникаи ҳарбӣ, баланд бардоштани омодагии ҷангии афсорону сарбозон ва беҳтар кардани шароити хизмати ҳарбӣ аз ҳадафҳои дохилии ин сиёсат мебошанд.

Дар самти ҳамкориҳои байналмилалӣ бошад, имрӯз Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун субъекти мустақили комилҳуқуқи байналмилалӣ аз ҷониби аксарияти давлатҳои ҷаҳон эътироф гардида, бо 180 давлати ҷаҳон муносибатҳои расмии дипломатӣ барқарор намудааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар 26 давлати хориҷа сафоратхона, 5 намояндагии умумӣ ва 3 консулгарии доимӣ дорад, ки дар фаъолияти Созмони Миллалӣ Муттаҳид, Созмони Ҳамкории Шанхай ва дигар созмонҳои бонуфузи минтақавию байналмилалӣ ширкат мекунанд. Рушди ҳамкориҳои ҳарбӣ ва ҳарбӣ-техникии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ хусусан бо Федератсияи Русия, Ҷумҳурии мардумии Чин, Қазоқистон ва дигар кишварҳои Амрикову Аврупо татбиқ намудани як қатор вазифаву уҳдадориҳои ин ниҳоди баландпояи қудратӣ яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати ҳарбии давлат дар давоми 35 соли Истиқлоли давлатӣ арзёбӣ мешавад. Зеро дар даврони Истиқлоли давлатӣ, ҳамкориҳои ҳарбӣ ва ҳарбӣ-техникии Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо зиёда аз 50 кишвари олам дар асоси созишномаҳои ба тасвибрасида, меъёрҳои муқарраргардидаи соҳавӣ ва дар самти табодулоти иттилооту таҷрибаомӯзӣ сол ба сол густариш меёбад. [4, 170]

Самаранокии ҳамкориҳои ҳарбӣ-сиёсии Тоҷикистону Русия пеш аз ҳама аз сатҳ ва сифати муносибатҳои бадастомада вобаста аст. Мо метавонем инро, аз рӯи созишномаҳое, ки байни Тоҷикистон ва Русия дар соҳаҳои гуногун, аз ҷумла ҳарбӣ ба имзо расонида шудаст баланд арзёбӣ кард. Дар замони соҳибистиқлолӣ миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Русия зиёда аз 270 созишномаи байнидавлатӣ, байниҳукуматӣ ва байниидоравӣ ба имзо расонида шудааст, ки 60-тоий онҳо бевосита дар соҳаи ҳамкориҳои ҳарбӣ-сиёсӣ ва ҳарбӣ-техникӣ мебошанд».[4, 170] Тавре аз сарчашмаҳо бар меояд тамоми муносибатҳои байни Тоҷикистону Русия дар соҳаи низомӣ бар асоси санадҳои возеҳи ҳуқуқии тасвибшудаи ҳарду давлат асос ёфтаанд. Гузашта аз ин, ин ҳуҷҷатҳо бо дарназардошти вазъи ҳарбиӣю сиёсии минтақа ва ҷаҳон такмил дода мешуданд. Албатта, шартномаву созишномаҳои мухталифи дуҷониба, ки аз ҷониби Русия ва Тоҷикистон ба имзо расонида шуда аз ҷумла, «Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи ҳарбӣ, вазъи ҳуқуқии воҳидҳои ҳарбии Қуввaҳои Мусаллаҳи Федератсияи Русия, ки дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойгиранд, дар бораи сафари мушовирон ва мутахассисони ҳарбии Русия» аҳамияти хосса дорад. Барои мисол Созишномаи байни Федератсияи Русия ва Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи ҳарбӣ, ки 25 майи соли 1993 қабул шуда буд. Дар баробари тавофуқҳои бадастомада ҳаллӣ як қатор мушкилотҳои характери ҳарбӣ-техникӣ молиявӣ, ташкилӣ ва сиёсӣ вуҷуд дошт. Ба ҳамин тарик, пеш аз ҳама зарур буд, ки «статуси ҳамаи объектҳои ҳарбӣ дар қаламравӣ тарафҳо» ба асосҳои ҳуқуқӣ мустаҳкам карда шавад. [4, 170]

Бояд қайд намуд, ки дар даврони истиқлоли давлатӣ дар ҳайати Артиши миллӣ се навъи Қуввaҳои Мусаллаҳ, Қуввaҳои ҳарбӣ-ҳавоӣ ва мудофиаи зиддиҳавоӣ, Қӯшунҳои хушкигард, Қӯшунҳои зудамал ва қисму воҳидҳои алоҳидаи низомӣ ташкил карда шуданд.

Қуввaҳои ҳарбӣ-ҳавоӣ, яке аз нахустин нерӯйи мусаллаҳи Тоҷикистон ба шумор рафта, он ҳамсолу ҳамқадами Артиши миллӣ мебошад. Қӯшунҳои мудофиаи зиддиҳавоӣ бошад, соли 1994-ум яъне баъд аз як соли таъсисёбии Қуввaҳои ҳарбӣ-ҳавоӣ ташкил ёфта, он то соли 2005-ум дар ҳайати Артиши миллӣ мустақилона амал мекард. Вазифаи асосии Қӯшунҳои мудофиаи зиддиҳавоии ҷумҳурӣ ин таъмини амнияти сарҳадоти фазоии кишвар ва марзҳои ҷанубӣ Иттиҳоди Давлатҳои Мустақилро дар бар мегирад.

Қӯшунҳои хушкигарди Қуввахои Мусаллаҳ моҳи июни соли 1997 таъсис ёфта, он ҳамчун Раёсат масъулияти идора намудани дивизияҳо, полку бригадаҳо ва ротаву баталионҳои алоҳидаи низомии ин навъи қӯшунро бар уҳда дорад.

Қӯшунҳои зудамал, аз ҷавонтарин навъи Қуввахои Мусаллаҳи кишвар маҳсуб ёфта, он моҳи сентябри соли 2003-юм дар доираи навсозӣ ва бе зиёд намудани шумораи умумии Артиши миллӣ, яъне аз ҳисоби қисмҳои низомие, ки аз соли 1993 то соли 2003-юм дар алоҳидагӣ фаъолият мекарданд, бунёд карда шудааст. Ба ҳайати Қӯшунҳои зудамал бригардаи ҳамлаовари десантӣ-зарбавӣ, баталиони сулҳҷӯёна, тирандозони кӯҳӣ, қисмҳои низомии таъйиноти махсус ва як қатор ҷузъу томҳои фаврӣ, шомил мебошанд.

Ба ғайр аз се навъи қӯшуни Артиши миллӣ, ҳамзамон дар тобеияти Вазорати мудофиа ва Ситоди генералии Қуввахои Мусаллаҳ, қисму воҳидҳои алоҳидаи низомӣ ва муассисаҳои олии таълимии ҳарбӣ низ фаъолият менамоянд.

Дар даврони истиқлоли давлатӣ бо ибтикори Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат – муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон Қуввахои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба як нерӯи пуриқтидори таъминкунандаи амнияти ҳарбии давлат табдил ёфта, дар самти тайёр намудани мутахассисони соҳаи ҳарбӣ ба муваффақиятҳои назаррас ноил гардидааст. Доир ба ин Пешвои миллат – муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз баромади худ чунин таъкид намуданд: “Дар муассисаҳои олии ҳарбии мамлакат ва давлатҳои пешрафтаи ҷаҳонро 5300 нафар, аз ҷумла академияҳои ҳарбии хориҷи кишварро 650 нафар ҷавонони мо хатм карда, ҳоло аз байни онҳо садҳо нафар хизматчиёни ҳарбии дорои рутбаи олии ҳарбӣ дар вазифаҳои роҳбариву фармондеҳии ҷузъу томҳои Қуввахои Мусаллаҳ фаъолият доранд. Имрӯз дар муассисаҳои таҳсилоти ҳарбии дохил ва хориҷи кишвар боз 1500 нафар ҷавонони мо таҳсил карда истодаанд. Дар маҷмӯъ, дар замони соҳибистиқлолӣ барои бо кадрҳои баландихтисос таъмин намудани Артиши миллӣ, дигар сохторҳои низомӣ ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқи кишвар дар дохил ва хориҷи мамлакат беш аз 28 ҳазор мутахассис тайёр карда шуд”. [6]

Дар баробари ин аз Донишкадаи ҳарбии Вазорати мудофиа ҳамасола афсарон ва курсантони тоҷик ба муассисаҳои таҳсилоти ҳарбии Федератсияи Русия, ҷумҳуриҳои Қазоқистон, Озарбойҷон, Ҳиндустон, Ҷумҳурии Мардумии Чин, Покистон, Чехия баҳри таҳсил, бозомӯзӣ ва баланд бардоштани малакаи касбӣ фиристода мешаванд. Айни ҳол дар академияву омӯзишгоҳҳои олии ҳарбии кишварҳои ба мо дӯсту ҳампаймон, 600 нафар курсант ва наздик ба 150 нафар шунавандагон таҳсили илми низомӣ менамоянд. Тайи се даҳсолаи гузашта аз ҷониби Ҳукумати мамлакат 10 қисми ҳарбӣ бо тамоми инфрасохтори зарурӣ, 24 комиссариати ҳарбии шаҳру ноҳияҳо ва зиёда аз 100 иншооти хизматрасонии нав сохта, ба истифода супорида шуд. Дар ин давра, умуман, ҷиҳати фароҳам овардани шароити мусоиди хизмат ва зиндагӣ барои Қуввахои Мусаллаҳ, дигар сохторҳои низомӣ ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқи мамлакат беш аз 2600 иншооту биноҳои нав бунёд карда, ба истифода супорида шуданд.[8]

Дар шароити ноустувори вазъияти ҳарбию сиёсии минтақа, Сарфармондеҳи Олии Қуввахои Мусаллаҳ - Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон генерали-артиш Эмомалӣ Раҳмон ба таҳкими минбаъдаи иқтидори мудофиавии Қуввахои Мусаллаҳ диққати махсус зоҳир намуда, дар яке аз баромадҳояшон чунин таъкид намудаанд: «Пешрафти босуръати технологияҳои муосир тақозо менамояд, ки дар доираи ислоҳоти ҳарбӣ ҷиҳати баланд бардоштани қудрати дифоии кишвар мо ба омӯзиши дақиқи дастовардҳои илми муосири ҳарбӣ, ҷорӣ намудани низоми нави идоракунии ҷузъу томҳои низомӣ, тағйир додани роҳу усулҳои мубориза бар зидди таҳдиду хатарҳои ҷаҳонӣ, сайқал додани маҳорати касбӣ ва қобилияти ҷангии Артиши миллӣ боз ҳам ҷиддитар машғул шавем. Зеро ин омилҳо асоси пойдории сохторҳои низомӣ, ҷузъи муҳимтарини давлатдории миллӣ ва сипари боэътимоди Ватани азизамон мебошанд». [1]

Дар воқеъ, Қуввахои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони соҳибистиқлолии кишвари маҳбубамон санҷишҳои вазнинро пушти сар карда, таҷрибаи зиёдеро касб намуд ва таҳти роҳбарии Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар тарбияи хизматчиёни харбӣ дар руҳияи садоқат ба Ватан, Конститутсия, Президенти кишвар, Савганди ҳарбӣ, риояи тартиботи ҳуқуқӣ, интизоми ҳарбӣ ва дар ҷодаи дигар вазифаҳои пурмасъулияти хизматӣ ба комёбиҳои назаррас ноил гардида, ба кафили бехатарии давлату миллат ва таъминкунандаи хаёти осоиштаи мардуми Тоҷикистони азиз табдил ёфтааст.

Дояд зикр намуд, ки дар асри XX ва аввали асри XXI илми нав яъне илми ҳарбӣ ба вуҷуд омад. Аммо барои рушди илми ҳарбӣ масъала хеле душвор ва ҷидду ҷаҳд, маблағ ва вақти зиёдро талаб мекард. Вазъияти ноустувори ҳарбӣ-сиёсии ҷаҳон, бархурди манфиатҳои геополитикӣ, мусаллаҳшавии бошитоби давлатҳои абарқудрат, истифодаи технологияи нав

дар ҷанг давлатҳои миллиро маҷбур мекунад, ки барои таъмини амнияти миллии худ ба ҷанг тайёрӣ бинанд.

Рушди илму техникаи ҳарбӣ вазифаи аввалиндараҷаи мақомотҳои дахлдори соҳаи ҳарбӣ мебошад. Донистани ҷанг ҳамчун як падидаи воқеии замони муосир нокифоя аст. Ҷанг асосан барои ҳалли мушкилотҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ сар мезанад. Дар шароити муосир таваҷҷуҳи воситаҳои ахбори омма бештар ба масъалаҳои ҷанг нигаронида шудааст. Дар ду садсолаи охир вобаста ба масъалаҳои гуногун ҷангҳои бениҳоят зиёд сар зад, ки он ба нобудсозии миллионҳо одамон оварда расонид. Дар он давра асосан дониши бунёдӣ дар бораи ҷанг ҳамчун як падидаи иҷтимоӣ ба таври назаррас инкишоф наёфта буд.

Дар шароити муосир барои боз ҳам мустаҳкам намудани иқтидори мудофиавии давлатро низоми системаи идоракунии натиҷаҳои миқдорӣ ва сифатии фаъолияти Қувваҳои Мусаллаҳ муайян мекунад. Чунин низон дар ҳалли вазифаҳои идоракунии қӯшунҳо дар рафти ҷанг самараи хуб медиҳад. Ин талабот метавонад дурнамои системаи Қувваҳои Мусаллаҳро муайян кунад. Аз ин нуқтаи назар, автоматикунонии системаи идоракунӣ таркиб, сохтор, меъморҳо, нишондиҳандаҳои миқдорӣ ва сифатии фаъолият ҳалли вазифаҳои фармондеҳии қушунҳо ва самаранокии татбиқи методҳои гуногуни амалиёти ҳарбиро таъмин менамояд.

Ба андешаи доктори илми фалсафа генерал-майори И. Даниленко сиёсат артишро барои тайёрӣ ва гузарондани ҷанг омода менамояд. Маҳз илми ҷангҳаёти осоиштаю ҳарбии таърихи инсониятро асоснок менамояд. Аммо аз дигар нуқтаи назар Снесарев А.Е. қайд мекунад, ки ҷанг «ба меъёрҳои ахлоқӣ ва илмӣ ба осонӣ итоат намекунад». [11, 60]

Низоми идоракунии муосир ва стратегияи ҳарбӣ яке аз объектҳои асосии фаъолияти ҳарбии давлат маҳсуб меёбанд. Стратегия ҷиҳатҳои назариявӣ ва амалии омода кардани Қувваҳои Мусаллаҳро ба амалиёти ҷангӣ фаро мегирад. Назарияи стратегияи ҳарбӣ системаи донишҳои илмӣ дар бораи хусусияти ҷангҳои муосир ва роҳҳои бо воситаҳои ҳарбӣ пешгирӣ кардани он, омодагии давлат ва Қувваҳои мусаллаҳ барои зада гардондани таҷовуз, методҳо ва шаклҳои пешбурди ҷанг мебошад. [7, 13-18]

Воқеъан, имрӯз илми ҳарбӣ дар марҳилаи баркарорсозӣ қарор дорад. Бинобар ин, барои баркарорсозии рушди илми ҳарбӣ лозим аст, ки Консепсия ва стратегияи рушди илми ҳарбӣ таҳия ва тасдиқ карда шавад. Натиҷаҳои Консепсия дар марҳилаҳои зерин амалӣ карда шавад: Якум, таҳия ва тасдиқӣ Стратегия ва Консепсияи рушди илми ҳарбӣ. Дуюм, мутобиқ кардани системаи илми ҳарбӣ ба талаботи муосир. Сеюм, баланд бардотани иқтидорӣ ҳарбӣ дар заминаи рушди илми ҳарбӣ. Дар асоси Консепсияи рушди илми ҳарбии Қувваҳои Мусаллаҳ ниҳодҳои ҳарбии Вазорати мудофиа нақшаи амалишавии консепсияро таҳия менамоянд.

Ғайр аз ин, дар Консепсия ва стратегияи ҳарбӣ бояд ба масъалаҳои зерин диққат дода шавад:

- рушди марказҳои илмӣ-ҳарбӣ ва баланд бардоштани иқтидори корҳои илмию тадқиқотӣ (КИТ) дар заминаи муассисаҳои олии таълимии ҳарбии Вазорати мудофиа;
- баланд бардоштани иқтидори илмӣ-тадқиқотӣ, таъсиси синфхонаҳои лабораторӣ-таҷрибавӣ ва пойгоҳи илмӣ;
- таҳкими инкишофи ҳамкориҳои илмӣ-тадқиқотӣ бо дигар муассисаҳо ва марказҳои илмии кишварҳои хориҷӣ;
- такмили заминаи меъёрӣ-ҳуқуқии системаи идоракунии автоматии корҳои илмӣ-тадқиқотӣ. [2, 232]

Барои боз ҳам таҳким бахшидани иқтидори мудофиавии Қувваҳои Мусаллаҳ лозим меояд, ки дар оянда вазифаҳои зеринро ба анҷом расонем:

- истифодаи методҳои нави муборизаи мусаллаҳона дар асоси нақшаи стратегӣ, фаврӣ ва тактикӣ;
- сохтмони системаи самараноки муосири мудофиаи ҳавоӣ;
- ба вуҷуд овардан заминаҳои илмӣ-техникӣ ба монандӣ: зеҳни сунъӣ, назорати рефлексиавӣ, футурология ва дурандешӣ, иттилоот ва киберамният, [4] технологияҳо ва ғайра;
- ҷори намуданӣ фазои ягонаи иттилоотӣ дар системаи илми ҳарбӣ;
- амали намудани лоиҳаҳои илмӣ дар заминаи ҳамкориҳои илмӣ;
- ташкил ва баргузории озмуни ҷумҳуриявӣ;
- мутобиқ гардонидани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба рушди илми ҳарбӣ;
- ташкили баталиони илмӣ;
- ҷалби олимони ғайринизомӣ ба корҳои илмии соҳаи ҳарбӣ. [3, 278]

Рудши босуръати техника ва технологияи муосир ба соҳаи ҳарбӣ таъсири калон расонида, дар ин замина яроқу аслиҳаи ҳарбии гуногун аз ҷумла, яроқҳои бесарнишин истеҳсол карда шуд, ки ин раванд – стратегия ва навъҳои нави амалиёти ҷангиро ба вуҷуд овардааст. [10]

Хулоса. Баррасии масъалаҳои сиёсати ҳарбӣ ва рушди Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки таҳкими иқтидори мудофиавӣ раванди мураккаб ва бисёрҷанба мебошад. Он на танҳо навсозии техникаю таҷҳизот, балки такмили заминаҳои ҳуқуқӣ, рушди идоракунӣ, омодасозии кадрҳои касбӣ ва тақвияти таъминоти илмии соҳаро тақозо мекунад. Аз ин дидгоҳ, сиёсати ҳарбӣ, стратегияи мудофиавӣ ва илми ҳарбӣ бояд ҳамчун унсурҳои ба ҳам алоқаманди таъмини амнияти миллӣ баррасӣ шаванд.

Таҷрибаи ташаккули Артиши миллӣ дар давраи соҳибистиқлолӣ аҳаммияти рушди пайдарҳами ниҳодҳои ҳарбӣ, тайёр намудани мутахассисон ва фароҳам овардани инфрасохтори заруриро ошкор месозад. Ҳамкориҳои ҳарбӣ ва ҳарбию техникӣ низ метавонанд ба омӯзиши таҷриба, такмили малакаҳои касбӣ ва навсозии имкониятҳои мудофиавӣ мусоидат намоянд. Самаранокии чунин ҳамкориҳо бояд бо назардошти манфиатҳои миллӣ, уҳдадориҳои ҳуқуқӣ ва ниёзҳои воқеии Қувваҳои Мусаллаҳ арзёбӣ гардад.

Дар асоси муҳтавои таҳқиқ, аз самтҳои муҳимми рушди минбаъда метавон таҳияи дидгоҳи ҳамоҳанги рушди илми ҳарбӣ, тақвияти пойгоҳи таҳқиқотии муассисаҳои таълимии ҳарбӣ, тавсеаи ҳамкории олимони низомию ғайринизомӣ ва пайвастани натиҷаҳои таҳқиқот бо амалияи таълиму идоракуниро номбар кард. Ҷорӣ намудани технологияҳои муосир бояд ба арзёбии асосноки самаранокӣ, имкониятҳои иқтисодӣ ва талаботи амниятӣ такя намояд.

Ҳамин тариқ, пойдории иқтидори мудофиавии Тоҷикистон ба ҳамоҳангии сиёсати давлатӣ, рушди илм, омодагии кадрҳо ва фаъолияти самараноки ниҳодҳои ҳарбӣ вобаста аст. Тақвияти ин робитаҳо метавонад барои татбиқи хусусияти мудофиавии сиёсати ҳарбӣ ва ҳифзи манфиатҳои миллии кишвар заминаи устувор фароҳам оварад. Бо назардошти ба инобат гирифтани омилҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, илмию техникӣ, психологӣ, иҷтимоӣ зарурати ихтироъ ва истеҳсоли намудҳои аслиҳа дар асоси рушди назарияи илми ҳарбӣ ба вуҷуд омадааст. Талабот ба яроқу аслиҳаи нав бояд дар асоси шаклу усулҳо ва комёбиҳои навтарини илми ватанӣ ташаккул дода шавад. Таҳлили вазъияти имрӯзаи ҷаҳон аз он шаҳодат медиҳад, ки хавфи сар задани ҷанги сеюми ҷаҳонӣ, истифодаи яроқи ядроӣ ва тамоюли ташаккули ҷаҳони бисёрқутба низоми амният ва суботи ҷаҳонро ноором ва пешгӯинашаванда гардонидааст. Бе таҳлили чуқури амиқи илмӣ наметавон тамоми ҳодисаҳое, ки дар равандҳои сиёсию ҳарбии кишвар ва ҷаҳон ба амал меоянд муайян ва пегирӣ намуд.

Адабиёт

1. Сомонаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – Режими дастрасӣ: https://www.president.tj/ (санаи мурочиат: 12.03.2025).
2. Амиров, Т. Ш. Назария ва амалияи стратегияи ҳарбӣ дар таҳқиқоти генерал-майор П. Н. Тихоновский [Матн] / Т. Ш. Амиров // Паёми Донишкадаи ҳарбӣ. – 2026. – № 1 (5).
3. Амиров, Т. Ш. Рушди илми ҳарбӣ дар замони Шуравӣ [Матн] / Т. Ш. Амиров // Паёми Донишкадаи ҳарбӣ. – 2026. – № 1 (5).
4. Амиров, Т. Ш. Таджикистан и Россия: состояние и перспективы военно-технического сотрудничества [Текст] : монография / Т. Ш. Амиров. – Душанбе : ТГПУ, 2022. – 170 с.
5. Исроил, Б. Артиши миллӣ ва таҳкими амнияти ҳарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ] / Б. Исроил. – Режими дастрасӣ: https://mort.tj (санаи мурочиат: 19.01.2026).
6. Сомонаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – Режими дастрасӣ: https://www.president (санаи мурочиат: 19.12.2025).
7. Тихоновский, П. Н. Военная стратегия как основа военной теории и практики [Текст] / П. Н. Тихоновский // Наука и военная безопасность. – 2003. – № 1. – С. 13–18.
8. Фаридун, М. Артиш — шоҳсутуни истиқлоли миллӣ [Захираи электронӣ] / М. Фаридун. – Режими дастрасӣ: https://mort.tj/%d1%82%0%b8%d1%85/ (санаи мурочиат: 25.08.2026).
9. Истиқлоли миллӣ [Захираи электронӣ]. – Режими дастрасӣ: https://www.mort.tj/%d1%82%0%b8%d1%85/ (санаи мурочиат: 25.08.2026).
10. Шапошников, Б. М. Экономика и война [Текст] / Б. М. Шапошников // Воспоминания. Военно-научные мемуары / Б. М. Шапошников. – М. : Воениздат, 1974. – С. 447–470.
11. Снесарев, А. Е. Философия войны [Текст] / А. Е. Снесарев. – [Б. м.] : Финансовый контроль, 2003.

СИЁСАТИ ҲАРБӢ ДАР ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛИ ДАВЛАТӢ: НАТИҶАҲО ВА ДУРНАМОИ РУШДИ ОН

Дар мақола сиёсати ҳарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони Истиқлоли давлатӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Сиёсати ҳарбӣ асосан вазъияти ҳарбӣ-сиёсиро муайян мекунад ва ба муносибатҳои байни давлатҳо ва эътилофҳои давлатҳо, инчунин байни ташкилотҳо, сохторҳо ва гурӯҳҳои низомии таҳти назорати онҳо қарор медиҳад. Яке аз самтҳои муҳиме, ки мавриди омӯзиш қарор гардидааст ин рушди босуръати техника ва технологияи муосир ба соҳаи ҳарбӣ мебошад. Муаллиф қайд намудааст, ки барои амали намудани мақсаду ҳадафҳои Пешвои миллат – Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати таҳкими минбаъдаи омодабошии Қувваҳои Мусаллаҳ дар ҷангҳои муосир мутахассисони соҳаи ҳарбӣ ва муҳаққиқонро лозим меояд, ки тамоми масъалаҳои ҳарбиро аз нуқтаи назари илм мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор диҳанд.

Калидвожаҳо: Сиёсати ҳарбӣ, истиқлоли давлатӣ, Қувваҳои мусаллаҳ, илми ҳарбӣ, стратегияи ҳарбӣ, технологияи ҳарбӣ, иқтидори ҳарбӣ, ҳамкориҳои ҳарбӣ.

ВОЕННАЯ ПОЛИТИКА В ПЕРИОД ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ: РЕЗУЛЬТАТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕЕ РАЗВИТИЯ

В статье рассматривается военная политика Республики Таджикистан в период государственной независимости. Военная политика в основном определяет военно-политическую ситуацию и влияет на отношения между государствами и коалициями государств, а также между организациями, структурами и военными группами, находящимися под их контролем. Одним из важных направлений исследования является стремительное развитие современной техники и технологий в военной сфере. Автор отмечает, что для реализации целей и задач Лидера Нации – Эмомали Рахмона, для дальнейшего укрепления боеготовности Вооруженных Сил в современных войнах необходимо, чтобы военные специалисты и исследователи анализировали и изучали все военные вопросы с научной точки зрения.

Ключевые слова: Военная политика, независимость государства, Вооруженные силы, военная наука, военная стратегия, военные технологии, военное сотрудничество.

MILITARY POLICY DURING THE PERIOD OF STATE INDEPENDENCE: RESULTS AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT

This article examines the military policy of the Republic of Tajikistan during the period of state independence. Military policy fundamentally shapes the military-political landscape and influences relations between states and coalitions of states, as well as between the organizations, structures, and military groups under their control. A key area of study is the rapid advancement of modern equipment and technology within the military sphere. The author notes that to achieve the goals and objectives set by the Leader of the Nation, Emomali Rahmon, and to further strengthen the combat readiness of the Armed Forces for modern warfare, it is essential for military specialists and researchers to analyze and examine all military issues from a scientific perspective.

Keywords: Military policy, state independence, Armed Forces, military science, military strategy, military technology, military cooperation.

Дар бораи муаллиф
Амиров Толиб Шарифович
номзади илмҳои сиёсӣ, мудири кафедраи сиёсатшиносӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ
Суроға: 734003, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121.
E mail: tolib.amirov.88.88@mail.ru

Об авторе
Амиров Толиб Шарифович
Кандидат политических наук, заведующий кафедрой политологии
Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни
Адрес: г. Душанбе, 734003, проспект Рудаки, 121.
E mail: tolib.amirov.88.88@mail.ru

About the Author
Tolib Sharifovich Amirov
Candidate of Political Sciences, Head of the Department of Political Science
Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni
Address: 121 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734003.
E-mail: tolib.amirov.88.88@mail.ru

Қоидаҳои таҳияи мақолаҳо

Идораи маҷаллаи «Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои фалсафа, ҳуқуқ ва сиёсатшиносӣ» мақолаҳои илмиро дар доираи самтҳои дар мавзуи нашрия мавҷудбуда барои чоп қабул мекунад. Муаллифон ҳангоми таҳия ва пешниҳоди мақолаҳо бояд ба нуктаҳои зерин таваҷҷуҳ дошта бошанд:

1. Мақолаҳо ба идораи маҷалла дар шакли электронӣ ва чопӣ пешниҳод карда мешаванд.
2. Мақола дар вироишгари матни WinWord (формати А4) бо ҳуруфи Times New Roman чоп шуда, бояд ҳошияҳои саҳифаҳо 2 см, ҳаҷми ҳарфҳо 14 ва фосилаи байни сатрҳо 1,0 бошад.
3. Ҳаҷми матлуби мақола якҷо бо аннотатсия ва рӯйхати адабиёт аз 10 то 16 саҳифа мебошад.
4. Дар аввали мақола индекси ТДУ (УДК) дар тарафи чапи саҳифа гузошта мешавад.
5. Маълумот дар бораи муаллиф(он), номи мақола, матни аннотатсия ва калидвожаҳо бо 3 забон-тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ оварда мешаванд.
6. Насаб, ном ва номи падар (пурра), унвон, дараҷаи илмӣ, вазифа, ҷои кор ва суроғаи он, почтаи электронӣ ва шумораи телефони муаллиф(он) дар сатрҳои алоҳида зери ҳам навишта мешаванд.
7. Аннотатсия бояд 100 - 200 вожаро фаро гирифта, дар он хулосаи муҳтавои мақола ва натиҷаҳои таҳқиқот дарҷ гардад. Истифодаи ибораҳои умумӣ ва ҷузъиёти беаҳамияти мавзуъ зарурат надорад.
8. Калидвожаҳо аз ҳамдигар бо аломати вергул ҷудо карда шуда, бояд фарогири 5-10 калима ва ибораҳои зарурии мавзуъ бошанд.
9. Дар матни мақола овардани истинод ба манбаи истифодашуда ҳатмӣ мебошад. Истинод ба манбаъ пас аз матни иқтибосшуда бо нишон додани рақами тартибии манбаи иқтибос ва саҳифаи мавриди назари он дар дохили қавсайни чоркунҷа оварда мешавад, масалан: [5, с. 24].
10. Рӯйхати адабиёт пас аз матни мақола ба тартиби алифбо дар шакли феҳристи библиографӣ оварда мешавад. Феҳристи библиографӣ мутобиқи талаботи ГОСТ таҳия карда шуда, дар он нахуст номгӯи адабиёти кириллӣ ва сипас адабиёти хориҷӣ меояд.
11. Дар рӯйхати адабиёт ҳангоми овардани монография, луғатнома, автореферат ва дигар намуди китобҳо овардани ҷой (шаҳр, нашриёт) ва соли нашр, шумораи умумии саҳифаҳо ва барои мақола, фишурда, боб ё фасли китоб ва монанди ин қайд намудани саҳифаҳои онҳо ҳатмист.
12. Рӯйхати адабиёт бояд на кам аз 10 манбаи илмӣ-таҳқиқотӣ, аз ҷумла на кам аз 30% таҳқиқоти илмии дар дохили кишвар ба нашр расидаро фаро гирад. Номгӯи адабиёти мансуб ба муаллиф набояд беш аз 25%-и рӯйхати адабиётро ташкил диҳад.
13. Тавсия дода мешавад, ки аз таҳқиқотҳои доир ба мавзуи мақола қаблан дар нашрияҳои илмии тақризшаванда, хусусан дар маҷаллаи “Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои фалсафа, ҳуқуқ ва сиёсатшиносӣ” нашргардида истифода бурда шавад. Инчунин ба нашри мақолаҳое, ки дар онҳо ба таҳқиқотҳои анҷомёфтаи солҳои охир ва манбаъҳои муътамад истинод сурат гирифтааст, бартарӣ дода мешавад.
14. Маҷалла мақолаҳои илмиеро, ки дорои зиёда аз ду ҳаммуаллиф мебошанд (ба истиснои таҳқиқотҳои таҷрибавӣ), нашр намекунад.
15. Мақолаҳои аспирантон, унвонҷӯён ва докторантон аз рӯи ихтисос (PhD) бо тавсияи роҳбари илмӣ ва мақолаҳои магистрантон дар ҳаммуаллифӣ бо номзади илм ё доктори илм қабул карда мешаванд.
16. Мақолаҳое, ки қаблан дар дигар нашрияҳо ба нашр расидаанд ё барои чоп супорида шудаанд, қабул карда намешаванд. Ҳайати таҳририя ҳуқуқ дорад, ки мақолаи илмиро ихтисор ва ё ислоҳ намояд.
17. Матни маводи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳоӣ маҳсуб шуда, бояд таҳриршуда ва беғалат бошад. Масъулияти боэътимодии аснод, рақамҳо ва муҳтавои мақолот бар дӯши муаллиф(он) мебошад.
18. Дар ҳолати риоя нашудани талаботҳои дар боло зикршуда идораи маҷалла ҳақ дорад, ки чунин мақолаҳоро баррасӣ нанамояд.

Правила оформления статей

Редакция журнала «Вестник Педагогического университета. Серия философия, право и политические науки» принимает к печати научные статьи по тематике, соответствующей профилю журнала. При подготовке и представлении статей авторы должны обратить внимание на следующее:

1. Статьи предоставляются в редакцию журнала в электронном и печатном виде.
2. Статья должна быть напечатана в текстовом редакторе WinWord (формат А4) шрифтом Times New Roman, с полями 2 см, кеглем 14 и межстрочным интервалом 1,0.
3. Оптимальный объем статьи вместе с аннотацией и списком литературы составляет от 10 до 16 страниц.
4. В начале статьи слева на странице размещается индекс УДК.
5. Информация об авторе(ах), название статьи, текст аннотации и ключевые слова приводятся на 3 языках - таджикском, русском и английском.
6. Фамилия, имя и отчество (полностью), ученое звание, ученая степень, должность, место работы и его адрес, электронная почта и номер телефона автора(ов) пишутся на отдельных строках.
7. Аннотация должна содержать 100-200 слов, в ней должны быть изложены краткое содержание статьи и результаты исследования. Использование общих фраз и несущественных деталей темы нецелесообразно.
8. Ключевые слова, отделенные друг от друга запятой, должны содержать 5-10 слов и основных фраз темы.
9. В тексте статьи обязательно должны быть ссылки на использованные источники. Ссылка на источник дается после цитируемого текста с указанием порядкового номера источника и страницы в квадратных скобках, например: [5, с. 24].

10. Список литературы приводится после текста статьи в алфавитном порядке в виде библиографического списка. Библиографический список оформляется в соответствии с требованиями ГОСТа, в нем сначала дается литература на кириллице, затем - на латинице.
11. В списке литературы, при описании монографии, словаря, автореферата и других видов книг, необходимо указать место (город, издательство) и год издания, общее количество страниц, а для статьи, тезисов, глав или раздела книги и т.п. - их страницы.
12. Список литературы должен содержать не менее 10 научно-исследовательских источников, из них не менее 30% - научных работ, опубликованных в стране. Библиография автора не должна составлять более 25% списка литературы статьи.
13. Рекомендуется использовать исследования по теме статьи, ранее опубликованные в рецензируемых научных журналах, особенно в журнале «Вестник Педагогического университета. Серия философия, право и политические науки». Приоритет отдается статьям, в которых ссылаются на исследования последних лет и авторитетные источники.
14. Журнал не публикует научные статьи, имеющие более двух соавторов (за исключением экспериментальных исследований).
15. Статьи аспирантов, соискателей и докторантов PhD принимаются к публикации по рекомендации научного руководителя, а статьи магистрантов - в соавторстве с кандидатом наук или доктором наук.
16. Статьи, ранее опубликованные в других изданиях или переданные в печать, не принимаются. Редакционная коллегия имеет право сокращать или редактировать научную статью.
17. Текст представленного материала является окончательной версией, должен быть вычитанным и без ошибок. Ответственность за достоверность фактов, цифр и содержания статей несет автор(ы).
18. В случае несоблюдения вышеуказанных требований редакция журнала имеет право не рецензировать такие статьи.

Rules for the design of articles

The editorial board of the journal of «Herald of the Pedagogical University. Series philosophy, law and political sciences» accepts scientific articles on topics corresponding to the journal's for publication profile. During preparing and submitting articles, authors should pay attention to the following:

1. Articles are submitted to the editorial board of the journal in electronic and printed form.
2. The article should be typed in the text editor WinWord (A4 format) in Times New Roman font, with margins of 2 cm, font size 14 and line spacing 1.0.
3. The optimal volume of the article jointly with the abstract and list of references is from 10 to 16 pages.
4. The UDC index is placed on the left side of the page at the beginning of the article.
5. Information about the author(s), the title of the article, the abstract text and keywords are given in 3 languages - Tajik, Russian and English.
6. The author's(s) surname, first name and patronymic (in full), academic title, academic degree, position, place of work and its address, e-mail and phone number are written on separate lines.
7. The abstract should contain 100-200 words and should outline the content of the article and the results of the research. The use of general phrases and insignificant details of the topic is not advisable.
8. Keywords, separated by commas, should contain 5-10 words and main phrases of the topic.
9. The text of the article must contain references to the used sources. The reference to the source is given after the quoted text with the indication of the serial number of the source and the page in square brackets, for example: [5, p. 24].
10. The list of references is given after the text of the article in alphabetical order in the form of a bibliographic list. The bibliographic list is drawn up in accordance with the requirements of GOST; it first lists literature in Cyrillic, then in Latin.
11. During describing a monograph, dictionary, abstract and other types of books in the list of references, it is necessary to indicate the place (city, publisher) and year of publication, the total number of pages, and for an article, abstract, chapter or section of a book, etc. - their pages.
12. The list of references should contain at least 10 scientific research sources, at least 30% of them should be scientific papers published in the country. The author's bibliography should not exceed 25% of the list of references in the article.
13. It is recommended to use research on the topic of the article, previously published in peer-reviewed scientific journals, especially in the journal «Herald of the Pedagogical University. Series philosophy, law and political sciences». Priority is given to articles that refer to research from recent years and authoritative sources.
14. Scientific articles with more than two co-authors (except for experimental research) will not be published in the journal.
15. Articles of postgraduate students, applicants and PhD students are accepted for publication on the recommendation of the scientific supervisor, and articles of master's students - in co-authorship with a candidate of sciences or doctor of sciences.
16. Articles previously published in other publications or submitted for publication are not accepted. The editorial board has the right to shorten or edit the scientific article.
17. The text of the submitted material is the final version, it must be proofread and free of errors. The author(s) is responsible for the accuracy of the facts, figures and content of the articles.
18. In case of non-observance of the above requirements, the editorial board of the journal has the right not to review such articles.

ВЕСТНИК ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия философия, право и политические науки
№ 3 (23) 2026.

Издательский центр
Таджикского педагогического университета им. С.Айни
по изданию научного журнала
«Вестник педагогического университета. Серия философия, право и политические науки»:
734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 121
Сайт журнала: http://filosofiya.tgpu.tj
E-mail: vestnik.tgpu@gmail.com
Тел.: (+992 37) 224-20-12, (+992 37) 224-13-83.
Формат 70x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Тираж 100 экз. Уч. изд. л. 19,6
Подписано в печать 28.09.2026 Заказ №123
Отпечатано в типографии ТГПУ им. С.Айни
734025, г.Душанбе, ул.Рудаки 121.